

BIBLIOTHECA INDICA

C S fasc 125, 126, 147, 150-155, 175, 176, 188, 189
190, 191, 192, 196, 197, 204, 210, 216, 220, 222, 223

Collection of Oriental Works

Published under the Patronage of the
Hon. Court of Directors of the East India Company,
and the Superintendence of the
ASIATIC SOCIETY OF BENGAL.

volume 31,1

The Taittiriya Brahmana of the Black Yajur Veda

Reprint of the edition Calcutta 1855 - 1870

Biblio Verlag · Osnabrück 1981

Printed in W-Germany
by Proff & Co. KG, Bad Honnef am Rhein
ISBN 3 7648 1077 7 (gesamte Reihe)
ISBN 3 7648 1333 4 (Bd. 31)

BIBLIOTHECA INDICA;
A
COLLECTION OF ORIENTAL WORKS
PUBLISHED UNDER THE SUPERINTENDENCE OF THE
ASIATIC SOCIETY OF BENGAL.

Nos. 125, 126, 147 & 150.

तैत्तिरीय-ब्राह्मणं ।
कृष्णयजुर्वेदीयं ।
सायनाचार्यकृत-वेदार्थप्रकाशाख्य-भाष्यसहितं ।
कतिपयपण्डितानां साहाय्यमवलम्ब्य
श्रीराजेन्द्रलाल-मित्रेण परिशोधितं ।

THE TAITTIRIYA BRAHMANA
OF THE
BLACK YAJUR VEDA,
WITH THE
COMMENTARY OF SAYANACHARYA,
EDITED BY
RAJENDRALALA MITRA,
WITH THE ASSISTANCE OF SEVERAL LEARNED PANDITAS.
VOLUME I.

CALCUTTA :

PRINTED BY C. B. LEWIS, AT THE BAPTIST MISSION PRESS.
1859.

तैत्तिरीय ब्राह्मणे

प्रथमाष्टके

प्रथमाध्याये

प्रथमोऽनुवाकः ।

श्रीसिद्धिविनायकाय नमः ।

हरिः ॐ ।

ब्रह्म सन्धत्तं तन्मे जिन्वतं । क्षत्रं सन्धत्तं तन्मे जिन्वतं ।
इषं सन्धत्तं तां मे जिन्वतं । ऊर्जं सन्धत्तं तां मे जि-
न्वतं । रयिं सन्धत्तं तां मे जिन्वतं । पुष्टिं सन्धत्तं तां मे
जिन्वतं । पूजां सन्धत्तं तां मे जिन्वतं । पशून् सन्धत्तं
तान्मे जिन्वतं । स्तुतोऽसि जनधाः । देवास्त्वा शुक्रपाः
प्रणयन्तु ॥ १ ॥

सुवीराः पूजाः प्रजनयन् परीहि । शुक्रः शुक्रशै-
चिषा । स्तुतोऽसि जनधाः । देवास्त्वा मन्थिपाः प्रणयन्तु ।
सुपूजाः पूजाः प्रजनयन् परीहि । मन्थी मन्थिशैचिषा ।
सञ्जग्मानौ दिव आ पृथिव्यायुः । सन्धत्तं तन्मे जिन्वतं ।
प्राणं सन्धत्तं तन्मे जिन्वतं । अपानं सन्धत्तं तन्मे
जिन्वतं ॥ २ ॥

व्या॒नः स॒न्ध॑त्तं त॒न्मे जि॒न्वतं । चक्षुः स॒न्ध॑त्तं त॒न्मे जि॒न्वतं । श्रो॒त्रः स॒न्ध॑त्तं त॒न्मे जि॒न्वतं । मनः स॒न्ध॑त्तं त॒न्मे जि॒न्वतं । वा॒चः स॒न्ध॑त्तं तां मे जि॒न्वतं । आ॒युः स्थ आ॒यु॑र्मे धत्तं । आ॒यु॑र्य॒ज्ञाय॑ धत्तं । आ॒यु॑र्य॒ज्ञप॑तये धत्तं । प्रा॒णः स्थः प्रा॒णं मे धत्तं । प्रा॒णं य॒ज्ञाय॑ धत्तं ॥ ३ ॥

प्रा॒णं य॒ज्ञप॑तये धत्तं । चक्षुः स्थश्चक्षु॑र्मे धत्तं । चक्षु॑र्य॒ज्ञाय॑ धत्तं । चक्षु॑र्य॒ज्ञप॑तये धत्तं । श्रो॒त्रं स्थः श्रो॒त्रं मे धत्तं । श्रो॒त्रं य॒ज्ञाय॑ धत्तं । श्रो॒त्रं य॒ज्ञप॑तये धत्तं । तौ दे॒वौ शु॒क्राम॑न्वि॒नौ । क॒ल्प॑य॒तं दे॒वीर्वि॑शः । क॒ल्प॑य॒तं मा॒नुषीः ॥ ४ ॥

इ॒ष॒मूर्ज॑म॒स्मासु॑ धत्तं । प्रा॒णान् प॒शुषु॑ । पू॒जां म॒रिच॑ च य॒ज॑माने च । नि॒र॒स्तः श॒ण्डः । नि॒र॒स्तो म॒र्कः । अ॒प॒नु॒त्तौ श॒ण्डा॒मर्कौ स॒हामु॑ना । शु॒क्रस्य॑ स॒मिद॑सि । म॒न्वि॒नः स॒मिद॑सि । स प्र॒थ॒मः स॒ङ्कृ॑तिर्वि॒श्वक॑र्मा । स प्र॒थ॒मो मि॒त्रो व॒रु॒णो अ॒ग्निः । स प्र॒थ॒मो बृ॒ह॒स्पति॑श्चि॒क्त्वान् । तस्मा॑ इन्द्रा॒य सु॒तमा॑जु॒होमि ॥ ५ ॥

न॒य॒न्त्व॒पानः स॒न्ध॑त्तं त॒न्मे जि॒न्वतं प्रा॒णं य॒ज्ञाय॑ धत्तं मा॒नु॒षीर॒ग्निर्दे॒व च । इ॒षादि॑प॒ञ्चके॒ वाचं॑ ता॒म्मे प॒शून् स॒न्ध॑त्तं ता॒न्मे प्रा॒णादि॑चित॒ये त॒म्मे अ॒न्य॒च त॒न्मे ॥ अ॒नु० १ ॥

द्वितीयोऽनुवाकः ।

कृत्तिकास्वग्निमादधीत । एतद्वा अग्नेर्नक्षत्रं । यत्कृत्तिकाः । स्वायामेवैनं देवतायामाधाय । ब्रह्मवर्चसी भवति । मुखं वा एतन्नक्षत्राणां । यत्कृत्तिकाः । यः कृत्तिकास्वग्निमाधत्ते । मुख्य एव भवति । अथो खलु ॥ १ ॥

अग्निनक्षत्रमित्यपचायन्ति । गृहान् ह दाहुको भवति । पुजापतीरोद्दिष्ट्यामग्निमसृजत । तं देवा रोद्दिष्ट्यामादधत । ततो वै ते सर्व्वान्रोहानरोहन् । तद्रोद्दिष्ट्यै रोद्दिष्टित्वं । यो रोद्दिष्ट्यामग्निमाधत्ते । ऋभोत्येव । सर्व्वान्रोहान्रोहति । देवा वै भद्रास्तन्तोऽग्निमाधित्सन्त ॥ २ ॥

तेषामनादितोऽग्निरासीत् । अथैभ्यो वामं वस्वपाकामत् । ते पुनर्वस्वोरादधत । ततो वैतान् वामं वसूपावर्तत । यः पुरा भद्रः सन्पापीयान्त्स्यात् । स पुनर्वस्वोरग्निमादधीत । पुनरेवैनं वामं वसूपावर्तते । भद्रो भवति । यः कामयेत दानकामा मे पुजाः स्युरिति । स पूर्व्वयोः फल्गुन्योरग्निमादधीत ॥ ३ ॥

अर्यम्णो वा एतन्नक्षत्रं । यत्पूर्वं फल्गुनी । अर्यमेति तमाहुर्गो ददाति । दानकामा अस्मै पुजा भवन्ति । यः कामयेत भगी स्यामिति । स उत्तरयोः फल्गुन्योरग्नि-

मादधीत । भर्गस्य वा एतन्नक्षत्रं । यदुत्तरे फल्गुनी ।
भर्ग्येव भवति । कालकञ्जावै नामासुरा आसन् ॥ ४ ॥

ते सुवर्गाय लोकायामिमाश्चिन्वन्त । पुरुष इष्टकामु-
पादधात्युरुष इष्टकां । स इन्द्रो ब्राह्मणो ब्रुवाण इष्ट-
कामुपाधत्त । एषामे चित्रा नामेति । ते सुवर्गलोकमा-
प्रारोहन् । स इन्द्र इष्टकामावृहत् । तेवाकीर्यन्त । ये-
वाकीर्यन्त । तज्जर्णनाभयोऽभवन् । द्वावुदपततां ॥ ५ ॥

तौ दिव्यौ श्वानावभवतां । यो भ्रातृव्यवान्त्स्यात् ।
स चित्रायामग्निमादधीत । अवकीर्यैव भ्रातृव्यान् ।
ओजो बलमिन्द्रियं वीर्यमात्मन्धत्ते । वसन्ते ब्राह्मणोऽग्नि-
मादधीत । वसन्तो वै ब्राह्मणस्यर्तुः । स्वएवैनमृतावाधा-
य । बृहवर्चसी भवति । मुखं वा एतदृतूनां ॥ ६ ॥

यद्वसन्तः । यो वसन्ताग्निमाधत्ते । मुख्य एव भवति ।
अथो योनिमन्तमेवैनं प्रजातमाधत्ते । ग्रीष्मे राजन्य-
आदधीत । ग्रीष्मो वै राजन्यस्यर्तुः । स्व एवैनमृतावा-
धाय । इन्द्रियावी भवति । शरदि वैश्य आदधीत । शर-
द्वै वैश्यस्यर्तुः ॥ ७ ॥

स्व एवैनमृतावाधाय । पशुमान् भवति । न पूर्वयोः
फल्गुन्योरग्निमादधीत । एषा वै जघन्या रात्रिः संव-

त्सरस्य । यत्पूर्वे फल्गुनी । पृष्ठत एव संवत्सरस्याग्नि-
माधाय । पापीयान् भवति । उत्तरयोरादधीत । एषा वै
प्रथमा रात्रिः संवत्सरस्य । यदुत्तरे फल्गुनी । मुखत
एव संवत्सरस्याग्निमाधाय । वसीयान् भवति । अथो
खलु । यदेवैनं यज्ञ उपनमेत् । अथादधीत । सैवास्य-
धिः ॥ ८ ॥

खल्वधित्सन्त फल्गुन्योर्गमिमादधीतासन्नपततामृ-
तूनां वैश्यस्यर्तुरुत्तरे फल्गुनी षट् च ॥ अनु० २ ॥

द्वतीयोऽनुवाकः ।

उद्बन्ति । यदेवास्या अमेध्यं । तदपहन्ति । अपोवै-
क्षति शान्त्यै । सिकतानि वपति । एतद्वा अमेवैश्वान-
रस्य रूपं । रूपेणैव वैश्वानरमवरुन्धे । ऊषान्निवपति ।
पुष्टिर्वा एषा पुजननं । यदूषाः ॥ १ ॥

पुष्ट्यामेव पुजननेऽग्निमाधत्ते । अथो संज्ञान एव ।
संज्ञानं ह्येतत्पशूनां । यदूषाः । द्यावापृथिवी सहा-
स्तां । ते वियती अब्रूतां । अस्त्वेव नौ सहयन्नियमिति ।
यद्मुष्ट्या यन्नियमासीत् । तदस्यामदधात् । तज्जषा
अभवत् ॥ २ ॥

यदस्या यज्ञियमासीत् । तदमुष्यामदधात् । तद-
 अन्द्रमसि कृष्णं । ऊषान्निवपन्नदोध्यायेत् । द्यावा-
 पृथिव्योरेव यज्ञियेऽग्निमाधत्ते । अग्निर्देवेभ्यो निलायत ।
 आखूरूपं कृत्वा । स पृथिवीं प्राविशत् । स ऊतीः
 कुर्वाणः पृथिवीमनुसमचरत् । तदाखुकरीषमभवत्
 ॥ ३ ॥

यदाखुकरीषः सम्भारो भवति । यदेवास्य तच्च न्य-
 क्तं । तदेवावरुन्धे । ऊर्जं वा एतश्चरसं पृथिव्या उपदी-
 का उद्दिहन्ति । यद्वल्मीकं । यद्वल्मीकवपा सम्भारो भ-
 वति । ऊर्जमेव रसं पृथिव्या अवरुन्धे । अथो ओच-
 मेव । ओच्चः ह्येतत् पृथिव्याः । यद्वल्मीकः ॥ ४ ॥

अबधिरो भवति । य एवं वेद । पूजापतिः पूजा
 असृजत । तासामन्नमुपाक्षिप्यत । ताभ्यः सूदमुपप्रा-
 भिनत् । ततो वै तासामन्नं नाक्षीयत । यस्य सूदः सम्भा-
 रो भवति । नास्य गृहेऽन्नं क्षिप्यते । आपोवा इदमग्रे
 सलिलमासीत् । तेन प्रजापतिरश्राम्यत् ॥ ५ ॥

कथमिदं स्यादिति । सौऽपश्यत् पुष्करपर्णं तिष्ठत् ।
 सौऽमन्यत । अस्ति वै तत् । यस्मिन्निदमधितिष्ठतीति ।
 स वराहो रूपं कृत्वोपन्यमज्जत् । स पृथिवीमध आ-

च्छत् । तस्या उपहृत्योदमज्जत् । तत्पुष्करपर्णेप्रथयत् ।
यदप्रथयत् ॥ ६ ॥

तत् पृथिव्यै पृथिवित्वं । अभूद्वा इदमिति । तद्भूम्यै
भूमित्वं । तां दिशोनु वातः समवहत् । ताः शर्करा-
भिरहहत् । शं वै नोऽभूदिति । तच्छर्कराणां शर्क-
रत्वं । यदराहविहत् सम्भारो भवति । अस्यामेवाह-
म्बदकारमग्निमाधत्ते । शर्करा भवन्ति धृत्यै ॥ ७ ॥

अथो शन्त्वाय । सरैता अग्निराधेय इत्याहुः । आपो
वरुणस्य पत्न्य आसन् । ता अग्निरभ्यध्यायन् । ताः
समभवन् । तस्य रेतः परापतत् । तद्विरण्यमभवत् ।
यद्विरण्यमुपास्यति । सरैतसमेवाग्निमाधत्ते । पुरुष इन्वै
स्वाद्रेतसोबीभत्सत् इत्याहुः ॥ ८ ॥

उत्तरत् उपास्यत्यबीभत्सायै । अति प्रयच्छति ।
आर्त्तिमेवातिप्रयच्छति । अग्निदेवेभ्योनिलायत । अश्वो-
रूपं कृत्वा । सोऽश्वत्ये संवत्सरमतिष्ठत् । तदश्वत्यस्या-
श्वत्यत्वं । यदाश्वत्यः सम्भारो भवति । यदेवास्य तत्र-
न्यक्तं । तदेवावरुन्धे ॥ ९ ॥

देवा वा ऊर्जं व्यभजन्त । तत् उदुम्बर उदतिष्ठत् ।
ऊर्जा उदुम्बरः । यदौदुम्बरः सम्भारो भवति । ऊर्ज-

मेवावरुन्धे । तृतीयस्यामितो दिवि सोमं आसीत् ।
तं गायत्याहरत् । तस्य पर्णमच्छिद्यत् । तत्पर्णोऽभवत् ।
तत्पर्णस्य पर्णत्वं ॥ १० ॥

यस्य पर्णमयः सम्भारो भवति । सोमपीथमेवावरु-
न्धे । देवा वै ब्रह्मन्नवदन्त । तत्पर्णं उपाशृणोत् । सु-
श्रवा वै नाम । यत्पर्णमयः सम्भारो भवति । ब्रह्मवर्च-
समेवावरुन्धे । प्रजापतिरग्निमसृजत् । सोऽग्निमेतन्मा-
धक्ष्यतीति । तः शम्याशमयत् ॥ ११ ॥

तच्छम्यै शमित्वं । यच्छमीमयः सम्भारो भवति ।
शान्त्या अग्रदाहाय । अग्नेः सृष्टस्य यतः । विकङ्कतं
भा आर्च्छत् । यद्वैकङ्कतः सम्भारो भवति । भा एवा-
वरुन्धे । सहृदयोऽग्निराधेय इत्याहुः । मरुतोऽग्निरग्नि-
मतमयन् । तस्य तान्तस्य हृदयमाच्छिन्दन् । साश-
निरभवत् । यद्दशनिहतस्य दृष्टस्य सम्भारो भवति ।
सहृदयमेवाग्निमाधत्ते ॥ १२ ॥

ऊपा अभवन्नभवद्बुद्धीकोऽश्राम्यदग्रययत्पृथ्व्यै बीभ-
त्सत इत्याह्वरुन्धे पर्णत्वमशमयदाच्छन्दः स्त्रीणि च ॥
अनु० ३ ॥

चतुर्थोऽनुवाकः ।

द्वादशसु विक्रामेष्वग्निमादधीत । द्वादशमासाः संवत्सरः । संवत्सरादेवैनमवरुन्ध्याधत्ते । यद्द्वादशसु विक्रामेष्वदधीत । परिमितमवरुन्धीत । चक्षुर्निमित्तञ्चादधीत । इयद्द्वादशविक्रामा इति । परिमितञ्चैवापरिमितञ्चावरुन्धे । अन्तं वै वाचा वदति । अन्तं मनसा ध्यायति ॥ १ ॥

चक्षुर्वै सत्यं । अद्रा इति गत्याह । अदर्शमिति । तत्सत्यं । यश्चक्षुर्निमित्तेऽग्निमाधत्ते । सत्यमेवैनमाधत्ते । तस्मादाहिताग्निर्नान्तं वदेत् । नास्य ब्राह्मणोनाश्वान् गृहे वसेत् । सत्ये ह्यस्याग्निराहितः । आग्नेयी वै रात्रिः ॥ २ ॥

आग्नेयाः पशवः । ऐन्द्रमहः । नक्तं गार्हपत्यमादधाति । पशून्नेवावरुन्धे । दिवाहवनीयं । इन्द्रियमेवावरुन्धे । अर्धेदिते सूर्य्येऽहवनीयमादधाति । एतस्मिन् वै लोके पुजापतिः पुजा असृजत । पुजा एव तद्यजमानः सृजते । अथो भूतञ्चैव भविष्यञ्चावरुन्धे ॥ ३ ॥

इडा वै मानवी यज्ञानूकाशिन्यासीत् । साशृणोत् । असुरा अग्निमादधत इति । तदगच्छत् । तश्चाहवनीयमगुआदधत । अथ गार्हपत्यं । अथान्वाहार्यप-

चनं । साब्रवीत् । पुतीच्येषाः श्रीरगात् । भद्राभूत्वा
पराभविष्यन्तीति ॥ ४ ॥

यस्यैवमग्निराधीयते । पुतीच्यस्य श्रीरेति । भद्रो
भूत्वा पराभवति । साशृणोत् । देवाअग्निमादधत्
इति । तदगच्छत् । तन्वाहार्यपचनमगुआदधत् ।
अथ गार्हपत्यं । अथाहवनीयं । साब्रवीत् ॥ ५ ॥

प्राच्येषाः श्रीरगात् । भद्राभूत्वा सुवर्गं लोकमेष्य-
न्ति । पुजान्तु न वेत्स्यन्तइति । यस्यैवमग्निराधीयते ।
प्राच्यस्य श्रीरेति । भद्रोभूत्वा सुवर्गं लोकमेति । पुजा-
न्तु न विन्दते । साब्रवीदिडा मनुं । तथा वाअहं तवाग्नि-
माधास्यामि । यथा प्रपुजया पशुभिर्मिथुनैर्जनिष्यसे ॥ ६ ॥

प्रत्यस्मिँल्लोके स्थास्यसि । अभि सुवर्गं लोकं जेष्य-
सीति । गार्हपत्यमगुआदधात् । गार्हपत्यं वाअनु पु-
जाः पशवः प्रजायन्ते । गार्हपत्येनैवास्मै पुजां पशून् प्रा-
जनयत् । अथान्वाहार्यपचनं । तिर्यङ्धिव वाअयं
लोकः । अस्मिन्नेव तेन लोके प्रत्यतिष्ठत् । अथाहव-
नीयं । तेनैव सुवर्गं लोकमभ्यजयत् ॥ ७ ॥

यस्यैवमग्निराधीयते । प्रपुजया पशुभिर्मिथुनैर्जायते ।
प्रत्यस्मिँल्लोके तिष्ठति । अभि सुवर्गं लोकं जयति ।

यस्य वाञ्छयथादेवतमग्निराधीयते । आ देवताभ्यो वृ-
 ष्यते । पापीयान् भवति । यस्य यथादेवतं । न देवता-
 भ्यश्चावृष्यते । वसीयान् भवति ॥ भृगूणां त्वाङ्गिरसां
 व्रतपते वृतेनादधामीति भृग्वङ्गिरसामादध्यात् । आ-
 दित्यानां त्वा देवानां व्रतपते व्रतेनादधामीत्यन्यासां
 ब्राह्मणीनां पूजानां । वरुणस्य त्वा राज्ञो व्रतपते वृते-
 नादधामीति राज्ञः । इन्द्रस्य त्वेन्द्रियेण व्रतपते वृते-
 नादधामीति राजन्यस्य । मनोस्त्वा ग्रामण्यो व्रतपते
 वृतेनादधामीति वैश्यस्य । ऋभूणां त्वा देवानां व्रत-
 पते वृतेनादधामीति रथकारस्य । यथादेवतमग्निरा-
 धीयते । न देवताभ्यश्चावृष्यते । वसीयान् भवति ॥ ८ ॥

ध्यायति रात्रिश्चावरुन्धे भविष्यन्तोत्यब्रवीज्जनिष्यसे
 जयद्वसीयान् भवति नव च ॥ अनु० ४ ॥

पञ्चमोऽनुवाकः ।

पूजापतिर्वाचः सत्यमपश्यत् । तेनाग्निमाधत्त । तेन
 वै सञ्जग्मात् । भूर्भुवः सुवरित्याह । एतद्वै वाचः सत्यं ।
 य एतेनाग्निमाधत्ते । ऋभोत्येव । अथो सत्यप्राशूरेव भ-
 वति । अथो य एवं विद्वानभिचरति । स्तृणुतएवैनं ॥ १ ॥

भूरित्याह । पूजाएव तद्यजमानः सृजते । भुवइ-

त्याह । अ॒स्मिन्ने॒व लो॒के प्र॒ति॒ति॒ष्ठति । सु॒व॒रि॒त्याह ।
 सु॒व॒र्ग॒ए॒व लो॒के प्र॒ति॒ति॒ष्ठति । त्रि॒भि॒र॒क्ष॒रै॒र्गा॒र्ह॒प॒त्य॒मा॒
 द॒धाति । च॒य॒इ॒मे लो॒काः । ए॒षे॒वैनं॑ लो॒केपु॑ प्र॒ति॒ष्ठि॒त॒
 मा॒ध॒त्ते । स॒र्वैः प॒ञ्च॒भि॒रा॒ह॒व॒नीयं॑ ॥ २ ॥

सु॒व॒र्गा॒य वा॒ए॒प लो॒का॒या॒धी॒यते । य॒दा॒ह॒व॒नीयः॑ ।
 सु॒व॒र्ग॒ए॒वा॒स्मै लो॒के वा॒चः स॒त्यः स॒र्व्व॑मा॒प्नोति । त्रि॒
 भि॒र्गा॒र्ह॒प॒त्य॒मा॒द॒धाति । प॒ञ्च॒भि॒रा॒ह॒व॒नीयं॑ । अ॒ष्टौ स॒
 म्य॑द्यन्ते । अ॒ष्टा॒क्ष॒रा गा॒य॒त्री । गा॒य॒त्रौऽग्निः । या॒वा॒ने॒वा॒
 ग्निः । त॒मा॒ध॒त्ते ॥ ३ ॥

पु॒जाप॑तिः पु॒जाअ॑सृजत । ताअ॑स्मात्सृ॒ष्टाः परा॑
 ची॒रा॒यन् । ताभ्यो॑ज्योति॒रुद॑गृह्णात् । तं ज्योतिः पश्य॑
 न्तीः पु॒जाअ॑भि॒स॒माव॑र्त्तन्त । उ॒प॒री॒वा॒ग्निमु॑द्गृह्णीया॒
 दु॒द्ध॒रन् । ज्योति॑रे॒व पश्य॑न्तीः पु॒जाय॑र्ज॒मान॒म॒भि॒स॒मा॒
 व॑र्त्तन्ते । पु॒जाप॑ते॒रक्ष्य॑श्चयत् । तत्प॑रा॒प॒तत् । तद॑श्चै॒
 ऽभ॒वत् । तद॑श्च॒स्याश्च॒त्वं ॥ ४ ॥

ए॒ष वै पु॒जाप॑तिः । यद॑ग्निः । पु॒जाप॑त्योऽश्वः । यद॑श्च
 पु॒रस्ता॑न्नयति । स्व॒मे॒व चक्षुः॑ पश्य॑न् पु॒जाप॑ति॒रनू॑देति ।
 व॒ज्री वा॒ए॒पः । यद॑श्चः । यद॑श्च पु॒रस्ता॑न्नयति । जा॒ता॒
 ने॒व मा॒तृ॒व्यान् प्र॑णुदते । पु॒न॒राव॑र्त्तयति ॥ ५ ॥

जनिष्यमाणानेव प्रतिनुदते । न्याहवनीयोगार्ह-
पत्यमकामयत । निगार्हपत्यआहवनीयं । तौ विभाजं
नाशक्नोत् । सोऽश्वः पूर्ववाङ्भूत्वा । प्राञ्चं पूर्वमुदवहत् ।
तत्पूर्ववाहः पूर्ववाटत्वं । यदश्वं पुरस्तान्नयति । वि-
भक्तिरेवैनयोः सा । अथो नानावीर्यावेवैनौ कुरुते ॥ ६ ॥

यदुपर्युपरि शिरोहरैत् । प्राणान् विच्छिन्द्यात् ।
अधोऽधः शिरोहरति । प्राणानां गोपीथाय । इयत्यग्रे
हरति । अथेयत्यथेयति । त्रयइमे लोकाः । एषेवैनं
लोकेषु प्रतिष्ठितमाधत्ते । पूजापतिरग्निमसृजत । सो-
ऽविभेत्प्रमाधक्ष्यतीति ॥ ७ ॥

तस्य त्रेधामहिमानं व्यौहत् । शान्त्याअप्रदाहाय ।
यत् त्रेधागिराधीयते । महिमानमेवास्य तद्व्यौहति । शा-
न्त्याअप्रदाहाय । पुनरावर्त्तयति । महिमानमेवास्य
सन्दधाति । पशुर्वाएषः । यदश्वः । एष रुद्रः ॥ ८ ॥

यदग्निः । यदश्वस्य पदेऽग्निमादध्यात् । रुद्राय पशू-
नपिदध्यात् । अपशुर्यजमानः स्यात् । यन्नाकुमयेत् ।
अनवरुद्धाअस्य पशवः स्युः । पार्श्वतआक्रमयेत् । यथा-
हितस्याग्नेरङ्गाराअभ्यववर्त्तेरन् । अवरुद्धाअस्य पश-
वोभवन्ति । न रुद्रायापिदधाति ॥ ९ ॥

चीणि हवीं॒ऽपि निर्व॑पति । वि॒राज॑ए॒व वि॒क्रान्तं॑ य-
ज॑मा॒नोनु॒विक्र॑मते । अ॒ग्नये॒ पव॑मानाय । अ॒ग्नये॑ पाव॒-
काय॑ । अ॒ग्नये॒ शुच॑ये । यद्ग्नये॒ पव॑मानाय निर्व॑पति ।
पु॒नात्ये॒वैनं॑ । यद्ग्नये॑ पाव॒काय॑ । पू॒तए॒वास्मि॑न्नु॒न्नाद्यं॑
द॒धाति । यद्ग्नये॒ शुच॑ये ॥ ब्र॒ह्मव॒र्च॒समे॒वास्मि॑न्नुपरि॑ष्ठा-
द॒धाति ॥ १० ॥

ए॒नमा॒हव॒नीयं॑ धत्तेऽश्व॒त्वं वर्त्त॑यति कुरु॒तइति॑ रु॒द्रो
द॒धाति॒ यद्ग्नये॒ शुच॑य॒एकं॑ च्च ॥ अ॒नु० ५ ॥

षष्ठोऽनुवाकः ।

दे॒वा॒सुराः॑ संय॑त्ता॒आसन् । ते दे॒वावि॑ज॒यमु॑प॒य-
न्तः॑ । अ॒ग्नौ वा॒मं वसु॑ स॒न्ध॒दध॑त । इ॒दमु॑ नो भवि॑ष्यति ।
यदि॑ नो जे॒ष्यन्तीति॑ । तद्गि॒र्नोत्स॑ह॒मश॑कोत् । तत्
चे॒धा वि॒न्य॑द॒धात् । प॒शुषु॑ तृती॒यं । अ॒प्सु तृती॒यं । आ-
दि॒त्ये तृती॒यं ॥ १ ॥

तद्दे॒वावि॑जित्य॑ । पुन॒रवा॑रु॒रुत्सन्त॑ । तेऽग्नये॒ पव॑मा॒-
नाय॑ पु॒रोडा॑श॒मष्टा॑क॒पालं॑ नि॒रव॑पन् । प॒श्वोवा॑अ॒ग्निः
पव॑मानः । यदे॒व प॒शुषा॑सीत् । तत्ते॒नावा॑रु॒न्धत॑ । तेऽग्नये॒
पाव॑काय॑ । आ॒पोवा॑अ॒ग्निः पा॒वकः॑ । यदे॒वाप्स्वा॑सीत् ।
तत्ते॒नावा॑रु॒न्धत॑ ॥ २ ॥

तेऽग्नये शुचये । असौ वाआदित्योऽग्निः शुचिः । यदे-
वादित्यआसीत् । तत्तेनावारुन्धत । ब्रह्मवादिनोवद-
न्ति । तनुवोवावैताअग्न्याधेयस्य । आग्नेयोवाअष्टाक-
पालोऽग्न्याधेयमिति । यत्तं निर्वपेत् । नैतानि । यथा-
त्मा स्यात् ॥ ३ ॥

नाङ्गानि । तादृगेव तत् । यदेतानि निर्वपेत् । न तं ।
यथाङ्गानि स्युः । नात्मा । तादृगेव तत् । उभयानि
सहनिरुप्याणि । यज्ञस्य सात्मत्वाय । उभयं वाएत-
स्येन्द्रियं वीर्यमाप्यते ॥ ४ ॥

योऽग्निमाधत्ते । ऐन्द्राग्नमेकादशकपालमनुनिर्वपेत् ।
आदित्यश्चरुं । इन्द्राग्नी वै देवानामयातयामानौ । ये
एव देवते अयातयाम्नी । ताभ्यामेवास्माइन्द्रियं वीर्यं-
मवरुन्धे । आदित्यो भवति । इयं वाअदितिः । अस्या-
मेव प्रतितिष्ठति । धेनौ वाएतद्रेतः ॥ ५ ॥

यदाज्यं । अनडुहस्तण्डुलाः । मिथुनमेवावरुन्धे ।
घृते भवति । यज्ञस्यालूक्षान्तत्वाय । चत्वारिआर्पेयाः
प्राश्नन्ति । दिशामेव ज्योतिषि जुहोति । पशवोवा-
एतानि हवीःषि । एष रुद्रः । यदग्निः ॥ ६ ॥

यत्सद्यएतानि हवीःषि निर्वपेत् । रुद्राय पशूनपि

दध्यात् । अपशुर्यजमानः स्यात् । यन्नानुनिर्वपेत् ।
 अनवरुद्धा अस्य पशवः स्युः । द्वादशसु रात्रीषनुनिर्व-
 पेत् । संवत्सरप्रतिमावै द्वादशरात्रयः । संवत्सरेणै-
 वास्मै रुद्रः शमयित्वा । पशूनवरुन्धे । यदेकमेकतानि
 हवीःपि निर्वपेत् ॥ ७ ॥

यथा चीण्यावपनानि पूरयेत् । तादृक्कृत् । न पुजन-
 नमुच्छिःषेत् । एकं निरुप्य । उत्तरे समस्येत् । तृतीय-
 मेवास्मै लोकमुच्छिःषति पुजननार्य । तं पुजया पशु-
 भिरनुप्रजायते । अथो यज्ञस्यैवैषाभिक्रान्तिः । रथचक्रं
 प्रवर्त्तयति । मनुष्यरथेनैव देवरथं पुत्यवरोहति ॥ ८ ॥

ब्रह्मवादिनोवदन्ति । होतव्यमग्निहोत्रांश्च होत-
 व्याश्मिति । यद्यजुषा जुहुयात् । अथथापूर्वमाहुती-
 र्जुहुयात् । यन्न जुहुयात् । अग्निः पराभवेत् । तूष्णीमेव
 होतव्यं । यथापूर्वमाहुतीर्जुहोति । नाग्निः पराभवति ।
 अग्नीधे ददाति ॥ ९ ॥

अग्निमुखानेवर्त्तून् प्रीणाति । उपवर्हणं ददाति ।
 रूपाणामवरुध्यै । अश्वं ब्रह्मणै । इन्द्रियमेवावरुन्धे ।
 धेनुः होत्रे । आशिषएवावरुन्धे । अनद्धाहमध्वर्यवे ।
 वह्निर्वा अनङ्गान् । वह्निरध्वर्युः ॥ १० ॥

वह्नि॑ नै॒व वह्नि॑य॒न्नस्याव॑रुन्धे । मि॒थुनौ॑ गावौ॑ ददा॒ति । मि॒थुन॑स्याव॑रुध्यै । वासो॑ ददाति । स॒र्व्वदे॒वत्यं॑ वै वा॒सः । स॒र्व्वी॒ ए॒व दे॒वताः॑ प्रीणाति । आ॒द्याद॒शभ्यो॑ ददाति । द्वा॒द॒शमा॑साः सं॒वत्सरः॑ । सं॒वत्सर॑ ए॒व प्र॒ति॒तिष्ठ॑ति । का॒ममू॑र्ध्वं दे॒यं । अ॒परि॑मित॒स्याव॑रुध्यै ॥ ११ ॥

आ॒दि॒त्ये तृ॒तीय॑म॒प्स्वासी॑त्तत्तेना॒वारु॑न्धत॒ स्यादा॑प्यते
रेतो॒ऽग्निरे॑कमे॒कमे॒तानि॑ ह॒वोऽ॒पि निर्व॑पेत् पृ॒त्यव॑रो॒हति॑ ददात्य॒ध्वर्यु॑र्दे॒यमे॑कञ्च ॥ अनु० ६ ॥

सप्तमोऽनुवाकः ।

घ॒र्मः शि॒रस्त्र॑द्य॒मग्निः॑ । स॒म्प्रि॒यः प॒शुभि॑र्भुवत् ।
हृ॒दि॒स्तो॒काय॑ त॒नया॑य यच्छ । वा॒तः प्वा॒णस्त्र॑द्य॒मग्निः॑ ।
स॒म्प्रि॒यः प॒शुभि॑र्भुवत् । स्व॒दितं॑ तो॒काय॑त॒नया॑ययितुं
प॒च । प्रा॒चीम॑नु॒पुदि॑शं प्रेहि॑ वि॒द्वान् । अ॒ग्नेर॑ग्ने पु॒रो
अ॒ग्निर्भवे॑द् । वि॒श्वा आ॒शादी॑द्या॒नो वि॒भाहि॑ । ऊ॒र्ज्ज॒नो
धेहि॑ द्वि॒पदे॑ चतु॒ष्पदे॑ ॥ १ ॥

अ॒र्कश्च॑क्षु॒स्तद॑सौ सूर्य्य॒स्तद्य॑म॒ग्निः । स॒म्प्रि॒यः प॒शुभि॑र्भुवत् । यत्ते॑ शु॒क्र शु॒क्रं व॑र्चः शु॒क्रा त॑नूः । शु॒क्रं ज्योति॑र॒जसं॑ । तेन॑ मे दी॒दिहि॑ तेन॒ त्वादे॑धे । अ॒ग्निना॑ग्ने ब्र॒-

ह्यणा । आ॒न॒शे व्या॒न॒शे स॒र्व॒मा॒यु॒र्व्या॒न॒शे । ये ते॑ अ॒ग्न
शि॒वे त॒नु॒वौ । वि॒राट् च॑ स्व॒राट् च॑ । ते मा॑वि॒श॒तां ते
मा॑ जि॒न्व॒तां ॥ २ ॥

ये ते॑ अ॒ग्ने शि॒वे त॒नु॒वौ । सं॒म्राट् चा॑भि॒भू॒श्च । ते मा॑-
वि॒श॒तां ते मा॑ जि॒न्व॒तां । ये ते॑ अ॒ग्ने शि॒वे त॒नु॒वौ । वि॒-
भू॒श्च परि॒भू॒श्च । ते मा॑ वि॒श॒तां ते मा॑ जि॒न्व॒तां । ये ते॑
अ॒ग्ने शि॒वे त॒नु॒वौ । पृ॒थ्वी च॑ प्र॒भू॒तिश्च॑ । ते मा॑ वि॒श॒तां ते
मा॑ जि॒न्व॒तां । या॒स्ते अ॒ग्ने शि॒वास्त॒नु॒वः ॥ ताभि॒स्त्वा द॑धे ।
या॒स्ते अ॒ग्ने धो॒रास्त॒नु॒वः । ताभि॒र॒मु॒ङ्ग॑च्छ ॥ ३ ॥

चतु॑ष्पदे जि॒न्व॒तां त॒नु॒व॒स्त्री॒णि च॑ ॥ ७ ॥

अष्ट॑मोऽनु॒वाकः ।

इ॒मे वा॒एते॑ लो॒का अ॒ग्न॒यः । ते यद॒व्या॒वृ॒त्ता आ॒-
धी॒येरन् । शोच॑ये॒यु॒र्यज॑मानं । घ॒र्मः शि॒र॒इति॑ गा॒र्हप॑त्य-
माद॑धाति । वा॒तः प्रा॒णइत्य॑न्वाहा॒र्यप॑चनं । अ॒र्कश्च॑-
क्षु॒रित्या॑हव॒नीयं॑ । तेनै॒वैना॒न्व्याव॑र्त्तयति । तथा॒ न शो॑-
चय॑न्ति यज॑मानं । र॒थ॒न्त॒र॒म॒भिगा॑यति गा॒र्हप॑त्यआ॒-
धी॒य॒मा॒ने । रा॒थ॒न्त॒रो॒वा अ॒यं लो॒कः ॥ १ ॥

अ॒स्मिन्ने॒वैनं॑ लो॒के प्र॑ति॒ष्ठि॒त॒मा॒ध॑त्ते । वा॒म॒दे॒व्यम॑-

भिगायतउधिय्यमाणे । अन्तरिक्षं वै वामदेव्यं । अन्तरिक्षेवैनं प्रतिष्ठितमाधत्ते । अथो शान्तिव वामदेव्यं । शान्तमेवैनं पश्यमुद्धरते । बृहद्भिगायत-
आहवनीयआधीयमाने । बार्हतोवाअसौ लोकः ।
अमुष्मिन्नेवैनं लोके प्रतिष्ठितमाधत्ते । पूजापतिरग्नि-
मसृजत ॥ २ ॥

सोऽश्वोवारो भूत्वा पराङ्मैत् । तं वारवन्तीयेनावारयत । तद्दारवन्तीयस्य वारवन्तीयत्वं । श्यैतेन श्येती अकुरुत । तच्छ्यैतस्य श्यैतत्वं । यद्दारवन्तीयमभिगायते । वारयित्वैवैनं प्रतिष्ठितमाधत्ते । श्यैतेन श्येतीकुरुते । घर्मः शिरदति गार्हपत्यमादधाति । सशीर्षाणमेवैनमाधत्ते ॥ ३ ॥

उपैनमुत्तरोयज्ञोनमति । रुद्रोवाण्षः । यदग्निः । सआधीय्यमानईश्वरोयजमानस्य पशून् हिंसितेः । सम्प्रियः पशुभिर्भुवदित्याह । पशुभिरेवैनं सम्प्रियं करोति । पशूनामहिंसायै । हृदिस्तोकाय तनयाय यच्छेत्याह । आशिषमेवैतामाशास्ते । वातः प्राणइत्यन्वहार्यपचनं ॥ ४ ॥

सप्राणमेवैनमाधत्ते । स्वदितं तोकाय तनयाययितुं

प॒चेत्या॒ह । अ॒न्नमे॒वासौ॑ स्व॒दय॑ति । प्रा॒चीम॑नु॒ पृदि॑शं
प्रे॒हि वि॒द्वानि॒त्याह॑ । वि॒भक्ति॑रे॒वैन॑योः सा । अ॒थो ना॒
ना॒वीर्या॒वेवैनौ॑ कुरु॒ते । ऊ॒र्जनो॑ धे॒हि हि॒पदे॑ चतु॒ष्पद॒
इत्या॒ह । आ॒शिप॑मे॒वैता॑माशास्ते । अ॒र्कश्च॑ष्टु॒रित्या॒हव॒
नीयं॑ । अ॒र्कोवै॑ दे॒वाना॑मन्नं ॥ ५ ॥

अ॒न्नमे॒वाव॑रुन्धे । तेन॑ मे दी॒दिही॒त्याह॑ । स॒मिन्ध॒
ए॒वैनं॑ । आ॒न॒शे व्या॒न॒श॒इति॑ चि॒रुदि॑ङ्गयति । च॒य॒इ॒मे
लो॒काः । ए॒षेवैनं॑ लो॒केषु॑ प्र॒ति॒ष्ठित॑माधत्ते । तत्तथा॒ न
का॒र्यं । वी॒ङ्कित॑मप्र॒ति॒ष्ठित॑मा॒द॒धीत॑ । उ॒द्धृत्यै॒वाधा॒
या॒भि॒मन्त्यः॑ । अ॒वी॒ङ्कित॑मे॒वैनं॑ प्र॒ति॒ष्ठित॑माधत्ते ॥ वि॒
राट् च॑ स्वर॒ाट् च॑ यास्ते॑ अ॒ग्ने शि॒वास्त॑नुव॒स्ताभि॑स्त्वा॒
द॒ध॒इत्या॒ह । ए॒तावा॑अ॒ग्नेः शि॒वास्त॑नुवः । ता॒भिरे॒वै॒
न॒ सम॑र्धयति । यास्ते॑ अ॒ग्ने घो॒रास्त॑नुव॒स्ताभि॑रमुं ग॒
च्छे॒ति ब्रू॒याद्यं॑ दि॒ध्यात् । ता॒भिरे॒वैनं॑ परा॒भाव॑यति ॥ ६ ॥

लो॒कोऽसृ॑जतैन॒माध॑त्तेऽन्वा॒हार्य॑प॒चनं॑ दे॒वाना॑मन्न॒
मेनं॑ प्र॒ति॒ष्ठित॑माधत्ते पञ्च॑ च ॥ अ॒नु० ८ ॥

नवमोऽनुवाकः ।

श॒मी॒ग॒र्भाद्भिं॑ मन्यते । ए॒षा वा॑अ॒ग्नैर्य॒ज्ञिया॑ त॒नूः ।
तामे॒वासौ॑ जनयति । अ॒दि॒तिः पु॒त्रका॑मा । सा॒ध्येभ्यो॑

देवेभ्यो ब्रह्मौदनमपचत् । तस्या उच्छेषणमददुः । त-
त्प्राश्नात् । सा रेतोऽधत्त । तस्यै धाता चार्यमा चाजा-
येतां । सा द्वितीयमपचत् ॥ १ ॥

तस्या उच्छेषणमददुः । तत्प्राश्नात् । सा रेतोऽधत्त ।
तस्यै मिचश्च वरुणश्चाजायेतां । सा तृतीयमपचत् ।
तस्या उच्छेषणमददुः । तत्प्राश्नात् । सा रेतोऽधत्त । तस्या
अशश्च भगश्चाजायेतां । सा चतुर्थमपचत् ॥ २ ॥

तस्या उच्छेषणमददुः । तत्प्राश्नात् । सा रेतोऽधत्त ।
तस्या इन्द्रश्च विवस्वाश्चाजायेतां । ब्रह्मौदनं पचति ।
रेत एव तदधाति । प्राश्नन्ति ब्राह्मणा औदनं । यदा-
ज्यमुच्छिष्यते । तेन समिधोभ्यज्यादधाति । उच्छेषणा-
द्वा अदिती रेतोऽधत्त ॥ ३ ॥

उच्छेषणादेव तद्रेतोऽधत्ते । अस्थि वा एतत् । यत्स-
मिधः । एतद्रेतः । यदाज्यं । यदाज्येन समिधोभ्यज्या-
दधाति । अस्थ्येव तद्रेतसि दधाति । तिस्रश्चादधाति
मिथुनत्वाय । इयतीर्भवन्ति । पुजापतिना यज्ञमुखेन
सम्मिताः ॥ ४ ॥

इयतीर्भवन्ति । यज्ञपुरुषा सम्मिताः । इयतीर्भवन्ति ।
एतावदै पुरुषे वीर्यं । वीर्यं सम्मिताः । आर्द्रा भवन्ति ।

आर्द्रमिव हि रेतः सिच्यते । चित्रियस्याश्वत्थस्याद-
धाति । चित्रमेव भवति । घृतवतीभिरादधाति ॥ ५ ॥

एतद्वाग्नेः पियं धाम । यद्वृतं । पियेणैवैनं धाम्ना
समर्धयति । अथो तेजसा । गायत्रीभिर्ब्राह्मणस्याद-
ध्यात् । गायत्रेन्द्रावै ब्राह्मणः । स्वस्य छन्दसः प्रत्यय-
नस्त्वाय । त्रिष्टुभीराजन्यस्य । त्रिष्टुप्छन्दावै राज-
न्यः । स्वस्य छन्दसः प्रत्ययनस्त्वाय ॥ ६ ॥

जगतीभिवैश्यस्य । जगतीछन्दावै वैश्यः । स्वस्य छ-
न्दसः प्रत्ययनस्त्वाय । तः संवत्सरं गोपायेत् । संवत्स-
रः हि रेतो हितं वर्धते । यद्येनः संवत्सरे नोपन-
मेत् । समिधः पुनरादध्यात् । रेत एव तद्धितं वर्धमा-
नमेति । न माः समश्नीयात् । न स्त्रियमुपेयात् ॥ ७ ॥

यन्माः समश्नीयात् । यत्स्त्रियमुपेयात् । निर्वीर्यः
स्यात् । नैनमग्निरुपनमेत् । श्वआधास्यमानो ब्रह्मौदनं
पचति । आदित्यावाइतउत्तमाः सुवर्गं लोकमायन् ।
ते वाइतोयन्तं प्रतिनुदन्ते । एते खलु वादित्याः । यद्वा-
ह्मणाः । तैरेव सन्त्वं गच्छति ॥ ८ ॥

नैनं प्रतिनुदन्ते । बृहद्वादिनो वदन्ति । क्वासः ।
अग्निः कार्यः । योऽस्मै पुजां पशून् प्रजनयतीति । शल्कै-

स्ताः रात्रिं मग्निमिन्धीत । तस्मिन्नुपव्युपमरणीनिष्ठ-
पेत् । यथर्षभाय वाशितान्याविच्छायति । तादृगेव तत् ।
अपोदूह्यभस्माग्निं मन्यति ॥ ६ ॥

सैव साम्नेः सन्ततिः । तं मन्यित्वा प्राञ्चमुद्धरति ।
संवत्सरमेव तद्रेतो हितं प्रजनयति । अनादितस्तस्या-
ग्निरित्याहुः । यः समिधोभ्याधायाग्निमाधत्त इति ।
ताः संवत्सरे पुरस्तादादध्यात् । संवत्सरादेवैनमवरु-
ध्याधत्ते । यदि संवत्सरै नादध्यात् । द्वादश्यां पुरस्ता-
दादध्यात् । संवत्सरप्रतिमावै द्वादशरात्रयः ॥ संवत्स-
रमेवास्याहिताभवन्ति । यदि द्वादश्यां नादध्यात् ।
व्यहे पुरस्तादादध्यात् । आहिताण्यस्य भवन्ति
॥ १० ॥

द्वितीयमपचक्षतुर्थमपचददितोरेतोऽधत्त सम्मितां-
घृतवतीभिरादधाति राजन्यः स्वस्य छन्दसः प्रत्ययन-
स्त्वायेयाङ्गच्छति मन्यति रात्रयश्चत्वारि च ॥ अनु० ६ ॥

दशमोऽनुवाकः ।

पूजापतिः पूजाञ्चसृजत । स रिरिचानोऽमन्यत ।
स तपोऽतप्यत । स आत्मन् वीर्यमपश्यत् । तदवर्धत ।

तदस्मात्सहसोर्ध्वमसृज्यत । सा विराडभवत् । तां देवा-
सुराअगृह्णन्त । सोऽब्रवीत्प्रजापतिः । मम वाण्या ॥ १ ॥

दोहाएव युष्माकमिति । सा ततः प्राच्युदक्रामत् ।
तत्पुजापतिः पर्यगृह्णात् । अथर्वपितुं मे गोपायेति ।
सा द्वितीयमुदक्रामत् । तत्पुजापतिः पर्यगृह्णात् । नर्यं
पूजां मे गोपायेति । सा तृतीयमुदक्रामत् । तत्पुजा-
पतिः पर्यगृह्णात् । शःस्य पशून्मे गोपायेति ॥ २ ॥

सा चतुर्थमुदक्रामत् । तत्पुजापतिः पर्यगृह्णात् ।
सप्रथ सभां मे गोपायेति । सा पञ्चममुदक्रामत् ।
तत्पुजापतिः पर्यगृह्णात् । अहेबुधिय मन्त्रं मे गोपा-
येति । अग्नी वाव सा तान् व्याक्रामत् । तान् पुजापतिः
पर्यगृह्णात् । अथो पङ्क्तिमेव । पङ्क्तिर्वाण्या ब्राह्मणे
प्रविष्टा ॥ ३ ॥

तामात्मनोऽधिनिर्मिमीते । यद्गिराधीयते । तस्मा-
देतावन्तोऽग्नय आधीयन्ते । पाण्डु इदं सर्वं । पाण्डु-
नैव पाण्डुः सृणोति । अथर्वपितुं मे गोपायेत्याह ।
अन्नमेवैतेन सृणोति । नर्यं पूजां मे गोपायेत्याह ।
पूजामेवैतेन सृणोति । शःस्य पशून्मे गोपायेत्याह
॥ ४ ॥

पशून्मेवैतेन स्पृणोति । सप्रथ सभां मे गोपायेत्या-
ह । सभामेवैतेनेन्द्रियः स्पृणोति । अहेबुधिय मन्त्रं
मे गोपायेत्याह । मन्त्रमेवैतेन श्रियः स्पृणोति । य-
दन्वाहार्यपचनेऽन्वाहार्यं पचन्ति । तेन सौऽस्याभीष्टः
पूतः । यज्ञार्हपत्यआज्यमधिश्रयन्ति सम्पत्नीर्याज-
यन्ति । तेन सौऽस्याभीष्टः पूतः । यदाहवनीये जुह्व-
ति ॥ ५ ॥

तेन सौऽस्याभीष्टः पूतः । यत्सभायां विजयन्ते ।
तेन सौऽस्याभीष्टः पूतः । यदावसथेऽन्नः हरन्ति । तेन
सौऽस्याभीष्टः पूतः । तथास्य सर्वे पूताअभीष्टाआ-
धीयन्ते । पुवसथमेष्यन्नेवमुपतिष्ठेत्तैकमेकं । यथा ब्रा-
ह्मणाय गृहे वासिने परिदाय गृहानेति । तादृगेव तत् ।
पुनरागत्योपतिष्ठते ॥ सा भागेयमेवैषां तत् । सा तत्-
ऊर्ध्वारोहत् । सा रोहिण्यभवत् । तद्रोहिण्यै रोहिणि-
त्वं । रोहिण्यामग्निमादधीत । स्वएवैनं योनौ प्रतिष्ठि-
तमाधत्ते । ऋधोत्येनेन ॥ ६ ॥

एषा पशून्मे गोपायेति प्रविष्टा पशून्मे गोपायेत्याह
जुह्वति तिष्ठते सप्त च ॥ अनु० १० ॥

ब्रह्म सन्धत्तं कृतिकासूडन्ति द्वादशसु पूजापति-

वा॒चोदे॑वासुरा॒घर्म्मः शिर॑द्भ॒मे वै श॑मीग॒र्भात्पु॒जाप॑तिः
स रि॑रि॒चानः स तपः स॒ञ्चात्मन्वी॒र्यं द॑श ॥

ब्रह्म सन्ध॑त्तं तौ दि॒व्याव॑था श॒न्त्वाय॒ प्राच्ये॑षां यदु॒-
यु॑परि॒ यत्स॒द्यः सोऽश्वो॒वारो॑भू॒त्वा ज॑गतीभि॒रशो॑तिः ॥
इति प्रथमोऽध्यायः ॥

हरिः ॐ ॥

प्रथमाष्टके द्वितीयाध्याये

प्रथमोऽनुवाकः ।

उ॒ङ्मन्य॑मानम॒स्याञ्च॑मे॒र्ध्वं । अप॑पा॒प्मानं॑ यज॑मानस्य
हन्तु । शि॒वानः सन्तु॑ पु॒दिश॑श्चत॑स्रः । श॒न्नो मा॒ता
पृ॒थि॒वी तो॑क॒साता । श॒न्नोदे॑वीर॒भिष्ट॑ये । आपो॑भवन्तु
पी॒तये॑ । शं॒योर्भि॑स्र॒वन्तु नः । वै॒श्वान॑रस्य॒ रूपं॑ । पृ॒थि॒-
व्यां पे॑रि॒स्रसा॑ । स्यो॒नमा॑वि॒शन्तु नः ॥ १ ॥

यदि॑दं दि॒वो यद॑दः पृ॒थि॒व्याः । स॒ञ्जज्ञा॑ने रो॒दसी
सम्ब॑भूवतुः । ऊ॒षान् कृ॑ष्णम॒वतु॑ कृ॒ष्णमू॑षाः । इ॒होभ॑यो-
र्य॒ज्ञिय॑माग॒मिष्ठाः । ऊ॒तीः कु॑र्व्वा॒णो यत् पृ॒थि॒वीम॑च॒रः ।
गु॒हाका॑रमाखु॒रूपं॑ पु॒तीत्य॑ । तत्ते न्य॑क्तमि॒ह स॒म्भर॑न्तः ।
श॒तं जी॑वेम श॒रदः॑ सवी॒राः । ऊ॒र्जं पृ॒थि॒व्यार॑स॒माभ॑-
रन्तः । श॒तं जी॑वेम श॒रदः॑ पु॒रूचोः ॥ २ ॥

वं॒म्रीभि॒रनु॑वि॒त्तं गु॒हासु । ओ॒चं त उ॒र्व्यं ब॒धिरा॒भ-
वा॒मः । पु॒जाप॑ति॒सृष्टा॑नां पु॒जानां॑ । श्रु॒थोप॑हृत्यै सुवि॒तनौ
अ॒स्तु । उप॒प्रभि॑न्नमि॒पमूर्जं॑ पु॒जाभ्यः॑ । सू॒दं गृ॒हेभ्यो॑र॒स-
मा॒भरा॑मि । यस्यै॒ रूपं॑ बिभ्र॑दि॒माम॑वि॒न्दत् । गु॒हाप्र-
वि॒ष्टाः सरि॑रस्य॒ मध्ये॑ । तस्ये॒दं वि॒ह॑तमा॒भर॑न्तः ।
अ॒र्धं ब॒ट्कार॑म॒स्यां वि॒धेम ॥ ३ ॥

यत्प॒र्यप॑श्यत्सरि॒रस्य॒ मध्ये॑ । उ॒र्वीमि॑प॒श्यज्ज॑गतः प्र-
ति॒ष्ठां । तत्पु॑ष्करस्यायत॒नाद्भि॒जातं॑ । प॒र्णं पृ॑थि॒व्याः प्रथ॑-
नः॒ हरामि॑ । याभि॒रदृ॑ह॒ज्जगतः॑ प्रति॒ष्ठां । उ॒र्वीमि॑-
मां वि॒श्वज॑नस्य॒ भर्त्री॑ । तानः॑ शि॒वाः शर्कराः॑ सन्तु स॒र्वाः ।
अ॒ग्नेरे॑त॒श्चन्द्रः॑ हिर॑ण्यं । अ॒ङ्गाः स॒म्भूत॑ममृतं पु॒जासु॑ ।
तत्स॒भर॑न्नुत्त॒रतो॑नि॒धाय॑ ॥ ४ ॥

अ॒तिपु॑यच्छन्दुरि॒तिन्त॑रेयं । अ॒श्वोरू॒पं कृ॒त्वा यद॑-
श्रु॒त्येऽति॑ष्ठः । स॒ंवत्सरं॑ दे॒वेभ्यो॑नि॒लाय॑ । तत्ते न्य॑क्तमि॒ह
स॒म्भर॑न्तः । श्र॒तं जी॑वेम श्र॒रदुः स॒वीराः॑ । ऊ॒र्जः पृ॑थि॒व्या
अ॒ध्युत्थि॑तोऽसि । वन॑स्पते श्र॒तव॑ल्शो वि॒रो॒ह । त्वया व॒य-
मि॒पमूर्जं॑ म॒दन्तः॑ । रा॒यस्यो॑षेण॒ समि॑पा म॒देम । गा॒य-
त्रि॒या ह्रि॒यमा॑णस्य॒ यत्ते॑ ॥ ५ ॥

प॒र्णमि॑प॒तत्तृती॑यस्यै दि॒वोधि॑ । सौ॒ऽयं प॒र्णः सौ॒मप॑-

र्णाङ्घ्रि जातः । ततो हरा मि सोमपीथस्याव रुध्यै । देवानां
ब्रह्मवा दं वदेतां यत् । उपाशृणोः सुश्रुवा वै श्रुतोऽसि ।
ततो मामाविशतु ब्रह्मवर्चसं । तत्सम्भरस्तदव रुन्धीय
साक्षात् । यथा ते सृष्टस्याग्नेः । हेतिमशमयत्पुजाप-
तिः । तामिमामप्रदाहाय ॥ ६ ॥

शमीः शान्त्यै हराम्यहं । यत्ते सृष्टस्य यतः । विक-
ङ्कतं भा आर्च्यं जातवेदः । तथा भासा समितः । उ-
रुन्नोलोकमनुप्रभाहि । यत्ते तान्तस्य हृदयमाच्छिन्द-
ज्जातवेदः । मरुतोऽङ्घ्रिस्तमयित्वा । एतत्ते तदशनेः स-
म्भरामि । सात्मा अग्ने सहृदयो भवेह । चित्रियाद-
श्वत्थात्सम्भृतावृहत्यः ॥ ७ ॥

शरीरमभिसंस्कृतास्थ । पुजापतिना यज्ञमुखेन
समितः । तिसस्त्रिष्टुप्तिर्मिथुनाः प्रजात्यै । अश्वत्थाङ्घ्रि-
व्यवाहाङ्घ्रि जातां । अग्नेस्तनूं यज्ञियाः सम्भरामि । शा-
न्तयानिः शमीगर्भं । अग्नये प्रजनयितवै । यो अश्वत्यः
शमीगर्भः । आरुरोह त्वेसचा । तन्ते हरामि ब्रह्मणा
॥ ८ ॥

यज्ञियैः केतुभिः सह । यन्त्वा समभरं जातवेदः ।
यथा शरीरं भूतेषु न्यक्तं । स सम्भृतः सीद शिवः पुजाभ्यः ।

उरुन्नोलोकमनुनेषि विद्वान् । प्रवेधसे कवये मेधाय ।
वचो वन्दारुदृषभाय दृष्णे । यतो भयमभयं तन्नो अस्तु ।
अवदेवान् यजेहेद्यान् । समिधामिं दुवस्यत ॥ ९ ॥

घृतैर्बाधयतातिथिं । आस्मिन् हव्याज होतन । उप-
त्वामे हविष्मतीः । घृताचीर्यन्तु हर्यत । जुषस्व समिधो
मम । तन्त्वा समिद्भिरङ्गिरः । घृतेन वर्धयामसि । बृह-
च्छोचायविष्ट । समिध्यमानः प्रथमोनु धर्मः । सम-
क्तुभिरज्यते विश्ववारः ॥ १० ॥

शोचिष्केशो घृतनिर्णिकपावकः । सुयज्ञो अग्निर्यज-
थाय देवान् । घृतप्रतीको घृतयोनिरग्निः । घृतैः समि-
द्धो घृतमस्यान्नं । घृतपृषस्त्वा सरितो वहन्ति । घृतं
पिवन्त्सुयज्ञा यक्षि देवान् । आयुर्दा अग्ने हविषो जु-
पाणः । घृतप्रतीको घृतयोनिरेधि । घृतं पीत्वा मधु-
चारुगव्यं । पितेव पुत्रमभिरक्षतादिभ्यः ॥ ११ ॥

त्वामग्ने समिधानं यविष्ट । देवादूतं चक्रिरे हव्य-
वाहं । उरुज्यसं घृतयोनिमाहुतं । त्वेषच्चक्षुर्दधिर
चोदयन्वति । त्वामग्ने पुदिव आहुतं घृतेन । सुम्नायवः
सुप्रमिधा समीधिरे । स वा दधानश्चोषधीभिरुक्षितः
उरुज्यासि पार्थिवावितिष्ठसे । घृतप्रतीकश्च च-
-

तस्य धूरुपदं । अग्निं मित्रं न समिधानञ्चञ्जते ॥ १२ ॥

इन्धानो अक्रोविदथेषु दीद्यत् । शुक्रवर्णामुदुनो
यः स ते धियं । पुजाअग्ने संवासय । आशाश्च पशुभिः
सह । राष्ट्राण्यस्माअर्धेहि । यान्यासंत्सवितुः सवे ।
मही विस्पत्नी सदर्ने चतस्य । अर्वाचीरातं धरुणेरयी-
णां । अन्तर्वत्नी जन्यं जातवेदसं । अध्वराणां जनयथः
पुरोगां ॥ १३ ॥

आरोहतं दशतः शक्नीर्मम । चृतेनाग्न्यायुपा
वर्चसा सह । ज्योग्जीवन्त उत्तरामुत्तराः समा । दर्श-
महं पूर्णमासं यज्ञं यथा यजै । चत्विर्वतीस्थो अग्नि-
रेतसौ । गर्भं दधायान्ते वामहं ददे । तत्सत्यं यद्दीरं
बिभृथः । वीरं जनयिष्यथः । ते मत्प्रातः प्रजनिष्येथे ।
ते मा प्रजाते प्रजनयिष्यथः ॥ १४ ॥

पुजया पशुभिर्ब्रह्मवर्चसेन सुवर्गे लोके । अन्तात्स-
त्यमुपैमि । मानुपादैव्यमुपैमि । दैवीं वाचं यच्छामि ।
शक्नैरग्निमिन्धानः । उभौ लोकौ संनेमहं । उभयो-
र्लोकयोर्ऋध्वा । अतिमृत्युं तराम्यहं । जातवेदोभु-
वनस्य रेतः । इह सिञ्च तपसो यज्जनिष्यते ॥ १५ ॥

अग्निमश्वत्यादधिहव्यवाहं । शमीगर्भाज्जनयन् यो

मयोऽभूः । अयं ते योनिर्ऋत्वियः । यतो जातो अरा-
चथाः । तं जानन्नम्रारोह । अथा नो वर्धया रयिं ।
अपेतवीतविचसर्पतातः । येऽत्र स्थ पुराणा ये च नूत-
नाः । अदादिदं यमौवसानं पृथिव्याः । अक्रन्निमं
पितरो लोकमस्मै ॥ १६ ॥

अग्नेर्भस्मास्यग्नेः पुरीषमसि । सञ्ज्ञानमसि कामध-
रणं । मयि ते कामधरणं भूयात् । संवः सृजामि ह-
दयानि । सः सृष्टं मनो अस्तु वः । सः सृष्टः प्राणो
अस्तु वः । संयावः प्रियास्तनुवः । सम्प्रियाहृदयानि
वः । आत्मा वो अस्तु सम्प्रियः । सम्प्रियास्तनुवो
मम ॥ १७ ॥

कल्पेतां द्यावापृथिवी । कल्पन्तामापञ्चोषधीः ।
कल्पन्तामग्नयः पृथक् । मम ज्यैष्ठ्याय सव्रताः । येऽग्नयः
समनसः । अन्तरा द्यावापृथिवी । वासन्तिकावृतु
अभिकल्पमानाः । इन्द्रमिव देवा अभिसंविशन्तु ।
दिवस्त्वा वीर्येण । पृथिव्यै महिम्ना ॥ १८ ॥

अन्तरिक्षस्य पोषेण । सर्वपशुमादधे । अजीजनन्न-
मृतं मर्त्यासः । अस्त्रेमाणं तरणिं वोडुजम्भं । दश स्व-
सारो अयुवः समीचीः । पुमाः सञ्ज्ञातमभिसरम्भ-

न्तां । पूजापतेस्त्वा प्राणेनाभिप्राणिमि । पूष्णः पोषेण
मह्यं । दीर्घायुत्वाय शतशारदाय । शतः शूरङ्गा आयुपे
वर्चसे ॥ १९ ॥

जीवात्त्वै पुण्याय । अहं त्वदस्मि मदसि त्वमेतत् ।
ममासि योनिस्तव योनिरस्मि । ममैव सन्वहहव्या-
न्यग्ने । पुत्रः पित्रे लोककृज्जातवेदः । प्राणे त्वामृतमा-
दधामि । अन्नादमन्नाद्याय । गोप्तारं गुप्त्यै । सुगा-
हपत्योविदहन्नरातीः । उपसश्रेयसी श्रेयसीर्दधत्
॥ २० ॥

अग्ने सपत्न्या अपबाधमानः । रायस्योषमिषमूर्ज-
मस्मासु धेहि । इमा उ मामुपतिष्ठन्तु रायः । आभिः
पूजाभिरिह संवसेय । इहो इडा तिष्ठतु विश्वरूपी ।
मध्येवसेदीर्दिहि जातवेदः । ओजसे बलाय त्वोद्यच्छे ।
वृषणे शुष्मायायुपे वर्चसे । सपत्नतूरसिष्टत्रतूः । यस्तै
देवेषु महिमा सुवर्गः ॥ २१ ॥

यस्तआत्मा पशुषु प्रविष्टः । पुष्टिर्याते मनुष्येषु पृथे ।
तथा नो अग्ने जुषमाणरहि । दिवः पृथिव्याः पर्य-
न्तरिक्षात् । वातात्पशुभ्योअध्योषधीभ्यः । यत्र यत्र
जातवेदः सम्बभूव । ततो नो अग्ने जुषमाणरहि । प्राची-

मनु॑ पृ॒दिशं॑ प्रेहि॑ वि॒द्वान् । अ॒मेर॑मे पु॒रोअ॑ग्निर्भव॒ह ।
वि॒श्वआ॑शादी॒द्यानो॑ विभा॒हि ॥ २२ ॥

ऊर्ज॑न्नोधेहि द्विप॒दे चतु॑ष्पदे । अ॒न्व॒ग्नि॒रुष॑सामग्र॒-
म॒ख्यत् । अ॒न्व॒हानि॑ प्रथ॒मोजा॑तवे॒दाः । अ॒नु॒सूर्य्य॑स्य
पु॒रु॒चाच॑ र॒श्मीन् । अ॒नु॒द्यावा॑पृथि॒वी आ॑त॒तान । वि॒क्र॒-
म॒स्व म॒ह्यं अ॒सि । वे॒दि॒प॒न्मानु॑षेभ्यः । त्रि॒षु लो॒केषु॑
जा॒गृहि॑ । यद्वि॒दं दि॒वोय॑द्दः पृथि॒व्याः । स॒ंवि॒द्वाने॑
रोद॑सी सम्ब॒भूवतुः॑ ॥ २३ ॥

तयोः पृ॒ष्ठे सी॑दतु जा॒तवे॒दाः । श॒म्भूः पु॒जाभ्य॑स्त॒नुवे॑
स्यो॒नः । पु॒णं त्वा॒मृत॑आद॒धामि॑ । अ॒न्नाद॑म॒न्नाद्या॑य ।
गो॒प्ता॒रं गु॒प्त्यै । यत्ते॑ शु॒क्र शु॒क्रं व॒चः शु॒क्रा त॒नूः । शु॒क्रं ज्यो॑-
ति॒रज॑सं । तेन॑ मे दी॒दिहि॑ तेन॒ त्वा॒द॒धे । अ॒ग्निना॑मे
ब्र॒ह्म॒णा । आ॒न॒शे व्या॒न॒शे स॒र्व॒मायु॑र्व्या॒न॒शे ॥ २४ ॥

नय्य॑ पु॒जां मे॑ गोपाय । अ॒मृत॑त्वाय जी॒वसे॑ । जा॒तां
ज॒नि॒ष्यमा॑णाञ्च । अ॒मृतै॑ स॒त्ये प्र॑ति॒ष्ठितां । अथ॑र्व्व पि॒तुं
मे॑ गोपाय । र॒स॒म॒न्नमि॑हाय॒षे । अ॒द॒भ्यायोऽश॑त॒तनो॑ ।
अ॒वि॒ष॒न्नः पि॒तुं कृ॑णु । श॒ःस्य॑ प॒शून्मे॑ गोपाय । द्वि॒पादो॑
ये चतु॑ष्पदः ॥ २५ ॥

अ॒ष्टा॒श॒फाश्च॒ यद्वा॒मे । ये चै॒क॒श॒फाश्चा॒शृगाः॑ ।

सप्रथ सभां मे गोपाय । येच सभ्याः सभासदः । तानि-
न्द्रियावतः कुरु । सर्व्वमायुरुपासतां । अहे बुभ्रिय मन्त्रं
मे गोपाय । यमृपयस्त्रयिविदाविदुः । ऋचः सामानि
यजूंषि । सा हि श्रीरमृता सतां ॥ २६ ॥

चतुःशिखण्डा युवतिः सुपेशाः । घृतप्रतीका भुवनस्य
मध्ये । मर्मज्यमाना महते सौभगाय । मर्ह्यं धुक्ष्व यज-
मनाय कामान् । इहैव सन्तच सतो वोऽग्रयः । प्राणेन
वाचा मनसा बिभर्मि तिरोमासन्तमायुर्माप्रहासीत् ।
ज्योतिषा वो वैश्वानरेणोपतिष्ठे । पञ्चधाग्नीन्व्यक्रामत् ।
विराट्सृष्टा पूजापतेः । ऊर्ध्वारो हद्रोहिणी ॥ योनिर्ग्रेः
प्रतिष्ठितिः ॥ २७ ॥

विशन्तु नः पुरूचीर्विधेम निधापयत्तेऽप्रदाहाय बृह-
त्या ब्रह्मणा दुवस्यत विश्ववारइममृज्जते पुरोगां प्रज-
नयिष्यथो जनिष्यतेऽस्मै मम महिम्ना वर्चसे दधत्सुवर्गा
भाहि सम्बभूवतुरायुर्व्यानशे चतुष्पदः सतां पूजापते-
र्द्वे च ॥ अनु० १ ॥

द्वितीयोऽनुवाकः ।

नवैतान्यहानि भवन्ति । नव वै सुवर्गालोकाः । यदे-
तान्यहान्युपयन्ति । नवस्वेव तत्सुवगषु लोकेषु सचिणः

प्रति॒तिष्ठन्तो॒यन्ति । अ॒ग्नि॒ष्टो॒माः परः॑ सा॒मानः का॒र्या-
इत्याहुः । अ॒ग्नि॒ष्टो॒मस॑मितः सुव॒र्गा लो॒क इति॑ । द्वा-
द॒शाग्नि॒ष्टो॒मस्य॑ स्तो॒चाणि॑ । द्वा॒द॒श॒मा॒साः संवत्स॑रः । तत-
न्सू॒क्ष्मं । उ॒क्था॒एव॑ स॒प्तद॒शाः परः॑ सा॒मानः का॒र्याः ॥ १ ॥

प॒श॒वो॒वाउ॒क्थानि॑ । प॒शूना॑मव॒रुध्यै॑ । वि॒श्वजि॒द्भि-
जिता॑व॒ग्नि॒ष्टो॒मौ । उ॒क्थाः स॒प्तद॒शाः परः॑ सा॒मानः ।
ते स॒स्तु॒तावि॒राज॑म॒भिसम्प॑द्यन्ते । द्वे च॒र्चाव॑तिरि-
च्येते । एक॑या गौरतिरि॒क्तः । एक॑यायु॒रूनः॑ । सुव॒र्गावै
लो॒कोज्योतिः॑ । ऊ॒र्ग्वि॒राट् ॥ २ ॥

सुव॒र्गमे॒व तेन॑ लो॒कम॒भिज॑यन्ति । यत्प॒रं रा॒यन्त-
रं । तत्प्र॑थ॒मेऽह॑न् का॒र्यं । बृ॒हद्भि॒तीये॑ । वैरू॒पं तृ॒तीये॑ ।
वैरा॒जं च॒तुर्थे॑ । शा॒क्रं प॑ञ्च॒मे । रै॒वतं॑ ष॒ष्ठे । तदु॑ पृ॒ष्ठेभ्यो
नय॑न्ति । स॒न्तत॑य॒न्ते ग्र॑हा॒ष्टह्य॑न्ते ॥ ३ ॥

अ॒ति॒ग्रा॒ह्याः परः॑ सा॒मसु॑ । इ॒माने॒वैतै॒र्लो॒कान्त्सन्त॑-
न्वन्ति । मि॒थुना॑न्ते ग्र॑हा॒ष्टह्य॑न्ते । अ॒ति॒ग्रा॒ह्याः परः॑
सा॒मसु॑ । मि॒थुन॑मे॒व तैर्य॑ज॒माना॑श्चव॒रुन्ध॑ते । बृ॒हत्पृ॒ष्ठं
भ॑वति । बृ॒हद्वै सु॒वर्गा॑लो॒कः । बृ॒हतै॒व सु॒वर्गं॑ लो॒कं
य॑न्ति । च॒यस्त्रि॑ं॒शि ना॑म॒ साम॑ । मा॒ध्य॒न्दि॒ने प॑व॒माने
भ॑वति ॥ ४ ॥

त्रयस्त्रिंशद्वै देवताः । देवता एवावर्तन्ते । ये वा-
 इतः पराञ्च संवत्सरमुपयन्ति । न हैनन्ते स्वस्ति सम-
 श्रुवते । अथ येऽमुतोऽर्वाञ्चमुपयन्ति । ते हैनन् स्वस्ति स-
 मश्रुवते । एतद्वा अमुतोऽर्वाञ्चमुपयन्ति । यदेवं । यो ह खलु
 वाव प्रजापतिः । स उ वेवेन्द्रः । तदु देवेभ्यो नयन्ति ॥ ५ ॥

कार्याविराड्गृह्यन्ते पर्वमाने भवतीन्द्र एकञ्च ॥
 अनु० २ ॥

तृतीयोऽनुवाकः ।

सन्ततिर्वा एते ग्रहाः । यत्परः सामानः । विषूचीं
 दिवा कीर्त्यं । यथा शालायै पक्षसी । एव संवत्सरस्य
 पक्षसी । यदेतेन गृह्येरन् । विषूची संवत्सरस्य पक्ष-
 सी व्यवस्रसेयातां । आर्तिमार्छेयुः । यदेते गृह्यन्ते ।
 यथा शालायै पक्षसी मध्यमं वः शमभिसमायच्छति ॥ १ ॥

एव संवत्सरस्य पक्षसी दिवा कीर्त्यं मभिसन्तन्वन्ति ।
 नार्तिमार्छन्ति । एकविंशमहर्भवति । शुक्राग्राग्रहा-
 गृह्यन्ते । प्रत्युत्तब्ध्यै सयत्वाय । सौर्ये एतदहः पशुरा-
 लभ्यते । सौर्योऽतिग्राह्योगृह्यते । अहरेव रूपेण सम-
 र्धयन्ति । अथो अहरेवैष बलिर्हियते । सप्तैतदहर-
 तिग्राह्यागृह्यन्ते ॥ २ ॥

सप्त वै शीर्षण्याः प्राणाः । असावादित्यः शिरः पु-
जानां । शीर्षन्नेव पुजानां प्राणान् दधाति । तस्मात्सप्त-
शीर्षन् प्राणाः । इन्द्रोवृत्रं हत्वा । असुरान् पराभा-
व्य । स इमांल्लोकानभ्यजयत् । तस्यासौ लोकानाभिजि-
तआसीत् । तं विश्वकर्मा भूत्वाभ्यजयत् । यद्वैश्वकर्मा-
णोगृह्यते ॥ ३ ॥

सुवर्गस्य लोकस्याभित्यै । प्र वा एतेऽस्माल्लोकाच्च-
वन्ते । ये वैश्वकर्माणं गृह्यते । आदित्यश्चो गृह्यते । इयं
वाअदितिः । अस्यामेव प्रतितिष्ठन्ति । अन्योऽन्योगृ-
ह्यते । विश्वान्येवान्ये न कर्माणि कुर्वीणायन्ति । अ-
स्यामन्ये न प्रतितिष्ठन्ति । तावापरार्धात्संवत्सरस्या-
न्योन्यो गृह्यते ॥ तावुभौ सह महावृते गृह्यते । यन्नस्यै-
वान्तं गत्वा । उभयैर्लोकयोः प्रतितिष्ठन्ति । अर्क-
मुक्तं भवति । अन्नाद्यस्यावरुध्यै ॥ ४ ॥

समायच्छत्यतिगृह्यागृह्यन्ते गृह्यते संवत्सरस्या-
न्योन्यो गृह्यते पञ्च ॥ अनु ०३ ॥

चतुर्थोऽनुवाकः ।

एकविंशत्य भवति । एतेन वै देवाएकविंशतेन ।
आदित्यमितउत्तमं सुवर्गं लोकमारोहयन् । स वा-

ए॒ष इ॒त ए॒क वि॒शः । तस्य द॒श॒व॒स्ता॒द॒हानि॑ । द॒श
प॒र॒स्ता॒त् । स वा॒ए॒ष वि॒राज्यु॑भ॒यतः॑ प्र॒ति॒ष्ठितः॑ । वि॒रा-
जि॒ हि वा॒ए॒ष उ॑भ॒यतः॑ प्र॒ति॒ष्ठितः॑ । तस्मा॑दन्त॒रे॒मौ
लो॒कौ यन् । स॒र्व्वेषु॑ सु॒वर्गे॑षु॒ लो॒केष्व॑भि॒तप॑न्नेति ॥ १ ॥

दे॒वावा॒ञ्चादि॒त्यस्य॑ सु॒वर्गस्य॑ लो॒कस्य॑ । प॒रा॒चो-
ऽति॒पा॒दा॒द॒बिभ॑युः । तच्छ॒न्दो॒भिर॒ह॒हृ॒न्धृत्यै॑ । दे॒वावा॒-
ञ्चादि॒त्यस्य॑ सु॒वर्गस्य॑ लो॒कस्य॑ । अ॒वा॒चो॒ऽव॒पा॒दा॒द॒बिभ॑युः ।
तं प॒ञ्चभी॑र॒श्मिभि॑रु॒द॒वयन् । तस्मा॑दे॒क वि॒शेऽह॑न् प॒ञ्च
दि॒वाकी॒र्त्यानि॑ क्रियन्ते । र॒श्मयो॒वै दि॒वाकी॒र्त्यानि॑ ।
ये गा॒य॒त्रे । ते गा॒य॒त्रीपू॒त्तर॑योः प॒व॒मान॑योः ॥ २ ॥

म॒हादि॒वाकी॒र्त्यः हो॒तुः पृ॒ष्ठं । वि॒कर्णं॑ ब्र॒ह्म॒साम॑ ।
भा॒सोऽग्नि॑ष्टोमः । अथै॒तानि॑ प॒राणि॑ । परै॒र्वै दे॒वाञ्चा॑-
दि॒त्यः सु॒वर्गं॑ लो॒कम॑पा॒रयन् । यद॑पा॒रयन् । प॒त्प॒राणां॑
प॒र॒त्वं । पा॒रय॑न्त्ये॒नं प॒राणि॑ । य॒ए॒वं वेद॑ । अथै॒तानि॑
स्पर्॒राणि॑ । स्पर्॒र्वै दे॒वाञ्चा॑दि॒त्यः सु॒वर्गं॑ लो॒कम॑स्पा॒र-
यन् । यद॑स्पा॒रयन् । तत्स्पर्॒राणां॑ स्पर्॒त्वं । स्पा॒रय॑-
न्त्ये॒नः स्पर्॒राणि॑ । य॒ए॒वं वेद॑ ॥ ३ ॥

ए॒ति प॒व॒मान॑योः स्पर्॒राणि॑ प॒ञ्च च॑ ॥ अनु० ४ ॥

पञ्चमोऽनुवाकः ।

अप्रतिष्ठां वा एते गच्छन्ति । येषां संवत्सरेऽनाते-
ऽथ । एकादशिन्याप्यते । वैष्णवं वामनमालभन्ते । यज्ञो
वै विष्णुः । यज्ञमेवालभन्ते प्रतिष्ठित्यै । ऐन्द्राग्नमाल-
भन्ते । इन्द्राग्नी वै देवानामयातयामानौ । ये एव देव-
ते अयातयाम्नी । ते एवालभन्ते ॥ १ ॥

वैश्वदेवमालभन्ते । देवता एवावरुन्धते । द्यावापृ-
थिव्यां धेनुमालभन्ते । द्यावापृथिव्योरेव प्रतितिष्ठन्ति ।
वायव्यं वत्समालभन्ते । वायुरेवैभ्यो यथायतनाद्देवता-
अवरुन्धे । आदित्यामविं वशमालभन्ते । इयं वा अ-
दितिः । अस्यामेव प्रतितिष्ठन्ति । मैत्रावरुणीमाल-
भन्ते ॥ २ ॥

मित्रेणैव यज्ञस्य स्विष्टं शमयन्ति । वरुणेन दुरिष्टं ।
पूजापत्यं तूपरं महावृतमालभन्ते । पूजापत्योऽति-
ग्राह्यो गृह्यते । अहरेव रूपेण समर्धयन्ति । अथो अह-
एवैष बलिर्हियते । आग्नेयमालभन्ते प्रतिप्रज्ञात्यै ।
अजपेत्वान्वा एते पूर्व्वैर्मासैरवरुन्धते । यदेते गव्याः प-
शवमालभन्ते । उभयेषां पशूनामवरुन्धै ॥ यदतिरि-
क्तामेकादशिनीमालभेरन् । अग्रियं धातृव्यमभ्यतिरि-

चेत । यद्द्वौ द्वौ पशू समस्येयुः । कनीयश्चायुः कुर्वी-
रन् । यदेते ब्राह्मणवन्तः पशवश्चालभ्यन्ते । नाप्रियं
भ्रातृव्यमभ्यतिरिच्यते । न कनीयश्चायुः कुर्वते ॥ ३ ॥

ते एवालभन्ते मैत्रावरुणीमालभन्तेऽवरुध्यै सप्तच ॥
अनु० ५ ॥

षष्ठोऽनुवाकः ।

पुजापतिः पुजाः सृष्ट्वा वृत्तौऽशयत् । तं देवाभूतानां
रसं तेजः सम्भृत्य । तेनैनमभिपज्यन् । महानववर्त्ती-
ति । तन्महावृतस्य महाव्रतत्वं । महद्भूतमिति । तन्म-
हावृतस्य महाव्रतत्वं । महतोवृतमिति । तन्महावृतस्य
महाव्रतत्वं । पञ्चविंशस्तोमो भवति ॥ १ ॥

चतुर्विंशत्यर्धमासः संवत्सरः । यद्वा एतस्मिन्संव-
त्सरेऽधिप्राजायत । तदन्नं पञ्चविंशमभवत् । मध्यतः
क्रियते । मध्यतो ह्यन्नमशितं धिनोति । अथैव मध्यत-
एव पुजानामूर्ध्वीयते । अथ यद्वा इदमन्ततः क्रियते ।
तस्मादुदन्ते पुजाः समेधन्ते । अन्ततः क्रियते पुजनना-
यैव । त्रिदृच्छिरो भवति ॥ २ ॥

त्रेधा विहितं हि शिरः । लोमच्छ्वीरस्थि । परा
चास्तुवन्ति । तस्मात्तत्सदृगेव । न मेद्यतोऽनुमेद्यति । न

कश्यतोऽनु कश्यति । पञ्चदशोऽन्यः पक्षो भवति । सप्त-
दशोऽन्यः । तस्माद्वयाः स्यन्यतरमर्धमभिपर्यावर्तन्ते ।
अन्यतरतो हि तज्जरीयः क्रियते ॥ ३ ॥

पञ्चविंश आत्मा भवति । तस्मान्मध्यतः पञ्चोव-
रिष्ठाः । एकविंशं पुच्छं । द्विपदासु स्तुवन्ति प्रतिष्ठित्यै ।
सर्वेण सह स्तुवन्ति । सर्वेण ह्यात्मनात्मन्वी । सहो-
त्पतन्ति । एकैकामुच्छिषन्ति । आत्मन् ह्यङ्गानि ब-
द्धानि । न वा एतेन सर्वः पुरुषः ॥ ४ ॥

यदितद्वेतोलोमानि दूतो न खान् । परिमादः क्रि-
यन्ते । तान्येव ते न प्रत्युप्यन्ते । औदुम्बरस्तल्पो भवति ।
ऊर्वा अनमुदुम्बरः । ऊर्ज एवान्नाद्यस्यावरुध्यै । यस्य
तल्पसद्यमनभिजित् स्यात् । स देवानां साम्यक्षे ।
तल्पसद्यमभिजयानीति तल्पमारुह्योज्ञायेत् । तल्पस-
द्यमेवाभिजयति ॥ ५ ॥

यस्य तल्पसद्यमभिजित् स्यात् । स देवानां साम्यक्षे ।
तल्पसद्यं मा पराजेषीति तल्पमारुह्योज्ञायेत् ।
न तल्पसद्यं पराजयते । स्नेह्ये शंसति । महो वै स्नेह्यः ।
महस एवान्नाद्यस्यावरुध्यै । देवासुराः संयत्ता आसन् ।
तत्रादित्ये व्यायच्छन्त । तं देवाः समजयन् ॥ ६ ॥

ब्राह्मणश्च शूद्रश्च चर्मकर्त्ते व्यायच्छेते । दैव्योवै वर्णो
 ब्राह्मणः । असुर्यः शूद्रः । इमे रात्सुरिमे सुभूतम-
 क्रन्नित्यन्यतरोब्रूयात् । इमउद्वासीकारिण इमे दुर्भू-
 तमक्रन्नित्यन्यतरः । यदेवैषां सुकृतं या राद्धिः । तदन्य-
 तरोऽभिशीरणाति । यदेवैषां दुष्कृतं या राद्धिः । तदन्य-
 तरोऽपहन्ति । ब्राह्मणः सञ्जयति ॥ अमुमेवादित्यं आ-
 तृव्यस्य संविन्दन्ते ॥ ७ ॥

भवति भवति क्रियते पुरुषोजयत्यजयञ्जयत्येकञ्च ॥
 अनु० ६ ॥

उङ्घन्यमानं नवैतानि सन्ततिरेकविंशषोऽप्र-
 तिष्ठां पुजापतिर्दत्तः षट् ॥

उङ्घन्यमानं शोचिष्केशोऽमे सपत्नानतिग्राह्यावै-
 श्वदेवमालभन्ते पञ्चाशत् ॥

इति द्वितीयोऽध्यायः ॥

हरिः ॐ ।

प्रथमाष्टके तृतीयाध्याये

प्रथमोऽनुवाकः ।

दे॒वा॒सुराः संय॑त्ता॒आसन् । ते दे॒वावि॑ज॒यमु॒पय॑-
न्तः । अ॒ग्नी॒षोम॑योस्तेज॒स्विनी॑स्त॒नूः सन्त्य॑दधत । इ॒दमु॑
नोभविष्यति । यदि॑ नो॒जे॒ष्यन्तीति॑ । तेना॒ग्नी॒षोमा॒व-
प्रा॒क्राम॑तां । ते दे॒वावि॑जित्य । अ॒ग्नी॒षोमा॒वन्वै॑च्छन् ।
तेऽग्नि॑मन्व॒विदन्तु॑तुषू॒त्सन्नं । तस्य॑ विभ॒क्तीभि॑स्तेज॒स्विनी॑-
स्त॒नूर॑वा॒रुन्ध॑त ॥ १ ॥

ते सोम॑मन्व॒विन्दन् । तम॑घ्नन् । तस्य॑ यथाभि॒ज्ञायं
त॒नूर्व्य॑गृह्णत । ते ग्र॒हा॒अभवन् । तद्ग्र॒हाणां॑ ग्रह॒त्वं ।
यस्यै॒वंवि॒दुषो॒ग्रहा॑गृह्यन्ते । तस्य॑ त्वे॒व गृ॒ही॒ताः । ना-
ना॒ग्नेयं पुन॑रा॒धेये॑ कुर्यात् । यदना॒ग्नेयं पुन॑रा॒धेये॑
कुर्यात् । व्यृ॒द्धमे॒व तत् ॥ २ ॥

अना॒ग्नेयं वा॒एतत्क्रि॑यते । यत्स॒मिध॑स्त॒नून॑पात-
मि॒डोब॒र्हिर्य॑जति । उ॒भावा॑ग्नेयावाज्य॒भागौ॑ स्यातां ।
अना॒ज्यभा॑गौ भवत॒इत्या॑हुः । यदु॒भावा॑ग्नेयावन्व॒ञ्चा-
विति॑ । अ॒ग्नये॑ प॒वमा॑ना॒योत्तरः॑ स्यात् । यत्प॒वमा॑नाय ।

तेनाज्यभागः । तेन सौम्यः । दृधन्वत्याग्नेयस्याज्यभागस्य
पुरोनुवाक्या भवति ॥ ३ ॥

यथा सुसम्बोधयति । तादृगेव तत् । अग्निच्युताः
पत्नीसंयाजानामृचः स्युः । तेनाग्नेयः सर्व्वं भवति । ए-
कधा तेजस्विनीं देवतामुपैतीत्याहुः । सैनमीश्वरा पु-
दहइति । नेति ब्रूयात् । पूजनं वा अग्निः । पूजनं न-
मेवोपैतीति । कृतयजुः सम्भृतसम्भारइत्याहुः ॥ ४ ॥

न सम्भृत्याः सम्भाराः । न यजुः कार्य्यमिति । अथो
खलु । सम्भृत्या एव सम्भाराः । कार्य्यं यजुः । पुनराधे-
यस्य समृध्यै । तेनोपांशु प्रचरति । एष्यइव वा एपः ।
यत्पुनराधेयः । यथोपांशु नष्टमिच्छति ॥ ५ ॥

तादृगेव तत् । उच्चैः स्विष्टकृतमुत्सृजति । यथा नष्टं
वित्वा प्राहायमिति । तादृगेव तत् । एकधा तेजस्विनीं
देवतामुपैतीत्याहुः । सैनमीश्वरा पुदहइति । तत्तथा
नोपैति । पूयानूयाजेष्टेव विभक्तीः कुर्यात् । यथा
पूर्व्वमाज्यभागौ स्यातां । एवं पत्नीसंयाजाः ॥ तद्वै-
श्वानरवत्पूजनं नवत्तरमुपैतीति । तदाहुः । व्यृङ्गं वा ए-
तत् । अनाग्नेयं वा एतत्क्रियतइति । नेति ब्रूयात् ।
अग्निं प्रथमं विभक्तीनां यजति । अग्निमुत्तमं पत्नी-

संय॒जानां॑ । तेना॒ग्नेयं॑ । तेन॒ समृ॑द्धं क्रियत॒इति॑ ॥ ६ ॥

अ॒रु॒न्ध॒तै॒व त॒द्भव॑ति॒ सम्भृत॑स॒म्भार॒ इत्या॑हु॒रिच्छ॑ति
पत्नी॑संय॒जानव॑ च ॥ अनु० १ ॥

द्वितीयोऽनुवाकः ।

दे॒वावै॑ यथा॒द॒शं य॒ज्ञाना॑हरन्त । योऽग्नि॑ष्टोमं । य-
उ॒क्थ्यं॑ । योऽति॑रा॒चं । ते स॒हैव॑ स॒र्व्वे वाज॑पेयमपश्यन् ।
ते । अ॒न्योन्य॑स्मै नाति॑ष्ठन्त । अ॒हम॑नेन॒ यजा॑इति । ते
ऽब्रु॑वन् । आ॒जि॒मस्य॑ धा॒वामे॑ति ॥ १ ॥

तस्मिन्ना॒जिम॑धावन् । तं बृ॒हस्प॑तिरु॒दज॑यत् । तेना॒-
यज॑त । स॒स्वारा॑ज्यमगच्छत् । तमिन्द्रोऽब्र॑वीत् । माम॒नेन॑
याज॑येति । तेनेन्द्र॑मयाजयत् । सोऽग्रं॑ दे॒वता॑नां प॒र्येत् ।
अ॒गच्छ॑त्स्वारा॑ज्यं । अ॒ति॒ष्ठन्ता॑स्मै ज्यै॒ष्ठाय॑ ॥ २ ॥

य॒एवं वि॒द्वान् वाज॑पे॒र्येन॑ यज॑ते । गच्छ॑ति॒ स्वारा॑ज्यं ।
अ॒ग्रं समा॑नानां प॒र्येति॑ । तिष्ठ॑न्तेऽस्मै ज्यै॒ष्ठाय॑ । स वा॒एष
ब्रा॒ह्म॒णस्य॑ चै॒व रा॑ज॒न्यस्य॑ च य॒ज्ञः । तं वा ए॒तं वाज॑पेय-
इत्या॑हुः । वा॒जा॒प्योवा॑एषः । वाज॑ ह्ये॒तेन॑ दे॒वा ए॑प्सन् ।
सोमो॑वै वाज॑पेयः । यो॒वै सोमं॑ वाज॑पेयं वे॒द ॥ ३ ॥

वा॒ज्यैवैनं॑ पी॒त्वा भ॑वति । आ॒स्य वा॒जी जा॑यते । अ॒न्नं

व वाजपेयः । य एवं वेद । अत्यन्नं । आस्थान्नादोजा-
यते । ब्रह्म वै वाजपेयः । य एवं वेद । अत्ति ब्रह्मणान्नं ।
आस्यं ब्रह्मा जायते ॥ ४ ॥

वाग्वै वाजस्य प्रसवः । य एवं वेद । करोति वाचा-
वीर्यं । ऐनं वाचा गच्छति । अपि वतीं वाचं वदति ।
पूजापतिर्देवेभ्यो यज्ञान् व्यादिशत् । स आत्मन् वाजपेय-
मधत्त । तन्देवा अभ्रुवन् । एष वाव यज्ञः । यद्वाजपेयः ॥ ५ ॥

अथेव नोऽचास्त्विति । तेभ्य एतानुज्जितीः प्रायच्छत् ।
तावा एता उज्जितयो व्याख्यायन्ते । यज्ञस्य सर्व्वत्वाय ।
देवतानां निर्भागाय । देवा वै ब्रह्मणश्चान्नस्य च शर्म-
लमपाघ्नन् । यद्ब्रह्मणः शर्मलमासीत् । सा गाथा ना-
राशः स्यभवत् । यदन्नस्य । सा सुरा ॥ ६ ॥

तस्माद्वायतश्च मत्तस्य च न प्रतिगृह्यं । यत्प्रतिगृ-
ह्णीयात् । शर्मलं प्रतिगृह्णीयात् । सर्व्वावा एतस्य वा-
चोऽवरुद्धाः । यो वाजपेययाजी । या पृथिव्यां याम्नौ या
रथन्तरे । यान्तरिक्षे या वायौ या वामदेव्ये । या दिवि
यादित्ये या बृहति । याप्सु यौपधीषु या वनस्पतिषु ।
तस्माद्वाजपेययाज्यात्विजिनः ॥ सर्व्वाह्यस्य वाचोऽव-
रुद्धाः ॥ ७ ॥

धा॒वा॒मे॒ति॒ ज्यै॒ष्ठ्या॒य॒ वे॒दं ब्र॒ह्मा जा॒य॒ते वा॒ज॒पे॒यः
सु॒रा॒र्वि॒जी॒न॒एक॑ञ्च ॥ अ॒नु॒० २ ॥

तृ॒तियोऽनु॒वाकः ।

दे॒वा॒वै यद॒न्यैर्ग्र॑हैर्य॒ज्ञस्य॒ नावा॑रुन्धत । तद॒ति॒गु॒ह्यै-
र॒ति॒गृ॒ह्यावा॑रुन्धत । तद॒ति॒गु॒ह्याणा॑मति॒ग्राह्य॑त्वं । य-
द॒ति॒गु॒ह्यागृ॑ह्यन्ते । यदे॒वा॒न्यैर्ग्र॑हैर्य॒ज्ञस्य॒ नावा॑रुन्धे ।
तदे॒व तैर॑ति॒गृ॒ह्यावा॑रुन्धे । पञ्च॑ गृह्यन्ते । पा॒क्तो य॒ज्ञः ।
या॒वा॒ने॒व य॒ज्ञः । तमा॑प्ता॒वरु॑न्धे ॥ १ ॥

स॒र्व्वेन्द्रा॑भवन्ति । ए॒क॒धै॒व यज॑मानइन्द्रि॒यं द॑ध-
ति । स॒प्त॒द॒श प्रा॒जाप॑त्याग्र॒हागृ॑ह्यन्ते । स॒प्त॒द॒शः पु॒जा-
प॑तिः । पु॒जाप॑ते॒रात्यै॑ । ए॒क॒य॒र्चा गृ॑ह्णाति । ए॒क॒धै॒व यज॑-
मा॒ने वी॒र्य्यं॑ द॒धाति॑ । सो॒म॒गृ॒हाश्च॑ सु॒रा॒गृ॒हाश्च॑ गृ-
ह्णाति । ए॒तद्वै दे॒वा॒नां पर॑म॒मन्नं॑ । यत्सो॑मः ॥ २ ॥

ए॒तन्म॑नु॒ष्याणां॑ । यत्सु॒रा । पर॑मे॒णैवा॑स्मा॒अन्ना॑द्ये-
ना॒वर॑म॒न्नाद्य॑म॒वरु॑न्धे । सो॒म॒गृ॒हान् गृ॑ह्णाति । ब्र॒ह्म॒णो
वा॒एत॑त्तेजः । यत्सो॑मः । ब्र॒ह्म॒ण॒एव॑ तेज॒सा तेजो॑यज॑-
मा॒ने द॑धाति । सु॒रा॒गृ॒हान् गृ॑ह्णाति । अ॒न्नस्य॒ वा॒एत॑-
च्छ॒मलं॑ । यत्सु॒रा ॥ ३ ॥

अ॒न्नस्यै॒व श॑म॒लेन॒ श॑म॒लं यज॑मानाद॒प॒हन्ति॑ । सो-

मग्रहाः॥श्च सुरागृहाः॥श्च गृह्णाति । पुमान् वै सोमः ।
स्त्री सुरा । तन्मिथुनं । मिथुनमेवास्य तद्यज्ञे क॑रोति पु-
जन॑नाय । आत्मानमेव सोमगृहैः स्मृ॑णोति । जायाः॥
सुरागृहैः । तस्माद्वाजपेययाज्यमुष्मि॑ल्लोके स्त्रियः॥ स-
म्भवति । वाजपेयाभिजितः॥ ह्यस्य ॥ ४ ॥

पूर्वे सोमगृहागृह्यन्ते । अपरे सुरागृहाः । पुरो-
क्षः सोमगृहान्त्सादयति । पश्चादक्षः सुरागृहान् । पा-
पवस्य सस्यविधृत्यै । एष वै यजमानः । यत्सोमः । अन्नः॥
सुरा । सोमगृहाः॥श्च सुरागृहाः॥श्च व्यतिषजति । अ-
न्नाद्येनैवैनं व्यतिषजति ॥ ५ ॥

सम्पृचस्थ सम्मा भद्रेण पृङ्क्तेत्याह । अन्नं वै भद्रं ।
अन्नाद्येनैवैनं सः स्मृजति । अन्नस्य वा एतच्छर्मलं । य-
त्सुरा । पाप्मेव खलु वै शर्मलं । पापना वा एनमेतच्छ-
र्मलेन व्यतिषजति । यत्सोमगृहाः॥श्च सुरागृहाः॥श्च
व्यतिषजति । विपृचस्थविमा पापनापृङ्क्तेत्याह
पापनैवैनं शर्मलेन व्यावर्त्तयति ॥ ६ ॥

तस्माद्वाजपेययाजी पूतोमेध्या दक्षिण्यः । प्राङ्द्रवति
सोमगृहैः । अमुमेव तैर्लोकमभिजयति । पुत्यङ् सुरा-
गृहैः । इममेव तैर्लोकमभिजयति । प्रतिष्ठन्ति सोम-

गृहैः । यावदेव सत्यं । तेन सूयते । वाजसृङ्गाः । सुरा-
गृहान् हरन्ति । अन्तेनैव विश्वसः सृजति ॥ हिर-
ण्यपात्रं मधोः पूर्णं ददाति । मध्व्योसानीति । एकधा
बृह्मण उपहरति । एकधैव यजमान आयुस्तेजो दधाति
॥ ७ ॥

आप्तावरुन्धे सोमः शमलं यत्सुराह्यस्यैनं व्यतिष-
जति व्यावर्त्तयति सृजति चत्वारि च ॥ अनु० ३ ॥

चतुर्थोऽनुवाकः ।

बृह्मवादिनो वदन्ति । नाग्निष्टोमो नोक्थ्यः । न षो-
डशी नातिराचः । अथ कस्माद्वाजपेये सर्व्वं यज्ञकृतवो-
ऽवरुध्यन्त इति । पशुभिरिति ब्रूयात् । आग्नेयं पशुमा-
लभते । अग्निष्टोममेव तेनावरुन्धे । ऐन्द्राग्नेनोक्थ्यं ।
ऐन्द्रेण षोडशिनस्तोत्रं । सारस्वत्यातिराचं ॥ १ ॥

मारुत्या हृहृतस्तोत्रं । एतावन्तो वै यज्ञकृतवः । तान्
पशुभिरेवारुन्धे । आत्मानमेव स्पृणोत्यग्निष्टोमेन ।
प्राणापानावुक्थ्येन । वीर्य्यं षोडशिनस्तोत्रेण । वाच-
मतिराचेण । पूजां हृहृतस्तोत्रेण । इममेव लोकमभि-
जयत्यग्निष्टोमेन । अन्तरिक्षमुक्थ्येन ॥ २ ॥

सुवर्गं लोकं षोडशिनस्तोत्रेण । देवयानानेव पशु

आरोहत्यतिरात्रेण । नाकः रोहति बृहतस्तोत्रेण ।
 तेज एवात्मन्धत्तआग्नेयेन पशुना । ओजोबलमैन्द्राग्ने-
 न । इन्द्रियमैन्द्रेण । वाचः सारस्वत्या । उभावेव देव-
 लोकञ्च मनुष्यलोकञ्चाभिजयति मारुत्या वश्या ।
 सप्तदश प्राजापत्यान् पशूनालभते । सप्तदशः पुजा-
 पतिः ॥ ३ ॥

पुजापतेरास्यै । श्यामाएकरूपाभवन्ति । स्वमिव
 हि पुजापतिः समृद्धौ । तान्पर्यग्निकृतानुत्सृजति । म-
 रुतोयज्ञमजिघासन् पुजापतेः । तेभ्य एतां मारुतो
 वशमालभत । तथैवैनानशमयत् । मारुत्या पुचर्थ्य ।
 एतान् सञ्ज्ञपयेत् । मरुत एव शमयित्वा ॥ ४ ॥

एतैः प्रचरति । यज्ञस्याधाताय । एकधा वपाजुहोति ।
 एकदेवत्याहि । एते । अथो एकधैव यज्ञमानेवाये द-
 धाति । नैवारेण सप्तदशशरावेणैतर्हि प्रचरति । एत-
 त्पुरोडाशाह्येते । अथो पशूनामेव च्छिद्रमपि दधाति ।
 सारस्वत्योत्तमया प्रचरति ॥ वाग्वै सरस्वती । तस्मात्पु-
 णानां वागुत्तमा । अथो पुजापतावेव यज्ञं प्रतिष्ठापय-
 ति । पुजापतिर्हि वाक् । अपन्नदती भवति । तस्मान्म-
 नुष्याः सर्वा वाचं वदन्ति ॥ ५ ॥

अतिराचमन्तरिक्षमुक्थ्येन पूजापतिः श्रमयित्वो-
त्तमया प्रचरति षट्च ॥ अनु० ४ ॥

पञ्चमोऽनुवाकः ।

साविचं जुहोति कर्मणः कर्मणः पुरस्तात् । कस्त-
द्वेदेत्याहुः । यद्वाजपेयस्य पूर्वं यदपरमिति । सवितृ-
प्रसूतएव यथा पूर्वं कर्मणि करोति । सवने सवने
जुहोति । आक्रमणमेव तत्सेतुं यजमानः कुरुते । सुव-
र्गस्य लोकस्य समष्ट्यै । वाचस्पतिर्वाचमद्य स्वदाति त
इत्याह । वाग्वै देवानां पुरान्नमासीत् । वाचमेवास्मा
अन्नं स्वदयति ॥ १ ॥

इन्द्रस्य वज्रोऽसि वार्त्तघ्नइति रथमुपावहरति वि-
जित्यै । वाजस्यनुप्रसवे मातरं महीमित्याह । यच्चैवेयं ।
यच्चास्यामधि । तदेवावरुन्धे । अथो तस्मिन्नेवोभयेऽभि-
षिच्यते । अप्सवन्तरमृतमप्सु भेषजमित्यश्वान्पल्पूलय-
ति । अप्सु वा अश्वस्य तृतीयं प्रविष्टं । तदनुवे नन्ववस-
वते । यदप्सु पल्पूलयति ॥ २ ॥

यदेवास्याप्सु प्रविष्टं । तदेवावरुन्धे । बहु वा अश्वौ-
मेध्यमुपगच्छति । यदप्सु पल्पूलयति । मेध्यानेवैनान
करोति । वायुर्वा त्वामनुर्वात्वेत्याह । एतावा एतं देवता

अग्ने अश्वमयुञ्जन् । ताभिरेवैनान् युनक्ति । सवस्यो-
ज्जित्यै । यजुषा युनक्ति व्यावृत्यै ॥ ३ ॥

अपान्नपादाशु हेमन्निति सम्मार्ष्टि । मेध्यानेवनान्
करोति । अथोस्तौस्तेवैनानाजिःसरिष्यतः । विष्णुक्र-
मान् क्रमते । विष्णुरेव भूत्वेमाँल्लोकानभिर्जयति ।
वैश्वदेवोवै रथः । अकौ न्यङ्क्तावभितो रथं यावित्याह ।
याएव देवतारथे प्रविष्टाः । ताभ्य एव नमस्करोति ।
आत्मनोनात्यै ॥ अंशमरथं भावुकोऽस्य रथोभवति ।
यएवं वेद ॥ ४ ॥

स्वदयति पल्पूलयति व्यावृत्याअनात्यै द्वे च ॥
अनु० ५ ॥

षष्ठोऽनुवाकः ।

देवस्याहःसवितुः प्रसवे बृहस्पतिना वाजजिता
वाजं जेषमित्याह । सवितृप्रसूतएव ब्रह्मणा वाजमु-
ज्जयति । देवस्याहःसवितुः प्रसवे बृहस्पतिना वाजं
जितावर्षिष्ठं नाकः रुहेयमित्याह । सवितृप्रसूतएव
ब्रह्मणा वर्षिष्ठं नाकः रोहति । चात्वाले रथचक्र-
न्निमित्तः रोहति । अतोवाअङ्गिरसउत्तमाः सुवर्गं
लोकमायन् । साक्षादेव यजमानः सुवर्गं लोकमे-

ति । आवेष्टयति । वज्रोवै रथः । वज्रैरौव दिशाऽभि-
जयति ॥ १ ॥

वाजिना॑ सामं गायते । अन्नं वै वाजः । अन्नमेवा-
वरुन्धे । वाचोवर्षं देवेभ्योऽपाक्रामत् । तद्वनस्पतीन् प्रा-
विशत् । सैषा वाग्वनस्पतिषु वदति । या दुन्दुभौ । त-
स्मादुन्दुभिः सर्वावाचोऽतिवदति । दुन्दुभीन्त्समाघ्न-
न्ति । परमा वाष्पा वाक् ॥ २ ॥

या दुन्दुभौ । परमयैव वाचावरां वाचमवरुन्धे ।
अथो वाचएव वर्षं यजमानोऽवरुन्धे । इन्द्राय वाचं वद-
तेन्द्रं वाजं जापयतेन्द्रो वाजमजयिदित्याह । एष वा एत-
र्हीन्द्रः । यो यजते । यजमानएव वाजमुज्जयति । सप्त-
दशप्रव्याधानाजिं धावन्ति । सप्तदश स्तोत्रं भवति ।
सप्तदश सप्तदश दीयन्ते ॥ ३ ॥

सप्तदशः पुजापतिः । पुजापतेरास्यै । अवींस्ति सप्ति-
रसि वाज्यसीत्याह । अग्निर्वा अवी । वायुः सप्तिः ।
आदित्यो वाजी । एताभिरेवास्मै देवताभिर्देवरथं यु-
नक्ति । पृष्टिवाहिनं युनक्ति । पृष्टिवाही वै देवरथः । दे-
वरथमेवास्मै युनक्ति ॥ ४ ॥

वाजिनोवाजं धावत काष्ठां गच्छतेत्याह । सुवर्गोवै

लो॒कः का॒ष्ठा । सु॒व॒र्गमे॒व लो॒कं य॒न्ति । सु॒व॒र्गं वा॒एत
लो॒कं य॒न्ति । य॒ञ्चाजिं॑ धा॒वन्ति । प्रा॒ञ्चो॒धाव॑न्ति ।
प्रा॒ङ्नि॒व॒हि सु॒व॒र्गो॒लो॒कः । च॒त॒स्र॒भि॒रनु॑मन्त्रयते । च॒-
त्वा॒रि॒ छन्दा॑सि । छन्दा॑भि॒रेवै॒नां सु॒व॒र्गं लो॒कं ग॒-
म॒यति ॥ ५ ॥

प्र॒वा॒एते॑ऽस्मा॒ल्लो॒काच्च॑वते । य॒ञ्चाजिं॑ धा॒वन्ति । उ॒द॒ञ्च
आ॒व॒र्त्तन्ते । अ॒स्मादे॒व तेन॑ लो॒कन्त्र॑यन्ति । र॒थ॒वि॒मा॒-
च॒नीयं॑ जु॒होमि॒ प्रति॑ष्ठित्ये॒वं । आ॒मा॒वाज॑स्य प्र॒स॒वो॒ज॒-
ग॒म्यादि॒त्याह॑ । अ॒न्नं वै वाजः॑ । अ॒न्नमे॒वारु॑न्धे । य॒था
लो॒कं वा॒ एत॑उज्जयन्ति । य॒ञ्चाजिं॑ धा॒वन्ति ॥ ६ ॥

कृ॒ष्णलं॑ कृ॒ष्णलं॑ वाज॒स्र॒ङ्गाः प्र॑यच्छति । यमे॒व ते वाजं॑
लो॒कमु॒ज्जय॑न्ति । तं प॒रि॒क्री॒याव॑रुन्धे । ए॒क॒धा ब्र॑ह्म॒ण
उप॑हरति । ए॒क॒धैव॑ यज॒माने॑ वी॒र्यं॑ दधाति । दे॒वावा॒-
ओष॑धी॒ष्वाजि॑म॒युः । ताव॑ह॒स्पति॑रु॒द॒जय॑त् । स नी॒वा॒-
रा॒न्नि॒र॒व॒णीत॑ । तन्नी॒वा॒रा॒णां नी॒वा॒र॒त्वं । नै॒वा॒र॒श्च॒रु॒-
र्भ॑वति ॥ ७ ॥

ए॒तद्वै दे॒वानां॑ प॒र॒म॒म॒न्नं । यन्नी॒वा॒राः । प॒र॒मे॒-
णै॒वास्मा॑अ॒न्नाद्ये॒नाव॑र॒म॒न्नाद्य॑वरुन्धे । स॒प्त॒द॒श॒श॒रा॒वो
भ॑वति । स॒प्त॒द॒शः पू॒जाप॑तिः । पू॒जाप॑ते॒रा॒स्यै । स्त्री॒रे

भवति । रुचमेवास्मिन्दधाति । सर्पिष्वान् भवति मेध्य-
त्वाय । बार्हस्पत्योवाणेष देवतया ॥ ८ ॥

योवाजपेयेन यजते । बार्हस्पत्येण चरुः । अश्वान्
सरिष्यतः रससुषश्चावधापयति । यमेव ते वाजं लो-
कमुज्जयन्ति । तमेवावरुन्धे । अजीजियतवनस्पतय-
इन्द्रं वाजं विमुच्यध्वमिति दुन्दुभीन् विमुञ्चति । यमेव
ते वाजं लोकमिन्द्रियं दुन्दुभयउज्जयन्ति । तमेवा-
वरुन्धे ॥ ९ ॥

अभिजयति वाणेषा वाग्दीयन्तेऽस्मै युनक्ति गमयति
यश्चाजिन्धावन्ति भवन्ति देवतयाष्टौ च ॥ अनु० ६ ॥

सप्तमोऽनुवाकः ।

तार्प्यं यजमानं परिधापयति । यज्ञोवै तार्प्यं । यज्ञे-
नैवैनं समर्धयति । दर्भमयं परिधापयति । पविचं वै
दर्भाः । पुनात्येवैनं । वाजं वाणेषोऽवरुत्सते । योवा-
जपेयेन यजते । ओषधयः खलु वै वाजः । यद्दर्भमयं
परिधापयति ॥ १ ॥

वाजस्यावरुध्यै । जायएहि सुवोरोहावेत्याह ।
पत्निया एवैष यज्ञस्यान्वारम्भो नवच्छित्यै । सप्तदशार-

त्रिर्यूपो भवति । सप्तदशः पुजापतिः । पुजापतेराप्त्यै ।
तूपरश्चतुरश्रिर्भवति । गौधूमञ्च पालं । न वा एते ब्रीह-
यो न यवाः । यज्ञोधूमाः ॥ २ ॥

एवमिव हि पुजापतिः समृद्ध्यै । अथो अमुमेवास्यै
लोकमन्नवन्तं करोति । वासोभिर्वेष्टयति । एष वै यज-
मानः । यद्यूपः । सर्व्वदेवत्यं वासः । सर्व्वाभिरेवैनं देव-
ताभिस्समर्धयति । अथो आक्रमणमेव तत्सेतुं यज-
मानः कुरुते । सुवर्गस्य लोकस्य समर्थ्यै । द्वादशवाज-
प्रसवीयानि जुहोति ॥ ३ ॥

द्वादशमासाः संवत्सरः । संवत्सरमेव प्रीणाति ।
अथो संवत्सरमेवास्मा उपदधाति । सुवर्गस्य लोकस्य
समर्थ्यै । दशभिः कल्पैरोहति । नव वै पुरुषे प्राणाः ।
नाभिर्दशमी । प्राणानेव यथा स्थानं कल्पयित्वा । सु-
वर्गं लोकमेति । एतावद्वै पुरुषस्य स्वं ॥ ४ ॥

यावत्प्राणाः । यावद्देवास्यास्ति । तेन सह सुवर्गं
लोकमेति । सुवर्देवाः अगन्मेत्याह । सुवर्गमेव लोक-
मेति । अमृता अभूमेत्याह । अमृतमिव हि सुवर्गो
लोकः । पुजापतेः पुजा अभूमेत्याह । पुजापत्यो वा
अयं लोकः । अस्मादेव तेन लोकान्नैति ॥ ५ ॥

सम॒हं पु॒जया॒ सं म॒या पु॒जेत्या॒ह । आ॒शि॒षमे॒वैता॒मा-
शा॒स्ते । आ॒स॒पु॒टैर्घ्न॑न्ति । अ॒न्नं वा॒इयं॑ । अ॒न्नाद्ये॒नैवैन॑ः
सम॑र्धयन्ति । ऊ॒षैर्घ्न॑न्ति । ए॒ते हि सा॒क्षाद॒न्नं । यदू॒षाः ।
सा॒क्षादे॒वैन॑म॒न्नाद्ये॒न सम॑र्धयन्ति । पर॒स्तात्प्र॒त्यञ्चं घ॒-
न्ति ॥ ६ ॥

पु॒रस्ता॒द्धि प्र॑ती॒चीन॑म॒न्नम॑द्यते । शी॒र्षतो॑घ्नन्ति ।
शी॒र्षतो॑ह्य॒न्नम॑द्यते । दि॒ग्भ्योघ्न॑न्ति । दि॒ग्भ्यए॒वास्मा॑
अ॒न्नाद्य॑म॒वरु॑न्धते । ई॒श्वरो॑वा॒णष॑ परा॒ङ्पु॒दघः॑ । योयू-
पः॑ रो॒हति॑ । हि॒र॒ण्यम॑ध्य॒वरो॑हति । अ॒मृतं॑ वै हि॒र॒ण्यं ।
अ॒मृतः॑ सु॒वर्गो॑ लो॒कः ॥ अ॒मृत॑ ए॒व सु॒वर्गे॑ लो॒के प्र॑ति-
तिष्ठति । श॒त॒मा॒नं भ॑वति । श॒तायुः॑ पु॒रुषः॑ श॒तेन्द्रि॑यः ।
आ॒युष्ये॑वेन्द्रि॒ये प्र॑ति॒तिष्ठ॑ति । पु॒ष्ट्यै वा॒एत॑द्रूपं । यद्-
जा । चिःसं॒वत्सर॑स्या॒न्यान् प॒शून् परि॑प्र॒जाय॑ते । ब॒-
स्ता॒जिन॑म॒ध्यव॑रोहति । पु॒ष्ट्यामे॒व पु॒जन॑ने॒ प्र॑ति॒ति-
ष्ठ॑ति ॥ ७ ॥

परि॒धाप॑यति गो॒धूमा॑ जु॒होति॒ स्वनै॑ति पु॒त्यञ्चं घ॒न्ति
लो॒कोन॑व च ॥ अनु० ७ ॥

अष्टमोऽनुवाकः ।

सप्तानहोमाज्जुहोति । सप्त वाअन्नानि । यावन्त्ये-
वान्नानि । तान्येवावरुन्धे । सप्त गुम्याओपधयः । स-
प्तारणाः । उभयोपामवरुन्धे । अन्नस्यान्नस्य जुहोति ।
अन्नस्यान्नस्यावरुन्धे । यद्वाजपेययाज्यनवरुद्धस्याश्री-
यात् ॥ १ ॥

अवरुद्धेन व्यृध्येत । सर्वस्य समवदाय जुहोति ।
अनवरुद्धस्यावरुन्धे । औदुम्बरेण सुवेण जुहोति । ऊर्वा
अन्नमुदुम्बरः । ऊर्जएवान्नाद्यस्यावरुन्धे । देवस्य त्वा-
सवितुः प्रसवइत्याह । सवितुप्रसवएवैनं ब्रह्मणा
देवताभिरभिषिञ्चति । अन्नस्यान्नस्याभिषिञ्चति । अ-
न्नस्यान्नस्यावरुन्धे ॥ २ ॥

पुरस्तात्पृत्यञ्चमभिषिञ्चति । पुरस्ताद्धि प्रतीचीन-
मन्नमद्यते । शीर्षतोऽभिषिञ्चति । शीर्षतोह्यन्नमद्यते ।
आमुखादन्ववस्तावयति । मुखतएवास्माअन्नाद्यं दधा-
ति । अग्नेस्त्वा साम्राज्येनाभिषिञ्चामीत्याह । एष वा
अग्नेः सवः । तेनैवैनमभिषिञ्चति । इन्द्रस्य त्वा साम्रा-
ज्येनाभिषिञ्चामीत्याह ॥ ३ ॥

इन्द्रियमेवास्मिन्नेतेन दधाति । बृहस्पतेस्त्वा साम्रा-

ज्येनाभिषिञ्चामीत्याह । ब्रह्म वै देवानां बृहस्पतिः ।
 ब्रह्मणैवैनमभिषिञ्चति । सोमगृहाः श्वावदानीयानि
 चत्विर्गभ्य उपहरन्ति । अमुमेव तैर्लोकमन्नवन्तं करो-
 ति । सुरागृहाः श्वानवदानीयानि च वाजसृङ्गाः । इम-
 मेव तैर्लोकमन्नवन्तं करोति । अथो उभयोषेवाभि-
 षिच्यते । विमाथं कुर्वते वाजसृतः ॥ ४ ॥

इन्द्रियस्यावरुध्यै । अनिरुक्ताभिः प्रातः सवने स्तुव-
 ते । अनिरुक्तः पुजापतिः । पुजापतेरास्यै । वाजवतीभि-
 र्माध्यन्दिने । अन्नं वै वाजः । अन्नमेवावरुध्यै । शिपि-
 विष्टवतीभिस्तृतीयसवने । यज्ञोवै विष्णुः । पशवः शि-
 पिः ॥ यज्ञएव पशुषु प्रतितिष्ठति । बृहदन्त्यं भवति ।
 अन्तमेवैनः श्रियै गमयति ॥ ५ ॥

अश्लीयादन्नस्यान्नस्यावरुध्या इन्द्रस्य त्वा साम्रा-
 ज्येनाभिषिञ्चामीत्याह वाजसृतः शिपिस्त्रीणि च ॥
 अनु० ८ ॥

नवमोऽनुवाकः ।

नृषदन्त्वेत्याह । पुजावै नृन् । पुजानामेवैतेन सू-
 यते । द्रुषदमित्याह । वनस्पतयोवै द्रु । वनस्पतीनामे-
 वैतेन सयते । भवनसदमित्याह । यदा वै वसीयान्

भवति । भुवनमगन्निति वै तमाहुः । भुवनमेवैतेन गच्छति ॥ १ ॥

अप्सु पदन्त्वा घृतसदमित्याह । अपामेवैतेन घृतस्य सूयते । व्योमसदमित्याह । यदा वै वसीयान् भवति । व्योमागन्निति वै तमाहुः । व्योमेवैतेन गच्छति । पृथिविपदन्त्वान्तरिक्षसदमित्याह । एषामेवैतेन लोकानां सूयते । तस्माद्वाजपेययाजी न कञ्चन पुत्यवरोहति । अपीवहि देवतानां सूयते ॥ नाकसदमित्याह । यदा वै वसीयान् भवति । नाकमगन्निति वै तमाहुः । नाकमेवैतेन गच्छति । ये ग्रहाः पञ्चजनीना इत्याह । पञ्चजनानामेवैतेन सूयते । अपा रसमुद्वयसमित्याह । अपामेवैतेन रसस्य सूयते । सूर्यरश्मिः समामृतमित्याह सशुकृत्वाय ॥ २ ॥

गच्छति सूयते नव च ॥ अनु० ६ ॥

दशमोऽनुवाकः ।

इन्द्रोवृचः हत्वा । असुरान् पराभाव्य । सौमावास्थां प्रत्यागच्छत् । ते पितरः पूर्व्वेद्युरागच्छन् । पितृन् यज्ञोऽगच्छत् । तं देवाः पनरयाचन्त । तमेभ्योन

पुनरददुः । तेऽब्रुवन् वरं दृणामहै । अथ वः पुनर्दा-
स्यामः । अस्मभ्यमेव पूर्व्वेद्युः क्रियतइति ॥ १ ॥

तमेभ्यः पुनरददुः । तस्मात्पितृभ्यः पूर्व्वेद्युः क्रियते ।
यत्पितृभ्यः पूर्व्वेद्युः करोति । पितृभ्येव तद्यज्ञं नि-
ष्क्रीय यजमानः प्रतनुते । सोमाय पितृपीताय स्वधा
नमइत्याह । पितुरेवाधि सोमपीथमवरुन्धे । नहि
पिता पुमीयमाणआहैष सोमपीथइति । इन्द्रियं वै
सोमपीथः । इन्द्रियमेव सोमपीथमवरुन्धे । तेनेन्द्रि-
येण द्वितीयां जायामभ्यश्रुते ॥ २ ॥

एतद्वै ब्राह्मणं पुरा वाजश्रवसाविदामक्रन् । तस्मा-
त्ते द्वे द्वे जाये अभ्याक्षत । य एवं वेद । अभि द्वितीयां
जायामश्रुते । अग्नये कव्यवाहनाय स्वधा नमइत्याह ।
य एव पितृणामग्निः । तं प्रीणाति । तिस्रआहुतीर्जु-
होति । चिर्निर्दधाति । पदं सम्पद्यन्ते ॥ ३ ॥

षड्वाकृतवः । ऋतूनेव प्रीणाति । तूष्णीं मे क्षण-
मादधाति । अस्ति वाहि षष्ठकृतुर्नवा । देवान् वै पि-
तृन्प्रीतान् । मनुष्याः पितरोऽनुप्रपियते । तिस्रआहु-
तीर्जुहोति । चिर्निर्दधाति । पदं सम्पद्यन्ते । षड्वा
कृतवः ॥ ४ ॥

ऋ॒तवः॑ खलु॒ वै दे॒वाः पि॒तरः॑ । ऋ॒तूने॒व दे॒वान् पि॒-
तृ॒न्प्री॑णाति । तान् प्री॒तान् । म॒नुष्याः॑ पि॒तरो॒नुप्र॑पि॒-
यते । स॒कृदा॑च्छि॒न्नं ब॒र्हिर्भ॑यति । स॒कृदि॒व हि पि॒तरः॑ ।
त्रि॒र्निर्द॑धाति । तृ॒तीये॑ वा॒इतो॒लोके॑ पि॒तरः॑ । ताने॒व
प्री॑णाति । परा॒डाव॑र्त्तते ॥ ५ ॥

ह्ली॒काहि॑ पि॒तरः॑ । ओ॒ष्मणो॑व्या॒वृत॑उपास्ते । ऊ॒ष्म
भा॒गाहि॑ पि॒तरः॑ । ब्र॒ह्मवा॑दिनो॒ वद॑न्ति । प्रा॒श्यां३ न
प्रा॒श्या३ मि॒ति । यत्प्रा॑श्नीयात् । ज॒न्यम॑न्नमद्यात् । प्र॒मा-
यु॒कः स्यात् । यन्न प्रा॑श्नीयात् । अ॒ह॒विः स्यात् ॥ ६ ॥

पि॒तृभ्य॑आ॒वृश्चेत् । अ॒व॒घ्रे॒यमे॒व । त॒न्ने॒व प्रा॑शि॒-
त॒न्ने॒वाप्रा॑शितं । वी॒रं वै वा पि॒तरः॑ प्र॒यन्तो॑हर॑न्ति ।
वी॒रं वा॑द॒दति॑ । द॒शाज्जि॑न॒न्ति । हर॑णभा॒गाहि॑ पि॒तरः॑ ।
पि॒तृने॒व नि॒रव॑दयते । उ॒त्तर॑आयुषि॒ लोम॑ छिन्दीत ।
पि॒तृणा॑ ह्येत॒र्हि ने॒दीयः॑ ॥ ७ ॥

नम॑स्करोति । न॒म॒स्कारो॑हि पि॒तृणां॑ । नमो॑वः पि॒त-
रो॒रसा॑य । नमो॑वः पि॒तरः॑ शु॒ष्माय॑ । नमो॑वः पि॒तरो
जी॒वाय॑ । नमो॑वः पि॒तरः॑ स्व॒धायै॑ । नमो॑वः पि॒तरो म॒-
न्यवै॑ । नमो॑वः पि॒तरोघो॑राय । पि॒तरो॒नमो॑वः । य-
ए॒तस्मिँ॑लो॒के स्थ ॥ ८ ॥

युष्मास्तेनु । येऽस्मिँल्लोके । मान्तेनु । यएतस्मिँल्लो-
के स्थ । यूयं तेषां वसिष्ठाभूयास्त । येऽस्मिँल्लोके । अहं
तेषां वसिष्ठोभूयासमित्याह । वसिष्ठः समानानां भ-
वति । यएवं विद्वान् पितृभ्यः करोति । एष वै मनुष्याणां
यज्ञः ॥ ९ ॥

देवानां वाइतरे यज्ञाः । तेन वाएतत् पितृलोके
चरति । यत्पितृभ्यः करोति । स ईश्वरः प्रमेतोः । प्राजा-
पत्ययर्चा पुनरैति । यज्ञोवै प्रजापतिः । यज्ञेनैव सह
पुनरैति । न पुमायुकोभवति । पितृलोके वाएतद्य-
जमानश्चरति । यत्पितृभ्यः करोति ॥ स ईश्वरश्चार्त्ति-
मार्त्ताः । पुजापतिस्त्वावैनन्ततउन्नेतुमर्हतीत्याहुः ।
यत्प्राजापत्ययर्चा पुनरैति । पुजापतिरेवैनन्ततउन्न-
यति । नार्त्तिमार्त्तिं यजमानः ॥ १० ॥

इत्यश्रुते पद्यन्ते पद्यन्ते षड्वा ऋतवोवर्त्ततेऽहविःस्या-
न्नेदीयःस्थ यज्ञोयजमानश्चरति यत्पितृभ्यः करोति
पञ्च च ॥

देवासुराअग्नीषोमयोर्देवावै यथादशीं देवावै यद-
न्यैर्ग्रहैर्ब्रह्मवादिनोनाग्निष्टोमोन सावित्रं देवस्याहं
ताप्यं सप्तान्नहोमान्ष्टपदन्त्वेन्द्रो वृचः हत्वा दश ॥

दे॒वा॒सुरा॒वाज्ये॒वैनं॑ तस्मा॑द्वाजपेययाजी दे॒वस्या॒हं वा॒-
ज॒स्याव॑रुध्याद्भ॒न्द्रिय॑मे॒वास्मिन्॑ ह्लीका॒हि पि॒तरः॑ पञ्च॒-
षष्टिः॑ ॥ ६५ ॥ हरिः ॐ ॥ इति तृतीयाध्यायः ॥

चतुर्थाध्यायः ।

प्रथमानुवाकः ।

उ॒भये॒ वा॒एते॒ पूजा॑प॒तेर॑ध्य॒सृज्यन्त॑ । दे॒वाश्चासुरा॑-
श्च । तान्न॑ व्य॒जाना॑त् । इ॒मे॒न्यइ॒मे॒न्यइति॑ । स दे॒वान्-
शून॑करोत् । तान्भ्य॑षु॒णोत् । तान् प॒वित्रे॑णापुनात् ।
तान् पु॒रस्ता॑त् प॒वित्र॑स्य व्य॒गृह्णा॑त् । ते ग्र॒हा॒भ॒वन् ।
तद्ग्र॒हाणां॑ ग्र॒हत्वं ॥ १ ॥

दे॒वता॑वा॒एता॑यज॒मान॑स्य गृ॒हे गृ॑ह्यन्ते । यद्ग्र॒हाः ।
वि॒दुरे॑नं दे॒वाः । यस्यै॒वं वि॒दुष॑एते ग्र॒हागृ॑ह्यन्ते । ए॒षा वै
सोम॑स्याहु॒तिः । यदु॑पा॒शुः । सोमे॑न दे॒वास्त॑र्पया॒-
णीति॑ खलु॒ वै सोमे॑न यजते । यदु॑पा॒शुं जु॒होति॑ । सोमे॑
नैव तद्दे॒वास्त॑र्पयति । यद्ग्र॒हाञ्जु॒होति॑ ॥ २ ॥

दे॒वा॒एव॑ तद्दे॒वान् ग॑च्छन्ति । यच्च॑म॒सञ्जु॒होति॑ । ते-
नै॒वानु॑रूपेण॒ यज॑मानः सु॒वर्गं॑ लो॒कमे॑ति । किन्त्वे॒त-
दग्र॑आसी॒दित्या॑हुः । यत्पा॒त्राणीति॑ । इ॒यं वा॒एत॑दग्र॒
आसी॑त् । मृ॒ण्म॒या॒नि वा॒एता॑न्यासन् । तैर्दे॒वान-

व्यावृ॒तम॑गच्छन् । त॒ए॒तानि॑ दा॒रु॒मया॑णि पा॒त्रा॒ण्यप॑-
श्यन् । तान्य॑कुर्व्वत ॥ ३ ॥

तै॒र्वै ते॒ व्या॒वृ॒तम॑गच्छन् । यद्दा॒रु॒मया॑णि पा॒त्रा॒णि
भ॑वन्ति । व्या॒वृ॒तमे॒व तै॒र्यज॑मानो गच्छति । या॒नि दा॒-
रु॒मया॑णि पा॒त्रा॒णि भ॑वन्ति । अ॒मुमे॒व तै॒र्लो॒कम॑भिज॒-
यति॑ । या॒नि मृ॒न्मया॑नि । इ॒ममे॒व तै॒र्लो॒कम॑भिज॒यति॑ ।
बृ॒ह्मवा॑दिनो वदन्ति । काश्च॑त॒स॒स्था॒लीर्वा॒यव्याः॑ सोम॒-
ग्र॒ह॒णी॒रिति॑ । दे॒वा वै पृ॒श्नि॒मदु॑हन् ॥ ४ ॥

तस्या॑ए॒ते स्त॒ना॒ञ्चास॑न् । इ॒यं वै पृ॒श्निः । ता॒मा-
दि॒त्या॒ञ्चादि॒त्य॒स्था॒ल्या च॑तु॒ष्पदः॑ प॒शून् दु॑हन् । यद्दा॒-
दि॒त्य॒स्था॒ली भ॑वति । च॒तु॒ष्पद॑ए॒व तया॑ प॒शून् यज॑मान
इ॒मां दु॑हे । ता॒मिन्द्र॑उ॒क्थ्य॒स्था॒ल्येन्द्रि॒यम॑दुहत् । यद्दु॒-
क्थ्य॒स्था॒ली भ॑वति । इ॒न्द्रि॒यमे॒व तया॑ यज॑मान इ॒मां
दु॑हे । तां वि॒श्वे दे॒वा॒ञ्चा॒ग्र॒य॒ण॒स्था॒ल्योर्ज॑मदुहन् । य-
द्दा॒ग्र॒य॒ण॒स्था॒ली भ॑वति ॥ ऊ॒र्जमे॒व तया॑ यज॑मान इ॒मां
दु॑हे । तां म॒नु॒ष्याद्भु॒व॒स्था॒ल्यायु॑रदुहन् । यद्भु॒व॒स्था॒ली
भ॑वति । आ॒यु॒रे॒व तया॑ यज॑मान इ॒मां दु॑हे । स्था॒ल्या
गृ॒ह्णाति॑ । वा॒य॒व्येन॑ जुहोति । तस्मा॑द॒न्येन॑ पा॒त्रेण॑ प॒शून्

दुहन्ति । अन्येन प्रतिगृह्णन्ति । अथो व्यावृत्तमेव
तद्यजमानो गच्छति ॥ ५ ॥

गृहत्वं महाज्जुहोत्यकुर्वतादुहन्नाग्रयणस्थाली भ-
वति नव च ॥ अनु० १ ॥

द्वितीयोऽनुवाकः ।

यवः सुराममश्विना । नमुचा वासुरेसचा । विपि-
पाना शुभस्पती । इन्द्रं कर्मस्वावतं । पुत्रमिव पितरा-
वश्विनोभा । इन्द्रावतं कर्मणा दुःसनाभिः । यत्सुरामं
व्यपिबः शचीभिः । सरस्वती त्वा मघवन्नभीष्णात् । अ-
हाव्यग्रे हविरास्येते । सुचीव घृतञ्चमूडव सोमः ॥ १ ॥

वाजसनिः रयिमस्मेसु वीरं । पुशस्तं धेहि यशसं
दृहन्तं । यस्मिन्नश्वासकृपभासउक्षणः । वशामेषा
अवसृष्टासआहुताः । कीलालपे सोमपृष्ठाय वेधसे ।
हृदा मतिं जनय चारुमग्नये । नानाहि वां देयहितः
सदोमितं । मासः सृष्टायां परमे व्योमन् । सुरा त्व-
मसि शुष्मिणी सोम एषः । मा माहिः सीत्वां योनिमा-
विशन् ॥ २ ॥

यदत्र शिष्टः रसिनः सुतस्य । यदिन्द्रो अपिबच्छ-
चीभिः । अहं तदस्य मनसा शिवेन । सोमः राजा-

नमि॒ह भ॑क्षयामि । दे॒ स्तुती॑ अ॒मृ॒ण॒वं पि॒त॒ृणां॑ । अ॒हं
दे॒वाना॑मु॒त म॒र्त्यानां॑ । ताभ्यामि॒दं वि॒श्वं भु॒र्वन॑ ॥ स॒मे-
ति॑ । अ॒न्तरा॑ पृ॒र्वम॑प॒रं च॑ के॒तुं । यस्ते॑ दे॒व वरु॑ण गाय-
त्र॒छन्दाः॑ पा॒शः । तन्त॑ ए॒तेना॑व॒यजे ॥ ३ ॥

यस्ते॑ दे॒व वरु॑ण चि॒ष्टुप॑छन्दाः पा॒शः । तन्त॑ ए॒तेना॑व॒-
यजे॑ । यस्ते॑ दे॒व वरु॑ण ज॒गती॑छन्दाः पा॒शः । तन्त॑ ए॒तेना॑व॒-
यजे॑ । सोमो॑वा॒ एत॑स्य॒ राज्या॑मा॒दत्ते॑ । यो॒राजा॑ स-
ना॒ज्योवा॑ सोमे॒न यज॑ते । दे॒वसु॑वा॒मेता॑नि॒ हवी॑ःषि
भव॑न्ति । ए॒ताव॑न्तो॒वै दे॒वाना॑ः स॒वाः । त॒स्यास्मै॑ स-
वान्प्रय॑च्छन्ति । त॒एनं॑ पु॒नस्सु॑वन्ते॒ राज्या॑य ॥ दे॒वसू॑-
रा॒जा भव॑ति ॥ ४ ॥

सोम॑आवि॒शन् य॑जे रा॒ज्यायै॑क॒ञ्च ॥ अनु० २ ॥

तृतीयोऽनुवाकः ।

उद॑स्थाद्दे॒व्यदि॑तिर्वि॒श्वरू॑पी । आ॒यु॒र्य॒ज्ञप॑ताव॒धात् ।
इन्द्रा॑य कृ॒ण्वती॑ भा॒गं । मि॒त्राय॑ वरु॒णाय॑ च । इ॒यं वा
अ॒ग्निहो॑त्री । इ॒यं वा॒ एत॑स्य॒ निषी॑दति । यस्या॑ग्निहो॒त्री
नि॒षीद॑ति । तामु॒ह्याप॑येत् । उद॑स्थाद्दे॒व्यदि॑तिरि॒ति ।
इ॒यं वै दे॒व्यदि॑तिः ॥ १ ॥

इ॒यमे॒वास्मानु॑त्थापयति । आ॒यु॒र्य॒ज्ञप॑ताव॒धादि॑-

त्याह । आयुरेवास्मिन्दधाति । इन्द्राय कृण्वती भागं
मित्राय वरुणाय चेत्याह । यथा यजुरेवैतत् । अवर्त्ति-
वा एपैतस्य पाप्मानं प्रतिख्याय निषीदति । यस्याग्नि-
होत्युपसृष्टा निषीदति । तां दुग्ध्वा ब्राह्मणाय दद्यात् ।
यस्यान्नं नाद्यात् । अवर्त्तिमेवास्मिन् पाप्मानं प्रतिमु-
ञ्चति ॥ २ ॥

दुग्ध्वा ददाति । न ह्यदृष्टा दक्षिणा दीप्यते । पृथिवीं
वारतस्य पयः प्रविशति । यस्याग्निहोत्रं दुह्यमानं
स्कन्दयति । यद्य दुग्धं पृथिवीमसक्त । यदोपधीरप्य-
सरद्यदापः । पयोऽगृहेषु पयोऽग्नियासु । पयोवत्सेषु
पयोऽस्तु तन्मयीत्याह । पय एवात्मन् गृहेषु पशुषु
धत्ते । अप उपसृजति ॥ ३ ॥

अङ्घ्रिरेवैनदाप्नोति । यो वै यज्ञस्यार्त्तेनानार्त्तं सः सृ-
जति । उभे वै ते तर्ह्यार्त्तः । अर्च्छति खलु वारतदग्नि-
होत्रं । यद्दुह्यमानं स्कन्दति । यदभिदुह्यात् । आर्त्ते-
नानार्त्तं यज्ञस्य सः सृजेत् । तदेव यादृक्कीदृक् च हो-
तव्यं । अथान्यां दुग्ध्वा पुनर्होतव्यं । अनार्त्तेनैवात्ते
यज्ञस्य निष्करोति ॥ ४ ॥

यद्युद्रुतस्य स्कन्देत् । यत्ततो हुत्वा पुनरेयात् । यज्ञं

विच्छिन्ध्यात् । यच्च स्कन्देत् । तन्निपद्य पुनर्गृह्णीयात् ।
यत्रैव स्कन्दति । ततएवैनत्पुनर्गृह्णाति । तदेव यादृक्
कीदृक् च होतव्यं । अथान्यां दुग्ध्वा पुनर्होतव्यं । अ-
नार्त्तेनैवात्ते यज्ञस्य निष्करोति ॥ ५ ॥

वि वाएतस्य यज्ञश्छिद्यते । यस्याग्निहोत्रेऽधिश्चिते
श्वान्तरा धावति । रुद्रः खलु वाएषः । यदग्निः । यज्ञा-
मन्वत्यावर्त्तयेत् । रुद्राय पशूनपि दध्यात् । अपशुर्यज-
मानः स्यात् । यदपौऽन्वतिषिञ्चेत् । अनाद्यमग्नेरापः ।
अनाद्यमाभ्यामपि दध्यात् ॥ गार्हपत्याङ्गस्मादाय ।
इदं विष्णुर्विचिक्रमइति वैष्णव्यर्चाहवनीयाध्वः सय-
नुद्रवेत् । यज्ञोवै विष्णुः । यज्ञेनैव यज्ञः सन्तनेति ।
भस्मना पदमपि वपति शान्त्यै ॥ ६ ॥

वै देव्यदितिर्मुञ्चति सृजति करोति करोत्याभ्या-
मपि दध्यात्पञ्च च ॥ अनु० ३ ॥

चतुर्थोऽनुवाकः ।

नि वाएतस्याहवनिन्यो गार्हपत्यं कामयते । नि गा-
र्हपत्यआहवनीयं । यस्याग्निमनुधुतः सूर्योऽभिनिम्नो-
चति । दर्भेण हिरण्यं पुबध्य पुरस्ताद्धरेत् । अथाग्निं ।
अथाग्निहोत्रं । यद्धिरण्यं पुरस्ताद्धरति । ज्योतिर्व

हिरण्यं । ज्योतिरेवैनं पश्यन्नुद्धरति । यद्भिं पूर्वः
हरत्यथामिहोचं ॥ १ ॥

भागधेयेनैवैनं प्रणयति । ब्राह्मणार्पेयउद्धरेत् ।
ब्राह्मणो वै सर्वादेवताः । सर्वाभिरेवैनं देवताभि-
रुद्धरति । अग्निहोत्रमुपसाद्यातमितोरासीत् । वृतमेव
हतमनुम्रियते । अन्तं वा एष आत्मनो गच्छति । यस्ता-
म्यति । अन्तमेष यज्ञस्य गच्छति । यस्याग्निमनुद्धृतः
सूर्योऽभिनिम्नोचति ॥ २ ॥

पुनः समन्य जुहोति । अन्तेनैवान्तं यज्ञस्य निष्का-
रोति । वरुणो वा एतस्य यज्ञं गृह्णाति । यस्याग्निमनु-
द्धृतः सूर्योऽभिनिम्नोचति । वारुणं चरुं निर्वपेत् । ते-
नैव यज्ञं निष्क्रीणीते । निवा एतस्याहवनीयो गार्हपत्यं
कामयते । निगार्हपत्य आहवनीयं । यस्याग्निमनुद्धु-
तः सूर्योऽभ्युदेति । चतुर्गृहीतमाज्यं पुरस्ताद्धरेत् ॥ ३ ॥

अथामिं । अथामिहोचं । यदाज्यं पुरस्ताद्धरति ।
एतद्वा अग्नेः पियं धाम । यदाज्यं । पियेणैवैनं धाम्ना
समर्धयति । यद्भिं पूर्वः हरत्यथामिहोचं । भागधे-
येनैवैनं प्रणयति । ब्राह्मणार्पेयउद्धरेत् । ब्राह्मणो
वै सर्वादेवताः ॥ ४ ॥

सखाभिरेवैनं देवताभिरुद्धरति । पराची वाएतस्मै
व्युच्छन्ती व्युच्छति । यस्याग्निमनुधुतः सूर्याऽभ्युदेति ।
उषाः केतुना जुषतां । यज्ञं देवेभिरन्वितं । देवेभ्यो
मधुमत्तमः स्वहितिं पुत्यङ्गिपद्याज्येन जुहुयात् । पुती-
चीमेवासमै विवासयति । अग्निहोत्रमुपसाद्यातमिते-
रासीत । वृतमेव हतमनुम्रियते । अन्तं वाएपआ-
त्मनो गच्छति ॥ ५ ॥

यस्ताम्यति । अन्तमेष यज्ञस्य गच्छति । यस्याग्निम-
नुधुतः सूर्याऽभ्युदेति । पुनः समन्य जुहोति । अन्ते-
नैवान्तं यज्ञस्य निष्करोति । मित्रो वाएतस्य यज्ञं गृ-
ह्णाति । यस्याग्निमनुधुतः सूर्याऽभ्युदेति । मैत्रं चरुं नि-
र्वपेत् । तेनैव यज्ञं निष्क्रीणीते । यस्याहवनिथ्येऽनुदाते
गार्हपत्यउदायेत् ॥ ६ ॥

यदाहवनीयमनुदाप्य गार्हपत्यं मन्येत् । विच्छिन्द्या-
त् । भ्रातृव्यमस्यै जनयेत् । यद्वै यज्ञस्य वास्तव्यं कि-
यते । तदनुर्द्रोऽवचरति । यत्पूर्वमन्ववस्येत् । वास्तव्य-
मग्निमुपासीत । रुद्रोऽस्य पशून्नातुकः स्यात् । आहवनी-
यमुदाप्य । गार्हपत्यं मन्येत् ॥ ७ ॥

इतः प्रथमं जज्ञे अग्निः । स्वाद्योनेरधि जातवेदाः ।

स गायत्रिया त्रिष्टुभा जगत्यां । देवेभ्यो हव्यं वहतु प्र-
जानन्निति । छन्दोभिरेवैनः स्वाद्योनेः प्रजनयति ।
गाहपत्यं मन्यति । गाहपत्यं वाञ्छन्वाहिताग्नेः पशव
उपतिष्ठन्ते । सयदुद्वायति । तदनुपशवोऽपक्रामन्ति ।
इषे रथ्यै रमस्व ॥ ८ ॥

सहसे द्युन्माय । ऊर्जे पत्यायेत्याह । पशवो वै रयिः ।
पशूनेवास्मै रमयति । सारस्वतौ त्वोत्सौ समिन्धातामि-
त्याह । ऋक्सामे वै सारस्वतावुत्सौ । ऋक्सामाभ्यामे-
वैनः समिन्धे । संम्राडसि विराडसीत्याह । रथन्तरं वै
संम्राट् । बृहद्विराट् ॥ ९ ॥

ताभ्यामेवैनः समिन्धे । वज्रो वै चक्रं । वज्रो वा एतस्य
यज्ञं विच्छिनत्ति । यस्यानो वा रथो वान्तराग्नी याति ।
आहवनीयमुद्वाय्य । गाहपत्यादुद्धरेत् । यद्गमेः पूर्वं
प्रभृतं पदः हि ते । सूर्यस्य रश्मीनन्वाततानं । तत्र
रयिष्ठामनुसम्भरैतं । सन्नः सृज सुमत्या वाजवत्येति ॥
पूर्वैणैवास्य यज्ञेन यज्ञमनुसन्तनोति । त्वमग्ने स
प्रधा असीत्याह । अग्निः सर्वा देवताः । देवताभिरेव
यज्ञः सन्तनोति । अग्नये पथि कृते पुरोडाशमष्टाक-
पालं निर्वपेत् । अग्निमेव पथि कृतः स्वेन भागधेयेनो-

पधावति । स एवैनं यज्ञियं पन्थानमपि नयति । अनञ्चान्
दक्षिणा । वही ह्येष समृद्धौ ॥ १० ॥

हरत्यथाग्निहोत्रं निम्नोचति हरेद्देवतागच्छत्युदाये-
न्मन्येद्रमस्व बृहद्विराडेति नव च ॥ अनु० ४ ॥

निवै पूर्वं चीणि निम्नोचति दर्भेण यद्विरण्यमग्नि-
होत्रं । पुनर्वरुणोवारुणं निवारतस्याभ्युदेति चतुर्ग-
हीतमाज्यं यदाज्यं यदग्निं पराच्युषाः । पुनर्मिचोमैत्रं
यस्याहवनि येनुद्वाते गार्हपत्ये यद्वै मन्येदुद्धरेत् ॥

पञ्चमोऽनुवाकः ।

यस्य प्रातःसवने सोमोऽतिरिच्यते । माध्यन्दिनं
सर्वनं कामयमानोऽभ्यतिरिच्यते । गौर्धयति मरुतामिति
धयद्वतीषु कुर्वन्ति । हिनस्ति वै सन्ध्यधीतं । सन्धीव खलु
वारतत् । यत्सर्वनस्यातिरिच्यते । यद्वयद्वतीषु कुर्व-
न्ति । सन्धेः शान्त्यै । गायत्रं सामं भवति पञ्चदशः
स्तोमः । तेनैव प्रातःसवनान्नयन्ति ॥ १ ॥

मरुत्वतीषु कुर्वन्ति । तेनैव माध्यन्दिनात्सवनान्न-
यन्ति । होतुश्चमसमनून्नयन्ते । होतानुशंसति । म-

ध्यतएव यज्ञः समादधाति । यस्य माध्यन्दिने सर्वने
सोमोऽतिरिच्यते । आदित्यं तृतीयसवनं कामयमानो-
ऽभ्यतिरिच्यते । गौरिवीतः सामं भवति । अतिरिक्तं वै
गौरिवीतं । अतिरिक्तं यत्सर्वनस्यातिरिच्यते ॥ २ ॥

अतिरिक्तस्य शान्त्यै । बण्महाः असि सूर्य्येति कु-
र्व्वन्ति । यस्यैवादित्यस्य सर्वनस्य कामेनातिरिच्यते ।
तेनैवैनं कामेन समर्धयन्ति । गौरिवीतः सामं भवति ।
तेनैव माध्यन्दिनात्सर्वनान्नयन्ति । सप्तदशः स्तोमः ।
तेनैव तृतीयसवनान्नयन्ति । होतुश्चमसमनून्नयन्ते ।
होतानुशः सति ॥ ३ ॥

मध्यतएव यज्ञः समादधाति । यस्य तृतीयसवने सो-
मोऽतिरिच्येत । उक्थ्यं कुर्व्वीत । यस्योक्थ्येऽतिरिच्येत ।
अतिरात्रं कुर्व्वीत । यस्यातिरात्रेऽतिरिच्यते । तं वै
दुष्प्रज्ञानं । यजमानं वा एतत्पशवन्प्रासाद्य यन्ति ।
बृहत्सामं भवति । बृहद्वाङ्माल्लोकान्दाधार ॥ बा-
ह्वीताः पशवः । बृहतैवास्मै पशून्दाधार । शिपिविष्ट-
वतीषु कुर्व्वन्ति । शिपिविष्टो वै देवानां पुष्टं । पुष्ट्यै-
वैनः समर्धयन्ति । होतुश्चमसमनून्नयन्ते । होतानु-
शः सति । मध्यतएव यज्ञः समादधाति ॥ ५ ॥

यन्ति सर्वनस्यातिरिच्यते शंसति दाधाराष्टौ च ॥

अनु० ५ ॥

षष्ठाऽनुवाकः ।

एकैकोवै जनतायामिन्द्रः । एकं वाएताविन्द्रमभि-
संसुनुतः । यौ द्वौ ससुनुतः । पुजापतिर्वाण्ष विता-
यते । यद्यज्ञः । तस्य ग्रावाणोदन्ताः । अन्यतरं वाएते
ससुन्वतोर्निर्वसति । पूर्व्वेणोपसृता देवताइत्याहुः ।
पूर्व्वोपसृतस्य वै श्रेयान् भवति । एतावन्त्याज्यानि भव-
न्त्यभिजित्यै ॥ १ ॥

मरुत्वतीः प्रतिपदः । मरुतोवै देवानामपराजित-
मायतनं । देवानामेवापराजितआयतने यतते । उभे
वृहद्रथन्तरे भवतः । इयं वाव रथन्तरं । असौ बृहत् ।
आभ्यामेवैनमन्तरेति । वाचश्च मनसश्च । प्राणाच्चापा-
नाच्च । दिवश्च पृथिव्याश्च ॥ २ ॥

सर्व्वस्माद्वित्तादेद्यात् । अभिवर्त्तोब्रह्मसाम भवति ।
सुवर्गस्य लोकस्याभिहत्यै । अभिजिह्ववति । सुवर्गस्य
लोकस्याभिजित्यै । विश्वजिह्ववति । विश्वस्य जित्यै ।
यस्य भूयाः सोयन्नकृतवइत्याहुः । स देवतावृङ्क्तइति ।
यद्यग्निष्टोमः सोमः पुरस्तात्स्यात् ॥ ३ ॥

उक्थं कुर्वीत । यद्युक्थं स्यात् । अतिरात्रं कुर्वीत ।
 यज्ञकृतुभिरेवास्य देवता दृक्ते । यो वै छन्दाभिरभि-
 भवति । स सः सुन्वतोर्भिभवति । संवेशाय त्वोपवेशा-
 य त्वेत्याह । छन्दांसि वै संवेश उपवेशः । छन्दाभिरे-
 वास्य छन्दांस्यभिभवति । इष्टर्गोवा ऋत्विजामध्वर्युः
 ॥ ४ ॥

इष्टर्गः खलु वै पूर्वार्ष्टुः स्त्रीयते । प्राणापानौ मृत्यो-
 र्मापातमित्याह । प्राणापानयोरेव श्रयते । प्राणापानौ
 मामाहासिष्टमित्याह । नैनं पुरायपः प्राणापानौ ज-
 हितः । आर्त्तिं वाएते नियन्ति । येषां दीक्षितानां
 प्रमीयते । तं यदववर्ज्युः । क्रूरकृतामिवैषां लोकः स्यात् ।
 आहर दहेति ब्रूयात् ॥ ५ ॥

तं दक्षिणतो वेद्यै निधाय । सर्पराज्ञिया ऋग्भिस्तु-
 युः । इयं वै सर्पतो राज्ञी । अस्याएवैनं परिददति ।
 व्यृञ्चं तदित्याहुः । यस्तुतमननुशस्तमिति । होता प्रथ-
 मः प्राचीनावीतो मार्जालीयं परीयात् । यामीरनुब्रुवन् ।
 सर्पराज्ञीनां कीर्त्तयेत् । उभयोरेवैनं लोकयोः परि-
 ददति ॥ ६ ॥

अथोध्वन्येवैनं । अथोन्ये चास्मै हुवते । त्रिःपरि-

यन्ति । चय॑द॒मे लो॒काः । र॒भ्य॒र॒वैनं॑ लो॒केभ्यो॑ धुवते ।
चिः पुनः॑ परि॒यन्ति । पट॑स॒म्पद्य॑न्ते । प॒ङ्का॒च॒तवः॑ । च॒त॒-
तुभि॑रे॒वैनं॑ धुवते । अ॒ग्न॒आयू॑ऽपि पव॑स॒इति॑ प्र॒तिप॑दं
कु॒र्वीरि॑न् ॥ र॒थ॒न्तर॑सा॒मैषा॑ऽ सोमः॑ स्यात् । आ॒युरे॑-
वा॒त्मन्द॑धते । अथो॑ पा॒प्मान॑मे॒व वि॒ज॒ह॒तो॒यन्ति ॥ ७ ॥

अ॒भिजि॑त्यै पृथि॒व्याश्च॑ स्याद॒ध्वर्यु॑र्ब्रूया॒ल्लोक॑योः प-
रि॒द॒दति॑ कु॒र्वीरि॑ऽस्तीणि॒ च ॥ अ॒नु० ६ ॥

सप्तमोऽनुवाकः ।

अ॒सु॒र्य्यं वा॑ए॒तस्मा॑द्व॒र्षिं कृ॑त्वा । प॒श॒वो॒वीर्य्य॑म॒प॒क्रा॒-
म॑न्ति । यस्य॑ यू॒पोवि॑रो॒हति॑ । त्वा॒घ्नं बहु॑ रू॒पमा॑ल॒भेत॑ ।
त्वष्टा॑ वै रू॒पाणा॑मी॒शे । य॒एव॑ रू॒पाणा॑मी॒शे । सोऽस्मि॑न्
प॒शून् वी॒र्य्यं॑ यच्छ॑ति । नास्मा॑त्प॒श॒वो॒वीर्य्य॑म॒प॒क्रा॒म॑न्ति ।
आ॒र्त्ति॒मे॒ते नि॑यन्ति । येषां॑ दी॒क्षिता॑ना॒मग्नि॑रु॒द्वाय॑ति
॥ १ ॥

यदा॑ह॒वनी॑य॒उ॒द्वाये॑त् । यत्तं॑ म॒न्येत् । वि॒च्छि॒न्धात् ।
आ॒र्त्त॒व्यम॑स्मै ज॒नये॑त् । यदा॑ह॒वनी॑य॒उ॒द्वाये॑त् । आ॒ग्नी॒-
धा॒दुद्ध॑रेत् । यदा॑ग्नी॒ध॒उ॒द्वाये॑त् । गा॒र्ह॒प॒त्यादु॑द्ध॒रेत् ।
य॒ज्ञा॒र्ह॒प॒त्य॒उ॒द्वाये॑त् । अ॒त॒ए॒व पु॑न॒र्म॒न्यत् ॥ २ ॥

अत्र वाव स निलयते । यत्र खलु वै निलीनमुत्तमं
पश्यन्ति । तदेनमिच्छन्ति । यस्माद्धारोरुद्धार्येत् । तस्या-
रणीं कुर्यात् । क्रुमुकमपि कुर्यात् । एषा वाअग्नेः
प्रिया तनूः । यत् क्रुमुकः । प्रिययैवैनं तनुवा समर्ध-
यन्ति । गार्हपत्यं मन्यति ॥ ३ ॥

गार्हपत्योवाअग्नेर्योनिः । स्वादेवैनं योनेर्जनयति ।
नास्मै भ्रातृव्यं जनयति । यस्य सोमं उपदस्येत् । सुव-
र्णं हिरण्यं द्वेधा विच्छिद्य । ऋजीपेऽन्यदा धूनुयात् ।
जुहुयादन्यत् । सोममेवाभिषुणोति । सोमं जुहोति ।
सोमस्य वाअभिषूयमाणस्य प्रिया तनूरुदक्रामत् ॥ ४ ॥

तत्सुवर्णं हिरण्यमभवत् । यत्सुवर्णं हिरण्यं कुर्व-
न्ति । प्रिययैवैनं तनुवा समर्धयन्ति । यस्याक्नीतः सोम-
मपहरैयुः । क्लीणीयादेव । सैव ततः प्रायश्चित्तिः । यस्य
क्नीतमपहरैयुः । आदाराश्च फाल्गुनानि चाभिषु-
णुयात् । गायत्रीयः सोममाहरत् । तस्य योऽशुः परा-
पतत् ॥ ५ ॥

तत्रादाराअभवन् । इन्द्रोवृचमहन् । तस्य वल्कः
परापतत् । तानि फाल्गुनान्यभवन् । पशवोवै फा-
ल्गुनानि । पशवः सोमोराजा । यदादाराश्च फाल्गु-

नानि चाभिषुणोति । सोममेव राजानमभिषुणोति ।
शृतेन प्रातःसवने श्रीणीयात् । दध्ना मध्यन्दिने ॥ ६ ॥

नीतमिश्रेण तृतीयसवने । अग्निष्टोमः सोमः स्याद्र-
थन्तरसाम । यद्यृत्विजोवृताः स्युः । तएनं याजयेयुः ।
एकाङ्गां दक्षिणां दद्यात्तेभ्यएव । पुनः सोमं क्रीणीयात् ।
यज्ञेनैव तद्यज्ञमिच्छति । सैव ततः प्रायश्चित्तिः । सर्व्वा-
भ्योवा एष देवताभ्यः सर्वेभ्यः पृष्ठेभ्यश्चात्मानमागु-
रते । यः सचायागुरते ॥ एतावान् खलु वै पुरुषः । या-
वदस्य वित्तं । सर्व्ववेदसे न यजेत । सर्व्वपृष्ठोऽस्य सोमः
स्यात् । सर्व्वाभ्यएव देवताभ्यः सर्व्वेभ्यः पृष्ठेभ्यश्चात्मानं
निष्क्रीणीते ॥ ७ ॥

उद्वायति मन्थेन्मन्थत्यक्रामत्परापतन्मध्यन्दिनश्चा-
गुरते पञ्च च ॥ अनु० ७ ॥

अष्टमोऽनुवाकः ।

पवमानः सुवर्जनः । पवित्रेण विचर्षणिः । यः पूतः स
पुनातु मा । पुनन्तु मा देवजनाः । पुनन्तु मनवोधिया ।
पुनन्तु विश्वआयवः । जातवेदः पवित्रवत् । पवित्रेण पु-
नीहि मा । शुक्रेण देवदीद्यत् । अग्ने कृत्वाक्रतूरनु ॥ १ ॥

यत्ते पवित्रमर्चिपि । अग्ने विततमन्तरा । ब्रह्म तेन

पुनीमहे । उभाभ्यां देव सवितः । पवित्रेण सवेन च ।
 इदं ब्रह्म पुनीमहे । वैश्वदेवी पुनती देव्यागात् । यस्यै
 बह्वीस्तनुवीवीतष्टष्ठाः । तया मदन्तः सधमाद्येषु । व-
 यः स्याम पतयोरयोणां ॥ २ ॥

वैश्वानरोरश्मिभिर्मा पुनातु । वातः प्राणेनैपिरो-
 मयोभूः । द्यावापृथिवी पयसा पयोभिः । ऋतावरी
 यज्ञिये मा पुनीतां । बृहद्भिः सवितस्तृभिः । वर्षिष्ठैर्दे-
 वमन्मभिः । अग्ने दक्षैः पुनीहि मा । येन देवा अपुनत ।
 येनापो दिव्यं कशः । तेन दिव्येन ब्रह्मणा ॥ ३ ॥

इदं ब्रह्म पुनीमहे । पावमानीरध्येति । ऋषिभिः
 सम्भृतः रसं । सर्व्वः स पूतमश्नाति । स्वदितं मातरि-
 श्वना । पावमानीर्यो अध्येति । ऋषिभिः सम्भृतः रसं ।
 तस्मै सरस्वती दुहे । क्षीरः सर्पिर्मधूदकं । पावमानीः
 स्वस्त्ययनीः ॥ ४ ॥

सुदुघाहि पयस्वतीः । ऋषिभिः सम्भृतोरसः । ब्रा-
 ह्मणेष्वमृतः हितं । पावमानीर्दिशन्तु नः । इमं लोक-
 मथो अमुं । कामान्त्समर्धयन्तु नः । देवीर्देवैः समाभू-
 ताः । पावमानीः स्वस्त्ययनीः । सुदुघाहि घृतश्रुतः ।
 ऋषिभिः सम्भृतोरसः ॥ ५ ॥

ब्राह्मणेष्वमृतं हितं । येन देवाः पवित्रेण । आत्मानं
पुनते सदा । तेन सहसंधारेण । पावमान्यः पनन्तु मा ।
प्राजापत्यं पवित्रं । शतोद्यामः हिरण्मयं । तेन ब्रह्म-
विदो वयं । पूतं ब्रह्म पुनीमहे । इन्द्रः सुनीती सह मा
पुनातु ॥ सोमः स्वस्था वरुणः समोच्या । यमोराजा
प्रमृणाभिः पुनातु मां । जातवेदामोर्जयन्त्या पुनातु ॥ ६ ॥

अनुरयीणां ब्रह्मणा स्वस्थयनीः सुदुधाहि घृतश्रुत
ऋषिभिः सम्मृतोरसः पुनातु चीणि च ॥ अनु० ८ ॥

नवमोऽनुवाकः ।

पुजावै सचमासत तपस्तप्यमानाञ्जुह्वतीः । देवा
अपश्यञ्चमसं घृतस्य पूर्यः स्वधां । तमुपोदतिष्ठन्तमजु-
हवुः । तेनार्धमासजर्जमवारुन्धत । तस्मादर्धमासे देवा
इज्यन्ते । पितरोऽपश्यञ्चमसं घृतस्य पूर्यः स्वधां । तमु-
पोदतिष्ठन्तमजुहवुः । तेन मास्यूर्जमवारुन्धत । तस्मा-
न्मासि पितृभ्यः क्रियते । मनुष्या अपश्यञ्चमसं घृतस्य
पूर्यः स्वधां ॥ १ ॥

तमुपोदतिष्ठन्तमजुहवुः । तेन द्वयीमूर्जमवारुन्धत ।
तस्माद्विरहोमनुष्येभ्य उपह्रियते । प्रातश्च सायञ्च ।

प॒शवोऽप॑श्यच्चम॒सं घृ॒तस्य॑ पूर्णं॑ स्व॒धां । तमु॑पोदतिष्ठ-
न्तम॑जुहवुः । तेन॑ त्रयीमूर्जम॒वारु॑न्धत । तस्मा॒त् चिर॑हः
प॒शवः प्रे॑रते । पु॒तः स॑ङ्गवे सा॒यं । असु॑रा अपश्यच्चम॒सं
घृ॒तस्य॑ पूर्णं॑ स्व॒धां ॥ २ ॥

तमु॑पोदतिष्ठन्तम॑जुहवुः । तेन॑ संवत्सरज्जम॒वारु॑-
न्धत । ते दे॒वा अ॑मन्यन्त । अ॒मी वा॒इ द॒म भू॑वन् । यद्व-
यं॑ स्म॒इति॑ । तए॒तानि॑ चातु॒र्मास्या॑न्यपश्यन् । तानि
नि॒र॒वप॑न् । तैरे॒वैषां॑ तामूर्जम॒वृ॒ज्जत॑ । ततो॑ दे॒वा अ॑भ-
वन् । परा॑सुराः ॥ ३ ॥

यद्य॑जते । या॒मे॒व दे॒वा ऊ॒र्जम॒वारु॑न्धत । तां ते॒ना॒व-
रु॑न्धे । यत्पि॒तृभ्यः॑ क॒रोति॑ । या॒मे॒व पि॒तर॒ऊर्जम॒वारु॑-
न्धत । तां ते॒ना॒वरु॑न्धे । यदा॑वस॒थेऽन्नं॑ ह॒रन्ति॑ । या॒मे॒व
म॑नु॒ष्या ऊ॒र्जम॒वारु॑न्धत । तां ते॒ना॒वरु॑न्धे । यद्व॑ष्टि॒णां
द॑दाति ॥ ४ ॥

या॒मे॒व प॒शव॒ऊर्जम॒वारु॑न्धत । तां ते॒ना॒वरु॑न्धे । य-
च्चातु॒र्मास्यै॑र्यजते । या॒मे॒वा सु॒रा ऊ॒र्जम॒वारु॑न्धत । तां
ते॒ना॒वरु॑न्धे । भव॑त्यात्म॒ना । परा॑स्य॒ आ॒तृ॒व्यो भ॑वति ।
वि॒राजो॑ वा॒ए॒षा वि॒क्रान्तिः॑ । यच्चातु॒र्मास्या॑नि । वैश्व॑दे॒-
वेना॒स्मिँल्लो॒के प्रत्य॑तिष्ठत् ॥ व॒रु॒ण॒पु॒षा सै॒रन्तरि॑क्षे । सा-

कमेधैरमुष्मिँल्लोके । एष ह त्वा वै तत्सर्वं भवति । यएव
विद्वाःश्चातुर्मास्यैर्यजते ॥ ५ ॥

मनुष्याअपश्यच्चमसं घृतस्य पूर्णः स्वधामसुरा
अपश्यच्चमसं घृतस्य पूर्णः स्वधामसुरा ददात्यतिष्ठच्च-
त्वारि च ॥ अनु० ६ ॥

दशमोऽनुवाकः ।

अग्निर्वाव संवत्सरः । आदित्यः परिवत्सरः । चन्द्रमा
इदावत्सरः । वा पुनरनुवत्सरः । यद्वैश्वदेवेन यजते ।
अग्निमेव तत्संवत्सरमाप्नोति । तस्माद्वैश्वदेवेन यजमा-
नः । संवत्सरीणाः स्वस्तिमाशास्तइत्याशासीत । यद्व-
रुणप्रघासैर्यजते । आदित्यमेव तत्परिवत्सरमाप्नोति
॥ १ ॥

तस्माद्वरुणप्रघासैर्यजमानः । परिवत्सरीणाः स्व-
स्तिमाशास्तइत्याशासीत । यत्साकमेधैर्यजते । चन्द्र-
मसमेव तदिदावत्सरमाप्नोति । तस्मात्साकमेधैर्यज-
मानः । इदावत्सरीणाः स्वस्तिमाशास्तइत्याशासीत ।
यत्पितृयज्ञेन यजते । देवानेव तदन्ववस्यति । अथवा
अस्य वायुश्चानुवत्सरश्चाप्नोतावुच्छिष्येते । यच्छुनासी-
रीयेण यजते ॥ २ ॥

वा॒युमे॒व तदनु॒वत्स॒रमा॒प्नोति । तस्मा॑च्छु॒नासी॒री-
ये॒ण यज॑मानः । अ॒नु॒वत्स॒रीणाः॑ स्व॒स्तिमा॑शास्त॒इत्या-
शा॑सीत । सं॒वत्स॒रं वा॒ण॒षड्द॑प्सतीत्याहुः । यश्चा॑तुर्मा-
स्यै॒र्यज॑त॒इति॑ । ए॒ष ह॒ वै सं॒वत्स॒रमा॒प्नोति । य॒ए॒वं वि॒द्वाः॑
श्चा॑तुर्मास्यै॒र्यज॑ते । वि॒श्वे दे॒वाः स॒म॒यज॑न्त । तेऽग्नि॒-
मे॒वाय॑जन्त । त॒ए॒तं लो॒कम॑जयन् ॥ ३ ॥

यस्मि॑न्न॒ग्निः । यद्वै॑श्वदे॒वेन॒ यज॑ते । ए॒तं मे॒ लो॒कं ज-
य॑ति । यस्मि॑न्न॒ग्निः । अ॒ग्नेरे॒व सा॒युज्य॑मु॒पैति॑ । य॒दा
वै॑श्वदे॒वेन॒ यज॑ते । अथ॑ सं॒वत्स॒रस्य॑ गृ॒हप॑तिमा॒प्नोति ।
य॒दा सं॒वत्स॒रस्य॑ गृ॒हप॑तिमा॒प्नोति॑ । अथ॑ स॒हस्र॑याजि-
नमा॒प्नोति॑ । य॒दा स॒हस्र॑याजिनमा॒प्नोति॑ ॥ ४ ॥

अथ॑ गृ॒हमे॒धिन॑मा॒प्नोति॑ । य॒दा गृ॒हमे॒धिन॑मा॒प्नोति॑ ।
अथ॑ाग्नि॒र्भव॑ति । य॒दाग्नि॒र्भव॑ति । अथ॑ गौ॒र्भव॑ति । ए॒षा
वै वै॑श्वदे॒वस्य॑ मा॒त्रा । ए॒तद्वा॒एते॑षाम॒व॒मं । अ॒तो॒तो॒वा
उ॒त्तरा॑णि॒ श्रेयाः॑सि भवन्ति । यद्वि॑श्वे दे॒वाः स॒म॒य-
ज॑न्त । तद्वै॑श्वदे॒वस्य॑ वै॒श्वदे॒वत्वं ॥ ५ ॥

अथा॑दि॒त्योवरु॑णः॒ राजा॑नं वरु॒णप्र॑धासै॒र्यज॑त ।
स॒ए॒तं लो॒कम॑जयत् । यस्मि॑न्नादि॒त्यः । यद्वरु॑णप्र॑धासै-
र्यज॑ते । ए॒तमे॒व लो॒कं ज॑यति । यस्मि॑न्नादि॒त्यः । आदि॒-

त्यस्यैव सायुज्यमुपैति । यदादित्योवरुणः राजानं
वरुणप्रधासैरयजत । तद्वरुणप्रधासानां वरुणप्रधासत्वं ।
अथ सोमो राजा छन्दांसि साकमेधैरयजत ॥ ६ ॥

स एतं लोकमजयत् । यस्मिंश्चन्द्रमाविभाति । य-
त्साकमेधैरयजते । एतमेव लोकञ्जयति । यस्मिंश्चन्द्रमा
विभाति । चन्द्रमस एव सायुज्यमुपैति । सोमो वै च-
न्द्रमाः । एष ह वै साक्षात् सोमं भक्षयति । य एवं विद्वान्-
त्साकमेधैरयजते । यत्सोमश्च राजा छन्दांसि च समै-
धन्त ॥ ७ ॥

तत्साकमेधानां साकमेधत्वं । अथर्तवः पितरः
पूजापतिं पितरं पितृयज्ञेनायजन्त । त एतं लोकमज-
यन् । यस्मिन्नृतवः । यत्पितृयज्ञेन यजते । एतमेव लोकं
जयति । यस्मिन्नृतवः । ऋतूनामेव सायुज्यमुपैति ।
यदृतवः । पितरः पूजापतिं पितरं पितृयज्ञेनायजन्त ।
तत्पितृयज्ञस्य पितृयज्ञत्वं ॥ ८ ॥

अथौषधयश्मं देवं त्वम्बकैरजयन्त प्रथेमहीति ।
ततो वै ताञ्जप्रथन्त । य एवं विद्वांस्यम्बकैरयजते । प्र-
थते पूजया पशुभिः । अथ वायुः परमेष्ठिनः शुना-
सीरीयेणायजत । स एतं लोकमजयत् । यस्मिन्वायुः ।

यच्छु^१नासीरीये^२ण यज^३ते । एतमे^४व लो^५कं ज^६यति । य-
स्मिन् वायुः ॥ ८ ॥

वायोरे^१व सायु^२ज्यमु^३पैति । ब्रह्म^४वादिनो^५वदन्ति
प्रचा^६तुर्मास्यया^७जी मी^८यता ३ न प्रमी^९यता ३ इति । जी-
वन् वा^{१०}एष ऋतू^{११}नर्षेति । यदि व^{१२}सन्तो पु^{१३}मीयते । व^{१४}स-
न्तोभवतिः । यदि गु^{१५}ष्मे गु^{१६}ष्मः । यदि व^{१७}र्षासु व^{१८}र्षाः ।
यदि श^{१९}रदि श^{२०}रत् । यदि हे^{२१}मन् हे^{२२}मन्तः ॥ ऋतु^{२३}भूत्वा
संवत्सर^{२४}मर्षेति । संवत्सरः पु^{२५}जापतिः । पुजापति^{२६}र्वा-
वैपः ॥ १० ॥

परिवत्सर^१माप्नोति शुनासीरीये^२ण यज^३तेऽजयन् सह-
स्रयाजिन^४माप्नोति वैश्वदेवत्व^५ः साकमेधैर^६यजत समै-
धन्त पितृयज्ञत्वं जयति यस्मिन् वायुर्हेमन्तस्त्रीणि च ॥
अनु० १० ॥

उभये^१ युव^२ः सुराममुद^३स्थान्निवै यस्य प्रातःसवन^४ए-
कैकोऽसुर्यं पवमानः पुजावै सत्रमासताग्निर्वाव संव-
त्सरोदश । उभये वाउदस्थात्सर्वाभिर्मध्यतोऽत्र वाव
ब्राह्मणेष्ठथ गृहमेधिनः षट्षष्टिः ॥ हरिः ॐ ॥

इति चतुर्थोऽध्यायः ॥

हरिः ॐ ॥

प्रथमाष्टके पञ्चमाध्याये

प्रथमोऽनुवाकः ।

अग्नेः कृत्तिकाः । शुक्रं परस्ताज्ज्योतिरवस्तात् । पुजा-
पते रोहिणी । आपः परस्तादोपधयोऽवस्तात् । सोम-
स्येन्वका । विततानि परस्ताद्वयंतोऽवस्तात् । रुद्रस्य
बाहू । मृगयवः परस्तादिक्षारोऽवस्तात् । अदित्यै पुन-
र्वसू । वार्तः परस्ताद्रिमवस्तात् ॥ १ ॥

बृहस्पतेस्तिथ्यः । जुह्वतः परस्ताद्यजमाना अवस्ता-
त् । सर्पाणामाश्लेषाः । अभ्यागच्छतः परस्तादभ्यान्-
त्यन्तोऽवस्तात् । पितॄणां मघाः । रुदन्तः परस्तादपभृ-
शोऽवस्तात् । अर्यम्णः पूर्वे फल्गुनी । जाया परस्ता-
द्वधभोऽवस्तात् । भगस्योत्तरे । वहतवः परस्ताद्वहमाना
अवस्तात् ॥ २ ॥

देवस्य सवितुर्हस्तः । पुसवः परस्तात्सुनिरवस्तात् ।
इन्द्रस्य चित्रा । ऋतं परस्तात्सत्यमवस्तात् । वायोर्नि-
ष्ट्या । वृत्तिः परस्तादसिद्धिरवस्तात् । इन्द्राग्निर्विश-
खे । युगानि परस्तात्कृष्माणा अवस्तात् । मित्रस्यानू-

राधाः । अभ्यारोहत्परस्ताद्भ्यारूढमवस्तात् ॥ ३ ॥

इन्द्रस्य रोहिणी । शृणत्परस्तात्प्रतिशृणदवस्तात् ।
निर्वृत्यै मूलवर्हिणी । पुतिभञ्जन्तः परस्तात् प्रतिशृण-
न्तोऽवस्तात् । अपां पूर्वाअपाढाः । वचः परस्तात्समि-
तिरवस्तात् । विश्वेषां देवानामुत्तराः । अभिजयत्पर-
स्तादभिजितमवस्तात् । विष्णोः श्रोणा । पृच्छमानाः
परस्तात्पन्याअवस्तात् ॥ ४ ॥

वसूनाः अविष्ठाः । भूतं परस्ताद्भूतिरवस्तात् । इ-
न्द्रस्य शतभिषक् । विश्वव्यचाः परस्ताद्विश्वक्षितिरव-
स्तात् । अजस्यैकपदः पूर्वे प्रोष्ठपदाः । वैश्वानरं पर-
स्ताद्वैश्वावसवमवस्तात् । अहर्बुभियस्योत्तरे । अभि-
पिञ्चन्तः परस्तादभिशृण्वन्तोऽवस्तात् । पूष्णोरेवती ।
गावः परस्ताद्वत्साअवस्तात् ॥ अश्विनोरश्वयुजौ । ग्रा-
मः परस्तात्सेनाऽवस्तात् । यमस्यापभरणीः । अपकर्ष-
न्तः परस्तादपवहन्तोऽवस्तात् । पूर्णा पश्चाद्यत्ते देवा
अदधुः ॥ ५ ॥

अद्रिमवस्ताद्वहमानाअवस्ताद्भ्यारूढमवस्तात् प-
न्याअवस्ताद्वत्साअवस्तात् पञ्च ॥ अनु० १ ॥

द्वितीयोऽनुवाकः ।

यत् पुण्यं नक्षत्रं । तद्वषट्कुर्वीतोपव्युषं । यदा वै सूर्यो
उदेति । अथ नक्षत्रं नैति । यावति तत्र सूर्यो गच्छेत् ।
यत्र जघन्यं पश्येत् । तावति कुर्वीत । यत्कारी स्यात् ।
पुण्याह एव कुरुते । एव ह वै यज्ञेषु च शतद्युम्नश्च मा-
त्स्यो निरवसाययाश्चकार ॥ १ ॥

यो वै नक्षत्रियं पुजापतिं वेद । उभयोरेनं लोक-
योर्विदुः । हस्त एवास्य हस्तः । चित्रा शिरः । निध्या ह-
दयं । ऊरू विशाखे । पुतिष्ठानूराधाः । एष वै नक्षत्रियः
पुजापतिः । य एवं वेद । उभयोरेनं लोकयोर्विदुः ॥ २ ॥

अस्मिन्श्चामुष्मिन्श्च । यां कामयेत दुहितरं पुत्र्या
स्यादिति । तान्निध्या यां दध्यात् । पुत्र्यैव भवति । नैव
तु पुनरागच्छति । अभिजिन्नाम नक्षत्रं । उपरिष्ठाद-
पाढानां । अवस्ताच्छ्रोणायै । देवासुराः संयत्ता आसन् ।
ते देवास्तस्मिन्नक्षत्रेभ्यजयन् ॥ ३ ॥

यदभ्यजयन् । तदभिजितोऽभिजित्वं । यं कामयेतान-
पज्यं जयेदिति । तमेतस्मिन्नक्षत्रे पातयेत् । अनपज-
यमेव जयति । पापपराजितमिव तु । पुजापतिः पशू-

नसृजत । ते नक्षत्रं नक्षत्रमुपातिष्ठन्त । ते समावन्त-
एवाभवन् । ते रेवतीमुपातिष्ठन्त ॥ ४ ॥

ते रेवत्यां प्राभवन् । तस्माद्रेवत्यां पशूनां कुर्वीत ।
यत्किंचार्वाचीनः सोमात् । प्रैव भवन्ति । सलिलं वा
इदमन्तरासीत् । यदतरन् । तत्तारकाणां तारकत्वं ।
योवाद्बृह यजते । अमुः स लोकं नक्षते । तन्नक्षत्राणां
नक्षत्रत्वं ॥ ५ ॥

देवगृहावै नक्षत्राणि । य एवं वेद । गृह्यैव भवति ।
यानि वाइमानि पृथिव्याश्चित्राणि । तानि नक्षत्राणि ।
तस्मादक्षीलनामःश्चित्रे । नावस्येन्न यजेत । यथा पा-
पाहे कुरुते । तादृगेव तत् । देवनक्षत्राणि वाअन्या-
नि ॥ ६ ॥

यमनक्षत्राण्यन्यानि । कृतिकाः प्रथमं । विशाखेउ-
त्तमं । तानि देवनक्षत्राणि । अनूराधाः प्रथमं । अप-
भरणीरुत्तमं । तानि यमनक्षत्राणि । यानि देवनक्ष-
त्राणि । तानि दक्षिणेन परियन्ति । यानि यमनक्ष-
त्राणि ॥ ७ ॥

तान्युत्तरेण । अन्वेषामरात्स्मेति । तदनूराधाः ।
ज्येष्ठमेषामवधिष्मेति । तज्ज्येष्ठघ्नी । मूलमेषामवधिष्मे-

ति । तन्मूलवर्हिणी । यन्नासहन्त । तदपाढाः । यदश्वो-
णत् ॥ ८ ॥

तच्छ्रोणा । यदश्वश्रोणात् । तच्छविष्ठाः । यच्छतमभिष-
ज्यन् । तच्छतभिषक् । पोषपदेषूदयच्छन्त । रेवत्याम-
रवन्त । अश्वयुजोरयुज्जत । अपभरणीषपावहन् । तानि
वाएतानि यमनक्षत्राणि ॥ यान्येव देवनक्षत्राणि । तेषु
कुर्वीत यत्कारी स्यात् । पुण्याहएव कुरुते ॥ ९ ॥

चकारैवं वेदोभयौरेनं लोकयौर्विदुरजयनेवतीमु-
पातिष्ठन्त नक्षत्रत्वमन्यानि यानि यमनक्षत्राण्यश्वो-
णद्यमनक्षत्राणि चीणि च ॥ अनु० २ ॥

तृतीयोऽनुवाकः ।

देवस्य सवितुः प्रातःप्रसवः प्राणः । वह्णस्य साय-
मासवोऽपानः । यत्प्रतीचीनं प्रातस्तनात् । प्राचीनं
सङ्गवात् । ततो देवा अग्निष्टोमं निरमिमीत । तत्तदात्त-
वीर्यं निर्मार्गः । मित्रस्य सङ्गवः । तत्पुण्यं तेजस्व्यहः ।
तस्मात्तर्हि पशवः समायन्ति । यत्प्रतीचीनं सङ्गवात् ॥ १ ॥

प्राचीनं मध्यन्दिनान् । ततो देवा उक्थं निरमिमीत ।
तत्तदात्तवीर्यं निर्मार्गः । बृहस्पतेर्मध्यन्दिनः । तत्पुण्यं
तेजस्व्यहः । तस्मात्तर्हि तेऽक्षिणं तपति । यत्प्रतीचीनं

म॒ध्यन्दि॑नात् । पृ॒चीन॑मपरा॒ह्णात् । ततो॑ दे॒वाः षोड॒शिनं॑ निर॑मिमीत । तत्तदा॑त्तवीर्यं निर्मा॒र्गः ॥ २ ॥

भग॑स्यापरा॒ह्णः । तत्पु॑ण्यं तेज॒स्यहः॑ । तस्मा॑दपरा॒ह्णे कु॑मा॒र्योभग॑मिच्छ॒मानाश्चर॑न्ति । यत्प्र॑ती॒चीन॑मपरा॒ह्णात् । पृ॒चीनः॑ सा॒याह्णात् । ततो॑ दे॒वा अति॑रा॒त्रं निर॑मिमीत । तत्तदा॑त्तवीर्यं निर्मा॒र्गः । वरु॑णस्य सा॒यं । तत् पु॑ण्यं तेज॒स्यहः॑ । तस्मा॑त्तर्हि॒ नानृ॑तं वदेत् ॥ ३ ॥

ब्रा॒ह्म॒णोवा॑अष्टावि॒ंशो नक्ष॑त्राणां । स॒मा॒नस्या॑हः पञ्च पु॒ण्यानि॑ नक्ष॑त्राणि । च॒त्वार्य॑श्ची॒लानि॑ । तानि॑ नव । यच्च॑ प॒रस्ता॑न्नक्ष॑त्राणां यच्चावस्तात् । तान्येका॑दश । ब्रा॒ह्म॒णोद्वाद॑शः । यए॒वं वि॒द्वान्त्संवत्सरं॑ वृ॒तं चर॑ति । सं॒वत्स॒रेणै॒वास्य॑ वृ॒तं गुप्तं॑ भवति । स॒मा॒नस्या॑हः पञ्च पु॒ण्यानि॑ नक्ष॑त्राणि ॥ च॒त्वार्य॑श्ची॒लानि॑ । तानि॑ नव । आग्ने॒यी रात्रिः॑ । ऐ॒न्द्रम॑हः । तान्येका॑दश । आ॒दि॒त्योद्वाद॑शः । यए॒वं वि॒द्वान्त्संवत्सरं॑ वृ॒तं चर॑ति । सं॒वत्स॒रेणै॒वास्य॑ वृ॒तं गुप्तं॑ भवति ॥ ४ ॥

स॒ङ्ग॒वात् षोड॒शिनं॑ निर॑मिमीत॒ तत्तदा॑त्तवीर्यं निर्मा॒र्गोवदे॑द्भवति स॒मा॒नस्या॑हः पञ्च पु॒ण्यानि॑ नक्ष॑त्रा॒ण्यष्टौ च॑ ॥ अनु० ३ ॥

चतुर्थोऽनुवाकः ।

ब्रह्मवादिनोवदन्ति । कति पात्राणि यज्ञं वहन्ती-
ति । चर्योदशेति ब्रूयात् । स यद्ब्रूयात् । कस्तानि निर-
मिमीतेति । पुजापतिरिति ब्रूयात् । स यद्ब्रूयात् । कुत-
स्तानि निरमिमीतेति । आत्मनइति । पाणापानाभ्या-
मेवोपाश्वन्तर्यामौ निरमिमीत ॥ १ ॥

व्यानादुपाश्वन्तर्यामौ । वाचऐन्द्रवायवं । दक्षक्रतुभ्यां
मैत्रावरुणं । ओचादाश्विनं । चक्षुषः शुक्रामन्थिनौ ।
आत्मनआग्रयणं । अङ्गेभ्यउक्थ्यं । आयुषोभ्रुवं । पुति-
ष्ठायाश्चतुपात्रे । यज्ञं वाव तं पुजापतिर्निरमिमीत ॥ स
निर्मितो नाधियत समवीयत । स एतान्पुजापतिर-
पि वापानपश्यन् । तान्निरवपत् । तैवै स यज्ञमप्यवपत् ।
यदपि वापाभवन्ति । यज्ञस्य धृत्याञ्जसंबुयाय ॥ २ ॥

उपाश्वन्तर्यामौ निरमिमीतामिमीत षट् च ॥
अनु० ४ ॥

पञ्चमोऽनुवाकः ।

कृतमेव परमेषि । कृतन्नात्येति किञ्चन । कृते
समुद्रआहितः । कृते भूमिरियञ्श्रिता । अग्निस्तिग्मेन
शोचिषा । तपआक्रान्तमुष्णिहा । शिरस्तपस्याहितं ।

वैश्वानरस्य तेजसा । ऋतेनास्य निर्वर्त्तये । सत्येन परिवर्त्तये ॥ १ ॥

तपसास्यानुवर्त्तये । शिवेनास्योपवर्त्तये । शग्मेनास्याभिवर्त्तये । तदृतं तत्सत्यं । तद्वृतं तच्छ्रुकेयं । तेन श्रुकेयं तेन राध्यासं । यद्वर्मः पर्यवर्त्तयत् । अन्तान् पृथिव्यादिवः । अग्निरीशानञ्जसा । वरुणोधीतिभिः सह ॥ २ ॥

इन्द्रो मरुद्भिः सखिभिः सह । अग्निस्त्रिग्मेन शोचिषा । तपश्चाक्रान्तमुष्णिहा । शिरस्तपस्याहितं । वैश्वानरस्य तेजसा । ऋतेनास्य निर्वर्त्तये । सत्येन परिवर्त्तये । तपसास्यानुवर्त्तये । शिवेनास्योपवर्त्तये । शग्मेनास्याभिवर्त्तये ॥ ३ ॥

तदृतं तत्सत्यं । तद्वृतं तच्छ्रुकेयं । तेन श्रुकेयं तेन राध्यासं । योअस्याः पृथिव्यास्त्वचि । निर्वर्त्तयत्योषधीः । अग्निरीशानञ्जसा । वरुणोधीतिभिः सह । इन्द्रो मरुद्भिः सखिभिः सह । अग्निस्त्रिग्मेन शोचिषा । तपश्चाक्रान्तमुष्णिहा ॥ ४ ॥

शिरस्तपस्याहितं । वैश्वानरस्य तेजसा । ऋतेनास्य निर्वर्त्तये । सत्येन परिवर्त्तये । तपसास्यानुवर्त्तये । शि-

वेना॒स्योप॑वर्त्तये । श॒ग्मेना॑स्या॒भिव॑र्त्तये । तद॒तं तत्स॒त्यं ।
तद्व॒तं तच्छ॑केयं । तेन॑ श॒केयं॑ तेन॑ रा॒ध्यासं॑ ॥ ५ ॥

एकं॑ मा॒समु॑द॒सृजत् । पर॒मेष्ठी॑ पु॒जाभ्यः॑ । तेना॑भ्यो
मह॒आव॑हत् । अ॒मृतं॑ म॒र्त्याभ्यः॑ । पु॒जामनु॑प्रजायसे । तदु॑
ते म॒र्त्यामृ॑तं । येन॑ मा॒साअ॑र्द्धमा॒साः । ऋ॒तवः॑ परि॒व-
त्स॒राः । येन॑ ते ते॑ प्रजापते । ई॒जान॑स्य न्यव॑र्त्तयन् ॥ ६ ॥

तेना॒हम॑स्य ब्रह्म॑णा । निव॑र्त्तयानि जी॒वसे॑ । अ॒ग्निस्ति-
ग्मेन॑ शोचि॑षा । तप॒आक्रान्त॑मु॒ष्णिहा॑ । शि॒रस्त॑प॒स्या-
हि॑तं । वै॒श्वान॑रस्य तेज॑सा । ऋ॒तेना॑स्य निव॑र्त्तये । स-
त्येन॑ परि॒वर्त्तये॑ । तप॑सा॒स्यानु॑वर्त्तये । शि॒वेना॑स्योप॑व-
र्त्तये ॥ श॒ग्मेना॑स्या॒भिव॑र्त्तये । तद॒तं तत्स॒त्यं । तद्व॒तं तच्छ॑-
केयं । तेन॑ श॒केयं॑ तेन॑ रा॒ध्यासं॑ ॥ ७ ॥

परि॑वर्त्तये स॒हाभि॑वर्त्तयउ॒ष्णिहा॑ रा॒ध्यासं॑ न्यव॑र्त्त-
य॒न्नुप॑वर्त्तये च॒त्वारि॑च ॥ अनु० ५ ॥

षष्ठोऽनुवाकः ।

दे॒वावै॑ यद्य॒ज्ञेकु॑र्व्वत । तद॒सुरा॑अकुर्व्वत । तेऽसुरा॑-
ऊ॒र्ध्वं पृ॒ष्ठेभ्यो॑नापश्यन् । ते के॒शान॑ग्रेऽवपन्त । अथ॑ श॒म-
श्रू॒णि । अथो॑पप॒क्षौ । तत॑स्तेऽवा॒ञ्चआ॑यन् । परा॑भवन् ।
यस्यै॒वं व॑पन्ति । अ॒वाङे॑ति ॥ १ ॥

अथो परैव भवति । अथ देवा ऊर्ध्वं पृष्ठेभ्योऽपश्यन् ।
तउपपक्षावग्रेऽवपन्त । अथ श्मश्रूणि । अथ केशान् ।
ततस्तेऽभवन् । सुवर्गं लोकमायन् । यस्यैवं वपन्ति ।
भवत्यात्मना । अथो सुवर्गं लोकमेति ॥ २ ॥

अथैतन्मनुर्वृत्ते मिथुनमपश्यत् । स श्मश्रूण्यग्रेऽवपन्त ।
अथोपपक्षौ । अथ केशान् । ततो वै स प्राजायत पुजया
पशुभिः । यस्यैवं वपन्ति । प्रपुजया पशुभिर्मिथुनैर्जा-
यते । देवासुराः संयत्ता आसन् । ते संवत्सरे व्यायच्छ-
न्त । तान् देवाश्चातुर्मास्यैरेवाभिप्रायुञ्जत ॥ ३ ॥

वैश्वदेवेन चतुरो मासोऽष्टञ्जतेन्द्रराजानः । ता-
ज्छीर्षं निचावर्त्तयन्त परिच । वरुणपुष्टासैश्चतुरो मा-
सोऽष्टञ्जत वरुणराजानः । ताज्छीर्षं निचावर्त्तयन्त प-
रिच । साकमेधैश्चतुरो मासोऽष्टञ्जत सोमराजानः ।
ताज्छीर्षं निचावर्त्तयन्त परिच । या संवत्सरउपजी-
वासीत् । तामेधामष्टञ्जत । ततो देवा अभवन् । परा-
सुराः ॥ ४ ॥

य एवं विद्वाःश्चातुर्मास्यैर्यजते । आर्तव्यस्यैव मासो-
ऽवृक्तः । शीर्षं निचावर्त्तयते परिच । यैषा संवत्सरउपजी-
वा । दृङ्गे तां आर्तव्यस्य । क्षुधास्य आर्तव्यः पराभवति ।

लोहितायसेन निवर्त्तयते । यद्वाइमांमग्निर्ऋतावागते
निवर्त्तयति । एतदेवैनाः रूपं कृत्वा निवर्त्तयति । सा
ततश्चश्वोभूयसी भवन्त्येति ॥ ५ ॥

प्रजायते । य एवं विद्वांस्लोहितायसेन निवर्त्तयते ।
एतदेव रूपं कृत्वा निवर्त्तयते । स ततः श्वश्वोभूयान्
भवन्नेति । प्रैव जायते । चरेण्य शलल्या निवर्त्तयेत । ची-
णि चीणि वै देवानामृद्धानि । चीणि च्छन्दांसि । चीणि
सवनानि । चयइमे लोकाः ॥ ६ ॥

चृधामेव तदीर्येषु लोकेषु प्रतितिष्ठति । यच्चातु-
र्मास्ययाज्यात्मनोनावद्येत् । देवेभ्यश्चादृश्येत । चतृषु
चतृषु मासेषु निवर्त्तयेत । परोक्षमेव तद्देवेभ्यश्चात्मनो-
ऽवद्यत्यनाव्रस्ताय । देवानां वायुषश्चानीतः । यश्चातु-
र्मास्ययाजी । य एवं विन्निचवर्त्तयते परि च । देवता एवा-
प्येति । नास्य रुद्रः पुजां पशूनभिमन्यते ॥ ७ ॥

एत्येत्ययुञ्जतासुराएति लोकामन्यते ॥ अनु० ६ ॥

सप्तमोऽनुवाकः ।

आयुषः पुणः सन्तनु । पुणादपानः सन्तनु । अ-
पानाद्यानः सन्तनु । व्यानाच्चक्षुः सन्तनु । चक्षुषः श्रो-

च॒ः सन्त॑नु । ओ॒ं वा॒न्मनः॑ सन्त॑नु । मन॑सो वाच॒ः स-
न्त॑नु । वा॒च आ॒त्मानः॑ सन्त॑नु । आ॒त्मनः॑ पृथि॒वीः स-
न्त॑नु । पृथि॒व्या अ॒न्तरि॑क्षः सन्त॑नु ॥ अ॒न्तरि॑क्षाद्दिवः॒ः
सन्त॑नु । दि॒वः सु॒वः सन्त॑नु ॥ १ ॥

पृथि॒व्या अ॒न्तरि॑क्षः सन्त॑नु द्वेच ॥ अनु० ७ ॥

अष्टमोऽनुवाकः ।

इन्द्रो॑ दधी॒चो अ॒स्थभिः॑ । वृ॒चाण्य॑ प्रतिष्कृतः । ज॒घान॑
नव॒नीर्नव॑ । इ॒च्छन् अ॒स्य य॒च्छरः॑ । प॒र्वते॒ष्वप॑श्रितं ।
तद्वि॑द॒च्छर्य॑णावति । अ॒त्राह॑ गो॒रम॑न्वत । नाम॒ त्वष्टु॑-
रपी॒च्छं । इ॒त्या च॒न्द्रम॑सो गृ॒हे । इन्द्र॑ मि॒ज्ञाथि॒नो बृ॒-
हत् ॥ १ ॥

इन्द्र॑ म॒र्केभि॑र॒र्किणः॑ । इन्द्रं॑ वा॒णीर॑ नूपत । इन्द्र॑ इ॒द्व-
य्योः स॒चा । स॒मि॒क्ष आ॒व॒चो॒युजा॑ । इन्द्रो॑ व॒ज्री हि॒-
र॒ण्ययः॑ । इन्द्रो॑ दी॒र्घाय॑ चक्ष॑से । आ॒ सूर्य॑ः रो॒हय॑द्दिवि ।
वि गो॑भि॒रद्रि॑मैरयत् । इन्द्र॑ वा॒र्जेषु॑ नो॒ अव॑ । स॒हस्र॑प्रध॒-
नेषु॑ च ॥ २ ॥

उ॒ग्रउ॒ग्राभि॑रू॒तिभिः॑ । तमिन्द्रं॑ वाजयामसि । म॒हे
वृ॒षाय॑ हन्त॑वे । स दृ॒षा दृ॒षभो॑ भुवत् । इन्द्रः॑ स॒दाम॑ने-

कृतः । ओजिष्ठः सबलं हितः । द्युम्नी श्लोकी स सौम्यः ।
गिरा वज्रो न सम्भृतः । सबलोऽनपच्युतः । ववक्षुरु-
ग्रोऽश्रुतः ॥ ३ ॥

बृहच्चास्तृतः ॥ अनु० ८ ॥

नवमोऽनुवाकः ।

दे॒वा॒सुराः संय॑त्ताश्चासन् । स पु॒जाप॑तिरिन्द्रं ज्येष्ठं
पु॒त्रम॑प॒न्य॑धत्त । नेदे॑न॒मसु॑राबलीयाः सोऽह॑न॒न्निति॑ ।
पु॒हादो॑ह॒वै का॑याध॒वः । वि॒रोच॑नः स्वं पु॒त्रम॑प॒न्य॑धत्त ।
नेदे॑नं दे॒वाश्च॑ह॒न॒न्निति॑ । ते दे॒वाः पु॒जाप॑तिमुपस॒मे-
त्यो॑चुः । ना॒रा॒जक॑स्य यु॒द्धम॑स्ति । इन्द्र॑मन्वि॒च्छा॒मेति॑ ।
तं य॑न्नकु॒तुभि॑रन्वैच्छन् ॥ १ ॥

तं य॑न्नकु॒तुभि॑र्नान्विन्दन् । तमिष्टि॑भि॒रन्वै॑च्छन् ।
तमिष्टि॑भि॒रन्व॑विन्दन् । तदिष्टी॑नामिष्टि॒त्वं । एष्ट॑योह॒-
वै नाम॑ । तादृष्ट॑य॒इत्या॑चक्षते प॒रोक्षे॑ण । प॒रोक्ष॑प्रिया-
इव॒ हि दे॒वाः । तस्मा॑त्तमा॒ग्रावै॑ष्ण॒वमेका॑दशकपालं
दीक्ष॒णीयं॑ निर॑वपन् । तद॑प॒द्रुत्या॑तन्वत । तान् प॒त्नीसं-
या॒जान्त॑उ॒पान॑यन् ॥ २ ॥

ते तद॑न्तमे॒व कृ॒त्वोद॑द्रवन् । ते प्रा॒य॒णीय॑म॒भिस॑मा-
रोहन् । तद॑प॒द्रुत्या॑तन्वत । ताञ्च॒ञ्चन्त॑उ॒पान॑यन् ।

ते तदन्तमेव कृत्वोदद्रवन् । तत्रातिथ्यमभिसमारो-
हन् । तदपद्रुत्यातन्वत । तानिडान्तउपानयन् । ते
तदन्तमेव कृत्वोदद्रवन् । तस्मादेता एतदन्ता इष्टयः
सन्तिष्ठन्ते ॥ ३ ॥

एव॑ हि दे॒वाअकु॑र्व्वत । इति॑ दे॒वाअकु॑र्व्वत । इत्युव
म॑नु॒ष्याः कु॑र्व्वते । ते दे॒वाऊ॑चुः । यद्वाइ॒दमु॑च्चैर्य॒ज्ञेन॑ च-
रा॑म । तन्नोऽसु॑राः पा॒शाननु॑विन्दन्ति । उ॒पा॒शू॒पस॑दा
चरा॑म । तथा॒ नोऽसु॑राः पा॒शाननु॑वेत्स्यन्तीति । तउ-
पा॒शू॒पस॑दम॒तन्व॑त । तिस्र॑ ए॒व सा॑मिधेनी॒रनू॑च्य ॥ ४ ॥

सुवे॑णाघा॒रमा॑घाय्यि । तिस्रः॑ परा॒चीराहु॑तीहु॒त्वा ।
सुवे॑णोप॒सदं॑ जुह॒वाञ्च॑कुः । उ॒ग्रं व॑चोअपावधीन्त्वे॒षं
व॑चोअपावधी॑ स्वा॒हेति॑ । अ॒शना॑यापिपा॒से ह॒ वा उ॒ग्रं
व॑चः । ए॒नश्च॑ वैर॒हत्य॑च्च त्वे॒षं व॑चः । ए॒तश्च॑ ह॒वाव॑ तच्च-
तुर्द्धा॑ वि॒हितं॑ पा॒शानं॑ दे॒वाअ॑पजघिरे । तथो॑ए॒वैतद॑व-
विद्य॑ज॒मानः॑ । तिस्र॑ ए॒व सा॑मिधेनी॒रनू॑च्य । सुवे॑णाघा-
रमा॑घाय्यि ॥ ५ ॥

तिस्रः॑ परा॒चीराहु॑तीहु॒त्वा । सुवे॑णोप॒सदं॑ जुहोति ।
उ॒ग्रं व॑चोअपावधीन्त्वे॒षं व॑चोअपावधी॑ स्वा॒हेति॑ ।
अ॒शना॑यापिपा॒से ह॒ वा उ॒ग्रं व॑चः । ए॒नश्च॑ वैर॒हत्य॑च्च त्वे॒षं

वचः । एतमेव तच्चतुर्धाविहितं पाप्मानं यजमानोऽपह-
ते । तेभिनीयैवाहः पशुमालभन्त । अन्हएव तद्देवा-
अवर्त्तिं पाप्मानं मृत्युमपजघ्निरे । तेनाभिनीयैव रात्रेः
प्राचरन् । रात्रियाएव तद्देवाअवर्त्तिं पाप्मानं मृत्यु-
मपजघ्निरे ॥ ६ ॥

तस्मादभिनीयैवाहः पशुमालभेत । अन्हएव तद्य-
जमानोऽवर्त्तिं पाप्मानं आर्तव्यानपनुदते । तेनाभि-
नीयैव रात्रेः प्रचरेत् । रात्रियाएव तद्यजमानोऽवर्त्तिं
पाप्मानं आर्तव्यानपनुदते । सण्णउपवसथीये ह द्वि-
देवत्यः पशुरालभ्यते । द्वयं वाअस्मिँस्सोके यजमानः ।
अस्थि च मा॒सञ्च । अस्थि चैव तेन मा॒सञ्च यज-
मानः स॒स्फुरते । तावा॒एताः पञ्च दे॒वताः । अ॒ग्नीषो-
माव॒ग्निर्मि॒त्रावरु॑णौ ॥ पञ्चपञ्ची वै यजमानः । त्व-
द्भा॒स॒ स॒ स्या॒य्वस्थि म॒ज्जा । एतमेव तत्पञ्चधाविहित-
मात्मानं वरुणपाशान्मुञ्चति । भेषजतायै निर्वरुणत्वा-
य । त॒स॒ स॒प्तभि॒च्छन्दे॑भिः प्रातरा॒ह्वयन् । तस्मात् स-
प्तचतुरुत्तराणि छन्दा॒सि प्रातरनुवा॒केऽनू॑च्यन्ते । तमे-
तयोपसमेत्योपासीदन् । उपा॒स्मै गाय॑ता नर॒इति ।
तस्मादे॒तया ब॑हिष्यवमानउ॒पसद्यः ॥ ७ ॥

ऐच्छन्ननयस्तिष्ठन्तेऽनूच्यानूच्य सुवेणाधारमाघा-
र्य्यरात्रियाएव तद्देवाश्चर्वन्ति पाप्मानं मृत्युमपजघ्निरे
मित्रावरुणौ नव च ॥ अनु० ६ ॥

जुह्वामेतः ह देवार्थो जुहोत्येतमेव तद्यजमानस्ते-
ऽभिनीय देवायजमानो देवादेवायजमानोयजमानः
प्राचरन्प्रचरेदालभन्तालभेत मृत्युमपजघ्निरे मित्रा
वरुणौ भ्रातृव्यान् ॥

दशमोऽनुवाकः ।

स समुद्रउत्तरतः प्राज्वलद्भूम्यन्तेन । एष वाव स
समुद्रः । यच्चात्वालः । एषउवेव स भूम्यन्तः । यद्देद्यन्तः ।
तदेतत् त्रिशलं त्रिपूरुपं । तस्मात्तं त्रिवितस्तं खनन्ति ।
स सुवर्णरजताभ्यां कुशीभ्यां परिगृहीतआसीत् । तं
यदस्याध्यजनयन् । तस्मादादित्यः ॥ १ ॥

अथ यत्सुवर्णरजताभ्यां कुशीभ्यां परिगृहीतआसी-
त् । सास्यं कैशिकता । तं त्रिवृताभिप्रास्तुवत । तं त्रि-
वृताददत् । तं त्रिवृताहरन् । यावती त्रिवृतोमात्रा ।
तं पञ्चदशेनाभिप्रास्तुवत । तं पञ्चदशेनाददत् । तं
पञ्चदशेनाहरन् । यावती पञ्चदशस्य मात्रा ॥ २ ॥

तः सप्तदशेनाभिप्रास्तुवत । तः सप्तदशेनाददत् ।

तः सप्तदशेनाहरन् । यावती सप्तदशस्य मात्रा । तस्य
सप्तदशेन ह्रियमाणस्य तेजोहरोऽपतत् । तमेकविंशे-
नाभिप्रास्तुवत् । तमेकविंशेनाददत् । तमेकविंशे-
नाहरन् । यावत्येकविंशस्य मात्रा । ते यच्चिहृता स्तु-
वते ॥ ३ ॥

चिहृतैव तद्यजमानमाददते । तं चिहृतैव हरन्ति ।
यावती चिहृतोमात्रा । अग्निर्वै चिहृत् । यावद्वाअग्ने-
र्दहतोधूमउदेत्यानुव्येति । तावती चिहृतोमात्रा ।
अग्नेरेवैनं तत् । मात्राः सायुज्यः सलोकतां गमय-
न्ति । अथ यत् पञ्चदशेन स्तुवते । पञ्चदशेनैव तद्य-
जमानमाददते ॥ ४ ॥

तं पञ्चदशेनैव हरन्ति । यावती पञ्चदशस्य मात्रा ।
चन्द्रमावै पञ्चदशः । एषहि पञ्चदश्यामपक्षीयते ।
पञ्चदश्यामापूर्यते । चन्द्रमसएवैनं तत् । मात्राः सा
युज्यः सलोकतां गमयन्ति । अथ यत् सप्तदशेन स्तुवते ।
सप्तदशेनैव तद्यजमानमाददते । तः सप्तदशेनैव ह-
रन्ति ॥ ५ ॥

यावती सप्तदशस्य मात्रा । पुजापतिर्वै सप्तदशः ।
पुजापतेरेवैनं तत् । मात्राः सायुज्यः सलोकतां गम-

यन्ति । अथ यदेकविंशेन स्तुवते । एकविंशेनैव त-
द्यजमानमाददते । तमेकविंशेनैव हरन्ति । यावत्ये-
कविंशस्य मात्रा । अतौ वाआदित्यएकविंशः । आ-
दित्यस्यैवैनं तत् ॥ ६ ॥

मात्रां सायुज्यं सलोकतां गमयन्ति । ते कुश्या ।
व्यघ्नन् । ते अहोरात्रे अभवतां । अहरेव सुवर्णाभवत् ।
रजता रात्रिः । स यदादित्यउदेति । एतामेव तत्सुव-
र्णां कुशीमनुसमेति । अथ यदस्तमेति । एतामेव तद्र-
जतां कुशीमनुसंविशति ॥ पुष्टादौ हवै कायाध्रुवः । वि-
रोचनं स्वं पुत्रमुदास्यत् । स प्रदुरोऽभवत् । तस्मात्
प्रदुरादुदकं नाचमेत् ॥ ७ ॥

आदित्यः पञ्चदशस्य मात्रा स्तुवते पञ्चदशेनैव त-
द्यजमानमाददते सप्तदशेनैव हरन्त्यादित्यस्यैवैनं त-
द्विशति चत्वारि च ॥ अनु० १० ॥

एकादशोऽनुवाकः ।

ये वै चत्वारस्तोमाः । कृतं तत् । अथ ये पञ्च । कलिः
सः । तस्माच्चतुष्टोमः । तच्चतुष्टोमस्य चतुष्टोमत्वं । तदा-
हुः । कृतमानि तानि ज्योतींषि । यएतस्य स्तोमाद्भ-
ति । चित्पञ्चदशः सप्तदशएकविंशः ॥ १ ॥

एतानि वाव तानि ज्योतींषि । य एतस्य स्तोमाः ।
सोऽब्रवीत् । सप्तदशेन ह्वियमाणोऽव्यलेशिषि । भिष-
ज्यतमेति । तदश्विनौ धानाभिरभिषज्यतां । पूषा क-
रुभेण । भारती परिव्रापेण । मित्रावरुणौ पयस्यया ।
तदाहुः ॥ २ ॥

यदश्विभ्यान्धानाः । पूषाः करुभः । भारत्यै परि-
व्रापः । मित्रावरुणयोः पयस्याय । कस्मादेतेषां हवि-
षामिन्द्रमेव यजन्तीति । एताद्येन देवताइति ब्रूयात् ।
एतैर्हविर्भिरभिषज्यस्तस्मादिति । तं वसवोऽष्टाकपा-
लेन प्रातःसवनेऽभिषज्यन् । रुद्राएकादशकपालेन मा-
ध्यन्दिने सवने । विश्वे देवा द्वादशकपालेन तृतीयस-
वने ॥ ३ ॥

स यदष्टाकपालान् प्रातःसवने कुर्यात् । एकादश-
कपालान्माध्यन्दिने सवने । द्वादशकपालास्तृतीय-
सवने । विलोमं तद्यज्ञस्य क्रियेत । एकादशकपालानेव
प्रातःसवने कुर्यात् । एकादशकपालान्माध्यन्दिने स-
वने । एकादशकपालास्तृतीयसवने । यज्ञस्य सलोम-
त्वाय । तदाहुः । यदसूनां प्रातःसवनं ॥ रुद्राणां मा-
ध्यन्दिनं सवनं । विश्वेषां देवानां तृतीयसवनं । अथ

कस्मादेतेपाः हविषामिन्द्रमेव यजन्तीति । एताह्यनं
देवताइति ब्रूयात् । एतैर्हविर्भिरभिषज्यस्तस्मादिति
॥ ४ ॥

एकविंशश्चाहुस्तृतीयसवने प्रातःसवनं पञ्च च ॥
अनु० ११ ॥

द्वादशोऽनुवाकः ।

तस्यावाचोऽवपादाद्विभयुः । तमेतेषु सप्तसु छन्दः-
स्वश्रयन् । यदश्रयन् । तच्छ्रायन्तीयस्य श्रायन्तीयत्वं ।
यदवारयन् । तद्वारवन्तीयस्य वारवन्तीयत्वं । तस्या
वाचएवावपादाद्विभयुः । तस्माएतानि सप्तचतुरुत्त-
राणि छन्दास्त्युपादधुः । तेषामतिचीर्ण्यरिच्यन्त । न
चीर्ण्यदभवन् ॥ १ ॥

स वृहतीमेवास्पृशत् । द्वाभ्यामक्षराभ्यां । अहोरा-
चाभ्यामेव । तदाहुः । कतमा सा देवाक्षरा वृहती । यस्यां
तत्पुत्यतिष्ठत् । द्वादश पौर्णमास्यः । द्वादशाष्टकाः । द्वा-
दशामावास्याः । एषा वाव सा देवाक्षरा वृहती ॥ २ ॥

यस्यां तत्पुत्यतिष्ठदिति । यानि च छन्दास्त्यरि-
च्यन्त । यानि च नोदभवन् । तानि निर्वीर्याणि ही-
नान्यमन्यन्त । साब्रवीद् वृहती । मामेव भूत्वा । मा-

मुपस॑ऽश्रय॑तेति । चतु॑भि॒र॒क्षरै॑रनुष्टु॒ग्बृ॒हती॑न्नोद॑भवत् ।
चतु॑भि॒र॒क्षरैः प॒ङ्क्तिर्बृ॒हती॑मत्य॒रिच्य॑त । तस्यामे॒तानि॑
च॒त्वार्य॑क्षरा॒ण्यप॑च्छिद्यादधात् ॥ ३ ॥

ते बृ॒हती॑एव भूत्वा । बृ॒हती॑मुप॒सम॑श्रयतां । अष्टा॒-
भि॒र॒क्षरै॑रु॒ष्णिग्बृ॒हती॑न्नोद॑भवत् । अष्टा॒भि॒र॒क्षरै॑स्त्रिष्टु॒-
ग्बृ॒हती॑मत्य॒रिच्य॑त । तस्यामे॒तान्यष्टा॑वक्षरा॒ण्यप॑च्छि-
द्यादधात् । ते बृ॒हती॑एव भूत्वा । बृ॒हतो॑मुप॒सम॑श्रयतां ।
द्वाद॑शभि॒र॒क्षरै॑र्गाय॒त्री बृ॒हती॑न्नोद॑भवत् । द्वाद॑शभि॒-
र॒क्षरै॑र्जगती बृ॒हती॑मत्य॒रिच्य॑त । तस्यामे॒तानि॑ द्वाद॑शा-
क्षरा॒ण्यप॑च्छिद्यादधात् ॥ ४ ॥

ते बृ॒हती॑एव भूत्वा । बृ॒हती॑मुप॒सम॑श्रयतां । सौ॒अ॒ब्र-
वीत् पु॒जाप॑तिः । छन्दा॑ऽसि॒ रथो॑ मे भवत । युष्माभि॒-
र॒हमे॑तमध्वानमनुसञ्चराणीति । तस्य॑ गा॒य॒त्री च ज-
गती॑ च प॒क्षाव॑भवतां । उ॒ष्णिक् च॑ त्रिष्टु॒पच॑ प्र॒तस्थौ॑ ।
अनु॒ष्टु॒पच॑ प॒ङ्क्तिश्च॑ धु॒र्यौ । बृ॒हत्ये॑वोद्धि॒रभवत् । स ए॒तं
छन्दो॑रथमा॒स्थाय॑ ॥ ए॒तमध्वान॑मनुसम॑चरत् । ए॒तः
हवै॑ छन्दो॑रथमा॒स्थाय॑ । ए॒तमध्वान॑मनुसञ्च॑रति । ये-
नै॒प ए॒तत्सञ्च॑रति । य॒एवं वि॒द्वान्तोमे॑न॒ यज॑ते । यउ-
चैनमे॒वं वेद॑ ॥ ५ ॥

अ॒भ॒व॒न्वा॒व सा दे॒वाक्ष॑रा बृ॒ह॒त्य॑द॒धाद्वा॑द॒शाक्ष॑रा-
ण्यप॒च्छि॑द्याद॒धादा॑स्थाय॒ षट् च॑ ॥ अनु० १२ ॥

अ॒ग्नेः कृ॒त्ति॒का यत्पु॑ण्यं दे॒वस्य॑ सवि॒तुर्ब्र॑ह्म॒वादि॑नः
क॒त्यु॒तमे॒व दे॒वावा॑आयु॒प॒इन्द्रो॑द॒धीचो॑दे॒वासु॒राः स पु॒-
जा॒प॒तिः स स॒मु॒द्रो॒ये वै च॒त्वार॒स्त॒स्यावा॑चोद्वा॒द॒श ॥
अ॒ग्नेः कृ॒त्ति॒का दे॒वगु॑हा वा॒ञ्छ॒तमे॒वर्ध्या॑मे॒व ति॒स्रः परा॑-
ची॒र्ये वै च॒त्वारो॑न॒वप॑ञ्चा॒शत् ॥ हरिः॑ ओम् ॥

इति पञ्चमोऽध्यायः ॥

हरिः ॐ ।

प्रथमाष्टके षष्ठाध्याये

प्रथमोऽनुवाकः ।

अ॒नु॒म॒त्यै पु॒रो॒डा॒शम॑ष्टाक॒पालं॑ निर्व॑पति । ये पु॒त्य-
ञ्चः श॒म्याया॑श्च॒वशी॑यन्ते । तन्नैर्कृ॑तमेक॒कपालं॑ । इ॒यं
वाअ॒नु॒म॒तिः । इ॒यं नि॒र्कृ॑तिः । नैर्कृ॑तेन॒ पूर्वे॑ण प्रच॑रति ।
पा॒प्मान॑मे॒व नि॒र्कृ॑तिं॒ पूर्वी॑न्निर॒व॑दयते । एक॑कपालो
भव॑ति । एक॒धैव॑ नि॒र्कृ॑तिं॒ निर॑व॒दय॑ते । यद॒हं त्वा गा॒-
ह॑पत्य॒ईयुः॑ ॥ १ ॥

रुद्रोभूत्वाग्निरनूत्याय । अध्वर्युश्च यजमानश्च ह-
न्यात् । वोहि स्वाहाहुतिं जुषाणइत्याह । आहुत्यैवै-
नः शमयति । नार्त्तिमाच्छत्यध्वर्युर्न यजमानः । एको-
ल्लुके नयन्ति । तद्धि निर्वृत्यै भागधेयं । इमां दिशं
नयति । एषा वै निर्वृत्यै दिक् । स्वायामेव दिशि निर्वृतिं
निरवदयते ॥ २ ॥

स्वकृतइरिणे जुहोति प्रदरे वा । एतद्वै निर्वृत्याआ-
यतनं । स्वएवायतने निर्वृतिं निरवदयते । एष ते नि-
र्वृते भागइत्याह । निर्दिश्यत्यैनां । भूते ह विष्मत्यसी-
त्याह । भूतिमेवोपावर्त्तते । मुञ्चेममहसइत्याह । अ-
हसएवैनं मुञ्चति । अङ्गुष्ठाभ्यां जुहोति ॥ ३ ॥

अन्तएव निर्वृतिं निरवदयते । कृष्णं वासः कृष्ण-
तूपं दक्षिणा । एतद्वै निर्वृत्यै रूपं । रूपेणैव निर्वृतिं
निरवदयते । अप्रतीक्षमायन्ति । निर्वृत्याअन्तर्हित्यै ।
स्वाहा नमोयइदं चकारेति पुनरेत्य गार्हपत्ये जुहोति ।
आहुत्यैव नमस्यन्तो गार्हपत्यमुपावर्त्तन्ते । आनुमतेन
प्रचरति । इयं वाअनुमतिः ॥ ४ ॥

इयमेवास्मै राज्यमनुमन्यते । धेनुर्दक्षिणा । इमा-
मेव धेनुं कुरुते । आदित्यं चरन्निर्वपति । उभयोधेव

पूजास्वभिपिच्यते । दैवीषु च मानुषीषु च । वरोद-
क्षिणा । वरोहि राज्यः समृध्यै । आग्नावैष्णवमेका-
दशकपालं निर्वपति । अग्निः सव्वीदेवताः ॥ ५ ॥

विष्णुर्यज्ञः । देवताश्चैव यज्ञच्चावरुन्धे । वामनो वही
दक्षिणा । यद्वही । तेनाग्नयः । यद्वामनः । तेन वैष्णवः
समृध्यै । अग्नीषोमीयमेकादशकपालं निर्वपति । अग्नी-
षोमाभ्यां वाइन्द्रोवृचमहन्निति । यदग्नीषोमीयमे-
कादशकपालं निर्वपति ॥ ६ ॥

वाचंघ्नमेव विजित्यै । हिरण्यं दक्षिणासमृध्यै । इन्द्रो
वृचः हत्वा । देवताभिश्चेन्द्रियेण च व्यार्ध्यत । स एतमै-
न्द्राग्नमेकादशकपालमपश्यत् । तं निर्वपत् । तेन वै स
देवताश्चेन्द्रियच्चावरुन्धे । यदैन्द्राग्नमेकादशकपालं
निर्वपति । देवताश्चैव तेनेन्द्रियञ्च यजमानोऽवरुन्धे ।
ऋषभोवही दक्षिणा ॥ ७ ॥

यद्वही । तेनाग्नयः । यद्वृषभः । तेनैन्द्रः समृध्यै । आ-
ग्नयमष्टाकपालं निर्वपति । ऐन्द्रं दधि । यदाग्नयोभव-
ति । अग्निर्यज्ञमुखं । यज्ञमुखमेवधिं परस्ताद्वत्ते । य-
दैन्द्रं दधि ॥ ८ ॥

इन्द्रियमेवावरुन्धे । ऋषभोवही दक्षिणा । यद्वही ।

तेनाग्नेयः । यद्वपुः । तेनैन्द्रः समृद्धौ । यावतीर्वै पूजा
 ओषधीनामहुतानामाश्रन् । ताः पराभवन् । आग्र-
 यणं भवति हुताद्याय । यजमानस्यापराभावाय ॥ ९ ॥

देवावाओषधीषाजिमयुः । ताद्वन्द्राभीउदजयतां ।
 तावेतमैन्द्राग्रं द्वादशकपालं निरदृणातां । यदैन्द्राग्रो
 भवत्युज्जित्यै । द्वादशकपालोभवति । द्वादशमासाः
 संवत्सरः । संवत्सरेणैवास्माअन्नमवरुन्धे । वैश्वदेवश्चरु-
 भवति । वैश्वदेवं वाअन्नं । अन्नमेवासमै स्वदयति
 ॥ १० ॥

पृथमजोवत्सोदक्षिणा समृद्धौ । सौम्यः श्यामाकं
 चरुं निर्वपति । सोमोवाअकृष्टपचस्य राजा । अकृष्ट-
 पचमेवासमै स्वदयति । वासोदक्षिणा । सौम्यः हि दे-
 वतया वासः समृद्धौ । सरस्वत्यै चरुं निर्वपति । सर-
 स्वते चरुं । मिथुनमेवावरुन्धे । मिथुनौ गावौ दक्षिणा
 समृद्धौ ॥ एति वाण्य यज्ञमुखाहध्याः । योऽग्नेर्देवताया-
 एति । अष्टावेतानि हवीःषि भवन्ति । अष्टाक्षरा गा-
 यत्री । गायत्रौऽग्निः । तेनैव यज्ञमुखाहध्याअग्नेर्देवता
 येनैति ॥ ११ ॥

इयुर्निरवदयतेऽङ्गुष्ठाभ्यां जुहोत्यनुमतिर्देवता निर्व-

पति वही दक्षिणा यदैन्द्रं दध्यपराभावाय स्वदयति
गावौ दक्षिणा समृद्धौ षट् च ॥ अनु० १ ॥

द्वितीयोऽनुवाकः ।

वैश्वदेवेन वै पूजापतिः पूजाञ्चसृजत । ताः सृष्टान
प्राजायन्त । सोऽग्निरकामयत । अहमिमाः प्रजनयेयमि-
ति । स पूजापतये शुचमदधात् । सोऽशोचत् पूजामि-
च्छमानः । तस्माद्यच्च पूजा भुनक्ति यच्च न । तावुभौ
शोचतः पूजामिच्छमानौ । तास्वग्निसम्यसृजत् । ताञ्च-
ग्निरर्धैत् ॥ १ ॥

सोमोरेतोऽदधात् । सविता प्राजनयत् । सरस्वती
वाचमदधात् । पूषापोपयत् । ते वाएते त्रिः संवत्सरस्य
प्रयुज्यन्ते । ये देवाः पुष्टिपतयः । संवत्सरोवै पूजापतिः ।
संवत्सरेणैवास्मै पूजाः प्राजनयत् । ताः पूजाजाताम-
रुतोऽग्नन् । अस्मानपि न प्रायुक्षतेति ॥ २ ॥

स एतं पूजापतिर्मरुतः सप्तकपालमपश्यत् । तं नि-
रवपत् । ततोवै पूजाभ्योऽकल्पत । यन्मारुतो निरूप्य-
ते । यज्ञस्य क्लृप्त्यै । पूजानामघाताय । सप्तकपालोभव-
ति । सप्त गणावै मरुतः । गणशण्वास्मै विशं कल्पयति ।
स पूजापतिरशोचत् ॥ ३ ॥

याः पू॒र्व्वाः पु॒जाञ्च॑सृ॒ष्टिः । म॒रुत॒स्ताञ्च॑वधि॒पुः । क॒-
थम॑प॒राः सृ॒जे॒येति॑ । तस्य॒ शु॒भ॒म् आ॒ण्डं भू॒तं निर॑वर्त्तत ।
तद्यु॑द॒हरत् । तद॑पोपयत् । तत्प्रा॑जायत । आ॒ण्डस्य॒ वा
एत॑द्रूपं । यदामि॑क्षा । यद्यु॑द्धर॒ति ॥ ४ ॥

पु॒जाए॒व तद्य॑ज॒मानः पोष॑यति । वै॒श्वदे॒व्यामि॑क्षा-
भव॑ति । वै॒श्वदे॒व्यैवै॑ पु॒जाः । पु॒जाए॒वास्मै॑ प्र॒ज॒नय॑ति ।
वाजि॑न॒मान॑यति । पु॒जास्वे॒व प्र॒जा॒तासु॑ रे॒तौ द॑धाति ।
द्या॒वापृ॑थि॒व्यैक॑कपालोभवति । पु॒जाए॒व प्र॒जा॒ता द्या॒-
वापृ॑थि॒वीभ्या॑मु॒भय॑तः परि॑गृह्णाति । दे॒वा॒सुराः संय॑-
न्ताञ्चा॒सन् । सोऽभि॑र॒ब्रवीत् ॥ ५ ॥

मा॒मग्रे॑ऽयजत । मया॒ मुखे॑नासुरान् ज्ये॒ष्ठ्येति॑ । मा
द्वि॒तीय॑मि॒ति सोमो॑ऽब्रवीत् । मया॒ राज्ञा॑ ज्ये॒ष्ठ्येति॑ । मां
तृ॒तीय॑मि॒ति सवि॑ता । मया॒ प्रसू॑ता ज्ये॒ष्ठ्येति॑ । मां च-
तु॒र्थीमि॒ति सर॑स्वती । इन्द्रि॒यं वोऽह॑न्धास्यामीति । मां
पञ्च॑ममि॒ति पू॒षा । मया॒ प्रति॑ष्ठाया ज्ये॒ष्ठ्येति॑ ॥ ६ ॥

तैऽभि॑ना॒ मुखे॑नासुरानजयन् । सोमे॑न॒ राज्ञा॑ । स-
वि॒त्रा प्र॑सू॒ताः । सर॑स्वतीन्द्रि॒यम॑दधात् । पू॒षा प्रति॑ष्ठा-
सीत् । ततो॒वै दे॒वाव्य॑जयन्त । यदे॒तानि॑ ह॒वीः ऋषि॑ नि-

रु॒प्यन्ते॒ विजि॑त्यै । ने॒त्तर॑वे॒दिमु॑प॒वप॑ति । प॒शवो॑वाउ॒-
त्तर॑वे॒दिः । अ॒जा॒ता॒इव॒ ह्येत॑र्हि प॒शवः॑ ॥ ७ ॥

ए॒दि॒त्य॒शोच॑द्गु॒डर॑त्यब्रवीत् प्रति॒ष्ठया॑ जे॒ष्यथे॒त्येत॑र्हि
प॒शवः॑ ॥ अनु० २ ॥

तृतीयोऽनुवाकः ।

त्रि॒ष्ट॒द्वर्हि॑र्भवति । मा॒ता पि॒ता पु॒त्रः । तदे॒व तन्मि॑थु॒-
नं । उ॒ल्वं ग॒र्भो॒जरा॑यु । तदे॒व तन्मि॑थु॒नं । चे॒धा ब॒र्हिः
सन्न॑द्वं भवति । च॒य॒इ॒मे लो॒काः । ए॒ष्वे॒व लो॒केषु॑ प्रति॒-
ति॒ष्ठति॑ । ए॒क॒धा पु॒नः सन्न॑द्वं भवति । ए॒क॒इ॒व ह्य॒यं
लो॒कः ॥ १ ॥

अ॒स्मिन्ने॒व तेन॑ लो॒के प्र॒ति॒ति॒ष्ठति॑ । पु॒सुवो॑भवन्ति ।
पृ॒थ॒म॒जा॒मे॒व पु॒ष्टि॒मव॑रुन्धे । पृ॒थ॒म॒जो॒वत्सो॑दक्षि॒णा
समृ॑ध्यै । पृ॒ष॒दा॒ज्यं गृ॑ह्णाति । प॒शवो॑वै पृ॒षदा॑ज्यं । प॒शू-
ने॒वाव॑रुन्धे । प॒ञ्च॒गृ॒हीतं॑ भवति । पा॒ह्नाहि॑ प॒शवः॑ । ब॒हु-
रूपं॑ भवति ॥ २ ॥

ब॒हुरू॒पाहि॑ प॒शवः॑ समृ॑ध्यै । अ॒ग्निं म॑न्यन्ति । अ॒ग्नि-
मु॒खावै॑ पु॒जाप॑तिः पु॒जाअ॑सृजत । यद॒ग्निं म॑न्यन्ति ।
अ॒ग्निमु॒खाए॒व तत्पु॒जाय॑ज॒मानः॑ सृजते । न॒व प्र॑जाया

इज्यन्ते । नवानूयाजाः । अष्टौ हवींषि । द्वावाधारौ ।
द्वावाज्यभागौ ॥ ३ ॥

त्रिंशत्सम्पद्यन्ते । त्रिंशदक्षरा विराट् । अन्नं वि-
राट् । विराजैवान्नाद्यमवरुन्धे । यजमानो वाएककपा-
लः । तेजश्चाज्यं । यदेककपालश्चाज्यमानयति । यज-
मानमेव तेजसा समर्द्धयति । यजमानोवाएककपालः ।
पशवश्चाज्यं ॥ ४ ॥

यदेककपालश्चाज्यमानयति । यजमानमेव पशुभिः
समर्द्धयति । यदल्पमानयेत् । अल्पाएनं पशवोभुञ्ज-
न्तुपतिष्ठेरन् । यद्वह्नीययेत् । बह्वएनं पशवोभुञ्ज-
न्तुपतिष्ठेरन् । बह्वानीयाविः पृष्ठं कुर्यात् । बह्व-
एनं पशवोभुञ्जन्तुपतिष्ठन्ते । यजमानोवाएकक-
पालः । यदेककपालस्यावद्येत् ॥ ५ ॥

यजमानस्यावद्येत् । उद्दामाद्येद्यजमानः । प्रवामी-
येत । स्रक्देव ह्येतव्यः । स्रक्दिव हि सुवर्गोलोकः ।
हुत्वाभिजुहोति । यजमानमेव सुवर्गं लोकं गमयित्वा ।
तेजसा समर्द्धयति । यजमानोवाएककपालः । सुवर्गो-
लोकश्चाहवनीयः ॥ ६ ॥

यदेककपालमाहवनीये जुहोति । यजमानमेव

सुवर्गं लोकं गमति । यद्वस्तेन जुहुयात् । सुवर्गलोका-
द्यजमानमवविध्येत् । सुचा जुहोति । सुवर्गस्य लोकस्य
समर्प्यै । यत्प्राङ्पथ्येन । देवलोकमभिजयेत् । यद्-
क्षिणा पितृलोकं । यत् पृत्यक् ॥ ७ ॥

रक्षांसि यज्ञं हन्युः । यदुदङ् । मनुष्यलोकम-
भिजयेत् । प्रतिष्ठितो होतव्यः । एककपालं वै प्रतिति-
ष्ठन्तं द्यावापृथिवी अनुप्रतितिष्ठतः । द्यावापृथिवी-
ऋतवः । ऋतून् यज्ञः । यज्ञं यजमानः । यजमानं पूजाः ।
तस्मात् प्रतिष्ठितो होतव्यः ॥ ८ ॥

वाजिनो यजति । अग्निर्वायुः सूर्यः । ते वै वाजिनः ।
तानेव जं तद्यजति । अथो खल्वाहुः । छन्दांसि वै वा-
जिन इति । तान्येव तद्यजति । ऋक्सामे वा इन्द्रस्य हरी
सोमपानौ । तयोः परिधय आधानं । वाजिनं भाग-
धेयं ॥ ९ ॥

यदप्रहृत्य परिधीं जुहुयात् । अन्तराधानाभ्यां द्या
सम्प्रयच्छेत् । पुहृत्य परिधीं जुहोति । निराधानाभ्या-
मेव द्या सम्प्रयच्छति । बर्हिषि विषिञ्चन् वाजिनमान-
यति । पूजावै बर्हिः । रेतोवाजिनं । पूजास्वेव रेतो
दधाति । समुपहृत्य भक्षयन्ति । एतत्सोमपीथाहोते ॥

अथो॑ऽआत्म॒न्नेव॑ रे॒तो॑ दधते । यज॑मानउ॒त्त॒मो॑ भक्षयति ।
प॒शवो॑ वै वाजि॑नं । यज॑मान॒एव॒ प॒शून् प्र॒ति॒ष्ठाप॑यन्ति
॥ १० ॥

लो॒को ब॑हु॒रूपं॑ भव॒त्याज्य॑भा॒गौ प॒शव॑ऽआज्य॑मव॒द्ये-
दा॒हव॑नीयः पु॒त्यक् तस्मा॑त्प्रति॒ष्ठितो॑ होत॒व्यो भा॒ग॒धेय॑-
मे॒ते च॒त्वारि॑ च ॥ अनु० ३ ॥

चतुर्थोऽनुवाकः ।

पु॒जाप॑तिः सवि॒ता भू॒त्वा पु॒जा अ॒सृज॑त । ता ए॒नम॒-
त्य॑मन्यन्त । ता अ॒स्माद॑पा॒क्राम॑न् । ता वरु॑णो भू॒त्वा पु॒जा
वरु॑णेनाग्राहयत् । ताः पु॒जा वरु॑णगृही॒ताः । पु॒जाप॑तिं
पुन॑रुपा॒धाव॑न्नाथमिच्छ॒मानाः । स ए॒तान् पु॒जाप॑तिर्वरु॒-
णप्र॑धा॒सान॑पश्यत् । तां निर॑वपत् । तैर्वै स पु॒जा वरु॑-
णपा॒शाद॑मुच्चत् । यद्वरु॑णप्र॒धासानि॑रुप्यन्ते ॥ १ ॥

पु॒जाना॑मवरु॑णग्राहाय । तासां दक्षि॑णो बा॒हुन्या॑-
क् आसीत् । स॒व्यः प्र॑सृतः । स ए॒तां द्वितीयां॑ दक्षि॒ण-
तो वेदि॑मुद॒हन् । ततो॑ वै स पु॒जानां॑ दक्षि॒ण बा॒हुं प्रा॑-
सारयत् । यद्वितीयां॑ दक्षि॒णतो॑ वेदि॑मुद्वन्ति । पु॒जा-
नामे॒व तद्यज॑मानो दक्षि॒णं बा॒हुं प्र॑सारयति । तस्मा॑-

चातुर्मास्ययाज्यमुष्मिँल्लोकउभया बाहुः । यन्नाभिजि-
तः ह्यस्य । पृथमात्राद्देदी असम्मिन्ने भवतः ॥ २ ॥

तस्मात्पृथमात्रं व्यसौ । उत्तरस्यां वेद्यामुत्तरवेदि-
मुपवपति । पश्वोवाउत्तरवेदिः । पशूनेवावरुन्धे ।
अथो यन्नपुरुषो नन्तरित्यै । एतद्वाह्मणान्येव पञ्च ह-
वीःषि । अथैपरेन्द्रागोभवति । प्राणापानौ वाएतौ
देवानां । यदिन्द्राग्री । यदैन्द्रागोभवति ॥ ३ ॥

प्राणापानावेवावरुन्धे । ओजोबलं वाएतौ देवानां ।
यदिन्द्राग्री । यदैन्द्रागोभवति । ओजोबलमेवावरुन्धे ।
मारुत्यामिक्षा भवति । वारुण्यामिक्षा । मेपी च मेषश्च
भवतः । मिथुनाएव पूजा वरुणपाशान्मुञ्चति । लोम-
शौ भवतोमेध्यत्वाय ॥ ४ ॥

शमीपर्णान्युपवपति । घासमेवाभ्यामपि यच्छति ।
पूजार्पतिमन्नाद्यन्नोपानमत् । स एतेन शतेधेन हवि-
षान्नाद्यमवारुन्धे । यत्परः शतानि शमीपर्णानि भव-
न्ति । अन्नाद्यस्यावरुध्यै । सौम्यानि वै करीराणि । सौ-
म्या खलु वाआहुतिर्दिवोदृष्टिं च्यावयति । यत्करी-
राणि भवन्ति । सौम्ययैवाहुत्या दिवोदृष्टिमवरुन्धे ॥
कायर्ककपालो भवति । पूजानां कन्त्वाय । पतिपू-

रुधं करम्भपाचाणि भवन्ति । जाताएव पुजा वरुणपा-
शान्मुञ्चति । एकमतिरिक्तं । जनिष्यमाणाएव पुजावरु-
णपाशान्मुञ्चति ॥ ५ ॥

निरुप्यन्ते भवतोभवति मेध्यत्वाय रुन्धे षट् च ॥
अनु० ४ ॥

पञ्चमोऽनुवाकः ।

उत्तस्यां वेद्यामन्यानि हवीरुषि सादयति । दक्षि-
णायां मारुतीं । अपधुरमेवैनानां युनक्ति । अथो ओज-
एवासामवहरति । तस्माद्ब्रह्मणश्च क्षत्राच्च विशेषेऽन्यतो-
ऽपक्रामिणीः । मारुत्या पूर्व्वया प्रचरति । अन्तमेवाव-
यजते । वारुण्योत्तरया । अन्ततएवं वरुणमवयजते ।
यदेवाध्वर्युः करोति ॥ १ ॥

तत्प्रतिप्रस्थाता करोति । तस्माद्यच्छेयान् करोति ।
तत्पापीयान् करोति । पत्नीं वाचयति । मेध्यामेवैनानां
करोति । अथो तपएवैनानामुप च नयति । यज्जारः स-
न्तन्न प्रब्रूयात् । पियं ज्ञातिरुन्ध्यात् । असौ मे जार-
इति निर्दिशेत् । निर्दिश्यैवैनं वरुणपाशेन ग्राहयति
॥ २ ॥

पृधास्यान् हवामहइति पत्नीमुदानयति । अहूतै-

वैनां । यत्पत्नीं पुरोनुवाक्यामनुब्रूयात् । निर्व्वीर्य्या
यजमानः स्यात् । यजमानोऽन्वाह । आत्मन्नेव वीर्य्यन्धत्ते ।
उभौ याज्याः सवीर्य्यत्वाय । यद्भामे यदरण्यइत्याह ।
यथोदितमेव वरुणमवयजते । यजमानदेवत्यो वाआ-
हवनीयः ॥ ३ ॥

भातृव्यदेवत्योदक्षिणः । यदाहवनीये जुहुयात् ।
यजमानं वरुणपाशेन ग्राहयेत् । दक्षिणेऽग्नौ जुहोति ।
भातृव्यमेव वरुणपाशेन ग्राहयति । शूर्पेण जुहोति ।
शीर्षतएव वरुणमवयजते । पुत्यङ्घ्रिष्ठजुहोति ॥ ४ ॥*

पुत्यङ्घ्रेव वरुणपाशान्निर्मुच्यते । अकृन् कर्म कर्मकृत-
इत्याह । देवानृणं निरवदाय । अनृणा गृहानुपप्रैती-
ति वावैतदाह । वरुणगृहीतं वाएतद्यज्ञस्य । यद्यजुषा
गृहीतस्यातिरिच्यते । तुपाश्च निष्कासश्च । तुपैश्च नि-
ष्कासेन चावभृथमवैति । वरुणगृहीतेनैव वरुणमवय-
जते । अपोऽवभृथमवैति ॥ ५ ॥

अप्सु वै वरुणः । साक्षादेव वरुणमवयजते । प्रति-
युतोवरुणस्य पाशइत्याह । वरुणपाशादेव निर्मुच्यते ।
अप्रतीक्षमायन्ति । वरुणस्यान्तर्हित्यै । एधोऽस्येधिषी-

* पदपातभ्रमेण दण्डपातभ्रमेण वा कण्डिकेष्वाकृपदाजाता ॥

महीत्याह । समिधैवाग्निं नमस्यन्तउपायन्ति । तेजो-
ऽसि तेजोमयि धेहीत्याह । तेजएवात्मन्धत्ते ॥ ६ ॥

करोति ग्राहयत्याहवनीयस्तिष्ठञ्जुहोत्यपोऽवभृथ-
मवैति धत्ते ॥ अनु० ५ ॥

षष्ठोऽनुवाकः ।

देवासुराः संयत्ताऽसन् । सौऽग्निरब्रवीत् । ममेय-
मनीकवती तनूः । तां प्रीणीत । अथासुरानभिभविष्य-
येति । ते देवाऽग्नयेऽनीकवते पुरोडाशमष्टाकपालं
निरवपन् । सौऽग्निरनीकवान्त्वेन भागधेयेन प्रीतः ।
चतुर्धानीकान्यजनयत । ततोदेवाऽभवन् । परासु-
राः ॥ १ ॥

यद्ग्नयेऽनीकवते पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपति ।
अग्निमेवानीकवन्तस्त्वेन भागधेयेन प्रीणाति । सौऽ-
ग्निरनीकवान्त्वेन भागधेयेन प्रीतः । चतुर्धानीकानि
जनयते । असौ वाऽआदित्योऽग्निरनीकवान् । तस्य र-
श्मयोऽनीकानि । साकः सूर्येणोद्यता निर्वपति । सा-
क्षादेवास्माऽनीकानि जनयति । ते सुराः पराजिता
यन्तः । द्यावापृथिवी उपाश्रयन् ॥ २ ॥

ते देवामरुद्गाः सान्तपनेभ्यश्चरुं निरवपन् । तान्
 द्यावापृथिवीभ्यामेवोभयतः समेतपन् । यन्मरुद्गाः
 सान्तपनेभ्यश्चरुं निर्वपति । द्यावापृथिवीभ्यामेव तदु-
 भयतोयजमानो भ्रातृव्यात् सन्तपति । मध्यन्दिने नि-
 र्वपति । तर्हि हितेऽर्ष्टिणष्ठन्तपति । चरुर्भवति । सर्व्वत-
 र्वैनान्तसन्तपति । ते देवाः श्रौविजयिनः सन्तः । सर्व्वा-
 सां दुग्धे गृहमेधीयं चरुं निरवपन् ॥ ३ ॥

आशिताएवाद्योपवसाम । कस्य वा हेदं । कस्य वा श्रो-
 भवितेति । स शृतोऽभवत् । तस्याहुतस्य नाश्रन् । न
 हि देवा अहुतस्याश्रन्ति । तेऽब्रुवन् । कस्माद्मः होष्या-
 मइति । मरुद्गो गृहमेधिभ्य इत्यब्रुवन् । तं मरुद्गो गृह-
 मेधिभ्योऽब्रुवुः ॥ ४ ॥

ततो देवा अभवन् । परासुराः । यस्यैवं विदुषो म-
 रुद्गो गृहमेधिभ्यो गृहे जुह्वति । भवत्यात्मना । परास्य
 भ्रातृव्यो भवति । यद्वै यज्ञस्य पाकचा क्रियते । पशव्य-
 न्तत् । पाकचा वारतत्क्रियते । यन्नेध्मा बर्हिर्भवति ।
 न सामिधेनी रन्वाह ॥ ५ ॥

न प्रयाजा इज्यन्ते । नानूयाजाः । य एवं वेद । पशु-
 मान् भवति । आज्यभागौ यजति । यज्ञस्यैव चक्षुषी

नान्तरेति । म॒रुतो॑गृ॒हमे॒धिनी॑यजति । भा॒गधे॑येनै॒वै-
ना॒न्त्सम॑र्धयति । अ॒ग्निः स्व॑ष्ठ॒कृतं॑ यजति॒ प्रति॑ष्ठित्यै ।
इ॒डान्तो॑भवति ॥ प॒शवो॒वाइ॒डा । प॒शुष्वे॒वोपरि॑ष्ठात्
प्रति॑तिष्ठति ॥ ६ ॥

असु॑राअश्रयन् गृ॒हमे॒धीयं॑ च॒रुं निर॑वपन्नजुहवुर-
न्वाहे॒डान्तो॑भवति॒ द्वे च॑ ॥ अनु० ६ ॥

सप्तमोऽनुवाकः ।

यत्प॒त्नी गृ॒हमे॒धीय॑स्याश्रीयात् । गृ॒हमे॒ध्ये॒व स्या॑त् ।
वि त्व॑स्य य॒ज्ञकृ॑ध्येत । यन्नाश्रीयात् । अ॒गृहमे॒धी स्या॑त् ।
नास्य॑ य॒ज्ञोव्यू॑ध्येत । प्रति॑वेशं पचेयुः । तस्याश्रीयात् ।
गृ॒हमे॒ध्ये॒व भव॑ति । नास्य॑ य॒ज्ञोव्यू॑ध्यते ॥ १ ॥

ते दे॒वागृ॒हमे॒धीये॑ने॒ष्टा । आ॒शि॒ताअ॒भवन् । आ॒ज्ज-
ता॒भ्यज्ज॑त । अ॒नु॒व॒त्सान॑वासयन् । तेभ्योऽसु॑राः क्षु॒धं
प्रा॒हि॒ण्वन् । सा दे॒वेषु॑ लो॒कम॑वि॒त्त्वा । असु॑रान् पुन॑-
रगच्छन् । गृ॒हमे॒धीये॑ने॒ष्टा । आ॒शि॒ताभ॑वन्ति । आ॒ज्ज-
तेभ्य॑ज्जते ॥ २ ॥

अ॒नु॒व॒त्सान् वा॑सयन्ति । आ॒र्त॒व्यायै॑व तद्यज॑मानः
क्षु॒धं प्र॒हि॒णोति॑ । ते दे॒वागृ॒हमे॒धीये॑ने॒ष्टा । इन्द्रा॑य
निष्का॒सं न्य॑दधुः । अ॒स्माने॒व श्व॑ इन्द्रो नि॒हित॑भागउपा-

वर्त्ति॒तेति॑ । तानि॒न्द्रो॒निहि॑तभा॒गउ॒पाव॑र्त्तत । गृ॒हमे॒धी-
ये॒ने॒ष्टा । इन्द्रा॒य निष्का॒सं नि॑द॒ध्यात् । इन्द्र॑ ए॒वैनं॒ नि-
हि॑तभा॒गउ॒पाव॑र्त्तते । गा॒र्हप॑त्ये जु॒होति ॥ ३ ॥

भा॒ग॒धेये॒नैवैनं॒ सम॑र्धयति । ऋ॒षभ॑मा॒ह्वय॑ति । व॒ष-
ट्का॒र ए॒वास्य॒ सः । अथो॑ इन्द्रि॒यमे॒व तद्दी॒य्यं यज॑मानो
भ्रातृ॑व्यस्य दृ॒क्ष्णे । इन्द्रो॑ दृ॒त्रः ह॒त्वा । परां॑ परा॒वत॑म-
गच्छ॑त् । अपा॑राधमि॒ति म॒न्य॑मानः । सोऽब्र॑वीत् । कइ॒दं
वे॑दिष्यतीति । तेऽब्रु॑वन् म॒रुतो॑वरं दृ॒णाम॑है ॥ ४ ॥

अथ॑ व॒यं वे॑दाम । अ॒स्मभ्य॑मे॒व प्र॑थमः ह॒विर्नि॑रु॒प्या-
ता॒इति॑ । तए॒नम॑ध्य॒कीडन् । तत्की॑डि॒नां की॑डित्वं । य-
न्म॒रुद्भ्यः॑ की॒डिभ्यः॑ प्रथमः ह॒विर्नि॑रु॒प्यते॒ विजि॑त्यै ।
सा॒कः सूर्ये॑णोद्य॒ता निर्व॑पति । ए॒तस्मि॑न् वै लो॒कइ-
न्द्रो॑ वृ॒त्रम॑हन्त्समृ॒ध्यै । ए॒तद्वा॑ह्म॒णान्ये॒व पञ्च॑ ह॒वीः-
धि॑ । ए॒तद्वा॑ह्म॒णऐन्द्रा॑ग्रः । अथै॒ष ऐन्द्र॑श्चरुर्भवति ॥
उ॒द्धारं॑ वा ए॒तमिन्द्र॑ उ॒द॑हरत । वृ॒त्रः ह॒त्वा । अ॒न्यासु॑
दे॒वता॑स्वधि । य॒देष॑ ऐन्द्रश्चरुर्भवति । उ॒द्धार॑मे॒व तं य-
ज॑मान॒उद्द॑रते । अ॒न्यासु॑ पु॒जास्वधि॑ । वै॒श्वक॑र्म॒ण एक॑-
क॒पालो॑ भवति । वि॒श्वान्ये॒व तेन॑ क॒र्माणि॒ यज॑मा॒नोऽव॑-
रु॒न्धे ॥ ५ ॥

अ॒ध॒य॒तेऽभ्य॑ञ्ज॒ते जु॑होति दृ॒णाम॑है भवत्यष्टौ च ॥
अनु० ७ ॥

अष्टमोऽनुवाकः ।

वै॒श्व॒दे॒वेन॒ वै पु॒जाप॑तिः पु॒जाअ॑सृजत । ता॒व॒रु॒णप्र॑-
घा॒सैर्व॑रु॒णपा॑शाद॒मुच्च॑त् । सा॒क॒मे॒धैः प्र॒त्य॒स्था॒पय॑त् ।
त्य॒म्बकै॑रु॒द्रं नि॒रवा॑दयत् । पि॒तृ॒य॒ज्ञेन॑ सु॒वर्गं॑ लो॒कम॑-
गम॑यत् । यद्वै॒श्व॒दे॒वेन॒ यज॑ते । पु॒जाए॒व तद्य॑ज॒मानः॑ सृ-
ज॑ते । ता॒व॒रु॒णप्र॑घा॒सैर्व॑रु॒णपा॑शान् मु॒ञ्चति॑ । सा॒क॒मे॒धैः
प्रति॑ष्ठापयति । त्य॒म्बकै॑रु॒द्रं नि॒रव॑दयते ॥ १ ॥

पि॒तृ॒य॒ज्ञेन॑ सु॒वर्गं॑ लो॒कं ग॑मयति । दक्षि॒णतः॑ प्रा॒ची-
ना॒वी॒ती निर्व॑पति । दक्षि॒णावृ॑द्धिं पि॒तृणां॑ । अ॒ना॒ह॒त्य॒
तत् । उ॒त्तर॑तए॒वोप॑वीय निर्व॑पेत् । उ॒भये॑ हि दे॒वाश्च॑
पि॒तर॑श्चे॒ज्यन्ते॑ । अथो॒ यदे॒व दक्षि॑णा॒र्थेऽधि॑श्रयति । तेन॑
दक्षि॒णावृ॑त् । सोमा॒य पि॒तृम॑ते॒ पुरो॑डाशः षट्क॑पालं
निर्व॑पति । सं॒वत्स॒रोवै॑ सोमः पि॒तृमा॑न् ॥ २ ॥

सं॒वत्स॒रमे॒व प्री॑णाति । पि॒तृभ्यो॑ ब॒र्हिष॑ज्ञो॒धा॒नाः ।
मा॒सा॒वै पि॒तरो॑ब॒र्हिष॑दः । मा॒साने॒व प्री॑णाति । य-
स्मिन् वा॒च॒तौ पु॑रुषः पु॒मी॒यते॑ । सोऽस्या॑मु॒ष्मि॒ल्लो॒के

भवति । ब॒हुरू॒पाधा॒नाना॑भवन्ति । अ॒हो॒रा॒त्राणा॑म॒भि॒जि॒त्यै । पि॒त॒भ्योऽग्नि॑घ्नात्ते॒भ्योम॑न्यं । अ॒र्द्धमा॒सावै पि॒त॒रोऽग्नि॑घ्नात्ताः ॥ ३ ॥

अ॒र्द्धमा॒साने॒व प्री॑णाति । अ॒भि॒वा॒न्यायै॑ दु॒ग्धे भ॑वति । सा हि पि॒त॒दे॒वत्यै॑ दु॒हे । यत्पू॒र्णं । तन्म॑नु॒ष्याणां॑ । उ॒पर्य॒र्द्धोदे॒वानां॑ । अ॒र्द्धः पि॒त॒वृणां॑ । अ॒र्द्धोप॑मन्यति । अ॒र्द्धोहि॑ पि॒त॒वृणां॑ । ए॒क॒योप॑मन्यति ॥ ४ ॥

एका॑ हि पि॒त॒वृणां॑ । द॒क्षि॒णोप॑मन्यति । द॒क्षि॒णावृ॑द्धि पि॒त॒वृणां॑ । अ॒ना॒र॒भ्योप॑मन्यति । तद्धि पि॒त॒वृन् गच्छ॑ति । इ॒मां दि॒शं वेदि॑मु॒द्धन्ति॑ । उ॒भये॑ हि दे॒वाश्च पि॒तर॑श्चे॒ज्यन्ते॑ । चतु॑स्र॒क्तिर्भव॑ति । स॒र्व्वाह्य॑नुदि॒शः पि॒तरः॑ । अ॒खा॒ता भ॑वति ॥ ५ ॥

खा॒ता हि दे॒वानां॑ । म॒ध्य॒तोऽग्नि॑राधी॒यते॑ । अ॒न्त॒तो हि दे॒वाना॑माधी॒यते॑ । वर्षी॑यानि॒धम॑द्भ्रा॒ह्मव॑ति॒ व्यावृ॑त्यै । परि॑श्रयति । अ॒न्तर्हि॑तोहि पि॒त॒लो॒कोम॑नु॒ष्य॒लोका॑त् । यत् परु॑षि दि॒नं । तद्दे॒वानां॑ । यदन्तरा॑ । तन्म॑नु॒ष्याणां॑ ॥ ६ ॥

यत्स॑मूलं । तत्पि॒त॒वृणां॑ । समू॑लं ब॒र्हिर्भव॑ति॒ व्यावृ॑त्यै । द॒क्षि॒णा स्तृ॑णाति । द॒क्षि॒णावृ॑द्धि पि॒त॒वृणां॑ । चिःप॑र्येति ।

तृतीये वाइतो लोके पितरः । तानेव प्रीणाति । चिः-
पुनः पर्येति । षट्सम्पद्यन्ते ॥ ७ ॥

पड्वा ऋतवः । ऋतूनेव प्रीणाति । यत्प्रस्तरं यजुषा
गृह्णीयात् । प्रमायुको यजमानः स्यात् । यन्न गृह्णीयात् ।
अनायतनः स्यात् । तूष्णीमेव न्यस्येत् । न प्रमायुको
भवति । नानायतनः । यक्षीन् परिधीन् परिदध्यात्
॥ ८ ॥

मृत्युना यजमानं परिगृह्णीयात् । यन्न परिदध्यात् ।
रक्षांसि यज्ञं हन्युः । द्वौ परिधी परिदधाति । रक्ष-
सामपहत्यै । अथौ मृत्योरेव यजमानमुत्सृजति । य-
क्षीणि क्षीणि हवींष्युदाहरैयुः । चयस्त्रयणषां साकं
प्रमीयेरन् । एकैकमुदीचीनान्युदाहरन्ति । एकैकएवै-
षामन्वञ्चः प्रमीयते ॥ कशिपु कशिपव्याय । उपबर्हणमु-
पबर्हण्याय । आज्ञनमाञ्जन्याय । अभ्यञ्जनमभ्यञ्जन्या-
य । यथाभागमेवैनान् प्रीणाति ॥ ९ ॥

निरवदयते पितृमानमिष्टात्ता एकयोपमन्यत्यखाता
भवति मनुष्याणां पद्यन्ते परिदध्यान्मीयते पञ्च च ॥
अनु० ८ ॥

नवमोऽनुवाकः ।

अग्रये देवेभ्यः पितृभ्यः समिध्यमानायानुब्रूहीत्या-
ह । उभये हि देवाश्च पितरश्चेज्यन्ते । एकामन्वाह ।
एका हि पितृणां । त्रिरन्वाह । त्रिर्हि देवानां । आघा-
रावाधारयति । यज्ञपरुषोरनन्तरित्यै । नार्षेयं वृणी-
ते । न होतारं ॥ १ ॥

यदार््षेयं वृणीते । यद्धोतारं । पुमायुकोयजमानः
स्यात् । पुमायुकोहोता । तस्मान्न वृणीते । यजमानस्य
होतुर्गोपीथाय । अपबर्हिषः प्रयाजान् यजति । पुजावै
बर्हिः । पुजाएव मृत्योरुत्सृजति । आज्यभागौ यज-
ति ॥ १ ॥

यज्ञस्यैव चक्षुषी नान्तरेति । प्राचीनावीती सोमं
यजति । पितृदेवत्याहि । एपाहुतिः । पञ्चकृत्वोऽवद्यति ।
पञ्च ह्येता देवताः । द्वे पुरोऽनुवाकौ । याज्यादेवता
वषट्कारः । ताएव प्रोणाति । सन्ततमवद्यति ॥ ३ ॥

ऋतूनां सन्तत्यै । प्रैवैभ्यः पूर्व्या पुरोऽनुवाक्यया-
ह । प्रणयति द्वितीयया । गमयति याज्यया । तृतीये
वाइतो लोके पितरः । अहैवैनानां पूर्व्या पुरोऽनुवा-
क्ययात्यानयति । रात्रियै द्वितीयया । ऐवैनान् या-

अथ या गमयति । दक्षिणतोऽवदाय । उदङ्ङुतिक्रामति
व्यावृत्यै ॥ ४ ॥

आस्वधेत्याश्रावयति । अस्तु स्वधेति पृत्याश्रावयति ।
स्वधा नम इति वषट्करोति । स्वधाकारो हि पितॄणां ।
सोममग्ने यजति । सोमप्रयाजाहि पितरः । सोमं पि-
तृमन्तं यजति । संवत्सरो वै सोमः पितृमान् । संवत्स-
रमेव तद्यजति । पितॄन् बर्हिषदो यजति ॥ ५ ॥

ये वै यज्वानः । ते पितरो बर्हिषदः । तानेव तद्य-
जति । पितॄन्मिश्रान्नान्यजति । ये वा अयज्वानो गृह-
मेधिनः । ते पितरोऽग्निश्वात्ताः । तानेव तद्यजति । अग्निं
कव्यवाहनं यजति । यएव पितॄणामग्निः । तमेव तद्य-
जति ॥ ६ ॥

अथो यथाग्निः स्विष्टकृतं यजति । तादृगेव तत् ।
एतत्ते ततयेच त्वामन्विति तिसृषु स्रक्तीषु निदधाति ।
तस्मादातृतीयात् पुरुषान्नाम न गृह्णन्ति । एतावन्तो
हीज्यन्ते । अत्र पितरो यथाभागं मन्दध्वमित्याह । ह्री-
काहि पितरः । उदञ्चो निष्क्रामन्ति । एषा वै मनुष्या-
णां दिक् । स्वामेव तद्दिशं मनुनिष्क्रामन्ति ॥ ७ ॥

आहवनीयमुपतिष्ठन्ते । न्येवास्मै तद्भुवते । यत्सत्या-

हवनीये । अथान्यत्र चरन्ति । आतमितोरुपतिष्ठन्ते ।
अग्निमेवोपदृष्टारं कृत्वा । पितृन्निरवदयन्ते । अन्तं
वा एते प्राणानां गच्छन्ति । यश्चातमितोरुपतिष्ठन्ते ।
सुसन्दृशं त्वावयमित्याह ॥ ८ ॥

प्राणो वै सुसन्दृक् । प्राणमेवात्मन्दधते । योजान्वि-
न्द्रते हरीइत्याह । प्राणमेव पुनरयुंक्त । अक्षन्नमीम-
दन्त हीति गार्हपत्यमुपतिष्ठन्ते । अक्षन्नमीमदन्ताय
त्वोपतिष्ठामहइति वावैतदाह । अमीमदन्त पितरः
सोम्याइत्यभिप्रपद्यन्ते । अमीमदन्त पितरोऽयं त्वाभि-
प्रपद्यामहइति वावैतदाह । अपः परिषिञ्चति । मा-
र्जयत्येवैनान् ॥ ९ ॥

अथो तर्पयत्येव । तृप्यति पूजया पशुभिः । य एवं
वेद । अपबर्हिषावनूयाजौ यजति । पूजावै बर्हिः । पू-
जा एवमृत्योरुत्सृजति । चतुरः प्रयाजान् यजति । द्वाव-
नूयाजौ । षट्सम्पद्यते । षड्वा ऋतवः ॥ ऋतूनेव प्रीणा-
ति । न पत्यन्वास्ते । न संयाजयन्ति । यत्पत्यन्वासीत् ।
यत्संयाजयेयुः । प्रमायुका स्यात् । तस्मान्नान्वास्ते । न
संयाजयन्ति । पत्नियै गोपीथाय ॥ १० ॥

होतारमाज्यभागौ यजति सन्ततमवद्यति व्यावृत्यै

बर्हिषदोयजति तमेव तद्यजत्यनुनिष्क्रामन्त्याहैनानृत-
तवोनव च ॥ अनु० ६ ॥

दशमोऽनुवाकः ।

पुतिपूरूषमेककपालान्निर्वपति। जाताएव पूजा रुद्रा-
न्निरवदयते । एकमतिरिक्तं । जनिष्यमाणा एव पूजा
रुद्रान्निरवदयते । एककपालाभवन्ति । एकधैव रुद्र-
न्निरवदयते । नाभिधारयति । यदभिधारयेत् । अन्त-
रवचारिणः रुद्रं कुर्यात् । एकोल्मुके नयन्ति ॥ १ ॥

तच्च रुद्रस्य भागधेयं । इमां दिशं यन्ति । एषा वै
रुद्रस्य दिक् । स्वायामेव दिशि रुद्रन्निरवदयते । रुद्रो
वाअपशुकायाआहुत्यै नातिष्ठत । असौ ते पशुरिति
निर्दिशेद्यं द्विधात् । यमेव द्वेष्टि । तमस्मै पशुन्निर्दिश-
ति । यदि न द्विधात् । आखुस्ते पशुरिति ब्रूयात् ॥ २ ॥

न गाम्यान् पशून् हिनस्ति । नारण्यान् । चतुष्पथे
जुहोति । एष वाअग्नीनां पञ्चीशेनाम । अग्निवत्येव
जुहोति । मध्यमेन पर्णेन जुहोति । स्तुध्येषा । अथो
खलु । अन्तमेनैव होतव्यं । अन्ततएव रुद्रन्निरवद-
यते ॥ ३ ॥

एष ते रुद्रभागः सह स्वसाम्बिकयेत्याह । श्रद्धाअस्या-

म्बिका स्वसा । तथा वा॒ए॒प हि॒नस्ति । यः हि॒नस्ति । त-
यै॒वैनः॑ सह श॒मय॑ति । भे॒पजं॑ गव॒इत्या॑ह । याव॑न्त॒एव
गाम्याः प॒शवः॑ । तेभ्यो॑भे॒पजं॑ क॒रोति॑ । अ॒वा॒म्ब॒रु॒द्रम-
दि॒म॒हीत्या॑ह । आ॒शि॒पमे॒वैता॑माशास्ते ॥ ४ ॥

त्य॑म्बकं यजाम॒हइत्या॑ह । मृ॒त्योर्मु॑क्षीय॒मामृ॑ता॒दिति॑
वावै॑तदाह । उ॒त्कि॑रन्ति । भ॒गस्य॑ ली॒प्तन्ते॑ । मू॒ते कृ॑-
त्वा॒सज॑न्ति । यथा॒ जनं॑ य॒ते॒वसं॑ क॒रोति॑ । ता॒दृगे॒व तत् ।
ए॒प ते॑ रु॒द्रभा॒गइत्या॑ह नि॒रव॑त्यै । अ॒प्र॒तीक्ष॑माय॑न्ति ।
अ॒पः परि॑षिञ्चति ॥ रु॒द्रस्या॑न्तर्हि॒त्यै । प्र॒वा॒एते॑ऽस्मा॒ल्लो-
का॑च्च॒वन्ते॑ । ये त्य॑म्बकैश्चर॑न्ति । आ॒दि॒त्यं च॒रुं पुन॑रे-
त्य॑ निर्व॑पति । इ॒यं वा॒अ॒दि॒तिः । अ॒स्यामे॒व प्र॑ति॒तिष्ठ॑-
न्ति ॥ ५ ॥

य॒न्ति ब्रू॒यान्नि॒रव॑दय॒ते शास्ते॑ सिञ्चति॒ षट् च॑ ॥
अनु० १० ॥

अनु॑मत्यै वैश्व॒देवे॒न ताः सृ॒ष्टास्त्रि॒ष्टत् पु॒जाप॑तिः स-
वि॒तोत्त॑र॒स्यां दे॒वासु॒राः सोऽग्नि॑र्म॒म * यत्प॒त्नी वैश्व॑दे॒वेन॑
ता व॑रुणप्र॒घासै॒रु॒ग्रये॑ दे॒वेभ्यः॑ प्र॒तिपू॑रुषं द॒श ॥ १० ॥

अनु॑मत्यै प्रथ॒मजो॒वत्सो॑ बहु॒रूपा॑हि प॒शव॑स्त॒स्मात्

प्रथमा॒चं यद्ग॒मयेऽनी॑कवतउ॒च्चारं॑ वा * अ॒ग्नये॑ दे॒वेभ्यः॑
प्रति॑पू॒रुषं॑ प॒ञ्चस॑प्ततिः ॥ ७५ ॥ हरिः॑ ओम् ॥

इति षष्ठोऽध्यायः ॥

हरिः ॐ ।

प्रथमाष्टके सप्तमाध्याये

प्रथमोऽनुवाकः ।

एतद्ब्रा॒ह्मणान्ये॒व प॒ञ्च ह॒वीः॑षि । अ॒थेन्द्रा॑य शु॒ना-
सी॒राय॑ पु॒रोडा॑शं द्वा॒दश॑कपालं निर्व॑पति । सं॒वत्स॒रो
वा॒इन्द्रा॑ शु॒नासी॑रः । सं॒वत्स॒रेणै॒वास्मा॑ अ॒न्नम॑वरुन्धे । वा॒-
य॒व्यं प॑र्यो॒भव॑ति । वा॒युर्वै दृ॒ष्ट्यै प्र॑दापयि॒ता । स॒एवा॒स्मै
दृ॒ष्टिं प्र॑दापयति । सौ॒र्य्यै॒र्एक॑कपालो भवति । सूर्य्यै॒ण
वा॒अ॒मुष्मि॑ल्लो॒के दृ॒ष्टिर्धृ॑ता । स॒एवा॒स्मै दृ॒ष्टिं नि॒यच्छ॑-
ति ॥ १ ॥

द्वा॒दश॑ग॒वः॒सीरं॑ दक्षि॒णा स॑मृ॒ध्यै । दे॒वा॒सुराः॑ संय॒-
त्ता॒आस॑न् । ते दे॒वा॒अ॒ग्निम॑ब्रुवन् । त्वया॑ वी॒रेणा॑सुरा॒-
न॒भिभ॑वामेति । सोऽब्र॑वीत् । चे॒धाह॑मा॒त्मानं॑ विक॒रि-

ष्यइति । स चेधात्मानं व्यकुरुत । अग्निं तृतीयं । रुद्रं
तृतीयं । वरुणं तृतीयं ॥ २ ॥

सोऽब्रवीत् । कइदं तुरीयमिति । अहमितीन्द्रोऽब्र-
वीत् । सन्तु सृजावहाइति । तौ समसृजेतां । सइन्द्र-
स्तुरीयमभवत् । यदिन्द्रस्तुरीयमभवत् । तदिन्द्रतुरी-
यस्येन्द्रतुरीयत्वं । ततोवै देवाव्यजयन्त । यदिन्द्रतुरीयं
निरुप्यते विजित्यै ॥ ३ ॥

वहिनीं धेनुर्दक्षिणा । यद्वहिनीं । तेनाग्नेयी । यज्ञौ ।
तेन रौद्री । यद्वेनुः । तेनैन्द्री । यत्स्त्री सती दान्ता । तेन
वारुणी समृध्यै । पुजापतिर्यज्ञमसृजत ॥ ४ ॥

तः सृष्टः रक्षाःस्यजिघांसन् । स एताः पुजापति-
रात्मनो देवतानिरमिमीत । ताभिर्वै स दिग्भ्यो रक्षाः-
सि प्राणुदत । यत्पञ्चावत्तीयं जुहोति । दिग्भ्य एतद्यज-
मानो रक्षाःसि प्राणुदते । समूढः रक्षः सन्दग्धः रक्ष-
इत्याह । रक्षाःस्येव सन्दहति । अग्नये रक्षोघ्ने स्वाहे-
त्याह । देवताभ्य एव विजिग्यानाभ्यो भागधेयं करोति ।
पृष्टिवाहीरथोदक्षिणा समृध्यै ॥ ५ ॥

इन्द्रोवृत्रं हत्वा । असुरान् पराभाव्य । नमुचिमासुरं
नालभत । तः शच्यागृह्णात् । तौ समलभेतां । सोऽस्मा-

दभिर्शुनतरोऽभवत् । सोऽब्रवीत् । सन्धाः सन्दधावहे ।
अथ त्वावः सक्ष्यामि । न मा शुष्कोणं नार्द्रं हनः ॥ ६ ॥

न दिवा न नक्तमिति । स एतमपां फेनमसिञ्चत् । न
वा एष शुष्को नार्द्रो व्युष्टासीत् । अनुदितः सूर्यः । न
वा एतद्दिवा । न नक्तं । तस्यैतस्मिं लोके । अपां फेनेन शि-
रउदवर्त्तयत् । तदेनमन्ववर्त्तत । मित्रं द्युगिति ॥ ७ ॥

स एतानपामार्गानजनयत् । तानजुहोत् । तैर्वै
स रक्षाः स्युपाहन्* । यदपामार्गहोमो भवति । रक्ष-
सामपहृत्यै । एको ल्मुकेन यन्ति । तद्धि रक्षसां भाग-
धेयं । इमां दिशं यन्ति । एषा वै रक्षसां दिक् । स्वाया-
मव दिशि रक्षाः सि हन्ति ॥ ८ ॥

स्वकृतइरिणे जुहोति प्रदुरे वा । एतद्वै रक्षसामा-
यतनं । स्वएवायतने रक्षाः सि हन्ति । पर्णमयेन सुवेण
जुहोति । ब्रह्म वै पर्णः । ब्रह्मणैव रक्षाः सि हन्ति । दे-
वस्य त्वा सवितुः प्रसवइत्याह । सवितुप्रसूतएव रक्षाः-
सि हन्ति । इतः रक्षोवधिष्म रक्षइत्याह । रक्षसा-
स्तृत्यै ॥ यद्वस्ते तद्वक्षिणा निरवृत्यै । अप्रतीक्षमायन्ति ।
रक्षसामन्तर्हित्यै ॥ ९ ॥

यच्छति वरुणं तृतीयं विजित्या असृजत समृध्यै ह-
नोमित्रं ह्रुगिति हन्ति स्तृत्यै चीणि च ॥ अनु० १ ॥

द्वितीयोऽनुवाकः ।

धात्रे पुरोडाशं द्वादशकपालं निर्वपति । संवत्सरो वै
धाता । संवत्सरेणैवास्मै पूजाः प्रजनयति । अन्वेवास्मा-
अनुमतिर्मन्यते । रात राका । प्र सिनीवाली जनयति ।
पूजास्वेव प्रजातासु कुक्षा वाचं दधाति । मिथुनौ गावौ
दक्षिणा समृध्यै । आग्नावैष्णवमेकादशकपालं निर्व-
पति । ऐन्द्रावैष्णवमेकादशकपालं ॥ १ ॥

वैष्णवं चिकपालं । वीर्यं वा अग्निः । वीर्यमिन्द्रः ।
वीर्यं विष्णुः । पूजा एव प्रजाता वीर्यं प्रतिष्ठापयति ।
तस्मात्प्रजा वीर्यावतीः । वामनश्च पभोवही दक्षिणा ।
यद्वही । तेनाग्नेयः । यहपभः ॥ २ ॥

तेनैन्द्रः । यद्दामनः । तेन वैष्णवः समृध्यै । अग्नीषो-
मीयमेकादशकपालं निर्वपति । इन्द्रासोमीयमेकाद-
शकपालं । सौम्यं चरुं । सोमो वै रेतोधाः । अग्निः प्र-
जानां प्रजनयिता । वृद्धानामिन्द्रः प्रदापयिता । सोम-
एवास्मै रेतोदधाति ॥ ३ ॥

अग्निः पुजां प्रजनयति । वृद्धामिन्द्रः प्रयच्छति । ब-
भुर्दक्षिणा समृद्धौ । सोमपौष्णं चरुं निर्वपति । ऐन्द्रा-
पौष्णं चरुं । सोमो वै रेतोधाः । पूषा पशूनां प्रजन-
यिता । वृद्धानामिन्द्रः प्रजापयिता । सोमएवासमै रेतो
दधाति । पूषा पशून् प्रजनयति ॥ ४ ॥

वृद्धानिन्द्रः प्रयच्छति । पौष्णश्चरुर्भवति । इयं वै
पूषा । अस्यामेव प्रतितिष्ठति । श्यामोदक्षिणा समृ-
द्धौ । बहु वै पुरुषोमेध्यमुपगच्छति । वैश्वानरं द्वादश-
कपालं निर्वपति । संवत्सरोवाअग्निर्वैश्वानरः । संव-
त्सरेणैवैनं स्वदयति । हिरण्यं दक्षिणा ॥ ५ ॥

पवित्रं वै हिरण्यं । पुनात्येवैनं । बहु वै राजन्योऽनृतं
करोति । उपजाम्यै हरते । जिनाति ब्राह्मणं । वदत्य-
नृतं । अनृते खलु वै क्रियमाणे वरुणो गृह्णाति । वा-
रुणं यवमयं चरुं निर्वपति । वरुणपाशादेवैनं मुञ्चति ।
अश्वोदक्षिणा ॥ वारुणो हि देवतयाश्वः समृद्धौ ॥ ६ ॥

ऐन्द्रावैष्णवमेकादशकपालं यदृषभो दधाति पूषा
पशून् प्रजनयति हिरण्यं दक्षिणा दक्षिणैकञ्च ॥
अनु० २ ॥

तृतीयोऽनुवाकः ।

रत्निनामेतानि हवींषि भवन्ति । एते वै राष्ट्रस्य
प्रदातारः । एते पादातारः । यएव राष्ट्रस्य प्रदातारः ।
ये पादातारः । तएवास्मै राष्ट्रं प्रयच्छन्ति । राष्ट्रमेव भ-
वति । यत्समाहृत्य निर्वपेत् । अरत्निनः स्युः । यथा-
यथं निर्वपति रत्नित्वाय ॥ १ ॥

यत्सद्योनिर्वपेत् । यावतीमेकेन हविषाशिषमव-
रुन्धे । तावतीमवरुन्धीत । अन्वहं निर्वपति । भूयसी-
मेवाशिषमवरुन्धे । भूयसीयज्ञकृतूनुपैति । बार्हस्पत्यं
चरुं निर्वपति ब्रह्मर्षोगृहे । मुखतएवास्मै ब्रह्म सःश्य-
ति । अथो ब्रह्मन्नेव क्षत्रमन्वारम्भयति । शितिपृष्ठो
दक्षिणा समृध्यै ॥ २ ॥

ऐन्द्रमेकादशकपालः राजन्यस्य गृहे । इन्द्रियमे-
वावरुन्धे । ऋपभोदक्षिणा समृध्यै । आदित्यं चरुं म-
हिष्यै गृहे । इयं वाअदितिः । अस्थामेव प्रतितिष्ठति ।
धेनुर्दक्षिणा समृध्यै । भगाय चरुं वावातायै गृहे । भ-
गमेवास्मिन्दधाति । विचित्तगर्भा पष्ठौही दक्षिणा स-
मृध्यै ॥ ३ ॥

नैर्ऋतं चरुं परिवृत्तयै गृहे कृष्णानां ब्रीहीणां नख-

निर्भिन्नं । पा॒शानमे॒व निर्व॑तिं नि॒रव॑दयते । कृ॒ष्णा-
कू॒टा दक्षि॑णा स॒मृ॒ध्यै । आ॒ग्ने॒यम॒ष्टाक॑पालः॒ सेना॑न्यौ
गृ॒हे । सेना॑मे॒वास्य॒ सः॒श्यति॑ । हि॒र॒ण्यं दक्षि॑णा स॒मृ॒-
ध्यै । वा॒रु॒णं द॒शक॑पालः॒ सू॒तस्य॑ गृ॒हे । व॒रु॒णस॒वमे॒वा-
व॑रुन्धे । म॒हानि॒र॒ष्टो दक्षि॑णा स॒मृ॒ध्यै । मा॒रु॒तः स॒प्त-
क॑पालं ग्राम॒ण्योगृ॑हे ॥ ४ ॥

अ॒न्नं वै म॒रु॒तः । अ॒न्नमे॒वाव॑रुन्धे । पृ॒श्निर्दक्षि॑णा स-
मृ॒ध्यै । सा॒वि॒त्रं द्वा॒द॒शक॑पालं क्ष॒त्तुर्गृ॑हे प्र॒सू॒त्यै । उ॒प-
ध्व॒स्तोदक्षि॑णा स॒मृ॒ध्यै । आ॒श्वि॒नं द्वि॒क॑पालः॒ स॒ङ्ग्रही॑-
तुर्गृ॑हे । अ॒श्वि॒नौ वै दे॒वानां॑ भि॒षजौ॑ । ताभ्यामे॒वास्मै॑
भे॒षजं॑ करोति । स॒वा॒त्यौ दक्षि॑णा स॒मृ॒ध्यै । पौ॒ष्णं च॒रुं
भा॒गदु॒घस्य॑ गृ॒हे ॥ ५ ॥

अ॒न्नं वै पू॒षा । अ॒न्नमे॒वाव॑रुन्धे । श्या॒मोदक्षि॑णा
समृ॒ध्यै । रौ॒द्रं गा॒वीधु॒कं च॒रुम॑क्षावापस्य गृ॒हे । अ॒न्त-
त॒एव॒ रु॒द्रं नि॒रव॑दयते । श॒बल॒उ॒द्धारो॒दक्षि॑णा स॒मृ॒-
ध्यै । द्वा॒द॒शै॒तानि॑ ह॒वीः॒षि भ॑वन्ति । द्वा॒द॒श मा॑साः
सं॒वत्सरः॑ । सं॒वत्स॒रेणै॒वास्मै॑ रा॒ष्ट्रम॑व॒रुन्धे । रा॒ष्ट्रमे॒व भ॑-
वति ॥ ६ ॥

य॒न्न प्र॑तिनिर्व॒पेत् । र॒त्नि॒न॒आशि॒षोऽव॑रुन्धीरन् ।

प्रतिनिर्वपति । इन्द्राय सुत्राम्णे पुरोडाशमेकादशक-
पालं । इन्द्रायाः होमुचै । आशिषेवावरुन्धे । अयन्नो
राजा वृत्रहा राजा भूत्वा वृत्रं वध्यादित्याह । आ-
शिषमेवैतामाशास्ते । मैत्राबार्हस्पत्यं भवति । श्वेतायै
श्वेतवत्सायै दुग्धे ॥ ७ ॥

बार्हस्पत्ये मैत्रमपि दधाति । ब्रह्म चैवास्मै क्षत्रञ्च
समीची दधाति । अथो ब्रह्मन्नेव क्षत्रं प्रतिष्ठापयति ।
बार्हस्पत्येन पूर्वेण प्रचरति । मुखतएवास्मै ब्रह्म सङ्-
श्यति । अथो ब्रह्मन्नेव क्षत्रमन्वारम्भयति । स्वयं कृता
वेदिर्भवति । स्वयं दिनं बर्हिः । स्वयं कृतइध्मः । अन-
भिजितस्याभिजित्यै ॥ तस्माद्रात्रामरण्यमभिजितं । सैव
श्वेता श्वेतवत्सा दक्षिणा समृध्यै ॥ ८ ॥

रुनित्वाय समृध्यै पष्ठौही दक्षिणा समृध्यै ग्राम-
ण्योगृहे भागदुघस्य गृहे भवति दुग्धेऽभिजित्यै द्वे च ॥
अनु० ३ ॥

चतुर्थोऽनुवाकः ।

देवसुवामेतानि हवीःपि भवन्ति । एतावन्तौवै दे-
वानाः सवाः । तएवास्मै सवान् प्रयच्छन्ति । तएनः
सुवन्ते । अग्निरेवैनं गृहपतीनाः सुवते । सोमोवन-

स्यतीनां । रुद्रः पशूनां । बृहस्पतिर्वाचां । इन्द्रोऽज्येष्ठानां । मित्रः सत्यानां ॥ १ ॥

वरुणो धर्म्मपतीनां । एतदेव सर्व्वं भवति । सविता त्वा प्रसवानां सुवतामिति हस्तं गृह्णाति प्रसूत्यै । ये देवादेवसुवः स्थेत्याह । यथा यजुरेवैतत् । महते क्षत्राय महत आधिपत्याय महते जानराज्यायेत्याह । आशिषमेवैतामाशास्ते । एष वोभरता राजा सोमोऽस्माकं ब्राह्मणानां राजेत्याह । तस्मात् सोमराजानो ब्राह्मणाः । प्रतित्यन्नाम राज्यमधायीत्याह ॥ २ ॥

राज्यमेवास्मिन् प्रतिदधाति । स्वान्तनुवं वरुणो अशिश्रेदित्याह । वरुणसवमेवावरुन्धे । शुचैर्मित्रस्य ब्रत्या अभूमेत्याह । शुचिमेवैनं ब्रत्यं करोति । अमन्महि महत ऋतस्य नामेत्याह । मनुतएवैनं । सर्व्वं ब्राता वरुणस्याभूवन्नित्याह । सर्व्वं ब्रातमेवैनं करोति । विमित्ररावैररातिमतारीदित्याह ॥ ३ ॥

अरातिमेवैनं तारयति । असूषुदन्त यज्ञिया ऋतेनेत्याह । स्वदयत्येवैनं । व्युचितो जरिमाणन्न आनडित्याह । अयुरेवास्मिन्दधाति । द्वाभ्यां विमृष्टे । द्विपाद्यजमानः प्रतिष्ठित्यै । अग्नीषोमीयस्य चैकादशकपा-

तस्य देवमुवाञ्च हविषामग्नये स्विष्टकृते समवद्यति ।
 देवताभिरेवैनमुभयतः परिगृह्णाति । विष्णुकृमान्
 क्रमते ॥ विष्णुरेव भूत्वेमाँल्लोकानभिजयति ॥ ४ ॥

सत्यानामधायीत्याहातारीदित्याह क्रमतएकञ्च ॥
 अनु० ४ ॥

पञ्चमोऽनुवाकः ।

अर्थेतरस्येति जुहोति । आहुत्यैवैना निष्क्रीय गृह्णा-
 ति । अथो हविष्कृतानामेवाभिष्टतानां गृह्णाति । वह-
 न्तीनां गृह्णाति । एतावाअपाः राष्ट्रं । राष्ट्रमेवासौ
 गृह्णाति । अथो अत्रियमेवैनमभिवहन्ति । अपां पतिर-
 सीत्याह । मिथुनमेवाकः । वृषास्यर्मिरित्याह ॥ १ ॥

ऊर्मिमन्तमेवैनं करोति । बृषसेनोऽसीत्याह । से-
 नामेवास्य सःश्यति । वृजक्षितस्येत्याह । एतावाअपां
 विशः । विशमेवासौ पर्यहति । मरुतामोजस्येत्याह ।
 अन्नं वै मरुतः । अन्नमेवावरुन्धे । सूर्यवर्चसस्येत्याह
 ॥ २ ॥

राष्ट्रमेव वर्चस्व्यकः । सूर्यत्वचसस्येत्याह । सत्यं वा-
 एतत् । यद्वर्षति । अन्तं यदा तपति वर्षति । सत्या-
 नृतेएवावरुन्धे । नैनः सत्यानृतेउदिते हिःस्तः ।

यएवं वेद । मां दास्येत्याह । राष्ट्रमेव ब्रह्मवर्चस्यकः
॥ ३ ॥

वाशास्येत्याह । राष्ट्रमेव वश्यकः । शक्करीस्येत्याह ।
पशवोवै शक्करीः । पशूनेवावरुन्धे । विश्वभृतस्येत्याह ।
राष्ट्रमेव पयस्यकः । जनभृतस्येत्याह । राष्ट्रमेवेन्द्रिया-
व्यकः । अग्नेस्तेजस्यास्येत्याह ॥ ४ ॥

राष्ट्रमेव तेजस्यकः । अपामोषधीनां रसस्येत्या-
ह । राष्ट्रमेव मध्व्यमकः । सारस्वतं ग्रहं गृह्णाति । एषा
वाअपां पृष्ठं । यत्सरस्वती । पृष्ठमेवैनं समानानां
करोति । षोडशभिर्गृह्णाति । षोडशकलोवै पुरुषः । या-
वानेव पुरुषः ॥ तस्मिन् वीर्य्यन्दधाति । षोडशभिर्जुहो-
ति षोडशभिर्गृह्णाति । द्वात्रिंशत्सम्पद्यन्ते । द्वात्रिंश-
दक्षरानुष्टुप् । वागनुष्टुप् सर्वाणि छन्दांसि । वाचैवै-
नं सर्वेभिश्छन्दैरभिरभिषिञ्चति ॥ ५ ॥

जर्मिरित्याह सूर्य्यवर्चसस्येत्याह ब्रह्मवर्चस्यकस्ते-
जस्यास्येत्याहैव पुरुषः षट् च ॥ अनु० ५ ॥

षष्ठाऽनुवाकः ।

देवीरापः सम्मधुमतीर्मधुमतीभिः सृज्यध्वमित्याह ।
ब्रह्मणैवैनाः सः सृजति । अनाद्यष्टाः सीदतेत्याह ।

ब्रह्मण्वैनाः सादयति । अन्तरा होतुश्च धिष्णि॑यं ब्रा-
ह्मणाच्छ॑सिनश्च सादयति । आग्ने॑योवै होता । ऐन्द्रो
ब्राह्मणाच्छ॑सी । तेजसा चैवेन्द्रियेण॑ चोभयतौ॑राष्ट्रं
परिगृह्णाति । हिरण्ये॑नात्पुनाति । आहु॑त्यै हि पवि-
त्राभ्यामुत्पुनन्ति व्यावृ॑त्यै ॥ १ ॥

शतमानं॑ भवति । शतायुः॑ पुरुषः शतेन्द्रि॑यः । आ-
युष्ये॑वेन्द्रिये प्र॑तितिष्ठति । अनिमृष्ट॑मसीत्याह । अनि-
मृष्टः॑ ह्येतत् । वाचोबन्धुरि॑त्याह । वाचोह्येष बन्धुः ।
तपोजा॑इत्याह । तपोजाह्येतत् । सोमस्य॑ दात्रमसी-
त्याह ॥ २ ॥

सोमस्य॑ ह्येतद्दात्रं । शुक्रावः॑ शुक्रणोत्पुना॑मीत्याह ।
शुक्राह्यापः॑ । शुक्रः॑ हिरण्यं । चन्द्राश्चन्द्रेणे॑त्याह । चन्द्रा-
ह्यापः॑ । चन्द्रः॑ हिरण्यं । अमृता॑अमृतेने॑त्याह । अमृ-
ताह्यापः॑ । अमृतः॑ हिरण्यं ॥ ३ ॥

स्वाहा॑ राजसूयायेत्याह । राजसूयाय॑ ह्येता॑*उत्पुना-
ति । सधमादो॑ द्युम्नि नीरुज॑एताइति॑ वारुण्यर्चा गृह्णा-
ति । वरुण॑सवमेवावरु॑न्धे । एकया॑ गृह्णाति । एकधै॑व
यज॑माने वीर्यं॑न्दधाति । श्वस्यो॑ल्वमसि॑ श्वस्य॑ यो-

नि॒र॒सो॒ति॒ ता॒र्ष्य॒ञ्चो॒ष्णो॒प॒ञ्च॒ प्रय॑च्छति स॒योनि॒त्वाय॑ ।
 एक॑शतेन दर्भपुञ्जोलैः पवयति । श॒तायुर्वै॑ पु॒रुषः॑ श॒त॒-
 वी॒र्य्यः॑ । आ॒त्मैक॑शतः ॥ ४ ॥

यावा॑ने॒व पु॒रुषः॑ । तस्मि॑न् वी॒र्य्ये॑न्द्रधाति । द॒ध्याश॑-
 यति । इन्द्रि॒यमे॒वावरु॑न्धे । उ॒दुम्बर॑माशयति । अ॒न्ना-
 द्यस्या॑वरु॒ध्यै । श॒ष्पाण्या॑शयति । सु॒राब॑लिमे॒वैनं॑ करो-
 ति । आ॒विद॑ए॒ता भ॑वन्ति । आ॒विद॑मे॒वैनं॑ गमयन्ति ॥ ५ ॥

अ॒ग्निरे॒वैनं॑ गा॒र्हप॑त्येनावति । इन्द्रे॑न्द्रि॒येण॑ । पू॒षा
 प॒शुभिः॑ । मि॒त्रावरु॑णौ प्रा॒णापा॑नाभ्यां । इन्द्रो॑वृ॒चाय॑
 वज्रमु॑दयच्छत् । स दि॒वसं॑मलिखत् । सौ॒र्य्यम॑णः प॒न्थाअ॑-
 भवत् । स आ॒वि॒न्ने द्यावा॑पृथि॒वी धृ॒तव्र॑ते॒इति॑ द्यावा॑-
 पृथि॒वीउ॑पा॒धावत् । स आ॒भ्यामे॒व प्र॑सू॒तइन्द्रो॑ वृ॒चाय॑
 वज्रं॑ प्रा॒हरत् । आ॒वि॒न्ने द्यावा॑पृथि॒वी धृ॒तव्र॑ते॒इति॑ य-
 दा॒र्ह ॥ ६ ॥

आ॒भ्यामे॒व प्र॑सू॒तोय॑ज॒मानो॑वज्रं भा॒रुव्याय॑ प्रह-
 रति । आ॒वि॒न्ना दे॒व्यदि॑तिर्वि॒श्वरू॒पीत्यो॑ह । इ॒यं वै दे॒-
 व्यदि॑तिर्वि॒श्वरू॒पी । अ॒स्यामे॒व प्र॑ति॒तिष्ठ॑ति । आ॒वि॒न्नो-
 ऽय॑म॒सावा॑मु॒ध्याय॑णो॒ऽस्यां वि॒श्यस्मि॑न्ना॒ध्रइ॒त्याह॑ । वि॒श्वैवै॑-
 न॒ रा॒ष्ट्रेण॑ स॒मई॑यति । म॒ह॒ते द्य॒चाय॑ म॒ह॒तआ॑धिप-

त्याय मह॒ते जान॑राज्यायेत्या॒ह । आ॒शिप॑मे॒वैता॑माशा॒-
स्ते । ए॒प वा॑ भर॒ता राजा॑ सोमोऽस्माकं ब्राह्म॒णाना॑ः
राजेत्या॒ह । तस्मा॑त् सोम॑राजानो ब्राह्म॒णाः ॥ ७ ॥

इन्द्र॑स्य॒ वर्जो॑ऽसि॒ वाचं॑ घ्न॒इति॑ धनुः प्रयच्छति विजि॒-
त्ये । श॒त्रु बा॑धना॒स्थेती॑पून् । श॒त्रून्ने॒वास्य॑ बाधन्ते । पा॒त मा॑
पु॒त्यञ्च॑ पा॒त मा॑ ति॒र्य्यञ्च॑ म॒न्वञ्च॑ मा पा॒तेत्या॑ह । ति॒स्रो वै
श॒र॒व्याः । पु॒तीची॑ ति॒रश्च॒नूची॑ । ताभ्य॑ए॒वैनं॑ पान्ति ।
दि॒ग्भ्यो मा॑ पा॒तेत्या॑ह । दि॒ग्भ्यए॒वैनं॑ पान्ति । वि॒श्वो-
भ्यो मा॑ ना॒ष्ट्राभ्यः॑ पा॒तेत्या॑ह ॥ अ॒परि॑मितादे॒वैनं॑ पान्ति ।
हि॒र॒ण्यव॑र्णावुष॒सां वि॒रोक॑इति॒ त्रि॒ष्टुभा॑ बा॒ह्व उ॒द्धृ॒क्ता-
ति॑ । इ॒न्द्रि॒यं वै वी॒र्य्यं॑ त्रि॒ष्टुक् । इ॒न्द्रि॒यमे॒व वी॒र्य्यं॑मु॒परि॑-
ष्टादा॒त्मन्व॑त्ते ॥ ८ ॥

व्या॑र॒त्यै दा॒त्रम॑सीत्या॒हामृ॒तः॑ हि॒र॒ण्यमे॑कश॒तो ग॑-
मय॒न्त्या॑ह ब्राह्म॒णाना॑ष्ट्राभ्यः पा॒तेत्या॑ह च॒त्वारि॑ च ॥
अनु० ६ ॥

सप्तमोऽनुवाकः ।

दि॒शो व्या॑स्थापयति । दि॒शाम॑भिजित्यै । यद॑नुप॒क्रा-
मे॑त् । अ॒भिदि॑शेजयेत् । उ॒त्तुमा॑द्येत् । म॒न॒सानु॑प्र॒क्रा-

मति । अ॒भिदि॒शौज॑यति । नो॒न्मा॑द्यति । स॒मिध॑माति॒-
ष्ठे॒त्या॒ह । तेज॑ए॒वाव॑रुन्धे ॥ १ ॥

उ॒ग्रा मा ति॒ष्ठे॒त्या॒ह । इ॒न्द्रि॒यमे॒वाव॑रुन्धे । वि॒राज॑
मा ति॒ष्ठे॒त्या॒ह । अ॒न्नाद्य॑मे॒वाव॑रुन्धे । उ॒दी॒ची मा ति॒ष्ठे॒-
त्या॒ह । प॒शूने॒वाव॑रुन्धे । ऊ॒र्द्धा मा ति॒ष्ठे॒त्या॒ह । सु॒वर्ग॑मे॒व
लो॒कम॑भिज॑यति । अ॒नूज्जि॑हीते । सु॒वर्ग॑स्य लो॒कस्य॑ स॒-
म॑ध्यै ॥ २ ॥

मा॒रुत॑ए॒व भ॑वति । अ॒न्नं वै म॑रुतः । अ॒न्नमे॒वाव॑रुन्धे ।
ए॒कविं॑श॒तिक॑पालो॒भवति॑ प्र॒ति॒ष्ठित्यै॑ । योऽ॒र॒ण्येऽनु॒वा॒-
क्यो॒ग॒णः । तं म॑ध्य॒तउ॒प॑दधाति । ग्रा॒म्यैरे॒व प॒शुभि॑रा॒-
र॒ण्यान् प॒शून् परि॑गृह्णाति । तस्मा॑ज्जा॒म्यैः प॒शुभि॑रा॒-
र॒ण्याः प॒शवः॑ परि॑गृही॒ताः । पृथि॑वै॒न्यः । अ॒भ्य॑षिच्यत
॥ ३ ॥

स रा॒ष्ट्र॒न्नाभ॑वत् । स॒ए॒तानि॑ पा॒र्थान्य॑पश्यत् । तान्य॑-
जु॒होत् । तैव॑ स रा॒ष्ट्रम॑भवत् । यत् पा॒र्थानि॑ जु॒होति॑ ।
रा॒ष्ट्रमे॒व भ॑वति । बा॒र्हस्प॑त्यं पू॒र्वेषा॑मु॒त्तमं॑ भ॑वति । ऐ॒न्द्र॒-
मु॒त्तरे॑षां प्रथ॒मं । ब्र॒ह्म चै॒वास्मै॑ ह्य॒चञ्च॑ समीची॑ दधा॒-
ति । अथो॒ ब्र॒ह्म॒न्नेव॑ ह्य॒चं प्र॑ति॒ष्ठाप॑यति ॥ ४ ॥

पट्पु॒रस्ता॑दभिषे॒कस्य॑ जु॒होति॑ । पडु॒परि॑ष्ठात् । द्वा-

दं॒श॒ स॒प॒द्य॒न्ते । द्वा॒द॒श॒ मा॒साः स॒ंवत्स॒रः । स॒ंवत्स॒रः ख॒लु
 वै दे॒वानां॑ पूः । दे॒वाना॑मे॒व पु॒रं म॒ध्यतो॑ध्य॒व॒स॒र्प॒ति ।
 तस्य॑ न कु॒तश्च॑ नोपा॒व्याधो॑ भवति । भू॒ता॒ना॒मे॒वैष्टी॑र्जु-
 होति । अ॒त्रा॒त्र॒ वै मृ॒त्युर्जा॑यते । य॒त्र य॒त्रै॒व मृ॒त्युर्जा॑यते ॥
 त॒त॒ए॒वैन॒मव॑यजते । तस्मा॑द्राज॒सू॒र्ये॒नेजा॑नः स॒र्वमा॑यु-
 रेति । स॒र्वे ह्य॑स्य मृ॒त्यवो॑ वे॒ष्टाः । तस्मा॑द्राज॒सू॒र्ये॒नेजा॑-
 नो॒नाभि॑च॒रित॒वै । पु॒त्यगे॑नमभि॒चारः॑ स्तृ॒णुते ॥ ५ ॥

रु॒न्धे स॒म॒ष्ट्या॑ अ॒सि॒च्यत॑ स्थापयति जायते पञ्च च ॥
 अनु० ७ ॥

अष्टमोऽनुवाकः ।

सोम॑स्य॒ त्वि॒पि॒र॒सि॒ तवै॒व मे॒ त्वि॒पि॒र्भू॒यादि॑ति शादू-
 ल॒च॒र्म्मो॑प॒स्तृ॒णाति॑ । यै॒व सो॒मे त्वि॒पिः । या शा॑दू॒ले । ता-
 मे॒वाव॑रुन्धे । मृ॒त्योर्वा॒ए॒प व॒र्णः । यच्चा॑दू॒लः । अ॒मृत॑-
 हि॒र॒ण्यं । अ॒मृत॑म॒सि मृ॒त्योर्मा॑ पा॒होति॑ हि॒र॒ण्यमु॑पा-
 स्यति । अ॒मृत॑मे॒व मृ॒त्योर्न॑त॒र्ध॒त्ते । श॒तमा॑नं भवति ॥ १ ॥

श॒तायुः॑ पु॒रुषः॑ श॒तेन्द्रि॑यः । आ॒यु॒ष्ये॒वेन्द्रि॑ये प्र॒ति॒ति॒-
 ष॒ति । दि॒द्योन्मा॑ पा॒होत्यु॑परि॒ष्टा॒दधि॑ नि॒द॒धाति॑ । उ॒भ-
 य॒त॒ए॒वास्मै॑ श॒र्म्मं द॑धाति । अ॒वे॒ष्टा॒द॒न्द॒शू॒का॒इति॑ क्ली॒बः-

सीसेन विध्यति । द॒न्द॒शू॒का॒ने॒वाव॑यजते । तस्मात् क्ली॒बं
द॒न्द॒शू॒का॒द॒शू॒काः । निर॑स्तं नमु॒चेः शिर॑ इति लोहि-
ताय॒सन्निर॑स्यति । पा॒म्नान॑मे॒व नमु॑चिन्निरव॑दयते ।
प्रा॒णा॒आ॒त्म॒नः पूर्॒व्वेऽभि॒षि॒च्या॒इत्या॑हुः ॥ २ ॥

सोमो॒राजा॒ वरु॑णः । दे॒वा ध॑र्म॒सुव॑श्च ये । ते ते वाच॑
सुव॒न्तां ते ते॑ प्रा॒णः सु॑वन्ता॒मित्या॑ह । प्रा॒णाने॒वात्म॑नः
पूर्॒व्वान॑भि॒षि॒ञ्चति॑ । यद्भू॒यात् । अ॒ग्नेस्त्वा तेज॑सा॒भिषि॑-
ञ्चामी॒ति । तेज॑स्यै॒व स्यात् । दु॒श्च॒र्मा तु भ॑वेत् । सो-
म॑स्य त्वा द्यु॒म्नेना॒भिषि॑ञ्चामी॒त्याह॑ । सौ॒म्यो वै दे॒वत॑या
पु॒रुषः॑ ॥ ३ ॥

स्वयै॒वैनं॑ दे॒वत॑या॒भिषि॑ञ्चति । अ॒ग्नेस्तेज॑सेत्या॒ह ।
तेज॑ए॒वास्मि॑न्दधाति । सूर्य॑स्य॒वर्च॑सेत्या॒ह । वर्च॑ए॒वास्मि॑-
न्दधाति । इन्द्र॑स्य॒न्द्रिये॑णेत्या॒ह । इन्द्रि॑यमे॒वास्मि॑न्दधा-
ति । मि॒त्रावरु॑णयोर्वी॒र्येणेत्या॑ह । वी॒र्यमे॒वास्मि॑न्दधाति ।
म॒रुता॑मो॒जसेत्या॑ह ॥ ४ ॥

ओज॑ए॒वास्मि॑न्दधाति । क्ष॒त्राणां॑ क्ष॒त्रप॑तिरसीत्या॒ह ।
क्ष॒त्राणामे॒वैनं॑ क्ष॒त्रप॑तिं करोति । अति॑दिव॒स्याहीत्या॑-
ह । अत्य॑न्या॒न्याही॑ति॒वावै॑तदा॒ह । स॒माव॑ष्ट॒त्रन्न॑धरा-
गु॒दीची॑रित्या॒ह । रा॒ष्ट्रमे॒वास्मि॑न्ध्रुव॒मकः॑ । उ॒च्छे॑षणेन

जुहोति । उच्छेपणभागेवै रुद्रः । भागधेयेनैव रुद्रन्निरवदयते ॥ ५ ॥

उदङ्परेत्याग्राधे जुहोति । एषा वै रुद्रस्य दिक् । स्वयामेव दिशि रुद्रन्निरवदयते । रुद्र यत्ते कथीपरं नामेत्याह । यद्वाअस्य कथीपरं नाम । तेन वा एष हि नस्ति । यः हि नस्ति । तेनैवैनः सह शमयति । तस्मै हुतमसि यमेष्टमसीत्याह । यमा देवास्य मृत्युमवयजते ॥ ६ ॥

प्रजापते न त्वदेतान्यन्यदिति तस्यै गृहे जुहुयात् । यां कामयेत राष्ट्रमस्यै पूजा स्यादिति । राष्ट्रमेवास्यै पूजा भवति । पूर्णमयेनाध्वर्युरभिषिञ्चति । ब्रह्मवर्चसमेवास्मिन्त्वपिन्दधाति । औदुम्बरेण राजन्यः । ऊर्जमेवास्मिन्नन्नाद्यं दधाति । आश्वत्येन वैश्यः । विशामेवास्मिन् पुष्टिं दधाति । नैयग्रोधेन जन्यः ॥ मित्रारथेवास्यै कल्पयति । अथो प्रतिष्ठित्यै ॥ ७ ॥

भवत्याहुः पुरुषञ्जोसेत्याह निरवदयते यजते जन्यो द्वे च ॥ अनु० ८ ॥

नवमोऽनुवाकः ।

इन्द्रस्य वर्जोऽसि वाचं घ्नदति रथमपावहरति विजि-

त्यै । मि॒त्रावरु॑णयोस्त्वा प्र॒शास्त्रोः पु॒शिषो यु॒न॒ज्मीत्या॑ह ।
ब्र॒ह्म॒णै॒वैनं॑ दे॒वता॑भ्यां यु॒नक्ति॑ । पु॒ष्टि॒वा॒हि॒नं यु॒नक्ति॑ ।
पु॒ष्टि॒वा॒ही वै दे॒वर॑थः । दे॒वर॑थमे॒वास्मै॑ यु॒नक्ति॑ । त्रयोऽ॒-
श्व॑ाभवन्ति । रथ॑श्चतुर्थः । द्वौ स॒व्येष्ठ॑सार॒थी । षट्स॒म्य॒-
द्य॑न्ते ॥ १ ॥

ष॒द्वा॒च॒त॒वः । च॒तु॒भि॒रे॒वैनं॑ यु॒नक्ति॑ । वि॒ष्णु॒कृ॒मा॒न॒-
क्र॑मते । वि॒ष्णु॒रे॒व भू॒त्वेमाँ॑ल्लो॒कान॒भिज॑यति । यः क्ष॒-
त्रि॒यः प्र॒ति॒हि॒तः । सोऽ॒न्वार॑भते । रा॒ध्रमे॒व भ॑वति । त्रि॒-
ष्टु॒भा॒न्वार॑भते । इ॒न्द्रि॒यं वै त्रि॒ष्टुक् । इ॒न्द्रि॒यमे॒व यज॑-
मा॒ने॒दधा॑ति ॥ २ ॥

म॒रु॒तां प्र॑स॒वे॒जेष॑मित्या॑ह । म॒रु॒द्भि॒रे॒व प्र॑सू॒त॒उज्ज॑-
यति । आ॒सं म॒न॒इत्या॑ह । यदै॒व म॒न॒सै॒षीत् । तदा॑पत् ।
रा॒ज॒न्यं जि॑नाति । अ॒ना॒क्रान्त॑ए॒वाक्र॑मते । वि॒वा॒ए॒ष
इ॒न्द्रि॒ये॒ण वी॒र्य्ये॑ण॒र्ध्यते॑ । यो रा॒ज॒न्यं जि॑नाति । स॒म॒ह॒-
मि॒न्द्रि॒ये॒ण वी॒र्य्ये॑णेत्या॑ह ॥ ३ ॥

इ॒न्द्रि॒यमे॒व वी॒र्य्य॑मा॒त्म॒न्य॑त्ते । प॒शूनां॑ म॒न्युर॑सि तवे॒व
मे म॒न्युर्भू॑यादिति॑ वा॒रा॒ही॒उ॒पा॒न॒हा॒वु॒पमु॑ञ्चते । प॒शू॒-
नां वा॒ए॒ष म॒न्युः । यद्वा॒रा॒हः । तेनै॒व प॑शूनां म॒न्युमा॑त्म॒-
न्य॑त्ते । अ॒भि॒वा॒इ॒यः सु॑पु॒वा॒णं का॑मयते । तस्यै॒श्वरे॑न्द्रि॒यं

वीर्यमादातोः । वाराहीउपानहावुपमुञ्चते । अस्या-
एवान्तर्धत्ते । इन्द्रियस्य वीर्यस्यानात्यै ॥ ४ ॥

नमोमात्रे पृथिव्याइत्याहाहिः सायै । इयदस्यायु-
रस्यायुर्मे धेहीत्याह । आयुरेवात्मन्धत्ते । ऊर्गस्थूर्ज-
मे धेहीत्याह । ऊर्जमेवात्मन्धत्ते । युङ्क्षि वर्चाऽसि वर्चा
मयि धेहीत्याह । वर्चमेवात्मन्धत्ते । एकधा ब्राह्मण उप-
हरति । एकधैव यजमान आयुरूर्जं वर्चादधाति । र-
थविमोचनीया जुहोति प्रतिष्ठित्यै ॥ ५ ॥

त्रयोऽश्वाभवन्ति । रथश्चतुर्थः । तस्माच्चतुर्जुहोति ।
यदुभौ सहावतिष्ठेतां । समानं लोकमियतां । सह स-
ङ्गहीचा रथवाहने रथमादधाति । सुवर्गादेवैनं लो-
कादुन्तर्दधाति । ह॒सः शुचिपदित्यादधाति । ब्रह्मणै-
वैनमुपावहरति । ब्रह्मणा दधाति ॥ अतिच्छन्दसा द-
धाति । अतिच्छन्दावै सर्वाणि छन्दाःसि । सर्वेभि-
रेवैनं छन्दोभिरादधाति । वर्षा वाण्या छन्दसां । यद-
तिच्छन्दाः । यदतिच्छन्दसा दधाति । वर्षैवैनं समा-
नानां करोति ॥ ६ ॥

पद्यन्ते दधाति वीर्येणेत्याहानात्यै प्रतिष्ठित्यै ब्रह्म-
णा दधाति सप्त च ॥ अनु० ८ ॥

मि॒त्रोऽसि॒ वरु॑णोऽसी॒त्याह॑ । मै॒त्रं वा॒ञ्च॑हः । वा॒रु॒णी
रा॒त्रिः । अ॒हो॒रा॒त्राभ्या॑मे॒वैन॑मुपाव॑हरति । मि॒त्रोऽसि॒
वरु॑णोऽसी॒त्याह॑ । मै॒त्रोवै॑ दक्षि॒णः । वा॒रु॒णः स॒व्यः । वै॒
श्व॒दे॒व्यामि॑क्षा । स्वमे॒वैनौ॑ भा॒ग॒धेय॑मुपाव॑हरति । सम॒
हं वि॒श्वैर्दे॒वैरि॒त्याह॑ ॥ १ ॥

वै॒श्व॒दे॒व्यो वै॑ पु॒जाः । ता॒ए॒वाद्याः॑ कुरु॑ते । क्ष॒त्रस्य॒ ना॒
भि॒रसि॑ क्ष॒त्रस्य॒ योनि॑र॒सीत्य॑धी॒वास॑मास्तृ॒णाति॑ स॒यो॒
नि॒त्वाय॑ । स्यो॒ना मा॑सी॒द सु॑ष॒दा मा॑सी॒देत्या॑ह । य॒था
य॒जुरे॒वैतत् । मा॒ त्वा हि॑ः॒सी॒न्मा मा॑ हि॑ः॒सी॒दित्या॑ह
हि॑ः॒सायै॑ । नि॒षसा॑द धृ॒तव्र॑तो॒वरु॑णः प॒त्या स्वा॑साम्ना॒
ज्या॑य सु॒क्रतु॑रि॒त्याह॑ । सा॒म्नाज्य॑मे॒वैन॑ सु॒क्रतुं॑ करोति ।
ब्र॒ह्मा ३ त्व॑ः रा॒जन् ब्र॒ह्मासि॑ स॒विता॑सि स॒त्यस॑व॒इ॒
त्या॑ह । स॒विता॑र॒मेवैन॑ स॒त्यस॑वं करोति ॥ २ ॥

ब्र॒ह्मा ३ त्व॑ः रा॒जन् ब्र॒ह्मासी॒न्द्रोऽसि॑ स॒त्यौजा॑इत्या॒ह ।
इ॒न्द्रमे॒वैन॑ स॒त्यौज॑सं करोति । ब्र॒ह्मा ३ त्व॑ः रा॒जन्
ब्र॒ह्मासि॑ मि॒त्रोऽसि॑ सु॒शेव॑इत्या॒ह । मि॒त्रमे॒वैन॑ सु॒शेवं॑
करोति । ब्र॒ह्मा ३ त्व॑ः रा॒जन् ब्र॒ह्मासि॑ वरु॑णोऽसि स॒त्य॒
ध॒र्म॑त्या॒ह । वरु॑णमे॒वैन॑ स॒त्यध॑र्मा॒णं करोति॑ । स॒वि॒
तासि॑ स॒त्यस॑व॒इत्या॑ह । गा॒य॒त्रीमे॒वैते॑ना॒भिव्या॑हरति ।

इन्द्रोऽसि सत्यौजा इत्याह । त्रिष्टुभमेवैतेनाभिव्याहरति ॥ ३ ॥

मित्रोऽसि सुशेव इत्याह । जगतीमेवैतेनाभिव्याहरति । सत्यमेतादेवताः । सत्यमेतानि छन्दांसि । सत्यमेवावरुन्धे । वरुणोऽसि सत्यधर्मेत्याह । अनुष्टुभमेवैतेनाभिव्याहरति । सत्यानृते वा अनुष्टुप् । सत्यानृते वरुणः । सत्यानृते एवावरुन्धे ॥ ४ ॥

नैनं सत्यानृते उदिते हिंस्तः । य एवं वेद । इन्द्रस्य वज्रोऽसि वार्चघ्न इति स्फ्यं प्रयच्छति । वज्रोवै स्फ्यः । वज्रेणैवास्मा अवरपरं रन्धयति । एवं हि तच्छेयः । यदस्मा एते रथ्येयुः । दिशोऽभ्ययं राजा भूदिति पञ्चाक्षान् प्रयच्छति । एतेवै सर्व्वेयाः । अपराजायिनमेवैनं करोति ॥ ५ ॥

ओदनमुद्भवते । परमेष्ठी वा एषः । यदोदनः । परमामेवैनं श्रियं गमयति । सुश्लोकांश्च सुमङ्गलांश्च सत्यराजाश्च नित्याह । आशिषमेवैतामाशास्ते । श्यौनः श्येपमास्थापयते । वरुणपाशादेवैनं मुञ्चति । परः शतं भवति । शतायुः पुरुषः शतेन्द्रियः ॥ आयुष्येवेन्द्रिये प्रतिष्ठति । मारुतस्य चैकविंशतिकपालस्य वैश्वदेव्यै

चामि॒क्षाया॒अ॒ग्नये॑ स्वि॒ष्ट॒कृते॑ स॒मव॑द्यति । दे॒वता॑भिरे॒वै-
न॑मु॒भय॑तः परि॑गृह्णाति । अ॒पां न॑म्रे स्वा॒होर्जो॑न॒म्रे स्वा-
हा॒ग्नये॑ गृह्ण॑तये स्वा॒हेति॑ ति॒स्रश्चाहु॑तीर्जु॒होति॑ । चय॑-
द्भ॒मे लो॒काः । ए॒षेव॑ लो॒केषु॑ प्र॒ति॒तिष्ठ॑ति ॥ ६ ॥

दे॒वैरि॒त्याह॑ स॒त्यस॑वं करोति चि॒ष्ट॒भ॒मेवै॑तेनाभि-
व्या॒हर॑ति स॒त्यानृ॑ते॒एवाव॑रुन्धे करोति श॒तेन्द्रि॑यः पट्
च ॥ अनु० १० ॥

ए॒तद्ब्रा॑ह्म॒णानि॑ धा॒त्रे र॒त्निनां॑ दे॒वसु॒वाम॒र्थेऽतो॒दे-
वो॒र्हि॒शः॒ सोम॒स्येन्द्र॑स्य मि॒त्रोद॑श ॥ १० ॥

ए॒तद्ब्रा॑ह्म॒णानि॑ वैष्ण॒वं चि॒क॒पा॒लम॑न्नं वै पू॒षावा-
शा॒स्येत्या॑ह॒ दिश॑उ॒दङ्प॑रेत्य॒ब्रह्मा॑ ३ त्व॑राज॒ञ्चतुः॑-
षष्टिः ॥ ६४ ॥ हरिः ओ३म् ॥

इति सप्तमोऽध्यायः ॥

हरिः ॐ ॥

प्रथमाष्टके अष्टमाध्याये

प्रथमोऽनुवाकः ।

व॒रु॒णस्य॑ सु॒पु॒वा॒णस्य॑ द॒श॒धेन्द्रि॑यं वी॒र्य्यं॑ प॒राप॑तत् ।
तत्स॒ःसृ॒ङ्गि॒रनु॑स॒म॑स॒र्पत् । तत्स॒ःसृ॒पा॑ः स॒ःसृ॒प॒त्वं । अ॒-

अग्निना देवेन प्रथमेऽहं ननु प्रायुङ्क्त । सरस्वत्या वाचा
द्वितीये । सवित्रा प्रसवेन तृतीये । पूष्णा पशुभिश्चतुर्थे ।
वृहस्पतिना ब्रह्मणा पञ्चमे । इन्द्रेण देवेन षष्ठे । वरु-
णेन स्वया देवतया सप्तमे ॥ १ ॥

सोमेन राज्ञाष्टमे । त्वष्टा रूपेण नवमे । विष्णुना
यज्ञेनाप्तोत् । यत्सः सृष्टो भवन्ति । इन्द्रियमेव तद्वीर्यं
यजमानश्चाप्नोति । पूर्वा पूर्वा वेदिर्भवति । इन्द्रियस्य
वीर्यं स्यावरुध्यै । पुरस्तादुपसदाः सौम्येन प्रचरति ।
सोमो वै रेतोधाः । रेत एव तदधाति ॥ अन्तरा त्वाष्ट्रेण ।
रेत एव हितं त्वष्टा रूपाणि विकरोति । उपरिष्ठाद्वै-
ष्णवेन । यज्ञो वै विष्णुः । यज्ञ एवान्ततः प्रतितिष्ठति ॥ २ ॥

सप्तमे दधाति पञ्च च ॥ अनु० १ ॥

द्वितीयोऽनुवाकः ।

जामि वाएतत् कुर्वन्ति । यत्सद्यो दीक्षयन्ति सद्यः
सोमं क्रीणन्ति । पुण्डरिसृजां प्रयच्छत्यजामित्वाय ।
अङ्गिरसः सुवर्गं लोकं यन्तः । अप्सु दीक्षातपसी प्रा-
वेशयन् । तत्पुण्डरीकमभवत् । यत्पुण्डरिसृजां प्रय-
च्छति । साक्षादेव दीक्षातपसी अवस्ये । दशभिर्वत्स-
तरैः सोमं क्रीणाति । दशाक्षरा विराट् ॥ १ ॥

अन्नं विराट् । विराजैवान्नाद्यमवरुन्धे । मुष्कराभ-
वन्ति सेन्द्रुत्वाय । दशपेयोभवति । अन्नाद्यस्यावरुन्ध्यै ।
शतं ब्राह्मणाः पिबन्ति । शतायुः पुरुषः शतेन्द्रियः ।
आयुष्येवेन्द्रिये प्रतितिष्ठति । सप्तदशः स्तोत्रं भवति ।
सप्तदशः पूजापतिः ॥ २ ॥

पूजापतेराष्ट्यै । पुकाशावध्वर्य्यैवे ददाति । पुकाशमे-
वेनं गमयति । सजमुज्ञाचे । व्येवासमै वासयति । रुक्मः
होचै । आदित्यमेवास्माउनयति । अश्वं प्रस्तोतृप्रति-
हर्तृभ्यां । पूजापत्योवाअश्वः । पूजापतेराष्ट्यै ॥ ३ ॥

द्वादशपष्टौहीर्ब्रह्मणे । आयुरेवावरुन्धे । वशां मैत्रा
वरुणाय । राष्ट्रमेव वश्यकः । चृषभं ब्राह्मणाच्छसिने ।
राष्ट्रमेवेन्द्रियाव्यकः । वाससी नेष्टापोतृभ्यां । पवित्रे-
रवास्यैते । स्थूरियवप्रचितमच्छावाकाय । अन्तएव वरु-
णमवयजते ॥ ४ ॥

अनङ्गाहमग्नीधे । वह्निर्वाअनङ्गान् । वह्निर्ग्रीत् ।
वह्निर्नैव वह्नियज्ञस्यावरुन्धे । इन्द्रस्य सुपुवाणस्य चेधे-
न्द्रियं वीर्य्यं परापतत् । भृगुस्तृतीयमभवत् । आय-
न्तीयं तृतीयं । सरस्वती तृतीयं । भार्गवोहोता भवति ।
आयन्तीयं ब्रह्मसामं भवति ॥ वारवन्तीयमग्निष्टोमसा-

मं । सारस्वतीरपोऽगृह्णाति । इन्द्रियस्य वीर्यस्यावरुध्यै ।
 आयन्तीयं ब्रह्मसामं भवति । इन्द्रियमेवास्मिन् वीर्यं
 श्रयति । वारवन्तीयमग्निष्टोमसामं । इन्द्रियमेवास्मिन्
 वीर्यं वारयति ॥ ५ ॥

विराट् पूजापतिरश्वः पूजापतेराश्वै यजते ब्रह्मसामं
 भवति सप्त च ॥ अनु० २ ॥

तृतीयोऽनुवाकः ।

ईश्वरोवाण्य दिशोऽनुन्मदितोः । यं दिशोऽनुव्या-
 स्थापयन्ति । दिशामवेष्टयोभवन्ति । दिक्ष्वेव प्रतिति-
 ष्ठत्यनुन्मादाय । पञ्च देवतायजति । पञ्च दिशः । दि-
 क्ष्वेव प्रतितिष्ठति । हविषो हविष इष्ट्वा वाहस्पत्यमभि-
 धारयति । यजमानदेवत्यो वै वृहस्पतिः । यजमानमेव
 तेजसा समर्धयति ॥ १ ॥

आदित्यामल्हां गर्भिणीमालभते । मारुतो पृश्निं
 पष्ठौही । विश्वैवास्मै राष्ट्रञ्च समीचीं दधाति । आ-
 दित्या पूर्वाया प्रचरति । मारुत्योत्तरया । राष्ट्रञ्च
 विशमनुबभ्राति । उच्चैरादित्याया आश्रावयति । उ-
 पाशु मारुत्यै । तस्माद्द्राष्ट्रं विशमतिवदति । गर्भिण्या-
 दित्या भवति ॥ २ ॥

इन्द्रियं वै गर्भः । राष्ट्रमेवेन्द्रियाव्यक्तः । अगर्भा मा-
रुती । विद्धै मरुतः । विशमेव निरिन्द्रियामकः । देवा-
सुराः संयत्ता आसन् । ते देवाश्चिन्तितः पूषन्वाचः स-
त्यः सन्निधाय । अन्तेनासुरानभ्यभवन् । तैश्चिन्तितं
पूष्णे पुरोडाशं द्वादशकपालं निरवपन् । ततो वै ते
वाचः सत्यमवारुन्धत ॥ ३ ॥

यद्विन्तितं पूष्णे पुरोडाशं द्वादशकपालं निर्वपति ।
अन्तेनैव आत्तुव्यानभिभूय । वाचः सत्यमवारुन्धे ।
सरस्वते सत्यवाचे चरुं । पूर्वमेवोदितं । उत्तरेणाभि-
गृणाति । सवित्रे सत्यप्रसवाय पुरोडाशं द्वादशकपालं
प्रसूत्यै । दूतान् प्रहिणोति । आविदं एता भवन्ति ।
आविदमेवैनं गमयन्ति ॥ अथो दूतेभ्य एव न च्छिद्यते ।
तिसृधन्वः शुष्कदृतिर्दक्षिणा समृध्यै ॥ ४ ॥

अर्धयति भवत्यरुन्धत गमयन्ति द्वे च ॥ अनु० ३ ॥

चतुर्थोऽनुवाकः ।

आग्नेयमष्टकपालं निर्वपति । तस्माच्छिशिरे कुरु-
पञ्चालाः प्राञ्चोयान्ति । सौम्यं चरुं । तस्माद्वसन्तं व्य-
वसायादयन्ति । सवित्रं द्वादशकपालं । तस्मात् पुर-

स्ताद्यवानाः सवित्राविरुन्धते । वार्हस्पत्यं चरुं । सवि-
त्रैव विरुध्य । ब्राह्मणायवानादधते । त्वाष्ट्रमष्टाक-
पालं ॥ १ ॥

रूपाण्येव तेन कुर्वते । वैश्वानरं द्वादशकपालं ।
तस्माज्जघन्येनैदाधे पृत्यञ्चः कुरुपञ्चालायान्ति । सा-
रस्वतं चरुं निर्वपति । तस्मात् प्राटपि सर्वावाचो
वदन्ति । पौष्णेन व्यवस्यन्ति । मैत्रेण कषन्ते । वारुणेन
विधृता आसते । श्रैत्रपत्येन पाचयन्ते । आदित्येनाद-
धते ॥ २ ॥

मासि मास्येतानि हवींषि निरूप्याणीत्याहुः ।
तेनैवर्तून् प्रयुङ्क्ष्विति । अथो खल्वाहुः । कः संवत्सरं
जीविष्यतीति । षडेव पूर्व्येद्युर्निरूप्याणि । षडुत्तरेद्युः ।
तेनैवर्तून् प्रयुङ्क्षे । दक्षिणोरथवाहनवाहः पूर्व्येषां द-
क्षिणा । उत्तरुत्तरेषां । संवत्सरस्यैवान्तौ युनक्ति ॥
सुवर्गस्य लोकस्य समर्थ्यै ॥ ३ ॥

त्वाष्ट्रमष्टाकपालं दधते युनक्त्येकं च ॥ अनु० ४ ॥

पञ्चमोऽनुवाकः ।

इन्द्रस्य सुपुत्राण्यस्य दशधेन्द्रियं वीर्यं परापतत् ।
स यत्प्रथमं निरष्टीवत् । तत्कलमभवत् । यद्वितीयं ।

तद्वदरं । यत्तृतीयं । तत्कर्कन्धु । यन्नस्तः । स सिंहः ।
यदक्ष्योः ॥ १ ॥

स शार्दूलः । यत्कर्णयोः । स वृकः । यजुर्ध्वः । स सोमः ।
यावाची । सा सुरा । त्रयाः सक्तवोभवन्ति । इन्द्रिय-
स्यावरुध्यै । त्रयाणि लोमानि ॥ २ ॥

त्विषिमेवावरुन्धे । त्रयोग्रहाः । वीर्यमेवावरुन्धे ।
नाम्ना दशमी । नव वै पुरुषे प्राणाः । नाभिर्दशमी । प्रा-
णा इन्द्रियं वीर्यं । प्राणानेवेन्द्रियं वीर्यं यजमानात्म-
न्यत्ते । सीसेन क्लीवाच्छर्षाणि क्रीणाति । न वा एतदयो
न हिरण्यं ॥ ३ ॥

यत्सीसं । न स्त्री न पुमान् । यत्क्लीबः । न सोमो
न सुरा । यत्सौचामणीसमृद्धौ । स्वादी त्वा स्वादुने-
त्याह । सोममेवैनां करोति । सोमोऽस्यश्विभ्यां पच्यस्व
सरस्वत्यै पच्यस्वेन्द्राय सूचाम्णै पच्यस्वेत्याह । एताभ्यो
ह्येषा देवताभ्यः पच्यते । तिस्रः सः सृष्ट्वा वसति ॥ ४ ॥

तिस्त्रोहि रात्रीः क्रीतः सोमो वसति । पुनातु ते प-
रिषुतमिति । यजुषा पुनाति व्यावृत्त्यै । पवित्रेण पुना-
ति । पवित्रेण हि सोमं पुनन्ति । वायुः पूतः पवित्रेणेति ।
नैतया पुनीयात् । व्यृद्धा ह्येषा । अतिपवितस्यैतया पुनी-

यात् । कुविदङ्गेत्यनिरुक्तया प्राजापत्यया गृह्णाति ॥ ५ ॥

अनिरुक्तः पुजापतिः । पुजापतेरासौ । एकयर्चा गृह्णाति । एकधैव यजमाने वीर्यं दधाति । आश्विनं धूम्रमालभते । अश्विनौ वै देवानां भिषजौ । ताभ्यामेवास्मै भेषजं करोति । सारस्वतं मेघं । वाग्वै सरस्वती । वाचैवैनं भिषज्यति ॥ ऐन्द्रमृषभः सेन्द्रत्वाय ॥ ६ ॥

अश्व्योर्लोमानि हिरण्यं वसति गृह्णाति भिषज्यत्येकञ्च ॥ अनु० ५ ॥

षष्ठोऽनुवाकः ।

यत्तिषु यूपेष्वालभेत । बहिर्द्धास्मादिन्द्रियं वीर्यं दधात् । आर्तव्यमस्मै जनयेत् । एकयूपश्चालभते । एकधैवास्मिन्निन्द्रियं वीर्यं दधाति । नास्मै आर्तव्यं जनयति । नैतेषां पशूनां पुरोडाशाभवन्ति । ग्रहपुरोडाशा ह्येते । युवः सुराममश्विनेति सर्वदेवत्ये याज्यानुवाक्ये भवतः । सर्वा एव देवताः प्रीणाति ॥ १ ॥

ब्राह्मणं परिक्रीणीयादुच्छेषणस्य पातारं । ब्राह्मणो ह्याहुत्या उच्छेषणस्य पाता । यदि ब्राह्मणं न विन्देत् । वल्मीकवपायामवनयेत् । सैव ततः प्रायश्चित्तिः । यद्वै-

सौचामण्यै व्यृद्धं । तदस्यै समृद्धं । नानादेवत्याः पशवश्च
पुरोडाशाश्च भवन्ति समृद्ध्यै । ऐन्द्रः पशूनामुत्तमो भ-
वति । ऐन्द्रः पुरोडाशानां प्रथमः ॥ २ ॥

इन्द्रिये एवास्मै समीचीं दधाति । पुरस्तादनूयाजा-
नां पुरोडाशैः प्रचरति । पशवो वै पुरोडाशाः । पशूने-
वावरुन्ध । ऐन्द्रमेकादशकपालं निर्वपति । इन्द्रियमेवा-
वरुन्धे । सावित्रं द्वादशकपालं प्रसृत्यै । वारुणं दशक-
पालं । अन्ततएव वरुणमवयजते । वडं वा दक्षिणा ॥ ३ ॥

उत वाएषाश्चसूते । उताश्वतरं । उत सोम उत सु-
रा । यत्सौचामणीसमृद्ध्यै । बार्हस्पत्यं पशुं चतुर्थम-
तिपवितस्यालभते । ब्रह्म वै देवानां बृहस्पतिः । ब्रह्म-
णैव यज्ञस्य व्यृद्धमपि वपति । पुरोडाशवानेष पशुर्भव-
ति । न ह्येतस्य ग्रहं गृह्णन्ति । सोमप्रतीकाः पितरस्तृ-
ष्णुतेति शतातृष्णायाः समवनयति ॥ ४ ॥

शतायुः पुरुषः शतेन्द्रियः । आयुष्येवेन्द्रिये प्रतिति-
ष्ठति । दक्षिणेऽग्नौ जुहोति । पापवस्यस्य व्याहृत्यै । हि-
रण्यमन्तरा धारयति । पूतामेवैनां जुहोति । शतमानं
भवति । शतायुः पुरुषः शतेन्द्रियः । आयुष्येवेन्द्रिये प्र-
तितिष्ठति । यच्चैव शता तृष्णां धारयति ॥ ५ ॥

तन्निदधाति प्रतिष्ठित्यै । पितृन् वा एतस्येन्द्रियं
वीर्यं गच्छति । यः सोमाऽतिपवते । पितॄणां याज्यानु-
वाक्पाभिरुपतिष्ठते । यदेवास्य पितॄनिन्द्रियं वीर्यं ग-
च्छति । तदेवावरुन्धे । तिसृभिरुपतिष्ठते । तृतीये वा-
इतो लोके पितरः । तानेव प्रीणाति । अथो चीणि वै
यज्ञस्येन्द्रियाणि ॥ अध्वर्युर्होता बृहन्ना । तउपतिष्ठन्ते ।
यान्येव यज्ञस्येन्द्रियाणि । तैरेवास्यै भेषजं करोति ॥ ६ ॥

प्रीणाति पृथमो दक्षिणा समवनयति धारयतीन्द्रि-
याणि चत्वारि च ॥ अनु० ६ ॥

सप्तमोऽनुवाकः ।

अग्निष्टोममगृह्णाहरति । यज्ञमुखं वा अग्निष्टोमः ।
यज्ञमुखमेवारभ्य सवमाक्रमते । अथैषोऽभिषेचनीय-
श्चतुस्त्रिंशपवमानो भवति । चयस्त्रिंशद्वै देवताः ।
ता एवाप्नोति । पूजापतिश्चतुस्त्रिंशः । तमेवाप्नोति । स-
शरण्य स्तोमाना मयथापूर्वं । यद्विपमास्तोमाः ॥ १ ॥

एतावान् वै यज्ञः । यावान् पवमानाः । अन्तश्शेषणं
त्वा अन्यत् । यत्समाः पवमानाः । तेनासंशरः । तेन
यथापूर्वं । आत्मनैवाग्निष्टोमेन भर्षति । आत्मना

पुण्यै॑भवति । पु॒जा वा॒उ॒क्थानि॑ । प॒शव॑उ॒क्थानि॑* । यदु॒क्थ्यो॑ भवत्यनु॒सन्त॑त्यै ॥ २ ॥

स्तोमाः प॒शव॑उ॒क्थान्येक॑ञ्च ॥ अनु० ७ ॥

अष्टमोऽनुवाकः ।

उप॑ त्वा जा॒मयो॑गिर॒इति॑ प्रति॒प॒द्भवति॑ । वा॒ग्व वा॒युः ।
वा॒च॒ए॒वैषो॑ऽभिषे॒कः । स॒र्व्वी॒सामे॒व पु॒जाना॑ः सू॒यते ।
स॒र्व्वी॒एनं॑ पु॒जारा॑जेति॒ वद॑न्ति । ए॒तमु॒त्थं द॑श॒स्त्रिप॒द्-
त्वा॒ह । आ॒दि॒त्यावै॑ पु॒जाः । पु॒जाना॑मे॒वैते॑न॒ सू॒यते ।
यन्ति॒ वा॒एते॑ य॒ज्ञमु॒खात् । ये सं भा॒र्या॑ञ्चक्रन् ॥ १ ॥

यदा॒ह प॑व॒स्व वा॒चो॑अ॒ग्नि॒यइति॑ । तेनै॒व य॑ज्ञमु॒खान्न॑-
यन्ति॑ । अ॒नु॒ष्टुक् प्र॑थ॒मा भ॑वति । अ॒नु॒ष्टुगु॑त्त॒मा वा॒ग्वा-
अ॒नु॒ष्टुक् । वा॒चैव॑ पु॒यन्ति॑ । वा॒चो॒द्यन्ति॑ । उ॒द्वतो॑र्भवन्ति ।
उ॒द्वदा॑अ॒नु॒ष्टुभो॑रू॒पं । आ॒नु॒ष्टुभो॑राज॒न्यः ॥ २ ॥

तस्मा॒दु॒द्वतो॑र्भवन्ति । सौ॒र्य्य॑नु॒ष्टुगु॑त्त॒मा भ॑वति । सु॒व-
र्गस्य॑ लो॒कस्य॑ सन्त॑त्यै । योवै स॒वादे॑ति । नैनः॑ स॒वउप॑-
नमति॑ । यः सा॒मभ्य॑एति॑ । पापी॑यान्त्सुषु॒वाणो॑भ॒व-
ति॑ । ए॒तानि॒ खलु॑ वै सा॒मानि॑ । यत्पृ॒ष्ठानि॑ । यत्पृ॒ष्ठा-
नि॒ भव॑न्ति ॥ ३ ॥

* काशीस्थपुस्तके, पशवउक्थानि । प्रजा वा उक्थानि । इति पाठ-
व्यत्ययो वर्त्तते ।

तैरेव सवान्नैति । यानि देवराजानां सामानि ।
 तैरमुष्मिँल्लोकञ्च धोति । यानि मनुष्यराजानां सा-
 मानि । तैरस्मिँल्लोकञ्च धोति । उभयौरेव लोकयो-
 र्च धोति । देवल्लोके च मनुष्यलोके च । एकविंशोऽभि-
 पेचनीयस्योत्तमो भवति । एकविंशः केशवपनीयस्य
 प्रथमः । सप्तदशो दशपेयः ॥ ४ ॥

विद्वा एकविंशः । राष्ट्रं सप्तदशः । विश्वैतन्म-
 ध्यतोऽभिपिच्यते । तस्माद्वा एष विशां प्रियः । विशो हि
 मध्यतोऽभिपिच्यते । यद्वा एनमदो दिशोऽनुव्यास्थापय-
 न्ति । तत्सुवर्गं लोकमभ्यारोहति । यदि मं लोकं न प्र-
 त्यवरोहेत् । अतिजनं वेयात् । उद्वा माद्येत् ॥ यदेष
 प्रतीचीनस्तोमो भवति । इममेव तेन लोकं प्रत्यवरो-
 हति । अथो अस्मिन्नेव लोके प्रतितिष्ठत्यनुन्मादाय
 ॥ ५ ॥

अक्रन्नाजन्यो भवन्ति दशपेयो माद्येत् चीणिं च ॥
 अनु० ८ ॥

नवमोऽनुवाकः ।

इयं वै रजता । असौ हरिणी । यद्रुक्मौ भवतः ।
 आभ्यामेव न मुभयतः परिगृह्णाति । वरुणस्य वा अभि-

षिच्यमानस्यापः । इन्द्रियं वीर्यं निरघ्नन् । तत्सुवर्णं
 हिरण्यमभवत् । यद्रुक्ममन्तर्दधाति । इन्द्रियस्य वी-
 र्यस्यानिर्धाताय । शतमानो भवति शतक्षरः ॥ शतायुः
 पुरुषः शतेन्द्रियः । आयुष्येवेन्द्रिये प्रतितिष्ठति । आयु-
 र्वै हिरण्यं । आयुष्याएवैनमभ्यतिक्षरन्ति । तेजोवै हि-
 रण्यं । तेजस्याएवैनमभ्यतिक्षरन्ति । वर्चोवै हिरण्यं ।
 वर्चस्याएवैनमभ्यतिक्षरन्ति ॥ १ ॥

शतक्षरोऽष्टौ च ॥ अनु० ६ ॥

दशमोऽनुवाकः ।

अप्रतिष्ठितो वाण्डइत्याहुः । यो राजसूयेन यजत-
 इति । यदा वाण्ड एतेन द्विराच्रेण यजते । अथ प्रति-
 ष्ठा । अथ संत्सरमाप्नोति । यावन्ति संवत्सरस्याहोरा-
 चाणि । तावतीरेतस्य स्तोत्रियाः । अहोरात्रेष्वेव प्रति-
 तिष्ठति । अग्निष्टोमः पूर्वमहर्भवति । अतिरात्रउत्तरं
 ॥ १ ॥

नानैवाहोरात्रयोः प्रतितिष्ठति । पौर्णमास्यां पूर्व-
 महर्भवति । व्यष्टकायामुत्तरं । नानैवार्धमासयोः प्रति-
 तिष्ठति । अमावास्यायां पूर्वमहर्भवति । उद्दृष्टउत्तरं ।

नानैव मासयोः प्रतितिष्ठति । अथो खलु । येऽव स-
मानपक्षे पुण्याहे स्यातां । तयोः कार्यप्रतिष्ठित्यै ॥ २ ॥

अपश्योद्विराचइत्याहुः । द्वे ह्येते छन्दसौ । गा-
यत्रञ्च चैष्टुभञ्च । जगतीमन्तर्यन्ति । न तेन जग-
तीकृतेत्याहुः । यदेनां तृतीयसवने कुर्वन्तीति । यदा
वाएपा हीनस्याहर्भजते । साहस्य वा सवनं । अथैव
जगती कृता । अथ पश्यः ॥ व्यष्टिर्वाएप द्विराचः । य-
एवंविद्वान् द्विराचैण यजते । व्यवास्माउच्छति । अथो
तमएवापहते । अग्निष्टोमं ततआहरति । अग्निः सर्वा
देवताः । देवतास्वेव प्रतितिष्ठति ॥ ३ ॥

उत्तरं प्रतितिष्ठत्यै पश्यः सप्त च ॥ अनु० १० ॥

वरुणस्य जामीश्वरआग्नेयमिन्द्रस्य यत्रिष्वग्निष्टोम-
मुपत्येयं वै रजताऽप्रतिष्ठितो दश ॥ १० ॥

वरुणस्य यदश्विभ्यां यत्क्षिपु तस्मादुद्वतीः सप्तत्रिं-
शत् ॥ ३७ ॥ ॐ तत्सत् । हरिः ॐ ॥

इति तैत्तिरीयशाखीयब्राह्मणे प्रथमाष्टकः समाप्ति-
मगमत् ॥

तैत्तिरीयब्राह्मणे

द्वितीयाष्टके

प्रथमाध्याये

प्रथमोऽनुवाकः ।

श्रीमन्महागणाधिपतये नमः ।

हरिः ॐ ॥

अङ्गिरसोवै सचमासत । तेषां पृश्निर्घर्मधुगासीत् ।
सर्जीषेणाजीवत् । तेऽब्रुवन् । कस्मै नु सचमास्महे । ये
ऽस्याश्रोषधीर्न जनयामइति । ते दिवो वृष्टिमसृजन्त ।
यावन्तः स्तोकाश्चावापद्यन्त । तावतीरोषधयोऽजायन्त ।
ताजाताः पितरो विषेणालिम्पन् ॥ १ ॥

तासां जग्ध्वा रुध्यन्त्येत् । तेऽब्रुवन् । कइदमित्यम-
करिति । वयं भागधेयमिच्छमाना इति पितरोऽब्रुवन् ।
किं वै भागधेयमिति । अग्निहोत्र एव नोऽप्यस्त्वित्यब्रु-
वन् । तेभ्य एतद्भागधेयं प्रायच्छन् । यजुत्वा निमार्ष्टि ।
ततोवै तश्रोषधीरस्वदयन् । य एवं वेद ॥ २ ॥

स्वदन्तेऽस्माश्रोषधयः । ते वत्समुपावांसृजन् । इदं
नो हव्यं प्रदापयेति । सोऽब्रवीद्वरं वृणौ । दश मा राः

चीर्जातं न दौहन् । आसङ्ग्वं मात्रा सह चराणीति ।
 तस्माद्वत्सं जातं दशराचीर्न दुहन्ति । आसङ्ग्वं मात्रा
 सह चरति । वारे दृत्तः ह्यस्य । तस्माद्वत्सः सः सृष्टध-
 यः रुद्रो घातुकः ॥ अति हि सन्धान्धयति ॥ ३ ॥

अलिम्पन् वेद घातुक एकञ्च ॥ अनु० १ ॥

द्वितीयोऽनुवाकः ।

पुजापतिरग्निमसृजत । तं पुजाअन्वसृज्यन्त । तम-
 भागउपास्त । सौऽस्य पुजाभिरपाक्रामत् । तमवरु-
 त्समानोऽन्वैत् । तमवरुन्धन्नाशंकोत् । स तपोऽतप्यत ।
 सौऽग्निरुपारमत । तापिवैस्यपुजापतिरिति । स रुरा-
 टादुदमृष्ट ॥ १ ॥

तद्भुतमभवत् । तस्माद्यस्य दक्षिणतः केशाउन्मृष्टाः ।
 तां ज्यैष्ठलक्ष्मी प्राजापत्येत्याहुः । यद्रुराटादुदमृष्ट ।
 तस्माद्रुराटे केशा न सन्ति । तद्ग्री प्रागृह्णात् । तद्य-
 चिकित्सत् । जुह्वानी ३ माद्वौषा ३ मिति । तद्विचिकि-
 त्साय जन्म । य एवं विद्वान् विचिकित्सति ॥ २ ॥

वसीय एव चेतयते । तं वागभ्यवदज्जुहुधीति । सौ-
 ष्ववीत् । कस्त्वमसीति । स्वैव ते वागित्यब्रवीत् । सौऽजु-

होत्वाहेति । तत्स्वाहाकारस्य जन्म । यएव॑ स्वाहा-
कारस्य जन्म वेद । करोति स्वाहाकारेण वीर्ये । यस्यैवं
विदुषः स्वाहाकारेण जुह्वति ॥ ३ ॥

भोगायवास्य हुतं भवति । तस्याआहुत्यै पुरुषमसृ-
जत । द्वितीयमजुहोत् । सोऽश्वमसृजत । तृतीयमजु-
होत् । स गामसृजत । चतुर्थमजुहोत् । सोऽविमसृजत ।
पञ्चममजुहोत् । सोऽजामसृजत ॥ ४ ॥

सोऽग्निरभिभेत् । आहुतीभिर्वै तमाप्नोतीति । स पजा-
पतिं पुनः प्राविशत् । तं पूजापतिरब्रवीत् । जायस्वेति ।
सोऽब्रवीत् । किं भागधेयमभिजनिष्यइति । तुभ्यमेवे-
द॑ ह्याताइत्यब्रवीत् । स एतद्भागधेयमभ्यजायत । य-
दग्निहोचं ॥ ५ ॥

तस्मादग्निहोचमुच्यते । तद्भूयमानमादित्योऽब्रवीत् ।
माहोषीः । उभयोर्वै नावेतदिति । सोऽग्निरब्रवीत् ।
कथं नो होष्यन्तीति । सायमेव तुभ्यं जुहवन् । पूतर्म-
ह्यमित्यब्रवीत् । तस्मादग्नये साय॑ ह्ययते । सूर्याय
पूतः ॥ ६ ॥

आग्नेयी वै रात्रिः । ऐन्द्रमहः । यदनुदिते सूर्ये पू-
तर्जुह्यात् । उभयमेवाग्नेय॑ स्यात् । उदिते सूर्ये पू-

तर्जु॑होति । तथा॒ग्नये॑ सा॒यः॑ ह॒यते । सूर्य्या॑य पु॒तः ।
रात्रिं॑ वा॒अनु॑पुजाः प्र॒जाय॑न्ते । अ॒ह्ना प्र॑ति॒तिष्ठ॑न्ति ।
यत्सा॒यं जु॑होति ॥ ७ ॥

प्रैव तेन॑ जायते । उदि॑ते सूर्य्ये॑ पु॒तर्जु॑होति । प्रत्ये॒व
तेन॑ तिष्ठति । पु॒जाप॑तिर॒काम॑यत॒ प्रजा॑येयेति । स॒त-
द॑ग्नि॒होत्रं॑ मि॒थुन॑म॒पश्य॑त् । तदुदि॑ते सूर्य्ये॑ऽजु॒होत् । य-
जु॑पा॒न्यत् । तू॒ष्णीम॑न्यत् । ततो॒ वै स प्र॑जायत । यस्यै॒वं
वि॒दुष॑उदि॑ते सूर्य्ये॑ऽग्नि॒होत्रं॑ जु॒ह्वति ॥ ८ ॥

प्रैव जायते । अथो॒ यथा॒ दि॒वा प्र॑जा॒नन्ने॑ति । ता॒व-
गे॒व तत् । अथो॒ खल्व्वा॑हुः । यस्य॒ वै द्वौ पु॑र्य्यौ गृ॒हे वस॑-
तः । यस्तयो॑र॒न्यः रा॒धय॑त्य॒न्यं न । उ॒भौ वा वस॑ता॒वृ-
च्छ॑तीति । अ॒ग्निं वा॒वादि॑त्यः सा॒यं प्र॑वि॒शति । तस्मा॑द्-
ग्निर्दू॒रान्न॑क्तं द॒दृशे । उ॒भे हि ते॑र्ज॒सी स॒म्पद्ये॑ते ॥ ९ ॥

उ॒द्यन्तं॑ वा॒वादि॑त्यम॒ग्निरनु॑स॒मारो॑हति । तस्मा॑द्भूम-
ए॒वाग्ने॑र्दि॒वा द॒दृशे । यद्ग्नये॑ सा॒यं जु॑हुयात् । आ सूर्य्या॑य
वृ॒क्ष्येत । यत् सूर्य्या॑य पु॒तर्जु॑हुयात् । आ॒ग्नये॑ वृ॒क्ष्येत ।
दे॒वता॑भ्यः स॒मदं॑ द॒ध्यात् । अ॒ग्निर्ज्योति॑र्ज्योतिः सूर्य्यः
स्वा॒हेत्ये॒व सा॒यः हो॑त॒व्यं । सूर्य्या॑ज्योति॒र्ज्योति॑र॒ग्निः
स्वा॒हेति॑ पु॒तः । तथो॒भाभ्या॑ः सा॒यः ह॒यते ॥ १० ॥

उ॒भा॒भ्यां पु॒तः । न दे॒वता॑भ्यः स॒मदं॑ दधाति । अ॒मि॒र्ज्योति॑रि॒त्याह॑ । अ॒मि॒र्वै रे॒तो॒धाः । पु॒जाज्योति॑रि॒त्याह॑ । पु॒जाए॒वास्मै प्र॑ज॒नय॑ति । सू॒र्य्यो॒ज्योति॑रि॒त्याह॑ । पु॒जास्वे॒व प्र॑जा॒तासु॑ रे॒तो॒दधा॑ति । ज्योति॑र॒मिः स्वा॒हे॒त्याह॑ । पु॒जाए॒व प्र॑जा॒ताअ॒स्यां प्र॑ति॒ष्ठाप॑यति ॥ ११ ॥

तू॒ष्णीमु॑त्त॒रामाहु॑तिं जुहोति । मि॒थुन॒त्वाय॑ प्र॒जा॒त्यै । यदु॑दि॒ते सू॒र्य्ये पु॒तर्जु॑हुयात् । यथा॑ति॒थये॑ प्र॒द्रु॒ता॒य शू॒न्या॒यव॑स॒थाया॑हा॒र्य्यः॑ ह॒रन्ति॑ । ता॒दृगे॒व तत् । का॒ह त॒तस्त॒द्भव॑तीत्याहुः । यत्स॑ न वे॒द । यस्मै॑ तद्व॒रन्ती॑ति । तस्मा॑द्यदौष॒सं जुहो॑ति । तदे॒व स॑म्पु॒ति ॥ अथो॑ यथा॒ प्रार्थ॑मौष॒सं परि॒वेवे॑ष्टि । ता॒दृगे॒व तत् ॥ १२ ॥

अ॒मृष्ट॑ वि॒चिकि॑त्सति जुह्व॒त्यजाम॑सृजतामिहोच॑ः॒ सू॒र्य्याय॑ पु॒तर्जु॑होति जुह्व॒ति स॒म्पद्ये॑ते ह॒यते॑ स्थापयति स॒म्पुति॑ द्वे च ॥ अ॒नु० २ ॥

तृतीयोऽनुवाकः ।

रु॒द्रोवा॑णः । यद॒मिः । प॒त्नी स्था॒ली । यन्म॑ध्येऽग्ने॒रधि॑श्रयेत् । रु॒द्राय॑ प॒त्नीम॑पि दध्यात् । पु॒मायु॑का स्यात् । उ॒दी॒चोऽङ्ग॑रान्नि॒रू॒द्धाधि॑श्रयति । प॒त्नियै॑ गा॒पीथा॑य । व्य॒न्तान्॑ करोति । तथा॒ प॒त्यप्र॑मायका भवति ॥ १ ॥

घ॒म्मा॒वा॒ण॒घो॒ शान्तः । अ॒हर॒हः॒ प्र॒वृ॒ज्यते । यद॒ग्नि॒-
हो॒त्रं । प्र॒ति॒पि॒ञ्चे॒त्य॒शु॒काम॒स्य । शान्त॒मि॒व हि॒ प॒श॒व्यं ।
न प्र॒ति॒पि॒ञ्चे॒द्ब्र॒ह्म॒व॒र्च॒स॒काम॒स्य । स॒मि॒द्ध॒मि॒व हि॒ ब्र॒ह्म॒-
व॒र्च॒सं । अथो॒ खलु॑ । पु॒ति॒पि॒च्यमे॒व । यत्प्र॒ति॒पि॒ञ्चति॑
॥ २ ॥

तत्प॒श॒व्यं । यज्जु॒होति॑ । तद्ब्र॒ह्म॒व॒र्च॒सि । उ॒भय॑मे॒वा-
कः । प्र॒च्युतं॑ वा॒एत॒दस्मा॑लो॒कात् । अ॒गतं॑ दे॒वलो॒कं । य-
च्छ्रु॒तः ह॒विर॒न॒भि॒धारि॑तं । अ॒भि॒द्यो॑तयति । अ॒भ्ये॒वैन॑-
च्चार॑यति । अथो॒ दे॒व॒चै॒वन॑द्गमयति ॥ ३ ॥

प॒र्य॒ग्नि॒करो॑ति । रक्ष॑सा॒मप॑हृत्यै । त्रिःप॒र्य॒ग्नि॒करो॑-
ति । त्वा॒वृ॒द्धि॒ य॒ज्ञः । अथो॒ मे॒ध्य॒त्वाय॑ । यत्पु॒चीन॑मु॒द्दा-
स॒येत् । यज॑मानः शु॒चा॒र्प॒येत् । यद॑क्षि॒णा । पि॒तृ॒दे॒व-
त्यः॑ स्यात् । यत्पु॒त्यक् ॥ ४ ॥

प॒त्नीः शु॒चा॒र्प॒येत् । उ॒दी॒चीन॑मु॒द्दा॒सय॑ति । एषा वै
दे॒वम॑नु॒ष्याणाः॑ शान्ता दिक् । तामे॒वैन॑द॒नू॒द्दा॒सय॑ति
शान्त्यै । व॒र्त्म॑ करोति । य॒ज्ञस्य॑ सन्तत्यै । नि॒ष्ट॒पति॑ । उ-
पै॒व तत् स्तृ॑णाति । च॒तु॒रु॒न्न॑यति । च॒तु॒ष्पा॒दः प॒श॒वः ॥ ५ ॥

प॒शूने॒वाव॑रुन्धे । स॒र्वान् पू॒र्णानु॑न्नयति । स॒र्वे हि
पु॒ण्या॒रा॒द्वाः । अ॒नू॒च॒उ॒न्न॑यति । पु॒जाया॑अ॒नू॒चीन॑त्वाय ।

अनूच्येवास्य पुजार्धुका भवति । सम्मृशति व्यावृत्तयै । ना-
होम्यनुपसादयेत् । यदहोम्यनुपसादयेत् । यथान्य-
स्माउपनिधाय ॥ ६ ॥

अन्यस्मै पुयच्छति । तादृगेव तत् । आस्मै वृश्चेत ।
यदेव गार्हपत्येऽधिश्यति । तेन गार्हपत्यं प्रीणाति ।
अग्निरविभेत् । आहुतयोमात्येष्यन्तीति । स एताः स-
मिधमपश्यत् । तामार्धत्त । ततोवाअमावाहुतयो-
ऽद्वियन्त ॥ ७ ॥

यदेनः समयच्छत् । तत्समिधः समित्वं । समिध-
मादधाति । समेवैनं यच्छति । आहुतीनां धृत्यै । अथो
अग्निहोचमेवेध्यवत्करोति । आहुतीनां प्रतिष्ठित्यै ।
ब्रह्मवादिनो वदन्ति । यदेकाः समिधमाधाय द्वे आ-
हुती जुहोति । अथ कस्याः समिधि द्वितीयामाहुतिं
जुहोतीति ॥ ८ ॥

यद्वे समिधावादध्यात् । आवृष्यमस्मै जनयेत् ।
एकाः समिधमाधाय । यजुषान्यामाहुतिं जुहोति ।
उभे एव समिद्वती आहुती जुहोति । नास्मै आवृष्यं ज-
नयति । आदीप्तायां जुहोति । समिद्धमिव द्वि ब्रह्म-
वर्चसं । अथो यथातिथिं ज्योतिष्कृत्वा परिवेवेष्टि ।

तादृगेव तत् ॥ चतुरुन्नयति । द्विर्जुहोति । तस्माद्विपा-
चतुष्पादमत्ति । अथो द्विपद्येव चतुष्पदः प्रतिष्ठाप-
यति ॥ ८ ॥

भवति पृतिपिच्चति गमयति पृत्यक्पशवउपनि-
धायोद्वियन्तेति तच्चत्वारि च ॥ अनु० ३ ॥

चतुर्थोऽनुवाकः ।

उत्तरावतो वै देवाञ्चाहुतिमजुहवुः । अवाचीम-
सुराः । ततो देवा अभवन् । परासुराः । यं कामयेत
वसीयान्त्स्यादिति । कनीयस्तस्य पूर्वं हुत्वा । उत्त-
रं भूयोजुह्यात् । एषा वा उत्तरावत्याहुतिः । तां देवा-
अजुहवुः । ततस्तेऽभवन् ॥ १ ॥

यस्यैवं जुह्वति । भवत्येव । यं कामयेत पापोयान्त्स्या-
दिति । भूयस्तस्य पूर्वं हुत्वा । उत्तरं कनीयो जुह-
यात् । एषा वा अवाच्याहुतिः । तामसुरा अजुहवुः ।
ततस्ते पराभवन् । यस्यैवं जुह्वति । परैव भवति ॥ २ ॥

हुत्वोपसादयत्यजामित्वाय । अथो व्यावृत्तै । गा-
र्हपत्यं प्रतीक्षते । अननुध्यायिनमेवैनं करोति । अ-
ग्निहोत्रस्य वै स्थाणुरस्ति । तं यच्छेत् । यज्ञस्थाणु-

मृच्छेत् । एष वाअग्निहोत्रस्य स्थाणुः । यत्पूर्वाहुतिः ।
तां यदुत्तरयाभिजुहुयात् ॥ ३ ॥

यज्ञस्थाणुमृच्छेत् । अतिहाय पूर्वामाहुतिं जुहोति ।
यज्ञस्थाणुमेव परिदृणक्ति । अथो भ्रातृव्यमेवास्नाति-
क्रामति । अर्वाचीनः सायमुपमार्ष्टि । रेतएव तद्दधा-
ति । ऊर्द्धं प्रातः । प्रजनयत्येव तत् । बृहन्वादिनोव-
दन्ति । चतुरुन्नयति ॥ ४ ॥

द्विजुहोति । अथ कं द्वे आहुती भवतइति । अग्नौ
वैश्वानरइति ब्रूयात् । एष वाअग्निवैश्वानरः । यद्ब्रा-
ह्मणः । हुत्वा द्विः प्राश्नाति । अग्नावेव वैश्वानरे द्वे आ-
हुती जुहोति । द्विजुहोति । द्विर्निमार्ष्टि । द्विः प्राश्ना-
ति ॥ ५ ॥

पट् सम्पद्यन्ते । षड्वाच्यतवः । च्यतूनेव प्रीणाति । बृ-
हन्वादिनोवदन्ति । किन्देवत्यमग्निहोत्रमिति । वैश्व-
देवमिति ब्रूयात् । यद्यजुषा जुहोति । तदैन्द्राम्नं । यत्
तूष्णीं । तत्प्राजापत्यं ॥ ६ ॥

यन्निमार्ष्टि । तदोषधीनां । यद्वितीयं । तत्पितृणां ।
यत्प्राश्नाति । तद्गर्भाणां । तस्माद्गर्भाश्नन्ततो वर्धन्त ।

यदाचामति । तन्मनुष्याणां । उदङ्पर्यावृत्त्याचामति ॥ ७ ॥

आत्मनो गोपीथाय । निर्णेनेत्ति शुध्यै । निष्टपति स्वगाकृत्यै । उद्दिशति । सप्तर्षीनेव प्रीणाति । दक्षिणा पर्यावर्त्तते । स्वमेव वीर्यमनुपर्यावर्त्तते । तस्मादक्षिणोर्ध्वं आत्मनो वीर्यवत्तरः । अथो आदित्यस्यैवावृत्तमनुपर्यावर्त्तते । हुत्वोपसमिन्धे ॥ ८ ॥

बृहवर्चसस्य समिध्यै । न बर्हिरनुप्रहरेत् । असंस्थितो वा एष यज्ञः । यदग्निहोत्रं । यदनुप्रहरेत् । यज्ञं विच्छिन्द्यात् । तस्मान्नानुप्रहृत्यं । यज्ञस्य सन्तत्यै । अपोनिनयति । अवभृथस्यैव रूपमंकः ॥ ९ ॥

अभवन् भवति जुहुयान्नयति मार्ष्टि द्विः प्राश्नाति प्राजापत्यमाचामतीन्धेऽकः ॥ अनु० ४ ॥

यं वृमोऽनुवाकः ।

बृहवादिनो वदन्ति । अग्निहोत्रप्रायणायज्ञाः । किंप्रायणमग्निहोत्रमिति । वत्सोवा अग्निहोत्रस्य प्रायणं । अग्निहोत्रं यज्ञानां । तस्य पृथिवी सदः । अन्तरिक्षमाग्नीध्रं । द्यौर्हविर्धानं । दिव्या आपः प्रोक्ष्णयः । ओषधयो बर्हिः ॥ १ ॥

वनस्पतयइधः । दिशः परिधयः । आदित्योयूपः ।
यजमानः पशुः । समुद्रोऽवभृथः । संवत्सरः स्वगाकारः ।
तस्मादाहिताग्नेः सर्वमेव बर्हिर्धन्द्त्तं भवति । यत्सायं
जुहोति । रात्रिमेव तेन दक्षिण्यां कुरुते । यत्प्रातः
॥ २ ॥

अहरेव तेन दक्षिण्यं कुरुते । यत्ततोददाति ।
सा दक्षिणा । यावन्तोवै देवाअहुतमादन् । ते परा-
भवन् । तएतदग्निहोचः सर्वस्यैव समवदायाजुहवुः ।
तस्मादाहुः । अग्निहोचं वै देवागृहाणां निष्कृतिमप-
श्यन्निति । यत्सायं जुहोति । रात्रियाएव तद्धुताद्याय
॥ ३ ॥

यजमानस्यापराभावाय । यत्प्रातः । अहरेव तद्धु-
ताद्याय । यजमानस्यापराभावाय । यत्ततोऽश्नाति । हु-
तमेव तत् । द्वयोः पयसा जुहुयात् पशुकामस्य । एत-
द्वाअग्निहोचं मिथुनं । यएवं वेद । प्र पुजया पशुभिर्मि-
थुनैर्जायते ॥ ४ ॥

इमामेव पूर्व्या दुहे । अमृमुत्तरया । अधिश्रि-
त्योत्तरमानयति । योनावेव तद्रेतः सिञ्चति पुजनने ।
आर्ज्येन जुहुयात् तेजस्कामस्य । तेजोवाआर्ज्यं । तेज-

सर्व्वेव भवति । पयसा पशुकामस्य । एतद्वै पशूनां
रूपं । रूपेणैवास्मै पशूनवरुन्धे ॥ ५ ॥

पशुमानेव भवति । दध्नेन्द्रियकामस्य । इन्द्रियं वै
दधि । इन्द्रियाव्येव भवति । यवाग्वा ग्रामकामस्य । ओष-
धो वै मनुष्याः । भागधेयेनैवास्मै सजातानवरुन्धे । ग्रा-
म्येध भवति । अयज्ञोवाएषः । योऽसामा ॥ ६ ॥

चतुरुन्नयति । चतुरक्षरं रथन्तरं । रथन्तरस्यैष
वर्णः । उपरोव हरति । अन्तरिक्षं वामदेव्यं । वामदे-
व्यस्यैष वर्णः । द्विर्जुहोति । द्वाक्षरं बृहत् । बृहत्तएष
वर्णः । अग्निहोत्रमेव तत्सामं न्वत्करोति ॥ ७ ॥

योवाअग्निहोत्रस्योपसदोवेद । उपैनमुपसदो न-
मन्ति । विन्दत उपसत्तारं । उन्नीयापसादयति । पृ-
थिवीमेव प्रीणाति । होष्यन्नुपसादयति । अन्तरिक्षमेव
प्रीणाति । ह्रुत्वोपसादयति । दिवमेव प्रीणाति । एता
वाअग्निहोत्रस्योपसदः ॥ ८ ॥

य एवं वेद । उपैनमुपसदो नमन्ति । विन्दत उपस-
त्तारं । योवाअग्निहोत्रस्याश्रावितं पुत्याश्रावितं हो-
तारं बृह्माणं वषट्कारं वेद । तस्य त्वेव हुतं । पुाणो
वाअग्निहोत्रस्याश्रावितं । अपानः पुत्याश्रावितं ।

मनो॒होता । चक्षुर्ब्र॒ह्मा । नि॒मे॒षोव॑पट्कारः ॥ ९ ॥

य॒ए॒वं वे॒द । तस्य॑ त्वे॒व ह॒तं । सा॒यं या॒वान॑श्च॒ वै दे॒वाः
प्रा॒त॒र्या॒वा॒णश्चा॒ग्नि॒हो॒त्रि॒णो गृ॒हमा॑गच्छन्ति । तान् य-
न्नत॑र्पयेत् । पु॒जया॑ प॒शुभिर्वि॑तिष्ठेरन् । यत् त॑र्पयेत् ।
तृ॒प्ता॒ए॒नं पु॒जया॑ प॒शुभिस्त॑र्पयेयुः । स॒जू॒र्दे॒वैः सा॒यं या-
व॑भि॒रिति॑ सा॒यः स॒मृ॒शति॑ । स॒जू॒र्दे॒वैः प्रा॒त॒र्या॒वभि॒-
रिति॑ प्रा॒तः । ये चै॒व दे॒वाः सा॒यं या॒वा॒नो ये च॑ प्रा॒त॒-
र्या॒वा॒णः ॥ १० ॥

ताने॒वोभ॑याः॒स्त॑र्पयति । त॒ए॒नं तृ॒प्ताः पु॒जया॑ प॒शु-
भिस्त॑र्पयन्ति । अ॒रु॒णो॒ह॒स्मा॒हो॒प॒वेशिः । अ॒ग्नि॒हो॒त्र॒ए॒-
वा॒हः सा॒यं प्रा॒त॒र्वज्रं॑ आ॒तृ॒व्येभ्यः॑ प्र॒हरा॑मि । तस्मान्म-
त्पा॒पी॒याः सो॒ आ॒तृ॒व्या॒इति॑ । च॒तु॒रु॒न्न॒यति॑ । द्वि॒जु॒-
होति॑ । सु॒मित् स॑प्त॒मी । स॒प्त॒प॒दा श॑क्करी । शा॒क्क॒रो
वज्रः॑ ॥ अ॒ग्नि॒हो॒त्र॒ए॒व तत्सा॒यं प्रा॒त॒र्वज्रं॑ यज॑मानो आ-
तृ॒व्याय॑ प्र॒हरति॑ । भव॑त्यात्म॒ना । प॒रा॒स्य भ॑तृ॒व्योभ॑-
वति ॥ ११ ॥

ब॒र्हिः प्रा॒त॒र्हु॒ताद्या॑ जायते रुन्धेऽसा॒मा क॑रोत्ये॒ता
वाअ॒ग्नि॒हो॒त्रस्यो॑प॒स॒दो॒वषट्कारश्च॑ प्रा॒त॒र्या॒वा॒णो॒वज्र॑-
स्त्रीणि च ॥ अनु० ५ ॥

षष्ठोऽनुवाकः ।

पुजापतिरकामयतात्मन्वन्मे जायेतेति । सोऽजुहोत् । तस्यात्मन्वदजायत । अग्निर्वायुरादित्यः । तेऽब्रुवन् । पुजापतिरहौपीदात्मन्वन्मे जायेतेति । तस्य वयमजनिष्महि । जायतां न आत्मन्वदिति तेऽजुह्वुः । प्राणानामग्निः । तनुवै वायुः ॥ १ ॥

चक्षुषश्चादित्यः । तेपाः हुतादजायत गौरेव । तस्य पयसि व्यायच्छन्त । मम हुतादजनि ममेति । ते पुजापतिं पुश्नमायन् । सश्चादित्योऽग्निमब्रवीत् । यत्तरोनौ जयात् । तन्नौ सहासदिति । कस्यैकोऽहौपीदिति पुजापतिरब्रवीत् कस्यैकइति । प्राणानामहमित्यग्निः ॥ २ ॥

तनुवाञ्चहमिति वायुः । चक्षुषोऽहमित्यादित्यः । यएव प्राणानामहौपीः । तस्य हुतादजनीति । अग्नेर्हुतादजनीति । तदग्निहोत्रस्याग्निहोत्रत्वं । गौर्वाअग्निहोत्रं । यएवं वेद् गौरग्निहोत्रमिति । प्राणापानाभ्यामेवाग्निः समर्धयति । अव्यर्धुकः प्राणापानाभ्यां भवति ॥ ३ ॥

यएवं वेद् । तौ वायुरब्रवीत् । अनु माभजतमिति ।

यदेव गाहपत्येऽधिश्चित्याहवनीयमभ्युद्रवन् । तेन त्वां
प्रीणातीत्यब्रूतां । तस्माद्यज्ञाहपत्येऽधिश्चित्याहवनीयम-
भ्युद्रवति । वायुमेव तेन प्रीणाति । पुजापतिर्देवताः
सृजमानः । अग्निमेव देवतानां प्रथममसृजत । सो-
ऽन्यदालम्भ्यमविच्चा ॥ ४ ॥

पुजापतिमभिपर्यावर्त्तत । स मृत्योरविभेत् । सो-
ऽसुमादित्यमात्मनो निरमिमीत । तं हुत्वा पराङ्प-
र्यावर्त्तत । ततो वै स मृत्युमपाजयत् । अपमृत्युं जयति ।
यएवं वेद । तस्माद्यस्यैवं विदुषः । उत्तैकाहमुत द्यहं न जु-
ह्वति । हुतमेवास्य भवति ॥ असौ ह्यादित्योऽग्निहोत्रं ॥ ५ ॥
तनुवै वायुरग्निर्भवत्यविच्चा भवत्येकश्च ॥ अनु० ६ ॥

सप्तमोऽनुवाकः ।

रौद्रं गवि । वायव्यमुपसृष्टं । आश्विनं दुह्यमानं ।
सौम्यं दुग्धं । वारुणमधिश्चितं । वैश्वदेवाभिन्दवः । पौ-
ष्णमुदन्तं । सारस्वतं विष्यन्दमानं । मैत्रः शरः । धातु-
रुद्वासितं ॥ बृहस्पतेरुनीतं । सवितुः प्रक्रान्तं । द्यावा-
पृथिव्यः ह्रियमाणं । ऐन्द्राममुपसन्नं । अग्नेः पूर्वाहु-
तिः । पुजापतेरुत्तरा । ऐन्द्रः हुतं ॥ १ ॥

उद्वासितः सप्त च ॥ अनु० ७ ॥

अष्टमोऽनुवाकः ।

दक्षिणतउपसृजति । पितृलोकमेव तेन जयति ।
प्राचीमावर्त्तयति । देवलोकमेव तेन जयति । उदीची-
मावृत्य दोग्धि । मनुष्यलोकमेव तेन जयति । पूष्वा
दुह्याज्येष्ठस्य ज्यैष्ठिनेयस्य । योवागतः श्रीः स्यात् । अ-
परौ दुह्यात् कनिष्ठस्य कानिष्ठिनेयस्य । योवा बूम-
षेत् ॥ १ ॥

न सम्मृशति । पापवस्य सस्यव्यावृत्यै । वायव्यं वा-
एतदुपसृष्टं । आश्विनं दुह्यमानं । मैत्रं दुग्धं । अर्यम्ण-
उद्वास्यमानं । त्वाष्ट्रमुन्नीयमानं । बृहस्पतेरुन्नीतं । स-
वितुः प्रक्रान्तं । द्यावापृथिव्यः द्वियमाणं ॥ २ ॥

ऐन्द्राग्रमुपसादितं । सर्वाभ्योवाएष देवताभ्योजु-
होति । योऽग्निहोत्रं जुहोति । यथा खलु वै धेनुं तीर्थे
तर्पयति । एवमग्निहोत्री यजमानं तर्पयति । तृप्यति
पूजया पशुभिः । प्र सुवर्गे लोकं जानाति । पश्यति पुत्रं ।
पश्यति पौत्रं । प्र पूजया पशुभिर्मिथुनैर्जायते ॥ यस्यैवं-
विदुषोऽग्निहोत्रं जुह्वति । यउ चैनदेवं वेद ॥ ३ ॥

बुभूषेद्वियमाणं जायते द्वे च ॥ अनु० ८ ॥

नवमोऽनुवाकः ।

त्रयोवै प्रैयमेधाअसन् । तेषां चिरेकोऽग्निहोत्रम-
जुहोत् । दिरेकः । सकदेकः । तेषां यस्त्रिरजुहोत् । स
अचजुहोत् । योद्विः । स यजषा । यः सकृत् । स
तूष्णीं ॥ १ ॥

यश्च यजुषाजुहोद्यश्च तूष्णीं । तावुभावार्भुतां । त-
स्माद्यजुषाहुतिः पूर्वा होतव्या । तूष्णीमुत्तरा । उभे-
एव द्वेअवरुन्धे । अग्निर्ज्योतिर्ज्योतिरग्निः स्वाहेति सायं
जुहोति । रेतएव तदधाति । सूर्योऽज्योतिर्ज्योतिः सूर्यः
स्वाहेति प्रातः । रेतएव हितं प्रजनयति । रेतोवाएत-
स्य हितं न प्रजायते ॥ २ ॥

यस्याग्निहोत्रमहुतः सूर्योऽभ्युदेति । यद्यन्ते स्यात् ।
उन्नीय प्राडुदाद्रवेत् । सउपसाद्यातमितोरासीत् ।
स यदा ताम्येत् । अथ भूः स्वाहेति जुहुयात् । पुजाप-
तेवै भूतः । तमेवोपासरत् । सएवैनं ततउन्नयति । ना-
र्त्तिमार्च्छति यजमानः ॥ ३ ॥

तूष्णीं जायते यजमानः ॥ अनु० ६ ॥

दशमोऽनुवाकः ।

यदग्निमुद्धरति । वसवस्तर्ह्यग्निः । तस्मिन्यस्य तथा-

विधे जुह्वति । वसुष्वेवास्याग्निहोत्रः हुतं भवति । नि-
हितोयूपोयच्छते । रुद्रास्तर्ह्यग्निः । तस्मिन् यस्य तथा-
विधे जुह्वति । रुद्रेष्वेवास्याग्निहोत्रः हुतं भवति । पुथ-
ममिधमर्चिरालभते । आदित्यास्तर्ह्यग्निः ॥ १ ॥

तस्मिन् यस्य तथाविधे जुह्वति । आदित्येष्वेवास्या-
ग्निहोत्रः हुतं भवति । सर्व्वेण सर्व्वशङ्खध्वादीप्तो
भवति । विश्वेदेवास्तर्ह्यग्निः । तस्मिन् यस्य तथाविधे
जुह्वति । विश्वेष्वेवास्य देवेष्वग्निहोत्रः हुतं भवति । नि-
तरामर्चिरुपावैति लोहिनीकेव भवति । इन्द्रस्तर्ह्यग्निः ।
तस्मिन् यस्य तथाविधे जुह्वति । इन्द्रेवास्याग्निहोत्रः
हुतं भवति ॥ २ ॥

अङ्गाराभवन्ति । तेभ्योऽङ्गारेभ्योर्चिरुदेति । पुजाप-
तिस्तर्ह्यग्निः । तस्मिन् यस्य तथाविधे जुह्वति । पुजाप-
तावेवास्याग्निहोत्रः हुतं भवति । शरोऽङ्गारा अर्ध्वहन्ते ।
ब्रह्म तर्ह्यग्निः । तस्मिन् यस्य तथाविधे जुह्वति । ब्रह्मन्ने-
वास्याग्निहोत्रः हुतं भवति । वसुषु रुद्रेष्वेवादित्येषु वि-
श्वेषु देवेषु ॥ इन्द्रे पुजापतौ ब्रह्मन् । अपरिवर्गमेवा-
स्यैतासु देवतासु हुतं भवति । यस्यैवं विदुषोऽग्निहोत्रं
जुह्वति । यउचैनदेवं वेद ॥ ३ ॥

आदित्यास्तर्ह्यग्निरिन्द्र॑ ए॒वास्याग्नि॑ हो॒चः॑ हु॒तं भव॑-
ति दे॒वेषु॑ च॒त्वारि॑ च ॥

यद्मिं॑ नि॒हितः॑ प्रथ॒मः॑ स॒र्व्व॑ ए॒व नि॒तराम॑ङ्गा॒राः
शरोऽङ्गा॒रावसु॑षु स॒प्त ॥ अनु० १० ॥

एकादशोऽनुवाकः ।

च॒त॒तं त्वा स॒त्येन॑ परि॒षिञ्चामि॑ति सा॒यं परि॑षिञ्च-
ति । स॒त्यं त्व॒र्त्तेन॑ परि॒षिञ्चामि॑ति प्रा॒तः । अ॒ग्निर्वा-
च॒त॒तं । अ॒सावा॑दि॒त्यः स॒त्यं । अ॒ग्निमे॒व तदा॑दि॒त्येन॑ सा॒यं
परि॑षिञ्चति । अ॒ग्निना॑दि॒त्यं प्रा॒तः सः । याव॑द॒होरा॑चे
भव॑तः । ताव॑दस्य लो॒कस्य॑ । ना॒र्त्तिर्न॑ रि॒ष्टिः । ना॒न्तो-
न॑प॒र्य्यन्तो॑ऽस्ति ॥ य॒स्यैव॑वि॒दुषो॑ऽग्नि॒होचं॑ जु॒ह्वति॑ । यउ॑चै-
नदे॒वं वेद॑ ॥ १ ॥

अ॒स्ति द्वे च॑ ॥ अनु० ११ ॥

अ॒ङ्गिर॑सः पू॒जाप॑तिर॒ग्निः॑ रु॒द्रउ॑त्तराव॒तो ब्र॑ह्मवा॒दि-
नोऽग्नि॑होचप्रायणा य॒ज्ञाः पू॒जाप॑तिर॒काम॑य॒तात्म॑न्वद्रौ॒द्रं
गवि॑ दक्षिण॒तस्त्रयो॑वै यद्मि॒मृतं॑ त्वा स॒त्येनै॑कादश॥११॥

अ॒ङ्गिर॑सः प्रै॒व तेन॑ प॒शूने॒व यन्नि॑मा॒र्ष्टि॑ योवाअ॒ग्नि-
हो॒त्रस्यो॑प॒सदो॑दक्षिण॒तः ष॑ष्टिः ॥ ६० ॥ हरिः॑ ॐ ॥

इति द्वितीयाष्टकस्य प्रथमाध्यायः ॥

हरिः ॐ ।

तैत्तिरीयब्राह्मणे

द्वितीयाष्टके द्वितीयाध्याये

प्रथमोऽनुवाकः ।

पु॒जाप॑तिर॒काम॑यत पु॒जाः सृ॑जे॒येति॑ । स॒ ए॒तं द॑श्॒हो॒-
ता॒रम॑पश्यत् । तं म॒न॑सा॒नु॒दृत्य॑ द॒र्भस्त॒म्बे जु॑होत् । ततो॑
वै स पु॒जा अ॑सृजत । ता अ॒स्मात् सृ॑ष्टा अ॒पा॒क्राम॑न् । ता
ग्र॒हेणा॑गृह्णात् । तद्ग्र॒हस्य॑ ग्र॒हत्वं । यः का॒मये॑त प्र॒जाये॒-
येति॑ । स द॑श्॒होता॒रं म॒न॑सा॒नु॒दृत्य॑ द॒र्भस्त॒म्बे जु॑ह्यात् ।
पु॒जाप॑तिर्वै द॑श्॒होता ॥ १ ॥

पु॒जाप॑तिरे॒व भू॒त्वा प्र॑जायते । म॒न॑सा जुहोति । म॒-
न॒इव॒ हि पु॒जाप॑तिः । पु॒जाप॑ते॒रास्यै॑ । पू॒र्णया॑ जुहोति ।
पू॒र्णइ॒व हि पु॒जाप॑तिः । पु॒जाप॑ते॒रास्यै॑ । न्यून॑या जुहो॒-
ति । न्यू॒ना॒द्भि पु॒जाप॑तिः पु॒जा अ॑सृजत । पु॒जा ना॑ऽ
सृ॒ष्ट्यै ॥ २ ॥

द॒र्भस्त॒म्बे जु॑होति । ए॒तस्मा॑द्वै यो॒नैः पु॒जाप॑तिः पु॒जा-
अ॑सृजत । यस्मा॑दे॒व यो॒नैः पु॒जाप॑तिः पु॒जा अ॑सृजत ।
तस्मा॑दे॒व यो॒नैः प्र॑जायते । ब्रा॒ह्म॒णो द॑क्षि॒णत॑ उ॒पास्ते॑ ।
बा॒ह्म॒णो वै पु॒जाना॑मुप॒द्रष्टा॑ । उ॒प॒द्रष्टु॑म॒त्येव॒ प्र॑जायते ।

ग्रहोभवति । पु॒जानां॑ सृ॒ष्टानां॑ धृ॒त्यै । यं ब्रा॒ह्म॒णं वि॒द्यां
वि॒द्वाः॑ सं य॒शो न॒र्च्छेत् ॥ ३ ॥

सोऽर॒ण्यं प॒रेत्य॑ । द॒र्भस्त॒म्बमु॒द्रथ्य॑ । ब्रा॒ह्म॒णं दक्षि॒-
ण॒तो नि॒षाद्य॑ । चतु॒र्होत॒ृन् व्या॑चक्षीत । ए॒तद्वै दे॒वानां॑
पर॒मं गु॒ह्यं ब्र॒ह्म । यच्चतु॒र्होता॑रः । तदे॒व प्र॑का॒शज्ज॑म॒-
यति॑ । तदे॒नं प्र॑का॒शं ग॒तं । पु॒का॒शं पु॒जानां॑ गमयति ।
द॒र्भस्त॒म्बमु॒द्रथ्य॑ व्या॑चष्टे ॥ ४ ॥

अ॒ग्नि॒वान् वै द॒र्भस्त॒म्बः । अ॒ग्नि॒वत्ये॒व व्या॑चष्टे । ब्रा॒ह्म॒-
णो दक्षि॒णत॒उपा॑स्ते । ब्रा॒ह्म॒णो वै पु॒जाना॑मुप॒द्रष्टा॑ । उ॒-
प॒द्रष्टु॑मत्ये॒वैनं॑ य॒शश्च॑च्छति । ई॒श्वरं॑ तं य॒शोर्तो॑रित्याहुः ।
यस्यां ते॒ व्या॑चष्ट॒इति॑ । वर॒स्तस्मै॑ दे॒यः । यदे॒वैनं॑ तत्रो॒-
पर॑मति । तदे॒वावरु॑न्धे ॥ ५ ॥

अ॒ग्नि॒माद॒धानो॒दश॑हो॒चार॒णिम॒वद॑ध्यात् । प्र॒जा
तमे॒वैन॑माधत्ते । तेनै॒वोद्रु॑त्याग्नि॒होचं॑ जुहुयात् । प्र॒जा
तमे॒वैन॑ज्जुहोति । ह॒विर्निर्व॑पस्यं दश॑हो॒तारं॑ व्या॑चक्षीत ।
प्र॒जातमे॒वैनं॑ निर्व॑पति । सा॒मि॒धेनी॑र॒नुव॑क्ष्यं दश॑हो॒-
तारं॑ व्या॑चक्षीत । सा॒मि॒धेनी॑रे॒व सृ॒ष्टार॒भ्य प्र॑त॒नुते॑ ।
अ॒र्थो य॒ज्ञो वै द॑श॒होता॑ । य॒ज्ञमे॒व त॑नुते ॥ ६ ॥

अ॒भि॒चरं॑ दश॑हो॒तारं॑ जुहुयात् । न॒व वै पु॒रुषे॑ प्रा॒णाः ।

नाभिर्द॑श॒मी । स पु॒ण्णमे॒वैन॑म॒भिच॑रति । ए॒ताव॑द्वै पु॒ः
रु॒पस्य॑ स्वं । याव॑त्पा॒णाः । याव॑द्दे॒वास्या॑स्ति । तद॒भिच॑-
रति । स्व॒कृत॑इ॒रिणे॑ जुहोति प्र॒दरे॑ वा । ए॒तद्वा॒श्रस्यै॑ नि-
र्ऋ॑तिगृहीतं ॥ नि॒र्ऋ॑तिगृहीतए॒वैनं॑ नि॒र्ऋ॑त्या ग्राहयति ।
यद्वा॒चः क्रू॒रं । तेन॑ वपट्करोति । वा॒चए॒वैनं॑ क्रू॒रेण॑
प्र॒ष्टश्च॑ति । ताजगा॑र्त्तिमा॒र्च्छति ॥ ७ ॥

दर्श॑होता सृ॒ष्ट्या॒क्छे॒द्याच॑ष्टे रु॒न्धए॒व त॑नुते नि-
र्ऋ॑तिगृहीतं पञ्च च ॥ अनु० १ ॥

द्वितीयोऽनुवाकः ।

पू॒जाप॑तिरकामयत दर्श॑पूर्णमा॒सौ सृ॒जे॒येति॑ । स ए॒तं
चतु॑र्हो॒तारम॑पश्यत् । तं मन॑सानु॒दृत्या॑ हव॒नीये॑ऽजु-
होत् । ततो॒वै स दर्श॑पूर्णमा॒साव॑सृजत । ताव॑स्मात्सृष्टा-
वपा॑क्रामतां । तौ ग्रहे॑णा॒गृह्णा॑त् । तद्ग्रह॑स्य ग्रह॒त्वं । द॒-
र्श॑पूर्णमा॒सावा॒लभ॑मानः । चतु॑र्हो॒तारं मन॑सानु॒दृत्या॑-
हव॒नीये॑ जुहुयात् । दर्श॑पूर्णमा॒सावे॒व सृ॒ष्ट्वार॑भ्य प्रत॑-
नते ॥ १ ॥

ग्रहो॑भवति । दर्श॑पूर्णमा॒सयोः सृ॒ष्टयो॑र्द्धत्यै । सोऽका॑-
मयत चातु॑र्मा॒स्थानि॑ सृ॒जे॒येति॑ । स ए॒तं पञ्च॑हो॒तारम॑-

पश्यत् । तं मन॑सानु॒दृत्या॑हव॒नीये॑ऽजुहोत् । ततो॒वै स
चातु॑र्मा॒स्यान्य॑सृजत । तान्य॑स्मात् सृष्टान्य॒पाक्राम॑न् ।
तानि॒ ग्रहे॑णागृह्णात् । तद्ग्रह॑स्य ग्रह॒त्वं । चातु॑र्मा॒स्या-
न्याल॑भमानः ॥ २ ॥

पञ्च॑होतारं मन॑सानु॒दृत्या॑हव॒नीये॑ जुहुयात् । चा-
तु॒र्मा॒स्यान्ये॒व सृ॒ष्टारभ्य॑ प्रत॑नुते । ग्रहो॑भवति । चातु॑र्मा॒-
स्याना॑ऽ सृष्टानां धृत्यै । सोऽकाम॑यत पशुब॒न्धः सृ॒जे-
येति॑ । स एत॑ः षड्दो॒तारम॑पश्यत् । तं मन॑सानु॒दृत्या॑ह-
व॒नीये॑ऽजुहोत् । ततो॒वै स प॑शुब॒न्धम॑सृजत । सोऽस्मात्
सृष्टोऽपा॑क्रामत् । तं ग्रहे॑णागृह्णात् ॥ ३ ॥

तद्ग्रह॑स्य ग्रह॒त्वं । प॒शुब॒न्धेन॑ यक्ष्यमाणः । षड्दो॒तारं
मन॑सानु॒दृत्या॑हव॒नीये॑ जुहुयात् । प॒शुब॒न्धमे॒व सृ॒ष्टार-
भ्य॑ प्रत॑नुते । ग्रहो॑भवति । प॒शुब॒न्धस्य॑ सृष्टस्य धृत्यै । सो
ऽकाम॑यत सौम्यम॒ध्वरः सृ॒जेयेति॑ । स एत॑ः सप्त॒होता-
रम॑पश्यत् । तं मन॑सानु॒दृत्या॑हव॒नीये॑ऽजुहोत् । ततो॒वै
स सौम्यम॑ध्वरम॑सृजत ॥ ४ ॥

सोऽस्मात्सृष्टोऽपा॑क्रामत् । तं ग्रहे॑णागृह्णात् । तद्ग्रह॑-
स्य ग्रह॒त्वं । दीक्षि॑ष्यमाणः । सप्त॒होतारं॑ मन॑सानु॒दृ-
त्या॑हव॒नीये॑ जुहुयात् । सौम्यमे॒वाध्वरः सृ॒ष्टारभ्य॑ प्रत॑-

नुते । ग्रहोभवति । सौम्यस्याध्वरस्य सृष्टस्य धृत्यै । दे-
वेभ्योवै यज्ञो न प्राभवत् । तमेतावच्छः समभरन्
॥ ५ ॥

यत्सम्भाराः । ततोवै तेभ्योयज्ञः प्राभवत् । यत्स-
म्भाराभवन्ति । यज्ञस्य प्रभृत्यै । आतित्थ्यमासाद्य व्या-
चष्टे । यज्ञमुखं वाआतित्थ्यं । मुखतएव यज्ञः सम्भृत्य-
प्रतनुते । अयज्ञोवाणः । योऽपत्नीकः । न पूजाः प्रजा-
येरन् ॥ पत्नीर्व्याचष्टे । यज्ञमेवाकः । पूजानां पूजनना-
य । उपसत्सु व्याचष्टे । एतद्वै पत्नीनामायतनं । स्व-
वैनाआयतनेव कल्पयति ॥ ६ ॥

तनुतआलभमानोऽष्टक्लादसृजताभरन् प्रजायेर-
न्पट् च ॥ अनु० २ ॥

तृतीयोऽनुवाकः ।

पूजापतिरकामयत् प्रजायेयेति । स तपोऽतप्यत ।
स त्रिष्टुप्स्तोममसृजत । तं पञ्चदशस्तोमोमध्यतउ-
दत्तणत् । तौ पूर्वपक्षश्चापरपक्षश्चाभवतां । पूर्वपक्षं
देवाअन्वसृज्यन्त । अपरपक्षमन्वसुराः । ततोदेवाअ-
भवन् । परासुराः । यङ्नामयेत् वसीयान्त्स्यादिति
॥ १ ॥

तं पूर्वपक्षे याजयेत् । वसीयानेव भवति । यङ्काम-
येत् पापीयान्त्स्यादिति । तमपरपक्षे याजयेत् । पापी-
यानेव भवति । तस्मात् पूर्वपक्षोऽपरपक्षात् कारुण्यत-
रः । पुजापतिर्वै दशहोता । चतुर्होता पञ्चहोता । षड्-
होता सप्तहोता । अतवः संवत्सरः ॥ २ ॥

पुजाः पशवद्विमे लोकाः । य एवं पुजापतिं बहोर्भू-
याः सं वेद । बहोरेव भूयान् भवति । पुजापतिर्देवासु-
रानसृजत । स इन्द्रमपि नासृजत । तन्देवा अभ्रुवन् ।
इन्द्रं नो जनयेति । सोऽब्रवीत् । यथाहं युष्मास्तपसा
ऽसृक्षि । एवमिन्द्रं जनयध्वमिति ॥ ३ ॥

ते तपोऽतप्यन्त । तत्रात्मन्निन्द्रमपश्यन् । तमब्रुवन् ।
जायस्वेति । सोऽब्रवीत् । किं भागधेयमभिजनिष्यदिति ।
अतून्संवत्सरं । पुजाः पशून् । इमां लोकानित्यब्रुवन् ।
तं वै माहुत्या प्रजनयतेत्यब्रवीत् ॥ ४ ॥

तं चतुर्होत्रा प्राजनयन् । यः कामयेत वीरोमत्रा-
जायेतेति । स चतुर्होतारं जुहुयात् । पुजापतिर्वै चतु-
र्होता । पुजापतिरेव भूत्वा प्रजायते । प्रजनदिन्द्रमि-
न्द्रियाय स्वाहेति ग्रहेण जुहोति । आस्य वीरोजायते ।
वीरः हि देवा एतयाहुत्या प्राजनयन् । आदित्याश्वा-

जि॒रसश्च सु॒वर्गे ला॒केऽस्पर्ध॑न्त । व॒यं पूर्॒र्वे सु॒वर्गे लो॒क-
मि॒याम॑ व॒यं पूर्॒र्वइति॑ ॥ ५ ॥

त॒त्रादि॒त्याए॒तं प॒ञ्च॑होतारमपश्यन् । तं पुरा प्रा॒त-
रनु॒वाका॑दा॒ग्नीध्रेऽजु॑हवुः । ततो॒वै ते पूर्॒र्वे सु॒वर्गे लो॒क-
मा॒यन् । यः सु॒वर्ग॑कामः स्यात् । स प॒ञ्च॑होतारं पुरा
प्रा॒तरनु॒वाका॑दा॒ग्नीध्रे जु॑हुयात् । सं॒वत्स॒रोवै प॒ञ्च॑होता ।
सं॒वत्स॒रः सु॒वर्गो॒ लोकः॑ । सं॒वत्स॒रए॒वर्तु॑षु॒ प्रति॑ष्ठाय ।
सु॒वर्गे लो॒कमे॑ति । तेऽब्रु॒वन्न॑जि॒रस॒त्रादि॒त्यान् ॥ ६ ॥

क॒ स्थ । क॒ वस्स॒ङ्गो ह॒व्यं व॑क्ष्याम॒इति॑ । छ॒न्दःस्वित्य॑ब्रुन् ।
गा॒य॒त्रि॒यां त्रि॒ष्टुभि॑ जग॒त्यामि॑ति । तस्मा॒च्छ॒न्दःसु॑ स॒ङ्गा-
आदि॒त्येभ्यः॑ । आ॒ङ्गीर॒सीः पु॒जाह॒व्यं व॑हन्ति । व॒ह॒न्त्य-
स्मै पु॒जाब॒लिं । ऐ॒न॒म॒प्रति॑ख्यातं गच्छति । यए॒वं वेद॑ ।
द्वा॒द॒श॒ मा॒साः प॒ञ्च॑र्त्त॒वः ॥ त्रय॑इ॒मे लो॒काः । अ॒सावादि॒-
त्ये॒कवि॒ंशः॑ । ए॒तस्मिन् वा॒एष॑ श्रि॒तः । ए॒तस्मिन् प्रति॑-
ष्ठि॒तः । यए॒वमे॒त॒श्च॑ श्रि॒तं प्रति॑ष्ठि॒तं वेद॑ । प्रत्ये॒व ति॑ष्ठति
॥ ७ ॥

स्या॒दिति॑ सं॒वत्स॒रोज॑नयध्व॒मिती॒त्यब्र॑वीत् । पूर्॒र्वइ॒-
त्यादि॒त्यानु॑तवः षट् च ॥ अनु० ३ ॥

चतुर्थोऽनुवाकः ।

पुजापतिरकामयत् प्रजायेयेति । स एतं दशहोतार-
मपश्यत् । तेन दशधात्मानं विधाय । दशहोचातप्यत ।
तस्य चित्तिः सुगासीत् । चित्तमाज्यं । तस्यैतावत्येव वा-
गासीत् । एतावान् यज्ञकृतुः । स चतुर्होतारमसृजत ।
सोऽनेन्दत् ॥ १ ॥

असृष्टिश्चि वाइममिति । तस्य सोमो हविरासीत् । स
चतुर्होचातप्यत । सोऽताम्यत् । स भूरिति व्याहरत् ।
स भूमिमसृजत । अग्निहोत्रं दर्शपूर्णमासौ यजूंषि । स
द्वितीयमतप्यत । सोऽताम्यत् । स भुवइति व्याहरत् ॥ २ ॥

सोऽन्तरिक्षमसृजत । चातुर्मास्थानि सामानि । स
तृतीयमतप्यत । सोऽताम्यत् । स सुवरिति व्याहरत् ।
स दिवमसृजत । अग्निष्टोममुक्थ्यमतिरात्रमृचः । एता-
वै व्याहृतयइमे लोकाः । इमान् खलु वै लोकाननु-
पूजाः पशवश्छन्दांसि प्राजायन्त । यएवमेताः पूजा-
पतेः प्रथमाव्याहृतीः प्रजातावेदे ॥ ३ ॥

प्र पूजया पशुभिर्मिथुनैर्जायते । स पञ्चहोतारम-
सृजत । स हविर्नाविन्दत । तस्मै सोमः स्तनुवं प्रायच्छ-
त् । एतत्ते हविरिति । स पञ्चहोचातप्यत । सोऽताम्य-

त् । स पु॒त्यङ्ग॑ बाध॒त । सोऽसु॑रान॒सृज॑त । तद॒स्याप्रि॑य-
मासीत् ॥ ४ ॥

तद्दु॒र्वर्ण॑ः॒ हिर॑ण्यमभवत् । तद्दु॒र्वर्ण॑स्य॒ हिर॑ण्यस्य॒ ज-
न्म । स द्वि॒तीय॑मतप्यत । सोऽता॒म्यत् । स प्राङ् त्वाध-
त्त । स दे॒वान॑सृजत । तद॒स्य प्रि॑यमासीत् । तत्सु॒वर्ण॑ः॒
हिर॑ण्यमभवत् । तत्सु॒वर्ण॑स्य॒ हिर॑ण्यस्य॒ जन्म॑ । यए॒वः
सु॒वर्ण॑स्य॒ हिर॑ण्यस्य॒ जन्म॑ वेद॑ ॥ ५ ॥

सु॒वर्ण॑आत्म॒ना भ॑वति । दु॒र्वर्णो॑ऽस्य॒ भ्रातृ॑व्यः । तस्मा॒-
त्सु॒वर्ण॑ः॒ हिर॑ण्यं धा॒र्य्यं । सु॒वर्ण॑ए॒व भ॑वति । ए॒नं प्रि॑यं
गच्छ॑ति॒ नाप्रि॑यं । स स॒प्तहो॑तारमसृजत । स स॒प्तहो॑-
चै॒व सु॒वर्गं॑ लो॒कमे॑त् । त्रि॒णवे॑न॒ स्तोमे॑नै॒भ्यो लो॒केभ्यो॑
ऽसु॒रान् प्राणु॑दत । त्र्य॒स्त्रि॒शेन॑ प्रत्य॒तिष्ठ॑त् । ए॒कवि॒-
शेन॑ रुच॑मधत्त ॥ ६ ॥

स॒प्तद॑शेन॒ प्राजा॑यत । यए॒वं वि॒द्वान्तोमे॑न॒ यज॑ते ।
स॒प्तहो॑चै॒व सु॒वर्गं॑ लो॒कमे॑ति । त्रि॒णवे॑न॒ स्तोमे॑नै॒भ्यो लो॒-
केभ्यो॑भ्रातृ॒व्यान् प्राणु॑दते । त्र्य॒स्त्रि॒शेन॑ प्र॒ति॒तिष्ठ॑ति ।
ए॒कवि॒शेन॑ रुच॑न्धत्ते । स॒प्तद॑शेन॒ प्रजा॑यते । तस्मा॒त्
स॒प्तद॑शः॒ स्तोमो॑ न नि॒ह्येत्यः॑ । पु॒जाप॑तिर्वै स॒प्तद॑शः । पु॒-
जाप॑तिमे॒व म॑ध्यतो॒धत्ते॑ प्रजा॒त्यै ॥ ७ ॥

अनन्दद्भवति व्याहरद्देदासीद्देदाधत्त प्रजात्यै ॥
अनु० ४ ॥

पञ्चमोऽनुवाकः ।

देवावै वरुणमयाजयन् । स यस्यै यस्यै देवतायै दक्षिणामनयत् । तामङ्गीनात् । तैऽब्रुवन् । व्यावृत्य प्रतिगृह्णाम । तथा नो दक्षिणा न ज्ञेय्यतीति । ते व्यावृत्य प्रत्यगृह्णन् । ततोवै तां दक्षिणां नाङ्गीनात् । य एवं विद्वान् व्यावृत्य दक्षिणां प्रतिगृह्णाति । नैनं दक्षिणाङ्गीनाति ॥ १ ॥

राजा त्वा वरुणो नयतु देवि दक्षिणेऽग्नये हिरण्यमित्याह । आग्नेयं वै हिरण्यं । स्वयैवैनं देवतया प्रतिगृह्णाति । सोमाय वासदित्याह । सौम्यं वै वासः । स्वयैवैनं देवतया प्रतिगृह्णाति । रुद्राय गामित्याह । रौद्री वै गौः । स्वयैवैनान् देवतया प्रतिगृह्णाति । वरुणाय श्वमित्याह ॥ २ ॥

वारुणोवाञ्श्वः । स्वयैवैनं देवतया प्रतिगृह्णाति । पूजापतये पुरुषमित्याह । पूजापत्योवै पुरुषः । स्वयैवैनं देवतया प्रतिगृह्णाति । मनवे तल्पमित्याह । मानवोवै तल्पः । स्वयैवैनं देवतया प्रतिगृह्णाति । उत्ता-

नायाङ्गीरसायानइत्याह । अयं वाउत्तानआङ्गीरसः
॥ ३ ॥

अनयैवैनमप्रतिगृह्णाति । वैश्वानर्यर्चा रथं प्रतिगृह्णाति । वैश्वानरोवै देवतया रथः । स्वयैवैनं देवतया प्रतिगृह्णाति । तेनामृतत्वमपश्यामित्याह । अमृतमेवात्मन्यत्ते । वयोदात्रइत्याह । वयस्वैनं कृत्वा । सुवर्गं लोकं गमयन्ति । मयोमह्यमस्तु प्रतिग्रहीत्रइत्याह
॥ ४ ॥

यद्वै शिवं । तन्मयः । आत्मनएवैषा परोत्तिः । कइदं कस्माअदादित्याह । पुजापतिर्वै कः । स पुजापतये ददाति । कामः कामायेत्याह । कामेन हि ददाति । कामेन प्रतिगृह्णाति । कामोदाता कामः प्रतिग्रहीतेत्याह ॥ ५ ॥

कामोहि दाता । कामः प्रतिग्रहीता । कामः समुद्रमाविशेत्याह । समुद्रइव हि कामः । नैव हि कामस्यान्तोऽस्ति । न समुद्रस्य । कामेन त्वा प्रतिगृह्णामीत्याह । येन कामेन प्रतिगृह्णाति । सर्वैनममुष्मिँल्लोक कामआगच्छति । कामैतत्तएषा ते काम दक्षिणेत्याह ॥ कामएव तद्यजमानोऽमुष्मिँल्लोके दक्षिणामिच्छति । न

प्रतिगृहीतरि । य एवं विद्वान्दक्षिणां प्रतिगृह्णाति । अ-
नूणामेवैनां प्रतिगृह्णाति ॥ ६ ॥

स्त्रीनात्यश्वमित्याहाङ्गीरसः प्रतिग्रहीचइत्याह प्रति-
ग्रहीतेत्याह दक्षिणेत्याह चत्वारि च ॥ अनु० ५ ॥

षष्ठोऽनुवाकः ।

अन्तोवाएष यज्ञस्य । यद्दशममहः । दशमेऽहन्त्सर्प-
रात्रियाच्छग्भिः स्तुवन्ति । यज्ञस्यैवान्तं गत्वा । अन्नाद्य-
मवरुन्धते । तिसृभिः स्तुवन्ति । त्रयदशमे लोकाः । एभ्य-
एव लोकेभ्योऽन्नाद्यमवरुन्धते । पृश्निवतीर्भवन्ति । अन्नं
वै पृश्नि ॥ १ ॥

अन्नमेवावरुन्धते । मनसा प्रस्तौति । मनसो ज्ञाय-
ति । मनसा प्रतिहरति । मन इव हि पूजापतिः । पूजा-
पतेरायै । देवावै सर्पाः । तेषामियं रात्री । यत्सर्प-
रात्रियाच्छग्भिः स्तुवन्ति । अस्यामेव प्रतितिष्ठन्ति ॥ २ ॥

चतुर्होतृन् होता व्याचष्टे । स्तुतमनुशंसति शान्त्यै ।
अन्तोवाएष यज्ञस्य । यद्दशममहः । एतत् खलु वै दे-
वानां परमं गुह्यं ब्रह्म । यच्चतुर्होतारः । दशमेऽहन्त्स-
तुर्होतृन् व्याचष्टे । यज्ञस्यैवान्तं गत्वा । परमं देवानां
गुह्यं ब्रह्मावरुन्धे । तदेव प्रकाशं गमयति ॥ ३ ॥

तदे॑नं प्र॒का॒शं ग॒तं । पु॒का॒शं पु॒जा॒नां गमयति । वाचं॑
यच्छति । य॒ज्ञस्य॑ धृ॒त्यै । य॒ज॒मा॒नदे॒वत्यं॑ वा॒अ॒हः । भ्रा॒-
तृ॒व्यदे॒वत्या॑ रा॒त्रिः । अ॒ह्ना रा॒त्रिं ध्या॑येत् । भ्रा॒तृ॒व्यस्यै॒व
त॒ल्लो॒कं वृ॑क्षे । यद्दि॒वा वाचं॑ वि॒सृ॒जेत् । अ॒हर्भ्रा॒तृ॒व्या-
योच्छि॑षेत् ॥ यन्न॒क्तं वि॒सृ॒जेत् । रा॒त्रिं भ्रा॒तृ॒व्यायो-
च्छि॑षेत् । अ॒धि॒वृ॒ष्ट॒सू॒र्य्यं वाचं॑ वि॒सृ॒जति । ए॒ताव॑न्त-
मे॒वास्मै॑ लो॒कमुच्छि॑षति । याव॑दा॒दित्यो॑ऽस्तमेति ॥ ४ ॥

पृ॒श्नि तिष्ठ॑न्ति गमयति शि॒षे॒त्पञ्च॑ च ॥ अ॒नु० ६ ॥

सप्तमोऽनुवाकः ।

पु॒जाप॑तिः पु॒जाअ॑सृजत । ताः सृ॒ष्टाः स॒म॒ष्क्रि॒ष्यन् ।
ता॒रु॒पे॒णानु॑प्रावि॒शन् । तस्मा॑दाहुः । रू॒पं वै पु॒जाप॑ति-
रि॒ति । ता नाम्ना॑नुप्रावि॒शन् । तस्मा॑दाहुः । ना॒म॒ वै पु॒-
जाप॑तिरि॒ति । तस्मा॑द॒प्यामि॒चौ स॒ङ्ग॒त्य । नाम्ना॑ चेध्व-
ये॒ते ॥ १ ॥

मि॒त्रमे॒व भ॑वतः । पु॒जाप॑तिर्दे॒वासुरा॑न॒सृज॑त । स
इन्द्र॑मपि॒ नासृ॑जत । तन्दे॒वाअ॑ब्रुवन् । इन्द्रं॑ नो॒ज॒नये॒-
ति । स॒आ॒त्म॒न्निन्द्र॑मपश्यत् । तम॑सृजत । तं त्रि॒ष्टु॒ग्वी॒र्य्यं
भू॒त्वानु॑प्रावि॒शत् । तस्य॑ व॒ज्रः पञ्च॑द॒शो ह॒स्त॒प्राप॑द्यत ।
तेनो॑द॒य्यासुरा॑न॒भ्य॒भवत् ॥ २ ॥

यए॒वं वे॒द । अ॒भि॒म्रा॒तृ॒व्यान् भव॑ति । ते दे॒वा अ॒सुरै॑-
वि॒जित्य॑ । सु॒वर्गं॑ लो॒कमा॑यन् । तेऽमु॒ष्मिँ॑लो॒के व्य॑सृ॒भ्यन् ।
तेऽब्रु॑वन् । अ॒मु॒तः प्र॒दानं॑ क॒उप॑जि॒जोवि॑मेति । ते स॒प्त-
हो॒तारं॑ य॒ज्ञं वि॒धाया॑यास्यं । आ॒ङ्गीर॒सं प्र॑हि॒ण्वन् । ए-
तेना॒मुच॑ कल्प॒येत॑ ॥ ३ ॥

तस्या॒वा॒इयं॑ कृ॒तिः । यद्दि॒दं किञ्च॑ । यए॒वं वे॒द । क-
ल्प॑तेऽस्मै । स वा अ॒यं म॑नु॒ष्येषु॑ य॒ज्ञः स॒प्तहो॑ता । अ॒मु-
च॑ स॒ङ्गो दे॒वेभ्यो॑ ह॒व्यं व॑हति । यए॒वं वे॒द । उपै॑नं य॒ज्ञो
न॑मति । सोऽम॒न्यत॑ । अ॒भि वा॒इमे॑ऽस्माँ॒लोका॑द्मुं लो॒कं
क॑मिष्यन्त॒इति॑ ॥ स वाच॑स्पते॒र्हृदि॑ति॒ व्याह॑रत् । त-
स्मात् पु॒त्रो हृ॑दयं । तस्मा॑द्स्माँ॒लोका॑द्मुं लो॒कं नाभि॑-
का॒मय॑न्ते । पु॒त्रो हि॑ हृ॒दयं॑ ॥ ४ ॥

ह्वये॑ते अभवत् कल्प॒येतेति॑ च॒त्वारि॑ च ॥ अनु० ७ ॥

अष्टमोऽनुवाकः ।

दे॒वा वै च॑तु॒र्होतृ॑भि॒र्य॒ज्ञम॑तन्वत । ते वि॒पा॒ग्नना॑ भ्रा-
तृ॒व्येण॑जयन्त । अ॒भि सु॒वर्गं॑ लो॒कम॑जयन् । यए॒वं वि॒-
द्वाः अ॒तु॒र्होतृ॑भि॒र्य॒ज्ञं त॑नुते । वि॒पा॒ग्नना॑ भ्रातृ॒व्येण॑ जय-
ते । अ॒भि सु॒वर्गं॑ लो॒कं ज॑यति । षड्ढो॒त्रा प्रा॑य॒णीय॑मा-

सादयति । अमुष्मै वै लोकाय पड्ढोता । घन्ति खलु
वाएतत् सोमं । यदभिपुण्वन्ति ॥ १ ॥

ऋजुधैवैनममुं लोकं गमयति । चतुर्होत्रातिथ्यं । य-
शोवै चतुर्होता । यशेवात्मन्धत्ते । पञ्चहोत्रा पशुमुप-
सादयति । सुवर्ग्योवै पञ्चहोता । यजमानः पशुः । यज-
मानमेव सुवर्गं लोकं गमयति । ग्रहान् गृहीत्वा सप्त-
होतारं जुहोति । इन्द्रियं वै सप्तहोता ॥ २ ॥

इन्द्रियमेवात्मन्धत्ते । योवै चतुर्होतृननुसवनं तर्प-
यति । तृष्यति पूजया पशुभिः । उपैनः सोमपीथो न-
मति । बहिष्पवमाने दशहोतारं व्याचक्षीत । माध्य-
न्दिने पवमाने चतुर्होतारं । आर्भवे पवमाने पञ्चहो-
तारं । पितृयज्ञे पड्ढोतारं । यज्ञायज्ञियस्य स्तोत्रे स-
प्तहोतारं । अनुसवनमेवैनानां स्तर्पयति ॥ ३ ॥

तृष्यति पूजया पशुभिः । उपैनः सोमपीथो नमति ।
देवावै चतुर्होतृभिः सचमासत । ऋद्धिपरिमितं यश-
स्कामाः । तेष्वुवन् । यन्नः प्रथमं यशक्वच्छत् । सर्व्वेषां
नस्तत्सहासदिति । सोमश्चतुर्होत्रा । अग्निः पञ्चहोत्रा ।
धाता पड्ढोत्रा ॥ ४ ॥

इन्द्रः सप्तहोत्रा । पूजापतिर्दशहोत्रा । तेषां सो-

म५ राजानं यश॑आर्च्छत् । तान्य॑कामयत् । तेना॑पाक्रा-
मत् । तेन॑ पु॒लाय॑मचरत् । तं दे॒वाः प्रै॑षैः प्रै॑षमैच्छन् ।
तत्प्रै॑षाणां प्रै॑षत्वं । नि॒विद्वि॒न्य॒वेद॑यन् । तन्नि॒विदां नि॒-
वि॒त्त्वं ॥ ५ ॥

आ॒ग्नीभि॑रामुवन् । तदा॒ग्नीणा॑मापि॒त्वं । तम॑घ्नन् ।
तस्य॒ यशो॑व्य॒गृह्ण॑त । ते ग्र॒हा॒अ॒भवन् । तद्ग्र॒हाणां॑ ग्रह॒-
त्वं । यस्यै॒वं वि॒दुषो॑ ग्र॒हागृ॑ह्यन्ते । तस्य॒ त्वेव॑ गृ॒हीताः ।
तेऽब्रु॑वन् । योवै नः॒ श्रेष्ठो॑ऽभूत् ॥ ६ ॥

तम॑वधिष्म । पुन॑रि॒म५ सु॒वाम॑हाइति । तं छन्दो॑-
भिरसु॑वन्त । तच्छ॒न्दसां॑ छन्द॒स्त्वं । साम्ना॒ समान॑यन् ।
तत्साम्नः॑ साम॒त्वं । उ॒क्थैरु॑द॒स्थाप॑यन् । तदु॒क्थ्याना॑मु॒-
क्थ॒त्वं । यए॒वं वेद॑ । प्रत्ये॒व ति॑ष्ठति ॥ ७ ॥

सर्व्व॑मायु॒रेति॑ । सोमो॒वै यशः॑ । यए॒वं वि॒द्वान्त्सोम॑-
माग॑च्छति । यश॑ए॒वैन॑मृच्छति । तस्मा॑दाहुः । यश्चै॒वं वेद॑
यश्च॒ न । तावु॑भौ सोम॒माग॑च्छतः । सोमो॒हि यशः॑ । तं
त्वाव॑ यश॑च॒च्छती॒त्याहुः । यः सोमे॒ सोमं॑ प्राहेति ॥
तस्मा॑त् सोमे॒ सोमः॑ प्रोच्यः । यश॑ए॒वैन॑मृच्छति ॥ ८ ॥

अभि॑षु॒ण्वन्ति॑ स॒प्तहो॑ता तर्प॑यति षड्ढो॒त्रा निवि॑-
त्त्वम॑भूतिष्ठति प्राहेति द्वे च ॥ अनु० ८ ॥

नवमोऽनुवाकः ।

इदं वा॒अग्रे॒नैव॒ किञ्च॒ नासीत् । न द्यौ॑रासीत् । न
पृथि॒वी । नान्तरि॑क्षं । तदस॑दे॒व सन्मनो॑ऽकुरु॒त् स्यामि॒-
ति । तद॑तप्यत । तस्मा॑त्तप॒नाद्भूमो॑ऽजायत । तद्भू॒योऽत॒-
प्यत । तस्मा॑त्तप॒नाद्गिर॑जायत । तद्भू॒योऽत॒प्यत ॥ १ ॥

तस्मा॑त्तप॒नाज्ज्योति॑रजायत । तद्भू॒योऽत॒प्यत । त-
स्मा॑त्तप॒नाद॒र्चिर्जा॑यत । तद्भू॒योऽत॒प्यत । तस्मा॑त्तप॒-
नान्मरी॑चयोऽजायन्त । तद्भू॒योऽत॒प्यत । तस्मा॑त्तप॒ना-
दु॒दारा॑ञ्जायन्त । तद्भू॒योऽत॒प्यत । तद॒भ्रमि॑व॒ सम॑ह-
न्यत । द॒द्वस्ति॑म॒भिनत् ॥ २ ॥

स स॑मु॒द्रोऽभवत् । तस्मा॑त् स॒मुद्र॑स्य न पि॒बन्ति । पु॒-
ज॒न॑नमि॒व हि॒ मन्य॑न्ते । तस्मा॑त् प॒शोर्जा॑य॒माना॑दा॒पः
पु॒रस्ता॑द्यन्ति । तद॒श॑हो॒तान्व॑सृज्यत । पु॒जाप॑ति॒व द॑श॒हो-
ता । यए॒वं तप॑सो॒वीर्य्यं॑ वि॒द्वाःस्तप्य॑ते । भव॑त्ये॒व । त-
द्वा॒इ॒दमा॑पः स॒लिल॑मासीत् । सोऽरो॑दीत्यु॒जाप॑तिः ॥ ३ ॥

स कस्मा॑ञ्चि । यद्य॒स्याप्र॑तिष्ठाया॒इति॑ । यद॒प्स्ववा॑-
प॑द्यत । सा पृथि॒व्य॒भवत् । यद्य॒मृष्ट॑ । तद॒न्तरि॑क्षम॒भ-
वत् । यद॒ूर्ध्वमु॑द॒मृष्ट॑ । सा द्यौ॑र॒भवत् । यद॒रोदी॑त् ।
तद॒नयो॑रो॒द॒स्त्वं ॥ ४ ॥

यएवं वेद । नास्य गृहे रुदन्ति । एतद्वाण्यां लोका-
नां जन्म । यएवमेषां लोकानां जन्म वेद । नैषु लोके-
ष्वर्त्तिमाच्छति । सइमां प्रतिष्ठामविन्दत । सइमां प्र-
तिष्ठां वित्वाकामयत प्रजायेयेति । स तपोऽतप्यत । सो
ऽन्तर्वानभवत् । स जघनादसुरानसृजत ॥ ५ ॥

तेभ्योमृन्मये पाचेऽन्नमदुहत् । यास्य सा तनूरासीत् ।
तामपाहत । सा तमिस्राभवत् । सोऽकामयत प्रजाये-
येति । स तपोऽतप्यत । सोऽन्तर्वानभवत् । स पुजनना-
देव पुजाञ्चसृजत । तस्मादिमाभूयिष्ठाः । पुजननाद्धो-
नाञ्चसृजत ॥ ६ ॥

ताभ्योदारुमये पाचे पर्योऽदुहत् । यास्य सा तनूरा-
सीत् । तामपाहत । सा जोत्स्नाभवत् । सोऽकामयत
प्रजायेयेति । स तपोऽतप्यत । सोऽन्तर्वानभवत् । सउ-
पपक्षाभ्यामेवर्त्तूनसृजत । तेभ्यो रजते पाचे घृतमदुहत् ।
यास्य सा तनूरासीत् ॥ ७ ॥

तामपाहत । सोऽहोरात्रयोः सन्धिरभवत् । सोऽ-
कामयत प्रजायेयेति । स तपोऽतप्यत । सोऽन्तर्वानभव-
त् । स मुखाद्देवानसृजत । तेभ्योहरिते पाचे सोमम-

दुहत् । यास्य सा तनूरासीत् । तामपाहत । तदहर-
भवत् ॥ ८ ॥

एते वै पूजापतेर्दोहाः । य एवं वेद । दुह एव पूजाः ।
दिवा वै नो भूदिति । तद्देवानां देवत्वं । य एवं देवानां
देवत्वं वेद । देवानेव भवति । एतद्वाअहोरात्राणां
जन्म । य एवमहोरात्राणां जन्म वेद । नाहोरात्रेष्वर्चि-
माच्छति ॥ ९ ॥

असतोऽधि मनोऽसृज्यत । मनः पूजापतिमसृजत ।
पूजापतिः पूजाअसृजत । तद्वाइदं मनस्येव परमं प्रति-
ष्ठितं । यदिदं किञ्च । तदेतच्छैवस्यसन्नाम ब्रह्म ।
व्युच्छन्ती व्युच्छन्त्यस्मै वस्यसी वस्यसी व्युच्छति । प्रजाय-
ते पूजया पशुभिः । प्र परमेष्ठिनो मात्रामामोति । य-
एवं वेद ॥ १० ॥

अग्निरजायत तद्भूयोऽतप्यतामिनदरोदीत् पूजाप-
तीरोदस्त्वमसृजतासृजत घृतमदुहद्यास्य सा तनूरा-
सीदहरभवहच्छति वेद ॥ अनु० ९ ॥

इदं धूमोऽग्निर्योतिर्चिर्मरीचयउदारास्तदभ्रं ज-
घनात्सा तमिस्रा सपूजननात्सा जोत्सा सउपपक्षा-
भ्याः सोऽहोरात्रयोः सन्धिः स मुखात्तदहर्देवानस-

तोऽधि॒मृ॒न्मये॑ दा॒रु॒मये॑ रज॒ते हरि॑ते तेभ्य॒स्ताभ्यो॑ द्वे ते
ऽन्नं॑ पयो॒घृतः॑ सोमं॑ यए॒वं वेदो॑पै॒नं तस्य॑ ताव॒भि॒म्रा॒तृ॒-
व्या॒न्नम॑दु॒हत् पयो॑ऽदु॒हद् घृ॒तम॑दु॒हत् सोम॑मदु॒हत् ॥*॥

दशमोऽनुवाकः ।

पु॒जाप॑तिरिन्द्रं॑म॒सृज॑तानुजा॒वरं॑ दे॒वानां॑ । तं प्राहि॑-
षोत् । परे॑ हि । ए॒तेषां॑ दे॒वाना॑मधि॒पति॑रे॒धीति॑ । तं दे॒-
वा॒अ॒ब्रुवन् । क॒स्त्वम॑सि । व॒यं वै त्वच्चे॒याः सः स्म॒ इति॑ ।
सोऽब्र॑वीत् । क॒स्त्वम॑सि व॒यं वै त्वच्चे॒याः सः स्म॒ इति॑ मा
दे॒वा॒अ॒वोच॑न्निति । अथ॒ वा इ॒दं तर्हि॑ पु॒जाप॑तौ हरि॑-
आसीत् ॥ १ ॥

यद॒स्मिन्ना॑दित्ये । तदे॒नम॑ब्रवीत् । ए॒तन्मे॒ प्रय॑च्छ ।
अथा॒हमे॑तेषां॑ दे॒वाना॑मधि॒पति॑र्भवि॒ष्यामीति॑ । कोऽहः॑
स्या॒मित्य॑ब्रवीत् । ए॒तत् पु॒दायेति॑ । ए॒तत्स्या॑दित्यब्रवीत् ।
यदे॒तद्वि॒वीषीति॑ । को॒हवै॒ नाम॑ पु॒जाप॑तिः । यए॒वं वेद॑
॥ २ ॥

वि॒दुरे॑नं॒ नाम्ना॑ । तद॒स्मै रु॒क्मं॑ कृ॒त्वा प्र॒त्यमु॑च्चत् । त-
तो॒वा इन्द्रो॑ दे॒वाना॑मधि॒पति॑रभवत् । यए॒वं वेद॑ । अ-
धि॒पति॑रे॒व स॒माना॑नां भवति । सोऽम॑न्यत । किं किं॒ वा

अ॒कर॒मिति॑ । स च॒न्द्रम॒आह॒रेति॑ प्रा॒लप॑त् । तच्च॒न्द्रम॒सश्च॒न्द्रम॒स्त्वं । यए॒वं वेद॑ ॥ ३ ॥

च॒न्द्रवा॑ने॒व भ॒वति॑ । तं दे॒वाअ॑ब्रुवन् । सु॒वीर्य्यो॑म॒र्य्यो यथा॑ गोपा॒यत॒इति॑ । तत्सू॒र्य्यस्य॑ सू॒र्य्यत्वं । यए॒वं वेद॑ । नैनं॑ द॒भोति॑ । कश्च॒नास्मिन्॑ वा॒इद॒मिन्द्रि॑यं प्र॒त्य॒स्थादि॒ति॑ । तदिन्द्र॑स्येन्द्र॒त्वं । यए॒वं वेद॑ । इन्द्रि॒याव्ये॑व भवति ॥ ४ ॥

अ॒यं वा॒इदं॑ प॒रमे॑ऽभू॒दिति॑ । तत्प॒रमे॑ष्ठिनः प॒रमे॑ष्ठि॒त्वं । यए॒वं वेद॑ । प॒रमा॑मे॒व का॑ष्ठां गच्छति । तं दे॒वाः स॒मन्तं॑ प॒र्य्यवि॑शन् । वस॑वः पु॒रस्ता॑त् । रु॒द्राद॑क्षिण॒तः । आ॒दि॒त्याः प॒श्चात् । वि॒श्वे दे॒वाउ॑त्त॒रतः॑ । अ॒ङ्गिर॑सः पु॒त्यञ्च॑ ॥ ५ ॥

सा॒ध्याः प॒राञ्च॑ । यए॒वं वेद॑ । उपै॒नः स॒मानाः॑ संवि॒शन्ति॑ । स पु॒जाप॑तिरे॒व भू॒त्वा पु॒जाअ॑वयत् । ताअ॑स्मै नाति॑ष्ठन्तान्नाद्याय । तामु॒खं पु॒रस्ता॑त् पश्य॑न्तीः । दक्षि॑ण॒तः प॒र्य्याय॑न् । स दक्षि॑ण॒तः प॒र्य्यव॑र्त्तयत् । तामु॒खं पु॒रस्ता॑त् पश्य॑न्तीः । मु॒खं दक्षि॑ण॒तः ॥ ६ ॥

प॒श्चात् प॒र्य्याय॑न् । स प॒श्चात् प॒र्य्यव॑र्त्तयत् । तामु॒खं पु॒रस्ता॑त् पश्य॑न्तीः । मु॒खं दक्षि॑ण॒तः । मु॒खं प॒श्चात् ।

उत्तरतः पथीयन् । स उत्तरतः पथ्यवर्त्तयत् । तामुखं
पुरस्तात् पश्यन्तीः । मुखं दक्षिणतः । मुखं पश्चात् ॥
मुखमुत्तरतः । ऊर्द्धा उदायन् । स उपरिष्ठान्यवर्त्त-
यत् । ताः सर्वतोमुखो भूत्वा वयत् । ततो वै तस्मै पु-
जा अतिष्ठन्तान्नाद्याय । य एवं विद्वान् परि न्यवर्त्तयतेति
च । पूजापतिरेव भूत्वा पूजा अति । तिष्ठन्तेऽस्मै पूजा
अन्नाद्याय । अन्नाद एव भवति ॥ ७ ॥

आसीद्वेदं चन्द्रमस्त्वं य एवं वेदेन्द्रियाव्येव भवति पु-
त्यञ्चं मुखं दक्षिणतो मुखं पश्चान्नव च ॥ अनु० १० ॥

एकादशोऽनुवाकः ।

पूजापतिरकामयत् बहोर्भूयान्त्स्यामिति । स एतं
दशहोतारमपश्यत् । तं प्रायुङ्क्त । तस्य प्रयुक्तिर्बहोर्भू-
यानभवत् । यः कामयेत् बहोर्भूयान्त्स्यामिति । स द-
शहोतारं प्रायुञ्जीत । बहोरेव भूयान् भवति । सोऽका-
मयत् वीरोमञ्जायायेतेति । स दशहोतुश्चतुर्होतारं
निरमिमीत । तं प्रायुङ्क्त ॥ १ ॥

तस्य प्रयुक्तीन्द्रोऽजायत् । यः कामयेत् वीरोमञ्जा-
यायेतेति । स चतुर्होतारं प्रायुञ्जीत । आस्य वीरोजा-

यते । सोऽकामयत पशुमान्त्स्यामिति । स चतुर्होतुः
पञ्चहोतारं निरमिमीत । तं प्रायुङ्क्त । तस्य प्रयुक्तिपशु-
मानभवत् । यः कामयेत पशुमान्त्स्यामिति । स पञ्च-
होतारं प्रयुञ्जीत ॥ २ ॥

पशुमानेव भवति । सोऽकामयतर्तवोमे कल्पेरन्नि-
ति । स पञ्चहोतुः षड्ढोतारं निरमिमीत । तं प्रायु-
ङ्क्त । तस्य प्रयुक्त्युतवोऽस्माअकल्पन्त । यः कामयेतर्तवो
मे कल्पेरन्निति । स षड्ढोतारं प्रयुञ्जीत । कल्पन्तेऽस्मा
च्युतवः । सोऽकामयत सोमपः सोमयाजी स्यां । आ मे
सोमपः सोमयाजी जायेतेति ॥ ३ ॥

स षड्ढोतुः सप्तहोतारं निरमिमीत । तं प्रायुङ्क्त
तस्य प्रयुक्तिसोमपः सोमयाज्यभवत् । आस्य सोमपः
सोमयाज्यजायत । यः कामयेत सोमपः सोमयाजी स्यां ।
आ मे सोमपः सोमयाजी जायेतेति । स सप्तहोतारं प्र-
युञ्जीत । सोमपएव सोमयाजी भवति । आस्य सोमपः
सोमयाजी जायते । स वाएष पशुः पञ्चधा प्रतिति-
ष्ठति ॥ ४ ॥

पद्भिर्मुखेन । ते द्वाः पशून् वित्वा । सुवर्गं लोकमा-
यन् । तेऽमुषिँल्लोके व्यक्षुध्यन् । तेऽब्रुवन् । अमुतः प्र-

दानं वाउपजिजीविमेति । ते सप्तहोतारं यज्ञं विधा-
यायास्यं । आङ्गीरसं प्राहिण्वन् । एतेनामुच कल्पयेति ।
तस्य वाइयं कृप्तिः ॥ ५ ॥

यदिदं किञ्च । यएवं वेद । कल्पतेऽस्मै । स वाअयं
मनुष्येषु यज्ञः सप्तहोता । अमुच सङ्गोदेवेभ्योहव्यं
वहति । यएवं वेद । उपैनं यज्ञो नमति । योवै चतुर्हो-
तृणां निदानं वेद । निदानवान् भवति । अग्निहोत्रं व
दर्शहोतुर्निदानं ॥ दर्शपूर्णमासौ चतुर्होतुः । चातुर्मा-
स्यानि पञ्चहोतुः । पशुबन्धः षड्होतुः । सौम्योऽध्वरः
सप्तहोतुः । एतद्वै चतुर्होतृणां निदानं । यएवं वेद ।
निदानवान् भवति ॥ ६ ॥

अमिमोत तं प्रायुक्त्वा पञ्चहोतारं प्रयुञ्जीत जायेतेति
तिष्ठति कृप्तिर्दर्शहोतुर्निदानं सप्त च ॥ अनु० ११ ॥

पुजापतिरकामयत पुजाः सृजेयेति पुजापतिरका-
मयत दर्शपूर्णमासौ सृजेयेति पुजापतिरकामयत प्रजा-
येयेति स तपः सच्चिदृतं पुजापतिस्तेन दशधात्मानं
देवावै वरुणमन्तोवै पुजापतिस्ताः सृष्टाः समष्क्रियन्
देवा व चतुर्होतृभिरिदं वाअग्रे पुजापतिरिन्द्रं पु-
जापतिरकामयत बहोभूयानेकादश ॥ ११ ॥

पुजापतिस्तद्ग्रहस्य ग्रहत्वं पुजापतिरकामयतान-
यैवैनत्तस्य वाइयं तस्मात्तपनाद्यदस्मिन्नादित्ये स षड्-
ढोतुः सप्तहोतारं चिसप्ततिः ॥ ७३ ॥ हरिः ॐ ॥

इति द्वितीयाध्यायः ॥

हरिः ॐ ॥

द्वितीयाष्टके तृतीयाध्याये

प्रथमोऽनुवाकः ।

बृहद्वादिनोवदन्ति । किं चतुर्होतृणां चतुर्होतृत्व-
मिति । यदेवैषु चतुर्धा होतारः । तेन चतुर्होतारः ।
तस्माच्चतुर्होतार उच्यन्ते । तच्चतुर्होतृणां चतुर्होतृत्वं ।
सोमोवै चतुर्होता । अग्निः पञ्चहोता । धाता षड्ढोता ।
इन्द्रः सप्तहोता ॥ १ ॥

पुजापतिर्दर्शहोता । य एवं चतुर्होतृणामृद्धिं वेद ।
अभ्येत्येव । य एषामेवं बन्धुतां वेद । बन्धुमान् भवति ।
य एषामेवं क्लृप्तिं वेद । कल्पतेऽस्मै । य एषामेवमायतनं
वेद । आयतनवान् भवति । य एषामेवं प्रतिष्ठां वेद
॥ २ ॥

प्रत्येव तिष्ठति । ब्रह्मवादिनोवदन्ति । दशहोता च-
तुहोता । पञ्चहोता षडहोता सप्तहोता । अथ कस्मा-
च्चतुहोतारुच्यन्तइति । इन्द्रोवै चतुहोता । इन्द्रः खलु
वै श्रेष्ठोदेवतानामुपदेशनात् । यएवमिन्द्रः श्रेष्ठं दे-
वतानामुपदेशनाद्देद । वसिष्ठः समानानां भवति । त-
स्माच्छ्रेष्ठमायन्तं प्रथमेनैवानुबुध्यन्ते ॥ अयमागन् । अ-
यमवासादिति । कीर्त्तिरस्य पूर्वागच्छति जनतामाय-
तः । अथो एनं प्रथमेनैवानुबुध्यन्ते । अयमागन् । अय-
मवासादिति ॥ ३ ॥

सप्तहोता प्रतिष्ठां वेदं बुध्यन्ते षट् च ॥ अनु० १ ॥

द्वितीयोऽनुवाकः ।

दक्षिणां प्रतिग्रहीष्यन्त्सप्तदशकृत्वोऽपान्यात् । आ-
त्मानमेव समिन्धे । तेजसे वीर्याय । अथो पूजापति-
रेवैनां भूत्वा प्रतिगृह्णाति । आत्मनोनात्थै । यद्येनमा-
त्विज्याद्वृतः सन्तं निर्हरैरन् । आग्नीध्रे जुहुयादशहो-
तारं । चतुर्गृहीतेनाज्येन । पुरस्तात् पुत्यङ्गिष्ठन् । पु-
तिलोमं विग्राहं ॥ १ ॥

प्राणानेवास्योपदासयति । यद्येनं पुनरुपशिक्षेयुः ।

आग्नीध्र एव जुहुयादश होतारं । चतुर्गृहीतेनाज्येन । प-
श्चात्प्राङ्नासीनः । अनुलोममविग्राहं । प्राणानेवासौ
कल्पयति । प्रायश्चित्ती वाग्धोतेत्यृतुमुखं च त्रुमुखे जुहो-
ति । चतूनेवासौ कल्पयति । कल्पन्तेऽस्माच्चतवः ॥ २ ॥

क्षृप्ताश्चस्माच्चतव आरयन्ति । पड्डोता वै भूत्वा पुजा-
पतिरिदं सर्वमसृजत । स मनोऽसृजत । मनसोऽ-
धिगायत्रीमसृजत । तद्गायत्रीं यशश्चार्च्छत् । तामाल-
भत । गायत्रिया अधिच्छन्दांस्यसृजत । छन्दोभ्योऽधि-
साम । तत्साम यशश्चार्च्छत् । तदालभत ॥ ३ ॥

सामोऽधियजूंष्यसृजत । यजुर्भ्योऽधिविष्णुं । तद्विष्णुं
यशश्चार्च्छत् । तमालभत । विष्णोरधोषधीरसृजत ।
ओषधीभ्योऽधिसोमं । तत्सोमं यशश्चार्च्छत् । तमालभत ।
सोमादधिपशूनसृजत । पशुभ्योऽधोन्द्रं ॥ ४ ॥

तदिन्द्रं यशश्चार्च्छत् । तदेनं नातिप्राच्यवत । इन्द्र-
इव यशस्वी भवति । य एवं वेद । नैनं यशोऽतिप्रच्यवते ।
यद्वा इदं किञ्च । तत्सर्वमुत्तान एवाङ्गीरसः प्रत्यगृ-
ह्णात् । तदेनं प्रतिगृहीतं नाहिनत् । यत् किञ्च प्रति-
गृह्णीयात् । तत्सर्वमुत्तानस्त्वाङ्गीरसः प्रतिगृह्णात्व-
त्येव प्रतिगृह्णीयात् ॥ इयं वाउत्तान आङ्गीरसः । अन-

यैवैनत्प्रतिगृह्णाति । नैनं हितस्ति । बर्हिषा प्रतोपाज्ञां
वाश्वं वा । एतद्वै पशूनां पियं धाम । पियेणैवैनं धाम्ना
प्रत्येति ॥ ५ ॥

विग्राहमृतवस्तदालभतेन्द्रं गृह्णीयात् षट् च ॥
अनु० २ ॥

तृतीयोऽनुवाकः ।

योवाअविद्वान्निवर्त्तयते । विशीर्षा स पाप्मामुष्मि-
ल्लोके भवति । अथ योविद्वान्निवर्त्तयते । सशीर्षा वि-
पाप्मामुष्मिल्लोके भवति । देवतावै सप्तपुष्टिकमान्यव-
र्त्तयन्त । अग्निश्च पृथिवी च । वायुश्चान्तरिक्षञ्च । आ-
दित्यश्च द्यौश्च चन्द्रमाः । अग्निर्यवर्त्तयत । स साहस्र-
मपुष्यत् ॥ १ ॥

पृथिवी न्यवर्त्तयत । सौषधीभिर्वनस्पतिभिरपुष्यत् ।
वायुर्न्यवर्त्तयत । स मरीचिभिरपुष्यत् । अन्तरिक्षं न्य-
वर्त्तयत । तद्वयौभिरपुष्यत् । आदित्योन्यवर्त्तयत । स
रश्मिभिरपुष्यत् । द्यौर्न्यवर्त्तयत । सा नक्षत्रैरपुष्यत् ॥
चन्द्रमान्यवर्त्तयत । सौहोरात्रैरर्धमासैर्मासैर्ऋतुभिः
संवत्सरेणापुष्यत् । तान् पोषान् पुष्यति । यास्तेऽपु-
ष्यन् । य एवं विद्वान्नि च वर्त्तयते परि च ॥ २ ॥

अपुष्यन्नक्षचैरपुष्यत् पञ्च च ॥ अनु० ३ ॥

चतुर्थोऽनुवाकः ।

तस्य वाअग्नेर्हिरण्यं प्रतिजगृहुषः । अर्द्धमिन्द्रियस्या-
पाक्रामत् । तदेतेनैव प्रत्यगृह्णात् । तेन वै सोऽर्धमिन्द्रि-
यस्यात्मन्नुपाधत्ते । अर्द्धमिन्द्रियस्यात्मन्नुपाधत्ते । य एवं
विद्वान् हिरण्यं प्रतिगृह्णाति । अथ योविद्वान् प्रति-
गृह्णाति । अर्द्धमस्येन्द्रियस्यापक्रामति । तस्य वै सोमस्य
वासः प्रतिजगृहुषः । तृतीयमिन्द्रियस्यापाक्रामत् ॥ १ ॥

तदेतेनैव प्रत्यगृह्णात् । तेन वै स तृतीयमिन्द्रियस्या-
त्मन्नुपाधत्ते । तृतीयमिन्द्रियस्यात्मन्नुपाधत्ते । य एवं वि-
द्वान् वासः प्रतिगृह्णाति । अथ योविद्वान् प्रतिगृह्णाति ।
तृतीयमस्येन्द्रियस्यापक्रामति । तस्य वै रुद्रस्य गां प्रति-
जगृहुषः । चतुर्थमिन्द्रियस्यापाक्रामत् । तामेतेनैव प्र-
त्यगृह्णात् । तेन वै स चतुर्थमिन्द्रियस्यात्मन्नुपाधत्ते
॥ २ ॥

चतुर्थमिन्द्रियस्यात्मन्नुपाधत्ते । य एवं विद्वान् गां प्र-
तिगृह्णाति । अथ यो विद्वान् प्रतिगृह्णाति । चतुर्थम-
स्येन्द्रियस्यापक्रामति । तस्य वै वरुणस्याश्वं प्रतिजगृहुषः ।
पञ्चममिन्द्रियस्यापाक्रामत् । तमेतेनैव प्रत्यगृह्णात् ।

तेन वै स पञ्चममिन्द्रियस्यात्मन्नुपाधत्त । पञ्चममिन्द्रियस्यात्मन्नुपाधत्ते । य एवं विद्वानश्वं प्रतिगृह्णाति ॥ ३ ॥

अथ योविद्वान् प्रतिगृह्णाति । पञ्चममस्येन्द्रियस्यापक्रामति । तस्य वै पुजापतेः पुरुषं प्रतिजगृहुषः । षष्ठमिन्द्रियस्यापक्रामत् । तमेतनैव प्रत्यगृह्णात् । तेन वै स षष्ठमिन्द्रियस्यात्मन्नुपाधत्त । षष्ठमिन्द्रियस्यात्मन्नुपाधत्ते । य एवं विद्वान् पुरुषं प्रतिगृह्णाति । अथ योविद्वान् प्रतिगृह्णाति । षष्ठमस्येन्द्रियस्यापक्रामति ॥ ४ ॥

तस्य वै मनोस्तल्पं प्रतिजगृहुषः । सप्तममिन्द्रियस्यापक्रामत् । तमेतेनैव प्रत्यगृह्णात् । तेन वै स सप्तममिन्द्रियस्यात्मन्नुपाधत्त । सप्तममिन्द्रियस्यात्मन्नुपाधत्ते । य एवं विद्वान्स्तल्पं प्रतिगृह्णाति । अथ योविद्वान् प्रतिगृह्णाति । सप्तममस्येन्द्रियस्यापक्रामति । तस्य वाउत्तानस्याङ्गीरसस्याप्राणत् प्रतिजगृहुषः । अष्टममिन्द्रियस्यापक्रामत् ॥ ५ ॥

तदेतेनैव प्रत्यगृह्णात् । तेन वै सौऽष्टममिन्द्रियस्यात्मन्नुपाधत्त । अष्टममिन्द्रियस्यात्मन्नुपाधत्ते । य एवं विद्वानप्राणत् प्रतिगृह्णाति । अप योविद्वान् प्रतिगृह्णाति । अष्टममस्येन्द्रियस्यापक्रामति । यदाइदं किञ्च ।

तत्सर्व्वमुत्तान॑वाङ्गीर॒सः प्रत्य॑गृह्णात् । तदे॒नं प्रति॑गृ-
हीत॒न्नाहि॑नत् । यत्किञ्च॑ प्रति॑गृह्णीयात् ॥ तत्सर्व्वमु-
त्तान॑स्वाङ्गीर॒सः प्रति॑गृह्णात्वित्येव प्रति॑गृह्णीयात् ।
इ॒यं वाउ॑त्तान॒आङ्गीर॒सः । अ॒नयै॒वैन॒त् प्रति॑गृह्णाति ।
नैन॑ हि॒नस्ति ॥ ६ ॥

तृती॑यमिन्द्रि॒यस्या॑पाक्रामच्चतुर्थमिन्द्रि॒यस्या॑त्मन्नुपा-
ध॒त्ताश्च॑ प्रति॑गृह्णाति षष्ठमस्येन्द्रि॒यस्या॑पक्रामत्यष्टम-
मिन्द्रि॒यस्या॑पाक्रामत् प्रति॑गृह्णीयाच्चत्वारि॑ च ॥ अनु० ४ ॥

तस्य॑ वा॒अग्ने॑र्हि॒रिण्य॑ सोम॑स्य॒ वास॑स्तदे॒तेन॑ रु॒द्रस्य॑
गां तामे॒तेन॑ वरु॒णस्या॑श्च॒ पूजा॑प॒तेः पुरु॑षं॒ मनो॑स्तल्पं
तमे॒तेनो॑त्तान॒स्य तदे॒तेना॑प्रा॒णद्य॑द्वै । अ॒र्द्धं तृती॑यम-
ष्टमं॒ तच्च॑तुर्थं॒ ताः शेष॑न्तं वै ते॒ सत्र॑ङ्के ।

पञ्चमोऽनुवाकः ।

बृ॒ह्मवा॑दिनो॒वद॑न्ति । यद्द॑श॒होतारः॑ स॒त्रमा॑सत ।
केन॑ ते गृ॒हप॑तिनार्धुवन् । केन॑ पू॒जाअ॑सृज॒न्तेति॑ ।
पू॒जाप॑तिना॒ वै ते गृ॒हप॑तिनार्धुवन् । तेन॑ पू॒जाअ॑सृ-
जत । यच्च॑तु॒होतारः॑ स॒त्रमा॑सत । केन॑ ते गृ॒हप॑तिना-
र्धुवन् । केनो॑ष॒धीर॑सृज॒न्तेति॑ । सोमे॒न वै ते गृ॒हप॑ति-
नार्धुवन् ॥ १ ॥

तेनौषधीरसृजन्त । यत् पञ्चहोतारः सचमासत ।
केन ते गृहपतिनार्धुवन् । केनैभ्योलोकेभ्योऽसुरान्
प्राणुदन्त । केनैषां पशून्वृञ्जतेति । अग्निना वै ते गृह-
पतिनार्धुवन् । तेनैभ्योलोकेभ्योऽसुरान् प्राणुदन्त । ते-
नैषां पशून्वृञ्जत । यत् षड्होतारः सचमासत । केन
ते गृहपतिनार्धुवन् ॥ २ ॥

केनर्तूनकल्पयन्तेति । धात्रा वै ते गृहपतिनार्धुवन् ।
तेनर्तूनकल्पयन्त । यत् सप्तहोतारः सचमासत । केन ते
गृहपतिनार्धुवन् । केन सुवरायन् । केनेमाँल्लोकान्त्स-
मन्तन्वन्निति । अर्य्यम्णा वै ते गृहपतिनार्धुवन् । तेन
सुवरायन् । तेनेमाँल्लोकान्त्समन्तन्वन्निति ॥ ३ ॥

एते वै देवागृहपतयः । तान् य एवं विद्वान् । अप्य-
न्यस्य गार्हपतेर्दीक्षते । अवान्तरमेव सचिणामृध्नोति ।
योवाअर्य्यमणं वेद । दानकामाअस्मै पुजाभवन्ति ।
यज्ञोवाअर्य्यमा । आर्य्या वसतिरिति वै तमाहुयं पु-
शंसन्ति । आर्य्या वसतिर्भवति । य एवं वेद ॥ ४ ॥

यद्वाइदं किञ्च । तत् सर्वं चतुर्होतारः । चतुर्होतृभ्योऽ-
धियज्ञोनिर्मितः । स य एवं विद्वान् विवदेत । अहमेव
भूयोवेद । यश्चतुर्होतृन् वेदेति । स ह्येव भूयोवेद । य-

अतुर्होतृन् वेद । यो वै चतुर्होतृणां होतृन् वेद ।
सर्व्वीसु पूजास्वन्नमन्ति ॥ ५ ॥

सर्व्वदिशोऽभिजयति । पूजापतिर्वै दशहोतृणां
होता । सोमश्चतुर्होतृणां होता । अग्निः पञ्चहोतृणां
होता । धाता षड्होतृणां होता । अर्य्यमा सप्तहो-
तृणां होता । एते वै चतुर्होतृणां होतारः । तान् य-
एवं वेद । सर्व्वीसु पूजास्वन्नमन्ति । सर्व्वदिशोऽभिज-
यति ॥ ६ ॥

आर्ध्वन्नार्ध्वन्नित्येवं वेदन्ति सर्व्वदिशोऽभिजय-
ति ॥ अनु० ५ ॥

षष्ठोऽनुवाकः ।

पूजापतिः पूजाः सृष्ट्वा व्यस्रंसत । स हृदयं भूतोऽश-
यत् । आत्मन् हा ३ इत्यह्वयत् । आपः प्रत्यशृण्वन् ।
ता अग्निहोत्रेणैव यज्ञकृतुनोपपर्यावर्त्तन्त । ताः कुसि-
न्धुमुपौहन् । तस्मादग्निहोत्रस्य यज्ञकृतोः । एकचतृत्विक् ।
चतुष्कृत्वोऽह्वयत् । अग्निर्वायुरादित्यश्चन्द्रमाः ॥ १ ॥

ते प्रत्यशृण्वन् । ते दर्शपूर्णमासाभ्यामेव यज्ञकृतुनो-
पपर्यावर्त्तन्त । तउपौहः श्रुत्वार्य्यङ्गानि । तस्मादर्श-

पूर्णा॒मास॒योर्य॒ज्ञकृ॒तोः । च॒त्वार॑च॒त्विजः॑ । प॒ञ्च॒कृत्वो॒-
ऽह्व॑यत् । प॒शवः॑ प्र॒त्य॒शृण्वन् । ते चा॒तुर्मा॑स्यै॒रेव॑ य॒ज्ञकृ॒तु-
नोप॑प॒र्याव॑र्त्तन्त । तउ॒पौहं॑स्त्रोम॒ह्वीं मा॒ऽसम॑स्थि॒म-
ज्जा॑नं । तस्मा॑च्चा॒तुर्मा॑स्यानां य॒ज्ञकृ॒तोः ॥ २ ॥

प॒ञ्च॒त्विजः॑ । ष॒ट्कृ॒त्वोऽह्व॑यत् । च॒त्तवः॑ प्र॒त्य॒शृण्वन् ।
ते प॒शुब॒न्धेनै॒व य॒ज्ञकृ॒तुनोप॑प॒र्याव॑र्त्तन्त । तउ॒पौहं॑-
स्त॒नावा॒ण्डौ शि॒श्रम॑वाञ्चं पु॒णं । तस्मा॑त् प॒शुब॒न्धस्य॑
य॒ज्ञकृ॒तोः । ष॒ट्त्विजः॑ । स॒प्त॒कृत्वोऽह्व॑यत् । हो॒त्राः प्र॒त्य॒-
शृण्वन् । ताः सौ॒म्येनै॒वाध्व॑रेण॑ य॒ज्ञकृ॒तुनोप॑प॒र्याव॑र्त्तन्त
॥ ३ ॥

ताउ॒पौह॑न्त्स॒प्तशी॑र्ष॒ण्यान् पु॒णान् । तस्मा॑त् सौ॒म्य-
स्या॒ध्वर॑स्य॑ य॒ज्ञकृ॒तोः । स॒प्तहो॒त्राः प्रा॒चीर्व॑ष॒ट्कुर्व॑न्ति ।
द॒श॒कृत्वोऽह्व॑यत् । तपः॑ प्र॒त्य॒शृणो॑त् । तत् क॒र्मणै॑व सं॒व-
त्स॑रेण॑ स॒र्वैर्य॒ज्ञकृ॒तुभि॑रुप॒र्याव॑र्त्तत । तत् स॒र्वमा॑त्मा-
न॒मपरि॑वर्गमु॒पौह॑त् । तस्मा॑त् सं॒वत्स॑रे स॒र्वे य॒ज्ञकृ॒त-
वोऽव॑रुध्यन्ते । तस्मा॑द्द॒शहो॒ता च॒तुर्हो॒ता । प॒ञ्चहो॒ता
ष॒ड्ढो॒ता स॒प्तहो॒ता ॥ एक॑हो॒त्रे ब॒लिः॑ ह॒रन्ति । ह॒र-
न्त्यस्मै॑ पु॒जाब॒लिं । ऐ॒नम॑प्रति॒स्थातं॑ गच्छति । यए॒वं
वेद॑ ॥ ४ ॥

चन्द्रमाश्चातुर्मास्यानां यज्ञकृतोरध्वरेण यज्ञकृत-
नापपर्यावर्त्तन्त सप्तहोता चत्वारि च ॥ अनु० ६ ॥

सप्तमोऽनुवाकः ।

पूजापतिः पुरुषमसृजत । सोऽग्निरब्रवीत् । ममाय-
मन्नमस्त्विति । सोऽबिभेत् । सर्व्वं वै मायं प्रधक्ष्यतीति ।
स एताश्चतुर्होतृनात्मस्पर्णानपश्यत् । तानजुहोत् ।
तैर्वै स आत्मानमस्पृणोत् । यदग्निहोत्रं जुहोति । एक-
होतारमेव तद्यज्ञकृतुमाप्नोत्यग्निहोत्रं ॥ १ ॥

कुसिन्धश्चात्मनः स्पृणोति । आदित्यस्य च सायुज्यं
गच्छति । चतुरुन्नयति । चतुर्होतारमेव तद्यज्ञकृतुमा-
प्नोति दर्शपूर्णमासौ । चत्वारि चात्मनोऽङ्गानि स्पृणो-
ति । आदित्यस्य च सायुज्यं गच्छति । चतुरुन्नयति ।
समित्पञ्चमी । पञ्चहोतारमेव तद्यज्ञकृतुमाप्नोति चा-
तुर्मास्यानि । लोमह्रवीं मासमस्थिमज्जानं ॥ २ ॥

तानि चात्मनः स्पृणोति । आदित्यस्य च सायुज्यं ग-
च्छति । चतुरुन्नयति । द्विर्जुहोति । षड्होतारमेव तद्य-
ज्ञकृतुमाप्नोति पशुबन्धं । स्तनावाण्डौ शिश्रमवाञ्चं पा-
णं । तानि चात्मनः स्पृणोति । आदित्यस्य च सायुज्यं
गच्छति । चतुरुन्नयति । द्विर्जुहोति ॥ ३ ॥

स॒मित्स॑प्त॒मी । स॒प्तहो॑तारमे॒व तद्य॑न्नकु॒तुमा॑प्नोति
सौ॒म्यम॑ध्व॒रं । स॒प्त चा॑त्मनः शी॒र्षण्य॑न् प्रा॒णान् स्पृ॒णो-
ति । आ॒दि॒त्यस्य॑ च सायु॑ज्यं गच्छति । च॒तु॒रुन्न॑यति ।
द्वि॒जुहो॑ति । द्वि॒र्निमा॑ष्टि । द्विः प्रा॒श्नाति । द॒शहो॑तार-
मे॒व तद्य॑न्नकु॒तुमा॑प्नोति संवत्स॒रं । स॒र्व्वं चा॑त्मान॒मपरि॑-
वर्गः॑ स्पृ॒णोति ॥ आ॒दि॒त्यस्य॑ च सायु॑ज्यं गच्छति ॥ ४ ॥

अ॒ग्नि॒होचं॑ म॒ज्जानं॑ द्वि॒जुहो॑त्यपरि॒वर्गः॑ स्पृ॒णोत्येकं॑
च ॥ अ॒नु० ७ ॥

अष्टमोऽनुवाकः ।

पू॒जाप॑तिरकामयत् प्र॒जाये॑येति । स तपो॑ऽतप्यत ।
सोऽन्त॑र्वी॒नभवत् । स हरि॑तः श्या॒वोऽभवत् । तस्मात्-
स्व॑न्तर्व॒न्नी । हरि॑णी स॒ती श्या॒वा भ॑वति । स वि॒जाय॑-
मानो॒गर्भे॑णाताम्यत् । स ता॒न्तः कृ॒ष्णश्या॒वोऽभवत् । त-
स्मात्ता॒न्तः कृ॒ष्णः श्या॒वो भ॑वति । तस्यासु॑रे॒वाजी॑वत्
॥ १ ॥

तेनासु॑ना सु॒रान॑सृजत् । तदसु॑राणामसु॒रत्वं । यए॒व-
मसु॑राणामसु॒रत्वं वेद॑ । असु॑माने॒व भ॑वति । नैनमसु॑-
र्जहाति । सोऽसु॑रान् सृ॒ष्ट्वापि॑ ते॒वाम॑न्यत । तदनु॑ पि॒तृ-

नसृजत । तत्पितृणां पितृत्वं । य एवं पितृणां पितृत्वं वेद । पितेवैव स्वानां भवति ॥ २ ॥

यन्त्यस्य पितरोहव । स पितृन्सृष्ट्वा मनस्यैत् । तदनु मनुष्यां नसृजत । तन्मनुष्याणां मनुष्यत्वं । य एवं मनुष्याणां मनुष्यत्वं वेद । मनस्येव भवति । नैनं मनुजहाति । तस्मै मनुष्यान्सृजानाय । दिवा देवचा भवत् । तदनु देवानसृजत ॥ तद्देवानां देवत्वं । य एवं देवानां देवत्वं वेद । दिवा हैवास्य देवचा भवति । तानि वायुतानि चत्वार्यम्भांसि । देवा मनुष्याः पितरोऽसुराः । तेषु सर्वेष्वम्भोनभद्रव भवति । य एवं वेद ॥ ३ ॥

आजीवस्त्वानां भवति देवानसृजत सप्त च ॥
अनु० ८ ॥

नवमोऽनुवाकः ।

ब्रह्मवादिनोवदन्ति । योवाइमं विद्यात् । यतोऽयं पर्वते । यदभिपर्वते । यदभिसंपर्वते । सर्वमायुरियात् । न पुरायुषः प्रमीयेत । पशुमान्त्स्यात् । विन्देत पूजां । योवाइमं वेद ॥ १ ॥

यतोऽयं पर्वते । यदभिपर्वते । यदभिसंपर्वते । सर्वमायुरेति । न पुरायुषः प्रमीयते । पशुमान् भवति ।

विन्दते पुजां । अङ्गाः पवते । अपोऽभिपवते । अपोऽभिसम्पवते ॥ २ ॥

अस्याः पवते । इमामभिपवते । इमामभिसम्पवते । अग्नेः पवते । अग्निमभिपवते । अग्निमभिसम्पवते । अन्तरिक्षात् पवते । अन्तरिक्षमभिपवते । अन्तरिक्षमभिसम्पवते । आदित्यात् पवते ॥ ३ ॥

आदित्यमभिपवते । आदित्यमभिसम्पवते । द्यौः पवते । दिवमभिपवते । दिवमभिसम्पवते । दिग्भ्यः पवते । दिशोऽभिपवते । दिशोऽभिसम्पवते । स यत्पुरस्ताद्वाति । प्राण एव भूत्वा पुरस्ताद्वाति ॥ ४ ॥

तस्मात् पुरस्ताद्वातं । सर्वाः पुजाः प्रतिनन्दन्ति । प्राणो हि पियः पूजानां । प्राण इव पियः पूजानां भवति । य एवं वेद । स वा एष प्राण एव । अथ यदक्षिणतो वाति । मातरिश्चैव भूत्वा दक्षिणतो वाति । तस्मादक्षिणतोवान्तं विद्यात् । सर्वादिश आवाति ॥ ५ ॥

सर्वादिशोऽनुविवाति । सर्वादिशोऽनुसंवातीति । स वा एष मातरिश्चैव । अथ यत् पश्चाद्वाति । पवमान एव भूत्वा पश्चाद्वाति । पूतमस्माद्वाहरन्ति । पूत-

मुपहरन्ति । पूतमश्नन्ति । य एवं वेद । स वा एष
पर्वमान एव ॥ ६ ॥

अथ यदुत्तरतो वाति । सवितैव भूत्वोत्तरतो वाति ।
सवितेव स्वानां भवति । य एवं वेद । स वा एष सवितैव ।
ते य एनं पुरस्तादायन्तमुपवदन्ति । य एवास्य पुरस्तात्
पाप्मानः । ताः स्तेऽपघ्नन्ति । पुरस्तादितरान् पाप्मानः
सचन्ते । अथ य एनं दक्षिणतः आयन्तमुपवदन्ति ॥ ७ ॥

य एवास्य दक्षिणतः पाप्मानः । ताः स्तेऽपघ्नन्ति । द-
क्षिणतइतरान् पाप्मानः सचन्ते । अथ य एनं पश्चादा-
यन्तमुपवदन्ति । य एवास्य पश्चात् पाप्मानः । ताः स्ते-
ऽपघ्नन्ति । पश्चादितरान् पाप्मानः सचन्ते । अथ य एन-
मुत्तरतः आयन्तमुपवदन्ति । य एवास्योत्तरतः पाप्मानः ।
ताः स्तेऽपघ्नन्ति ॥ ८ ॥

उत्तरतइतरान् पाप्मानः सचन्ते । तस्मादेवं वि-
द्वान् । वीव नृत्येत् । प्रेव चलेत् । व्यस्यैवाक्ष्यौ भाषेत ।
मण्टयेदिव । क्वाथयेदिव । शृङ्गायेतेव । उत्तमेऽपवदे-
युः । उत्तमे पाप्मानमपह्न्युरिति ॥ स यान्दिशं स-
निमेष्यन्त्स्यात् । यदा तान्दिशं वार्तोवायात् । अथ प्र-
वेयात् । प्रवा धावयेत् । सा तमेव रदितं व्यूढं गन्धम-

भिप्रच्यवते । आस्य तं जनपदं पूर्वा कीर्त्तिर्गच्छति । दानकामाश्चै पुजामभवन्ति । य एवं वेद ॥ ६ ॥

वेद सम्पवत आदित्यात् पवते वात्यावात्येष पवमान एव दक्षिणत आयन्तमुपवदन्त्युत्तरतः पाश्चानस्तास्तेऽपघ्नन्तीत्यष्टौ च ॥ अनु० ६ ॥

दशमोऽनुवाकः ।

पुजापतिः सोमः राजानमसृजत । तं चयोवेदाश्च न्वसृज्यन्त । तान् हस्तेऽकुरुत । अथ ह सीता सावित्री । सोमं राजानं चकमे । अङ्गामु स चकमे । सा ह पितरं पुजापतिमुपससार । तः होवाच । नमस्ते अस्तु भगवः । उप त्वायानि ॥ १ ॥

प्र त्वापद्ये । सोमं वै राजानं कामये । अङ्गामु स कामयत इति । तस्या उ ह स्थागरमलङ्कारं कल्पयित्वा । दशहोतारं पुरस्ताद्वाख्याय । चतुर्होतारं दक्षिणतः । पञ्चहोतारं पश्चात् । षड्होतारमुत्तरतः । सप्तहोतारमुपरिष्ठात् । सम्भारैश्च पत्निभिश्च मुखेऽलङ्कृत्य ॥ २ ॥

आस्याङ्गं वव्राज । ताः होदीक्ष्योवाच । उपमा वर्त्तस्वेति । तः होवाच । भो गन्तुं मञ्चा चक्ष्व । एतन्मञ्चा-

चक्ष्व । यत्ते पाणाविति । तस्याउ ह चीन् वेदान् प्रददौ ।
तस्माद् ह स्त्रियोभोगमैव हारयन्ते । स यः कामयेत
प्रियः स्वामिति ॥ ३ ॥

यं वा कामयेत प्रियः स्यादिति । तस्मात्तः स्थागर-
मलङ्कारं कल्पयित्वा । दशहोतारं पुरस्ताद्वाख्याय ।
चतुर्होतारं दक्षिणतः । पञ्चहोतारं पश्चात् । षड्ढो-
तारमुत्तरतः । सप्तहोतारमुपरिष्ठात् । सम्भारैश्च प-
त्रिभिश्च मुखेऽलङ्कृत्य । आस्यार्द्धं व्रजेत् । प्रियोहैव
भवति ॥ ४ ॥

आयान्यलङ्कृत्य स्वामिति भवति ॥ अनु० १० ॥

एकादशोऽगुवाकः ।

ब्रह्मात्मन्वदसृजत । तदकामयत । समात्मना पद्ये-
येति । आत्मन्नात्मन्नित्यामन्वयत । तस्मै दशमः हूतः
प्रत्यष्टृणोत् । स दशहूतोऽभवत् । दशहूतो ह वै नामै-
षः । तवाएतं दशहूतः सन्तं । दशहोतेत्याचक्षते प-
रोक्षेण । परोक्षप्रियाइव हि देवाः ॥ १ ॥

आत्मन्नात्मन्नित्यामन्वयत । तस्मै सप्तमः हूतः प्रत्य-
ष्टृणोत् । स सप्तहूतोऽभवत् । सप्तहूतो ह वै नामैषः ।
तं वाएतः सप्तहूतः सन्तं । सप्तहोतेत्याचक्षते परो-

क्षेण । प॒रोक्ष॑प्रियाइव॒ हि दे॒वाः । आ॒त्म॒न्नात्म॑न्नित्या-
म॒न्त्रय॑त । तस्मै॑ ष॒ष्ठः हू॒तः प्र॒त्य॒शृ॒णोत् । स षड्ढू॑तो-
ऽभवत् ॥ २ ॥

षड्ढू॑तो॒ह वै॒ नामै॑षः । तवा॒ण॒तः षड्ढू॑तः सन्तं । प-
ड्ढे॑तेत्याचक्षते प॒रोक्षे॑ण । प॒रोक्ष॑प्रियाइव॒ हि दे॒वाः ।
आ॒त्म॒न्नात्म॑न्नित्याम॒न्त्रय॑त । तस्मै॑ पञ्च॒मः हू॒तः प्र॒त्य॒शृ॒-
णोत् । स पञ्च॑हूतोऽभवत् । पञ्च॑हूतो॒ह वै॒ नामै॑षः । तं
वा॒ण॒तं पञ्च॑हू॒तः सन्तं । पञ्च॑हो॒तेत्याच॑क्षते प॒रोक्षे॑ण
॥ ३ ॥

प॒रोक्ष॑प्रियाइव॒ हि दे॒वाः । आ॒त्म॒न्नात्म॑न्नित्याम॒न्त्र-
य॑त । तस्मै॑ चतु॒र्थः हू॒तः प्र॒त्य॒शृ॒णोत् । स चतु॑र्हूतोऽभ-
वत् । चतु॑र्हूतो॒ह वै॒ नामै॑षः । तं वा॒ण॒तं चतु॑र्हू॒तः सन्तं ।
चतु॑र्हो॒तेत्याच॑क्षते प॒रोक्षे॑ण । प॒रोक्ष॑प्रियाइव॒ हि दे॒वाः ।
तम॑ब्रवीत् । त्वं वै मे॒ नेदि॑ष्ठः हू॒तः प्र॒त्य॒श्रौ॒पोः ॥ त्वं वै
ना॒ना॒ख्या॒ता॒र॒इति॑ । तस्मान्नु॒ है॒नाः श्रु॑तुर्हो॒ता॒र॒इत्याच॑-
क्षते । तस्मा॑च्छ्रूषुः पु॒चा॒णाः हृद्य॑तमः । नेदि॑ष्ठो हृ-
द्य॑तमः । नेदि॑ष्ठो ब्रह्म॒णो॑भवति । य॒ए॒वं वेद॑ ॥ ४ ॥

दे॒वाः षड्ढू॑तोऽभवत् पञ्च॑हो॒तेत्याच॑क्षते प॒रोक्षे॑णा-
श्रौ॒षीः षट् च ॥ अ॒नु० ११ ॥

ब्रह्मवादिनः किं दक्षिणां योवाञ्चविद्वान्तस्य वै ब्रह्मवादिनो यद्ग्रहोतारः पूजापतिर्व्यसं पूजापतिः पुरुषं पूजापतिरकामयत स तपः सोऽन्तर्वान् ब्रह्मवादिनो योवाइमं विद्यात् पूजापतिः सोमः राजानं ब्रह्मात्मन्वदेकादश ॥ ११ ॥

ब्रह्मवादिनस्तस्य वाञ्छमेर्यद्वाइदं किञ्च पूजापतिरकामयत सोऽन्तर्वान् यएवास्य दक्षिणतः पञ्चाशत् ॥ ५० ॥ हरिः ॐ ॥

इति तृतीयोऽध्यायः ।

हरिः ॐ ॥

द्वितीयाष्टके चतुर्थाध्याये

प्रथमोऽनुवाकः ।

जुष्टोदमूनाअतिथिर्दुरोणे । इमन्नो यज्ञमुपयाहि विद्वान् । विश्वाअग्नेभियुजोविहत्य । शत्रूयतामाभरा भोजनानि । अग्ने शर्व्वं महते सौभगाय । तव द्युम्रान्युत्तमानि सन्तु । सज्जास्यत्यः सुयममाकृणुष्व । शत्रूयता

म॒भि॒ति॒ष्ठा म॒हा॒सि । अ॒ग्ने यो॒नोऽभि॒तो॒जनः । वृ॒को॒-
वा॒रो॒जि॒घा॒सति ॥ १ ॥

ता॒स्त्वं वृ॒च॒ह॒ज्जहि । व॒स्व॒स्मभ्य॑मा॒भर । अ॒ग्ने यो॒-
नोऽभि॒दा॒सति । स॒मा॒नो॒यश्च॑ नि॒ष्ठ्यः । इ॒ध्मस्ये॒व पु॒क्षा-
य॑तः । मा तस्यो॒च्छे॒षि किञ्च॑ न । त्वमि॒न्द्राभि॑भूर॒सि ।
दे॒वो॒वि॒ज्ञात॑वीर्य्यः । वृ॒च॒हा पु॒रु॒चे॒तनः । अ॒प॒ प्रा॒च॒इन्द्र॑-
वि॒श्वो अ॒मि॒चान् ॥ २ ॥

अ॒पा॒वा॒चो॒अभि॑भूते नुद॒स्व । अ॒पो॒दी॒चो॒अप॑शूराध॒-
रा॒च॒डू॒रौ । यथा॑ तव॒ श॒र्मन्म॑दे॒म । तमि॒न्द्रं वा॒जया॑म॒सि ।
म॒हे वृ॒चाय॑ ह॒न्त॒वे । स वृ॒षा वृ॒षभो॑ऽभुवत् । यु॒जेर॑यं ग॒-
वे॒षेण॑ हरि॒भ्यां । उ॒प॒ब्र॒ह्मा॒णि जु॒जुषा॑णम॒स्युः । वि॒वा॒-
धि॒ष्टास्य॑ रोद॒सी म॒हि॒त्वा । इ॒न्द्रो॒वृ॒चाण्य॑पु॒तीज॑घ॒न्वान्
॥ ३ ॥

ह॒व्य॒वा॒ह॒मभि॑माति॒षाहं । र॒क्षो॒ह॒णं पृ॒त॒नासु॑ जि॒ष्णुं ।
ज्योति॑ष्मन्तं दी॒द्यतं॑ पु॒रन्धिं । अ॒ग्निस्त्वि॑ष्ट॒क॒तमा॑हु॒वे॒-
म । स्वि॑ष्ट॒मग्ने॑ अ॒भित॑त् पृ॒णाहि । वि॒श्वो दे॒व पृ॒त॒ना॒-
अ॒भि॒ष्य । उ॒रु॒न्नः प॒न्यां प्र॑दि॒शन्वि॑भा॒हि । ज्योति॑ष्म॒ङ्गे॒-
ह्य॒जरं॑ न॒ आ॒यः । त्वा॒मग्ने॑ ह॒वि॒ष्मन्तः । दे॒वं म॒त्ता॑स
ई॒डते ॥ ४ ॥

मन्ये त्वा जातवेदसं । स हव्यावक्ष्यानुषक् । विश्वानि
 नो दुर्गहा जातवेदः । सिन्धुं न नावा दुरितातिपर्षि ।
 अग्ने अत्रिवन्मनसा गृणानः । अस्माकं बोध्यविनातनू-
 नां । पूषा गाअन्वेतु नः । पूषा रक्षत्वर्वतः । पूषा वाज-
 सनोतु नः । पूषेमाआशाअनुवेदु सर्वाः ॥ ५ ॥

सोअस्मा अभयतमेन नेपत् । स्वस्तिदा अष्टणिः
 सर्व्ववीरः । अप्रयुच्छन् पुरेतु प्रजानन् । स्वमग्ने सप्र-
 थाअसि । जुष्टोहोता वरेण्यः । त्वया यज्ञं वितन्वते ।
 अग्नीरक्षासि सेधति । शुक्रशोचिरमर्त्यः । शुचिः पा-
 वकईद्यः । अग्ने रक्षाणोअहसः ॥ ६ ॥

प्रतिष्मदेव रीपतः । तपिष्ठैरजरौदह । अग्ने हसिन्
 पचिणं । दीद्यन्मर्त्येषा । स्वे क्षये शुचिव्रत । आ वात
 वाहि भेषजं । वि वात वाहि यद्रपः । त्वं हि विश्वभेष-
 जः । देवानां दूतईयसे । द्वाविमौ वातौ वातः ॥ ७ ॥

आसिन्धोरापरावतः । दक्षं मे अन्यआवातु । परा-
 न्योवातु यद्रपः । यद्देवावात ते गृहे । अमृतस्य निधि-
 र्हितः । ततो नो देहि जीवसे । ततो नो देहि भेषजं । ततो
 नो मह आवह । वात आवातु भेषजं । शम्भूर्मयोऽभूर्नो-
 हृदे ॥ ८ ॥

प्राण॒आयू॑षि तारिषत् । त्वम॑ग्न अयासि । अयासन्
मन॑साहितः । अयासन् हव्य॑मू॒हिषे । अयानो॑धेहि-
भेष॑जं । इष्टो॑अ॒ग्निराहु॑तः । स्वाहा॑कृतः पिपत्तु नः । स्व-
गादे॒वेभ्य॑ इ॒दन्नमः॑ । कामो॑भूतस्य भव्य॑स्य । सम्प्रा॑डेको
विरा॑जति ॥ ९ ॥

स इ॒दं प्रति॑पप्रथे । ऋतू॑नुत्सृजते व॒शी । काम॑स्तदग्र
सम॑वर्त्तताधि । मन॑सोरेतः प्रथ॑मं यदासीत् । स॒तोबन्धु॑-
मस॑ति निरविन्दन् । हृदि॑ पु॒तीष्या॑ क॒वयो॑मनीषा । त्व-
या म॒न्यो सर॑ग्रमा रुजन्तः । हर्ष॑माणासो धृष॒ताम॑रुत्वः ।
तिग्मे॑षव॒आयु॑धासः॒ शिश॑ानाः । उप॑प्रयन्ति नरो॑अ॒ग्नि-
रूपाः ॥ १० ॥

म॒न्युर्भगो॑म॒न्युरे॒वास॑ देवः । म॒न्युर्होता॑ वरु॒णोवि॑-
श्वे॒वेदाः॑ । म॒न्युं वि॒श्वे ई॒डते॑ देव॒यन्ती॑ । पा॒हि नो॑म॒न्यो
तप॑सा अमे॒ण । त्वम॑ग्रे व्रत॒धृच्छुचिः॑ । दे॒वा आ॑साद-
या इ॒ह । अ॒ग्रे ह॒व्याय॑ वोढ॒वे । वृ॒तानु॑बि॒भ्रद्व॑तपा अ॒दा-
भ्यः॑ । य॒जानो॑दे॒वा अ॒जरः॑ सु॒वीरः॑ । दध॒द्रत्नानि॑ सुवि॒-
दानो॑अ॒ग्रे ॥ गो॒पाय॑नो जीवसे जातवेदः ॥ ११ ॥

जिघा॑सत्यमिचां जघ॒न्वानो॑डते सर्वा॒अ॒हसो॑ वा-
तो ह॒दे रा॑जत्य॒ग्निरूपाः॑ सुवि॒दानो॑अ॒ग्न एकं॑ च ॥ अनु० १ ॥

द्वितीयोऽनुवाकः ।

चक्षुषो॑हेते॒ मन॑सोहेते । वाचो॑हेते ब्रह्म॑णोहेते ।
 यो मा॑घायुर॒भिदा॑सति । तम॑ग्ने मे॒न्यामे॑निं कृ॒णु । यो
 मा चक्षु॑षा योमन॑सा । योवा॒चा ब्रह्म॑णाद्यायुर॒भिदा॑-
 सति । तया॑ग्ने त्वं मे॒न्या । अमु॑ममे॒निं कृ॒णु । यत्किञ्चा-
 सौ मन॑सा यच्च॑ वा॒चा । यन्नैर्जु॑होति॒ यजु॑षा ह॒विर्भिः॑
 ॥ १ ॥

तन्मृत्यु॑र्निर्ऋ॒त्या संवि॑दानः । पुरा दि॒ष्टादाहु॑तीरस्य
 इ॒न्तु । या॒तु धा॒ना नि॒र्ऋति॑रादु॒रक्षः॑ । तेअ॒स्य घ्न॒त्वन्त-
 तेन॑ स॒त्यं । इन्द्रे॑षिता॒आज्य॑मस्यमघ्नन्तु । मा तत्समृ॑द्धिं
 यद॒सौ क॒रोति॑ । ह॒न्मि ते॒ऽहं कृ॒तः ह॒विः । योमे॑ घो॒रम-
 ची॒कृतः॑ । अपाञ्चौ॑ तउ॒भौ बा॒ह्व । अप॑न॒ह्याम्या॑स्यं ॥ २ ॥

अप॑न॒ह्यामि॑ ते बा॒ह्व । अप॑न॒ह्याम्या॑स्यं । अ॒ग्नेर्दे॒वस्य॑
 ब्रह्म॑णा । स॒र्व्वं तेऽव॑धिषं कृ॒तं । पुरा॑मुष्य॒ वषट्का॑रात् ।
 यन्न॑ दे॒वेषु॑ नस्कृ॒धि । स्वि॑ष्टम॒स्माकं॑ भूयात् । मा॒स्मान्
 प्राप॑न्न॒रात॑यः । अ॒न्ति दू॒रे स॒तोअ॑ग्ने । आ॒र्तव्य॑स्याभि॒-
 दा॑सतः ॥ ३ ॥

व॒षट्का॑रेण॒ वज्रे॑ण । कृ॒त्याः ह॒न्मि कृ॒ताम॒हं । योमा॑
 न॒क्तं दि॒वा सा॒यं । प्रा॒तश्चा॒ह्नेनि॒पीय॑ति । अ॒द्या तमि॑-

न्द॒ वज्रेण॑ । आ॒र्त॒व्यं पा॒दयाम॑सि । इन्द्र॑स्य गृ॒हो॒सि॒तं
त्वा प्रप॑द्ये । सगुः साश्वः । सह॒ यन्मे॒ अस्ति॒ तेन॑ । ईडे
अ॒ग्निं वि॒पश्चि॒तं ॥ ४ ॥

गि॒रा य॒ज्ञस्य॒ साध॑नं । श्रु॒ष्टीवा॑नं धि॒तावा॑नं । अ॒ग्ने
श॒केम॑ ते व॒यं । यमं॑ दे॒वस्य॑ वा॒जिनः॑ । अ॒ति॒द्वेषा॑सि त-
रेम॑ । अ॒व॒त॒म्मा॒ सम॑नसौ॒ समौ॑कसौ । स॒चे॒त॒सौ सरे॑-
तसौ । उ॒भौ मा॑म॒वतं॑ जा॒तवे॑दसौ । शि॒वौ भ॑वत॒मद्य॑
नः । स्व॒यं कृ॑ण्वानः सु॒गम॑प्रया॒वं ॥ ५ ॥

ति॒ग्मशृ॑ङ्गो॒ष्टभः॑ शोशु॑चानः । पु॒त्रः स॒धस्य॑मनुप-
श्र॒य॒मानः॑ । आ॒त॒न्तु॒म॒ग्निर्द्दि॒व्यं त॑तान । त्वन्नु॒स्तन्तु॑रु॒त
सेतु॑र॒ग्ने । त्वं प॒न्था भ॑वसि दे॒व्या॒नः । त्वया॑ग्ने पृ॒ष्टं व॒य-
मा॒रुहे॑म । अ॒था दे॒वैः स॒ध॒मा॒द॒म्मा॒दे॒म । तदु॑त्त॒मं मु॑मु-
ग्धि नः । वि॒पाशं॑ म॒ध्य॒मं दृ॑त । अ॒वा॒ध॒मा॒नि जी॒वसे॑ ॥ ६ ॥

व॒यः सो॑मवृ॒ते तव॑ । म॒न॒स्त॒नूषु॑ बिभ्र॑तः । पु॒जाव॑-
न्तो॒अ॒शीम॑हि । इन्द्रा॑णी दे॒वी सु॑भगा सु॒पत्नी॑ । उ॒दः-
शेन॑ प॒ति॒विद्ये॑ जिगाय । त्रिः॒श॒द॒स्याज॑घनं यो॒ज॒नानि॑ ।
उ॒प॒स्थ॒इन्द्रः॑ स्थ॒विरं॑ बिभ॑र्त्ति । से॒ना ह॒ नाम॑ पृथि॒वी ध-
न॒ञ्ज॒या । वि॒श्वव्य॑चा अ॒दि॒तिः सूर्य॑त्वक् । इन्द्रा॑णी दे॒वी
पा॒स॒हा द॑दाना ॥ ७ ॥

सा नो देवी सुहवा शर्मं यच्छतु । आ त्वाहार्धमन्तर-
भूः । ध्रुवस्तिष्ठा विचाचलिः । विशस्त्वा सर्वावाञ्छन्तु ।
मा त्वदाष्टमधिभ्रशत् । ध्रुवा द्यौर्ध्रुवा पृथिवी । ध्रुवं वि-
श्वमिदं जगत् । ध्रुवाह पर्वताद्भूमे । ध्रुवो राजा विशा-
मयं । इहैवैधि माव्यथिष्ठाः ॥ ८ ॥

पर्वत इव विचाचलिः । इन्द्र इवेह ध्रुवस्तिष्ठ । इह
राष्ट्रमु धारय । अभितिष्ठ पृतन्यतः । अधरे सन्तु शत्रवः ।
इन्द्र इव दृक्त्वा तिष्ठ । अपः श्वेचाणि सञ्जयन् । इन्द्र-
रणमदीधरत् । ध्रुवं ध्रुवेण हविषा । तस्मै देवा अधि-
ब्रवन् ॥ अयञ्च ब्रह्मणस्पतिः ॥ ९ ॥

हविर्भिरास्यमभिदासतो विपश्चितमप्रयावं जीवसे
ददाना व्यथिष्ठा ब्रवन्नेकञ्च ॥ अनु० २ ॥

तृतीयोऽनुवाकः ।

जुष्टी नरो ब्रह्मणा वः पितॄणां । अश्वमव्ययन्न किला-
रिपाथ । यच्छक्करीषु दृहता रवेण । इन्द्रे शुष्ममदधा-
था वसिष्ठाः । पावका नः सरस्वती । वाजैर्भिर्वाजिनी-
वती । यज्ञं वष्टु धिया वसुः । सरस्वत्यभि नौनेषि वस्यः ।
मा पस्फरीः पयसा मा न आधक् । जुषस्व नः सख्या
वेश्या च ॥ १ ॥

मा त्वत्क्षेत्राण्यरणानि गन्म । वृञ्जे हविर्नमसा ब-
हिरग्नौ । अयामि सृग्धृतवती सुवृत्तिः । अम्यक्षि सद्म-
सदने पृथिव्याः । अश्रायि यज्ञः सूर्येन चक्षुः । इहा-
र्वाञ्चमतिह्वये । इन्द्रं जैत्रा यजेतवे । अस्माकमस्तु के-
वलः । अर्वाञ्चमिन्द्रममुतो हवामहे । यो गोजिह्वनजि-
दश्वजिद्यः ॥ २ ॥

इमं नोयज्ञं विह्वे जुषस्व । अस्य कुर्मो हरिवो मे-
दिनं त्वा । असम्मृष्टोजायसे मातृवोः शुचिः । मन्द्रः
कविरुदतिष्ठोविष्वतः । घृतेन त्वा वर्डयन्नमआहु-
त । धूमस्ते केतुरभवद्विवि अतः । अग्निरग्रे प्रथमो
देवतानां । संयातानामुत्तमोविष्णुरासीत् । यजमा-
नाय परिगृह्य देवान् । दीक्षयेद५ हविरागच्छतन्नः
॥ ३ ॥

अग्निश्च विष्णो तपउत्तमं महः । दीक्षापालेभ्योऽव-
नत५ हि शक्रा । विश्वेदेवैर्यज्ञियैः संविदानौ । दीक्षा-
मस्मै यजमानाय धत्तं । प्रतद्विष्णुस्तव ते वीर्याय । मृ-
गान भीमः कुचरोगिरिष्ठाः । यस्योरुषु चिषु विक्रमं
शेषु । अधिष्ठियन्ति भुवनानि विश्वा । नू मर्तोदयते
सनिष्यन् यः । विष्णवउरुगाया यदाशत ॥ ४ ॥

प्र यः स वाचा मनसा यजातै । एतावन्तं नर्थ्यमावि-
 वासात् । विचक्रमे पृथिवीमेषतां । क्षेत्राय विष्णुर्म-
 नुषेदशस्यन् । ध्रुवासौअस्य कीरयोजनासः । उरु-
 क्षितिः सुजनिमाचकार । चिदेवः पृथिवीमेषतां ।
 विचक्रमे शतर्चसं महित्वा । प्र विष्णुरस्तु तव सः स्तवी-
 यान् । त्वेषः ह्यस्य स्थविरस्य नाम ॥ ५ ॥

होतारं चिचरथमध्वरस्य । यज्ञस्य यज्ञस्य केतुः रुश-
 न्तं । प्रत्यर्द्धिं देवस्य देवस्यमहा । श्रिया त्वग्निमर्तिथिं
 जनानां । आ नोविश्वाभिरूतिभिः सजोषा । ब्रह्म जु-
 पाणोह्यर्थ्यश्च याहि । वरीवृजत् स्थविरेभिः सुशिप्र । अ-
 स्मेदधहपणः शुष्मिन्द्र । इन्द्रः सुवर्षा जनयन्नहानि ।
 जिगायोशिग्भिः पृतनाअभिथ्रीः ॥ ६ ॥

प्रारोचयन्मनवे केतुमहा । अविन्दज्ज्योतिर्बृहते र-
 णाय । अश्विनाववसेनि ह्वये वां । आ नूनं यातः सुकृताय
 विप्रा । प्रातर्युक्तेन सहतारथेन । उपागच्छतमवसाग-
 तन्नः । अविष्टन्धीषश्विना नआसु । पूजावद्रेतो अहय-
 न्नोअस्तु । आवान्तो केतनये तूतुजानाः । सुरत्नासो
 देववीतिं गमेम ॥ ७ ॥

त्वः सौमक्रतुभिः सकतुर्भूः । त्वं दक्षैः सुदक्षोवि-

श्रवदाः । त्वं दृषा दृष्ट्वेभिर्महित्वा । द्युम्नेभिर्द्युमन्यभ-
वानृचक्षाः । आषाढं युत्सु प्रतनासु पप्रिं । सुवर्षामप्स्वां
वृजनस्य गोपां । भरेषुजाः सुक्षितिः सुश्रवसं । जय-
न्तं त्वामनुमदेम सोम । भवामिचो न श्रेष्ठौघृतासुतिः ।
विभूतद्युम्नएव याउ सप्रथाः ॥ ८ ॥

अधाते विष्णो विदुषाचिद्वध्यः । स्तोमोयज्ञस्य रा-
धोहविषमतः । यः पूर्व्याय वेधसे नवीयसे । सुमज्जा-
नये विष्णवे ददाशति । योजातमस्य महतोमहिब्रवात् ।
सेदुश्रवोभिर्युज्यं चिदभ्यसत् । तमुः स्तोतारः पूर्व्यं य-
थाविदच्छतस्य । गर्भः हविषा पिपर्त्तन । आस्य जानन्तो
नामचिद्विवक्तन । बृहत्ते विष्णो सुमतिमजामहे ॥ ९ ॥

इमाधानाद्यतस्तुवः । हरी इहोपवक्षतः । इन्द्रः
सुखतमे रथे । एष ब्रह्मा प्रतेमहे । विदयेशः सिषः
हरी । यक्षत्वियः प्रते वन्वे । वनुषोहय्यतं मदं । ईन्द्रे
नाम घृतन्नयः । हरिभिश्चारुसेचते । श्रुतोगुणआत्वा-
विशन्तु ॥ १० ॥

हरिवर्षसज्जिरः । आचर्षणि प्रादृषभोजनानां । रा-
जा कष्टीनां पुरुहूतइन्द्रः । स्तुतश्रवस्यन्नवसोपमद्रिक् ।
युक्ता हरीदृषणायो ह्यर्वाङ् । प्रयत्सिन्धवः प्रसवं यदा-

यन् । आपः समुद्रः रथ्येव जग्मुः । अतश्चिदिन्द्रः स-
दसोवरीयान् । यदीः सोमः पूणति दुग्धो अशुः । ह-
यामसि त्वेन्द्र याह्यर्वाङ् ॥ ११ ॥

अरन्ते सोमः स्तनुवे भवाति । शतक्रतो मादयस्वास
तेषु । प्रास्मा अवपृतनासु प्रयुत्सु । इन्द्राय सोमाः पु-
दिवो विदानाः । ऋभुर्येभिर्दृषपर्व्या विहायाः । पूय-
स्यमाणान् प्रतिषूयभाय । इन्द्र पिब दृषधूतस्य दृष्णाः ।
अहैडमानउपाहि यज्ञं । तुभ्यं पवन्त इन्द्रवः सुतासः ।
गावोन वज्रिन्स्वमोको अच्छ ॥ १२ ॥

इन्द्रागहि प्रथमोयज्ञियानां । या ते काकुत्सुर्हता या
वरिष्ठा । यया शाश्वत्पिबसि मध्वज्जर्मि । तया पाहि प्र
ते अध्वर्युरस्थात् । सन्ते वज्रौ वर्ततामिन्द्र गव्युः । पात-
र्युजा विबोधय । अश्विना वेद गच्छतं । अस्य सोमस्य
पीतये । पातर्यावाणा प्रथमा यजध्वं । पुरा गृध्रादररुषः
पिबायः ॥ पातर्हि यज्ञमश्विना दधाते । प्रशंसन्ति क-
वयः पूर्वभाजः । पातर्यजध्वमश्विना हिनोत । न साय-
मस्ति देवया अजुष्टं । उतान्यो अस्मद्यजते विचायः ।
पूर्वः पूर्वो यजमानो वनीयान् ॥ १३ ॥

चाश्वजियो गच्छतं नोदाशन्नामाभिः श्रीर्गमेम स-

प्रथा भजामहे विशन्तु या॒ह्यर्वा॒ङ्च्छ॑ पिबाथः॒ षट् च॑ ॥
अनु० ३ ॥

चतुर्थोऽनुवाकः ।

न॒क्तं जा॒तास्यो॒षधे॑ । रामे॒ कृष्णे॒ असि॑क्ति च । इ॒दं
र॒जनि॑रजय । कि॒ल्मसं॑ प॒लित॑श्च॒ यत् । कि॒लास॑श्च
प॒लित॑श्च । नि॒रि॒तो ना॑शया॒पृषत् । आ॒न॒स्वोश्च॑श्रुतां
व॒र्णाः । परा॑ श्वे॒तानि॑ पातय । अ॒सितं॑ ते नि॒लय॑नं । आ॒-
स्था॒नम॑सितं॒ तव॑ ॥ १ ॥

अ॒सि॒क्ति य॒स्यो॒षधे॑ । नि॒रि॒तो ना॑शया॒पृषत् । अ॒-
स्थि॒जस्य॑ कि॒लास॑स्य । त॒नूज॑स्य च॒ यत्त्व॑चि । कृ॒त्यया॑ कृ॒-
तस्य॑ ब्र॒ह्मणा॑ । ल॒क्ष्म॒श्वेत॑र्मनी॒नशं॑ । स॒रूपा॑ नाम॒ ते
मा॒ता । स॒रूपो॑नाम॒ ते पि॒ता । स॒रूपा॑स्यो॒षधे॑ सा ।
स॒रूप॑मि॒दं कृ॑धि ॥ २ ॥

शु॒नः हु॒वेम॑ म॒घवा॑नमिन्द्रं । अ॒स्मिन् भ॒रेऽन्त॑मं
वा॒जसा॑तौ । शृ॒ण्वन्त॑मु॒ग्रमू॒तये॑ सम॒त्सु । घ्नन्त॑ वृ॒चाणि॑
स॒ज्जितं॑ ध॒नानां॑ । धू॒नुथ॑ ह्यां प॒र्व॒तान्दा॑शु॒षे व॑सु । नि॒वो॒-
व॒नाजि॑ह्वते॒ या म॑नो॒भिया॑ । को॒पप॑थ॒पृथि॒वो पृ॑श्निमा॒-
तरः॑ । यु॒धे यदु॑गाः पृ॒षती॑रयु॒ग्धं । प्र॒वे॒पय॑न्ति प॒र्व॒तान् ।
वि॒वि॒ञ्चन्ति॑ व॒न॒स्पती॑न् ॥ ३ ॥

प्रो वारत मरुतो दुर्मदा इव । देवासः सर्व्वया वि-
 शा । पुरुचाहि सदृङ्गसि । विशो विश्वाअनुपुभु । सम-
 त्सु त्वा हवामहे । समत्स्वमिमवसे । वाजयन्तो हवा-
 महे । वाजेषु चित्राधसं । सङ्गच्छध्वं संवदध्वं । सं वो
 मनांसि जानतां ॥ ४ ॥

देवाभागं यथा पूर्व्वं । सज्ज्ञानानाउपासत । समा-
 नोमन्त्रः समितिः समानी । समानं मनः सह चित्त-
 मेपां । समानं केतोअभिसरभध्वं । सज्ज्ञानेन वो
 हविषा यजामः । समानीव आकूतिः । समाना हृद-
 यानि वः । समानमस्तु वोमनः । यथा वस्सुसहासति
 ॥ ५ ॥

सज्ज्ञानं नस्वैः । सज्ज्ञानमरणैः । सज्ज्ञानमश्विना
 युवं । इहास्मासु नियच्छतं । सज्ज्ञानं मे बृहस्पतिः ।
 सज्ज्ञानं सविताकरत् । सज्ज्ञानमश्विना युवं । इह
 मह्यं नियच्छतं । उपच्छायामिव घृणैः । अगन्म शर्म
 ते वयं ॥ ६ ॥

अग्ने हिरण्यसन्दशः । अदब्धेभिः सवितः पायुभि-
 ष्ठं । शिवेभिरद्य परिपाहि नोगयं । हिरण्यजिह्वः सु-
 वितायनव्यसे । रक्षामाकिर्नो अघशंसईशत । मदेम

देहि॒नो॒द्दुः । यू॒थाग॒वा॒मृजु॒क्रतुः । स॒ङ्ग॒भाय॒ पुरु॒श॒ता ।
उ॒भ॒या ह॒त्याव॒सु । शि॒शी॒हि रा॒य॒आभ॑र ॥ ७ ॥

शि॒मिन् वा॒जानां॑ प॒ते । श॒ची॒व॒स्तव॑ दुः॒स॒ना । आ॒-
तू॒न॒इन्द्र॑ भाजय । गो॒ष॒श्वेषु॑ शु॒भुषु॑ । स॒ह॒स्रेषु॑ तु॒वीम॑घ ।
यदे॒वादे॒वहे॑ड॒नं । दे॒वास॒श्चकृ॑मावयं । आ॒दि॒त्यास्त॑-
स्मा॒न्मा यू॒यं । अ॒त॒स्य॒र्तेन॑ मु॒ञ्चत॑ । अ॒त॒स्य॒र्तेना॑दि॒त्याः
॥ ८ ॥

यज॑चा मु॒ञ्चते॒ह मा॑ । य॒ज्ञैर्वो॑ य॒ज्ञवा॒हसः॑ । आ॒शि॒-
क्ष॒न्तो न॑ शै॒किम॑ । मे॒द॒स्वता॑ यज॑मानाः । सु॒चान्ये॑न
जु॒ह्वत॑ । अ॒का॒मावो॑ वि॒श्वेदे॒वाः । शि॒क्ष॒न्तो नो॑प॒शेकि॑-
म । यदि॑ दि॒वा यदि॑ न॒क्तं । ए॒न॒ए॒न॒स्योऽक॑रत् । भू॒तं मा॑
तस्मा॒द्भव्य॑श्च ॥ द्रु॒प॒दादि॑व मु॒ञ्चतुः॑ । द्रु॒प॒दादि॑वे॒न्मु॒-
मु॒चा॒नः । स्वि॒न्न॒स्रा॒त्वो म॑लादि॒व । पू॒तं प॒वित्रे॑णे॒वा॒-
ज्यं । वि॒श्वे मु॒ञ्चन्तु॑ मै॒न॒सः । उ॒द्वयं॑ तम॑स॒स्प॒रि । प॒-
श्य॒न्तो॒ज्योति॑रु॒त्तरं॑ । दे॒वं दे॒व॒चा सू॒र्य्यं । अ॒ग॒न्म॒ ज्योति॑-
रु॒त्तरं॑ ॥ ९ ॥

तव॑ कृ॒धि व॒न॒स्पती॑ज्ज्ञान॒ताम॑स॒ति व॒यं भ॑रादि॒त्याश्च॒-
नव॑ च ॥ अनु० ४ ॥

पञ्चमोऽनुवाकः ।

दृ॒पा॒सो॒अ॒शुः प॑वने॒ह वि॒ष्म॒न्तो॒मः । इन्द्र॑स्य भा॒-
ग॒व॒त॒युः श॒तायुः । स॒मा॒दृ॒पा॒णं दृ॒षभं॑ क॒णोतु । प्रि॒यं
वि॒शाः स॒र्व्वो॒रः सु॒वीरं॑ । कस्य॒ दृ॒पा॒सुते॑ स॒चा । नि॒-
यु॒त्वान् दृ॒प॒भो॒रणत् । वृ॒च॒हा सोम॑पीतये । यस्ते॑ ष्ट-
ङ्ग॒दृ॒पो॒नपात् । प्र॒ण॒पात् कुण्ड॒पाय्यः । न्य॑स्मि॒न्ध॒आ
मनः॑ ॥ १ ॥

तः स॒ध्री॒चो॒रू॒तयो॒ दृ॒ष्णि॒यानि॑ । पौ॒ः॒स्यानि॑ नि॒यु-
तः स॒श्व॒रिन्द्रं॑ । स॒मु॒द्रं न सि॒न्ध॒वउ॒क्थ॒शु॒ष्माः । उ॒रु॒व्य-
च॑ स॒ङ्गिर॒आवि॑शन्ति । इन्द्रा॒य गि॒रो॒अनि॑शित॒सर्गाः ।
अ॒पः प्रै॒र॒य॒न्त्सर्ग॑रस्य बु॒ध्नात् । यो॒अ॒ष्टौ॒णेव॑ च॒क्रिया॑ श-
ची॒भिः । वि॒ष्व॒क्तः॒स्तम्भ॑पृ॒थि॒वीमु॒त द्यां । अ॒ष्टौ॒दय॑च्छ॒व-
सा॒क्षाम॑बु॒ध्नं । वा॒र्ण॒वा॒त॒स्तवि॑षी॒भिरिन्द्रः॑ ॥ २ ॥

द॒ढान्यौ॑घ्नादु॒श॒मान॒ओजः॑ । अ॒वा॒भि॒न॒त्क॒कु॒भः प॒र्व्व-
ता॒नां । आ॒नो॒अ॒ग्ने सु॒के॒तुना॑ । र॒यिं वि॒श्वायु॑पोष॒सं ।
मा॒र्डी॒कं धे॑हि जी॒वसे॑ । त्वः॒ सोम॑ म॒हे भ॒गं । त्वं यू॒न॒वृ॒-
ता॒य॒ते । द॒क्षं द॒धासि॑ जी॒वसे॑ । रथं॑ यु॒ज्ज॒ते म॒रुतः॑
शु॒भे सु॒गं । सू॒रो न मि॑त्रा॒वरु॑णा॒गवि॑ष्टिषु ॥ ३ ॥

रजा॑सि चि॒त्रा वि॒चर॑न्ति त॒न्यवः॑ । दि॒वः स॑म॒ग्रा-

जा पर्यसा नउक्षतं । वाचः सु मित्रावरुणाविरावतीं ।
पर्जन्यश्चिवां वदति त्विषीमतीं । अम्रावसत मरुतः सु-
मायया । द्यां वर्षयतमरुणामरेपसं । अयुक्तसप्तशुन्धु-
वः । सूरोरथस्य न प्रियः । ताभिर्यासि स्वयुक्तिभिः ।
वद्विष्टेभिर्विहरन् पाहि तन्तुं ॥ ४ ॥

अवव्ययन्नसितं देव वस्वः । दविध्वतो रश्मयः सूर्य-
स्य । चर्मैवाबाधुस्तमोऽप्स्वन्तः । पर्जन्याय प्रगायत ।
दिवस्पुत्राय मोदुषे । स नोयवसमिच्छतु । अच्छावद-
तवसङ्गीर्भिराभिः । स्तुहि पर्जन्यं नमसा विवास । क-
निक्रददृषभोजीरदानुः । रेतोदध्नात्वोषधीषु गर्भे ॥ ५ ॥

योगर्भमोषधीनां । गवां कृणोत्यर्व्वतां । पर्जन्यः पु-
रुषीणां । तस्माद्ददास्ये हविः । जुहोता मधुमत्तमं । इडां
नः संयतं करत् । तिस्रो यदग्ने श्रदस्त्वामित् । शुचिं
घृतेन शुचयः सपर्यन् । नामानि चदधिरं यज्ञिया-
नि । आसृदयन्त तनुवः सुजाताः ॥ ६ ॥

इन्द्रश्च नः शुनासीरौ । इमं यज्ञं मिमिक्षतं । गर्भं
धत्तः स्वस्तये । ययोरिदं विश्वं भुवनमाविवेश । ययो-
रानन्दो निहितो महश्च । शुनासीरावृतुभिः संवि-
दानौ । इन्द्रवन्तौ हविरिदं जुषेथां । आघ्राये अग्निमि-

न्यते । स्तृणन्ति बर्हिरानुपक् । येषामिन्द्रोयुवा सखा ॥
 अम्रइन्द्रश्च मेदिना । हथो वृचाण्यपुति । युवः हि वृ-
 चहन्तमा । याभ्याः सुवरजयन्नग्रएव । यावातस्थतुर्भु-
 वनस्य मध्ये । प्रचर्षणी वृषणा वज्रबाहू । अमीइन्द्रा-
 वृचहणा हुवे वां ॥ ७ ॥

मनइन्द्रोगविष्टिषु तन्तुं गर्भः सुजाताः सखा सप्त
 च ॥ अनु० ५ ॥

षष्ठोऽनुवाकः ।

उत नः प्रियाप्रियासु । सप्तस्वसासु जुष्टा । सरस्व-
 तीस्तोम्याभूत् । इमाजुह्वानायुष्मदानमोभिः । प्रति-
 स्तोमः सरस्वति जुषस्व । तव शर्म्मन् प्रियतमे दधा-
 नाः । उपस्थेयामशरणं न वृक्षं । चीणिं यदा विचक्रमे ।
 विष्णुर्गोपाअदाभ्यः । ततोधर्म्माणि धारयन् ॥ १ ॥

तदस्य प्रियमभि पाथोअस्थां । नरोयत्र देवयवो
 मदन्ति । उरुकुमस्य स हि बन्धुरित्या । विष्णोः पदे प-
 रमे मध्वउत्सः । कृत्वादाअस्युश्रेष्ठः । अद्य त्वावन्वन्त्सु-
 रेकणाः । मर्त्त आनाश सुवृक्तिं । इमा ब्रह्म ब्रह्मवाह ।
 प्रियात आ बर्हिस्तीद । वोहि सूरपुरोडाशं ॥ २ ॥

उप॑ न॒स्सून॒वो गिरः॑ । शृ॒ण्वन्त्व॒मृत॑स्य ये । सु॒मृ॒डीका
भ॑वन्तु नः । अ॒द्या नो॑ दे॒वस॑वितः । पु॒जाव॑त्सा॒वीः सौभ॑-
गं । परा॑ दु॒ष्टप्रि॑यः सु॒व । वि॒श्वानि॑ दे॒व स॑वितः । दु॒रि॒-
तानि॑ परा॑सु॒व । य॒ज्ञद्रं॑ तन्म॒आसु॑व । शु॒चि॒म॒कैर्द॑ह-
स्पतिं ॥ ३ ॥

अ॒ध्वरेषु॑ नमस्यत । अ॒ना॒म्योज॒आच॑के । या धा॒र-
य॑न्त दे॒वा सु॒दक्षा॑ दक्ष॑पितारा । अ॒सुर्या॑य प्रम॑हसा ।
स॒द्र॒त्क्षेति॑ सु॒धित॒ओक॑सि॒स्वे । तस्मा॑इ॒डा पि॒न्वते॑ वि॒श्व-
दा॒नो । तस्मै॑ वि॒शः स्व॑यमे॒वान॑मन्ति । यस्मि॑न् बृ॒ह्मा
रा॒जति॑ पू॒र्व॒एति॑ । स॒कू॒तिमि॒न्द्र स॑च्युतिं । स॒च्युतिं॑ ज-
घ॑न॒च्युतिं ॥ ४ ॥

क॒नात्का॒भान्न॒आभ॑र । पु॒य॒प्स्यन्नि॑व स॒क्थौ । वि न-
इ॒न्द्र॒मृधौ॑ ज॒हि । कनी॑खुन दि॒वसा॑पयन् । अ॒भि नः॑ सु॒-
ष्टुतिं॑ नय । पु॒जाप॑तिस्त्रि॒यां यशः॑ । मु॒ष्कयो॑रद॒धात्सप॑ ।
का॒मस्य॑ तृ॒प्तिमा॑न॒न्दं । तस्या॑ग्रे भा॒जये॑ह मा । मो॒दः
प्र॒मोद॑आ॒नन्दः ॥ ५ ॥

मु॒ष्कयो॑र्निर्दि॒तः सपः॑ । सृ॒त्वेव॑ का॒मस्य॑ तृ॒प्याणि॑ ।
इ॒क्षि॒णानां॑ प्र॒तिगृ॑हे । मन॑सश्चि॒त्तमा॑कू॒तिं । वा॒चः स-
प्त॑म॒शीम॑हि । प॒शूना॑ रूप॒मन्न॑स्य । यशः॑ श्रीः अ॒यतां॑

मयि । यथाहमस्याअर्तुपस्त्रियै पुमान् । यथा स्त्री तृ-
प्यति पुंसि प्रिये प्रिया । एवं भगस्य तृष्याणि ॥ ६ ॥

यज्ञस्य काम्यः प्रियः । ददामीत्यग्निर्वदति । तथेति
वायुराह तत् । हन्तेति सत्यं चन्द्रमाः । आदित्यः सत्य-
मोमिति । आपस्तत् सत्यमाभरन् । यशो यज्ञस्य द-
क्षिणां । अतौ मे कामः समृद्धतां । नहि स्पशमविदन्-
न्यमस्मात् । वैश्वानरात् पुररातारमग्नेः ॥ ७ ॥

अथेमेऽमन्यन्नमृतमसुराः । वैश्वानरं क्षेत्रजित्याय
देवाः । येषामिमे पूर्वे अर्म्मास आसन् । अयूपाः सन्न-
विमृता पुरुणि । वैश्वानर त्वया ते नुत्ताः । पृथिवीम-
न्यामभितस्थुर्जनासः । पृथिवीं मातरं मह्यीं । अन्तरि-
क्षमुपब्रुवे । बृहतीमूतये दिवं । विश्वं विभर्ति पृथिवीं
॥ ८ ॥

अन्तरिक्षं विपप्रथेऽपः । दुहे द्यौर्दहतीपः । नतान-
शन्ति नदभातितस्करः । नैनाअमित्रो व्यथिरादधर्ष-
ति । देवाश्च याभिर्यजते ददाति च । ज्योगित्ताभिः
स च ते गोपतिः सह । नताअर्वारेणुककाटो अश्रुते ।
न सस्कृतवसुपयन्ति ताअभि । उरुगायमभयं तस्य
ताअनु । गावोमर्त्यस्य विचरन्ति यज्वणः ॥ ९ ॥

रात्री व्यस्यदायती । पुरुचा देव्यक्षभिः । विश्वाअधि-
श्रियोऽधित । उप ते गाङ्वाकरं । वृणीष दुहितर्दिवः ।
रात्री स्तोमन्त जिग्युषी । दैवीं वाचमजनयन्त देवाः ।
तां विश्वरूपाः पशवोवदन्ति । सानो मद्रेषमूर्जं दुह्ना-
ना । धेनुर्वागस्मानुपसुष्टुतैतु ॥ १० ॥

यद्वाग्वदन्याविचेतनानि । राक्षी देवानां निपसाद
सन्द्रा । चतस्रज्जं दुदुहे पयाः॑सि । कं स्विदस्याः परमं
जगाम । गौरोमिमाय सलिलानि तक्षती । एकपदी
द्विपदी सा चतुष्पदी । अष्टापदी नवपदी बभूवुषी ।
सहस्राक्षरा परमे व्योमन् । तस्याः॑ समुद्राअधिविष-
रन्ति । तेन जीवन्ति पुदिशश्चतस्रः ॥ ११ ॥

ततः क्षरत्यक्षरं । तद्विश्वमुपजीवति । इन्द्रासूरा ज-
नयन् विश्वकर्मा । मरुत्वा असुगणवान्त्स जातवान् ।
अस्य सुषा अशुरस्य प्रशिष्टिं । सपत्ना वाचं मनसाउ-
पासतां । इन्द्रः सूरौअतरद्भजाः॑सि । सुषा सपत्ना अ-
शुरोऽयमस्तु । अयः॑ शचूञ्जयतु जह्मिषाणः । अयं वाजं
जयतु वाजसातौ ॥ अग्निः क्षत्रधृदनिष्टृष्टमोजः । सह-
स्रियो दीप्यतामप्रयुच्छन् । विभ्राजमानः समिधानउ-
ग्रः । आन्तरिक्षमरुहदगं द्यां ॥ १२ ॥

धारयन् पुरोडाशं वृहस्पतिं जघनच्युतिमानन्दो
भगस्य तृष्याण्यग्नेः पृथिवी यज्वनएतु पुदिशश्चतस्रो
वाजसातौ चत्वारि च ॥ ६ ॥

मत्तमोऽनुवाकः ।

वृषास्यः शुर्वृषभाय गृह्यसे । वृषायमुग्रो नृचक्षसे ।
दिव्यः कर्मण्यो हितो बृहन्नाम । वृषभस्य या ककुत् ।
विषूवान् विष्णो भवतु । अयं यो मामको वृषा । अथो
इन्द्र इव देवेभ्यः । वि ब्रवीतु जनैभ्यः । आयुष्मन्तं वच-
स्वन्तं । अथो अधिपतिं विशां ॥ १ ॥

अस्याः पृथिव्या अध्यक्षं । इममिन्द्र वृषभं कृणु । यः
सुशुङ्गः सुवृषभः । कल्याणो द्रोण आहितः । कार्षी बल-
प्रगाणेन । वृषभेण यजामहे । वृषभेण यजमानाः । अ-
क्रूरेणेव सर्पिषा । मृधश्च सर्वा इन्द्रेण । पृतनाश्च जया-
मसि ॥ २ ॥

यस्यायमृषभो हविः । इन्द्राय परिणीयते । जयाति
शत्रुमायन्तं । अथो हन्ति पृतन्यतः । नृणामहं पुणीर-
सत् । अग्र उद्भिन्दतामसत् । इन्द्र शुष्मन्तनुवामेरयस्व ।
नीचा विश्वा अभितिष्ठाभिमातोः । निशृणी ह्याबाधं

यो॒नो॒अस्ति॑ । उ॒रुं नो॑ लो॒कं ह्य॑ण॒हि जी॑र॒दानो ॥ ३ ॥

प्रे॒ह्यभि॒प्रेहि॒ प्रभ॑रा॒ सह॑स्व । मा वि॒वे॒नो वि॒श्रु॒णु॒ष्वा-
जने॑षु । उदी॑डि॒तो दृ॒षभ॑ तिष्ठ शु॒भैः । इन्द्र॑श्चू॒न् पुरो॑-
अ॒स्माक॑ यु॒ध्य । अ॒मे जे॒ता त्वं ज॑य । श॒चून्त्स॒हस॒ओज॑स ।
वि॒श॒चून् वि॒मृ॒धो॒नुद॑ । ए॒तं ते॒ स्तोम॑न्तु वि॒जात॑वि॒प्रः ।
रथ॑न् धी॒रः स्व॑पा॒अत॑क्षं । यदी॑द॒मे प्र॑ति॒ त्वं दे॒वह॑य्याः
॥ ४ ॥

सु॒व॒र्वती॒र॒प॒ए॒नाज॑येम । यो॒घृ॒ते॒नाभि॑मानितः । इन्द्र॑
जै॒त्राय॑ ज॒न्निषे॑ । स नः॑ स॒ङ्का॒सु पा॑रय । पृ॒त॒ना सा॒-
ह्येषु॑ च । इन्द्रो॑जिगाय पृथि॒वीं । अ॒न्तरि॑क्ष॒ सु॒व॒र्म॑हत् ।
वृ॒च॒हा पु॑रु॒चे॒तनः॑ । इन्द्रो॑जिगाय॒ सह॑सा॒ सहा॑सि ।
इन्द्रो॑जिगाय॒ पृ॒त॒नानि॑ वि॒श्वा ॥ ५ ॥

इन्द्रो॑जा॒तोवि॑पुरो॒रुरो॑ज । स नः॑ प॒र॒स्याव॑रि॒वः
ह्योतु॑ । अ॒यं कृ॒तुर॑गृ॒भीतः॑ । वि॒श्वजि॑दु॒द्भिदि॒त्सोमः॑ ।
अ॒षिर्वि॑पुः का॒व्येन॑ । वा॒युर॑ग्रे॒गा य॑ज्ञ॒ग्रीः । सा॒क॒ङ्ग॒न्मन॑
सा य॒ज्ञं । शि॒वोनि॑यु॒द्भिः शि॒वाभिः॑ । वा॒यो शु॒क्रोअ॒-
यामि॑ ते । म॒ध्वोअ॒ग्रं दि॑वि॒ष्टिषु॑ ॥ ६ ॥

आ॒या॒हि सोम॑पी॒तये॑ । स्वा॒रु॒हो॒दे॒व नि॑यु॒त्वता॑ । इ॒-
ममि॑न्द्र॒ वर्द्ध॑य॒ क्ष॒त्रिया॑णां । अ॒यं वि॒शं वि॒श॒पति॑रस्त रा॒-

जा । अस्माइन्द्रमहिवर्चाः॑सि धेहि । अवर्चसं॑ ह्यगुहि
शत्रुमस्य । इममाभज॑ ग्रामे अश्वेषु॑ गोषु । निरुमुं भज
यौ मित्रौ अस्य । वर्षान् ह्यचस्य॑ ककुभिः॑ अयस्व । ततो
नउग्रो विभजा॑ वसूनि ॥ ७ ॥

अस्मे द्यावापृथिवी भूरि॑ वामं । सन्दुहायां घर्मदु-
र्धेव धेनुः । अयः॑ राजा प्रियइन्द्रस्य॑ भूयात् । प्रियो ग-
वामोषधीनामुतापां । युनजिम॑ तउत्तरावन्तमिन्द्रं ।
येन जयासि॑ न पराजयासै । सत्वाकरेकवृषभः॑ स्वा-
नां । अथो राजन्नुत्तमं मानवानां । उत्तरस्त्वमधरेते
सपत्नाः । एकवृषा इन्द्रसखा॑ जिगीवान् ॥ ८ ॥

विश्वाआशाः॑ पृतनाः॑ सज्जयं॑ जयन् । अभितिष्ठ॑ शत्रू-
यतः सहस्व । तुभ्यं॑ भरन्ति क्षितयो॑यविष्ठ । बलिमग्ने-
अन्तित॒ओत दूरात् । आभन्दिष्ठस्य॑ सुमतिं चिकिद्धि ।
बृहत्ते अग्ने महि॑ शर्मं भद्रं । योदेह्योअनमयद्वधसैः ।
योअर्थ्यपत्नोरुषसं॑श्चकार । स निरुध्वा॑नहृषो यद्द्वोअ-
ग्निः । विशश्चक्रे॑ बलिहृतः॑ सहोभिः ॥ ९ ॥

प्र सद्योअग्ने अत्येष्ट्यं॑ यान् । आविर्यस्मै॑ चारुतरो ब-
भूथ । ईडेऽन्योवपुष्योविभावा । प्रियोविशामतिथि-
मानुषीणां । ब्रह्म ज्येष्ठा वीर्या॑ समभूतानि । ब्रह्माग्ने ज्येष्ठं

दिव॒मात॑तान । च॒तस्य॑ ब्र॒ह्मा प्रथ॑मोत ज॒ज्ञे । तेना॑र्हति
ब्र॒ह्मणा॑ स्प॒र्द्धितुं॑ कः । ब्र॒ह्मसु॑चो घृ॒तव॑तीः । ब्र॒ह्मणा॑ स्व-
र॒वोमि॑ताः ॥ १० ॥

ब्र॒ह्मय॑ज्ञस्य तन्त॑वः । ऋ॒त्विजो॑ये ह॒विष्कृ॑तः । ऋ॒ङ्गा-
णीवे॑च्छृ॒ङ्गिणा॑ः स॒न्दद॑श्चिरे । च॒षाल॑वन्तः स्वर॑वः पृ-
थि॒व्यां । ते दे॒वासः॑ स्वर॑वस्तस्थि॒वाःसः॑ । नमः॑ सखि-
भ्यः स॒न्नान्मा॑वगात । अ॒भिभू॑र॒गिर॑तर॒द्रजा॑ःसि । स्पृ-
धो॒विह॑त्य पृ॒तना॑अभि॒श्रीः । जु॒षाणो॑म॒आहु॑तिं मा
महि॑ष्ट । ह॒त्वा स॒पत्नान्॑ वरि॒वस्कर॑न्नः ॥ ई॒शानं॑ त्वा भु-
व॒नाना॑मभि॒श्रियं॑ । स्तौ॒म्यम॑उरु॒ द्रुतः॑ सु॒वीरं॑ । ह॒विर्जु॑-
षा॒णः स॒पत्न्या॑ अ॒भिभू॑रसि । ज॒हि श॒चूं अप॑मृ॒धो नुद॑-
स्व ॥ ११ ॥

वि॒शां ज॑यामसि जीर॒दानो॑ ह॒र्य्यावि॒श्वो दि॒विष्टि॑षु व-
सू॒नि जिगी॑वान्त्सहो॒भिर्मि॑तान॒श्चत्वा॑रि च ॥ अ॒नु० ७ ॥

अष्टमोऽनुवाकः ।

स प्र॑त्न॒वन्नवी॑यसा । अ॒ग्ने द्यु॒म्नेन॑ सं॒यता॑ । बृ॒हत्त॑तम्य
भानु॑ना । नव॒न्तु स्तोम॑म॒ग्नये॑ । दि॒वः श्ये॒नाय॑जीजनं ।
वसोः॑ कु॒विद्व॑नाति॒ नः । स्वा॒रु॒हाय॑स्य अ॒र्यो ह॑शे । र॒यि-

वीरवतोयथा । अग्ने यज्ञस्य चेततः । अदाभ्यः पुर-
एता ॥ १ ॥

अग्निर्विशां मानुषीणां । तूर्णं ३ रथः सदानवः । नवः
सोमाय वाजिनै । आज्यं पयसोऽजनि । जुष्टः शुचितमं
वसु । नवः सोम जुषस्व नः । पीयूषस्येह तृष्णुहि । यस्ते
भागव्यता वयं । नवस्य सोम ते वयं । आ सुमतिं वृणी-
महे ॥ २ ॥

स नोरास्व सहस्रिणः । नवः हविर्जुषस्व नः । ऋतु-
भिः सोमभूतमं । तदङ्गं प्रतिहर्य नः । राजन्त्सोम स्वस्त-
ये । नवः स्तोमं नवः हविः । इन्द्राग्निभ्यां निवेदय ।
तज्जुषेताः सचेतसा । शुचिन्नु स्तोमं नव जातमद्य ।
इन्द्राग्नी वृत्रहणा जुषेथां ॥ ३ ॥

उभा हि वाः सु ह वाजोहवीमि । ता वाजः सघउ श-
तधेष्ठा । अग्निरिन्द्रो नवस्य नः । अस्य हव्यस्य तृप्यतां ।
इह देवौ सहस्रिणौ । यज्ञं न आहि गच्छतां । वसुमन्तः
सुवर्विदं । अस्य हव्यस्य तृप्यतां । अग्निरिन्द्रो नवस्य नः ।
विश्वान्देवाः स्तर्पयत ॥ ४ ॥

हविषोऽस्य नवस्य नः । सुवर्विदोहि जज्ञिरे । एदं
बर्हिः सुष्ठरी मानवेन । अयं यज्ञोयजमानस्य भागः ।

अयं बभूव भुवनस्य गर्भः । तिश्वे देवा इदमद्यागमिष्ठाः ।
इमेऽनु द्यावापृथिवी समीची । तन्वाने यज्ञं पुरु पेशंसं
धिया । आस्मै पृणीतां भुवनानि विश्वा । पुजां पुष्टिम-
मृतं नवेन ॥ ५ ॥

इमे धेनू अमृतं ये दुहात । पर्यस्वत्युत्तरामेतु पुष्टिः ।
इमं यज्ञं जुषमाणे नवेन । समीची द्यावापृथिवी घृता-
ची । यविष्ठो हव्यवाहनः । चिचभानुर्धृतासुतिः । नव-
जातो विरोचसे । अग्ने तत्ते महित्वनं । त्वमग्ने देवता-
भ्यः । भागे देव न मीयसे ॥ ६ ॥

स एना विद्वान् यक्ष्यसि । नवः स्तोमं जुषस्वनः । अ-
ग्निः प्रथमः प्राश्नातु । स हि वेद यथा हविः । शिवा अ-
सभ्यमोषधीः । कृणोतु विश्वचर्षणिः । भद्रान्नश्रेयः
समनैष्ट देवाः । त्वया वसेन समशीमहि त्वा । स नो म-
योभूः पितो अविशस्व । शन्तो काय ननु वे स्योनः ॥ एत-
मुत्थं मधुना संयुतं यवं । सरस्वत्या अधिमनावचर्कुषुः ।
इन्द्र आसीत्सीरपतिः शतक्रतुः । कीनाशा आसन्मरुतः
सुदानवः ॥ ७ ॥

पुर एता वृणीमहे जुषेयां तर्पयतामृतं नवेन मीयसे
स्योनश्चत्वारि च ॥ अनु० ८ ॥

जुष्टश्चक्षुषोजुष्टीनरो नक्तं जातादृषासउत नो दृ-
षास्यः शुः सप्रत्नवदृष्टौ ॥ ८ ॥

जुष्टोमन्युर्भगो जुष्टीनरो हरिवर्यसङ्गिरः शिप्रिन्वा
जानामुत नो यद्वाग्वदन्ती विश्वाआशाअशीतिः ॥ ८० ॥
हरिः ॐ ॥

इति चतुर्थोऽध्यायः ॥

हरिः ॐ ॥

द्वितीयाष्टके पञ्चमाध्याये

प्रथमोऽनुवाकः ।

प्राणोरक्षति विश्वमेजत् । इर्यो भूत्वा बहुधा बह्व-
नि । सइत्सर्व्वं व्यानशे । योदेवो देवेषु विभूरन्तः ।
आदृदात् क्षेत्रियध्वगहृषा । तमित्प्राणं मनसोपशिष-
त । अग्रे देवानामिदमत्तु नो हविः । मनसश्चित्तेदं ।
भूतं भव्यञ्च गुप्यते । तद्धि देवेष्वग्नियं ॥ १ ॥

आनएतु पुरश्चरं । सह देवैरिमहव । मनः श्रेय-
सि श्रेयसि । कर्मन् यज्ञपतिदधत् । जुषतां मे वागिदः

हविः विराड्देवी पुरोहिता । हव्यवाडनपायिनी ।
यथा रूपाणि बहुधा वदन्ति । यशासि देवाः परमे
जनित्रे । सा नो विराडनपस्फुरन्ती ॥ २ ॥

वाग्देवी जुषतामिदं हविः । चक्षुर्देवानां ज्योति-
रमृतं न्यक्तं । अस्य विज्ञानाय बहुधा निधीयते । तस्य
सुम्भ्रमशीमहि । मा नो हासीद्विचक्षणं । आयुरिन्नः
प्रतीर्यतां । अनन्याश्चक्षुषा वयं । जीवाज्योतिरशीम-
हि । सुवर्ज्योतिरुतामृतं । ओत्रेण भद्रमुत शृण्वन्ति
सत्यं ॥ ओत्रेण वाचं बहुधोद्यमानां । ओत्रेण मोदश्च
महश्च श्रूयते । ओत्रेण सर्वादिशश्चाशृणोमि । येन
प्राच्याउत दक्षिणा । पुतीचै दिशः शृण्वन्त्युत्तरात् ।
तदिच्छोत्रं बहुधोद्यमानं । अरान्न नेमिः परि सर्व्वं ब-
भूव ॥ ३ ॥

अभियमनपस्फुरन्ती सत्यं सप्त च ॥ अनु० १ ॥

द्वितीयोऽनुवाकः ।

उदेहि वाजिन्योऽस्यस्वन्तः । इदं राष्ट्रमाविश
सूनुतावत् । योरोहितो विश्वमिदं जजान् । स नो रा-
ष्ट्रेषु सुधितां दधातु । रोहं रोहं रोहितआरुरोह ।

पूजाभिर्दृष्टिं जनुषामुपस्थं । तामिः स॒र॒ब्धो॒अविदुत्
पडु॒र्व्वोः । गा॒तुं पृ॒थ॒यन्नि॒ह रा॒ष्ट्रमा॒हाः । आ॒हा॒र्षी॒द्रा-
ष्ट्रमि॒ह रो॒हितः । मृ॒धो॒व्या॒स्य॒दभ॑यं नो॒अस्तु ॥ १ ॥

अ॒स्मभ्यं॑ द्या॒वापृ॒थि॒वी श॒क्क॑रीभिः । रा॒ष्ट्रं दु॑हाथा-
मि॒ह रे॒वती॑भिः । वि॒म॒मर्शं॑ रो॒हि॒तो वि॒श्वरू॑पः । स॒मा-
च॒क्राणः॑ पु॒रु॒हो॒रु॒हश्च । दि॒वं ग॒त्वाय॑ म॒हता॑ म॒हिम्ना॑ ।
वि नो॑रा॒ष्ट्रमु॑नत्तु प॒यसा॑ स्वेन । यास्ते॑ वि॒श॒स्तप॑सा स-
म्ब॒भूवुः । गा॒य॒त्रं व॒त्सम॑नुतास्त॒आगुः । तास्वावि॑शन्तु
म॒हसा॑ स्वेन । स॒स्माता॑ पु॒त्रो अ॒भ्येतु॑ रो॒हितः ॥ २ ॥

यू॒यमु॑ग्रामरुतः पृ॒श्नि॒मा॒तरः । इ॒न्द्रेण॑ स॒युजा॑ प्रणीथ
श॒त्रून् । आ वो॒रो॒हि॒तो॒अ॒शृ॒णो॒दभि॑द्यवः । त्रि॒स॒प्ता॒सो
म॒रुतः॑ स्वा॒दु॒स॒म्मु॒दः । रो॒हि॒तो॒ द्या॒वापृ॒थि॒वी ज॑जान ।
तस्मि॒न्स्त॒न्तु पर॑मे॒ष्ठो त॑तान । तस्मि॒ञ्छि॒श्रिये॑ अ॒ज॒र॒क-
पा॒त् । अ॒ह॒ह॒द् द्या॒वापृ॒थि॒वी ब॒लेन॑ । रो॒हि॒तो॒ द्या॒वा-
पृ॒थि॒वी अ॒ह॒ह॒त् । तेन॑ सु॒व॒स्त॒भि॒तं तेन॑ ना॒कः ॥ ३ ॥

सो अ॒न्तरि॑क्षे रज॑सोवि॒मानः॑ । तेन॑ दे॒वाः सु॒व॒र॒न्व-
वि॒न्दन् । सु॒शे॒व॒न्त्वा भा॒नवो॑दीदि॒वाःसं॑ । स॒म॒ग्रा॒सो
जु॒ह्वा जा॑तवेदः । उ॒क्षन्ति॑ त्वा वा॒जिन॑माघृ॒ते नः॑ । स॒-
स॒म॒ग्रे यु॒वसे॑ भो॒ज॒नानि॑ । अ॒ग्ने श॒र्द्धं म॒ह॒ते सौ॒भ॒गाय॑ ।

तव द्युम्नान्युत्तमानि सन्तु । सञ्जास्यत्यस्य सुयममाक्षु-
ष । शच्चूयतामभितिष्ठा महासि ॥ ४ ॥

अस्वेतु रोहितोनाकोमहासि ॥ अनु० २ ॥

तृतीयोऽनुवाकः ।

पुनर्न इन्द्रो मघवा ददातु । धनानि शक्रोधन्यः
सुराधाः । अर्वाचीनं क्षणुतां याचितोमनः । श्रुष्टीनो
अस्य हविषो जुषाणः । यानि नोऽजिनं धनानि । जह-
यं शूर मन्युना । इन्द्रानुविन्द नस्तानि । अनेन हविषा
पुनः । इन्द्राशाभ्यः परि । सर्व्वाभ्योभयं करत् ॥ १ ॥

जेता शच्चून् विचर्षाणि । आकूत्यै त्वा कामाय त्वा
समृधे त्वा । पुरोदधेऽमृतत्वाय जीवसे । आकूतिम-
स्यावसे । काममस्य समृध्यै । इन्द्रस्य युञ्जते धियः ।
आकूतिं देवो मनसः पुरोदधे । यज्ञस्य माता सुहवा
मे अस्तु । यदिच्छामि मनसा सकामः । विदेयमेनद्ध-
दये निविष्टं ॥ २ ॥

सेदग्निरग्नी रत्येत्यन्यान् । यत्र वाजी तनयो वी-
डुपाणिः । सहस्रपाथा अक्षरा समेति । आशानां त्वा-
शापालेभ्यः । चतुर्भ्योऽमृतैभ्यः । इदं भूतस्याध्यक्षेभ्यः

वि॒धम॑ ह॒विषा॑ व॒यं । वि॒श्वा॒ञ्चा॒शाम॑धु॒ना स॑ऽसृ॒जामि॑ ।
 अ॒नमी॑ वा॒ञ्चाप॒ञ्चोष॑धयोभवन्तु । अ॒यं यज॑मानो॒मृधो॒-
 व्य॑स्यतां ॥ अ॒गृभी॑ताः प॒शवः॑ सन्तु स॒र्व्वे । अ॒ग्निः सोमो॑व॒-
 रु॒णोमि॑चइन्द्रः । बृ॒हस्प॑तिः स॒विता॑ यः स॒हस्री॑ । पू॒षा नो॑
 गोभि॑रेव सार॑स्वती । त्वष्टा॑ रू॒पाणि॑ सम॑नक्तु यज्ञैः ।
 त्वष्टा॑ रू॒पाणि॑ द॒धती॑ सर॑स्वती । पू॒षा भग॑ऽस॒विता॑
 नो॒ददा॑तु । बृ॒हस्प॑तिर्द॒ददिन्द्रः॑ स॒हस्रं॑ । मि॒त्रो॒दा॒ता
 वरु॑णः सोमो॑ अ॒ग्निः ॥ ३ ॥

क॒र॒न्नि॒विष्ट॑मस्यतान्न॒व च ॥ अनु० ३ ॥

चतुर्थोऽनुवाकः ।

आ नो॑भ॒र भग॑मिन्द्र द्यु॒मन्तं॑ । नि ते॑ दे॒ष्णस्य॑ धीमहि
 प्र॒रेके॑ । उ॒र्व्वे॒इव॑ पप्रथे॒ कामो॑अ॒स्मे । तमा॑ष्ट॒णा वसु॑पते
 वसू॑नां । इ॒मं कामं॑ म॒न्दया॑ गोभि॒रश्वैः॑ । च॒न्द्रव॑ता॒राध॑-
 सा प॒प्रथ॑श्च । सुव॒र्य्यं वो॑ म॒तिभिः॑ स्तु॒भ्यं वि॒प्राः । इन्द्रा॑य
 वा॒हः कु॑णि॒कासो॑ अ॒क्रन् । इन्द्र॑स्य नु वी॒र्या॑णि॒ प्रवो॑चं ।
 यानि॑ च॒कार॑ प्रथ॒मानि॑ व॒ज्री ॥ १ ॥

अ॒ह॒न्नहि॑मन्व॒यस्त॑तर्द । प्र॒वक्ष॑णा॒अभि॑नत् प॒र्व्व-
 तानां॑ । अ॒ह॒न्नहिं॑ प॒र्व्वते॑ शि॒श्रिया॑णं । त्वष्टा॑स्मै व॒ज्रः॑

स्वर्थं ततश्च । वा॒श्रा॒इव॑ धे॒नवः॑ स्प॒न्द॒मा॒नाः । अ॒ञ्जः स॒-
मु॒द्रम॑वज॒गमु॑रापः । वृ॒षाय॑मा॒णो वृ॒णीत॑ सोमं । चि॒क-
द्र॒कोष॑पिबत्सु॒तस्य॑ । आ॒साय॑कं म॒घवा॑दत्त वज्रं । अ॒ह-
न्नेनं॑ प्रथम॒जाम॑हीनां ॥ २ ॥

यदिन्द्रा॑हन् प्रथम॒जाम॑हीनां । आ॒न्मा॒यिना॒ममि॑-
नाः प्रोतमा॒याः । आ॒त्सू॒र्यं ज॒नयं॑ द्यामु॒षासं॑ । ता॒दी॒क्ता
श॒चून्न॑किला विवत्से । अ॒हं वृ॒चं वृ॑च॒तरं॑ व्य॒सं । इ॒न्द्रो
वज्रे॑ण म॒हता॑ ब॒धेन॑ । स्त॒न्धासी॑व कुलि॒शेना॒विष्ट॑वणा ।
अ॒हिः शय॑तउ॒पपृ॑क्पृथि॒व्यां । अ॒यो॒ध्येव॑ दुर्म॒द्आ हि
जु॒ह्वे । म॒हा॒वीर॑न्तु वि॒बाध॑मृ॒जीषं॑ ॥ ३ ॥

नाता॑रीरस्य॒ समृ॑तिं ब॒धानां॑ । स॒रु॒जानाः॑ पिपिष-
इ॒न्द्रश॑चुः । वि॒श्वो वि॒हाया॑अर॒तिः । वसु॑र्द॒धे ह॒स्ते द॒-
क्षि॒णे । त॒रणि॑र्नशिअथत् । अ॒वस्य॑ या॒नशि॑अथत् । वि॒-
श्व॒स्माइ॑दु॒षुध॑से । दे॒वचा॑ ह॒व्यमू॑हिषे । वि॒श्व॒स्माइ॑त्स्तु-
ह॒ते वा॑र॒मृण॑ति । अ॒ग्नि॒र्द्वारा॑ व्यु॒र्ध्वति॑ ॥ ४ ॥

उ॒द॒ज्जि॒हानो॑अ॒भिका॑म॒मो॒रथ॑न् । पु॒पृ॒ञ्चन् वि॒श्वा
भु॒व॒नानि॑ पू॒र्वथा॑ । आ॒के॒तुना॑ सु॒षमि॑द्धो यजि॒ष्ठः । का॒-
म॒न्नो अ॒ग्ने अ॒भि॒ह॒र्य दि॒ग्भ्यः॑ । जु॒षा॒णो ह॒व्यम॑मृ॒तेषु॑ दू-
॒व्यः । आ॒ नो॒रयि॑ ब॒हला॑ गोम॒तीमि॑षं । नि॒धेहि॑ यक्ष-

द॒मृते॑षु भू॒पन् । अ॒श्वि॒ना य॒ज्ञमा॑ग॒तं । द॒ाशु॒षः पु॒रु॒द॒-
स॒सा । पू॒षा र॑क्षतु नो॒र॒यिं ॥ ५ ॥

इ॒मं य॒ज्ञम॒श्वि॒ना व॒र्द्धय॑न्ता । इ॒मौ र॒यिं य॑ज॒माना॑य
ध॒त्तं । इ॒मौ प॒शून् त॑क्षतां वि॒श्वतो॑ नः । पू॒षा नः॑ पातु स-
द॒मप्र॑युच्छन् । प्र॒तेम॒हे स॑रस्वति । सु॒भगे॑ वाजि॒नीव॑ति ।
स॒त्यवा॑चे भ॒रे म॒तिं । इ॒दन्ते॑ ह॒व्यं घृ॑तव॒त्सर॑स्वति । स॒-
त्य॒वा॒चे प्र॑भ॒रेमा॑ ह॒वीः॒षि । इ॒मानि॑ ते दुरि॒ता सौ॑भ॒-
गा॒नि ॥ तेभि॑र्व॒यः सु॒भगा॑सः स्याम ॥ ६ ॥

व॒ज्र॒हो॒नामृ॒जोषं॑ व्यु॒र्ण्वेति॑ रक्षतु नो॒र॒यिः॑ सौ॒भगा॑-
न्येक॑ञ्च ॥ अनु० ४ ॥

पञ्चमोऽनुवाकः ।

य॒ज्ञो॒रा॒यो य॒ज्ञइ॑ं॒शे व॑सू॒नां । य॒ज्ञः स॒स्याना॑मु॒त सु॑-
क्षि॒ता॒नां । य॒ज्ञइ॒ष्टः पू॒र्वचि॑त्तिं दधातु । य॒ज्ञो ब्र॑ह्म॒एवा॑
अ॒प्येतु॑ दे॒वान् । अ॒यं य॒ज्ञो व॑र्द्धतां गोभि॒र॒श्वैः । इ॒यं वे॑-
दिः स्व॒प॒त्या सु॒वी॒रा । इ॒दं ब॑र्हि॒रति॑व॒र्हीः॒थ्य॒न्या । इ॒मं
य॒ज्ञं वि॒श्वे॒अ॒वन्तु॑ दे॒वाः । भ॒ग॒ए॒व भ॒ग॒वा॑ अस्तु दे॒वाः ।
तेन॑ व॒यं भ॒ग॒वन्तः॑ स्याम ॥ १ ॥

त॒त्त्वा॒भ॒ग॒ स॒र्व्वइ॒ज्जो॑ ह॒वीमि॑ । स नो॑भ॒गपु॑र॒एता॑
भ॒वे॒ह । भ॒ग॒ प्र॒णेत॑भ॒ग॒ स॒त्य॑ रा॒धः । भ॒गेमां॑ धि॒यमु॑द॒व॒द-

दे॒न्नः । भ॒ग॒ प्र॒ णो॒जन॒य॒ गो॒भि॒र॒श्वैः । भ॒ग॒ प्र॒ नृ॒भिर्नृ॒वन्तः॑
स्या॒म । श॒श्व॒तीः॑ स॒मा॒उ॒प॒यन्ति॑ लो॒काः । श॒श्व॒तीः॑ स॒मा॒
उ॒प॒य॒न्त्या॒पः । इ॒ष्टं पू॒र्त्तं॑ श॒श्व॒तीना॑ ॥ स॒मा॒ना ॥ शाश्व॒
तेन॑ । ह॒वि॒षे॒ष्टान॒न्तं लो॒कं प॒र॒मा॒रु॒रो॒ह ॥ २ ॥

इ॒यमे॒व सा॒ या प्र॒थ॒मो॒व्यौ॒च्छत् । सा रू॒पाणि॑ कुरु॒ते
प॒ञ्च॒दे॒वी । द्वे॒ स्व॒सा॒रौ व॒यत॑स्त॒न्त्रमे॒तत् । स॒ना॒त॒नं वि॒
त॑त॒ ॥ ष॒ण्म॒यू॒खं । अ॒वा॒न्या ॥ स्त॒नून् कि॒रतो॑ध॒त्तो अ॒
न्या॒न् । ना॒षपृ॒ज्या॒ते न ग॑मा॒ते अ॒न्तं । आ॒वो॒यं तू॒द्वा॒
हा॒सो॒अ॒द्य । वृ॒ष्टिं ये॒ विश्वे॑ म॒रुतो॑ जु॒नन्ति॑ । अ॒यं यो॒अ॒
ग्निर्म॑रु॒तः स॒मि॒द्धः । ए॒तं जु॒षध्वं॑ क॒वयो॑यु॒वानः ॥ ३ ॥

धा॒रा॒व॒रा म॒रुतो॑ धृ॒ष्णु॒वो॒ज॒सः । मृ॒गा॒न भी॒मास्त॑वि॒
षे॒भि॒रू॒र्मि॒भिः । अ॒ग्नये॑ न शु॒शु॒चा॒न॒ञ्जो॒षि॒णः । सु॒
मि॒न्ध॒म॒न्त॒उ॒प॒गा॒अ॒वृ॒ण्वत॑ । वि॒च॒क्रमे॑ चि॒र्दे॒वः । आ॒वे॒
ध॒सं नी॒ल॒पृ॒ष्ठं बृ॒हन्तं॑ । वृ॒ह॒स्पति॑ ॥ स॒द॒ते सा॒द॒य॒ध्वं ।
सा॒द॒द्यौ॒निं द॒म॒आ॒दी॒दि॒वा ॥ सं । हि॒र॒ण्य॒वर्ण॑म॒रु॒ष ॥ सं॒
पे॒म । स हि॒ शु॒चिः श॒त॒प॒त्रः स शु॒न्ध्युः ॥ ४ ॥

हि॒र॒ण्य॒वा॒शी॒रि॒पि॒रः सु॒व॒र्षाः । वृ॒ह॒स्पतिः॑ स॒स्वा वे॒
श॒ञ्ज॒ष्ठाः । पू॒रू॒स॒खि॒भ्य॒आ सु॒तिं के॑रि॒ष्ठः । पू॒ष ॥ स्त॒व वृ॒ते
व॒यं । न रि॒ष्येम॑ क॒दा॒च॒न । स्तो॒ता॒र॒स्त॒इ॒ह॒स्म॒सि । या॒

स्ते पूषन्नावोअन्तः समुद्रे । हिरण्मयीरन्तरिक्षे चर-
न्ति । याभिर्यासि दूत्याः सूर्यस्य । कामेन कृतः अव-
इच्छमानः ॥ ५ ॥

अरण्यान्यरण्यान्यसौ । या प्रेव नश्यसि । कथाआमं
न पृच्छसि । नत्वाभीरिव विन्दती । वृषारवाय वदते ।
यदुपावति चिच्चिकः । आघाटीभिरिव धावयन् । अ-
रण्यानिर्महीयते । उत गावइवादन् । उतो वेश्मेव ह-
श्यते ॥ ६ ॥

उतोअरण्यानिस्सायं । शकटीरिव सर्जति । गाम-
ङ्गैपआह्वयति । दार्वङ्गैषउपावधीत् । वसन्नरण्यान्याः
सायं । अकुक्षदिति मन्यते । न वाअरण्यानिर्हन्ति ।
अन्यश्चेन्नाभिगच्छति । स्वादोः फलस्य जग्ध्वा । यत्र
कामं निपद्यते ॥ आज्ञनगन्धीः सुरभीं । बहून्नाम क-
पीबलां । प्राहं मृगाणां मातरं । अरण्यानीमशःसिषं
॥ ७ ॥

स्याम रुरोह युवानः शुन्धूरिच्छमानोहश्यते निप-
द्यते चत्वारि च ॥ अनु० ५ ॥

षष्ठोऽनुवाकः ।

वार्चहत्याय श्वसे । पृतना साह्याय च । इन्द्रत्वा-

वर्त्तयामसि । सुब्रह्माणं वीरवन्तं बृहन्तं । उरुं गभीरं
पृथुबुधमिन्द्र । श्रुतर्षिमुग्रमभिमातिषाहं । अस्मभ्यं
चिचं वृषणं रयिन्दाः । क्षेत्रियै त्वा निर्वर्त्यै त्वा । द्रु-
हो मुञ्चामि वरुणस्य पाशात् । अनागसं ब्रह्मणे त्वा
करोमि ॥ १ ॥

शिवे ते द्यावापृथिवी उभे इमे । शन्ते अग्निः सहा-
ङ्गिरस्तु । शन्त्यावापृथिवी सहौषधीभिः । शम्भान्तरि-
क्षं सह वार्तेन ते । शन्ते चतस्रः पुदिशो भवन्तु । या
दैवीश्चतस्रः पुदिशः । वार्तपत्नीरभिसूर्यो विचष्टे । तासां
त्वा जरसञ्चादधामि । प्रयक्ष्मणतु निर्वर्तिं पराचैः ।
अमोचि यक्ष्मादुरितादवन्त्य ॥ २ ॥

द्रुहः पाशां निर्वर्त्यै चोदमोचि । अहा अवर्त्तिम-
विदत्स्योनं । अप्यभूद्भद्रे सुकृतस्य लोके । सूर्यमृतं त-
मसो ग्राह्या यत् । देवा अमुञ्चन्नसृजन् व्येतसः । एवम-
हमिमं क्षेत्रियाज्जामि शसात् । द्रुहो मुञ्चामि वरुण-
स्य पाशात् । वृहस्पते युवमिन्द्रश्च वस्वः । दिव्यस्पेशाथे
उत पार्थिवस्य । धत्तं रयिं स्तुवते कीर येचित् ॥
॥ ३ ॥

यूयं पात स्वस्तिभिः सदानः । देवा यधमिन्द्रमाजो-

हु॑वानाः । वि॒श्वा॒द्य॒ध॒म॒भि ये रक्ष॑माणाः । येन॑ ह॒ता-
दी॒र्घ॒म॒ध्वा॒न॒मा॒यन् । अ॒न॒न्त॒म॒र्थ॒म॒नि॒व॒र्त्य॒मा॒नाः ।
यत्ते॑ सुजा॒ते हि॒म॒व॒त्सु भे॒प॒जं । म॒यो॒भूः श॒न्त॒मा॒यद्भु॒दो-
ऽसि॑ । ततो॑ नो॒दे॒हि सी॒ब॒ले । अ॒दो गि॒रि॒भ्यो॒अधि॒यत्
पृ॒धा॒व॒सि । स॒शो॒भ॒मा॒ना क॒र्च्ये॒व शु॒भ्रे ॥ ४ ॥

तां त्वा मु॒ङ्ग॒ला ह॒विषा॑ वर्द्धयन्ति । सा नः॑ सी॒ब॒ले
र॒यि॒मा॒भा॒ज॒ये॒ह । पूर्॒व्वं दे॒वाअ॒परे॑णा॒नुप॒श्य॒ज्ज॒न्म॒भिः ।
ज॒न्मा॒न्य॒वरैः॒ परा॑णि । वे॒दा॒नि दे॒वाअ॒य॒म॒स्मी॒ति मां ।
अ॒ह॒ः हि॒त्वा शरी॑रं ज॒र॒सः प॒र॒स्तात् । पा॒णा॒पा॒नौ
चक्षुः॑ श्रो॒त्रं । वा॒चं म॒न॒सि स॒म्भृ॑तां । हि॒त्वा शरी॑रं ज॒र॒-
सः प॒र॒स्तात् । आ भू॒तिं भू॒तिं व॒यम॑अ॒वाम॑है ॥ इ॒माए॒व
ताउ॒ष॒सो या प्र॑य॒मा व्यौ॒च्छन् । ता दे॒व्यः कु॒र्व्वते॒ पञ्च॒-
रू॒पां । श॒श्व॒ती॒र्ना॒व॒पृ॒ज्यन्ति । न ग॑म॒न्त्यन्तं ॥ ५ ॥

क॒रो॒म्य॒व॒र्त्ये चि॒च्छु॒भ्रे अ॒वाम॑है च॒त्वारि॑ च ॥
अ॒नु० ६ ॥

सप्तमोऽनुवाकः ।

वमू॑नां त्वाधी॒तेन॑ । रु॒द्राणा॑मू॒र्था । आ॒दि॒त्यानां॑ ते-
ज॒सा । वि॒श्वे॒षां दे॒वानां॑ क॒तु॒ना । म॒रु॒ता मे॒घा जु॒होमि॑
स्वा॒हा । अ॒भि॒भू॒तिर॒ह॒मा॒गमं॑ । इ॒न्द्र॑स॒खा स्वा॒युधः॑ । आ-

स्वाशासु वुषहः । इदं वर्चोऽग्निना दत्तमाशात् । यशो
भर्गः सह ओजोबलञ्च ॥ १ ॥

दीर्घायुत्वाय शतशारदाय । प्रतिगृह्णामि सहते
वीर्याय । आयुरसि विश्वायुरसि । सर्व्वायुरसि सर्व्व-
मायुरसि । सर्व्वं मञ्चायुर्भूयात् । सर्व्वमायुर्गेषं । भूर्भुवः
सुवः । अग्निर्धर्मोणान्नादः । मृत्युर्धर्मोणान्नपतिः । ब्रह्म
क्षत्रः स्वाहा ॥ २ ॥

पूजापतिः प्रणेता । बृहस्पतिः पुरस्ता । यमः पन्थाः ।
चन्द्रमाः पुनरसुः स्वाहा । अग्निरन्नादोऽन्नपतिः । अ-
न्नाद्यमस्मिन् यज्ञे यजमानाय ददातु स्वाहा । सोमो
राजा राजपतिः । राज्यमस्मिन् यज्ञे यजमानाय ददा-
तु स्वाहा । वरुणः सम्म्राट्सम्म्राटपतिः । साम्म्राज्यम-
स्मिन् यज्ञे यजमानाय ददातु स्वाहा ॥ ३ ॥

मित्रः क्षत्रं क्षत्रपतिः । क्षत्रमस्मिन् यज्ञे यजमानाय
ददातु स्वाहा । इन्द्रोबलं बलपतिः । बलमस्मिन् यज्ञे
यजमानाय ददातु स्वाहा । बृहस्पतिर्ब्रह्म ब्रह्मपतिः ।
ब्रह्मास्मिन् यज्ञे यजमानाय ददातु स्वाहा । सविता
राष्ट्रः राष्ट्रपतिः । राष्ट्रमस्मिन् यज्ञे यजमानाय ददातु
स्वाहा । पूषा विशां विटपतिः । विशमस्मिन् यज्ञे यज-

मानाय ददातु स्वाहा ॥ सरस्वती पुष्टिः पुष्टिपत्नी । पु-
ष्टिमस्मिन् यज्ञे यजमानाय ददातु स्वाहा । त्वष्टा प-
शूनां मिथुनानां रूपहद्रूपपतिः । रूपेणास्मिन् यज्ञे
यजमानाय पशून्ददातु स्वाहा ॥ ४ ॥

च स्वाहा साम्राज्यमस्मिन् यज्ञे यजमानाय ददातु
स्वाहा विश्वमस्मिन् यज्ञे यजमानाय ददातु स्वाहा च-
त्वारि च ॥ अनु० ७ ॥

अष्टमोऽनुवाकः ।

स इ पाहि यज्ञजीषी तरुचः । यः शिप्रवान् वृषभो
योमतीनां । योगोऽभिद्वज्वृद्योहरिष्ठाः । स इन्द्रचि-
वा अभितन्धि वाजान् । आ ते शुभो वृषभ रातु प-
श्चात् । ओत्तरादधरागा पुरस्तात् । आ विश्वतो अभि-
सर्मेत्वर्वाङ् । इन्द्रद्युम्नः सुवर्वहे ह्यस्मे । प्रोषस्मै पुरो-
रथं । इन्द्राय शूषमर्चत ॥ १ ॥

अभी केचिदु लोककृत् । सङ्गेषु मत्सु वृत्रहा । अ-
स्माकं बोधिचोदिता । नभं तामन्यकेपां । ज्याकाअ-
धिधन्वसु । इन्द्रं वयः शुनासीरं । अस्मिन् यज्ञे हवा-
महे । आ वाजैरुप नो गमत् । इन्द्राय शुनासीराय । सु-
चा जुहुत नो हविः ॥ २ ॥

जुषतां प्रति मे धिरः । प्र हव्यानि घृतवन्त्यस्मै । ह-
य्यश्वाय भरता सजोषाः । इद्रर्तुभिर्ब्रह्मणा वावृधानः ।
शुनासीरी हविरिदं जुषस्व । वयः सुपर्णा उपसेदुरिद्रं ।
पियमेधा चष्टषयो नाधमानाः । अपध्वान्तु मूर्खुहि पूड्वि
चक्षुः । मुमुग्ध्यस्मान्निधयेव बद्धान् । बृहदिन्द्राय गा-
यत ॥ ३ ॥

मरुतो वृचहन्तमं । येन ज्योतिरजनयन्नृता वृधः ।
देवं देवाय जागृवि । कामिहैकाः कद्रुमे पतङ्गाः । मां
थालाः कुलिपरिमापतन्ति । अनावृतैनान् प्रथमन्तु
देवाः । सौपर्णं चक्षुस्तनुवा विदेय । एवावन्दस्व वरुणं
बृहन्तं । नमस्याधीरममृतस्य गोपां । स नः शर्म्मं चिव-
रुथं वियसत् ॥ ४ ॥

यूयं पीत स्वस्तिभिः सदानः । नाके सुपर्णमुपपत्य-
तन्तं । हृदावेनं तो अभ्यचक्षत त्वा । हिरण्यपक्षं वरु-
णस्य दूतं । यमस्य योनौ शकुनं भुरग्युं । शन्नो देवीर-
भिष्टये । आपो भवन्तु पीतये । शंयोरभिस्रवन्तु नः ।
ईशानावाय्याणां । क्षयन्तीश्चर्षणीनां ॥ ५ ॥

अपो याचामि भेषजं । अप्सु मे सोमो अब्रवीत् ।
अन्तर्विश्वानि भेषजा । अग्निञ्च विश्वशम्भुवं । आपश्च

विभैषर्जाः । यदप्सु ते सरस्वति । गोष्ठश्चैषु यन्मधु । तेन
मे वाजिनीवति । मुखमङ्घ्रि सरस्वति । या सरस्वती
वैशम्भल्या ॥ ६ ॥

तस्यां मे रास्व । तस्यास्ते भक्षीय । तस्यास्ते भूयिष्ठ-
भाजो भूयास्म । अहं त्वदस्मि मदसि त्वमेतत् । ममा-
सि योनिस्तव योनिरस्मि । ममैव सन्वहं हव्यान्धमे ।
पुत्रः पित्रे लोककृज्जातवेदः । इहैव सन्तत्र सन्तं त्वामे ।
प्राणेन वाचा मनसा विभर्त्ति । तिरोमा सन्तमायुर्मा
ग्रहासीत् ॥ ७ ॥

ज्योतिषा त्वा वैश्वानरेणोपतिष्ठे । अयं ते योनि-
कृत्वियः । यतो जातोऽरौचथाः । तं जानन्नग्रआ-
रौह । अथानोवर्द्धया रयिं । या तैऽग्ने यज्ञिया तनू-
स्तपे ह्यारौहात्यात्मानं । अच्छावसूति कृण्वन्नस्मिन्नर्थ्या
पुरुणि । यज्ञोभूत्वा यज्ञमासीदस्वां योनिं । जातवेदो
भुवञ्चाजायमानः स क्षयएहि । उपावरोह जातवेदः
पुनस्त्वं ॥ ८ ॥

देवेभ्यो हव्यं वह नः प्रजानन् । आयुः पुजाः रयि-
मस्मासु धेहि । अजस्रो दीदिहि नो दुरोणे । तमिन्द्रं जो-
हवीमि मध्वानमुग्रं । सचादधानमप्रतिष्कृतः शवाः-

सि । म॒हि॒षो गी॒र्भिरा च॑ य॒ज्ञियोऽव॑वर्त्तत् । रा॒ये नो
वि॒श्वा सु॒पथा॑ कृ॒णोतु॑ व॒ज्री । चि॒क॒द्रुके॑षु म॒हि॒षो यवा॑-
शि॒रन्तु॑ वि॒शु॒भस्तृ॑पत् । सोम॑मपि॒ब॒द्धिष्णु॑नां सु॒तं यथा॑-
व॒शत् । स॒द्वि॒ममा॑द॒महि॒कर्म॑कर्त्त॒वे म॒हामु॑रुं ॥ ९ ॥

सैन॑सं॒श्वहे॒वं दे॒वः स॒त्यमि॒न्दुः स॒त्यइ॒न्द्रः । वि॒द-
द्य॒तो॒ सुर॑मा॒रु॒ग्णम॒द्रैः । म॒हि॒पा॒र्यः पू॒र्व्यः स॒ध्रिय॑कः ।
अ॒ग्रं न॒यत्सु॑प॒द्यक्ष॑राणां । अ॒च्छा॒रवं॑ प्रथ॒मा जा॑न॒ती-
गा॒त् । वि॒द॒ज्ञव्यः॑ सुर॑मा दृढ॒मू॒ख्यं । येना॒नुकं॑ मा॒नुषी॑
भो॒ज॒ते वि॒ट् । आ ये वि॒श्वा स्व॒प॒त्यानि॑ च॒क्रुः । कृ॒ण्व-
ना॒सोऽमृ॑त॒त्वाय॑ गा॒तुं । त्वं नृ॑भिर्नृ॒पते॑ दे॒वहू॑तौ
॥ १० ॥

भू॒रीणि॑ वृ॒त्वा ह॑र्य्यश्च॒ह॒सि । त्वं नि॒दस्यु॑ञ्चु॒मु॒रिं ।
धु॒निं चा॒स्वाप॑योद॒भीत॑येसु॒ हन्तु॑ । ए॒वापा॑हि पु॒न॒था
म॒न्द॒तु त्वा । अ॒धि ब्र॑ह्म॒ वा॒र॒ध॒स्वोत॑ गी॒र्भिः । आ॒विः सू॒-
र्य्यं कु॑णु॒हि पी॒पि॒ही॒षः । ज॒हि श॒त्रूः र॒भिगा॑इ॒न्द्र त॒न्धि ।
अ॒ग्ने बा॑ध॒स्व वि॒मृ॒धो नु॑दस्व । अ॒पामी॑ वा॒अप॑रक्षा॒सि
से॒ध । अ॒स्मात् स॑मु॒द्रा इ॒ह॒तो दि॒वो नः॑ ॥ ११ ॥

अ॒पां भू॒मान॑मु॒प नः॑ सृ॒जे॒ह । य॒ज्ञ प्र॑ति॒तिष्ठ॑ सु॒मतौ॑
सु॒श॒वा आ॒ त्वा । वसू॑नि पु॒रु॒धा वि॑शन्तु । दी॒र्घ॒मायु॑र्य॒ज-

मानाय कृण्वन् । अथामृतेन जरितारमङ्घ्रि । इन्द्रः
 शुनावद्वितनोति सीरं । संवत्सरस्य प्रतिमाणमेतत् ।
 अर्कस्य ज्योतिस्सदिदासज्येष्ठं । संवत्सरः शुनवत्सीर-
 मेतत् । इन्द्रस्य राधः प्रयतं पुरुत्मना ॥ तदर्करूपं वि-
 मिमानमेति । द्वादशारे प्रतितिष्ठतीदृषा । अश्वायन्तो
 गव्यन्तो वाजयन्तः । हवामहे त्वोपगन्त वाउ । आभू-
 यन्तस्त्वा सुमत्तौ नवायां । वयमिन्द्र त्वा शुनः हवेम
 ॥ १२ ॥

अर्चत हविर्गायत यः सच्चर्षणीनां वैशम्भल्याहासी-
 त्वं मुरुं देवहूतौ नरुत्मना षट् च ॥ अनु० ८ ॥

प्राणउदेहि पुनरानो भर यज्ञो रायो वाचहत्याय
 वसूनाः सदे वात्ताष्टौ । प्राणो रक्षत्यग्रेभीता धाराव-
 रा मरुतो दीर्घायुत्वाय ज्योतिषा त्वा पञ्चचत्वारिंश-
 शत् ॥ हरिः ॐ ॥

इति पञ्चमोऽध्यायः ॥

हरिः ॐ ॥

द्वितीयाष्टके षष्ठाध्याये

प्रथमोऽनुवाकः ।

स्वादीं त्वा स्वादुना । तीत्रां तीव्रेण । अमृताममृते-
न । मधुमतीं मधुमता । सृजामि सः सोमेन । सोमोऽ-
स्यश्विभ्यां पच्यस्व । सरस्वत्यै पच्यस्व । इन्द्राय सृचाम्येणो
पच्यस्व । परीतो विश्वता सुतं । सोमो यउत्तमः
हविः ॥ १ ॥

दधन्वायो नय्योऽपस्वन्तरा । सुपावसो ममद्रिभिः ।
पुनातु ते परिसुतं । सोमः सूर्यस्य दुहिता । वारैण
शश्वतातना । वायुः पूतः पवित्रेण । प्राङ्क्क्षोमो अति-
द्रुतः । इन्द्रस्य युज्यः सखा । वायुः पूतः पवित्रेण । पु-
त्यङ्क्क्षोमो अतिद्रुतः ॥ २ ॥

इन्द्रस्य युज्यः सखा । ब्रह्मा क्षुचं पवते तेज इन्द्रियं ।
सुरया सोमः सुतआसुतोमदाय । शुक्रेण देव देवताः
पिष्टग्धि । रसेनान्नं यजमानाय धेहि । कुविद्भयवम-
न्तोयवच्चित् । यथा दान्त्यनुपूर्वं वि यूयं । इहेहैषां
क्षणुत भोजनानि । ये बर्हिषो नमोऽवृत्तिं न जग्मुः । उ-
पयाम गृहीतोऽस्यश्विभ्यां त्वा जुष्टं गृह्णामि ॥ ३ ॥

सरस्वत्या इन्द्राय सुवाम्णे । एष ते योनिस्तेजसे
 त्वा । वीर्याय त्वा बलाय त्वा । तेजोऽसि तेजोमयि धे-
 हि । वीर्यमसि वीर्यमयि धेहि । बलमसि बलमयि
 धेहि । नानाहि वां देवहितः सदः कृतं । मा सः सृष्ट्या-
 थां परमे व्योमन् । सुरा त्वमसि शुष्मिणी सोमेषः ।
 मा मा हिंसीः स्वां योनिमाविशन् ॥ ४ ॥

उपयाम गृहीतोऽस्याश्विनं तेजः । सारस्वतं वीर्यं ।
 ऐन्द्रं बलं । एष ते योनिर्मादाय त्वा । आनन्दाय त्वा
 महसे त्वा । ओजोऽस्योजो मयि धेहि । मन्युरसि मन्युं
 मयि धेहि । महोऽसि महोमयि धेहि । सहोऽसि सहोम-
 यि धेहि । या व्याघ्रं विषूचिका ॥ उभौ वृकश्च रक्षति ।
 श्येनं पतञ्जिणः सिंहं । सेमं पात्वहसः । सम्पृचस्थ
 सम्मा भद्रेण पृक्क । विपृचस्थ विमा पाप्मना पृक्क ॥ ५ ॥

हविः पुत्यङ्क्सोमो अतिद्रुतो गृह्णाम्याविशन् वि-
 पूचिका पञ्च च ॥ अनु० १ ॥

द्वितीयोऽनुवाकः ।

सोमो राजामृतः सुतः । ऋजीषेणाजहान्मृत्युं । ऋ-
 तेन सत्यमिन्द्रियं । वियानः शक्रमन्धसः । इन्द्रस्ये-

न्द्रियं । इदं पयोऽमृतं मधु । सोममङ्गोव्यपिबत् । छ-
न्दसा ह॒सः शुचिषत् । ऋतेन सत्यमिन्द्रियं । अङ्गः
क्षीरं व्यपिबत् ॥ १ ॥

कुङ्क्षे गिरसोधिया । ऋतेन सत्यमिन्द्रियं । अन्नात्
परिषुतो रसं । ब्रह्मणा व्यपिबत् स्रुचं । ऋतेन सत्य-
मिन्द्रियं । रेतोमूत्रं विजहाति । योनिं प्रविशदिन्द्रियं ।
गर्भोजरायुणा दृतः । उल्बं जहाति जन्मना । ऋतेन
सत्यमिन्द्रियं ॥ २ ॥

वेदेन रूपे व्याकरोत् । सुतासुती पुजापतिः । ऋतेन
सत्यमिन्द्रियं । सोमेन सोमौ व्यपिबत् । सुतासुती पु-
जापतिः । ऋतेन सत्यमिन्द्रियं । दृष्ट्वा रूपे व्याकरोत् ।
सत्यानृते पुजापतिः । अश्रद्धामनृतेऽदधात् । अश्वाः
सत्ये पुजापतिः ॥ ऋतेन सत्यमिन्द्रियं । दृष्ट्वा परिषुतो
रसं । शुक्रेण शुक्रं व्यपिबत् । पयः सोमं पुजापतिः ।
ऋतेन सत्यमिन्द्रियं । विपानः शुक्रमन्थसः । इन्द्रस्ये-
न्द्रियं । इदं पयोऽमृतं मधु ॥ ३ ॥

अङ्गः क्षीरं व्यपिबज्जन्मनर्त्तेन सत्यमिन्द्रियः स-
त्ये पुजापतिरष्टौ च ॥ अनु० २ ॥

। सोमो राजा विपानः सोममङ्गोऽन्नाद्रेतोमूत्रं वे-

देन सतासती सोमेन सुतासुतौ दृष्ट्वा रूपे दृष्ट्वा परि-
सुतो रसं विपानं दश ॥

तृतीयोऽनुवाकः ।

सुरावन्तं बर्हिषदः सुवीरं । यज्ञः हिन्वन्ति महिषा
नमोभिः । दधानाः सोमं दिवि देवतासु । मदेमेन्द्रं
यजमानाः स्वर्काः । यस्ते रसः सम्भृतञ्चोपधीषु । सो-
मस्य शुष्मः सुरया सुतस्य । तेन जिन्व यजमानं मदेन ।
सरस्वतीमश्विनाविन्द्रमग्निं । यमश्विनानमुचेरासुरा-
धि । सरस्वत्यसनोदिन्द्रियाय ॥ १ ॥

इमं तः शुक्रं मधुमन्तमिन्दुं । सोमः राजानमिह
भक्षयामि । यदत्र रितं रसिनः सुतस्य । यदिन्द्रोऽश्व-
पिबच्छचीभिः । अहं तदस्य मनसा शिवेन । सोमः
राजानमिह भक्षयामि । पितृभ्यः स्वधाविभ्यः स्वधा-
नमः । पितामहेभ्यः स्वधाविभ्यः स्वधानमः । प्रपिता-
महेभ्यः स्वधाविभ्यः स्वधानमः । अक्षन् पितरः ॥ २ ॥

अमीमदन्त पितरः । अतोऽपन्त पितरः । अमीमृ-
जन्त पितरः । पितरः शुन्धध्वं । पुनन्तु मा पितरः सो-
म्यासः । पुनन्तु मा पितामहाः । पुनन्तु प्रपितामहाः ।

पवित्रेण शतायुषा । पुनन्तु मा पितामहाः । पुनन्तु प्र-
पितामहाः ॥ ३ ॥

पवित्रेण शतायुषा । विश्वमायुर्व्यश्रवै । अम्रआयूषि
पवसेऽमे पवस्व । पवमानः सुवर्जनः पुनन्तु मा देवज-
नाः । जातवेदः पवित्रवद्यत्ते पवित्रमर्चिषि । उभा-
भ्यां देव सवितर्वैश्वदेवी पुनती । ये संमानाः समनसः ।
पितरो यमराज्ये । तेषां लोकः स्वधानमः । यज्ञो देवेषु
कल्पतां ॥ ४ ॥

ये संजाताः समनसः । जीवाजीवेषु मामकाः । ते-
षां श्रीर्मयि कल्पतां । अस्मिँल्लोके शतं समाः । द्वे
सृती अशृण्वं पितृणां । अहं देवानामुत मर्त्यानां । या-
भ्यामिदं विश्वमेजत्समेति । यदन्तरा पितरं मातरञ्च ।
इदं हविः पुजननं मे अस्तु । दशवीरः सर्व्वगणः
स्वस्तये ॥ आत्मसनि प्रजासनि । पशुसन्धभयसनि
लोकसनि । अग्निः पुजां बहुलां मे करोतु । अन्नं पयो
रेतोऽस्मासु धत्त । रायस्योषमिषमूर्जमस्मासु दीधरत्
स्वाहा ॥ ५ ॥

इन्द्रियाय पितरः शतायुषा पुनन्तु मा पितामहाः
पुनन्तु प्रपितामहाः कल्पतां स्वस्तये पञ्च च ॥ अनु० ३ ॥

चतुर्थोऽनुवाकः ।

सीसेन तन्न मनसा मनीषिणः । ऊर्णासूत्रेण कव-
यौ वयन्ति । अश्विना यज्ञः सविता सरस्वती । इन्द्रस्य
रूपं वरुणोऽभिषज्यन् । तदस्य रूपममृतः शचीभिः ।
तिषोदधुर्देवताः सरराणाः । लोमानि शयैर्बहुधा-
नतोक्ताभिः । त्वगस्य मासमभवन्न लाजाः । तदश्वि-
ना भिषजा रुद्रवर्त्तनी । सरस्वती वयति पेशे अन्तरः
॥ १ ॥

अस्थि मज्जानं मासरैः । कारोत्तरेण दधतो गवां त्व-
चि । सरस्वती मनसा पेशलं वसु । नासत्याभ्यां वयति
दर्शतं वपुः । रसं परिसुता न रोहितं । नम्रहुधीरस्त-
सरन्नवेम । पर्यसा शुक्रममृतं जनिचं । सुरया मूत्रा
नयन्ति रेतः । अपामतिं दुर्मतिं बाधमानाः । ज्वधं
वातः सुबुवं तदारात् ॥ २ ॥

इन्द्रः सुचामा हृदयेन सत्यं । परोडाशेन सविता
जजान । यक्षत्क्लोमानं वरुणोऽभिषज्यन् । मतस्ते वा-
यथ्यैर्न मिनाति पित्तं । आन्त्राणि स्थाली मधु पिबन्मा-
ना । गुदापात्राणि सुदुघा न धेनुः । श्येनस्य पत्रं न स्त्री-
हा शचीभिः । आसन्दीनाभिरुदरं न माता । कुम्भोव-

निष्ठुर्जनिता शचीभिः । यस्मिन्नग्रे योन्यां गर्भमन्तः
॥ ३ ॥

स्त्राशीर्व्यक्तः शतधारजसः । दुहेन कुम्भीः स्वधां
पितृभ्यः । मुखः सद्रस्य शिरइत्सदेन । जिह्वा पवित्र-
मश्विना सः सरस्वती । चप्पन्नप्रायुर्भिषगस्य बालः ।
वस्तिर्नशेयो ह रसा तरस्वी । अश्विभ्यां चक्षुरमृतं ग्रहा-
भ्यां । छागेन तेजो हविषा श्रुतेन । पक्ष्माणि गोधूमः क-
लैरुतानि । पेशेन शुक्लमसितं वसाते ॥ ४ ॥

अविर्न मेषेन सिवीर्याय । पाणस्य पन्था अमृतो ग्र-
हाभ्यां । सरस्वत्युपवाकैर्व्यानं । नस्यानि बहिर्बदरैर्जजा-
न । इन्द्रस्य रूपमृषभो बलाय । कर्षाभ्याः ओचममृतं
ग्रहाभ्यां । यवान बहिर्भुवि केसराणि । कर्कन्धुयज्ञे म-
धु सारधं मुखात् । आत्मन्नुपस्थेन वृकस्य लोम । मुखे
शमश्रूणि न व्याघ्रलोम ॥ ५ ॥

केशा न शीर्षन् यशसे अयै शिखा । सिः हस्य लोम
त्वषिरिन्द्रियाणि । अङ्गान्यात्मन् भिषजा तदश्विना ।
आत्मानमङ्गैः समधात्सरस्वती । इन्द्रस्य रूपः शत-
मानमायुः । चन्द्रेण ज्योतिरमृतं दधाना । सरस्वती
योन्यां गर्भमन्तः । अश्विभ्यां पत्नी सुकृतं विभर्ति । अ-

पा० रसे॑न वरु॑णो न साम्ना । इन्द्र॑ः श्रियै॑ ज॒नय॑न्न॒षु रा॒जा ॥ तेजः॑ प॒शूना॑ः ह॒विरिन्द्रि॑यावत् । प॒रिसु॑ता प॒यसा॑ सार॒घं मधु॑ । अ॒श्विभ्यां॑ दु॒ग्धं भि॑षजा सर॑स्वत्या सु॒तासु॑ताभ्यां । अ॒मृतः॑ सोम॒इन्दुः॑ ॥ ६ ॥

अ॒न्तर॑आ॒राद॒न्तर्व॑साते व्याघ्र॒लोमः॑ राजा च॒त्वारि॑ च ॥ अनु० ४ ॥

पञ्चमोऽनुवाकः ।

मि॒त्रोऽसि॑ वरु॑णोऽसि । सम॒हं वि॒श्वैर्दे॒वैः । अ॒त्रस्य॑ ना॒भिर॑सि । अ॒त्रस्य॑ योनि॑रसि । स्यो॒ना मा सी॑द । सु॒षदा॑ मा सी॑द । मा त्वा हि॑ःसीत् । मा मा हि॑ःसीत् । निष॒साद॑ धृत॒व्रतो॑ वरु॑णः । प॒स्था॑स्वा ॥ १ ॥

साम्ना॑ज्याय सु॒क्रतुः॑ । दे॒वस्य॑ त्वा सवि॒तुः प्र॑स॒वे । अ॒श्विनो॑र्बा॒हुभ्यां॑ । पू॒ष्णो ह॑स्ताभ्यां । अ॒श्विनो॑र्भैष॒ज्येन॑ । तेज॑से ब्रह्मव॒र्चसा॑याभिषि॒ञ्चामि॑ । दे॒वस्य॑ त्वा सवि॒तुः प्र॑स॒वे । अ॒श्विनो॑र्बा॒हुभ्यां॑ । पू॒ष्णो ह॑स्ताभ्यां । सर॑स्वत्यै भैष॒ज्येन॑ ॥ २ ॥

वी॒र्या॑या॒न्नाद्या॑याभिषि॒ञ्चामि॑ । दे॒वस्य॑ त्वा सवि॒तुः प्र॑स॒वे । अ॒श्विनो॑र्बा॒हुभ्यां॑ । पू॒ष्णो ह॑स्ताभ्यां । इन्द्र॑स्ये-

न्द्रियेण । अत्रियै यशसे बलायाभिषिञ्चामि । कोऽसि-
कतमोऽसि । कस्मै त्वा काय त्वा । सुस्रोकां ४ सुमङ्गलां ४
सत्य राजाश्न । शिरोमे श्रीः ॥ ३ ॥

यशोमुखं । त्विषिः केशश्च श्मश्रूणि । राजा मे प्राणो-
ऽमृतं । सम्राट् चक्षुः । विराट् श्रोत्रं । जिह्वा मे भद्रं ।
वाङ्महः । मनोमन्युः । खराड्भामः । मोदाः प्रमोदा-
अङ्गुलीरङ्गानि ॥ ४ ॥

चित्तं मे सहः । बाहू मे बलमिन्द्रियं । हस्तौ मे कर्म
वीर्यं । आत्मा क्षत्रमुरो मम । पृथीर्मे राष्ट्रमुदरमु-
सौ । ग्रीवाश्च श्रोण्यौ । उरू अरुनी जानुनी । विशेषे मे-
ऽङ्गानि सर्व्वतः । तामिर्मे चित्तं विज्ञानं । पायुर्मेऽप-
चितिर्भसत् ॥ ५ ॥

आनन्दनन्दावाण्डौ मे । भगः सौभाग्यं पसः । ज-
ह्वाभ्यां पद्भ्यां धर्मोऽस्मि । विशिराजा प्रतिष्ठितः । प्रति-
क्षत्रे प्रतितिष्ठामि राष्ट्रे । प्रत्यश्वेषु प्रतितिष्ठामि गोषु ।
प्रत्यङ्गेषु प्रतितिष्ठाम्यात्मन् । प्रतिप्राणेषु प्रतितिष्ठामि
पुष्टे । प्रतिद्यावापृथिव्योः । प्रतितिष्ठामि यज्ञे ॥ ६ ॥

त्रयो देवाणकादश । त्रयस्त्रिंशः सुरार्धसः । दृढ-
स्पतिपुरोहिताः । देवस्य सवितुः सवे । देवादेवैरवन्तु

मा । पृथ॒मा॒द्विती॑यैः । द्विती॑यास्तृती॒यैः । तृती॑याः
स॒त्येन॑ । स॒त्यं य॒ज्ञेन॑ । य॒ज्ञो य॒जुर्भिः ॥ ७ ॥

यजू॑ँषि॒ साम॑भिः । सामा॑न्यृग्भिः । ऋचौ॑ या॒ज्या-
भिः । या॒ज्या व॒षट्कारैः॑ । व॒षट्कारा॑आहु॒तिभिः॑ । आ-
हु॒तयो मे॑ का॒मान्त्सम॑र्द्धयन्तु । भूः स्वा॑हा । लो॒मानि॒ प्र-
य॑तिर्मम । त्वङ्म॒त्रान॑ति॒राग॑तिः । मा॒ःसमु॑प॒नतिः॑ ॥
व॒स्वस्थि॑ । म॒ज्जा म॒त्रान॑तिः ॥ ८ ॥

प॒स्थ्यास्वा सर॑स्वत्यै॒ भैष॑ज्येन॒ श्रीर॑ङ्गानि भ॒सद्य॑ज्ञे
य॒ज्ञो य॒जुर्भिरु॑प॒नति॑र्द्धे च ॥ अनु० ५ ॥

षष्ठोऽनुवाकः ।

यदे॑वादे॒व हे॒डनं॑ । दे॒वास॑श्च॒क्रमा॑व॒यं । अ॒ग्निर्मा॑ तस्मा॒-
दे॒नसः॑ । वि॒श्वान्मु॑ञ्च॒त्वह॑सः । य॒दि दि॒वा य॒दि न॑क्तं ।
ए॒नासि॑ च॒क्रमा॑व॒यं । वा॒युर्मा॑ तस्मा॒दे॒नसः॑ । वि॒श्वान्-
मु॑ञ्च॒त्वह॑सः । य॒दि जा॒गृह्म॑दि॒ स्वप्ने॑ । ए॒नासि॑ च॒क्र-
मा॑व॒यं ॥ १ ॥

सू॒र्यो मा॑ तस्मा॒दे॒नसः॑ । वि॒श्वान्मु॑ञ्च॒त्वह॑सः । य-
द्वा॒मे य॒दर॑ण्ये । यत्स॒भायां॑ य॒दिन्द्रि॑ये । यच्छू॒द्रे य॒दर्थ्ये॑ ।
ए॒नस॑श्च॒क्रमा॑व॒यं । यदे॑कस्याधि॒धर्म्म॑णि । तस्या॑व॒यज॑नम-

सि । यदापोअग्नि॒या वरु॒णेति॒ शपो॑महे । ततो॑ वरुण
नो मुञ्च ॥ २ ॥

अव॑ध॒थनि॒चक्षु॑ण नि॒चेरु॑रसि नि॒चक्षु॑ण । अव॑देवै-
दे॒वकृ॑तमे॒नोया॑ट् । अव॑म॒र्त्यैर्म॑त्यकृतं । उ॒रोरा॑नो देव-
रि॒षस्या॑हि । सुमि॒त्रा न॒आप॑ओषधः सन्तु । दुर्मि॒त्रा-
स्तस्मै॑ भूयासुः । योऽस्मां॑ द्वेष्टि । यच्च॑ वयं द्विषा । द्रुप-
दादि॒वेन्मु॑मुचा॒नः । स्वि॒न्नस्त्रा॒त्वोम॑लादिव ॥ ३ ॥

पू॒तं प॒विच॑णे वाज्यं । आपः॑ शु॒धन्तु॑ मै॒नसः॑ । उ॒द्वयं
तम॑स॒स्परि॑ । पश्य॑न्तो ज्योति॒रुत्तरं॑ । दे॒वं दे॒वचा॑ सूर्य्यं ।
अ॒गन्म॒ ज्योति॑रुत्त॒मं । प्र॒तियु॑तो वरुणस्य पा॒शः । प्र॒त्यस्तो॑
वरुणस्य पा॒शः । ए॒धोऽस्ये॑धिषीमहि । स॒मिद॑सि ॥ ४ ॥

तेजो॑ऽसि तेजो॒मयि॑ धेहि । अ॒पोअ॒न्वचा॑रिषं । रसे॑न
सम॑सृ॒क्षम॑हि । पय॑स्वा अ॒ग्न॒आग॑मं । तं मा॒ स॒सृज॑
वर्च॑सा । पु॒जया॑ च धने॑न च । स॒माव॑वर्त्ति पृथि॒वी । स-
मु॒षाः । समु॑ सूर्य्यः । समु॑ विश्व॒मिदं॑ जगत् ॥ वै॒श्वान॑र-
ज्योति॑र्भूयासं । वि॒भुं का॒मं व्य॑श्रवै । भूः स्वा॑हा ॥ ५ ॥

स्व॒ग्न॒एना॑सि चकृ॒माव॑यं मुञ्च म॒लादि॑व स॒मिद॑सि
जग॒त्क्षी॑णि च ॥ अनु० ६ ॥

सप्तमोऽनुवाकः ।

होता यक्षत्समिधेन्द्रमिडस्यदे । नाभा पृथिव्याअ-
धि । दिवो वर्षन्त्समिध्यते । ओजिष्ठश्चर्षणी सहान् ।
वेत्वाज्यस्य होतर्यज । होतायक्षत्तनूनपातं । ऊतिभि-
र्जेतारमपराजितं । इन्द्रं देवः सुवर्विदं । पृथिभिर्मधु-
मत्तमैः । नराशः सेन तेजसा ॥ १ ॥

वेत्वाज्यस्य होतर्यज । होतायक्षदिडाभिरिन्द्रमी-
डितं । आजुह्वानममर्त्यं । देवोदेवैः सवीर्य्यः । वज्र-
हस्तः पुरन्दरः । वेत्वाज्यस्य होतर्यज । होतायक्षद्वर्हि-
षीन्द्रं निपद्वरं । वृषभं नय्यापसं । वसुभीरुद्रैरादित्यैः ।
सयुग्मिर्बर्हिरासदत् ॥ २ ॥

वेत्वाज्यस्य होतर्यज । होतायक्षदेजो न वीर्य्यं । स-
होद्वारइन्द्रमवर्द्धयन् । सुप्रायणा विश्रयन्तामृतावृधः ।
द्वारइन्द्राय मीढुषे । वियन्त्वाज्यस्य होतर्यज । होता-
यक्षदुषे इन्द्रस्य धेनू । सुदुघे मातरौ मही । सवातरौ
न तेजसी । वत्समिन्द्रमवर्द्धतां ॥ ३ ॥

वीतामाज्यस्य होतर्यज । होतायक्षद्वैव्याहोतारा ।
भिषजा सखाया । हविषेन्द्रं भिषज्यतः । कवी देवौ प्र-
चेतसौ । इन्द्राय धत्त इन्द्रियं । वीतामाज्यस्य होत

र्यज । होतायक्षत्ति॒स्रो दे॒वीः । चय॑स्त्रिधा॒तवो॑पसः । इ॒डा सर॑स्वती॒ भार॑ती ॥ ४ ॥

म॒हीन्द्र॑पत्नीर्ह॒विष्म॑तीः । वि॒यन्त्वाज्य॑स्य होता॒र्यज ।
होता॑यक्ष॒त्वष्टा॑रमिन्द्र॒देवं । भि॒षजः॑ सु॒यजं॑ घृ॒तश्रियं॑ ।
पु॒रुरूपः॑ सु॒रेत॑सं म॒घोनिं॑ । इन्द्रा॑य त्वष्टा॒दध॑दिन्द्रि॒या॒णि । वे॒त्वाज्य॑स्य होता॒र्यज । होता॑यक्ष॒दन॑स्पतिं । श॒मि॒तारः॑ श॒तक्र॑तुं । धि॒योजो॑ष्टा॒रमिन्द्रि॒यं ॥ ५ ॥

म॒ध्वास॑म॒ज्जन् प॒थिभिः॑ सु॒गेभिः॑ । स्व॒दाति॑ ह॒व्यं म॒धुना॑ घृ॒तेन॑ । वे॒त्वाज्य॑स्य होता॒र्यज । होता॑यक्ष॒दिन्द्रः॑
स्वा॒हाज्य॑स्य । स्वा॒हा मे॒दसः॑ । स्वा॒हा स्तो॒कानां॑ । स्वा॒हा
स्वा॒हाक॑तीनां । स्वा॒हा ह॒व्यसू॑क्तीनां । स्वा॒हा दे॒वा
आ॒ज्यपा॑न् । स्वा॒हेन्द्रः॑ हो॒चाज्जु॑षा॒णाः ॥ इन्द्र॑आज्य
वि॒यन्तु॑ । होता॒र्यज ॥ ६ ॥

तेज॑सा सद॒दव॑र्द्धतां भार॑तीन्द्रि॒यं जु॑षा॒णाद्वे च॑ ॥
अनु० ७ ॥

स॒मिधेन्द्रं॑ तनू॒नपा॑तमि॒डाभि॑र्ब॒ह्विष्यो॑ज॒उषे॑ दै॒व्या
ति॒स्रस्त्वष्टा॑रं वन॒स्पति॑मिन्द्रं ॥ २ ॥

स॒मिधेन्द्रं॑ च॒तुर्वे॑त्वेको वि॒यन्तु॑ द्वि॒र्वीता॑मेको वि॒य॒न्तु
द्वि॒र्वेत्वे॑को वि॒यन्तु॑ होता॒र्यज ॥

अष्टमोऽनुवाकः ।

समि॑द्व॒इन्द्र॑ उ॒पसा॒मनी॑के । पुरो॑रु॒चा पूर्॒व्वक॑दा॒वृ॒
धा॒नः । चि॒भिर्दे॒वैस्त्रि॒श॒ता व॒ज्र॑बाहुः । ज॒घान॑ वृ॒चं वि॒
दुरो॑ऽव॒वार । नरा॑शः॒ सः प्र॒तिशू॒रो मि॒मानः । तनू॑न॒
पा॒त्रति॒यज्ञ॒स्य धा॑म । गोभि॑र्व॒पावा॒न्मधु॑ना स॒मञ्ज॑न् ।
हि॒र॒ण्यैश्च॒न्द्री य॑जति॒ प्रचे॑ताः । ई॒डि॒तो दे॒वैर्ह॑रि॒वा
अ॒भि॒ष्टिः । आ॒जु॒ह्वानो॑ ह॒विषा॑ श॒र्द्धि॑मानः ॥ १ ॥

पुर॑न्द्॒रो म॒घवा॑न् व॒ज्र॑बाहुः । आ॒यातु॑ य॒ज्ञमु॒प॒ नो
जुषा॑णः । जुषा॑णो ब॒र्हिर्ह॑रि॒वान् इन्द्रः॑ । पृ॒ाची॑नः॒ सी॒
दत् पृ॒दि॒शा पृ॒थि॒व्याः । उ॒रु॒व्य॒चाः प्र॒थ॒मा॒नः स्यो॑नं ।
आ॒दि॒त्यै र॒क्तं व॑सु॒भिः स॒जोषाः॑ । इन्द्रं॑ दुरः॒ कव॑र्यो धा॒
व॒मा॒नाः । वृषा॑णं यन्तु॒ जन॑यः सु॒प॒त्नीः । द्वा॒रो दे॒वीर॒
भि॒तो वि॒श्रय॑न्तां । सु॒वी॒रा वी॒रं प्र॒थ॒मा॒ना म॒हा॒भिः ॥ २ ॥

उ॒पासा॑ न॒क्ता वृ॒हती॑ बृ॒हन्ता॑ । प॒य॒स्वती॑ सु॒दु॒षे शू॒र॒
मिन्द्रं॑ । पेश॑स्वती॒ तन्तु॑ना स॒व्यय॑न्ती । दे॒वानां॑ दे॒वं य॒
जतः॑ सु॒रु॒क्मे । दै॒व्या मि॒माना॑ म॒नसा॑ पु॒रु॒त्रा । हो॒ता॒
रा॒विन्द्रं॑ प्र॒थ॒मा॒सु वा॑चा । मू॒र्ध्ना य॒ज्ञस्य॑ म॒धुना॑ द॒धाना॑ ।
पृ॒ाची॑नं ज्योति॑र्ह॒विषा॑ वृ॒धातः॑ । ति॒स्रो दे॒वीर्ह॑विषा॒ वर्द्ध॑
मा॒नाः । इन्द्रं॑ जुषा॑णा वृषा॑ण॒न् प॒त्नीः ॥ ३ ॥

अच्छिन्नं तन्तुं पयसा सरस्वती । इडा देवी भारती
विश्वतृर्त्तिः । त्वष्टा दधदिन्द्राय शुभं । अपाकोचिष्टु-
र्यशसे पुरूणि । वृषा यजन् वृषणं भूरिरेताः । मूर्ध्नि य-
ज्ञस्य समनक्तु देवान् । वनस्पतिरवस्तष्टो न प्राज्ञैः ।
आत्मन्यासमजं च्छमिता न देवः । इन्द्रस्य हव्यैर्जठरं पृ-
णानः । स्वदाति हव्यं मधुना घृतेन ॥ स्तोका नामिन्दुं
प्रतिशूर इन्द्रः । वृषायमाणो वृषभस्तुरा प्राद । घृतबु-
षा मधुना हव्यमुन्दन् । मूर्ध्नि यज्ञस्य जुषाता स्वाहा
॥ ४ ॥

शर्द्धमानो महोभिः पत्नीर्घृतेन चत्वारि च ॥ अनु० ८ ॥

नवमोऽनुवाकः ।

आचर्षणि प्राविवेषयन्मा । तस्मिन् सध्रीचोः । सत्य-
मित्तन्न त्वा अन्यो अस्ति । इन्द्रदेवो न मर्त्या ज्या-
यान् । अहन्नहिं परिशयानमर्णः । अवास्तजो यो अ-
च्छा समुद्रं । प्रससाहिषे पुरुहूत शत्रून् । ज्येष्ठस्ते शु-
ष्म इह रातिरस्तु । इन्द्राभर दक्षिणेना वसूनि । पतिः
सिन्धूनामसि रेवतीनां ॥ सशेष्टधमधिधा दुम्नमस्मे ।
महिक्ष्वं जनाषाडिन्द्रतव्यं । रक्षा च नो मघोनः प्राहि
सूरीन् । राये च नः स्वपत्या इषेधाः ॥ १ ॥

रेवतीनां चत्वारि च ॥ अनु० ६ ॥

दशमोऽनुवाकः ।

देवं ब॒र्हिरिन्द्रः॑ सुदे॒वं दे॒वैः । वो॒रव॑त्स्तो॒र्षिं वे॒द्याम॒-
व॒र्द्धय॑त् । वस्तो॒र्ष्यं तं प्रा॒क्तो मृ॒तं । रा॒या ब॒र्हिष्म॒तोऽत्य॑गात् ।
व॒सुव॑ने॒ वसु॑धेय॒स्य वे॒तु य॒ज्ञा । दे॒वीर्द्वार॑ इन्द्रः॑ स॒ङ्घाते॑ ।
वि॒द्भीर्य्या॑म॒न्वव॑र्द्धयन् । आ व॒त्सेन॒ तर्ह॑णेन कु॒मारे॑ण च-
मी वि॒ता अ॒पाव्वा॑णं । रे॒णुक॑काटं नुदन्तां । व॒सुव॑ने॒ व-
सु॑धेय॒स्य वि॒यन्तु॑ य॒ज्ञ ॥ १ ॥

दे॒वी उ॒षा सा॒ नक्ता॑ । इन्द्रं॑ य॒ज्ञे प्र॑य॒त्यट्के॑तां । दै॒वी-
र्वि॒शः प्रा॑या॒सिष्ठां । सु॒प्री॑ते सु॒धिते॑ अ॒भूता॑ । व॒सुव॑ने॒ व-
सु॑धेय॒स्य वी॑तां य॒ज्ञ । दे॒वी जो॑ष्टी वसु॒धित॑ी । दे॒वमिन्द्र॑-
मव॑र्द्धतां । अ॒याव्य॑न्या॒घा द्वे॒षाः॑ सि॒ । आ॒न्यावा॑क्षी॒द्व-
सु॒वा॒र्य्याणि॑ । य॒ज्ञमा॑नाय शि॒क्षिते॑ ॥ २ ॥

व॒सुव॑ने॒ वसु॑धेय॒स्य वी॑तां य॒ज्ञ । दे॒वो ज॑र्जाहु॒ती दु॒धे
सु॒दु॒धे । प॒य॒सेन्द्र॑मव॑र्द्धतां । इ॒षमूर्ज॑म॒न्यावा॑क्षीत् । स-
ग्धिः॑ स॒पी॒तिम॑न्या । न॒वेन॒ पूर्वं॑ द॒यमा॑ने । पु॒रा॒णेन॑
न॒वं । अ॒धाता॑मूर्ज॑मूर्जाहु॒ती वसु॑वी॒र्य्याणि॑ । य॒ज्ञमा॑-
नाय शि॒क्षिते॑ । व॒सुव॑ने॒ वसु॑धेय॒स्य वी॑तां य॒ज्ञ ॥ ३ ॥

दे॒वा दै॒व्या हो॒तारा । दे॒वमिन्द्र॑मवर्द्धतां । ह॒ताद्य॑-
शः॒सा वाभा॑र्ष्टां वसु॒वाय्या॑णि । यज॑मानाय शि॒क्षितौ॑ ।
व॒सुवने॑ वसु॒धेय॑स्य वी॒तां यज॑ । दे॒वीस्ति॒सः स्ति॒सो दे॒वीः ।
पति॑मिन्द्र॑मवर्द्धयन् । अ॒स्पृक्ष॑द्वा॒रती॑ दि॒वं । रु॒द्रैर्य॒ज्ञः
सर॑स्वती । इ॒डा वसु॑मती गृ॒हान् ॥ ४ ॥

व॒सुवने॑ वसु॒धेय॑स्य वि॒यन्तु॑ यज॑ । दे॒वइन्द्रो॑ नरा॒-
शः॒सः । त्रि॒व॒रुथ॑स्त्रि॒बन्धुरः॑ । दे॒वमिन्द्र॑मवर्द्धयत् । श॒ते-
न॑ शि॒तिपू॒ष्ठाना॑मा॒हितः॑ । स॒हस्रे॑ण प्रव॑र्त्तते । मि॒चाव॒-
रुणे॑ द॒स्य हो॒त्रम॑र्ह॒तः । वृ॒हस्प॑तिः स्तो॒त्रं । अ॒श्विना॒ध्व-
र्य॒वं । व॒सुवने॑ वसु॒धेय॑स्य वे॒तु यज॑ ॥ ५ ॥

दे॒वइन्द्रो॑ वन॒स्पतिः॑ । द्धि॒र॒ण्यप॑र्णो मधु॑शाखः सु॒पिप्प॒-
लः । दे॒वमिन्द्र॑मवर्द्धयत् । दि॒वम॒ग्रेणा॑प्रात् । अ॒न्त-
रि॒क्षं पृथि॑वीम॒हः हो॒त् । व॒सुवने॑ वसु॒धेय॑स्य वे॒तु यज॑ ।
दे॒वं ब॒र्हिर्वा॒रिती॑नां । दे॒वमिन्द्र॑मवर्द्धयत् । स्वा॒स॒स्थ-
मिन्द्रे॑णा॒सन्नं॑ । अ॒न्याव॒ह ३ः॒प्य॒य॒भूत् ॥ व॒सुवने॑ वसु॒धे-
य॑स्य वे॒तु यज॑ । दे॒वो अ॒ग्निः स्वि॑ष्ट॒कृत् । दे॒वमिन्द्र॑मवर्द्ध-
यत् । स्वि॑ष्टं कु॒र्वन्स्वि॑ष्ट॒कृत् । स्वि॑ष्टम॒द्य क॑रोतु नः ।
व॒सुवने॑ वसु॒धेय॑स्य वे॒तु यज॑ ॥ ६ ॥

वियन्तु यजं शिष्टिते शिष्टिते वसुवने वसुधेयस्य
वीतां यजं गृहान् वेतु यजाभूत् षट् च ॥ अनु० १० ॥

देवं बर्हिर्देवीर्द्वारो देवी उपा सा नक्ता देवी जोष्टी
देवी ऊर्जाहुती देवाद्वैव्या होतारा शिष्टितौ देवीस्ति-
सः स्तिसोदेवीः पतिं देवइन्द्रो नराशंसो देवइन्द्रो
वनस्पतिर्देवं बर्हिर्वारितीनां देवोअग्निः स्विष्टकृद्देवं ॥

वेतु वियन्तु चतुर्वीतामेको वियन्तु चतुर्वेतु । अवर्द्ध-
यद्वर्द्धयत्तिरवर्द्धतामेकोऽवर्द्धयच्चतुरवर्द्धयत् । वस्तो-
रा वत्सेन दैवीरयावीषः हतास्पृक्षच्छतेन दिवमिन्द्रः
स्वासस्थः स्विष्टं ॥

एकादशोऽनुवाकः ।

होतायश्नत्समिधामिमिडस्यदे । अश्विनेन्द्रः सर-
स्वती । अजो धूम्रो न गोधूमैः क्लृण्वेर्भेषजं । मधुशष्यैर्न
तेज इन्द्रियं । पयः सोमः परिस्रुता घृतं मधु । विय-
न्त्वाज्यस्य होतर्यजं । होतायश्नत्तनूनपात्सरस्वती ।
अविमषो न भेषजं । यथा मधुमताभरन् । अश्विने-
न्द्राय वीर्यं ॥ १ ॥

बदरैरुपवाकाभिर्भेषजं तोक्त्रभिः । पयः सोमः
परिस्रुता घृतं मधु । वियन्त्वाज्यस्य होतर्यजं । होता

यक्षन्नराशः सन्ननमहुं । पतिः सुरायै भेषजं । मेघः
सरस्वती भिषक् । रथो न चन्द्रश्चिन्नोर्वपा इन्द्रस्य वी-
र्यं । बदरैरुपवाकाभिर्भेषजं तौक्ताभिः । पयः सोमः
परिस्रुता घृतं मधु । वियन्वाज्यस्य होतर्यज ॥ २ ॥

होतायक्षदिडेडितः । आजुह्वानः सरस्वतीं । इन्द्रं
बलेन वर्द्धयन् । ऋषभेण गर्वेन्द्रियं । अश्विनेन्द्रा वी-
र्यं । यवैः कर्कन्धुभिः । मधुलाजैर्नमासरं । पयः सोमः
परिस्रुता घृतं मधु । वियन्वाज्यस्य होतर्यज । होता-
यक्षदृहिः सुष्ठुरोमोर्णम्मदाः । भिषङ्नासत्या ॥ ३ ॥

भिषजाश्विनाश्वा शिशुमती । भिषग्धेनुः सरस्वती ।
भिषग्दुहद्वन्द्राय भेषजं । पयः सोमः परिस्रुता घृतं
मधु । वियन्वाज्यस्य होतर्यज । होतायक्षदुरोदिशः ।
कवर्धो न व्यचस्वतीः । अश्विभ्यां न दुरोदिशः । इन्द्रो
न रोदसी दुर्धे । दुहे कामान्त्सरस्वती ॥ ४ ॥

अश्विनेन्द्राय भेषजं । शुक्रन्न ज्योतिरिन्द्रियं । पयः
सोमः परिस्रुता घृतं मधु । वियन्वाज्यस्य होतर्यज ।
होतायक्षत्सुपेशसाषे नक्तं दिवा । अश्विना सज्जाना-
ने । समज्जाते सरस्वत्या । त्विषिमिन्द्रे न भेषजं । श्येनो
न रजसा हृदा । पयः सोमः परिस्रुता घृतं मधु ॥ ५ ॥

वियन्वाज्यस्य होतर्यज । होतायक्षद्व्या होतारा
 भिपजाश्विना । इन्द्रं न जायवी दिवा नक्तं न भेषजैः ।
 शूषः सरस्वती भिषक् । सीसेन दुहइन्द्रियं । पयः
 सोमः परिस्नुता घृतं मधु । वियन्वाज्यस्य होतर्यज ।
 होतायक्षत्तिसोदेवीर्न भेषजं । त्रयस्त्रिधातवोपसः ।
 रूपमिन्द्रे हिरण्यं ॥ ६ ॥

अश्विनेडा न भारती । वाचा सरस्वती । महइन्द्राय
 दधुरिन्द्रियं । पयः सोमः परिस्नुता घृतं मधु । वि-
 यन्वाज्यस्य होतर्यज । होतायक्षत्त्वष्टारमिन्द्रमश्विना ।
 भिपजं न सरस्वतीं । औजोन जूतिरिन्द्रियं । वृकोन
 रभसो भिषक् । यशः सुरया भेषजं ॥ ७ ॥

श्रिया न मासरं । पयः सोमः परिस्नुता घृतं मधु ।
 वियन्वाज्यस्य होतर्यज । होतायक्षद्वनस्पतिं । शमितार-
 रः शतक्रतुं । भीमं न मन्युः राजानं व्याघ्रं नमसा-
 श्विनाभामं । सरस्वती भिषक् । इन्द्राय दुहइन्द्रियं ।
 पयः सोमः परिस्नुता घृतं मधु । वियन्वाज्यस्य होत-
 र्यज ॥ ८ ॥

होतायक्षदग्निः स्वाहाज्यस्य स्तोकानां । स्वाहा मे-
 दसां पृथक् । स्वाहा छागमश्विभ्यां । स्वाहा मेपः सर-

स्वत्यै । स्वाहर्षभमिन्द्राय सि॒हाय स॒हसेन्द्रियं । स्वा-
हामिं न भेष॒जं । स्वाहा सोम॑मिन्द्रियं । स्वाहेन्द्र॑ सु-
चामा॑णः सवितारं वरु॑णं भिषजा॒स्पतिं । स्वाहा वन-
स्पतिं॑ पियं पाथो॒न भेष॒जं । स्वाहा दे॒वा आ॒ज्यपान्
॥ ९ ॥

स्वाहामि॑ हो॒त्राज्य॑पा॒णो अ॒ग्निभेष॑जं । पयः सोमः
परि॑सु॒ता घृतं मधु॑ । वि॒यन्वाज्य॑स्य होत॒र्यज॑ । होता-
यक्ष॑द॒श्विना सर॑स्वतीमिन्द्र॑ सु॒चामा॑णः । इ॒मे सोमाः
सु॒चामा॑णः । छा॒गैर्न मे॒षैश्च॑ष॒भैः सु॒ताः । श॒र्ष्यैर्न तो॒क्म-
भिः । ला॒जैर्म॑ह॒स्वन्तः । म॒दामा॑सरेण॒ परि॑ष्कृ॒ताः ।
शु॒क्राः पय॑स्वन्तोऽमृ॒ताः ॥ प्र॒स्थिता॒वो मधु॑श्रुतः । तान-
श्वि॒ना सर॑स्वतीन्द्रः सु॒चामा॑ वृ॒च॒हा । जुष॑न्ताः सौम्यं
मधु॑ । पिब॑न्तु म॒दन्तु वि॒यन्तु सोमं॑ । होत॒र्यज॑ ॥ १० ॥

वी॒र्य्यं वि॒यन्वाज्य॑स्य होत॒र्यज॑ नास॒त्या सर॑स्वती स-
धु॒हिर॑ण्ययं भेष॒जं वि॒यन्वाज्य॑स्य होत॒र्यजा॑ज्यपानमृ॒-
ताः पञ्च॑ च ॥ अनु० ११ ॥

स॒मिधा॑ग्निः षट् । तनू॒नपा॑त्सप्त । नरा॒शः स॒मृषिः॑ ।
इ॒डेडि॑तो यवैर॒ष्टौ । ब॒र्हिः सप्त॑ । दुरोऽश्वि॒ना नव॑ । सु-
पे॒शसो॑पे नक्त॒मृषिः॑ । दै॒व्या हो॒तारा॑ रसः । ति॒स्रस्व-

ष्टारमष्टावष्टौ । वनस्पतिमृषिः । अग्निं त्रयोदश । अश्विना द्वादश त्रयोदश । समिधाग्निं बदरैर्बदरैर्यवैरश्विना त्विषिमश्विना न भेषजं रूपमश्विना भीमं भामं ॥

द्वादशोऽनुवाकः ।

समिद्धोऽग्निरश्विना । ततो घर्मो विराट् सुतः । दुहे धेनुः सरस्वती । सोमं शुक्रमिहेन्द्रियं । तनूया भिषजा सुते । अश्विनोभा सरस्वती । मध्वा रजासीन्द्रियं । इन्द्राय पथिभिर्वहान् । इन्द्रायेन्दुः सरस्वती । नराशंसं नम्रहः ॥ १ ॥

अधातामश्विना मधु । भेषजं भिषजा सुते । आजुह्वाना सरस्वती । इन्द्रायेन्द्रियाणि वीर्यं । इडाभिरश्विना विषं । समूर्जं सश्रयिं दधुः । अश्विना नमुचेः सुतं । सोमं शुक्रं परिसुता । सरस्वती तमाभरत् । बर्हिषेन्द्राय पातवे ॥ २ ॥

कवथ्यो न व्यचस्वतीः । अश्विभ्यां न दुरोदिशः । इन्द्रो न रोदसी दुर्घे । दुहे कामान्त्सरस्वती । उषा सा नक्तमश्विना । दिवेन्द्रं सायमिन्द्रियैः । सज्जानानेसु पेशसा । समज्जाते सरस्वत्या । पातनो अश्विना दिवा । पाहि नक्तं सरस्वति ॥ ३ ॥

दैव्या होतारा भिषजा । पातमिन्द्रः सचा सुते ।
 तिस्रस्त्रेधा सरस्वती । अश्विना भारतीडा । तीव्रं प-
 रिस्सुता सोमं । इन्द्राय सुषुवुर्मदं । अश्विना भेषजं
 मधु । भेषजन्नः सरस्वती । इन्द्रे त्वष्टा यशः श्रियं ।
 रूपः रूपमधुः सुते ॥ चतुथेन्द्रो वनस्पतिः । शशमा-
 नः परिस्सुता । कीलालमश्विभ्यां मधु । दुहे धेनुः सर-
 स्वती । गोभिर्न सोममश्विना । मा सरेण परि-
 ष्कृता । समधाताः सरस्वत्या । स्वाहेन्द्रे सुतं मधु
 ॥ ४ ॥

नमद्भुः पातवे सरस्वत्यधुः सुतेऽष्टौ च ॥ अनु० १२ ॥

त्रयोदशोऽनुवाकः ।

अश्विना हविरिन्द्रियं । नमुचेर्धिया सरस्वती ।
 आशुक्रमासुराद्भु । मघमिन्द्राय जधिरे । यमश्विना
 सरस्वती । हविषेन्दुमवर्द्धयन् । स बिभेद बलं मघं । न-
 मुचावासुरे सचा । तमिन्द्रं पशवः सचा । अश्विनो-
 भा सरस्वती ॥ १ ॥

दधानाअभ्यनूपत । हविषा यज्ञमिन्द्रियं । यद्वन्द्र-
 इन्द्रियं दधुः । सविता वरुणो भगः । स सुचामा हवि-

पतिः । यजमानाय सञ्चत । सविता वरुणो दधत् ।
यजमानाय दाशुषे । आदत्त नमुचेर्वसु । सुचामा ब-
लमिन्द्रियं ॥ २ ॥

वरुणः क्षत्रमिन्द्रियं । भगेन सविता श्रियं । सुचा-
मा यशसा बलं । दधाना यज्ञमासत । अश्विना गोभि-
रिन्द्रियं । अश्वेभिर्वीर्य्यं बलं । हविषेन्द्रः सरस्वती ।
यजमानमवर्द्धयन् । तानासत्या सुपेशसा । हिरण्यव-
र्त्तनी नरा ॥ सरस्वती हविष्मती । इन्द्रः कर्मसु नोवतु ।
ताभिषजा सुकर्मणा । सा सुदुधा सरस्वती । स दृच-
हा शतक्रतुः । इन्द्राय दधुरिन्द्रियं ॥ ३ ॥

उभा सरस्वती बलमिन्द्रियं नरा षट् च ॥
अनु० १३ ॥

चतुर्दशोऽनुवाकः ।

देवं बर्हिः सरस्वती । सुदेवमिन्द्रे अश्विना । तेजो
न चक्षरद्वयोः । बर्हिषा दधुरिन्द्रियं । वसुवने वसुधे-
यस्य वियन्तु यज । देवीर्द्वारो अश्विना । भिषजेन्द्रे
सरस्वती । प्राणं न वीर्य्यं नसि । द्वारो दधुरिन्द्रियं
वसुवने वसुधयस्य वियन्तु यज ॥ १ ॥

देवी उषासावश्विना । भिषजेन्द्रे सरस्वती । बलं
न वाचमास्ये । उषाभ्यां दधुरिन्द्रियं । वसुवने वसुधे-
यस्य वियन्तु यज । देवी जोष्ठी अश्विना । सुचामेन्द्र
सरस्वती । ओचं न कर्ष्योर्यशः । जोष्ठीभ्यां दधुरि-
न्द्रियं । वसुवने वसुधेयस्य वियन्तु यज ॥ २ ॥

देवी उर्जाहुती दुधे सुदुधे । पयसेन्द्रः सरस्वत्य-
श्विना भिषजावत । शुक्रं न ज्योतिस्तनयोराहुती ध-
त्तइन्द्रियं । वसुवने वसुधेयस्य वियन्तु यज । देवा दे-
वानां भिषजा । होताराविन्द्रमश्विना । वषट्कारैः
सरस्वती । त्विषिं न हृदये मतिं । होतृभ्यां दधुरि-
न्द्रियं । वसुवने वसुधेयस्य वियन्तु यज ॥ ३ ॥

देवीस्तिष्ठस्तिष्ठो देवीः । सरस्वत्यश्विना भारती-
डा । शूषं न मध्ये नाभ्यां । इन्द्राय दधुरिन्द्रियं । वसु-
वने वसुधेयस्य वियन्तु यज । देवइन्द्रो नराशंसः ।
चिवरूथः सरस्वत्याश्विभ्यामीयते रथः । रतो न रूप-
ममृतं जनिचं । इन्द्राय त्वष्टादधदिन्द्रियाणि । वसु-
वने वसुधेयस्य वियन्तु यज ॥ ४ ॥

देवइन्द्रो वनस्पतिः । हिरण्यपर्णी अश्विभ्यां । सर-
स्वत्याः सुपिप्पलः । इन्द्राय पच्यते मधु । ओजो न

जूतिमृ॒षभो न भामं । वन॒स्पति॑नो॒ दध॑दिन्द्रि॒याणि ।
 वसु॒वने॑ वसु॒धेय॑स्य वियन्तु॒ यज । दे॒वं ब॒र्हिर्वा॑रि॒तीनां ।
 अ॒ध्वरे स्ती॒र्णम॒श्विभ्यां । ऊ॒र्णम॒मदाः सर॑स्वत्याः ॥ ५ ॥

स्यो॒नमि॑न्द्र ते स॒दः । ई॒शायै॑ म॒न्युः राजा॑नं ब॒र्हिषा॑
 दधुरिन्द्रि॒यं । वसु॒वने॑ वसु॒धेय॑स्य वियन्तु॒ यज । दे॒वो-
 अ॒ग्निः स्वि॑ष्ट॒कृत् । दे॒वान् य॑क्षद्यथा॒यथं । हो॒तारा॑वि-
 न्द्रम॒श्विना । वा॒चा वा॒चः सर॑स्वतीं । अ॒ग्निः सोमः
 स्वि॑ष्ट॒कृत् । स्वि॑ष्ट॒इन्द्रः सु॒चामा॑ सवि॒ता वरु॑णो भि-
 पक् । इ॒ष्टो दे॒वो वन॑स्पतिः ॥ स्वि॑ष्टा दे॒वा आ॑ज्य॒पाः ।
 इ॒ष्टो अ॒ग्निर॒ग्निना । हो॒ता हो॒त्रे स्वि॑ष्ट॒कृत् । य॒श न
 दध॑दिन्द्रि॒यं । ऊ॒र्जम॑प॒चितिः स्व॒धां । वसु॒वने॑ वसु॒धे-
 य॑स्य वियन्तु॒ यज ॥ ६ ॥

द्वारो॑ दधुरिन्द्रि॒यं वसु॒वने॑ वसु॒धेय॑स्य वियन्तु॒ यज
 जो॒ष्टीभ्यां॑ दधुरिन्द्रि॒यं वसु॒वने॑ वसु॒धेय॑स्य वियन्तु॒ यज
 हो॒तृभ्यां॑ दधुरिन्द्रि॒यं वसु॒वने॑ वसु॒धेय॑स्य वियन्तु॒ यजे-
 न्द्रि॒याणि वसु॒वने॑ वसु॒धेय॑स्य वियन्तु॒ यज सर॑स्वत्या
 वन॒स्पतिः पट् च ॥ अनु० १४ ॥

दे॒वं ब॒र्हिर्दे॒वीर्द्वारो॑ दे॒वी उ॒षासा॑व॒श्विना॑ दे॒वो
 जो॒ष्टी दे॒वी ऊ॒र्जाहु॑ती दे॒वा दे॒वानां॑ भि॒षजा॑ दे॒वी-

स्ति॒ष्वस्ति॒षोदे॒वीः सर॑स्वती दे॒वइन्द्रो॑ नरा॒शः सौ॑
दे॒वइन्द्रो॑ वन॒स्पति॑र्दे॒वं ब॒र्हिर्वारि॑तीनां दे॒वो अ॒ग्निः
स्वि॑ष्ट॒कृद्दे॒वान् ॥

स॒मिधा॒ग्निं सौ॒त्राम॒ण्याः सु॑तासुती । अ॒ञ्जं व्य॑यं य-
ज॑मानः । दे॒वं ब॒र्हिः सर॑स्वती स॒र्व्वं वि॑यन्तु । दार॑स्ति-
षः स॒र्व्वं वि॑यन्तु । अ॒जइन्द्र॑मो॒जोऽग्निं परः॑ सर॑स्वती ।
अ॒न्यच्च॑ सर॑स्वती । भि॒षक्पूर्व्वं॑ दु॒हइन्द्रि॑यं । अ॒न्यच्च॑
दधु॑रिन्द्रि॒यं ।

पञ्चदशोऽनुवाकः ।

सी॒सेन॑ अ॒ग्निम॒द्य हो॑तारमवृणीत । अ॒यः सु॑ता-
सुती यज॑मानः । प॒चन् प॑न्तीः । प॒चन् पु॒रोडा॑शान् ।
गृ॒ह्णन् ग्र॑हान् । ब॒ध्नन् अ॒श्विभ्यां॑ छा॒गः सर॑स्वत्या इ-
न्द्रा॒य । ब॒ध्नन्त्सर॑स्वत्यै मे॒षमिन्द्रा॑याश्चि॒भ्यां । ब॒ध्न-
न्निन्द्रा॑यर्ष॒भम॒श्विभ्यां॑ सर॑स्वत्यै । सू॒प॒स्था अ॒द्यदे॒वो
वन॒स्पति॑रभवत् । अ॒श्विभ्यां॑ छा॒गेन॑ सर॑स्वत्या इन्द्रा॒य
॥ १ ॥

सर॑स्वत्यै मे॒षेणेन्द्रा॑याश्चि॒भ्यां । इन्द्रा॑यर्ष॒भेणा॒श्वि-
भ्यां॑ सर॑स्वत्यै । अ॒क्षः स्तान्मे॑द॒स्तः प्र॑तिप॒चता॑ग्र॒भी-

पुः । अवीरुधन्त ग्रहैः । अपातामश्विना सरस्वतोन्द्रः
 सुचामा वृत्रहा । सोमान्त्सुराम्णः । उपोऽवकथा म-
 दाश्रौ दिमदाअदन् । अवीरुधन्तां गूषैः । त्वा मचर्ष
 आर्षेयषीणां नपादवृणीत । अयः सुतासुती यज-
 मानः ॥ बहुभ्य आसङ्गतेभ्यः । एष मे देवेषु वसुवार्या
 यक्ष्यत इति । ता या देवा देवदान्यदुः । तान्यस्मा
 आचशास्व । आचगुरस्व । इषितश्च होतरसि भद्रः
 वाच्याय प्रेषितो मानुषः । सुक्तवाकाय सूक्ता ब्रूहि ॥

॥ २ ॥

इन्द्राय यजमानः सप्त च ॥ अनु० १५ ॥

षोडशोऽनुवाकः ।

उशन्तस्त्वा हवामहे आनौअमे सुकेतुना । त्वः
 सौममहे भगं त्वः सौम पुचिकितो मनीषा । त्वया
 हितः पितरः सौम पूर्वे त्वः सौम पितृभिः संविदा
 नः । बर्हिषदः पितर आहं पितृन् । उपहृताः पित-
 रोऽग्निष्वात्ताः पितरः । अग्निष्वात्तानृतुमतौ हवामहे ।
 नराशः सौमपीथं यश्चाशुः । ते नोअर्वन्तः सुहवा
 भवन्त । शन्नौ भवन्तु द्विपदे शं चतुष्पदे । ये अग्निष्वा-
 ता ये नाग्निष्वात्ताः ॥ १ ॥

अ॒हो॒मु॒चः पि॒तरः सो॒म्यासः । परे॒ऽवरे॒ मृता॒सो
भवे॑न्तः । अधि॒ब्रुवन्तु॒ ते अव॑न्त्व॒स्मान् । वा॒न्यायै॑ दु॒ग्धे
जुष॑माणाः क॒र॒मं । उ॒दीरा॑णा अ॒वरे॒ परे॑ च । अ॒ग्नि॒
घ्रा॒त्ता च॒तुभिः॑ संवि॒दानाः । इन्द्र॑वतो ह॒विरि॒दं जुष॑
न्तां । यद॑मे क॒व्यवा॑ह॒न त्वम॑ग्न ई॒डितो॑ जा॒तवे॑दः । मा॒
त॒लीक॑व्यैः । ये ता॑ तृ॒पुदे॑व॒त्रा जेह॑मानाः ॥ हो॒त्रा दध॑
स्तोम॑त॒ष्टासो॑ अ॒कः । आग्ने॑या हि सुवि॒दत्रे॑भि॒रवा॑ङ् ।
स॒त्यैः क॒व्यैः पि॒तृभिर्ध॑र्म॒सद्भिः॑ । ह॒व्यवा॑ह॒मजरं॑ पु॒रु॒
पि॒यं । अ॒ग्निं घृ॒तेन॑ ह॒विषा॑ स॒पर्य्यन् । उ॒पा॒सदं॑ क॒व्य॒
वाहं॑ पि॒तृणां॑ । स नः॑ पु॒जां वी॒रव॑तीः स॒मृण्व॑तु ॥ २ ॥
अ॒न॒ग्निघ्रा॑त्ता जेह॑मानाः स॒प्त च॑ ॥ अ॒नु० १६ ॥

सप्तदशोऽनुवाकः ।

हो॒ताय॑क्षदि॒डस्प॑दे । स॒मि॒धा॒नं म॒हद्य॑शः । सु॒षमि॑
ञ्च॒ वरे॑ण्यं । अ॒ग्निमि॑न्द्रं वयो॒धसं॑ । गा॒यत्रीं॑ छ॒न्द॒इन्द्रि॑
यं । त्व्य॒विं गां॑ वयो॒दध॑तु । वे॒त्वाज्य॑स्य॒ होत॑र्यज । हो॒ता॒
य॑क्षच्छु॒चि॒व्रतं॑ । त॒नू॒नपा॑तमु॒द्भिदं॑ । यं ग॒र्भम॑दि॒ति॒
र्दधे॑ ॥ १ ॥

शु॒चि॒मि॑न्द्रं वयो॒धसं॑ । उ॒ष्णि॒हं छ॒न्द॒इन्द्रि॑यं । दि॒

त्य॒वाहं॑ गां वयो॒दधत् । वे॒त्वाज्य॑स्य॒ होत॑र्यज । हो॒ता-
य॑क्ष॒दीडे॑त्यं । इ॒डितं॑ वृ॒त्रह॑न्त॒मं । इ॒डाभि॑री॒द्यः सहः॑ ।
सोम॑मिन्द्रि॒यं वयो॑धसं । अ॒नु॒ष्टु॒भं छन्द॑इन्द्रि॒यं । त्रि-
व॒त्सं गां वयो॑दधत् ॥ २ ॥

वे॒त्वाज्य॑स्य॒ होत॑र्यज । हो॒ताय॑क्षत्सुब॒र्हिष॑दं । पू॒ष-
ख॑न्त॒मम॑त्यं । सी॒दन्तं॑ ब॒र्हिषि॑ पि॒य॒ये । अ॒मृ॒तेन्द्रं॑ वयो॒-
ध॑सं । बृ॒ह॒तीं छन्द॑इन्द्रि॒यं । प॒ञ्चा॒विं गां वयो॑दधत् ।
वे॒त्वाज्य॑स्य॒ होत॑र्यज । हो॒ताय॑क्ष॒द्यच॑स्व॒तीः । सु॒प्रा॒यः
णा॒वृ॒ता॒रुधः॑ ॥ ३ ॥

द्वारो॑दे॒वीर्हि॑र॒ण॒स॒यीः । बृ॒ह्मा॒ण॒इन्द्रं॑ वयो॒ध॑सं ।
प॒ङ्क्तिं॑ छन्द॑इ॒हेन्द्रि॒यं । तु॒र्य्य॒वाहं॑ गां वयो॑दधत् । वे॒त्वा-
ज्य॑स्य॒ होत॑र्यज । हो॒ताय॑क्षत् सु॒पेश॑से । सु॒शि॒ल्ये वृ॒ह-
ती॑ उ॒भे । न॒क्तो॒षासा॑ न दर्श॑ते । वि॒श्व॒मिन्द्रं॑ वयो॒ध॑सं ।
त्रि॒ष्टु॒भं छन्द॑इन्द्रि॒यं ॥ ४ ॥

प॒ष्ठ॒वाहं॑ गां वयो॑दधत् । वे॒त्वाज्य॑स्य॒ होत॑र्यज । हो॒-
ता॒य॑क्षत् प्र॒चेत॑सा । दे॒वाना॑मु॒त्त॒मं य॑शः । हो॒ता॒राः
दै॒व्या क॒वी । स॒यु॒जेन्द्रं॑ वयो॒ध॑सं । ज॒गतीं॑ छन्द॑इ॒हेन्द्रि॒-
यं । अ॒न॒ज्ञाहं॑ गां वयो॑दधत् । वे॒त्वाज्य॑स्य॒ होत॑र्यज ।
हो॒ता॒य॑क्षत् पे॒श॑स्व॒तीः ॥ ५ ॥

तिस्रो देवीर्हिरण्यमयीः । भारतीर्बृहतीर्महीः । प-
तिमिन्द्रं वयोधसं । विराजं छन्दइहेन्द्रियं । धेनुं गां
न वयोदधत् । वेत्वाज्यस्य होतर्यज । होतायक्षत्सुरे-
तसं । त्वष्टारं पुष्टिवर्द्धनं । रूपाणि बिभ्रतं पृथक् ।
पुष्टिमिन्द्रं वयोधसं ॥ ६ ॥

द्विपदं छन्दइहेन्द्रियं । उष्माणं गां न वयोदधत् ।
वेत्वाज्यस्य होतर्यज । होतायक्षच्छतक्रतुं । हिरण्यप-
र्णमुक्थिनं । रश्नां बिभ्रतं वशिं । भगमिन्द्रं वयोधसं ।
ककुभं छन्दइहेन्द्रियं । वशां वेहतं गां न वयोदधत् ।
वेत्वाज्यस्य होतर्यज ॥ होतायक्षत् स्वाहावृतीः । अग्निं
गृहपतिं पृथक् । वरुणं भेषजं कविं । क्षत्रमिन्द्रं वयो-
धसं । अतिच्छन्दसं छन्दइन्द्रियं । बृहद्दृषभं गां वयो-
दधत् । वेत्वाज्यस्य होतर्यज ॥ ७ ॥

दधेदधदतादध इन्द्रियं पेशस्वतीर्वयोधसं वेत्वा-
ज्यस्य होतर्यज सप्त च ॥ अनु० १७ ॥

इडस्पदेऽग्निं गायत्रीं त्यविं शुचिव्रतं शुचिमु-
ष्णिहं दित्यवाहं । ईडेऽन्यं सोममनुष्टुभं चिवत्सं । सु-
बर्हिषदममृतेन्द्रं बृहतीं पञ्चाविं । व्यचस्वतीः सुप्राय-
णा द्वारो बृह्माणः पङ्क्तिमिह तुर्यवाहं । सुपेशसे वि-

अमिन्द्रं चिष्टुभं पष्ठवाहं । प्रचेतसा सयुजेन्द्रं जगती-
मिहानद्वाहं । पेशस्वतीस्तिस्रो भारतीः पतिं विराज-
मिह धेनुं न । सुरेतसं त्वष्टारं पुष्टिं द्विपदमिहोष्माणं
न । शतक्रतुं भगमिन्द्रं ककुभमिह वशां वेहतं गां न ।
स्वाहाकृतीः स्रुचमतिच्छन्दसं बृहद्दृषभं गां । इन्द्रिय-
मृषिवसुनवदशेहेन्द्रियमष्टनवदशगां न वयोदधत्
सर्व्ववेतु ॥

अष्टादशोऽनुवाकः ।

इडस्पदे सर्व्ववेतु । समिद्धोऽग्निः समिधा सुष-
मिद्धो वरेण्यः । गायत्री छन्दइन्द्रियं । त्वविर्गौर्वयो-
दधुः । तनूनपाच्छुचित्रतः । तनूपाच्च सरस्वती । उ-
ष्णिक् छन्दइन्द्रियं । दित्यवाङ्गौर्वयोदधुः । इडाभि-
रग्निरीड्यः । सोमो देवोऽग्नमर्त्यः ॥ १ ॥

अनुष्टुप् छन्दइन्द्रियं । चिवत्सो गौर्वयोदधुः । सु-
बर्हिरग्निः पूषण्वान् । स्तीर्णबर्हिरमर्त्यः । बृहतीछ-
न्दइन्द्रियं । पञ्चाविर्गौर्वयोदधुः । दुरादेवोर्दिशोम-
हीः । ब्रह्मा देवो बृहस्पतिः । पङ्क्तिश्छन्दइहेन्द्रियं ।
तुर्यवाङ्गौर्वयोदधुः ॥ २ ॥

उपेयट्की सुपेशसा । विश्वे देवाऽग्नमर्त्यः । चिष्टुप्

छन्दइन्द्रियं । प॒ष्ठ॒वाड् गौर्वयो॑दधुः । दै॒व्या हो॑तारा
भिष॑जा । इन्द्रे॑ण स॒युजा॑ युजा । जग॑तीछन्दइहेन्द्रि-
यं । अ॒न॒ञ्चान् गौर्वयो॑दधुः । ति॒स्र॒इडा॒ सर॑स्वती । भा-
र॑ती म॒रुतो॑ वि॒शः ॥ ३ ॥

वि॒राट्छन्दइहेन्द्रियं । धे॒नु॒गौर्न वयो॑दधुः । त्वष्टा
तु॒रीयो अ॑द्भुतः । इन्द्रा॑मी पु॒ष्टि॒वर्द्ध॑ना । द्वि॒पाच्छन्द-
इहेन्द्रियं । उ॒क्षा गौर्न वयो॑दधुः । श॒मिता॑ नो वन॒स्प-
तिः । स॒विता॑ प्र॒सुवन् भ॑गं । क॒कुच्छन्दइहेन्द्रियं । व-
शा॒वे॒ह॒ज्ञौर्न वयो॑दधुः ॥ स्वा॒हा य॒ज्ञं व॑रुणः । सु॒क्ष॒चो भे-
ष॑जं क॑रत् । अ॒ति॒च्छन्दा॑*च्छन्दइन्द्रियं । बृ॒ह॒ह॒ष॒भो गौ-
र्वयो॑दधुः ॥ ४ ॥

अ॒म॒र्त्यस्तु॑र्यवाड्गौर्वयो॑दधुर्वि॒शो व॑शा॒वे॒ह॒ज्ञौर्न वयो॑-
दधुश्च॒त्वारि॑ च ॥ अनु० १८ ॥

ऊनविंशोऽनुवाकः ।

व॒स॒न्तेन॑र्त्तुना दे॒वाः । वस॑वस्त्रि॒ष्टता॑ स्तु॒तं । र॒थ॒न्त॒-
रेण॑ तेज॑सा । ह॒विरि॒न्द्रे वयो॑दधुः । ग्री॒ष्मेण॑ दे॒वाक्च॒-
तुना॑ । रु॒द्राः प॑ञ्चद॒शे स्तु॑तं । बृ॒ह॒ता य॑श॒सा ब॑लं । ह॒वि-
रि॒न्द्रे वयो॑दधुः । व॒र्षाभि॑र्त्तुनादि॒त्याः । स्तोमै॑ सप्त॒-
द॒शे स्तु॑तं ॥ १ ॥

* अतिच्छन्दाच्छन्द इन्द्रियं B. C. D. E.

वैरूपेण विशौजसा । हविरिन्द्रे वयोदधुः । शारदे-
नर्त्तुना देवाः । एकविंशत्तमवःस्तुतं । वैराजेन श्रिया
श्रियं । हविरिन्द्रे वयोदधुः । हेमन्तेनर्त्तुना देवाः ।
मरुतस्त्रिणवे स्तुतं । बलेन शक्नोतीः सहः । हविरिन्द्रे
वयोदधुः ॥ शैशिरेणर्त्तुना देवाः । त्रयस्त्रिंशत्तम-
स्तुतं । सत्येन रेवतीः शुचं । हविरिन्द्रे वयोदधुः ॥ २ ॥

स्तोमे सप्तदशे स्तुतः सहो हविरिन्द्रे वयोदधुश्च-
त्वारि च ॥ अनु० १६ ॥

वसन्तेन ग्रीष्मेण वर्षाभिः शारदेन हेमन्तेन शैशि-
रेण षट् ॥ ६ ॥

विंशोऽनुवाकः ।

देवं बहिरिन्द्रं वयोधसं । देवं देवमवर्द्धयत् । गाय-
त्रिया छन्दसेन्द्रियं । तेजइन्द्रे वयोदधत् । वसुवने व-
सुधेयस्य वेतु यज । देवीर्द्धारो देवमिन्द्रं वयोधसं । दे-
वीर्देवमवर्द्धयन् । उष्णिहा छन्दसेन्द्रियं । पूणमिन्द्रे
वयोदधत् । वसुवने वसुधेयस्य वियन्तु यज ॥ १ ॥

देवी देवं वयोधसं । उषेइन्द्रमवर्द्धतां । अनुष्टुभा
छन्दसेन्द्रियं । वाचमिन्द्रे वयोदधत् । वसुवने वसुधे-
यस्य वीतां यज । देवी जोष्टी देवमिन्द्रं वयोधसं । देवी

देवमवर्द्धतां । बृहत्या छन्दसेन्द्रियं । आचमिन्द्रे वयोदधत् । वसुवने वसुधेयस्य वीतां यज ॥ २ ॥

देवी ऊर्जाहुती देवमिन्द्रं वयोधसं । देवी देवमवर्द्धतां । पङ्क्त्या छन्दसेन्द्रियं । शुक्रमिन्द्रे वयोदधत् । वसुवने वसुधेयस्य वीतां यज । देवा दैव्या होतारा देवमिन्द्रं वयोधसं । देवा देवमवर्द्धतां । त्रिष्टुभा छन्दसेन्द्रियं । त्विषिमिन्द्रे वयोदधत् । वसुवने वसुधेयस्य वीतां यज ॥ ३ ॥

देवीस्तिस्तिस्तिस्त्रो देवीर्वयोधसं । पतिमिन्द्रमवर्द्धयन् । जगत्या छन्दसेन्द्रियं । बलमिन्द्रे वयोदधत् । वसुवने वसुधेयस्य वियन्तु यज । देवो नराशंसो देवमिन्द्रं वयोधसं । देवो देवमवर्द्धयत् । विराजा छन्दसेन्द्रियं । रेतद्वन्द्रे वयोदधत् । वसुवने वसुधेयस्य वेतु यज ॥ ४ ॥

देवो वनस्पतिर्देवमिन्द्रं वयोधसं । देवो देवमवर्द्धयत् । द्विपदा छन्दसेन्द्रियं । भगमिन्द्रे वयोदधत् । वसुवने वसुधेयस्य वेतु यज । देवं बर्हिर्वारितीनां देवमिन्द्रं वयोधसं । देवं देवमवर्द्धयत् । ककुभा छन्दसेन्द्रियं । यशद्वन्द्रे वयोदधत् । वसुवने वसुधेयस्य वेतु यज ॥

दे॒वो अ॒ग्निः स्वि॑ष्ट॒कृद्दे॒वमिन्द्रं॑ वयो॒धसं॑ । दे॒वो दे॒वम॑-
वर्द्धयत् । अ॒ति॒च्छन्द॑सा छन्द॑सेन्द्रि॒यं । स्र॒जमिन्द्रे॑ वयो॒-
दधत् । व॒सुवने॑ वसु॒धेय॑स्य वेतु॒ यज ॥ ५ ॥

वि॒यन्तु॒ यज॑ वी॒तां यज॑ वी॒तां यज॑ वेतु॒ यज॑ वेतु॒ यज॑
पञ्च॑ च ॥ अनु० २० ॥

दे॒वं ब॒र्हिर्गी॑य॒त्रिया॒ तेजः॑ । दे॒वीर्द्वार॑उ॒ष्णिहा॒ प्राणं॑ ।
दे॒वी दे॒वमु॑षे अ॒नुष्टु॒भा वाचं॑ । दे॒वी जो॒ष्ठी वृ॒हत्या
श्रोत्रं॑ । दे॒वी ऊ॒र्जाहु॑ती प॒ङ्क्त्या॑ शुक्रं । दे॒वा दे॒व्या हो॒-
ता॒रा त्रि॒ष्टुभा॒ त्विषिं॑ । दे॒वीस्ति॒स्रस्ति॒स्रो दे॒वीः पतिं॑
जग॑त्या बलं । दे॒वो न॒राश॑सो वि॒राजा॒ रेतः॑ । दे॒वो
व॒नस्प॑तिर्दि॒पदा॒ भगं॑ । दे॒वं ब॒र्हिर्वी॑रि॒तीनां॑ क॒कुभा॒
यशः॑ । दे॒वो अ॒ग्निः स्वि॑ष्ट॒कृदति॑च्छन्द॒सा स्र॒जं । वेतु॑ वि॒य-
न्तु च॒तुर्वी॑तामे॒कौ वि॒यन्तु च॒तुर्वे॑तु । अ॒व॒वर्द्ध॑य॒द॒व॒वर्द्ध॑य॒ञ्च-
तु॒र॒वर्द्ध॑तामे॒कौऽव॒वर्द्ध॑य॒ञ्चतु॒र॒वर्द्ध॑यत्* ॥

स्वा॒दीं त्वा॒ सोमः॑ सु॒राव॑न्तः॒ सीसे॑न मि॒त्रोऽसि॒ य-
द्दे॒वा हो॑ताय॒क्षत्स॒मिधेन्द्रः॑ । स॒मि॒द्ध॒इन्द्र॑आ॒र्चर्ष॑णि॒ प्रा
दे॒वं ब॒र्हिरिन्द्रः॑ सु॒देवः॑ हो॒ताय॒क्षत्स॒मिधा॒ग्निः । स॒मि॒-
द्धो॒अ॒ग्निर॑श्विना॒श्विना॒ ह॒विरिन्द्रि॒यं दे॒वं ब॒र्हिः सर॑स्व-

* देवमित्याद्यवद्देयदित्यन्तः प्रयोगः B पुस्तके नास्ति । † बर्हिरिन्द्रः सुमेदः
'होता इति वा पाठः B. C. D. E.

त्यग्निमद्यो *शन्तो होतायक्षदिडस्पदे समिद्धोऽग्निः
समिधा वसन्तेन देवं बर्धिरिन्द्रं वयोधसं विश्रुतिः ॥

†स्वादीं त्वेमं मित्रेणस्यवभृथत् पुरन्दरो होतायक्ष-
दिडस्पदे समिद्धोऽग्निरश्विना देवी ऊर्जाहुती ब्रैत्वा-
ज्यस्य वैरूपेण विशौजसा षणवतिः ॥

स्वादीं त्वामीमदन्त पितरः साम्राज्याय †पूतं पवि-
त्रेणापवित्रेवाज्यमुषासानक्ता वदरैरधातामश्विना ह-
विरिन्द्रियं देवइन्द्रो वनस्पतिं पष्ठवाहं गां देवीदेवं
‡वयोधसं चतुर्नवतिः ।

च्छिन्नं तन्तुः होतायक्षत् सुपेशसो वहणः क्षत्र-
मिन्द्रियः होतायक्षदिडस्पदे वैरूपेण विशौजसा षड-
शीतिः ॥ ॐ तत्सत् ॥

इति षष्ठोऽध्यायः ॥

हरिः ॐ ॥

द्वितीयकाण्डे सप्तमप्रपाठके

प्रथमोऽनुवाकः ।

चिदृत्स्तोमो भवति । बृह्मवर्चसं वै चिदृत् । बृह्म-

* शन्तस्मा होता C. D. E. † स्वादीमिन्यादि षष्ठवतिरित्यन्तः पाठो B. C.
D. E. सञ्ज्ञकपुस्तकेषु नास्ति । ‡ चक्रतुः पूतमिति पाठः C. पुस्तके वर्जते ।
§ वयोधमिति पाठः D. पुस्तके नास्ति ।

वर्चसमेवावरुन्धे । अग्निष्टोमः सोमो भवति । ब्रह्मव-
र्चसं वाअग्निष्टोमः । ब्रह्मवर्चसमेवावरुन्धे । रथन्तरं
सामं भवति । ब्रह्मवर्चसं वै रथन्तरं । ब्रह्मवर्चसमेवा-
वरुन्धे । परिस्रजो होता भवति ॥ १ ॥

अरुणो मिर्मिरस्त्रिशुक्रः । एतद्वै ब्रह्मवर्चसस्य
रूपं । रूपेणैव ब्रह्मवर्चसमवरुन्धे । बृहस्पतिरकामयत
देवानां पुरोधामं गच्छेयमिति । स एतं बृहस्पतिसवम-
पश्यत् । तमाहरत् । तेनायजत । ततो वै स देवानां
पुरोधामं गच्छत् । यः पुरोधामकामः स्यात् । स बृहस्प-
तिसवेन यजेत ॥ २ ॥

पुरोधामेव गच्छति । तस्य प्रातःसवने सन्नेषु ना-
राशःसेषु । एकादशदक्षिणानीयन्ते । एकादश माध्य-
न्दिने सवने सन्नेषु नाराशःसेषु । एकादश तृतीय-
सवने सन्नेषु नाराशःसेषु । त्रयस्त्रिंशत्सम्पद्यन्ते ।
त्रयस्त्रिंशद्वै देवताः । देवता एवावरुन्धे । अश्वश्चतु-
स्त्रिंशः । पूजापत्यो वाअश्वः ॥ ३ ॥

पूजापतिश्चतुस्त्रिंशो देवतानां । यावतीरेव देव-
ताः । ता एवावरुन्धे । कृष्णाजिनैऽभिषिञ्चति । ब्रह्मणो
वा एतद्रूपं । यत् कृष्णाजिनं । ब्रह्मवर्चसेनैवैनं सम-

ईयति । आर्ज्येनाभिषिञ्चति । तेजो वाआर्ज्यं । तेज-
वास्मिन् दधाति ॥ ४ ॥

होता भवति यजेत वाअश्वो दधाति ॥ अनु० १ ॥

द्वितीयोऽनुवाकः ।

यदाम्नेयो भवति । अग्निमुखाद्वाङ्मूर्तिः । अथ यत्पौ-
ष्णः । पुष्टिर्व पूषा । पुष्टिर्वैश्यस्य । पुष्टिमेवावरुन्धे ।
पुसवाय सावित्रः । अथ यत्त्वाग्रः । त्वष्टा हि रूपाणि
विकरोति । निर्वरुणत्वाय वारुणः ॥ १ ॥

अथो यएव कश्च सन्त्सूयते । स हि वारुणः । अथ
यद्वैश्वदेवः । वैश्वदेवो हि वैश्यः । अथ यन्मारुतः । मा-
रुतो हि वैश्यः । सप्तैतानि हवीरूषि भवन्ति । सप्त ग-
णा वै मरुतः । पृश्निः पष्ठौहीमारुत्या लभ्यते । विद्वै मरु-
तः ॥ विशएवैतन्मध्यतोऽभिषिच्यते । तस्माद्वाएष विशः
प्रियः । विशो हि मध्यतोऽभिषिच्यते । ऋषभचर्ममध्य-
भिषिञ्चति । स हि प्रजनयिता । दुग्धाभिषिञ्चति ।
ऊर्वाअन्नाद्यं दधि । ऊर्जेनमद्येन* समईयति ॥ २ ॥

वारुणो विद्वै मरुतोऽष्टौ च ॥ अनु० २ ॥

तृतीयोऽनुवाकः ।

यदाम्नेयो भवति । आग्नेयो वै ब्राह्मणः । अथ यत्

सौम्यः । सौम्यो हि ब्राह्मणः । प॒स॒वा॒यै॒व सा॒वि॒त्रः । अथ॒
यद्वा॒र्हस्प॒त्यः । ए॒तद्वै ब्रा॒ह्म॒णस्य॑ वाक्प॒तीयं॑ । अथ॒ य-
द्द॒मीषो॒मीयः॑ । आ॒मे॒यो व ब्रा॒ह्म॒णः । तौ य॒दा स॒ङ्गच्छे॑-
ते ॥ १ ॥

अथ॒ वी॒र्या॑व॒त्तरो॑ भवति । अथ॒ यत्सा॑र॒स्वतः॑ । ए॒-
तद्वि प्र॒त्यक्षं॑ ब्रा॒ह्म॒णस्य॑ वाक्प॒तीयं॑ । नि॒र्व॒रु॒ण॒त्वा॒यै॒व
वा॒रु॒णः । अथो॒ यए॒व कश्च॑ स॒न्त्सू॒यते॑ । स हि वा॒रु॒णः ।
अथ॒ यद्द्या॑वा॒पृथि॒व्यः । इन्द्रो॑ वृ॒चाय॑ व॒ज्रमु॑द॒यच्छत् ।
तं द्या॑वा॒पृथि॒वी ना॒न्व॒म॒न्येतां॑ । तमे॒ते नै॒व भा॒ग॒धे॒ये-
ना॒न्व॒म॒न्येतां॑ ॥ २ ॥

वज्र॑स्य॒ वा॒र॒षोऽनु॑मा॒नाय॑ । अ॒नु॒मत॑वज्रः सू॒याता॑
इति॑ । अ॒ष्टा॒वे॒तानि॑ ह॒वीः॒षि भ॑वन्ति । अ॒ष्टा॒क्ष॒रा गा॑-
य॒त्री । गा॒य॒त्री ब्र॑ह्मव॒र्च॒सं । गा॒य॒त्रि॒यै॒व ब्र॑ह्मव॒र्च॒सम॑व॒-
रु॒न्धे । हि॒र॒ण्येन॑ घृ॒तमु॑त्पु॒नाति॑ । तेज॑स॒ए॒व रु॒चे । कृ॒-
ष्णा॒जि॒नेऽभि॑षि॒ञ्चति॑ । ब्रह्म॑णो॒ वा॒ए॒तद्व॑क्सा॒मयो॑ रू॒पं ॥
यत् कृ॑ष्णा॒जि॒नं । ब्रह्म॑न्ने॒वैन॑मृक्सा॒मयो॑र॒ध्य॒भिषि॑ञ्च-
ति । घृ॒ते॒नाभि॑षि॒ञ्चति॑ । तथा॒ वी॒र्या॑व॒त्तरो॑ भवति ॥ ३ ॥

स॒ङ्गच्छे॑ते भा॒ग॒धे॒येना॒न्व॒म॒न्येतां॑ रू॒पं च॒त्वारि॑ च ॥
अनु॑ ३ ॥

चतुर्थोऽनुवाकः ।

न वै सोमेन सोमस्य सर्वोऽस्ति । हतो ह्येषः । अभिषुतो ह्येषः । न हि हतः सूयते । सौमीः सूतवशामालभते । सोमो वै रेतोधाः । रेतएव तदधाति । सौम्यर्चाभिषिञ्चति । रेतोधा ह्येषा । रेतः सोमः ॥ रेतएवास्मिन्दधाति । यत्किञ्च राजसूयमृते सोमं । तत्सर्वं भवति । आषाढं* युत्सु पृतनासु पप्रिं । सुवर्षामस्वां वृजनस्य गोपां । भरेषुजाः सुक्षितिः सुश्रवसं । जयन्तं त्वामनुमदेम सोम ॥ १ ॥

रेतः सोमः सप्त च ॥ अनु० ४ ॥

पञ्चमोऽनुवाकः ।

यो वै सोमेन सूयते । स देवसुवः । यः पशुना सूयते । स देवसुवः । यदृष्ट्या सूयते । स मनुष्यसुवः । एतं वै पृथगे देवाः प्रायच्छन् । ततो वै सोऽप्यारण्यानां पशूनामसूयत । यावतीः कियतीश्च पुजा वाचं वदन्ति । तासाः सर्वासाः सूयते ॥ १ ॥

यएतेन यजते । यउचैनमेवं वेद । नाराशस्यर्चाभिषिञ्चति । मनुष्या वै नराशसः । निहृत्य वावैतत् ।

अथाभिषिञ्चति । यत्किञ्च राजसूयमनुत्तरवेदीकं ।
तत्सर्वं भवति । ये मे पञ्चाशतं ददुः । अश्वानां सध-
स्तुतिः ॥ द्युमदमे महिःश्रवः । बृहत्कधि मघोनां । नृव-
दमृतनृणां ॥ २ ॥

सूयते सधस्तुतिस्त्रीणि च ॥ अनु० ५ ॥

षष्ठाऽनुवाकः ।

एष गोसवः । षट्त्रिंशउक्थ्यो बृहत्सामा । पवमाने
कएव रथन्तरं भवति । यो वै वाजपेयः । स सम्प्राद-
त्सवः । यो राजसूयः । स वरुणसवः । पुजापतिः स्वा-
राज्यं परमेष्ठी । स्वाराज्यं गौरेव । गौरिव भवति ॥ १ ॥

यएतेन यजते । यउचैनमेवं वेद । उभे बृहद्रथन्तरे
भवतः । तद्धि स्वाराज्यं । अयुतं दक्षिणाः । तद्धि स्वा-
राज्यं । पुतिधुषाभिषिञ्चति । तद्धि स्वाराज्यं । अनु-
द्धते वेदै दक्षिणत आहवनीयस्य बृहतस्तोत्रं प्रत्यभि-
षिञ्चति । इयं वाव रथन्तरं ॥ २ ॥

असौ बृहत् । अनयौरेवैनमनं तर्हि तमभिषिञ्च-
ति । पशुस्तोमो वाएषः । तेन गोसवः । षट्त्रिंशः
सर्वः । रेवज्जातः सहसा वृद्धः । क्षत्राणां क्षत्रभृत्तमो
वयोधाः । महान्महित्वेतेस्तमानः । क्षत्रे राष्ट्रे च जा-

गृहि । पूजापतेत्त्वा परमेष्ठिनः स्वाराज्येनाभिषिञ्चा-
मीत्याह ॥ स्वाराज्यमेवैनं गमयति ॥ ३ ॥

इव भवति रथन्तरमाहैकञ्च ॥ अनु० ६ ॥

सप्तमोऽनुवाकः ।

सि०हे व्याघ्र उतयाष्टदाकौ । त्विषिरग्नौ ब्राह्मणे
सूर्येया । इन्द्रं या देवी सुभगा जजान । सा नञ्चागन्व-
चसा संविदाना । या राजन्ये दुन्दुभा वायतायां ।
अश्वस्य क्रन्द्ये पुरुषस्य मायौ । इन्द्रं या देवी सुभगा ज-
जान । सा नञ्चागन्वचसा संविदाना । या हस्तिनि-
दीपिनि या हिरण्ये । त्विषिरश्वेषु पुरुषेषु गोषु ॥ १ ॥

इन्द्रं या देवी सुभगा जजान । सा नञ्चागन्वचसा
संविदाना । रथे अश्वेषु वृषभस्य वाजे । वार्ते पर्जन्ये
वरुणस्य शुभे । इन्द्रं या देवी सुभगा जजान । सा न-
ञ्चागन्वचसा संविदाना । राडसि विराडसि । सम्रा-
डसि स्वराडसि । इन्द्राय त्वा तेजस्वते तेजस्वन्तः श्री-
णामि । इन्द्राय त्वौजस्वत औजस्वन्तः श्रीणामि ॥ २ ॥

इन्द्राय त्वा पयस्वते पयस्वन्तः श्रीणामि । इन्द्राय
त्वायुष्मत आयुष्मन्तः श्रीणामि । तेजोऽसि । तत्ते प्रय-

च्छामि । तेजस्वदस्तु मे मुखं । तेजस्वच्छिरोऽस्तु मे ।
तेजस्वान् विश्वतः पृत्यङ् । तेजसा सम्पिष्टग्धि मा । ओ-
जोऽसि । तत्ते प्रयच्छामि ॥ ३ ॥

ओजस्वदस्तु मे मुखं । ओजस्वच्छिरोऽस्तु मे ।
ओजस्वान् विश्वतः पृत्यङ् । ओजसा सम्पिष्टग्धि मा ।
पयोऽसि । तत्ते प्रयच्छामि । पयस्वदस्तु मे मुखं । पय-
स्वच्छिरोऽस्तु मे । पयस्वान् विश्वतः पृत्यङ् । पयसा
सम्पिष्टग्धि मा ॥ ४ ॥

आयुरसि । तत्ते प्रयच्छामि । आयुष्मदस्तु मे मुखं ।
अयुष्मच्छिरोऽस्तु मे । आयुष्मान् विश्वतः पृत्यङ् । आ-
युषा सम्पिष्टग्धि मा । इममग्र आयुषे वर्चसे ह्यधि ।
पुत्र्यः रेतो वरुण सोम राजन् । मा ते वास्माददिते
शर्म यच्छ । विश्वे देवा जरदष्टिर्यथा संत ॥ ५ ॥

आयुरसि विश्वायुरसि । सर्वायुरसि सर्वमायुर-
सि । यतो वातो मनोजवाः । यतः क्षरन्ति सिन्धवः ।
तासां त्वा सर्वासा रुचा । अभिषिञ्चामि वर्चसा ।
समुद्र इव वासि गंह्यना । सोम इवास्यदाभ्यः । अग्नि-
रिव विश्वतः पृत्यङ् । सूर्य इव ज्योतिषा विभूः ॥ ६ ॥

अपां यो द्रवणे रसः । तमहमस्मा आमुष्यायणाय ।

तेजसे ब्रह्मवर्चसाय गृह्णामि । अपां यजुर्मा रसः । त-
महमस्मात्रामुधायणाय । ओजसे वीर्याय गृह्णामि ।
अपां यो मध्यतो रसः । तमहमस्मात्रामुधायणाय ।
पुष्ट्यै पुजननाय गृह्णामि । अपां यो यज्ञियो रसः ॥ त-
महमस्मात्रामुधायणाय । कायुषे दीर्घायुत्वाय गृह्णा-
मि ॥ ७ ॥

गोष्ठोजस्वन्तः श्रीणाम्योजोऽसि तत्ते प्रयच्छामि
पर्यसा तस्मिष्टग्नि मा सद्भिभूर्यज्ञियो रसो द्वे च ॥
अनु० ७ ॥

अष्टमोऽनुवाकः ।

अभिप्रेहि वीरयस्व । उग्रश्चेत्ता सपत्नहा । आतिष्ठ
मित्रवर्द्धनः । तुभ्यं देवाअधिब्रवन् । अक्नौ न्यंकाव-
भित् आतिष्ठ वृत्रहन्त्रयं । आतिष्ठन्तं परिविश्वे अभूषन् ।
अयं वसानश्चरति स्वरोचाः । महत्तदस्यासुरस्य
नाम । आ विश्वरूपो अमृतानि तस्यौ । अनु त्वेन्द्रो मद-
त्वनु वृहस्पतिः ॥ १ ॥

अनु सामोअन्वमिरावीत् । अनु त्वा विश्वे देवा-
अवन्तु । अनु सप्त राजानो यउताभिषिक्ताः* । अनु त्वा

मि॒त्रावरु॑णावि॒हाव॑तं । अनु॒ द्यावा॑पृथि॒वी वि॒श्वश॑म्भू ।
 सूर्यो॒अहो॑भि॒रनु॑ त्वावतु । चन्द्र॒मा नक्ष॑त्रै॒रनु॑ त्वाव-
 तु । द्यौश्च॑ त्वा पृथि॒वी च॒ प्रचे॑तसा । शु॒क्रो बृ॒हदक्षि॑णा
 त्वा पिप॑र्तु । अनु॑ स्व॒धा चि॑किता॒ऽसोमो॑ अ॒ग्निः ॥ आ-
 यं पृ॑णक्तु रज॑सी उ॒पस्थं ॥ २ ॥

बृ॒हस्प॑तिः सोमो॑ अ॒ग्निरेक॑श्च ॥ अनु० ८ ॥

नवमोऽनुवाकः ।

पु॒जाप॑तिः पु॒जाअ॑सृजत । ताअ॑स्मात् सृ॒ष्टाः परा॑-
 ची॒राय॑न् । स॒एतं पु॒जाप॑तिरो॒द॒नम॑पश्यत् । सोऽन्नं॑ भू-
 तोऽति॑ष्ठत् । ताअ॒न्यत्रा॒न्नाद्य॑मवि॒त्त्वा । पु॒जाप॑तिं पु॒जा
 उ॒पाव॑र्त्तन्त । अन्न॑मे॒वैनं॑ भू॒तं प॑श्यन्तीः पु॒जा उ॒पाव॑र्त्त-
 न्ते । य॒एते॑न॒ यज॑ते । यउ॑चैनमे॒वं वे॑द । स॒र्वी॒ण्यन्ना॑नि
 भव॑न्ति ॥ १ ॥

स॒र्वे पु॑रु॒षाः । स॒र्वी॒ण्येवा॒न्नान्य॑वरु॒न्धे । स॒र्वान्
 पु॑रु॒षान् । रा॒डसि॑ वि॒राड॑सीत्या॒ह । स्वा॒राज्य॑मे॒वैनं॑
 गम॑यति । यद्वि॒रण्यं॑ द॒दाति॑ । तेज॑स्तेनावरु॒न्धे । यत्ति-
 सृ॒धन्वं । वी॒र्य्यं॑ तेन॑ । यद॒घ्नां ॥ २ ॥

पुष्टिं॑ तेन॑ । यत्क॑म॒ण्डलुं॑ । आ॒यु॒ष्टेन॑ । यद्वि॒रण्यमा॑-
 ब॒ध्नाति॑ । ज्योति॑र्व॒ हिर॑ण्यं । ज्योति॑रे॒वास्मि॑न्दधाति ।

अथो तेजोवै हिरण्यं । तेज एवात्मन्धत्ते । यदोदनं प्रा-
श्नाति । एतदेव सर्व्वमवरुध्य ॥ ३ ॥

तदस्मिन्नेकधाधात् । रोहिण्यां कार्य्यः । यद्वाह्मण-
एव रोहिणी । तस्मादेव । अथो वर्ष्वेनैः समानानां
करोति । उद्यता सूर्य्येण कार्य्यः । उद्यन्तं वा एतः सर्वाः
पूजाः प्रतिनन्दन्ति । दिदृक्षेण्यो दर्शनीयो भवति । य-
एवं वेद । ब्रह्मवादिनो वदन्ति ॥ ४ ॥

अवेत्यो वभृथा ३ ना ३ इति । यद्दर्भपुञ्जीलैः पवय-
ति । तत्त्विदेवावैति । तन्नावैति । त्रिभिः पवयति ।
चयद्भमे लोकाः । एभिरेवैनं लोकैः पवयति । अथो
अपां वा एतत्तेजो वर्चः । यद्दर्भाः । यद्दर्भपुञ्जीलैः पव-
यति ॥ अपामेवैनं तेजसा वर्चसाभिषिञ्चति ॥ ५ ॥

भवन्त्यष्ट्रामवरुध्य वदन्ति दर्भा यद्दर्भपुञ्जीलः पव-
यत्येकञ्च ॥ अनु० ६ ॥

दशमोऽनुवाकः ।

पूजापतिरकामयत बहोर्भूयान्त्स्यामिति । स एतं
पञ्चशरदीयमपश्यत् । तमाहरत् । तेनायजत । ततो
वै स बहोर्भूयानभवत् । यः कामयेत बहोर्भूयान्त्स्या-
मिति । स पञ्चशरदीयेन यजेत । बहोरेव भूयान् भ-

वति । मरुत्स्तोमो वाएषः । मरुतो हि देवानां भूयिष्ठाः ।

॥ १ ॥

बहुर्भवति । यएतेन यजते । यउ चैनमेवं वेद । पञ्च-
शारदीयो भवति । पञ्च वाञ्छतवः संवत्सरः । ऋतुष्वेव
संवत्सरे प्रतितिष्ठति । अथो पञ्चाक्षरा पङ्क्तिः । पाङ्क्तो
यज्ञः । यज्ञमेवावरुन्धे । सप्तदशः स्तोमानातिर्यन्ति ॥
सप्तदशः पूजापतिः । पूजापतेरास्यै ॥ २ ॥

भूयिष्ठायन्ति द्वे च ॥ अनु० १० ॥

एकादशोऽनुवाकः ।

अगस्त्यो मरुद्भा उक्षाः प्रौक्षत् । तानिन्द्र आदत्त ।
तएनं वज्रमुद्यत्याभ्यायन्त । तानगस्त्यश्चैवेन्द्रश्च कयाशु-
भीयेनाशमयतां । ताञ्छान्तानुपाह्वयत । यत् कयाशु-
भीयं भवति शान्त्यै । तस्मादेतरेन्द्रा मारुता उक्षाणः
सवनीया भवन्ति । त्रयः प्रथमेऽहन्नालभ्यन्ते । एवं द्वि-
तीये । एवं तृतीये ॥ १ ॥

एवं चतुर्थे । पञ्चात्तमेऽहन्नालभ्यन्ते । वर्षिष्ठमिव
ह्येतदहः । वर्षिष्ठः समानानां भवति । यएतेन यजते ।
यउ चैनमेवं वेद । स्वाराज्यं वाएष यज्ञः । एतेन वा

एकया वा कांदुमः स्वाराज्यमगच्छत् । स्वाराज्यं गच्छ-
ति । यएतेन यजते ॥ २ ॥

यउचैनमेवं वेद । मारुतो वाएष स्तोमः । एतेन वै
मारुतो देवानां भूयिष्ठमभवन् । भूयिष्ठः समानानां
भवति । यएतेन यजते । यउचैनमेवं वेद । पञ्च शार-
दीयो वाएष यज्ञः । आ पञ्चमात् पुरुषादन्नमत्ति । य-
एतेन यजते । यउचैनमेवं वेद ॥ सप्तदशः स्तोमा ना-
तियन्ति । सप्तदशः पुजापतिः । पुजापतेरेव नैति ॥ ३ ॥

तृतीये गच्छति यएतेन यजतेति यएतेन यजते य-
उचैनमेवं वेद चीणि च ॥ अनु० ११ ॥

अगस्त्यः स्वाराज्यं मारुतः पञ्चशारदीयो वाएष
यज्ञः सप्तदशः पुजापतेरेव नैति ॥

द्वादशोऽनुवाकः ।

अस्याजरासोदमामरित्राः । अर्चद्भूमासो अग्रयः
पावकाः । अचिचयः आत्रासो भुरण्यवः । वनर्षदो
वायवो न सोमाः । यजानो मित्रावरुणा । यजा देवा
कृतं बृहत् । अग्ने यस्मि स्वन्दम । अश्विना पिबन्तः सुतं ।
दीक्षमी शुचिवता । कृतुना यज्ञवाहसा ॥ १ ॥

हे विरुपे चरतः स्वर्थे । अन्यान्या वत्समुपधापयेते ।
हरिरन्यस्यां भवति स्वधावान् । शुक्रोऽन्यस्यां दहशे
सुवर्चाः । पूर्वापरं चरतो माययैतौ । शिशू क्रीडन्तौ
परियातो अध्वरं । विश्वान्यन्यो भुवनाभिचष्टे । ऋतू-
नन्यो विदधज्जायते पुनः । चीणिं शतात् चीषहसा-
ण्यग्निं । त्रिंशच्च देवानवचा सपर्यन् ॥ २ ॥

श्रौष्टान् घृतैरास्तृणन् बहिरस्मै । आदिहोतारं
न्यषादयन्त । अग्निनाग्निः समिध्यते । कविर्गृहपति-
र्युवा । हव्यं वाङ्जुह्वास्यः । अग्निर्देवानां जठरं । पूत-
दक्षः कविकृतुः । देवो देवेभिरागमत् । अग्निश्रियो
मरुतो विश्वकृष्टयः । आ त्वेषमुग्रमव ईमहे वयं ॥ ३ ॥

ते स्वानिनो रुद्रिया वर्षनिर्णिजः । सिंहान हेष
कृतवः सुदानवः । यदुत्तमे मरुतो मध्यमे वा । यद्वा-
वमे सुभगासो दिविष्ठ । ततो नो रुद्राउतवानुवस्य* ।
अग्ने वित्ताङ्गविषो यद्यजामः । इडेऽग्निं स्ववसन्नमो-
भिः । इह प्रसप्तो विचयत्कृतं नः । रथैरिव प्रभरे वा-
जयङ्घिः । पुदक्षिणिन्मरुताः स्तोममृध्यां ॥ ४ ॥

श्रुधिश्रुत्कर्णवह्निभिः । देवैरग्ने सयावभिः । आ-

सीदन्तु बर्हिषि । मित्रो वरुणो अर्यमा । प्रातर्थावाणो
अध्वरं । विश्वेषामदितिर्यज्ञियानां । विश्वेषामतिथि-
मानुषाणां । अग्निर्देवानामवआवृणानः । समृडीको
भवतु विश्ववेदाः । त्वेअग्ने सुमतिं भिक्षमाणाः ॥ ५ ॥

दिविश्रवो दधिरे यज्ञियासः । नक्ताच चक्रुषसा
विरूपे । कृष्णञ्च वर्णमरुणञ्च सन्धुः* । त्वामग्नआदि-
त्यासआस्यं । त्वां जिह्वाः शुचयश्चक्रिरे कवे । त्वाः
रातिपाचो अध्वरेषुसश्चिरे । त्वे देवा हविरदन्त्या
हुतं । नित्वा यज्ञस्य । साधनं । अग्ने होतारमृत्विजं ।
वनुषद्देव धीमहि प्रचेतसं ॥ जोरं दूतममर्त्यं ॥ ६ ॥

यज्ञवाहसा सपर्यन् वयमृध्यां भिक्षमाणा प्रचेतस-
मेकञ्च ॥ अनु० १२ ॥

त्रयोदशोऽनुवाकः ।

† तिष्ठा हरी रथआयुज्यमानायाहि । वायुर्न नियु-
तानोअच्छ । पिबास्यन्धो अभिस्तृष्टोअस्मे । इन्द्र स्वाहा
ररिमाते मदाय । कस्य वृषासुते सचा । नियुत्वान्
वृषभोरणत् । वृत्रहा सोमपीतये । इन्द्रं वयं महाध-
ने । इन्द्रमर्भे हवामहे । युजं वृत्रेषु वज्रिणं ॥ १ ॥

* D सन्धुः । † B, C, D, E, यज्ञेऽस्य † ‡ तिष्ठा C.

द्विताये॑ वृ॒च॒हन्त॑मः । वि॒द॒इन्द्रः॑ श॒त॒क्र॒तुः । उ॒प॒-
 नो॒हरि॑भिः सु॒तं । स॒ सूर॒आ॒ज॒न॒यन् ज्योति॑रिन्द्रं । अ॒-
 या॒धि॒या त॒र॒णिर॒द्रि॒ब॒र्हीः । अ॒तेन॑ शु॒ष्मी॒न॒व॒मा॒नो-
 अ॒र्कः । व्यु॒सि॒धो अ॒सो अ॒द्रि॒र्बि॒भेद॑ । उ॒त॒त्प॒दा॒श्व॒श्वि॒यं ।
 य॒दिन्द्र॒नाहु॑पी॒षा । अ॒ग्ने वि॒क्षु * प्र॒ती॒द॒यत् ॥ २ ॥

भ॒रे॒षि॒द्रः सु॒ह॒वः ह॒वाम॑हे । अ॒हो॒मु॒चः सु॒कृतं॑
 दै॒व्यं ज॒नं । अ॒ग्निं मि॒त्रं व॒रु॒णः सा॒तये॑ भ॒गं । द्या॒वा॒पृ॒-
 थि॒वी म॒रुतः॑ स्व॒स्तये॑ । म॒हि॒क्षेच॑ पु॒रु॒श्च॒न्द्रं वि॒वि॒द्वान् ।
 आ॒दि॒त्स॒खि॒भ्यश्च॑ र॒थः स॒मैर॑त् । इन्द्रो॒न्त॒भिर॑ज॒न॒दी॒-
 द्या॒नः सा॒कं । सूर्य॑मु॒षसं॑ गा॒तुम॑ग्निं । उ॒रु॒नो लो॒कम॑-
 नु॒नेषि॑ वि॒द्वान् । सु॒र्व॒ज्योति॑र॒भयः† स्व॒स्ति ॥ ३ ॥

अ॒घा॒त॒इन्द्र॑ स्थ॒वि॒रस्य॑ बा॒ह्व । उ॒प॒स्थे॒याम॑ श॒र॒णा
 बृ॒हन्ता॑ । आ॒नो वि॒श्व॒भि॒रू॒तिभिः॑ स॒जोषाः॑ । ब्र॒ह्म॒-
 जु॒षा॒णो ह॒र्य॑श्च या॒हि । व॒री॒वृ॒ज॒त्स्थ॒वि॒रेभिः॑ सु॒शि॒घ्र ।
 अ॒स्मे॒द॒ध॒व॒णः शु॒ष्मि॒न्द्र । इन्द्रा॑य गा॒व॒आ॒शि॒रं । दु॒-
 दु॒हे व॒ज्रि॒णे म॒धु । य॒त्सी॑मु॒य॒ट्करे॑ वि॒दत् । ता॒स्ते व॒ज्रि॒-
 न्धे॒न॒वो जो॑ज॒युर्नः॑ ॥ ग॒भ॒स्त॒यो नि॒युतो॑ वि॒श्व॒वा॒राः ।
 अ॒ह॒र॒ह॒र्भू॒य॒इ॒जो॒गु॒वा॒नाः । पू॒र्णा इन्द्र॑क्षु॒म॒तो भो॒ज॒-

नस्य । इमां ते धियं प्रभरे महो महीं । अस्य स्तोत्रे
धिषणायते आनजे । तमुत्सवे च प्रसवे च सासद्भिः ।
इन्द्रं देवासः शवसा मदं ननु ॥ ४ ॥

वज्रिणमयत्स्वस्तिजौजयुर्नः सप्त च ॥ अनु० १३ ॥

चतुर्दशोऽनुवाकः ।

पूजापतिः पशून्सृजत । तेऽस्मात् सृष्टाः पराञ्च आ-
यन् । तानग्निष्टोमेन नाम्नोत् । तानुक्थ्येन नाम्नोत् ।
तान्पौडशिना नाम्नोत् । तान्रात्रिया नाम्नोत् । तान्त्स-
न्धिना नाम्नोत् । सोऽग्निमब्रवीत् । इमान्मईप्सेति । ता-
नग्निस्त्रिष्टुता स्तोमेन नाम्नोत् ॥ १ ॥

स इन्द्रमब्रवीत् । इमान्मईप्सेति । तानिन्द्रः पञ्च-
दशेन स्तोमेन नाम्नोत् । स विश्वान् देवानब्रवीत् ।
इमान्मईप्सुतेति । तान् विश्वे देवाः सप्तदशेन स्तोमेन
नामुवन् । स विष्णुमब्रवीत् । इमान्मईप्सेति । तान् वि-
ष्णुरेकविंशेन स्तोमेनाप्नोत् । वारवन्तीर्येनावारयत ॥
इदं विष्णुर्विचक्रमइति व्यक्रमत । यस्मात् पशवः प्र-
प्रेवभ्रंशेरन् । स एतेन यजेत । यदाप्नोत् । तदप्नोर्था-
मस्याप्नोर्थामत्वं । एतेन वै देवाजत्वानि जित्वा । यं

काममकामयन्त तमाप्नुवन् । यं कामं कामयते । त-
मेतेनाप्नोति ॥ २ ॥

स्तोमेन नाप्नोदवारयत नव च ॥ अनु० १४ ॥

पञ्चदशोऽनुवाकः ।

व्याघ्रोऽयमग्नौ चरति प्रविष्टः । ऋषीणां पुत्रोऽभि-
शस्तिपाञ्चयं । नमस्कारेण नमसा ते जुहोमि । मा दे-
वानां मिथुया कर्मभागं । सावीर्हि देव प्रसवाय पित्रे ।
वर्षाणमस्मै वरिमाणमस्मै । अथास्मभ्यः सवितः सर्व-
ताता । दिवे दिव आसुवा भूरिपश्वः । भूतो भूतेषु च-
रति प्रविष्टः । स भूतानामधिपतिर्बभूव ॥ १ ॥

तस्य मृत्यौ चरति राजसूयं । स राजा राज्यमनुम-
न्यतामिदं । येभिः शिल्पैः पप्रथानामदहत् । येभि-
र्द्यामभ्यपिशत् पूजापतिः । येभिर्वाचं विश्वरूपाः सं-
मव्ययत् । तेनेममग्नइहवर्चसा समद्वि । येभिरादित्य-
स्तपति प्रकेतुभिः । येभिः सूर्योददृशे चित्रभानुः ।
येभिर्वाचं पुष्कलेभिरव्ययत् । तेनेममग्नइहवर्चसा
समद्वि ॥ २ ॥

आयं भातु शवसा पञ्च कृष्णीः* । इन्द्र इव ज्येष्ठो भ-

वतु पूजावान् । अस्माञ्चस्तु पुष्कलं चित्रभानु । आयं
पृणक्तु रजसीउपस्थं । यत्ते शिल्पं कश्यप रोचनावत् ।
इन्द्रियावत् पुष्कलं चित्रभानु । यस्मिन्तसूर्या अर्पिताः
सप्त साकं । तस्मिन् राजानमधिविश्रयेमं । द्यौरसि
पृथिव्यसि । व्याघ्रो वैयाघ्रेधि ॥ ३ ॥

विश्रय स्वदिशो महीः । विशस्त्वा सर्व्वा वाञ्छन्तु ।
मा त्वद्राष्ट्रमधिश्रणत् । यादिव्या आपः पयसा सम्ब-
भूवुः । याअन्तरिक्षउतपार्थिवीर्य्याः । तासां त्वा सर्व्वा-
सा रुचा । अभिषिञ्चामि वर्चसा । अभित्वा वर्चसा
सिचं दिव्येन । पयसा सह । यथा सा राष्ट्रवर्द्धनः ॥ ४ ॥

तथा त्वा सविताकरत् । इन्द्रं विश्वाअवीदधन् ।
समुद्र व्यचसज्जिरः । रथीतम रुथीनां । वाजाना
सत्यंतिं पतिं । वसवस्त्वा पुरस्तादभिषिञ्चन्तु गायत्रेण
छन्दसा । रुद्रास्त्वा दक्षिणतोऽभिषिञ्चन्तु चैष्टुमेन छ-
न्दसा । आदित्यास्त्वा पश्चादभिषिञ्चन्तु जागतेन छ-
न्दसा । विश्वे त्वा देवाउत्तरतोऽभिषिञ्चन्त्वानुष्टुमेन
छन्दसा । बृहस्पतिस्त्वोपरिष्ठादभिषिञ्चन्तु पाङ्क्तेन
छन्दसा ॥ ५ ॥

अरुणं त्वा दृक्मुग्रं खजं करं । रोचमानं मरुतामग्रे

अ॒र्चि॒पः । सूर्य॑वन्तं म॒घवा॑नं वि॒षास॑हिं । इन्द्र॑मुक्थ्येषु
नाम॒ ह॒तम॑* हुवेमा* । प्रबा॑हवा॒ सिस्त॑तं जी॒वसे॑नः ।
आ॒नो॒गव्यू॑तिमु॒क्षतं॑ घृ॒तेन॑ । आ॒नो॒जने॑ श्रवयतं युवाना ।
श्रु॒तं मे॑ मि॒त्रावरू॑णा हुवे॒मा । इन्द्र॑स्य ते वीर्य्य॒कृतः॑ ।
बा॒ह्व उ॒पाव॑हरामि ॥ ६ ॥

ब॒भूवा॑व्य॒यत्ते॒नेम॑म॒ग्न इ॒ह व॑र्चसा॒ सम॑ह्वि॒ वैय्या॑घ्रेधि॒
रा॒घ्नव॑र्च॒नः पा॑ह्वे॒न छ॒न्दसो॑पावहरामि ॥ अनु० १५ ॥

षोडशोऽनुवाकः ।

अ॒भि॒प्रेहि॑ वी॒रय॑स्व । उ॒ग्रश्चे॒त्ता स॑प॒त्न॒हा । आ॒ति॒ष्ठ
वृ॒त्रह॑न्तमः । तुभ्यं दे॒वा अ॒धि॒ब्र॒वन् । अ॒कौ न्य॒ङ्काव॑भि॒
तो र॒थंयौ । ध्वा॒न्तं वा॒ताग्र॑मनु॒सञ्च॑रन्तौ । दू॒रे हे॑तिरि॒
न्द्रि॒या वा॒न्प॒त॒त्री । ते नो॒ऽग्नयः॑ प॒प्रयः॑ पा॒रय॑न्तु । नम॑स्तः
ऋ॒षेग॑द । अ॒व्य॒थायै॑ त्वा स्व॒धायै॑ त्वा ॥ १ ॥

मा न॑ इन्द्रा॒भित॑स्त्वदृ॒ष्टारि॑ष्टासः । ए॒वाब्र॑ह्मन्तवेद॒
स्तु । ति॒ष्ठा र॒थे अ॒धि य॒द्वज्र॑हस्तः । आ॒र॒ग्मी॒न्दे॒व यु॒व॒
से॒स्वश्वः॑ । आ॒ति॒ष्ठ वृ॒त्रह॑न्ताति॒ष्ठन्तं॑ परि॒ । अनु॑ त्वेन्द्रो
मद॒त्वन्तु॑ त्वा मि॒त्रावरू॑णौ । द्यौश्च॑ त्वा पृथि॒वी च॒ प्रचे॑
तसा । शु॒को बृ॒हद॑क्षिणा त्वा पिप॑र्तु । अनु॑ स्व॒धा चि॑
किता* सोमो॑ अ॒ग्निः । अनु॑ त्वावतु सवि॒ता स॒वेन॑ ॥ २ ॥

इन्द्रं विश्वाँअवीष्टधन् । समुद्र व्यचसज्जिरः । रथी-
तमः रथीनां । वाजानां सत्यतिं पतिं । परिमासे-
न्याघोषाः । ज्यानां वृज्जन्तु गृध्रवः । मेथिष्ठाः पिन्व-
माना इह । मां गोपतिमभिसंविशन्तु । तन्मेनु मतिर-
नुमन्यतां । तन्माता पृथिवी तत्पिता द्यौः ॥ ३ ॥

तद्वावाणः सोमसुतो मयोभुवः । तदश्विना शृणु-
तः सौभगा युवं । अवते हेडुउदुत्तमं । एना व्याघ्रं परि-
षस्वजानाः । सिःहः हिन्वन्ति महते सौभगाय । स-
मुद्रं न सुहवन्तस्थिवांसं । *मर्मज्यन्ते दीपिनमस्वन्तः ।
उदसा वेतु सूर्यः । उदिदं मामकंवचः । उदिहि देव-
सूर्य ॥ सहवमुना मम । अहं वाचो विवाचनं । मयि
वागस्तु धर्णसिः । यन्तु नदयो वर्षन्तु पर्जन्याः । सुपि-
प्पला ओषधयो भवन्तु । अन्नवतामोदनवतामामि-
ष्टवतां । एषां राजा भूयासं ॥ ४ ॥

स्वधायै त्वा सवेन द्यौः सूर्य सप्त च ॥ अनु० १६ ॥

सप्तदशोऽनुवाकः ।

ये के॒शिनः प्रथ॒माः स॒त्रमा॒सत । येभिरामृतं यदिदं
वि॒रोच॑ते । तेभ्यो जुहोमि बहुधा घृतेन । रायस्पोषे-

णो॒मं व॒र्चसा॒ सः॑सृ॒जाथ । न॒र्ते ब्र॒ह्म॒णस्त॑प॒सो विमो॒कः ।
 द्वि॒नाम्नी॑ दी॒क्षाव॒शिनी॒ ह्यु॒ग्रा । प्र॒केशाः॑ सु॒वर्ते॑ का॒ण्डि॒नो
 भव॑न्ति । तेषां॑ बृ॒ह्मे दी॒शे व॑प॒नस्य॑ ना॒न्यः । आ॒रौ॒ह
 प्रो॒ष्ठं वि॑ष॒ह्रस्व॑ श॒चून् । अ॒वा॒साग्दी॒क्षा व॒शिनी॒ ह्यु॒ग्रा ॥ १ ॥

दे॒हि दक्षि॑णां॒ प्रति॑र॒स्वायुः॑ । अ॒यामु॑च्य॒स्व वरु॑णस्य
 पा॒शात् । ये॒नाव॑प॒त्सवि॒ता क्षु॒रेण॑ । सोम॑स्य॒ राज्ञो॒ वरु॑-
 णस्य॒ वि॒द्वान् । तेन॑ ब्र॒ह्मा॒णो व॑प॒ते द॑म॒स्योर्जे॑मं । र॒य्या
 व॒र्चसा॒ सः॑सृ॒जाथ । मा ते॒ केशा॑न॒नुगा॑द्वच॒रत॑त् । त॒था
 धा॒ता क॑रोतु ते । तुभ्य॑मि॒न्द्रो बृ॒हस्प॑तिः । स॒विता
 व॒र्चश्चा॑द॒धात् ॥ २ ॥

तेभ्यो॑ नि॒धानं॑ बहु॒धा व्यै॑च्छन् । अ॒न्तरा॒द्यावा॑पृथि॒-
 वी अ॒पः सु॒वः । द॒र्भस्त॒म्बे वी॒र्य्य॑कृ॒ते नि॒धाय॑ । पौ॒ःस्ये॑-
 ने॒मं व॒र्चसा॒ सः॑सृ॒जाथ । बलं॑ ते बा॒हुवोः॑ स॒विते॑* द॒धा-
 तु । सोम॑स्त्वान॒क्तु प॑र्यसा घृ॒तेन॑ । स्त्रीषु॑ रू॒पम॑श्वि॒नै-
 तन्नि॑धत्तं । पौ॒ःस्ये॑ने॒मं व॒र्चसा॒ सः॑सृ॒जाथ । यत्सी॑मन्तं
 क॒ङ्कत॑स्ते लि॒लेख॑ । यद्वा॑ क्षु॒रः प॑रि॒वव॑र्ज॒ वप॑स्ते ॥
 स्त्रीषु॑ रू॒पम॑श्वि॒नैतन्नि॑धत्तं । पौ॒ःस्ये॑ने॒मः सः॑सृ॒जाथो
 वी॒र्य्ये॑ण ॥ ३ ॥

अवासाग्दीक्षा वशिनी ह्युग्रा दधाद्वपस्ते द्वे च ॥

अनु० १७ ॥

* ये केशिनो नर्त्त॑ मा ते बलं॑ यत्सीमन्तं॑ पञ्च ॥

अष्टादशोऽनुवाकः ।

इन्द्रं॑ वै स्वाविशो॑ मरुता॒ नापा॑चायन् । सोऽन॑पचा-
य्यमान॒ एतं॑ वि॒घ्नम॑पश्यत् । तमा॑हरत् । तेना॑यजत ।
तेनै॒वासां॑ तः सः॑स्त॒म्भं व्य॑हन् । यद्य॑हन् । तद्विघ्न॑स्य
विघ्न॑त्वं । वि॒पाप॑मानं॒ आतृ॑व्यः हते । य॒एतेन॑ यज॑ते ।
यउ॑चैनमे॒वं वेद॑ ॥ १ ॥

यः॑ राजा॑नं वि॒शोना॑प॒चार्ये॑युः । यो वा॑ ब्राह्म॒णस्त-
म॑सा पा॒पाना॑ प्रा॒वृत्तः॑ स्यात् । स॒एतेन॑ यजेत । वि॒घ्ने-
नै॒वैन॑द्वि॒हत्य॑ । वि॒शामा॑धिपत्यं गच्छति । तस्य॑ द्वे द्वाद्-
श॒स्तोत्रे॑ भव॑तः । द्वे च॑तुर्वि॒ंशे । औ॒द्भिद्य॑मे॒व तत् । एत-
द्वै क्षत्र॑स्यौद्भिद्यं । यद॑स्मै स्वावि॒शो बलिः॑ हर॑न्ति ॥ २ ॥

हर॑न्त्यस्मै वि॒शो बलिः॑ । ऐ॒नम॑प्रति॒ख्यातं॑ गच्छति ।
य॒एवं वेद॑ । पु॒बाहु॑वा॒अग्रे॑ क्ष॒त्राण्या॑ते॒पुः । तेषा॑मिन्द्रः
क्ष॒त्राण्या॑दत्त । न वा॒इमा॑नि क्ष॒त्राण्य॑भूव॒न्निति॑ । तन्न-

ष्टा॒चा॒णां नक्ष॒त्र॒त्वं । आ॒श्रे॒य॒सो आ॒र्त॒व्यस्य॒ तेज॑इन्द्रि॒यं
ध॒त्ते । य॒ए॒तेन॒ यज॑ते । यउ॑चैनमे॒वं वेद॑ ॥ ३ ॥

तद्यथा॑ ह॒ वै स॑च॒क्रिणौ॑ क॒ल्प॒कावु॑पाव॒हितौ॑ स्यातां ।
ए॒वमे॒तौ यु॒गं तौ॒ स्तोमौ॑ । अ॒यु॒ष्टु स्तोमे॑षु क्रियेते ।
पा॒प्म॒नोऽप॑हृत्यै । अप॑पा॒प्मानं॑ आ॒र्त॒व्यः ह॑ते । य॒ए॒तेन॒
यज॑ते । यउ॑चैनमे॒वं वेद॑ । तद्यथा॑ ह॒ वै सू॒त॒ग्राम॑ण्यः ।
ए॒वं छ॒न्दा॑सि । ते॒ष्वसा॑वा॒दित्यो॑ वृ॒हती॒रभ्यू॑ढः ॥ ४ ॥

स॒तो वृ॑हतीषु स्तुवते स॒तो वृ॑हन् । प॒जया॑ प॒शुभि॑-
र॒सा॒नीत्ये॒व । व्य॒ति॒ष॒क्ताभिः॑ स्तुवते । व्य॒ति॒ष॒क्तं वै श्व॑चं
वि॒शा । वि॒शैवैनं॑ श्व॒चेण॑ व्य॒ति॒प॒जति॑ । व्य॒ति॒ष॒क्ताभिः॑ स्तु-
वते । व्य॒ति॒ष॒क्तो वै ग्रा॑म॒णीः स॒ जा॒तैः । स॒ जा॒तैरे॒वैनं॑
व्य॒ति॒प॒जति॑ । व्य॒ति॒ष॒क्ताभिः॑ स्तुवते । व्य॒ति॒ष॒क्तो वै पु॑रुषः
पा॒प्म॒भिः ॥ व्य॒ति॒ष॒क्ताभिरे॒वास्य॑ पा॒प्म॒नो नु॑दते ॥ ५ ॥

वेद॑ ह॒रन्त्ये॒नमे॒वं वेदा॑भ्यू॒ढः पा॒प्म॒भिरे॒कञ्च॑ ॥

अनु० १८ ॥

वि॒ष्ट॒द्यदा॑ग्ने॒योऽग्नि॑मु॒खा हृ॒र्द्वि॒र्यदा॑ग्ने॒य आ॑ग्ने॒यो न॒वै
सोमे॑न॒ यो वै सोमे॑नै॒व गो॑स॒वः सि॒र्हेऽभि॑प्रेहि॒ मित्र॑-
व॒ई॒नः पु॒जाप॑ति॒स्ता ओ॒द॒नं पु॒जाप॑ति॒रका॑मयत ब॒हो-

भू॒द्यान॒ग॒स्त्यो॒स्याज॒रा॒स॒स्ति॒ष्ठा ह॒री॒ प॒जाप॑तिः प॒शून्
व्याघ्रोऽभि॒प्रेहि॑ वृ॒त्र॒हन्त॑मो॒ ये के॒शिन॑ इ॒न्द्रं वा॒अष्टा॑
द॒श ॥ १८ ॥

त्रि॒ष्ट॒द्यो वै सोमे॑नायुर॒सि वि॒श्वायु॑र्ब॒हुर्भ॑वति॒ ति॒ष्ठा
ह॒रीर॑थ॒ आ॒यं भा॑तु तेभ्यो॒ नि॒धान॑ प॒ट्षष्टिः ॥ ६६ ॥
ह॒रिः ओम् ॥

इति सप्तमोऽध्यायः ॥

हरिः ॐ ॥

द्वितीयकाण्डे अष्टमप्रपाठके

प्रथमोऽनुवाकः ।

पो॒वोऽन्ना॑ रयि॒वृधः॑ सु॒मे॒धाः । श्वे॒तः सि॑प॒क्ति नि॒युः
ता॒मभि॒श्रीः । ते वा॒यवे॑ स॒म॒न॒सो वि॑त॒स्युः । वि॒श्वेऽन्त॑रः
स्व॒प॒त्यानि॑ चक्रुः । रा॒येनु॑ यं ज॒ज्ञत् रो॑द॒सीउ॒मे । रा॒ये
दे॒वी धि॒षणा॑धातिदे॒वं । अ॒धा वा॒युं नि॒युतः॑ स॒श्रत॑स्वाः ।
उ॒तश्वे॑तं वसु॒धितिं॑ नि॒रे॒के । आ॒वा॒यो प्र॑याभिः । प्र॒वा॒
युम॑च्छां वृ॒हती॑ म॒नीषा ॥ १ ॥

बृ॒ह॒द्र॒यिं वि॒श्ववा॑राः रथ॒प्रां । द्यु॒त॒द्यामा॑ नि॒युतः॑
प॒त्य॒मानः । क॒विः क॒विमि॑ य॒ज्ञसि॑ प्र॒यज्यो॑ । आ॒नो नि॒
यु॒द्धिः श॒तिनी॑भिर॒ध्वरं॑ । स॒ह॒स्रिणी॑भि॒रुप॑याहि य॒ज्ञं ।

वायो॑ऽअ॒स्मिन् ह॒विषि॑ मा॒दय॑स्व । यू॒यं पा॑तः स्व॒स्तिभिः॑
स॒दानः॑ । प्र॒जाप॑ते न त्वदे॒तान्य॑न्यः । वि॒श्वा जा॒तानि॑ प॒रि॒ना ब॑भूव । यत्का॑मास्ते जुहु॒मस्तनो॑ अस्तु ॥ २ ॥

व॒यः॑ स्या॒म प॑त॒यो र॒यीणां॑ । र॒यीणां॑ प॒तिं य॑ज॒तं बृ॒हन्तं॑ । अ॒स्मिन् भ॑रे नृ॒तमं॑ वाज॑सातौ । पु॒जाप॑तिं प्रथ॒म॒जामृ॑तस्य । य॒जाम॑ दे॒वम॑धि॒नो ब्र॑वीतु । प्र॒जाप॑ते त्वं
नि॒धियाः॑ पु॒रा॒णः । दे॒वानां॑ पि॒ता ज॑नि॒ता पु॒जानां॑ ।
प॒तिर्वि॒श्वस्य॑ जग॑तः प॒र॒स्याः । ह॒विनो॑ दे॒ववि॒हवे॑ जुष॑स्व ।
तवे॒मे लो॒काः पु॒दिशो॑ दि॒शश्च॑ ॥ ३ ॥

प॒रा॒वतो॑ नि॒वत॑उ॒द्धत॑श्च । प्र॒जाप॑ते वि॒श्वसृ॒ज्जीव॑ध॒न्यद्दं॑ नो दे॒व । प॒ति॒ह॒र्यं ह॒व्यं । पु॒जाप॑तिं प्रथ॒मं य॒ज्जि॒यानां॑ । दे॒वाना॑म॒ग्रे य॑ज॒तं य॑ज॒ध्वं । स नो॑ द॒दातु॑ द्र॒वि॒णः सु॒वीर्य्यं॑ । रा॒यस्यो॑षं वि॒ष्यतु॑ नाभि॒म॒स्मे । यो रा॒य॒ईशे॑ शत॒दाय॑उ॒व॒थ्यः । यः प॑शूनाः र॑क्षि॒ता वि॑ष्ठि॒तानां॑ ।
पु॒जाप॑तिः प्रथ॒म॒जा॒कृत॑स्य ॥ ४ ॥

स॒हस्र॑धा॒माजु॑षताः ह॒विर्नः॑ । सो॒मा पू॑षणे॒मौ दे॒वौ ।
सो॒मा पू॑ष॒णा र॑ज॒सो वि॒मानं॑ । स॒प्तच॑क्रः रथ॒मवि॑श्व॒मि॒न्वं । वि॒पू॒वृ॒तं म॑न॒सा यु॑ज्य॒मानं॑ । तं जि॒न्वथो॑ वृष॒णा
प॒ञ्चर॑श्मिं । दि॒व्य॒न्यः स॒दनं॑ च॒क्रउ॒च्चा । पृ॒थि॒व्याम॒न्यो

अध्यन्तरिक्षे । तावत्सम्यं पुरुवारं पुरुषु । रायस्पोषं
विष्यतां नाभिमस्मे ॥ ५ ॥

धियं पूषा जित्वतु विश्वमिन्वः । रयिः सोमो रयि-
पतिर्दधातु । अवतु देव्यदितिरनर्वा । बृहद्वदेम वि-
दथे सुवीराः । विश्वान्यन्यो भुवना जजान । विश्वम-
न्यो अभिचक्ष्माण इति । सोमा पूषणाववतं धियं मे ।
युवभ्यां विश्वाः पृतेना जयेम । उदुत्तमं वरुणास्तम्नाद्यां ।
यत्किञ्चेदं कितवासः ॥ अवते हेडस्तत्त्वायामि । आदि-
त्यानामवसानदक्षिणा । धारयन्त आदित्यासंस्तिक्षो
भूमीर्धारयन् । यज्ञो देवानां शुचिरपः ॥ ६ ॥

मनीषास्तु चर्त्तस्यास्मे कितवासश्चत्वारि च ॥ अनु० १ ॥

द्वितीयोऽनुवाकः ।

ते शुक्रासः शुचयो रश्मिवन्तः । सीदन्नादित्या अधि-
बर्हिषि प्रिये । कामेन देवाः सरथं दिवो नः । आयान्तु
यज्ञमुपनो जुषाणाः । ते सूनवोऽदितेः पीव सामिषं ।
घृतं पिब्वत् प्रतिहर्ष्यं नृतेजाः । प्रयज्ञिया यजमानाय ये
सुरे । आदित्याः कामं पितुमन्तमस्मे । आनः पुत्रा आदि-
तेर्यान्तु यज्ञं । आदित्यासः पृथिभिर्देवयानैः ॥ १ ॥

अ॒स्म का॒मं दा॒शुपे॑ स॒न्नम॑न्तः । पु॒रोडा॑शं घृ॒तव॑न्तं
जु॒पन्तां । स्त॒भाय॑त नि॒र्घृति॑ः से॒धता॑ म॒तिं । प्र॒श्मि-
भि॒र्यत॑माना अ॒मृधाः । आ॒दि॒त्याः का॒म प्र॑य॒तां व॑षट्-
क॒तिं । जु॒पध्वं॑ नो ह॒व्यदा॑तिं यज॒त्राः । आ॒दि॒त्यान् का-
म॒मव॑से हु॒वेम । ये भू॒तानि॑ ज॒नय॑न्तो वि॒चि॒ख्युः । सी॒द-
न्तु पु॒त्रा अ॒दि॒तेरु॒पस्थं॑ । स्ती॒र्णं ब॒र्हिर्ह॑वि॒रद्या॑य दे॒वाः ॥ २ ॥

स्ती॒र्णं ब॒र्हिः सी॒दता॑ य॒ज्ञे अ॒स्मिन् । धा॒जाः से॑ध॒न्तो
अ॒म॒ति॒न्दुरे॑वां । अ॒स्मभ्यं॑ पु॒त्रा अ॒दि॒तेः प्र॑य॒ः स॒त । आ-
दि॒त्याः का॒मह॑वि॒षो जु॑षा॒णाः । अ॒ग्ने न॑य॒ सु॒पथा॑ रा॒ये-
अ॒स्मान् वि॒श्वानि॑ दे॒व व॒युना॑नि वि॒द्वान् । यु॒यो॒ध्य॒स्म-
ज्जु॑हुरा॒णमे॑नः । भू॒यि॒ष्ठां ते॒ नम॑उ॒क्तिं वि॑धेम । प्र॒वः
शु॒क्राय॑ भा॒नवे॑ भर॒ध्वं । ह॒व्यं म॒ति॒च्चा॒ग्नये॑ सु॒पूतं॑ ॥ ३ ॥

यो दै॒व्यानि॑ मा॒नु॒पा ज॒नू॒षि । अ॒न्तर्वि॑श्वानि वि-
ज्ञना॒जिगा॑ति । अ॒च्छा॒गिरो॑ म॒तयो॑ दे॒वय॑न्तीः । अ॒ग्निं
य॑न्ति द्र॒वि॒णं भि॑क्ष॒माणाः । सु॒सन्दृ॑शः सु॒प्रती॑कः
स्व॒च्च । ह॒व्यवा॑ह॒मर॑तिं मा॒नु॒पाणां॑ । अ॒ग्ने त्वम॑स्मद्यु-
यो॒ध्यमा॑वाः । अ॒न॒ग्नि॒त्रा अ॒भ्यम॑न्त कृ॒ष्टीः । पु॒नर॑स्मभ्यः
* स॒वि॒ताय॑ दे॒व । क्ष्मां॑ वि॒श्वेभिर॑जरेभिर्यज॒त्र ॥ ४ ॥

अग्ने त्वं पारया नव्योऽस्मान् । स्वस्तिभिरतिदु-
र्गाणि विश्वा । पूश्च पृथ्वी बहुला न उर्वी । भवा तोका-
य तनयाय शंयोः । प्रकारवो मननावच्यमानाः । दे-
वद्रीचीन्नयथ देवयन्तः । दक्षिणाणावाद्वाजिनी प्रच्ये-
ति । हविर्भरन्त्यग्रये घृताची । इन्द्रं नरो युजे रथं । ज-
गृभ्णते दक्षिणमिन्द्रहस्तं ॥ ५ ॥

वसूयवो वसुपते वसूनां । विद्महि त्वा गोपतिः
शूरगोनां । अस्मभ्यं चित्रं वृषणः रयिं दाः । तवेदं
विश्वमभितः पश्यं । यत् पश्यसि चक्षसा सूर्यस्य ।
गवामसि गोपतिरेक इन्द्र । भक्षीमहि ते प्रयतस्य
वस्वः । समिन्द्रो मनसा नेषि गोभिः । सः सूरिभि-
र्मघवन्तः स्वस्था । सं ब्रह्मणा देवकृतं यदस्ति ॥ ६ ॥

सं देवानां सुमत्या यज्ञियानां । आराच्छत्रुमपे-
बाधस्व दूरं । उग्रो यः शम्भः पुरुहूत तेन । अस्मे धेहि
यवमज्ञोमदिन्द्र । कृधी धियं जरित्रे वाजरतां । आ-
वेधसः सहि शुचिः । बृहस्पतिः प्रथमं जायमानः । महो
ज्योतिषः परमे व्योमन् । सप्तास्यस्तु विजातो रवेण ।
विसृतरश्मिरधमत्तमांसि ॥ ७ ॥

बृहस्पतिः समजयद्वसूनि । महो वृजान् गोमते

दे॒व॒ए॒पः । अ॒पः सि॒पास॒न्त्सु॒वर॒ प्र॒ती॒त्तः । वृ॒ह॒स्प॒तिर्ह॒-
 न्य॒मि॒त्र॒म॒कः । वृ॒ह॒स्प॒ते॒ पर्य्ये॒वा पि॒त्रे । आ॒नो दि॒वः पा॒-
 वी॒र॒वी । इ॒मा जु॒ह्वा॒ना य॒स्ते स्त॒नः । सर॑स्व॒त्य॒भि॒नो॒ने॒-
 पि । इ॒यः शु॒षे॒भिर्वि॒स॒खा इ॒वा॒रु॒जत् । सा॒नु॒ गि॒री॒णां
 त॒वि॒षे॒भि॒रू॒र्मि॒भिः ॥ पा॒रा॒व॒द्घ्नी॒म॒व॒से सु॒व॒क्ति॒भिः ।
 सर॑स्व॒ती॒मा॒वि॒वा॒से म॒धी॒ति॒भिः ॥ ८ ॥

दे॒व॒या॒नैर्दे॒वाः सु॒पू॒तं य॒ज॒च ह॒स्त॒म॒स्ति॒ त॒मा॒स्यू॒-
 र्मि॒भिर्द्वे॒च ॥ अ॒नु० २ ॥

तृतीयोऽनुवाकः ।

सो॒मो धे॒नुः सो॒मो अ॒र्व॒न्त॒मा॒शुं । सो॒मो वी॒रं क॑-
 र्म॒ण्यं द॒दा॒तु । सा॒द॒न्यं वि॒द॒थ्यः स॒मे॒यं । पि॒तुः अ॒व॒णं
 यो द॒दा॒श॒द॒स्रै । अ॒षा॒ढं यु॒त्सु॒ त्वः सो॒म॒क्र॒तु॒भिः । या॒ते
 धा॒मा॒नि ह॒वि॒षा य॒ज॒न्ति । त्वमि॒मा ओष॑धीः सो॒म॒वि॒-
 श्वाः । त्वम॒पो अ॒ज॒न॒य॒स्त्व॒ङ्गाः । त्वमा॒त॒त॒न्यो॒र्व॒न्त॒रि॒क्षं ।
 त्वं ज्यो॒ति॒षा वि॒त॒मो॒व॒व॒र्थ ॥ १ ॥

या॒ते धा॒मा॒नि दि॒वि या॒ पृ॒थि॒व्यां । या प॒र्व्व॒ते॒षोष॑-
 धी॒षु । ते॒भि॒नो॒ वि॒श्वैः सु॒म॒ना अ॒हे॒डन् । रा॒ज॒न्त्सो॒म
 प्र॒ति॒ह॒व्या गृ॒भा॒य । वि॒ष्णो॒र्नु॒कं त॒द॒स्य प्रि॒यं । प्र॒त॒द्वि॒ष्णुः ।

प॒रो मा॒त्रया॑ त॒नुवा॑ वृ॒धान । न ते॑ म॒हि त्वम॑न्व॒श्रुव॑-
न्ति । उ॒भे ते॑ वि॒द्मर॑ज॒सी पृ॒थिव्या॑ वि॒ष्णो दे॒व त्वं । प॒र-
मस्य॑ वि॒त्से ॥ २ ॥

वि॒च॒क्रमे॑ चि॒र्दे॒वः । आ॒ते म॒हो यो जा॒त ए॒व । अ॒भि-
गो॒त्राणि॑ । अ॒भि॒स्पृ॒धो मिथ॑ती॒ररि॑षण्यन् । अ॒मि॒त्रस्य॑
व्यथ॑या म॒न्युमि॑न्द्र । आ॒भि॒र्वि॒श्वा अ॒भि॒यु॒जो वि॒षू चीः ।
आ॒र्य्याय॑ वि॒शेव॑ता॒रीर्दा॑सीः । अ॒यः ऋ॒ग्वेअ॒ध॒जय॑न्नु-
त॒घ्नन् । अ॒यमु॑त प्र॒कृणु॑ते यु॒धागाः । य॒दा स॒त्यं कृ॑णु॒ते
म॒न्युमि॑न्द्रः ॥ ३ ॥

वि॒श्वं दृ॒ढं भ॑यत् ए॒जद॑स्मात् । अ॒नु स्व॑धा॒मक्ष॑रं ना-
पो॒अस्य॑ । अ॒वर्द्ध॑त म॒ध्य॒आना॑ व्या॒नां । स॒धी॒चीने॑न
मन॑सा तमि॒न्द्र ओ॒जि॒ष्ठेन॑ । ह॒न्म॑ना॒हं न॒भिद्यू॑न् । म-
रु॒त्वन्तं॑ वृष॒भं वा॒वृ॒धानं॑ । अ॒क॒वारिं॑ दि॒व्यः श॑समि॒न्द्रं ।
वि॒श्वासा॑ह॒मव॑से नू॒तना॑य । उ॒ग्रः स॑हो॒दामि॑ह-
तः हु॑वेम । जनि॑ष्ठा उ॒ग्रः स॑ह॒से तुरा॑य ॥ ४ ॥

म॒न्द्रओ॒जि॒ष्ठो बहु॑लाभि॒मानः॑ । अ॒वर्द्ध॑न्नि॒न्द्रं मरु॑-
त॒श्चि॒द्वच॑ । मा॒ता यद्वी॑रं द॒धन॑द्वनि॒ष्ठा । क॑ स्या॒वो म-
रु॒तः स्व॑धा॒सोत् । यन्मा॑मेकः स॒मध॑त्ता हि ह॒त्यै । अ॒हः
ह्यु॒ग्रस्त॑वि॒षस्तु॑ वि॒ष्मान् । वि॒श्वस्य॑ श॒चो॒रन॑मं व॒ध॒स्त्रैः ।

वृचस्य त्वाश्वसथा दीपमाणाः । विश्वे देवाश्च जहुर्ये स-
खायः । मरुद्भिरिन्द्र सख्यं ते अस्तु ॥ ५ ॥

अथेमा विश्वाः पृतना जयासि । वधीं वृचं मरुत-
इन्द्रियेण । स्वेन भार्मेन तविषो बभूवान् । अहमेता-
मनवे विश्वश्चन्द्राः । सुगाअपश्चकर वज्रबाहुः । स यो
वृषा वृष्णिषेभिः समोकाः । महो दिवः पृथिव्याश्च
सम्राट् । सतो न सत्त्वा हव्यो भरेषु । मरुत्वान्नो भव-
त्विन्द्र ऊती । इन्द्रो वृचमंतरहचतूर्य्ये ॥ ६ ॥

अनाधृष्यो मघवा शूरइन्द्रः । अन्वेनं विशो अमदन्त
पूर्वीः । अयः राजा जगतश्चर्षणीनां । स एव वीरः स
उ वीर्य्यावान् । स एकराजो जगतः परस्याः । यदा वृच-
मंतरच्छूरइन्द्रः । अथाभवदमिताभिकृतूनां । इन्द्रो
यज्ञं वर्द्धयन् विश्ववेदाः । पुरोडाशस्य जुपताः हविर्नः ।
वृचं तीर्त्वा दानवं वज्रबाहुः ॥ ७ ॥

दिशो दःहदृःहिता दःहणेन । इमं यज्ञं वर्द्धयन्
विश्ववेदाः । पुरोडाशं प्रतिगृभ्णात्विन्द्रः । यदा वृचम-
तरच्छूरइन्द्रः । अथैकराजो अभवज्जनानां । इन्द्रो
देवांश्चम्बरहत्य आवत् । इन्द्रो देवानामभवत् पुरो-
गाः । इन्द्रो यज्ञे हविषा वावृधानः । वृचतूर्य्या अभ-

यः शर्म यः सत् । यः सप्त सिन्धूः रदधात् पृथिव्यां ॥
यः सप्त लोकानकृणोद्दिशश्च । इन्द्रो हविष्मान्त्सगणो
मरुद्भिः । वृत्रतूष्णीं यज्ञमिहोपयासत् ॥ ८ ॥

ववर्थ वित्सइन्द्रस्तु रायास्तु वृत्रतूयै वज्रबाहुः पृ-
थिव्यां चीणि च ॥ अनु० ३ ॥

चतुर्थोऽनुवाकः ।

इन्द्रस्तरस्वानभिमातिहोयः । हिरण्यवाशीरि-
पिरः सुवर्षाः । तस्य वयः सुमतौ यज्ञियस्य । अपि
भद्रेऽसौ मनसे स्याम । हिरण्यवर्णो अभयं कृणोतु ।
अभिमातिहेन्द्रः पृतनासु जिष्णुः । स नः शर्म चिवरूथं
वियः सत् । यूयं पातस्वस्तिभिः सदानः । इन्द्रस्तुहि
वज्रिणः स्तोमपृष्ठं । पुरोडाशस्य जुपताः हविर्नः ॥
॥ १ ॥

हत्वाभिमातीः पृतनाः सहस्वान् । अथाभयं कृणु-
हि विश्वतो नः । स्तुहि शूरं वज्रिणमप्रतीतं । अभि-
मातिहनं पुरुहूतमिन्द्रं । यएकइच्छतपतिर्जनेषु । तस्मा
इन्द्राय हविराजुहोत । इन्द्रो देवानामधिपाः पुरो-
हितः । दिशां पतिरभवद्वाजिनीवान् । अभिमातिहा-

तविपः स्तुविष्मान् । अस्मभ्यं चित्रं वृषणं रयिं दातु ॥ २ ॥

यद्दमे द्यावापृथिवी महित्वा । बलेनाहहृदभि-
मातिहेन्द्रः । स नो हविः प्रतिगृभ्णातु रातर्ये । देवानां
देवो निधिपानो अव्यात् । अनवस्ते रयं वृष्णे यत्ते ।
इन्द्रस्य नु वीथ्याण्यहन्नहिं । इन्द्रे यातो वसि तस्य
राजा । शमस्य च शृङ्गिणो वज्रबाहुः । सेदुराजाक्षेति
चर्पणीनां । अरान्न नेमिः परिता बभूव ॥ ३ ॥

अभिसिधो अजिगादस्य शचून् । वितिग्मेन वृष-
भेणापुरोभेत् । सं वज्रेणास्तृजदृचमिन्द्रः । प्र स्वां पति*-
मतिरच्छाशदानः । विष्णुं देवं वरुणमूतये भगं । मे-
दसा देवा वपया यजध्वं । तानो यज्ञमार्गतं विश्वधेना ।
प्रजावदस्मे द्रविणे ह धत्तं । मेदसा देवा वपया यजध्वं ।
विष्णुञ्च देवं वरुणञ्च रातिं ॥ ४ ॥

तानो अमीवा अपबाधमानौ । इमं यज्ञं जुषमा-
णावुपेतं । विष्णू वरुणायुवमध्वराय नः । विशे जनाय
महि शर्मं यच्छतं । दीर्घं प्रयज्य हविषा वृधाना । ज्यो-
तिषा रातीर्दहतं तमाहसि । ययोरोजसा स्कमिता र-

जा॑सि । वी॒र्यै॑भिर्वी॒रत॑मा॒शचि॑ष्ठा । याप॒त्येते॒ अप्र॑ती-
त्ता स॒होभिः॑ । विष्णूँ॑ अ॒गन्व॑रुणा पू॒र्वह॑तौ ॥ ५ ॥

विष्णूँ॑ वरुणावभि॒शस्ति॒ पावा॑ । दे॒वा य॑जन्त ह॒विषा॑
घृ॒तेन॑ । आ॒पामी॑वाः से॒धतः॑ र॒क्षस॑श्च । अथा॑धत्तं य-
ज॒मानाय॑ श॒न्योः । अः॑होमु॒चा वृ॒षभा॑सुप्र॒तूती॑ । दे॒-
वानां॑ दे॒वत॑मा॒शचि॑ष्ठा । विष्णूँ॑ वरुणा॒ प्रति॑ह॒र्यत॑न्नः ।
इ॒दं न॒रा प्र॑य॒तमू॒तय॑ ह॒विः । म॒ही नु॑ द्यावा॒पृथि॒वी इ॒ह
ज्ये॑ष्ठे । रु॒चा भ॑वताः शुच॒यद्भि॒र्ऋकः॑ ॥ ६ ॥

यत्सीं॑ वरि॒ष्ठे वृ॒हती॑ विमि॒न्वन् । नृ॒वज्ज्ञो॒क्षा प॑प्रथा-
नेभि॒रेवैः॑ । प्रपूर्व॑जे पि॒तरा॑नव्य॒सीभिः॑ । गो॒र्भिः कृ॑णु-
ध्वः स॒दने॑ ऋ॒तस्य॑ । आ॒नो द्या॒वापृ॑थि॒वी दै॒व्येन॑ । जने॑न
या॒तम॑हि॒वां वरू॑थं । स॒इत्स्व॒पा भु॑वने॒ष्ठास॑ । य॒दुमे॑ द्या-
वा॒पृथि॒वी ज॒जान॑ । उ॒र्वी ग॑भीरे रज॒सी सु॑मे॒के । अ-
वः॑शे धीरः श॒च्या स॑मैरत् ॥ ७ ॥

भूरि॑ द्वे अ॒चर॑न्ती चर॒न्तं । प॒द्वन्तं॑ ग॒र्भम॑प॒दी द॑धा-
ते । नित्य॒न्न सू॒नुं पि॒त्रोरु॒पस्थे॑ । तं पि॒पृतः॑ रोद॒सी स-
त्य॒वाचं॑ । इ॒दं द्या॒वापृ॑थि॒वी स॒त्यम॑स्तु । पि॒त॒र्मा॒त॒र्यदि॑-
होप॑ब्रुवे वां । भू॒तं दे॒वाना॑मव॒मे अवो॑भिः । विद्या॑मे॒घं
वृ॒ज्जनं॑ जी॒रदा॑नुं । उ॒र्वी पृ॒थ्वी ब॑हु॒ले दू॒रे अ॑न्ते । उप॑-

द्रुवे नमसा यज्ञेऽस्मिन् ॥ दधाते ये सुभगेऽसु प्रतूर्तो ।
 द्यावा रक्षतं पृथिवी नो अम्वात् । याजाता ओपधयो-
 ऽतिविश्वाः परिष्ठाः । या ओपधयः सोमराज्ञीरश्वाव-
 तोऽसौमवतो । ओपधीरिति मातरोऽन्यावैऽन्या-
 मवतु ॥ ८ ॥

हविर्नोदादभूव रातिं पूर्व्वहतावकरैरदस्मिन् पञ्च
 च ॥ अनु० ४ ॥

पञ्चमोऽनुवाकः ।

शुचिन्नु स्तोमः अथद्वृचं । उभा वामिन्द्राग्नी प्रचर्ष-
 णिभ्यः । आष्टचहणा गीर्भिर्विप्रः । ब्रह्मणस्पते त्वम-
 स्य यन्ता । सूक्तस्य बोधितनयश्च जिन्व । विश्वं तद्भद्रं
 यद्वन्ति देवाः । बृहददेम विदथे सुवीराः । सईः
 सत्येभिः सखिभिः शुचिभिः । गोधाय संविधेनसैरत-
 र्दत् । ब्रह्मणस्पतिर्दृषभिर्वराहैः ॥ १ ॥

धर्मस्वेदेभिर्द्रविणं व्यानत् । ब्रह्मणस्पतेरभवद्यथा
 वशं । सत्यो मन्धुर्महि कर्मा करिष्यतः । योग उदाजत्
 सदिवेविचाभजत् । महीवरीतिः शवसासरत् पृथक् ।
 इन्धानोऽग्निं वनवदनुष्यतः । कृतब्रह्माशू शुवद्रात-

हव्यइत् । जातेन जातमतिस्तत्प्रसृते । यं यं युजं
 कृणुते ब्रह्मणस्पतिः । ब्रह्मणस्पते सुयमस्य विश्वहा ॥
 ॥ २ ॥

रायः स्याम रथ्यो विवस्वतः । वीरेषु वीराः उपपृङ्-
 ग्धि नस्त्वं । यदीशानो ब्रह्मणा वेषि मे हव । सद्जनैर्न
 सविशा सजन्मना । सपुत्रैर्वाजम्भरते धना नृभिः । दे-
 वानां यः पितरमाविवासति । श्रद्धामना हविषा ब्र-
 ह्मणस्पतिं । यास्ते पूषन्नावोऽन्तः । शुक्रं ते अन्यसूपे
 माश्राशः । प्रपथे पथामजनिष्ट पूषा ॥ ३ ॥

प्रपथे दिवः प्रपथे पृथिव्याः । उभे अभिपुयतम
 सधस्ये । आच पराच चरति प्रजानन् । पूषा सुबन्धु-
 र्दिव आ पृथिव्याः । इडस्पतिर्मघवाद्दस्म वचीः । तं देवा-
 सो अददुः सूर्यायै । कामेन कृतं तव सः स्वञ्च । अजा-
 अः पशुपावाजबस्त्यः । धियं जित्वा विश्वे भुवनेऽर्पितः ।
 अघ्नां पूषा शिथिरामुदरीरुजत् ॥ ४ ॥

सञ्चक्ष्णाणो भुवना देवईयते । शुचीवो हव्या मरु-
 तः शुचीनां । शुचिः हि नोम्यध्वरः शुचिभ्यः । वृतेन
 सत्यमृतसाप आयन् । शुचिजन्मानः शुचयः पावकाः ।
 प्रचित्रमर्कं कृणुते तुराय । मारुताय स्वतवसे भरध्वं ।

ये सहासि सहसा सहन्ते । रेजते अग्ने पृथिवी मखे-
भ्यः । अश्लेषा मरुतः खादयो वः ॥ ५ ॥

वक्षः सुरक्माउपशिश्रियाणाः । विविद्युतो न वृष्टि-
भीरुचानाः । अनु स्वधामायुधैर्यच्छमानाः । यावः
शर्म शंसमानाय सन्ति । त्रिधातूनि दाशुषे यच्छताधि ।
अस्मभ्यं तानि मरुतो वियन्त । रयिं नो धत्त वृषणः सु-
वीरं । इमे तुरं मरुतो रामयन्ति । इमे सहः सहस-
आनमन्ति । इमे शस्सं वनुष्यतो नयान्ति ॥ ६ ॥

गुरुद्वेपोअररुषे दधन्ति । अरा इवेदचरमा अहे-
व । प्र प्रजायन्ते अकवामहोभिः । पृश्नेः पुत्रा उपमा-
सोरभिष्ठाः । स्वया मत्या मरुतः संमिमिक्षुः । अनु ते
दायि महइन्द्रियाय । सत्रा ते विश्वमनु वचहृत्ये । अनु
क्षत्रमनु सहो यजत्र । इन्द्र देवेभिरनु ते नृषह्ये । य
इन्द्र शुषो मघवन्ते अस्ति ॥ ७ ॥

शिक्षा सखिभ्यः पुरुहूत नृभ्यः । त्वं हि दृढा मघ-
वन् विचेताः । अपावृधि परिवृत्तिन्नराधः । इन्द्रो
राजा जगतश्चर्षणीनां । अधिक्षमि विषुरूपं यदस्ति ।
ततो ददातु दाशुषे वसनि । चोद्द्राध उपस्तुतश्चिद-
वाक् । तमुं धृहि योअभिभूत्योजाः । वन्वन्नवानः पुरु-

हूतइन्द्रः । आपाढमुग्रः सह मानमाभिः ॥ गीर्भिर्वर्द्ध
 वृषभं चर्षणीनां । स्थूरस्य रायो वृहतो यईशे । तमु-
 ष्वाम विदथेऽपिन्द्रं । यो वायुना जयति गोमतीषु ।
 प्रधृष्णुया नयति वस्योऽञ्च । आते शुषो वृषभएतु
 पश्चात् । ओत्तरा दधरागा पुरस्तात् । आ विश्वतो
 अभिसमेत्वर्वाङ् । इन्द्रद्युम्नः सुवर्वङ् ह्यस्मे ॥ ८ ॥

वराहैर्विश्वहाजनिष्ट पूषोदरीवृजत् खादयोवः पा-
 न्यस्याभिर्नव च ॥ अनु० ५ ॥

षष्ठाऽनुवाकः ।

आ देवो यातु सविता सुरत्नः । अन्तरिक्षप्रावहमा-
 नोऽश्वैः । हस्ते दधानो नयां पुरूणि । निवेशयञ्च
 प्रसुवञ्च भूमं । अभीष्टतं कर्शनैर्विश्वरूपं । हिरण्यशम्यं
 यजतो बृहन्तं । आस्थाद्रथः सविता चित्रभानुः । कृ-
 ष्णारजाऽसि तविषीं दधानः । सद्यानो देवः सविता
 सवाय । आसा विषद्वसुपतिर्वसूनि ॥ १ ॥

विश्रयमाणोऽमतिमुरूचीं । मर्त्तभोजनमधरास
 तेन । विजनाञ्छयावाः शितिपादो अख्यन् । रथः हि-
 रण्यप्रउगं वहन्तः । शश्वद्दिशः सवितुदव्यस्य । उपस्थे

विश्वा भुव॑नानि तस्युः । विसु॑प॒र्णा अ॒न्तरि॑क्षाण्यस्यत् ।
ग॒भीर॑वे॒पा असु॑रः सु॒नीथः । के॒दीनी॑ः सूर्यः कश्चि॑-
केत । क॒तमां द्याः रश्मि॑र॒स्या त॑तान ॥ २ ॥

भगं धियं वाजयन्तः पुरन्धि । नराशः सोऽग्रास्पति-
नो॑ अव्यात् । आयेवामस्य सङ्गये रयीणां । प्रिया देव-
स्य सवितुः स्याम । आनो विश्वे अस्कागमन्तु देवाः ।
मित्रो अर्थ्यमा वरुणः सजोषाः । भुवन् यथा नो विश्वे
वृधासः । करन्त्सुषाहा वियुरन्नश्वः । शन्नो देवा वि-
श्वदे॒वा भवन्तु । शः सर॑स्वती सह धीभिरस्तु ॥ ३ ॥

शमभिपाचः शमुरातिपाचः । शन्नो दिव्याः पा-
थि॒वाः शन्नो॑ अ॒र्थाः । ये स॑वि॒तुः स॒त्यस॑वस्य विश्वे ।
मित्रस्य वृते वरुणस्य देवाः । तेऽसौ भगं वीरवज्रो मद-
घ्नः । दधातन् द्रविणं चित्रमस्मे । अग्ने पाहि दूत्यं वारि-
षेण्यः । देवाः अच्छा ब्रह्म कृतागणेन । सरस्वतीं म-
रुतो अश्विनापः । यस्मि देयान् रत्नधेयाय विश्वान् ॥

॥ ४ ॥

द्यौः पितः पृथिवि मातरध्रुक् । अग्ने आतर्वसवो-
मृडतानः । विश्व आदित्या अदिते सजोषाः । अस्मभ्यः
शर्मं बहुलं वियन्त । विश्वे देवाः शृणुते मः हवं मे ।

येअन्तरिक्षे यउपद्यविष्ठ । येअग्निजिह्वा उतवा यज-
चाः । आसद्यास्मिन् बर्हिषि मादयध्वं । आवां मित्रा-
वरुणा हव्यजुष्टिं । नमसा देवा ववसावष्ट्यां ॥ ५ ॥

अस्माकं ब्रह्म पृतनासु सद्या । अस्माकं वृष्टिर्दिव्यासु
पारा । युवं वस्त्राणि पीबसा वसाथे । युवोरच्छिद्राम-
न्तवो ह सर्गाः । अवातिरतमन्तानि विश्वा । ऋतेन
मित्रावरुणा सचेथे । तत्सुवां मित्रावरुणा महित्वं ।
ईर्मातस्थुषीरहभिर्दुदुहे । विश्वाः पिन्वथ स्वसरस्य-
धेनाः । अनुवामेकः पविराववर्त्ति ॥ ६ ॥

यदः हिष्ठं नातिविदे सुदानू । अच्छिद्रः शर्म भुव-
नस्य गोपा । ततो नो मित्रावरुणाववीष्टं । सिपास-
न्तो जीगिवाः सः स्याम । आनो मित्रावरुणा हव्य-
दातिं । घृतैर्गव्यूतिमुक्षतमिडाभिः । प्रतिवामत्र वर-
माजनाय । पृणीतमुद्रो दिव्यस्य चारोः । प्रवाहवा सि-
सृतं जीवसे नः । आनो गव्यूतिमुक्षतं घृतेन ॥ ७ ॥

आनोजने अवयतं युवाना । श्रुतं मे मित्रावरुणा
हवेमा । इमा रुद्राय स्थिरधन्वने गिरः । क्षिप्रेषवे दे-
वाय स्वधाम्ने । अषाढाय सहमानाय मीढुषे । ति-
ग्मायुधाय भरता शृणोतन । त्वा दत्तेभीरुद्र शन्तमे-

भिः । श्रुतं हि माअशीय भेषजेभिः । व्यस्मद्वेषो वितरं
व्यः हः । व्यमीवाः श्वातयस्वा विषूचीः ॥ ८ ॥

अहंन् बिभर्षि मा नस्तोके । आते पितर्मरुताः सु-
न्ममेतु । मा नः सूर्यस्य सन्दृशो युयोथाः । अभिनो वीरो
अर्व्वति क्षमेत । प्रजायेमहि रुद्र पुजाभिः । एवाबभ्रो
वृषभ चेकितान । यथा देव न हृणीषे न हः सि । हाव-
नश्रून् रूद्रेह बोधि । बृहद्वदेम विदथे सुवीराः । प-
रिणो रुद्रस्य हेति स्तुहि श्रुतं ॥ मीढुष्टमाहंन् बिभर्षि ।
त्वमग्ने रुद्र आवो राजानं ॥ ९ ॥

वसूनि ततानास्तु विश्वान्वदत्यां ववर्त्ति घृतेन विषू-
चीः श्रुतं द्वे च ॥ अनु० ६ ॥

सप्तमोऽनुवाकः ।

सूर्यो देवीमुषसः रोचमानामर्यः । न योषामभ्ये-
ति पश्चात् । यत्रानरो देवयन्तो युगानि । वितन्वते
प्रतिभद्राय भद्रं । भद्राअश्वा हरितः सूर्यस्य । चित्रा-
एदग्वा अनुमाद्यासः । नमस्यन्तो दिवआपृष्ठमस्युः ।
परि द्यावापृथिवी यन्ति* सद्यः । तत्सूर्यस्य देव-
त्वं तन्महित्वं । मध्याकर्त्तोर्विततः सञ्जभार ॥ १ ॥

यदेदयुक्तहरितः सधस्थात् । आद्रात्री वासस्तनु-
 तेसिमसै । तन्मित्रस्य वरुणस्याभिचक्षे । सूर्यो रूपं क-
 णुते द्यौरुपस्थे । अनन्तमन्यदृशदस्य* पाजः । कृष्णम-
 न्यद्वरितः सम्भरन्ति । अद्या देवाउदिता सूर्यस्य । नि-
 रःहसः पिपृतान्निरवद्यात् । तन्नो मित्रो वरुणो माम-
 हन्तां । अदितिः सिन्धुः पृथिवी उत द्यौः ॥ २ ॥

दिवोरुक्मउरुचक्षा उदेति । दूरेअर्थस्तरणिभ्राज-
 मानः । नूनं जनाः सूर्येण प्रसूताः । आयन्नर्थानि कृ-
 णवन्नपासि । शन्नो भव चक्षसा शन्नो अह्ना । शं भा-
 नुना शःहिमा शं घृणेन । यथा शमसै शमसहुरोणे ।
 तत्सूर्य्य द्रविणं धेहि चित्रं । चित्रं देवानामुदगादनीकं ।
 चक्षुर्मित्रस्य वरुणस्याग्नेः ॥ ३ ॥

आपा द्यावापृथिवी अन्तरिक्षं । सूर्य्यआत्मा जग-
 तस्तस्थुषश्च । त्वष्टा दधत्तन्नस्तुरीयं । त्वष्टा वीरं पिश-
 ङ्गरूपः । दशेमं त्वष्टुर्जनयन्त गर्भं । अतन्द्रासो युवतयो
 बिभर्चं । तिग्मानीकः स्वयंशसं जनैषु । विरोचमानं
 परिषीन्नयन्ति । आ विष्ट्यो वर्द्धते चारुरासु । जिह्वा-
 नामूर्ध्वः स्वयंशाउपस्थे ॥ ४ ॥

उ॒भे त्वष्टुर्वि॑भ्यतु॒र्जाय॑मानात् । पृ॒तीची॑ सि॒ःहं प्र॑ति॒-
 जोप॑येते । मि॒त्रो ज॒नान् प्र॑समि॒त्र । अ॒यं मि॒त्रो न॑म॒स्यः
 सु॒शेवः॑ । राजा॑ सु॒क्षत्रो॑ अ॒जति॑ष्ट वे॒धाः । तस्य॑ व॒यः सु॑-
 म॒तौ य॒ज्ञिय॑स्य । अपि॑ भ॒द्रेऽसौ॑ म॒नसे॑ स्याम । अ॒न॒मो-
 वास॑ इ॒डया॑ म॒दन्तः॑ । मि॒तज्म॑वो वरि॑व॒न्ना* पृ॑थि॒व्याः ।
 आ॒दि॒त्यस्य॑ वृ॒तमु॑प॒क्ष्यन्तः॑ ॥ ५ ॥

व॒यं मि॒त्रस्य॑ सु॒म॒तौ स्या॑म । मि॒त्रं न॑ई॒ःशि॒म्या गो॑षु
 ग॒व्यव॑त् । स्वा॒धियो॑ वि॒दये॑अ॒स्वजी॑जनन् । अ॒रे॑ जय॒-
 ता॒ः रो॑द॒सी पा॑ज॒सा गि॒रा । प्र॑ति॒पि॒यं य॑ज॒तं ज॒नुषा॑-
 म॒वः । म॒हाः आ॑दि॒त्यो न॑म॒सोप॑स॒द्यः । या॒त य॑ज्ज॒नो
 गृ॒णते॑ सु॒शेवः॑ । तस्मा॑ए॒तत्प॒न्य॑त॒मा य॑जुष्टं । अ॒ग्नौ मि॒-
 चा॒य ह॒विरा॑जु॒होत॑ । आ॒वाः र॒थो रो॑द॒सीव॑द॒धानः॑ । ॥
 ॥ ६ ॥

हि॒र॒ण्यो दृ॑ष॒भिर्या॑त्व॒श्वैः । घृ॒तव॑र्त्त॒निः प॒वि॒भीरु॑-
 चा॒नः । इ॒षां वो॒ढा नृ॑प॒तिर्वी॑जिनी॒वान् । सर्प॑प्र॒थानो॑
 अ॒भिप॑च्च भू॒म । चि॒बन्धु॑रो म॒नसा॑ या॒तु यु॑क्तः । वि॒शो-
 ये॒न ग॑च्छ॒थो दे॒व॒यन्तीः॑ । कु॒चाचि॑द्याम॒मश्वि॑ना द॒धा-
 ना । स्व॒श्वा य॑श॒सा या॑त॒म॒र्वाक् । द॒स्त्रा॒निधिं॑ मधु॒-

मन्तं पिबाथः । विवाः रथोवध्वायादमानः ॥ ७ ॥

अन्तान्दिवो बाधते वर्त्तनिभ्यां । युवोः श्रियं परियो-
पा दृणीत । सूरौ दुहिता परितक्मियायां । यद्देवयन्त-
मवथः शचीभिः । परिघ्नः सर्वां मनावां वयोगां । यो
हस्यवाः रथिरावस्तउस्ताः । रथो युजानः परिया-
ति वर्त्तिः । तेन नः शंयोरुपसोव्युष्टौ । न्यश्विना वहतं
यज्ञे अस्मिन् । युवं भुज्युमवविद्धः समुद्रे ॥ ८ ॥

उद्दृहथुरणीसो अस्विधानैः । पतत्रिभिरअमैरव्य-
थिभिः । दः सनाभिरश्विना पारयन्तां । अग्नीषोमा
योअघवां । इदं वचः सपर्य्यति । तस्मै धत्तः सुवीर्य्यं ।
गवां पोषः स्वश्वियं । योअग्नीषोमा हविषा सपर्य्यत् ।
देवद्रीचा मनसा यो घृतेन । तस्य वृतः रक्षतं पात-
मः हंसः ॥ ९ ॥

विशे जनाय महि शर्म यच्छतं । अग्नीषोमाय आहु-
तिं । योवां दशाङ्गविष्कृतिं । सपूजया सुवीर्य्यं । विश्व-
मायुर्व्यश्रवत् । अग्नीषोमा चेति तद्दीर्य्यं वां । यदमुष्णी-
तमवसं पणिं गोः । अवातिरतं प्रथयस्य शेषः । अवि-
न्दतं ज्योतिरेकं बहुभ्यः । अग्नीषोमाविमः सुमेऽग्नी-
षोमा हविषः प्रस्थितस्य ॥ १० ॥

ज॒भार॒द्यौर॒ग्रेरु॒पस्थ॑ उ॒पक्ष्य॑न्तो ब॒द्धधा॑नो याद॒मानः॑
समु॒द्रेऽह॑सः प्र॒स्थित॑स्य ॥ अ॒नु० ७ ॥

अष्टमोऽनुवाकः ।

अ॒हम॑स्मि प्रथ॒मजा॑च्युतस्य । पूर्॒व्वं दे॒वेभ्यो॑ अ॒मृत॑स्य
नाभिः । यो मा द॑दाति स॒द्दे॒वमा॑वाः । अ॒हम॑न्न॒मन्न॑-
म॒दन्त॑मग्नि । पूर्॒व्वम॑ग्रेरपि द॒हत्य॑न्नं । यत्तो हा॑साते
अ॒हमु॑त्तरेषु । व्या॒त्तम॑स्य प॒शवः॑ सु॒जम्भं॑ । प॒श्यन्ति॑
धी॒राः प्र॑चरन्ति पा॒काः । ज॒हाम्य॑न्यं न ज॒हाम्य॑न्यं ।
अ॒हम॑न्नं व॒शमि॑च्छरामि ॥ १ ॥

स॒मा॒नम॑र्थं प॒र्ये॑मि भु॒ञ्जत् । को॒मा॒मन्नं॑ म॒नुष्यो॑द-
येत । परा॑के अ॒न्नं नि॑हितं लो॒कए॑तत् । वि॒श्वैर्दे॒वैः पि॒-
तृभिर्गु॑प्तमन्नं । यद॒द्यते॑ लु॒प्यते॑ यत्प॒रोष्य॑ते । श॒त॒तमी॑
सा त॒नूर्मे॑ बभूव । म॒हान्तो॑ च॒रू स॑कृद्गु॒धेन॑ प॒ग्रौ । दि॒-
व॒च्च॒ पृ॒श्नि पृ॒थि॒वीच्च॑ सा॒कं । तत् संपि॑बन्तो नमि॑नन्ति
वे॒धसः॑ । नैतद्भू॒यो भव॑ति नो कनी॑यः ॥ २ ॥

अ॒न्नं प्रा॑णम॒न्नम॑पा॒नमा॑हुः । अ॒न्नं मृ॒त्युं तमु॑ जी॒-
वा॒तुमा॑हुः । अ॒न्नं बृ॒ह्मा॒णो ज॒रसं॑ वदन्ति । अ॒न्नमा॑हुः
पू॒जन॑नं पू॒जानां॑ । मो॒घम॑न्नं वि॒न्दते॑ अ॒प्र॒चेताः॑ । स॒त्यं

ब्रवीमि वधइत्सतस्य । नार्यमणं पुष्यति नो सखायं । के-
वलाद्यो भवति केवलादी । अहं मेघस्तनयन् वर्षन्न-
स्मि । मामदन्त्यहमइयमन्यान् ॥ ३ ॥

अहः सदमृतो भवामि । मदादित्याअधि सव्वं
तपन्ति । देवीं वाचमजनयन्त यद्वाग्वदन्ती । अनन्ता-
मन्तादधिनिर्मितां महीं । यस्यां देवा अदधुर्भोजना-
नि । एकाक्षरा द्विपदाः षट्पदाश्च । वाचं देवा उप-
जीवन्ति विश्वे । वाचं देवा उपजीवन्ति विश्वे । वाचं ग-
न्धर्वाः पशवो मनुष्याः । वाचीमा विश्वा भुवनान्यपि-
ता ॥ ४ ॥

सा नोहवँ जुषतामिन्द्रपत्नी । वागक्षरं प्रथमजा
कृतस्य । वेदानां मातामृतस्य नाभिः । सा नो जुषा-
णोपयज्ञमागात् । अवन्ती देवी सुहवा मे अस्तु । या-
मृषयो मन्त्रकृतो मनीषिणः । अन्वैच्छन्देवास्तपसा अ-
मेण । तां देवीं वाचः हविषा यजामहे । सा नो दधातु
सुकृतस्य लोके । चत्वारि वाक्परिमिता पदानि ॥ ५ ॥
तानि विदुर्ब्राह्मणा य मनीषिणः । गुहा चीणि नि-
हिता नेऽङ्गयन्ति । तुरीयं वाचो मनुष्या वदन्ति । अङ्ग-
याग्निः समिध्यते । अङ्गया विन्दते हविः । अङ्गां भगस्य

मूर्धनि । वचसा वेदयामसि । पियः अङ्गे ददतः ।
पियः अङ्गे दिदासतः । पियं भोजेषु यज्वसु ॥ ६ ॥

इदं मउदितं कधि । यथा देवाअसुरेषु । अङ्गामु-
ग्रेषु चक्रिरे । एवं भोजेषु यज्वसु । अस्माकमुदितं कधि ।
अङ्गां देवा यजमानाः । वायुगोपा उपासते । अङ्गाः
हृदययाकूत्या । अङ्गया हूयते हविः । अङ्गां प्रातर्ह-
वामहे ॥ ७ ॥

अङ्गां मध्यन्दिनं परि । अङ्गाः सूर्यस्य निमुचि ।
अङ्गे अङ्गापयेह मा । अङ्गा देवानधिवस्ते । अङ्गा विश्व-
मिदं जगत् । अङ्गां कामस्य मातरं । हविषा वर्डयाम-
सि । ब्रह्मजज्ञानं प्रथमं पुरस्तात् । विसीमतः सुरुचो-
वेनआवः । सबुद्धिया उपमा अस्यविष्ठाः ॥ ८ ॥

सतश्च योनिमसतश्च विवः । पिता विराजामृपभो-
रयीणां । अन्तरिक्षं विश्वरूपआविवेश । तमकैरभ्य-
र्चन्ति वत्सं । ब्रह्मसन्तं ब्रह्मणा वर्डयन्तः । ब्रह्मदेवा-
नजनयत् । ब्रह्म विश्वमिदं जगत् । ब्रह्मणः क्षुचं नि-
र्मितं । ब्रह्म ब्राह्मणआत्मना । अन्तरस्मिन्निमे लोकाः ॥
॥ ९ ॥

अन्तर्विश्वमिदं जगत् । ब्रह्मैव भूतानां ज्येष्ठं । तेन

कोऽर्हति स्पृङ्गितुं । ब्रह्मन्देवास्त्वयस्त्रिंशत् । ब्रह्मन्निद्र-
प्रजापती । ब्रह्मन् ह विश्वा भूतानि । नावीवान्तः समा-
हिता । चतस्रश्चाशाः प्रचरन्त्वग्रयः । इमं नो यज्ञं न-
यतु प्रजानन् । घृतं पिबन् नजरः सुवीरं ॥ १० ॥

ब्रह्म समिद्धवत्याहुतीनां । आ गावोऽग्नमनुत भद्र-
मक्रन् । सीदन्तु गोष्ठे रणयन्त्वस्मे । पूजावतीः पुरुरूपा
इह स्युः । इन्द्राय पूर्वीरुषसो दुहानाः । इन्द्रो यज्वने
पृणते च शिक्षति । उपेद्ददाति नस्वं मुषायति । भूयो
भूयो रयिमिदस्य वर्द्धयन् । अभिन्ने खिल्ले निदधाति
देवयुं । न तानंशन्ति न ताञ्चवी ॥ ११ ॥

गावो भगो गाव इन्द्रो मेऽच्छात् । गावः सोमस्य
प्रथमस्य भक्षः । इमा या गावः सजनास इन्द्रः । इच्छा-
मीद्धुदा मनसा चिदिन्द्रं । यूयं गावो मेदयथा कृशं
चित् । अश्लीलं चित् कृणुथात् सुप्रतीकं । भद्रं गृहं कृ-
णुथ भद्रवाचः । बृहद्वोवय उच्यते सभासु । पूजावतीः
सूयवसः रुशन्तीः । शुद्धाऽपः सुप्रपाणे पिबन्तीः ॥ मा-
वस्तेन ईशतमाघशः । परिवोहेती रुद्रस्य वज्रात् ।
उपेदमुपपचनं । आसुगोषूपृच्यतां । उपर्षभस्य रेत-
सि । उपेन्द्र तव वीर्ये ॥ १२ ॥

च॒रामि॒ कनी॑यो॒न्यान्पि॑ता प॒दानि॒ यज्व॑सु ह॒वा-
म॒हे वि॒ष्ठा लो॒काः सु॒वीर॒मर्वा॑ पिब॑न्तीः पट् च॥ अनु०८॥

नवमोऽनुवाकः ।

ता सूर्या॑चन्द्र॒मसा॑ वि॒श्वभृ॑त्तमा म॒हत् । तेजो॑ वसु॑म-
द्राज॑तो दि॒वि । सा॒मा॒त्मा ना॑चरतः सा॒मचा॑रिणा ।
ययो॑र्व्रतं न म॒मे जा॑तु दे॒वयोः॑ । उ॒भाव॑न्तौ परि॑यात-
श्च॒म्या । दि॒वो न र॒श्मीः स्तनु॑तो व्य॒र्णवे॑ । उ॒भा भु॑व॒न्ती
भुव॑ना क॒विक्र॑तू । सूर्या॑नचन्द्रा॒चर॑तो ह॒ताम॑ती । प-
तोद्यु॑मद्वि॒श्ववि॑दा उ॒भा दि॒वः । सूर्या॑ उ॒भा च॒न्द्रम॑सा
विच॑क्षणा ॥ १ ॥

वि॒श्ववा॑रा वरि॒वो भा॑ वरे॒ण्या । ता नो॑ऽवतं मति॒मन्ता॑
महि॑व्रता । वि॒श्वव॑प॒री पु॒तर॑णात॒रन्ता॑ । सु॒वर्वि॑दा द-
श॒ये भू॑रि॒रश्मी॑ । सूर्या॑ हि च॒न्द्रा वसु॑त्वेष दर्श॑ता । म॒न-
स्वि॒नो भा॑नु॒चर॑तो नु सं दि॒वं । अ॒स्य अ॒वो न॒द्यः सप्त॑-
बि॒भ्रति॑ । द्या॒वा क्षा॑मा पृथि॒वी दर्श॑तं वपुः । अ॒स्मे सूर्या॑
चन्द्र॒मसा॑भि॒चक्षे॑ । अ॒द्भे क॒मिन्द्र॑चरतो विच॑र्तुरं ॥ २ ॥

पूर्वा॑परं च॒रतो॑ मा॒ययै॑तौ । शि॒शू क्रीड॑न्तौ परि॑-
यातो॒अध्व॑रं । वि॒श्वान्य॑न्यो भुव॑नाभि॒चष्टे॑ । ऋ॒तून॑न्यो

वि॒दध॑ज्जायते पुनः । हि॒र॑ण्यव॒णीः शु॑चयः पाव॒का
यासा॑ः राजा । यासां दे॒वाः शि॒वेन॑ मा चक्षु॑षा पश्यत ।
आपो॑ भ॒द्रा आ॑दित्य॒श्यामि॑ । नास॑दासी॒न्नो सदा॑सीत्
त॒दानीं॑ । नासी॒द्रजो॑ नो॒व्योमा॑ प॒रोयत् । कि॒मा व॑रीवः
कु॒हक॑स्य श॒र्मन् ॥ ३ ॥

अ॒म्भः कि॒मासी॑द्ग॒हनं॑ ग॒भीरं॑ । न मृ॒त्युर॒मृतं॑ तर्हि
न । रात्रि॑या अ॒ह्नासीत् प्र॑केतः । आनी॑द्वा॒तः स्व॒-
धया॑ तदेकं । तस्मा॑द्वा॒न्यं न परः॑ किञ्च नास॑ । तम॑आ॒-
सीत् तम॑सा गूढम॒ग्रे प्र॑केतं । स॒लिल॑ः स॒र्वमा॑ इ॒दं ।
तु॒च्छेना॑म्बपि॒हितं॑ यदासीत् । तम॑स॒स्तन्महि॑नाजा॒य-
तैकं॑ । का॒मस्तद॑ग्रे स॒मव॑र्त्तताधि ॥ ४ ॥

मन॑सो रे॒तः प्रथ॑मं यदासीत् । स॒तो ब॑न्धुम॒सति॑
नि॒र॒वि॒दन् । हृ॒दि पु॒तोष्या॑ क॒वयो॑ मनी॒षा । ति॒र॒श्ची॒नो
वि॒त॒तो र॒श्मिरे॑षां । अ॒धस्वि॑दासीद्दु॒परि॑ स्वदासीत् ।
रे॒तो॒धा आ॑सन्महि॒मान॑ आसन् । स्व॒धा अ॒वस्ता॑त् प्र॒-
य॒तिः प॒रस्ता॑त् । को॒अ॒द्वा वे॒द॒कइ॒ह प्र॑रोचत् । कुतः
आजा॑ता कुत॒इयं॑ वि॒सृष्टिः॑ । अ॒र्वाग्दे॒वा अ॒स्य वि॒स-
र्ज॑नाय ॥ ५ ॥

अथा॒को वे॒द्यत॑ आ ब॒भूव॑ । इ॒यं वि॒सृष्टि॑र्यत आ

बभूव । यदि वा दधे यदि वा न । योअस्याध्यक्षः परमे
व्योमन् । सो अङ्ग वेद यदि वा न वेद । किंस्विद्वनं क-
उ स वृक्षआसीत् । यतो द्यावापृथिवी निष्टतक्षुः । म-
नीषिणो मनसा पृच्छतेदु तत् । यदध्यतिष्ठद्भुवनानि
धारयन् । ब्रह्मवनं ब्रह्म सवृक्षआसीत् ॥ ६ ॥

यतो द्यावापृथिवी निष्टतक्षुः । मनीषिणो मनसा
विब्रवीमि वः । ब्रह्माध्यतिष्ठद्भुवनानि धारयन् । पात-
रग्निं पातरिन्द्रं हवामहे । पातर्मित्रावरुणा पातर-
श्विना । पातर्भगं पूषणं ब्रह्मणस्पतिं । पातः सोममुत-
रुद्रं हुवेम । पातर्जितं भगमुग्रं हुवेम । वयं पुत्रम-
दितेर्यो विधत्ता । आध्रश्चिद्यं मन्यमानस्तुरश्चित् ॥
॥ ७ ॥

राजा चिद्यं भगं भक्षीत्याह । भग प्रणेतर्भग सत्यरा-
घः । भगे माधियमुदवददन्तः । भगप्राणो जनय गो-
भिरश्वैः । भग प्रवृभिर्नृवन्तः स्याम । उतेदानो भगवन्तः
स्याम । उतप्रपित्व उत मध्ये अह्ना । उतोदितामघव-
न्तसूर्यस्य । वयं देवानां सुमतौ स्याम । भगएव भग-
वाअस्तु देवाः ॥ ८ ॥

तेन वयं भगवन्तः स्याम । तं त्वा भग सर्व्वइज्जो

हवीमि । स नो भगं पुर॒ए॒ता भवे॒ह । सम॑ध्व॒रायो॒पसो॑
नमन्त । द॒धि॒क्रा॒वे॒व शु॒चये॑ प॒दाय॑ । अ॒र्वा॒ची॒नं व॑सुवि॒-
दं भगं॑ नः । रथ॑मि॒वाश्वा॑ वाजिन॒श्चाव॑हन्तु । अ॒श्वाव॑-
तो॒र्गोम॑तीर्न उ॒षासः॑ । वी॒रव॑तीः स॒दमु॑च्छन्तु भ॒द्राः ।
घृ॒तं दु॒हाना॑ वि॒श्वतः॑ प्रपी॑नाः ॥ यू॒यं पा॑तस्व॒स्तिभिः॑
सदा॑नः ॥ ६ ॥

वि॒च॒क्ष॒णा वि॑च॒र्तुर॑ः श॒र्मन्नि॑धिवि॒सर्ज॑नाय॒ ब्रह्म॑-
वनं॒ ब्रह्म॑ सवृ॒क्षआ॑सीत्तुरश्चि॒देवाः॑ प्रपी॑ना एक॑च्च ॥
अनु० ६ ॥

पी॒वो॒न्नन्ते॑ शु॒क्रासः॑ सोमो॑ धे॒नुमि॑न्द्र॒स्तर॑स्वान्छुचि॒-
मा दे॒वो या॑तु सू॒र्यो दे॒वीम॑हम॒स्मि ता॑ सू॒र्याच॑न्द्रम॒सा
नव॑ ॥ ६ ॥

पी॒वो॒न्नाम॑मे॒ त्वं पा॑रयानाधृष्यः शुचि॒न्नु स्तोमं॑ वि॒-
अ॒य॑मा॒णो दि॒वो॒रु॒क्मो॒न्नं प्रा॒णं ता॑ सू॒र्याच॑न्द्रम॒सा नव॑-
सप्त॑तिः ॥ ७६ ॥ हरिः॑ ॐ ॥

इति द्वितीयकाण्डः ॥

भाधवीये वेदार्थप्रकाशे तैत्तिरीय-ब्राह्मणभाष्यम् ।

आद्यकाण्डे प्रथमप्रपाठके

प्रथमोऽनुवाकः ।

श्रीगणेशाय नमः ।

हरिः ॐ ।

वागीशाद्याः सुमनसः सर्वार्थानामुपक्रमे ।

यन्नत्वा कृतकृत्याः सुखन्नमामि गजाननम् ॥ १ ॥

यस्य निःश्रुतिर्य वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥ २ ॥

यत्कटाक्षेण तद्रूपं दधदुक्कमहीपतिः ।

आदिशन्माधवाचार्यं वेदार्थस्य प्रकाशने ॥ ३ ॥

ये पूर्वोत्तरमीमांसे ते व्याख्यायतिसङ्ग्रहात् ।

कपालुर्माधवाचार्यो वेदार्थं वक्तुमुद्यतः ॥ ४ ॥

व्याख्याता सुखबोधाय तैत्तिरीयकसंहिता ।

तद्ब्राह्मणं व्याकरिष्ये सुखेनार्थविबुद्धये ॥ ५ ॥

यद्यपि संहितायां “इषेलोर्जीत्वा” इत्यादीनां दर्शपूर्णमास-
मन्त्राणामादौ समाम्नातत्वात् तद्व्याख्यानरूपे ब्राह्मणे पौरोडा-
शिककाण्डमादौ पठितव्यन्तथापि दर्शपूर्णमासयोरारहवनीयाद्य-
ग्निसापेक्षत्वादग्नीनां चाधानसाध्यत्वात् प्रथमकाण्डस्याद्ये प्रपा-
ठकेऽग्न्याधानविधिरुच्यते । यद्यपि ‘कृत्तिकास्त्रग्निमादधीत’ इत्य-

यमेव आधानब्राह्मणस्य उपसङ्गमस्तथापि संहितायां ग्रहकाण्डे
 शुक्रामन्यग्रहप्रचारार्थानां मन्त्राणामनुकलेनात्र वक्तव्यत्वात् तेषा-
 द्वाशासनीयफलप्रतिपादकत्वेन मङ्गलरूपत्वादाद्यानुवाके तान्
 परिशिष्टान् मन्त्रानभिदधानोऽर्थान्मङ्गलाचरणं सम्पादयति ।
 ‘ब्रह्म सन्धत्तं’ इत्यादिना ॥ ब्रह्मशब्दो जगत्कारणे परमात्मनि
 मुख्यतया वेदे प्रयुज्यते । तथाचैतरेयिणः स्वकीयोपनिषदि समा-
 मनन्ति ‘प्रज्ञा प्रतिष्ठा प्रज्ञानं ब्रह्म’ इति । (३अ०।३क०) । तैत्ति-
 रीयाश्च ‘सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म’ इति । (२ब्रह्मी।१अ०) वाजसनेयि-
 नश्च ‘विज्ञानमानन्दं ब्रह्म’ इति* । एवं सति ब्रह्मशब्दप्रतिपादके-
 ऽस्य वर्षगात्रके परब्रह्मणि सहसा बुद्धिस्थत्वादर्थान्मङ्गलाचरणं
 सम्पाद्यते । तस्य ब्रह्मणः प्रतिपादकत्वेन वेदोऽपि ब्रह्मशब्दस्यार्थः ।
 ततो ग्रन्थादौ वेदपुरुषोऽनुसृतो भवति । तादृशस्य वेदाध्ययना-
 ध्यापनयोर्मुख्याधिकारसम्पादिका ब्राह्मणजातिरपि ब्रह्मशब्द-
 स्यार्थः, सोऽयमत्र मन्त्रे विवक्षितः । उत्तरवाक्यगतचत्रशब्दसाह०
 चर्यात् । एवं सत्यत्र प्रतिपाद्यत्वेनाविवक्षितोऽपि परमात्मा सह-
 सा प्रतीयमानो विघ्नपरिहारादिरूपं मङ्गलं सम्पादयति । यथा
 ब्राह्मणभोजनार्थमानीयमानस्य दधिकुम्भस्य दर्शनेन ग्रामा-
 न्तरे जिगमिषूणां मङ्गलं तद्वत् । तस्मादाद्यानुवाके ‘ब्रह्म
 सन्धत्तं’ इत्यादि मन्त्राणामाम्नानं युक्ततरम् । मन्त्रविनियोगं
 चापस्तम्बो दर्शयति । अपरेणोत्तरेण वेदेर्यद्वावरत्नी चासन्धत्ते ॥
 “ब्रह्म सन्धत्तं तन्मे जिवन्तम् । चत्र५ सन्धत्तं तन्मे जिवन्तम् ।

* एतत् प्रमाणं वाजसनेयसंहितायां न दृश्यते ।

इषः सन्धत्तं तां मे जिवत्तम् । ऊर्जः सन्धत्तं तां मे जिवत्तम् ।
रयिः सन्धत्तं तां मे जिवत्तम् । पुष्टिः सन्धत्तं तां मे जिवत्तम् ।
प्रजाः सन्धत्तं तां मे जिवत्तम् । पशून् सन्धत्तं तान्मे जिवत्तम्”
इति ॥ अथाध्वर्युः शुक्रपात्रं प्रतिप्रस्थाता मन्थिपात्रञ्चादाय
उत्तरे वेदेः पश्चाद्भागोऽवस्थापयतः स्वहस्तस्थिते पात्रे परस्पर-
संसृष्टे कुरुतः । यद्वा स्वकीयावरत्नी परस्परसंसृष्टौ कुरुतः । हे
ग्रहो युवां ‘ब्रह्म’ यजमानसम्बन्धिनीं ब्राह्मणजातिं ‘सन्धत्तं’ स्वा-
चित्तधर्मादाहितं यथा न भवति तथा सम्पादयतम् । किञ्च मे
तद्ब्रह्म मदीयां ब्राह्मणजातिं ‘जिवत्तं’ प्रीणयतम् । एवमपि सर्वत्र
योज्यम् ॥ ‘चत्रं’ देशाधिपतिस्वामिगता चत्रियजातिः । ‘इड्’
इत्यन्नम् । ‘ऊर्जः’ चीरादिरसः । ‘रयिं’ धनम् । ‘पुष्टिः’ शरीर-
पोषः । ‘प्रजाः’ पुत्रपौत्रादिः । ‘पशवः’ गवादयः ॥

कल्पः । ‘स्तुतोऽसि जनधाः । देवास्त्वा शुक्रपाः प्रणयन्तु’
इति । ‘शुक्रमध्वर्युरादत्ते’ इति पूर्वोक्तग्रहसन्धानात् प्रागेवेद-
मुपादानम् । पाठक्रमादर्थक्रमस्य बलवत्त्वात् ॥ हे शुक्रग्रह त्वम-
स्माभिः स्तुतोऽसि । हे ‘जनधाः’ जनानां धारयितः । ‘शुक्रपाः’
ये देवाः शुक्रपात्रस्थस्य सोमस्य पातारसो त्वां प्रकर्षेणाहवनी-
यसमीपे नयन्तु ॥ १ ॥

कल्पः । ‘सुवीराः प्रजाः प्रजनयन् परीहि । शुक्र शुक्र-
शोचिषा’ इति । ‘दक्षिणेनाध्वर्युः प्रतिपद्यते’ इति पात्रं हस्तेन
गृहीत्वा हविर्धानस्य पूर्वद्वारि निर्गत्योत्तरवेदेर्दक्षिणेन मार्गेण
पूर्वस्थां दिग्ध्वर्युर्गच्छति । हे शुक्रग्रह ‘शुक्रशोचिषा’ भास्व-

रदीष्टा युक्त । ‘सुवीराः’ शोभनवीरस्यत्ययुक्ताः ‘प्रजाः’ पुत्र-
पौत्रादिकाः ‘प्रजनयन्’ उत्पादयन् उत्तरवेदेः परितो गच्छ ॥

कल्पः । ‘स्तुतोऽसि जनधाः । देवास्त्वा मन्यिपाः प्रणयन्तु’
इति । ‘मन्यिनं प्रतिप्रस्थाता’ इति । ‘आदत्ते’ इत्यनुवर्त्तते । हे
मन्यिग्रह त्वमस्माभिः स्तुतोऽसि । हे ‘जनधाः’ जनानां धार-
यितः, मन्यिपात्रस्यस्य सोमस्य पातारो ये देवास्तो त्वां प्रकर्षे-
णाहवनीयसमीपे नयन्तु ॥

कल्पः । ‘सुप्रजाः प्रजाः प्रजनयन् परीहि । मन्यी मन्यिशो-
चिषा’ इति । उत्तरेण प्रतिप्रस्थाता’ इति । ‘प्रतिपद्यते’ इत्यनुव-
र्त्तते । हे ग्रह, त्वं ‘मन्यी’ मन्यिनामको यद्वा भूत्वा ‘मन्यिशोचि-
षा’ मन्थ्याख्यस्य तव तेजसा युक्तः, शोभनापत्योपेताः ‘प्रजाः’
भ्रातृबन्धादियुक्ताः ‘प्रजनयन्’ उत्पादयन् ‘परीहि’ उत्तर-
वेदेरुत्तरभागे परीत्य पूर्वस्थां दिशि गच्छ ॥

कल्पः । अग्रेणोत्तरवेदिं यद्वावरत्नी चासन्धत्तः । ‘सञ्ज-
गमानौ दिव आ पृथिव्यायुः । सन्धत्तं तन्मे जिन्वतम् । प्राणः
सन्धत्तं तन्मे जिन्वतम् । अपानः सन्धत्तं तन्मे जिन्वतम् ॥ २ ॥

व्यानः सन्धत्तं तन्मे जिन्वतम् । चक्षुः सन्धत्तं तन्मे जिन्वतम् ।
श्रोत्रः, मनः, वाचः, सन्धत्तं तां मे जिन्वतम्’ इति । हे
शुक्रामन्यिनौ युवां ‘सञ्जगमानौ’ परस्परं सङ्गतौ ऐकमत्यङ्गतौ
‘आ दिवो’ द्युलोकसहितया पृथिव्या च सङ्गतावसादीयमायुः
‘सन्धत्तं’ सन्धग् धारयतमभिवर्द्धयतमित्यर्थः । ‘प्राणः’ ऊर्ध्व-
गामी वायुः । ‘अपानो’ अधोगामी वायुः । ‘व्यानो’ मध्यवायुः ।

चक्षुःश्रोत्रे मनोवाक् च इत्येतानिन्द्रियाणि, एतेषु सर्वेषु पूर्व-
वद्वाख्येयम् ॥ 'ब्रह्म सन्धत्तं' इत्यत्रोत्तरवेदेः पश्चात् सन्धानम्
इह तु पुरस्तादिति विशेषः ॥

कल्पः । अथैनावध्युरभिमन्त्रयते । 'आयुःस्य आयुर्मे ध-
त्तम् । आयुर्यज्ञाय धत्तम् । आयुर्यज्ञपतये धत्तम् । प्राणस्यः
प्राणं मे धत्तम् । प्राणं यज्ञाय धत्तम्' ॥ ३ ॥

'प्राणं यज्ञपतये धत्तम् । चक्षुःस्यश्चक्षुर्मे धत्तम् । चक्षुर्यज्ञाय
धत्तम् । चक्षुर्यज्ञपतये धत्तम् । श्रोत्रस्यः श्रोत्रं मे धत्तम् ।
श्रोत्रं यज्ञाय धत्तम् । श्रोत्रं यज्ञपतये धत्तम् । तौ देवौ शु-
क्रामन्थिनौ । कल्पयतं दैवोर्विशः । कल्पयतं मानुषीः' ॥

'इषमूर्जमस्मासु धत्तम् । प्राणान् पशुषु । प्रजां मयि च यज-
माने च' इति । हे शुक्रामन्थिनौ, युवाम् 'आयुःस्यः' आयुषः स्वा-
मिनौ, भवयः । अतो 'मे' ममाध्यैरायुर्धत्तम् । तथा यज्ञस्या-
प्यायुर्धत्तम् । समाप्तिरेव यज्ञस्यायुः । तथा 'यज्ञपतये' यजमा-
नस्याप्यायुरभिवर्द्धयतम् । एवं प्राणादिषु योज्यम् । 'तौ' युवां
प्राणादिस्वामिनौ 'शुक्रामन्थिनौ' यहद्वयाधिपती देवौ 'दैवी-
र्विशः' देवसन्धिनौः प्रजाः 'कल्पयतम्' अस्मदनुकूलाः कुरुतम् ॥
तथा मनुष्यजातियुक्ताः प्रजाश्चास्मदनुकूलाः कुरुतम् ॥ ४ ॥

किञ्च 'इषं' ग्रीह्याद्यन्नम् 'जज्जि' क्षीरादिरसश्चास्मासु
स्थापयतम् । 'पशुषु' गवादिषु चिरजीवनहेतुन् प्राणान् स्था-
पयतम् । 'मयि' अध्यै चास्मिन् यजमाने च 'प्रजां' पुत्रपौ-
त्रादिरूपां स्थापयतम् ।

कल्पः । अप्रोचितौ शकलौ वह्निर्वेदेर्निरस्यतः 'निरस्तौ शण्डामर्कौ सद्दामुना' इति । 'निरस्तः षण्ड' इति वा, अध्वर्युद्वयं मनसा ध्यायन् 'निरस्तो मर्क इति' प्रतिप्रस्थातेति । अत्र द्विवचनान्तो मन्त्रः शाखान्तरगतः । योऽयं शण्डाख्योऽसुरपुरोहितः सोऽयं यज्ञभूमेर्वेदेर्वह्निर्निष्काशितः । यश्च मर्काख्योऽसुरपुरोहितः सोऽपि वह्निर्निष्काशितः । इत्याभ्यां मन्त्राभ्यां उभावप्रोचितौ काष्ठशकलौ वह्निर्निरस्यतः ॥

कल्पः । तौ प्रोचिताभ्यां शकलाभ्यामभिधाय प्रोचिताभ्यामधस्तात् पांशून्पध्वंसयतः "अपनुत्तौ शण्डामर्कौ सद्दामुना" इति । अथञ्च मन्त्रार्थक्रमानुसारेण शकलनिरसनमन्त्रात् प्रागेव द्रष्टव्यः । पात्रयोरधस्तनपांशुरूपेणावस्थितौ शण्डामर्कावमुनासाद्वेष्ट्येण सद्दामपनुत्तौ निराकृतौ ॥

कल्पः । प्रोचितावाधत्तः । 'शुक्रस्य समिदसि' इत्यध्वर्युः 'मन्थिनः समिदसि' इति प्रतिप्रस्थातेति अप्रोचितौ शकलौ वह्निर्निरस्य प्रोचितौ शकलावग्रावाधत्तः । हे शकल, त्वं शुक्रग्रहस्य समिन्धनहेतुरसि । तथा हे शकल, त्वं मन्थिग्रहस्य समिन्धनहेतुरसि ।

कल्पः । शुक्रामन्थिनौ प्रतिनिगद्य होमः । 'स प्रथमः सङ्घृतिर्विश्वकर्मा । स प्रथमो मित्रो वरुणो अग्निः । स प्रथमो बृहस्पतिश्चिकित्वान् । तस्मा इन्द्राय सुतमाजुहोमि' इति ॥ ५ ॥

इतरग्रहेषु होतृप्रयुक्तवषट्कारेणैव होमः । न त्वध्वर्योर्मन्त्रपाठोऽस्ति, इह त्वेनं मन्त्रं प्रतिनिगद्य होमः कर्त्तव्यः । 'स'

इन्द्रः 'प्रथमो' देवानां मध्ये मुख्यः 'सङ्कृतिः' समीचीनाकृतिः,
जगद्रक्षणरूपव्यापारो यस्यासौ वा सङ्कृतिः । विश्वानि कर्माणि
जगद्रक्षणहेतुभूतानि असुरयुद्धादीनि यस्यासौ 'विश्वकर्मा' स
एव मुख्य इन्द्रो मूर्तिविशेषान् धृत्वा मित्रादिरूपः सम्यन्नः ।
स एवेन्द्रः 'चिकित्वान्' सर्वज्ञानकुशलो बृहस्पतिरपि सम्यन्नः ।
तस्मै तादृशायेन्द्राय सुतमभिषुतमिमं सोमं सर्वतो जुहोमि ।
अत्र विनियोगमङ्गुहः ।

'अध्वर्युश्च प्रतिप्रस्थाता चादाय ग्रहावुभौ ।
ब्रह्मशुक्रामन्यपात्रं सन्धत्ते वेदिपश्चिमे ॥
स्तुतो ग्रहावाददीत सुवीर्यातो दिशोर्दयोः ।
सञ्जग्म वेदेः पुरतः सन्धत्तः पूर्वतो ग्रहौ ॥
आयुर्मन्त्रपतेऽध्वर्युर्निरस्तः शकलौ त्यजेत् ।
अपपांशुमपध्यस्य शुक्रामन्यदयावुभौ ॥
प्राचितौ शकलौ चिक्षा स प्रेति ग्रहयोर्जतिः ।
स्तुतः शुचिर्निरस्तेति द्वयं द्वयमुदीरितम् ॥
आद्यानुवाके कथिता मन्त्रा एते त्रयोदश ॥

इति सायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे यजु-
र्ब्राह्मणे आद्यकाण्डस्य प्रथमप्रपाठके प्रथमोऽनुवाकः ॥ १ ॥

अथ द्वितीयोऽनुवाकः ।

प्रथमानुवाके सोमयागशेषभूताः शुक्रामन्यग्रहप्रचार-
मन्त्रा उक्ताः । अथाधानप्रकरणमारभ्यते । तत्रास्मिन्ननुवाके का-
लविशेषं विधत्ते ।

‘कृत्तिकास्वग्निमादधीत । एतद्वाग्नेर्नचत्रम् । यत् कृत्तिकाः ।
 स्वायामेवैनं देवतायामाधाय । ब्रह्मवर्चसी भवति’ इति । अग्नि-
 चयनकाण्डे बाहुला नितन्निरित्याद्याः कृत्तिकान्ता यस्मिन्
 दिने चन्द्रेण संयुज्यन्ते तस्मिन् दिने तासु कृत्तिकासु चन्द्र-
 योगं प्राप्तासु अन्याधानं कुर्यात् । यदेतत् कृत्तिकासम्पातरूपं
 तदग्निसम्बन्धि नचत्रम् । अतएवान्यत्राम्नातं ‘कृत्तिका नचत्रमग्नि-
 र्देवता’ इति । अत आधेयस्याग्नेः कृत्तिकास्वाधाने सति स्वरू-
 पभूतायामेव देवतायामाधानं कृतं भवति । अग्नेर्ब्राह्मणाभि-
 मानित्वात् । तत्प्रसादेनाधीतश्रुताध्ययनरूपब्रह्मवर्चससम्पन्नो
 भवति । प्रकारान्तरेण प्रसंशति । ‘मुखं वा एतं नचत्राणां यत्
 कृत्तिकाः । यः कृत्तिकास्वग्निमाधत्ते । मुख्य एव भवति’ इति ।
 ‘कृत्तिकाः’ इति यत् तदेतन्नचत्राणां मध्ये ‘मुखं’ प्रथमं नचत्रम् ।
 अतएव नचत्रप्रतिपादकेऽप्यनुवाके आदौ पद्यते । ‘कृत्तिकानच-
 त्रमग्निर्देवता’ इति । एकत्र अग्नेः कृत्तिकाः शुक्रं परस्तात्’ इति ।
 अन्यत्र ‘अग्निर्नः पातु कृत्तिका नचत्रं देवमिन्द्रियं’ इत्येतत् । तदे-
 तत् सर्वमन्त्रानुवाकेषु इष्टिविधायकेऽप्यनुवाके एतदीयैवेष्टिरा-
 दावाम्नाता । ‘अग्निर्वा अकामयत अन्नादो देवानां स्थामिति’ ।
 स एतमग्नये कृत्तिकाभ्यः पुरोडाशमष्टाकपालं निरवपत्’ इति ।
 अतो मुखभूतासु कृत्तिकास्वादधानः पुमान् सर्वेषु स्वयं मुख्यो
 भवति । अस्मिन् पक्षे गुणमुक्त्वा दोषमपि कश्चिद्दर्शयति । ‘अथो
 खलु’ ॥ १ ॥

‘अग्निनचत्रमित्यपचायन्ति । गृहान् च दाऊको भवति’ इति ।

पूर्वाक्तगुणवैलक्षण्योत्तनायायोऽशब्दः । अभिज्ञाः खल्वग्निदं-
ताकमिदं नचत्रमित्येवं निन्दन्ति । तस्मिन्नचत्रे आदधानस्य
यजमानस्य गृहान् सोऽग्निर्दाज्जको' दहनशीलो भवति ।

अथ निर्दोषं नचत्रं विधत्ते । 'प्रजापती रोहिण्यामग्नि-
मसृजत । तं देवा रोहिण्यामादधत । ततो वै ते सर्वान्रो-
हानरोहन् । तद्रोहिण्यै रोहिणित्वम् । यो रोहिण्यामग्निमा-
धत्ते । ऋधेत्येव । सर्वान्रोहान्रोहति' इति ॥ रुह्यन्ते प्राप्यन्त-
इति रोहाः कामास्ते च यस्यां रुह्यन्ते सा रोहिणी । 'ऋधेध्रो-
त्येव' समृद्धो भवत्येव । समृद्धिरेव 'सर्वान्' इत्यनेन विश-
दीकृता ॥

नचत्रान्तरं विधत्ते । 'देवा वै भद्राः सन्तोऽग्निमाधित्सन्त,
[२] तेषामनाहितोऽग्निराभीत् । अथैभ्यो वामं वस्रपाक्रामत् ।
ते पुनर्वस्रोरदधत । ततो वै तान् वामं वस्रपावर्त्तत । यः
पुरा भद्रः सन् पापीयान्त्स्यात् । स पुनर्वस्रोरग्निमादधीत ।
पुनरेवैनं वामं वस्रपावर्त्तते । भद्रो भवति' इति । 'भद्राः'
धनसम्पन्नाः 'आधित्सन्त' आधातुमैच्छन् धनगर्वेण अङ्गारा-
हित्यादग्निः सम्यगाहितो न स्यात् । अनन्तरं तेन विकलानु-
ष्ठानेन तदीयं 'वामं' वननीयं मणिमुक्तादिकं धनं तेभ्योऽप-
गतम् । ततः 'ते' देवाः अङ्गालवो भूत्वा पुनर्वस्रं नचत्रौ तारका-
विशेषौ यस्मिन् दिने चन्द्रेण युक्तौ तस्मिन् दिनेऽग्निं सम्यगा-
धाय तद्धनं पुनर्लभ्यन्तः । 'ततोऽप्यन्योऽपि पूर्वं धनिकः सन्
केनापि निमित्तेन पश्चात् 'पापीयान् स्यात्' अत्यन्तनिर्धनेन

भवेत् । स पुनर्वस्वोरग्निमाधाय पूर्ववद्धनं प्राप्य सर्वेषां मध्ये
'भद्रः' पूज्यो भवति ॥

अथ नक्षत्रान्तरं विधत्ते । 'यः कामयेत दानकामा मे
प्रजाः स्युरिति । स पूर्वयोः फल्गुन्योरग्निमादधीत [३]
'अर्थ्यम्णो वा एतन्नक्षत्रम् यत् पूर्वं फल्गुनी । अर्थ्यमेति त-
माङ्ग्यो ददाति । दानकामा अस्मै प्रजा भवन्ति' इति ।
सर्वाः प्रजा 'मे' मह्यं धनं दातुमिच्छन्त्विति 'यो' यजमानः
कामयेत सोऽयं पूर्वयोः फल्गुन्योराधाय प्रजाभिर्दत्तं धनं
लभते । एतच्च नक्षत्रमर्थ्यमदेवताकम् । 'फल्गुनीनक्षत्रमर्थ्यमा
देवता' इत्यन्यत्रान्नात् । अरीन् यमयति धनदानेन वशी-
करोतीत्यर्थ्यमा धनस्य दाता ॥

नक्षत्रान्तरं विधत्ते । 'यः कामयेत भगी स्यामिति । स
उत्तरयोः फल्गुन्योरग्निमादधीत । भगस्य वा एतन्नक्षत्रम् ।
यदुत्तरे फल्गुनी । भग्येव भवति' इति । ऐश्वर्यादिगुणषट्क
कामः । तथा च स्मर्यते

“ऐश्वर्यस्य समग्रस्य धर्मस्य यशसः श्रियः ।

ज्ञानवैराग्ययोश्चैव षष्ठां भग इतीरितम्” इति ॥

तत् कामं उत्तरयोः फल्गुन्योराधाय तत् फलं प्राप्नोति ।
उत्तरफल्गुन्योर्भगदेवताकत्वमन्यत्रान्नात् । 'फल्गुनीनक्षत्रं भगो
देवता' इति ॥

अथ नक्षत्रान्तरं विधत्ते । 'कालकञ्जा वै नामासुरा आ-
सन् [४] 'ते सुवर्गाय लोकायाग्निसच्चिन्त । पुरुष इष्ट-

कामुपादधात् पुरुष इष्टकाम् । स इन्द्रो ब्राह्मणोऽब्रुवाण इष्ट-
कामुपाधत्त । एषा मे चित्रा नामेति । ते सुवर्गलोकमाप्रा-
रोहन् । स इन्द्र इष्टकामावृहत् । तेवाकीर्यन्त । येवाकी-
र्यन्त । त ऊर्षणाभयोऽ- भवन् । द्वावुदपतताम् [५] तौ
दिब्यौ श्रानावभवताम् । यो भ्रातृव्यान्त्यात् । स चित्रा-
यामग्निमादधोत । अवकीर्यैव भ्रातृव्यान् । ओजोबलमिन्द्रियं
वीर्यमात्मन्वत्ते' इति । कालकञ्जशब्देऽसुरविशेषनामधेयम् ।
ते चासुरा यदा स्वर्गार्थं अग्निं चेतुं प्रारभन्त, तदानीमेकै-
कोऽसुर एकैकामिष्टकामुपादधात् । तानसुरान् जेतुकाम
इन्द्रो वेषान्तरं कृत्वा ब्राह्मणोऽहमिति ब्रुवाणः मध्ये प्रविश्य
काञ्चिदिष्टकामुपाधत्त । तदानीं मनसि 'एषा मे' मदी-
येष्टका चित्रा इति नामधेयेन युक्ता अपेक्षितविचित्रफलप्र-
दाहत्वात् इत्यमन्यत । तेन चाग्निचयनेनासुराः स्वर्गमारोढुं
प्रारभन्त । तदानीं स इन्द्रः स्वकीयां तामिष्टकां चितेरुद्धृ-
तवान् । चितिभ्रंशेन मार्गमध्य एवासुराः प्रभ्रष्टाः । ते चोर्ष-
णाभिनामकाः लूताकीटाः प्राभवन् । तेन कीटेन संसृष्टं
तन्तुजालमूर्षशब्देनोच्यते । तस्मिन्नूर्षे सूत्रजाले स्थिता अभयो
भीतिरहिता आसते । ते ह्याधारयोः काष्ठयोर्मध्ये आकाशे
तन्तुजालं सृष्ट्वा तत्र निर्भयास्तिष्ठन्तीत्येतत् सर्व्वं लोक-
प्रसिद्धम् । ऊर्षणाभय इति पदद्वयं मिलित्वा एकं नाम-
धेयम् । 'तनूनपात्' इति पदद्वयं यथैकस्याग्नेर्नाम तदत् ।
तेषामसुराणां मध्ये द्वावसुरौ अद्भुतिशयात् स्वर्गं प्राप्ता-

विति भ्रंशान्तत्र देवलोके श्रानावभूताम् । यस्मादनेन्द्रश्चिवा-
भिरिष्टकाभिस्तानसुरान् विनाशितवान्, तस्माद्यजमानश्चि-
वानन्तत्रेऽग्निमाधाय भ्रातृव्यान् विनाश्य स्वस्मिन्नेजश्रादिकं
स्थापयति । ‘ओजः’ बलहेतुरष्टमो धातुः । ‘बलं’ प्रसि-
द्धम् । ‘इन्द्रियं’ चक्षुरादिकम् । ‘वीर्यं’ तदीयव्यवहारपा-
टवम् ॥

इत्थं नक्षत्राणि विधायाधिकारिविशेषादृढान् विधत्ते । “व-
सन्ते ब्राह्मणोऽग्निमादधीत । वसन्तो वै ब्राह्मणस्यर्तुः । स्व एवै-
नमृतावाधाय । ब्रह्मवर्चसो भवति ।” मुखं वा एतदृढनाम् [६]
‘यद्वसन्तः । यो वसन्ताग्निमाधत्ते । मुख्य एव भवति । अथो
योनिमन्तमेवैनं प्रजातमाधत्ते । यीशे राजन्य आदधीत । यीशो
वै राजन्यस्यर्तुः । स्व एवैनमृतावाधाय । इन्द्रियावी भवति ।
शरदि वैश्य आदधीत । शरद्वै वैश्यस्यर्तुः [७] स्व एवैन-
मृतावाधाय । पशुमान् भवति” इति ॥ ‘वसन्तः’ वसन्तर्तुः
तस्य च ब्राह्मणस्य प्राथम्यसाम्यात् स्वस्वामिभावात् स्वकीयश्च-
तावादधानस्य ब्राह्मणस्य स्वाचितं ब्रह्मवर्चसमेव फलम् । किञ्च ।
‘मधुश्च माधवश्च वासन्तिकादृढ’ इत्याम्नानात् । मुख्यत्वं प्राथम्यं
वसन्तस्याप्यवगन्तव्यम् । अपि च । यथा स्त्रीणां चतुर्विधेषु प्र-
वृत्तः पुरुषः प्रजननसमर्थो भवति, तथाप्यृतुविशेषे ‘योनिमन्तं’
प्रजननसामर्थ्यवन्तं प्रादुर्भूतं प्रजातं चाग्निमाधत्ते ॥ एवं यीश-
शरदाक्ययोरपि व्याख्येयम् ॥

पूर्वं काम्य आधाने पूर्वोत्तरफल्गुनीनक्षत्रद्वयं विहितम् ।

इदानीन्तु नित्य आधाने नक्षत्रमेकं निषिध्येतरद्विधत्ते । “न पूर्वयोः फल्गुन्योरग्निमादधीत । एषा वै जघन्या रात्रिः संवत्सरस्य । यत् पूर्वं फल्गुनी । पृष्ठत एव संवत्सरस्याग्निमाधाय । पापीयान् भवति । उत्तरयोरादधीत । एषा वै प्रथमा रात्रिः संवत्सरस्य । यदुत्तरे फल्गुनी । मुखत एव संवत्सरस्याग्निमाधाय । वसीयान् भवति” इति । फाल्गुनमासे येयं पूर्णिमा तत्र प्राप्तं यत् पूर्वफल्गुनीनक्षत्रं तद्युक्ता रात्रिः पूर्वसंवत्सरस्य समाप्तिस्थानीया । अतस्तत्रादधानः संवत्सरस्य ‘पृष्ठतः’ पृष्ठभागेऽनुष्ठानाद्द्विद्वो भवति । उत्तरफल्गुनीनक्षत्रे भाविसंवत्सरादित्वात् तत्रादधानः संवत्सरप्रारम्भ एवाधायात्यन्तधनिको भवति ।

पचान्तरं विधत्ते । ‘अथो खलु । यदैवैनं यज्ञ उपनमेत् । अथादधीत । सैवाखर्द्धिः” इति ॥ अन्येऽभिज्ञा एवमाहुः खलु यस्मिन्नेव काले ‘एनं’ पुरुषं सोमयज्ञः प्राप्नुयात्, सोमयागं करिष्याम्यहमिति बुद्धिरुदियात्, तदानीमेवादधीत । न तु नक्षत्रादिकं परीक्षितव्यम् । सैव सोमयागबुद्धिरेवाख्य पुरुषस्य नक्षत्रादिरुत्सविहितकालसमृद्धिः । अतएव सूत्रकारेणोक्तम् । “सोमेन यक्ष्यमाणो नत्तुर्न नक्षत्रम्” इति । अत्र सोमांसाद्वतीयाध्यायस्य षष्ठपादे चिन्तितम् ।

“आधानं किं प्रकृत्यर्थं वज्रिमात्रेण वा युतम् ।

संस्कृताग्निप्रणाल्येतत् पर्णवत्प्रकृतौ स्थितम् ॥

लौकिकाकारमात्रत्वे विफलत्वात् क्रतौ युतिः ।

पर्णस्याहवनीयादौ शास्त्रीयेऽस्तु स्वतन्त्रता” ॥

अनारभ्याधीतं पर्णमयीत्वम् । यथा जुह्वः प्रसिद्धा प्रकृतौ निविष्टा तथैवाग्निप्रणाल्या तत्संस्काररूपमाधानं प्रकृतौ निवि-
शत इति चेत् । मैवं, वैषम्यात् । द्विविधो हि जुह्वा आकारः
लौकिकः शास्त्रीयश्च । अरन्निमात्रदैर्घ्यहंसमुखत्वविलत्वादि-
रूपो दृश्यमानो लौकिकः । अपूर्वीयत्वाकारस्तु शास्त्रीयः ।
तयोः पूर्वीयत्वं क्रतुप्रवेशमन्तरेण नास्ति । तत्र यदि लौकिका-
कारमात्रे पर्यवसेत् तदा पर्णमयीत्वं विफलं भवेत् । काष्ठान्त-
रेणापि तदाकारस्य सुसम्पादकत्वात् । अतोऽपूर्वीयत्वाय पर्णता
क्रतौ प्रविष्टा । आहवनीयादीनां त्वेक एव शास्त्रीयाकारः ।
स च विधिबलादाधानेनैव जन्यते नान्यथा । तस्मादाधानस्य
क्रतुप्रवेशं विनैव शास्त्रीयाहवनीयाद्याकारसम्पादनार्थत्वाद-
ग्निमात्रेण तत् संयुज्यते । तथासति पर्णवैषम्यात् प्रकृताव-
प्रविश्याग्नीनुत्पाद्य क्रतुवत्त्वातच्चेणावतिष्ठते । ततो लौकिक-
पापसम्पादितसुवर्णव्रीह्यादिवदाधानसम्पादितानां स्वतन्त्राणा-
मेवाहवनीयाद्यग्नीनां पश्चादाक्यैः क्रतुषु विनियोगोऽस्तु । तत्रै-
वान्यच्चिन्तितम् ।

“आधानं पवमानादेरिष्टेरङ्गं न वा भवेत् ।

अग्नीनामिष्टिशेषत्वात् तद्वाराऽस्य तदङ्गता ॥

अनारभ्य विधानात्तु नाङ्गं कस्यचिदाहितम् ।

अग्न्यर्थत्वात्तत्समेष्टिरग्नयस्त्वग्निहोत्रगाः” ॥

इदमाम्नायते । “अग्नये पवमानायाष्टाकपालं निर्वपेदग्नये

पावकायाग्नये शुचये” इति । ‘वसन्ते ब्राह्मणोऽग्निमादधीत’ इति च । तत्राधानं पवमानादीनामिष्टीनामङ्गमवेत्, कुतः दर्शपूर्णमासविकृतिषु पवमानादीष्टिषु चोदकप्राप्तानामाहवनीयाद्यग्नीनां ? दृश्यङ्गत्वे सति अग्निद्वारा तत्संस्काररूपस्याधानस्यापि तदङ्गताया अनिर्वार्यत्वादिति चेत् । मैवम् । न ह्येतदाधानं कस्यचित्कृतोः प्रकरणे पठितं किन्वनारभ्याधीतम् । अतो न कस्याप्येतदङ्गम्, किन्त्वाधानवदिष्टीनाम् । अग्निसंस्कारार्थत्वात् परस्परं नास्यङ्गाङ्गिभावशङ्का ॥ ननु पवमानेऽप्यङ्गत्वाभावे अग्निसंस्कारवैयर्थ्यादग्निद्वारा तदङ्गत्वं युक्तमिति चेन्न । संस्कृतानामग्नीनामग्निहोत्राद्युत्तरक्रतुषु तत्तद्वाक्यैर्विनियोगावगमात् । तस्मान्नाधानमङ्गम् । द्वितीयाध्यायस्य तृतीयपादे चिन्तितम् ।

“वसन्ते विप्र आदध्यात् तत्रैवोपनयीत तम् ।

अनुवादः प्रापणं वाऽनुवादः कालसिद्धये ॥

अन्तरेणाग्निविद्याभ्यां कर्मानुष्ठित्यसम्भवात् ।

कृष्णे आधानोपनीतो प्राप्ता विप्रादयस्ततः ॥

लौकिकाग्नेः पुस्तकाच्च तत्सिद्धेर्नास्ति कल्पनम् ।

कालविप्रादिसंयुक्तं अतोऽप्राप्तं विधीयते” ॥

“वसन्ते ब्राह्मणोऽग्निमादधीत । ग्रीष्मे राजन्यः । शरदिवैश्यः” इति श्रूयते । वसन्ते ब्राह्मणमुपनयीत । ग्रीष्मे राजन्यं, शरदिवैश्यम्, इति च । तत्र वसन्तादिकालविशेषं विधातुं ब्राह्मणादयोऽनूद्यन्ते । न च तेषां प्राप्यभावः । क्रतुनुष्ठानान्य-

यानुपपत्त्या कृत्रत्वात् । न ह्याहुत्याधारभूतमग्निं अनुष्ठानप्र-
कारज्ञापिकां विद्याञ्च विना कर्मानुष्ठानं सम्भवति । अग्निश्च
नाधानमन्तरेणास्तीति ब्राह्मणादिकर्तृकमाधानं कल्पयति ।
विद्या चोपनयनपूर्वकाध्ययनमन्तरेण न सम्भवतीति ब्राह्मणा-
द्युपनयनं कल्पयन्तीति तत्प्राप्तिरिति चेत् । मैवम् । लौकि-
काग्नौ हेतुं पुस्तकपाठेनाधिगन्तुञ्च शक्यत्वेनाधानोपनयनयो-
रकल्पने ब्राह्मणादीनामप्राप्तेः । तस्माद्वसन्तादिकालविशिष्ट-
ब्राह्मणादिकर्तृकेनाधानोपनेचा विधीयते । षष्ठाध्यायस्य प्रथ-
मपादे चिन्तितम् ।

“पुंसोरेकस्य वाऽऽधानं वसानावित्यतो द्वयोः ।

एष चैमविधिर्द्वित्वं दम्पत्योरेकता ततः” ॥

आधाने श्रूयते “चैमे वसानावग्निमादधीयातां” इति ।
तत्र वसानाविति पुल्लिङ्गवद्विवचनम् । उभयोः पुंसोराधानेऽधि-
कार इति चेत् । मैवम् । चैमस्याप्राप्तस्य विधेयतया पुंस्त्व-
स्यापि विधाने वाक्यभेदान्न तद्विधीयते । किन्तु दम्पत्योः स-
हाधिकारेण प्राप्तं द्वित्वमनूद्यते । पतिश्च पत्नी चेति विगृह्य
पतिशब्दस्यैकशेषात् पुल्लिङ्गद्विवचनमविरुद्धम् । तस्मादाधाने-
ऽधिकारिणः पुंस एकत्वमेव ।

इति सायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्ण-
यजुर्ब्राह्मणे आद्यकाण्डे प्रथमप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः ॥

अथ तृतीयोऽनुवाकः ।

द्वितीयानुवाके आधानार्थं नचत्रादिकास्तोऽभिहितः । तृतीये देवयजनार्थाः सम्भारा उच्यन्ते । यदुक्तं सूत्रकारेण । “प्राचीनप्रवणं देवयजनमुद्धृत्य” इति । तदिदं विधत्ते । “उद्धन्ति । यदेवास्या अमेध्यम् । तदपहन्ति” इति । भूमेरुर्द्धभागं खनित्रादिना खनेत् । तेन निष्ठीवनादिनिमित्तं यदमेध्यं तदपहतं भवति । उद्धननमन्त्रस्तु ‘उद्धृत्यमानं’ इत्यादि । स चोपरितनप्रपाठकादौ आम्नातत्वात् । तत्रैव व्याख्यास्यते । एवमुत्तरेष्वपि विधिषु द्रष्टव्यम् ।

अथ विधत्ते, “अपो वोचति शान्त्यै” इति । उद्धननकृता भूमेर्वेदना जलेन शान्त्यति । ‘अपो वै शान्ता’ इति अन्यत्रोपशमहेतुलश्रवणात् ।

विधत्ते । “सिकतानि वपति । एतद्वा अग्नेर्वैश्वानरस्य रूपम् । रूपेणैव वैश्वानरमवरुन्धे” इति । सिकतानां तद्रूपत्वं वैश्वानरस्य रूपमिति मन्त्रादवगन्तव्यम् । सिकतादयो द्रव्यविशेषा देवयजनभूमौ प्रक्षेपणीयाः सम्भाराः । अतएव सूत्रकारेणोक्तम् । ‘सप्त पार्थिवान् सम्भारानाहरति । एवं वानस्पत्यान्’ इति । तत्र पार्थिवेषु सिकतारूप एकः सम्भार उक्तः ।

द्वितीयं सम्भारं विधत्ते । ‘ऊषां निवपति । पुष्टिर्वा एषा प्रजननम् । यदूषाः’ [१] पुष्ट्यामेव प्रजननेऽग्निमाधत्ते । अथो सञ्ज्ञान एव । सञ्ज्ञानं ह्येतत् पशूनाम् । यदूषाः’ इति । पशवो ह्युषरचेत्रोत्पन्नं तृणादिकं रसान्तरयुक्तत्वादाद-

रेण भक्षयित्वा पुष्टाः सन्तोऽपत्यानुत्पादयन्ति । तस्मादूषा लवणाम्भसा मिश्रितास्तस्यावयवा इति यावत् । सैषा पुष्टिः प्रजननञ्च । तस्मादूषनिवपेन तदुभयप्राप्तिः । अपि च सञ्ज्ञाने प्रदेश एवाग्निराहितो भवति । एतच्चोषरचेत्रं पशूनां सञ्ज्ञानम् । पशवो ह्याघ्राणेन तत् संस्थानं जानन्ति । तस्मादूषा आधानस्य स्थाने निवपनीयाः ।

एवं निवपनकाले ध्यानविशेषं विधत्ते । “द्यावापृथिवी सहास्ताम् । ते वियती अब्रूताम् । अस्त्वेव नौ सहयज्ञियमिति । यदमुष्या यज्ञियमासीत् । तदस्यामदधात् । त ऊषा अभवन्” [२] यदस्या यज्ञीयमासीत् । तदमुष्यामदधात् । तददस्यन्द्रमसि कृष्णम् । ऊषान्निवपन्नदो ध्यायेत् । द्यावापृथिव्योरेव यज्ञियेऽग्निमाधत्ते’ इति । सृष्टिकाले द्याव्यापृथिव्यौ मध्यगतान्तरिक्षव्यवधानरहिते अभूतां तदा प्राणिनामवकाशार्थमीश्वरानुज्ञया परस्परवियोगं गते । वियोगकाले च स्नेहातिशयात् परस्परमेवाब्रूताम् । आवयोर्यज्ञयोग्यं यत् सारमस्ति तत् सहैव तिष्ठतु । भूसारस्य दिवो वियोगो माभूत् । द्युसारस्य च भूमेर्वियोगो माभूदिति । ततोऽमुष्या दिवः सम्बन्धि यद्यज्ञियं सारं तदस्यां पृथिव्यां सा द्यौः स्थापयते । ते च द्युलोकसारान्शा एते दृश्यमाना भूम्यवयवादूषरूपा अभवन् । तस्यां पृथिव्यां यज्ञियं सारमासीत् । तदमुष्यां दिवि भूमिरस्थापयत् । तच्च स्थापितं भूसारं अदो दृश्यमानं चन्द्रमसि कलङ्करूपं कृष्णं, तस्माद्भूसारत्वादूषाणां निवपनकाले तत् कृष्णरूपमच तिष्ठति

इति ध्यायेत् । तथा सति द्युलोकसम्बन्धिन्यूषे भूलोकसम्बन्धिनि कृष्णे चाग्निरादितो भवति ।

अथ तृतीयं सम्भारं विधत्ते । “अग्निर्देवेभ्यो निलायत । आरू रूपं कृत्वा । स पृथिवीं प्राविशत् । स ऊतीः कुर्वाणः पृथिवीमनुसमचरत् । तदारूकरीषमभवत् [३] यदारूकरीषः सम्भारो भवति । यदेवास्य तत्र न्यक्तम् । तदेवावरुन्धे’ इति । अग्निः कदाचित् केनापि निमित्तेन देवेभ्योऽपरक्तः सन् मूषिको भूत्वा तदीयं रूपञ्च सम्पूर्णं कृत्वा निलीनो देवैरदृश्यो भूत्वा, स च पृथिवीं प्रविष्टो बिलानि कुर्वाणोऽनुक्रमेण भूमेरन्तरेव समचरत् । यद्विलनिर्माणे निःसारितं पांशुरूपं तदेतदारूकरीषं, तस्मिन् समभृते सति तत्र निगूढं यदग्नेस्तेजस्तत् सर्वं प्राप्नोति ॥

अथ चतुर्थसम्भारं विधत्ते । “ऊर्जं वा एतः रसं पृथिव्या उपदीका उद्दिहन्ति । यद्वल्मीकं । यद्वल्मीकवपासम्भारो भवति । ऊर्जमेव रसं पृथिव्या अवरुन्धे । अथो ओत्रमेव । ओत्रं ह्येतत् पृथिव्याः । यद्वल्मीकः’ इति ॥ ४ ॥ ‘उपदीकाः’ पिपीलिकासमाना आर्द्रैर्कृतमृत्तिकोपचयचमा जन्तवः, ते हि पृथिव्याः सम्बन्धिनमूर्जशब्दाभिधेयं रसं पृथिव्याः सकाशादूर्द्धमानियोपचिन्वन्ति । तत्सम्भारेण भूसारं प्राप्नोति । अपि च ओत्रेन्द्रियसामर्थ्यमपि प्राप्नोति । वल्मीकस्य पृथिवीओत्रत्वात् । एतद्देदनं प्रशंसति । “अबधिरो भवति । य एवं वेद” इति ॥

अथ पञ्चमं सम्भारं विधत्ते । “प्रजापतिः प्रजा असृजत् । तासामन्नमुपाचीयत् । ताभ्यः सूदमुपप्राभिनत् । ततो वै तासामन्नं नाचीयत् । यस्य सूदः सम्भारो भवति । नास्य गृहेऽन्नं चीयते” इति । पुरा कदाचित् प्रजापतिः सृष्टानां प्रजानां यदन्नं तद्भुज्यमानमुपचीणमभूत् ततः प्रजार्थं “सूदम्” शोध्यजलप्रदेशावस्थितं कर्दममुपानीय प्राभिनत् । तेषु तेषु पृथ्वीप्रदेशेषु पृथक् पृथक् प्रसारितवान् । ततस्तत्र तत्र सस्योत्पत्तौ सत्यां तासां प्रजानामन्नमचीणमभूत् । अतस्तत्सम्भारेण गृहेऽन्नमन्नं भवति ॥

अथ षष्ठं सम्भारं विधत्ते । “आपो वा इदमग्रे सलिलमासीत् । तेन प्रजापतिरश्राम्यत् [५] कथमिदं स्यादिति । सोऽपश्यत् । पुष्करपर्णं तिष्ठत् । सोऽमन्यत । अस्ति वै तत् । यस्मिन्निदमधितिष्ठतीति । स वराहो रूपं हृत्लोपन्यमज्जत् । स पृथिवीमध आर्च्यत् । तस्या उपहत्योदमज्जत् । तत् पुष्करपर्णंऽप्रययत् । यदप्रययत् [६] तत् पृथिव्यै पृथिविलम् । अभूदा इदमिति । तद्भूम्यै भूमिलम् तां दिशोनु वातः समवहत् । तां शर्कराभिरदृहत् । शं वै नोऽभूदिति । तच्छर्कराणां शर्करलम् । यद्वराहविद्धतः सम्भारो भवति । अस्यामेवाहम्वट्कारमग्निमाधत्ते । शर्करा भवन्ति धृत्यै [७] अथो शन्वाय” इति । इदमिदानीं दृश्यमानं गिरिनदीसमुद्रादिकं स्थावरं मनुष्यगवादिकं जङ्गमञ्च सृष्टेः पूर्वं ईदृशं नासीत् । किन्तु सलिलं, पलगतौ औणादिक इलच् । इदं दृश्यमानं

जगत् सलिलङ्कारणेन सङ्गतं अविभागापन्नम् । यद्वा 'इमे वै
लोकाः सरिरं' इति श्रुतेः । सरिरशब्देन लोका उच्यन्ते ।
रलयोरभेदात् सलिलरूपमासीत् । तत्राप्याप एव, न तु भू-
मिस्वरूपम् । तदानीं प्रजापतिस्तेन सिद्धचित्तजगन्निमित्तेना-
श्रम्यत् । पर्यालोचनरूपं तपोऽकुरुत् । कथं नामेदं सर्व्वं जग-
द्भवेत् इति विचार्य्य तस्य सलिलस्य मध्ये दीर्घनालाग्रेऽवस्थि-
तमेकं पद्मपत्रमपश्यत् । तच्च दृष्ट्वा मनस्वेवमतर्कयत् । यस्मि-
न्नाधार इदं सनालं पद्मपत्रमधिश्रित्य तिष्ठति तदस्तु किञ्चि-
दधस्तादस्येव इति तर्कयित्वा च स प्रजापतिर्वराहे भूत्वा त-
दीयं रूपं च सम्यक् कृत्वास्य पद्मपत्रनालस्य समीपे जलमध्ये नि-
मग्नोऽभूत् । मग्नश्चाभावधस्ताद् भूमिं प्राप्तवान् । तस्या भूमेः
सकाशात् कियतीमथार्द्रां मृदं खदं प्रया पृथक्कृत्य सलिलस्यो-
पर्युन्मज्जनं कृतवान् । तच्च मृद्रूपं तस्मिन् पुष्करपर्णे प्रसारित-
वान् । यस्मादियं मृत्तिका प्रथिता तस्मात् पृथ्वीनाम सम्पन्नम् ।
ततः सन्नुष्ट इदं स्थावरजङ्गमाधारभूतं वस्त्वभूदित्युवाच । ततो
भवति इति व्युत्पत्त्या भूमिनाम सम्पन्नम् । तामार्द्रभूमिमनु
लक्ष्य शोषयितुञ्चतस्त्रो दिशोऽप्यनुप्रजापतिसङ्कल्पाद्वायुः स-
म्प्रवृत्तः । शुश्रून्तीं तां भूमिं स प्रजापतिः शर्कराभिः चुद्रपा-
षाणैर्दृढीचकार । कृत्वा च 'नोऽस्माकं शं सुखमभू'दित्युवाच ।
तस्मात् कारणाच्छं सुखं कृतमाभिरिति व्युत्पत्त्या शर्करेति नाम
सम्पन्नम् । यस्माद्वराहेणानीताया मृदः ईदृशो महिमा, त-
स्माद्वराहेण भूमौ विहितं खनितं अस्यां मृत्स्वरूपं सम्भर-

णीयं, तथा सत्यां भूम्यामेव वैयर्थ्यं यथा न भवति तथाग्नि-
माधत्ते । यस्माच्छर्कराभिर्भूमिर्दृढीकृता तस्मादत्रापि 'धृत्यै'
दार्ढ्याय शर्करा प्रचेष्टव्या । अथो अपि च 'शन्त्वाय' सुखसि-
द्धये शर्कराः कार्य्याः ॥

अथ सप्तमं समारं विधत्ते । “सरेता अग्निराधेय इत्याहुः ।
आपो वरुणस्य पत्नय आसन् । ता अग्निरभ्यध्यायत् । ताः सम-
भवन् । तस्य रेतः परापतत् । तद्धिरण्यमभवत् । यद्धिरण्यमु-
पास्यति । सरेतसमेवाग्निमाधत्ते” इति । या अब्देवता वरु-
णस्य भार्याः ताः कामुकोऽग्निर्ध्यात्वा सम्भोगं कृतवान् । त-
दानीं व्ययस्य तस्य रेतो भूमौ पतित्वा हिरण्यमभूत् । अतोऽत्र
हिरण्ये प्रचिप्ते सति सरेतस्कोऽग्निराहितो भवति । एतस्य
हिरण्यस्य प्रचेष्टस्थानं विधत्ते ।

“पुरुष इन्वैस्त्राद्रेतसो बीभत्सत इत्याहुः” [८] उत्त-
रत उपास्यत्यबीभत्सायै” इति । इन्वा इति निपातद्वयं मि-
लित्वा प्रसिद्धिमाचष्टे । लोके सर्व्वेऽपि पुरुषः स्वकीयं रेतो
हस्तेन स्पृष्टं जुगुप्सते । तदेतत् प्रसिद्धमित्यभिज्ञा आहुः । त-
स्मादत्राग्निस्थापनप्रदेशं विहायोत्तरस्मिन् पार्श्वे हिरण्यं प्रचि-
पेत् । तच्चाबीभत्सायै सम्पद्यते । यदुक्तं सूत्रकारेण । “देव्याय
रजतं प्रयच्छति” इति ।

तदिदं विधत्ते । “अति प्रयच्छति । आर्त्तिमेवातिप्रय-
च्छति” इति । देवयजने प्रचिप्तं सुवर्णं अतिक्रम्यान्यद्रजतं प्रय-
च्छेत् । तथा सति स्वात्मानमतिक्रम्यान्यस्मै देव्याय स्वकीयामा-

त्तिं दत्तवान् भवति । तदेवं पार्थिवाः सम्भारा अभिहिताः ।

अथ वानस्पत्येषु सप्तसु सम्भारेषु प्रथमं सम्भारं विधत्ते ।
“अग्निर्देवेभ्यो निलायत । अथो रूपं कृत्वा । सोऽश्वत्ये संवत्सर-
मतिष्ठत् । तदश्वत्यस्याश्वत्यत्वम् । यदाऽश्वत्यः सम्भारो भवति ।
यदेवास्य तन्न न्यक्तम् । तदेवावरुन्धे’ इति ॥ कदाचिदग्निर्देवे-
भ्योऽपक्रम्याथो भूत्वा तदीयं रूपं सम्यक् अश्वत्यवृत्ते निरूढः
संवत्सरमात्रमतिष्ठत् । अश्वस्तिष्ठत्यस्मिन्निति व्युत्पत्त्या तस्य वृत्त-
स्याश्वत्यनाम सम्यन्नम् । तस्मादश्वत्यसम्भारेण तत्र निगूढमग्नेस्तेजः
प्राप्नोति ॥

द्वितीयं सम्भारं विधत्ते । “देवा वा ऊर्जं व्यभजन्त । तत-
उदुम्बर उदतिष्ठत् । ऊर्जा उदुम्बरः । यदौदुम्बरः सम्भारो
भवति । ऊर्जमेवावरुन्धे” इति । देवाः सर्वे कदाचिदन्नोप-
विश्यान्नरसं विभक्तवन्तः । तदा तस्मिं स्थाने पतितादन्तरमात्
उदुम्बरवृत्त उदतिष्ठत् । तस्मादन्नरमस्यैवोदुम्बरत्वात् तत्स-
म्भारेणान्नरसम्प्राप्नोत्येव ।

अथ तृतीयं सम्भारं विधत्ते । “तृतीयस्यामितो दिवि
सोम आसीत् । तं गायत्र्याऽहरत् । तस्य पर्णमच्छिद्यत ।
तत्पर्णीऽभवत् । तत्पर्णस्य पर्णत्वम् [१०] ‘यस्य पर्णमयः
सम्भारो भवति । सोमपीथमेवावरुन्धे’ इति । इतो भूलो-
कादारभ्यागणनायामन्तरिक्षमतिक्रम्य परतो वर्त्तमाना या
द्यौः तृतीया तस्यां सोमबल्ली स्थिता । तच्च सोमं गायत्री
देवता, तत्रत्यैः सोमरचकैः सह युद्धं कृत्वा समाहरत् ।

अथ च वृत्तान्तः कद्रूश्च वै सुपर्षो चेत्यनुवाके प्रपञ्चितः । सहसा समानीयमानस्य तस्य सोमस्यैकं पर्णं क्षिप्तं सङ्गमौ पतित्वा पलाशवृक्षोऽभवत् । पर्णजन्यत्वात् तस्य वृक्षस्य पर्णं नाम सम्पन्नम् । सोमजन्यस्य तस्य सम्भरणेन सोमपानमेव प्राप्नोति ॥

पुनरपि तमेव सम्भारं प्रशंसति । “देवा वै ब्रह्मन्नवदन्त । तत्पर्णं उपाशृणोत् । सुश्रवा वै नाम । यत्पर्णमयः सम्भारो भवति । ब्रह्मवर्चसमेवावरुन्धे’ इति । देवाः कचिदेकान्ते पलाशवृक्षच्छायायामुपविश्य परस्मिन् ब्रह्मणि संवादं कृतवन्तः । तत् सर्वं समीपे स्थितः पलाशवृक्षोऽशृणोत् । शोभनं वस्तु श्रुतवान् इति व्युत्पत्त्या सुश्रवा इति तस्य नाम सम्पन्नम् । तस्मात् परं ब्रह्म श्रुतवतो वृक्षस्य सम्भरणेन ब्रह्मवर्चसमेव प्राप्नोति ॥

अथ चतुर्थं सम्भारं विधत्ते । “प्रजापतिरग्निमसृजत । सोऽविभेत्प्रमाधक्ष्यतीति । तः शम्याऽशमयत् [११] ‘तच्छम्यै-शमित्वम् । यच्छमीमयः सम्भारो भवति । शान्त्या अप्रदाहाय” इति । प्रजापतिरग्निं सृष्ट्वा मामयमग्निः प्रधक्ष्यतीति भीतः शमीशाखया ज्वालामशमयत् । शमयत्यनेनेति व्युत्पत्त्या शमीति नाम सम्पन्नम् । अतस्तत्सम्भारः पूर्वं विद्यमानस्य दाहस्य उपशान्त्यै । इतः परमदाहाय च सम्पद्यते ॥

अथ पञ्चमं सम्भारं विधत्ते । “अग्नेः सृष्टस्य यतः । विकङ्कतं भा आर्च्छत् । यद्वैकङ्कतः सम्भारो भवति । भा एवावरुन्धे’ इति । प्रजापतिना सृष्टोऽग्निस्त्वरया गच्छन् विकङ्कतवृक्ष-

मपश्यत्, तदा तदीयं तेजो वृत्तं प्राप्नोत् । अतस्तत्सम्भारे
सति भा एव दीप्तिरेवावस्थे ।

अथ षष्ठं सम्भारं विधत्ते । “सहृदयोऽग्निराधेय इत्याहुः ।
मरुतोऽङ्गिरग्निमतमयन् । तस्य तान्तस्य हृदयमाच्छिन्दन् ।
साशनिरभवत् । यदशनिहतस्य वृत्तस्य सम्भारो भवति । सहृद-
यमेवाग्निमाधत्ते” इति । मरुतः कदाचिदग्निना सह विरोधे
सति तमग्निमङ्गिरशक्तिमजनयन्नित्यर्थः । ‘अतमयन्’ ग्लानिं
प्रापयन् । ततो निःशक्तेरग्नेर्हृदयमाच्छिन्दन् । तस्य हृदय-
मशनिरूपेणोदभूत् । तस्मादशनिहतस्य वृत्तस्य सम्भारेण सह-
दयोऽग्निरादितो भवति ॥ १२ ॥

इति सायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे यजु-
र्ब्राह्मणे आद्यकाण्डे प्रथमप्रपाठके तृतीयोऽनुवाकः ॥ ३ ॥

अथ चतुर्थोऽनुवाकः ।

तृतीये देवयजनदेशे प्रचेप्तव्याः सम्भारा उक्ताः, अथ च-
तुर्थे तैः सम्भारैर्युक्तेष्वायतनेषु वज्राधानमभिधीयते । यदुक्तं
सूत्रकारेण । “प्राचीनप्रवणं देवयजनमुद्धृत्य तस्मिन्नुदीचीनवल्गुं
शरणं करोति । तस्याग्रेण मध्यमं वल्गुं गार्हपत्यायतनं भवति ।
तस्मात् प्राचीनमष्टासु प्रक्रमेषु ब्राह्मणस्याहवनीयायतनमेका-
दशसु राजन्यस्य द्वादशसु वैश्यस्य चतुर्विंशत्यामपरिमिते वा
यावता वा चक्षुषा मन्यते । तस्मान्नातिदूरमाधेय इति सर्वेषा-
मविशेषेण श्रूयत इति” ॥

तत्रैकं पक्षं विधत्ते । “द्वादशसु विक्रामेष्वग्निमादधीत । द्वादशमोषाः संवत्सरः । संवत्सरादेवैनमरुन्धाधत्ते” इति । विक्रामः प्रक्रमः । स च द्विविधः । तथाचोक्तम् । “प्रक्रमो द्विपदस्त्रिपदो वा” इति । गार्हपत्याद् द्वादशसु विक्रामेषु समाप्तेषु आहवनीयायतनं कृत्वा तत्राग्निमादध्यात् । सङ्ख्याषाग्येन मासद्वारा संवत्सरबलादेनमग्निमवरुन्ध आधानकृतवान् ॥

पक्षान्तरं विधत्ते । “यद्द्वादशसु विक्रामेष्वदधीत । परिमितमवरुन्धीत । चक्षुर्निमित आदधीत । इयद्द्वादश विक्रामाश्च इति । परिमितश्चैवापरिमितश्चावरुन्धे” इति । द्वादशसु विक्रामेष्वधाधने सति देशस्य पादेन परिमितत्वात् फलमपि परिमितमेव भवति । तस्माद्देशो न पादेन परिमातव्यः, किन्तु चक्षुषा दृष्ट्वा प्रायेणैतावान् देशो द्वादशविक्रामः सम्भवतीति निश्चयित्वादादधीत । एवं सति पादेन परिमितत्वाभावान्न परिमितदोषो भविष्यति । चक्षुषा परिमितत्वात् तदीयगुणश्च भवति ॥

चाक्षुषनिश्चयद्योतनार्था मुक्तिः । इममेव पक्षं पुनः प्रशंसति । “अनृतं वै वाचा वदति । अनृतं मनसा ध्यायति [१] चक्षुर्वै सत्यम् । अद्राश्गित्याह । अदर्शमिति । तत्सत्यम् । यश्चक्षुर्निमितेऽग्निमाधत्ते । सत्य एवैनमाधत्ते” इति । वाङ्मनसयोरनृतविषयत्वमपि क्वचित् दृष्टम् । चक्षुस्तु पुरोवर्त्तिवस्तुनो वायार्थमेव पश्यतीति तत् सत्यस्वरूपम् । अतएव लोकेऽपि दूरदेशवृत्तान्तं पुरुषमुखादाकर्ण्य किन्त्वमेव दृष्टवान् वृत्ता-

न्तमसीत्येवं सत्यत्वनिश्चयाय पृच्छन्ति । विचारार्थं स्मृतिः । सोऽप्यहमेव दृष्टवानस्मीति यदा ब्रूते तदा तत्सत्यमिति निश्चिन्वन्ति । तस्माच्चचुर्निमित्तस्य सत्यत्वात् सत्यदेशेऽग्निराहितो भवति । यत्तु लोके श्रुक्तिरजतादिदर्शनं तच्च काचकामलादिदोषकृतमिति न कदाचिदपि चक्षुः सत्यं व्यभिचरति ॥

इदानीं प्रसङ्गादाहिताग्नेः कश्चिद्धूमं दर्शयति । “तस्मादाहिताग्निर्नानृतं वदेत् । नास्य ब्राह्मणो नाश्वान् गृहे वसेत् । सत्ये ह्यस्याग्निराहितः” इति । यस्माच्चचुर्निमित्तत्वेन सत्यभूते देशेऽयमग्निराहितस्तस्मादाहिताग्निः सत्यमेव वदेत् । नन्वनृतम् । सत्यानृतयोरेकत्र विरोधात् । गृहस्थस्य गृहे ब्राह्मणस्थानश्रतो यो निवासः सोऽप्यनृतसमानः, तस्मात्तं ब्राह्मणं भोजयेदेव ।

देशविशेषं विधाय कालविशेषं विधत्ते । “आग्नेयी तै रात्रिः [२] आग्नेयाः पशवः । ऐन्द्रमहः । नक्तं गार्हपत्यमादधाति । पशून्नेवावरुन्धे । दिवाहवनीयम् । इन्द्रियमेवावरुन्धे” इति । रात्रावग्नेः प्रकाशाधिक्याद्रात्रिराग्नेयी । एतच्चाग्निहोत्रब्राह्मण उपपादितम् । “अग्निं वा आदित्यः सायं प्रविशति । तस्मादग्निर्दूरान्नक्तं ददृशे” इति । अग्नेः पशुप्रदत्वात् पशूनामाग्नेयत्वम् । एतच्चाग्न्युपस्थानब्राह्मणे देवैरभिहितम् । “इममेवाग्निं स्तवाम स नः स्तुतः पशून् पुनर्दास्यति” इति । तेऽग्निमस्तुवन् स एभ्यः स्तुतो रात्रिया अथहरभि पशून् निरार्ज्जदिति । एवमिन्द्रस्याहः-सम्बन्धो ब्राह्मणान्तराद् द्रष्टव्यः । तस्माद्रात्रौ गार्हपत्याधानेन पशून् प्राप्नोति अहन्याहवनीयाधानेन इन्द्रियं प्राप्नोति ॥

अहन्यपि विग्रेषं विधत्ते । “अर्धेदिते सूर्यं आहवनीय-
मादधाति । एतस्मिन् वै लोके प्रजापतिः प्रजा असृजत ।
प्रजा एव तद्यजमानः सृजते । अथो भूतञ्चैव भविष्यच्चावर्त्तन्धे”
[३] इति । लोक्यतेऽवगम्यते इति व्युत्पत्त्या लोकशब्दः काल-
परः । अर्द्धेदयकाले प्रजानां सृष्टत्वात् तत्राधानं प्रजार्थं
भवति । अपि च उदयस्यासम्पूर्णत्वात् भूतमतीतं रात्रिरूपञ्च
भविष्यदागाम्यहस्येत्युभयं प्राप्तं भवति ॥

अथाधातव्यानामग्नीनां क्रमं निर्णेतुमाहवनीयस्य प्राथम्यं
निराचष्टे । “इडा वै मानवी यज्ञानुकाशिन्यासीत् । साऽऽदृष्टोत् ।
असुराअग्निमादधतइति । तदगच्छत् । त आहवनीयमग्न्या
दधत । अयं गार्हपत्यम् । अथान्वाहार्यपचनम् । साऽब्रवीत् । प्र-
तीच्येषां श्रीरगात् । भद्रा भूत्वा पराभविष्यन्तीति [४]
यस्यैवमग्निराधीयते । प्रतीच्यस्य श्रीरेति । भद्रो भूत्वा पराभ-
वति” इति । इडानाम गोरूपा काचिद्देवता । सा च मनु-
सम्बन्धिनी । तत्सम्बन्धश्च मानवो धृतपदी मैत्रावरुणीति इडा-
पाक्वानस्य ब्राह्मणे स्पष्टमास्मात् । मानवीत्याह मनुर्ह्येतामग्ने-
ऽपश्यदिति । सा चेडा ‘यज्ञानुकाशिनो’ यज्ञतत्त्वप्रकाशनसमर्था
आसीत् । सा कदाचिदसुराणामग्न्याधानवार्त्तां श्रुत्वा द्रष्टुं
गता । दृष्ट्वा मनोः पार्श्वे समागत्यैवमुवाच “असुराः प्रथमं
पूर्वदिगवस्थितमाहवनीयमाधाय ततः पश्चिमदिगवस्थितं गा-
र्हपत्यमाहितवन्तः । अनन्तरं दक्षिणाग्निम् । तथा चाधानसुहृतेन
किञ्चित्कालं धनिका भूत्वा पश्चाद्विनाशं प्राप्स्यन्ति । एतेषां प-

श्चिमाभिमुखत्वेन प्रवृत्तत्वादेतेषां श्रीरपि प्रतीची प्रतिकूलग-
मना सती तेभ्योऽसुरेभ्यो निवर्त्तयिष्यते” इति ॥ अतोऽसुरव-
दिदानीन्तनस्य आहिताग्नेरपि अन्ते पराभवो भवति ।

अथान्वाहार्यपचनस्य प्राथम्यं निराचष्टे । “साऽगृणोत् । देवा
अग्निमादधत इति । तदगच्छत् । तेऽन्वाहार्यपचनमग्न आद-
धत । अथ गार्हपत्यम् अथाहवनीयम् । साऽब्रवीत् [५] प्राच्ये-
षां श्रीरगात् । भद्रा भूत्वा सुवर्गं लोकमेष्यन्ति । प्रजान्तु
न वेत्स्यन्त इति । यस्मैवमग्निराधीयते । प्राच्यस्य श्रीरेति ।
भद्रा भूत्वा सुवर्गं लोकमेति । प्रजान्तु न विन्दते” इति । पूर्व-
वज्ञाख्येयम् । अत्र गार्हपत्यादूर्द्ध्वं प्राञ्जुखप्रवृत्तेर्देवानां श्रीरपि
प्राचीं प्रवृत्ता । प्रकृष्टं पूर्वदिगवस्थितं स्वर्गं अञ्चति गच्छतीति
प्राची । तस्माद्देवानां स्वर्गप्राप्तिर्भविष्यति किन्तु प्रजाहेतोर्गा-
र्हपत्यस्य पूर्वमाधानाभावात् प्रजां न लप्स्यन्ते । एवं तादृगा-
धानकर्त्तरि यजमानेऽपि द्रष्टव्यम् ॥

अथ गार्हपत्यस्य प्राथम्यं विधत्ते । “साब्रवीदिडा मनुम् ।
तथा वा अहं तवाग्निमाधास्यामि । यथा प्रप्रजया पशुभिर्मिथु-
नैर्जनिष्यमे [६] प्रत्यस्मिँल्लोके स्थास्यमि । अभि सुवर्गं लोकं
जेष्यसीति । गार्हपत्यमग्न आदधात् । गार्हपत्यं वा अनु प्रजाः
पशवः प्रजायन्ते । गार्हपत्येनैवास्मै प्रजां पशून् प्राजनयत् । अ-
थान्वाहार्यपचनं । तिर्यङ्ङिव वा अयं लोकः । अस्मिन्नेव तेन
लोके प्रत्यतिष्ठत् । अथाहवनीयम् । तेनैव सुवर्गं लोकमभ्यजयत्
[७] यस्मैवमग्निराधीयते । सप्रजया पशुभिर्मिथुनेर्जायते ।

प्रत्यस्त्रिलोके तिष्ठति । अभि सुवर्गं लोकं जयति” इति । गार्ह-
पत्यस्य प्रजापशुखामित्वात् तस्य प्रथमाधानेन तत्प्राप्तिः । गार्ह-
पत्यस्य दक्षिणभागे स्थितो योऽयमन्वाहार्यपचनः तस्य ति-
र्यक्त्वेन वर्त्तमानस्य ऊर्द्धगमनाभावेन मनुष्यलोकसदृशत्वात्
तदाधानेन मनुष्यलोके प्रतिष्ठा तत ऊर्द्धमाहवनीयाधानाय
प्राङ्मुखप्रवृत्तेः स्वर्गस्य च प्राग्वर्त्तित्वात् तत्प्राप्तिः ॥

अथाधिकारिभेदेनाधानमन्तविशेषान् विधत्ते । “यस्य वा
अथयादेवतमग्निराधीयते । आ देवताभ्योऽवृष्ट्यते । पापीयान्
भवति । यस्य यथादेवतम् । न देवताभ्योऽवृष्ट्यते । वसीयान्
भवति । भृगूणां त्वाङ्गिरसां व्रतपते व्रतेनादधामीति भृगव-
ङ्गिरसामादध्यात् । आदित्यानां त्वा देवानां व्रतपते व्रते-
नादधामीत्यन्यासां ब्राह्मणीनां प्रजानाम् । वरुणस्य त्वा राज्ञो
व्रतपते व्रतेनादधामीति राज्ञः । इन्द्रस्य त्वेन्द्रियेण व्रतपते
व्रतेनादधामीति राजन्यस्य । मनोस्त्वा ग्रामणो व्रतपते व्रते-
नादधामीति वैश्यस्य । ऋभूणां त्वा देवानां व्रतपते व्रतेनाद-
धामीति रथकारस्य । यथादेवतमग्निराधीयते । न देवताभ्य-
ोऽवृष्ट्यते । वसीयान् भवति” इति [८] यस्य पुरुषस्य चाभिमा-
निनी देवता तामनतिक्रम्याधानं तस्य पुरुषस्याधानं यथादेव-
तमाधानमित्युच्यते । तदतिक्रमे सति देवताद्रोहो दारिद्र्यञ्च
भवति । अनतिक्रमे तु देवताप्रसादो धनसम्पत्तिश्च भवति ।
ये मनुष्या भृगुगोत्रोत्पन्ना ये चाङ्गिरसगोत्रोत्पन्नाः* तेषामु-

* अङ्गिरोगोत्रोत्पन्नाः इति B पुस्तकपाठः ।

भयेषां तत्प्रतिपादकेन 'भृगूणाम्' इति मन्त्रेणाधानम् । “हे
व्रतपते” कर्मस्वामिन्नग्रे भृगूणामङ्गिरसांश्च सम्बन्धिना “व्रतेन”
कर्मविशेषेण निमित्तभूतेन “त्वामादधामि” इहाद्यतने स्था-
पयामीति मन्त्रार्थः । एवमुत्तरत्रापि योज्यम् । गोत्रान्तर्ग-
तानां ब्राह्मणाणामादित्या एव देवताः । अभिषिक्तस्य राज्ञो
वरुणो देवता इतरस्य चत्रियस्य इन्द्रो देवता । “इन्द्रियेण
व्रतेन” इन्द्रियाभिवृद्धिहेतुना कर्मणेत्यर्थः । वैश्यस्य ग्राम-
निर्वाहको मनुदेवता । “रथकारः” अनुलोमजः सङ्कीर्ण-
जातिः । तस्य च्छभवो देवता । एतैर्मन्त्रैर्यथादेवतमाधानं
सम्पद्यते ॥

अत्र मीमांसा षष्ठाध्यायस्य प्रथमपादे चिन्तितम् ।

“विप्रादिर्नैव रथकदन्यो वायंस्तु योगतः ।

रूढेर्वर्णान्तरं तस्याधाने वर्षर्तुं ह्युच्यते” ॥

आधाने श्रूयते । “वर्षासु रथकार आदधीत” इति । तत्र
रथं करोतीति व्युत्पत्त्या चैवर्णिको रथकार इति चेत् । मैवम् ।
सङ्कीर्णजातिविशेषे रूढत्वात् । वैशायां चत्रियादुत्पन्नो माहि-
यः । शुद्रायां वैश्यादुत्पन्ना करणी । तस्यां करणां माहिध्या-
दुत्पन्नो रथकारः । तथा च याज्ञवल्क्यः ।

“माहिध्येण करणां तु रथकारः प्रजायते” इति ॥

तस्य च रथकारस्याधानकालो वर्षर्तुः ॥

इति सायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्ण-
यजुर्ब्राह्मणे आद्यकाण्डे प्रथमप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः ॥ ४ ॥

अथ पञ्चमोऽनुवाकः ।

चतुर्थे त्रयाणामाहवनीयादीनामाधानमुक्तं, पञ्चमे तत्रैव कञ्चिद्विशेषं पवमानहवींषि चाभिदधाति ।

तत्रादौ व्याहृतिमन्त्रान् विधत्ते । “प्रजापतिर्वाचः सत्यम-
पश्यत् । तेनाग्निमाधत्त । तेन वै स आर्ध्नात् । भूर्भुवः सुवरि-
त्याह । एतद्वै वाचः सत्यम् । य एतेनाग्निमाधत्ते । चध्रोत्येव ।
अथो सत्यप्राशूरेव भवति । अथो य एवं विद्वानभिचरति ।
स्तृणुत एवैनम्” [१] इति । वाचः सम्बन्धि यत् सत्यं अवश्यम्भावि
फलसाधनं मन्त्ररूपं तच्छास्त्रमुखेन दृष्ट्वा प्रजापतिस्तेनाग्निमा-
धाय समृद्धोऽभूत् । “किं तत्सत्यम्” इति पृच्छद्भ्यः शिष्येभ्यो “भू-
र्भुवः सुवः” इति मन्त्रस्वरूपं प्राह । एतस्य वाक्सम्बन्धि सत्यत्वात्
एतेनाग्निमादधानः समृद्धो भवति । अपि चासौ सत्यप्राशूर्भव-
त्येव । प्रकर्षेणाश्र्यते व्याप्यतेऽभिमतमनेनेति प्राशूः पराक्रमः ।
सत्यः कदाचिदप्यविसंवादो प्राशूः, अपि च एवं व्याहृतिमहि-
मानं विद्वान् शत्रुं मारयितुमभिचरन्नेनं हिनस्त्वैव ॥

सामर्थ्यप्रदर्शनेन व्याहृतित्रयं प्रशंसति । “भूरित्याह । प्रजा
एव तद्यजमानः सृजते । भुवदित्याह । अस्मिन्नेव लोके प्रति-
तिष्ठति । सुवरित्याह । सुवर्ग एव लोके प्रतितिष्ठति” इति ।
योऽयं भूरिति मन्त्रमुच्चारयति अमौ तन्मन्त्रसामर्थ्येन प्रजाः
पुत्तपौत्तादिका उत्पादयति । एवमुत्तरयोरपि योज्यम् ।

सामान्येन विहितं व्याहृतित्रयं पुनर्विशेषाकारेण विधत्ते ।

त्रिभिरचरैर्गार्हपत्यमादधाति । त्रय इमे लोकाः । एष्वेवेनं लो-
केषु प्रतिष्ठितमाधत्ते । सर्व्वैः पञ्चभिराहवनीयम् [२] सुवर्गाय
वा एष लोकायाधीयते । यदाहवनीयः । सुवर्ग एवास्मै लोके
वाचः सत्यं सर्व्वमाप्नोति” इति । भूभुव इत्येतानि त्रीण्य-
चराणि तैराधीयमानः त्रितमस्यालोकत्रये प्रतिष्ठितोऽग्निरा-
हितो भवति । भूभुवः सुवरिति पञ्चाचराणि तैराधीयमा-
नस्याहवनीयस्य स्वर्गार्थत्वात् स्वर्गे वाक्स्मन्धि छत्स्नं सत्यमस्मै
प्राप्नोति ॥

अथ तत् त्रयं पञ्चकं च मिलित्वा प्रशंसति । “त्रिभिर्गार्हप-
त्यमादधाति । पञ्चभिराहवनीयम् । अष्टौ सम्पद्यन्ते । अष्टाचरा
गायत्री । गायत्रोऽग्निः । यावानेवाग्निः । तमाधत्ते” इति [३]
अग्नेर्मुखजलेन गायत्रीसम्बन्धितम् । यदुक्तं सूत्रकारेण “गार्हपत्ये
प्रणयनोयमाश्वत्यमिधमादीपयति सिकताश्लोपयमनोरूपकल्प-
यते तमुद्यच्छति” इति ॥

तदेतद्विधत्ते । “प्रजापतिः प्रजाअसृजत । ता अस्मात् सृष्टाः
पराचीरायन् । ताभ्यो ज्योतिरुदगृह्णात् । तं ज्योतिः पश्यन्तीः
प्रजा अभिसमावर्त्तन्त । उपरीवाग्निमुद्गृहीयादुद्धरन् । ज्योतिरेव
पश्यन्तीः प्रजा यजमानमभिसमावर्त्तन्ते” इति । प्रजापतिना
सृष्टाः प्रजाः ‘पराञ्च्यः’ पुनरावृत्तिरहिता यदा गताः तदा
प्रजापतिः ताभ्यो ज्योतिरुदगृह्णात् । अन्धकारे पलायमानानां
प्रजानां दर्शनार्थं किञ्चिद्दीपमूर्द्धमुद्भूतवान् । तास्य प्रजा ज्यो-
तिर्दृष्ट्वा तं प्रजापतिमभिलक्ष्य समावृताः । अतो गार्हपत्या-

दाहवनीयं प्रत्यग्निमुद्धरन् ऊर्द्धमेव गृह्णीयात् न त्वधो धारयेत् । तेन सर्वाः प्रजाः ज्योतिः पश्यन्त्यो यजमानं प्रत्यावर्त्तन्ते । यदुक्तं सूत्रकारेण “प्राञ्चोऽश्वः प्रथमा अभिप्रव्रजन्ति” इति ॥

तदेतद्विधत्ते । “प्रजापतेरक्ष्यश्वयत् । तत्परापतत् । तदश्वोऽभवत् । तदश्वस्याश्वत्वम् [४] एष वै प्रजापतिः । यदग्निः । प्राजापत्योऽश्वः । यदश्वं पुरस्तान्नयति । स्वमेव चक्षुः पश्यन् प्रजापतिरनुदेति” इति । पुरा कदाचित् प्रजापतेरक्षिगोलकं केनापि व्याधिनाच्छूनं भूत्वा भूमौ पतितं सदश्वरूपेणोदभूत् । अश्वयदयमिति व्युत्पत्त्या तस्याश्वनाम सम्पन्नम् । अग्निश्च प्रजापतिमृष्टत्वात् प्रजापतिरेव । अश्वश्चोक्तरीत्या प्राज्यापत्यः । तस्मादाहवनीयं प्रति गच्छन्नश्वं पुरस्तान्नयेत् । तथा सति स्वकीयमेव चक्षुः पश्यन् प्रजापतिरूपोऽग्निरनुगच्छति ।

एतदेवाश्वस्य पुरोगमनं पुनः प्रशंसति । “वज्री वा एषः । यदश्वः । यदश्वं पुरस्तान्नयति । जातानेव भ्रातृव्यान् प्रणुदते” इति । वज्रिवद्युद्धे विनाशहेतुत्वादश्वो वज्री । स च पुरस्तानीयमानः यजमानस्य पूर्वमुत्पन्नान् भ्रातृव्यान् विनाशयति । वज्रसमानदन्तोपेतत्वादास्य वज्रित्वम् । एतदेवाभिप्रेत्याग्निब्राह्मणे समान्नातम् । “वज्री वा एष यदश्वो दद्भिरन्यतो दद्भ्यो भूयान्” इति ॥

आहवनीयपर्यन्तं नीतस्याश्वस्य तेनैव पथा पुनरावृत्तिं विधत्ते । “पुनरावर्त्तयति [५] जनिष्यमाणानेव प्रतिनुदते” इति ।

आहवनीयात् पुनरावृत्त्या भविष्यतः शत्रून् प्रतिवध्नाति । यदुक्तं सूत्रकारेण “पूर्ववाडश्चो भवति” इति ॥

तदिदं विधत्ते । “न्याहवनीयो गार्हपत्यमकामयत । निगार्हपत्य आहवनीयम् । तौ विभाजं नाशक्नोत् । सोऽश्वः पूर्ववाड् भूत्वा । प्राञ्चं पूर्वमुदवहत् । तत्पूर्ववाहः पूर्ववाट्त्वम् । यदश्वं पुरस्तान्नयति । विभक्तिरेवैनयोः सा । अथो नानावीर्यावेवैनौ कुरुत” इति [६] पुरा कदाचिदाहवनीयो “गार्हपत्यं नितरामकामयत” गार्हपत्यधर्मं धृतवानित्यर्थः । गार्हपत्यश्च नितरामाहवनीयधर्मं धृतवान् । ततः तौ उभावग्री सङ्कीर्णधर्मतया प्रजापतिर्विभाजं विभक्तुं नाशक्नोत् । ततस्तद्विभागाय स्वयं पूर्ववाडश्चो भूत्वा धर्मसाङ्ग्यं परिहृत्य “प्राञ्चं” प्राग्देशनिवासयोग्यं आहवनीयं पूर्वमुदवहत् । पूर्वदेशं प्रत्युद्धृत्य नीतवान् । पूर्ववाडित्यश्वविशेषः । सेनामध्ये इतरेभ्योऽश्वेभ्यः पूर्वं वहतीति वा पूर्वस्मिन् वयस्यत्यन्तबाल एव वहतीति वा पूर्ववाट् । अतस्तादृशमश्वमत्र पुरस्तान्नयेत् । तस्य च विभागक्षमत्वात् “एनयो” अग्न्योः सैव “विभक्ति” विभागः । पूर्वदेशेऽवस्थितः* आहवनीयः पश्चिमदेशेऽवस्थितो गार्हपत्य इति विभागः । अपि च धर्मसाङ्ग्यपरिहारादेनावुभावग्री भिन्नवीर्यावेव करोति । पत्नीसंयाजहोमाधारत्वलक्षणं वीर्यं गार्हपत्यस्यैव । आग्नेयादिहविराधारत्वलक्षणमाहवनीयस्यैव । यदुक्तं सूत्रकारेण “न कर्णदन्नमित्युद्धृह्णाति” ॥

* अत्र पूर्वदेशेऽस्मिन्निति वा पाठः ।

तदिदं विधत्ते । “यदुपर्युपरि शिरो हरेत् । प्राणान् वि-
च्छिन्यात् । अधोधः शिरो हरति । प्राणानां गोपीयाय” इति ।
हस्तेनोद्धृत्याहवनीयं प्रति नीयमानमग्निं “शिर उपर्युपरि”
शिरःसमीपवर्त्तिन्यूर्ध्वभागे यदि धृत्वा विच्छित्त्वा हरेत् तदा
प्राणान् विच्छिन्देरन् । अतः प्राणरक्षणाय शिरसः समीपव-
र्त्तिन्यधःप्रदेशे धृत्वा नयेत् । यदुक्तं सूत्रकारेण “जानुदग्ने धा-
रयमाणस्तृतीयमध्वनोऽग्निः हरति नाभिदग्ने तृतीयमास्यदग्ने
तृतीयम्” इति ॥

तदेतदङ्गुल्याभिनयन् विधत्ते । “इयत्यग्रे हरति । अयेय-
त्ययेयति । त्रय इमे लोकाः । एष्वेवेनं लोकेषु प्रतिष्ठितमाधत्ते”
इति । जानुदग्ने इव नाभिदग्नास्यदग्नयोरपि ॥

एतस्मादग्निप्रणयनात् पूर्वमग्नेर्विभागं विधत्ते । “प्रजापति-
रग्निमसृजत । सोऽबिभेत् प्र मा धक्ष्यतीति [७] तस्य त्रेधा महि-
मानं बौहत् । शान्त्या अप्रदाहाय । यत् त्रेधाग्निराधीयते ।
महिमानमेवास्य तद्व्यूहति । शान्त्या अप्रदाहाय” इति । अग्निं
सृष्ट्वा तदीयदाहात् बिभ्यत् प्रजापतिस्तदीयसामर्थ्यं त्रेधा
व्यभजत् । सोऽयं विभागो ज्वालायाः शान्त्यै स्वविषये दाहा-
भावाय च सम्पन्नः । एवमत्राधितुरपि गार्हपत्यादग्नेरेकं भागं
आहवनीयार्थमपरं भागं दक्षिणाग्न्यर्थं च विभज्य शान्त्यर्थम-
प्रदाहार्यं च त्रेधा कुर्यात् ॥

तत्राहवनीयार्थस्याग्नेराहवनीयायतनं विधत्ते । “पुनराव-
र्त्तयति । महिमानमेवास्य सन्दधाति” इति । विभागेन योऽग्ने-

महिमा शान्तस्तं माहमानं पुनः सन्धातुं विभक्तमाहवनीय-
माहवनीयायतने स्थापयेत् ॥

तत्र स्थापने किञ्चिद्विशेषं विधत्ते । “पशुर्वा एषः । यदश्वः ।
एष रुद्रः [८] यदग्निः । यदश्वस्य पदेऽग्निमादध्यात् । रुद्राय
पशूनपि दध्यात् । अपशुर्यजमानः स्यात् । यन्नाक्रमयेत् । अ-
नवरुद्धा अस्य पशवः स्युः । पार्श्वत आक्रमयेत् । यथाहितस्याग्ने-
रङ्गारा अभ्यववर्त्तेरन् । अवरुद्धा अस्य पशवो भवन्ति । न रु-
द्रायापिदधाति” इति [९] अत्रेदं चिन्त्यते । पुरस्तादानीतमश्वं
किमाहवनीयायतनमाक्रमयेन्न वेति । उभयमध्येतदनुपपन्नम् ।
अश्वस्य पशुत्वात् । अग्नेः क्रूरदेवत्वाच्च । अश्वपदलाञ्छिते प्र-
देशेऽग्निस्थापने सति क्रूरदेवाय पशून् समर्पयेत् । ततो यज-
मानः पशुरहितः स्यात् । अनाक्रमणे तु यजमानस्य पशवो
न सम्भवेयुः । अत उभयदोषपरिहारार्थं आयतनस्य कस्मिं-
श्चित्पार्श्वे तमश्वमाक्रमयेत् । स्वायतने स्थापितस्य प्रज्वाल्यमान-
स्याग्नेरङ्गारा येन प्रकारेण तदश्वपदमभिलक्ष्य स्वत एव प्रवृत्ता
भवन्ति, तथा समीपवर्त्तिप्रदेशमाक्रमयेत् । एवं सति अङ्गा-
राणामश्वपदे प्रविष्टत्वात् पशवोऽपि लभ्यन्ते । स्वयं बुद्धिपूर्व-
कमश्वपदेऽग्नेरप्रतिष्ठापनात् उग्रदेवाय पशवोऽपि समर्पिता न
भवेयुः । इत्यमाधानगतो विशेषो निरूपितः ॥

अथ पवमानहवींषि विधत्ते । “त्रीणि हवींषि निर्वपति ।
विराज एव विक्रान्तं यजमानोऽनुविक्रमते” इति । विशेषेण रा-
जते इति विराडग्निः, तस्य “विक्रान्तं” सामर्थ्यमनु यजमानोऽपि

“विक्रमते” समर्थो भवति ॥ सामान्येन विहितानां हविषां दे-
वताविशेषान् विधत्ते । “अग्नये पवमानाय । अग्नये पावकाय ।
अग्नये शुचये । यदग्नये पवमानाय निर्वपति । पुनात्येवैनम् ।
यदग्नये पावकाय । पूत एवास्मिन्नन्नाद्यं दधाति । यदग्नये
शुचये । ब्रह्मवर्चसमेवास्मिन्नुपरिष्ठाद्दधाति” इति [१०] “पव-
मानः” स्वयं शुद्धः । “पावकः” अन्यस्य शोधकः “शुचिः”
दीप्यमानः । तत्र प्रथमेन यजमानस्य शुद्धिः । द्वितीयेनान्न-
प्राप्तिः । तृतीयेन फलदयस्योपरिष्ठाद् ब्रह्मवर्चसप्राप्तिः । अत्र
मीमांसाद्वितीयाध्यायस्य षष्ठपादे चिन्तितम् ।

संस्कृते पवमानेष्ट्या वज्रैः सेष्टिर्नवेष्टयः ।

वज्रैः तत्संस्कृते कार्याश्चोदकस्यानुरोधतः ॥

चोदकः पवमानेष्टौ न तां प्रापयितुं प्रभुः ।

अनङ्गलेष्ट्यसिद्धिभ्यां दृष्टयस्तदसंस्कृते ॥

पवमानादीष्टिभिराहवनीयाद्यग्नयः संस्क्रियन्ते । संस्कृतेष्व-
ग्निहोत्रदर्शपूर्णमासा हि क्रतवः प्रवर्तन्ते । तथा सति विमताः
पवमानेष्टयः ताभिरिष्टिभिः संस्कृते वज्रैः कार्या इष्टित्वादि-
तरेष्टिवत् चोदकस्यैवं सत्यनुगृहीतो भवति । एताभिरिष्टिभिः
संस्कृते वज्रैः प्रकृत्यनुष्ठानादिति प्राप्ते ब्रूमः । यद्यग्नि पवमा-
नेष्टिर्विक्रतिः, तथापि चोदको न तस्यां पवमानेष्टौ पवमाने-
ष्टिभिः संस्कृते वज्रैः तां पवमानेष्टिमतिदेष्टुं प्रभवति । प्रकृतौ
प्रयाजादिपवमानेष्टेरङ्गत्वाभावात् । किञ्च एतस्याः पवमानेष्टेः
संस्कृताग्निसिद्ध्यर्थं पवमानेष्ट्यन्तराङ्गीकारे तत्रापि तथेत्यन्व-

स्थायामिष्टिरेव न सिद्ध्यत् । तस्मात्ताभिरिष्टिभिरसंस्कृते वक्रौ
पवमानेष्टयः कर्त्तव्या लुप्यदशमस्य द्वितीये । लुप्यते पवमानेष्टौ
निर्वापः क्रियते ऽथवा । लुप्यते साधनाभावात् तेन मुखो न
लुप्यते । आधानप्रकरणस्मात्तायां पवमानेष्टौ निर्वापसाधनं
नास्ति अग्निहोत्रस्याधानोत्तरकालीनत्वेन तद्धोमसाधनभूता-
याः तस्यां अपि तथात्वाप्राप्ते ब्रूमः । मुखो निर्वापस्तं प्रति गुण-
भूताग्निहोत्रहवणी । न हि गुणलोपेन मुखो लोप्नुमर्हति । किञ्च
आधानकाले स्वरूपेणैव अविद्यमानायामग्निहोत्राहवण्यां साध-
नत्वं दुरापेतम् । ततः साधनाभावादित्यनुपन्यासः । तस्मान्निर्वापो
न लुप्यते । मीमांसापञ्चमाध्यायस्य तृतीयपादे चिन्तितम् ।

आहिते पवमानेष्टिसंस्कृते वाग्निहोत्रकम् ।

आधानेनाग्निनिष्पत्तेस्तन्मात्रे कर्मासम्भवात् ॥

आधानस्थानपेक्षस्य नाग्न्युत्पादकता मता ।

समुचितस्य हेतुत्वात् कर्म स्थादिष्टिसंस्कृते ॥

अग्न्याधानादूर्द्ध्वं विलम्ब्य पवमानेष्टयः क्रियन्ते । द्वादशसु
रात्रोष्वनुनिर्वपेदितोष्टिकालविधानात् ताभ्यः पुरा द्वादशसु
दिनेष्वग्निहोत्रमनुष्ठेयम् । आधानमात्रेणाहवनीयाद्यग्नेर्निष्पन्न-
त्वादिति प्राप्ते ब्रूमः । आधानेन पवमानेष्टिनिरपेक्षेण नाह-
वनीयाद्यग्निरुत्पद्यते । अन्यथा पवमानेष्टिवैयर्थ्यप्रसङ्गात् । न च
विकल्पः । आधानमुपजीव्य तस्मादुत्तरकाले तद्विधानात् । तत
इष्टिभिः समुचित्यैवाधानमग्न्युत्पादकमितिष्टिभिः संस्कृते वक्रौ
पश्चादग्निहोत्रानुष्ठानम् ।

इति श्रीसायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्ण-
यजुर्ब्राह्मणे आद्यकाण्डे प्रथमप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः ॥ ५ ॥

अथ षष्ठोऽनुवाकः ।

पञ्चमे पवमानहविंषि सङ्क्षिप्योक्तानि । अथ षष्ठे तद्विस्तारो
हविरन्तराणि दक्षिणाश्चोच्यन्ते । तत्र प्रथमं तावत्पवमानहविषा-
न्देवताविशेषस्य पूर्वमनुक्तत्वात् तदनुवादेन हविर्विशेषं विधत्ते ।
“देवासुराः संयत्ता आसन् । ते देवा विजयमुपयन्तः । अग्नौ
वामं वसु सत्यदधत् । इदमु नो भविष्यति । यदि नो जेय-
न्तीति । तदग्निर्नोत्सहमशक्रोत् । तत् चेधा विन्यदधात् । पशुषु
तृतीयम् । असु तृतीयम् । आदित्ये तृतीयम् [१] तद्देवाविजित्य ।
पुनरवारुन्धन्त । तेऽग्नये पवमानाय पुरोडाशमष्टाकपालं नि-
रवपन् । पशवो वा अग्निः पवमानः । यदेव पशुष्वासीत् । त-
त्तेनावारुन्धत् । तेऽग्नये पावकाय । आपो वा अग्निः पावकः ।
यदेवाप्स्वासीत् । तत्तेनावारुन्धत् [२] तेऽग्नये शुचये । असौ
वा आदित्योऽग्निः शुचिः । यदेवादित्य आसीत् । तत्तेनावारु-
न्धत्” इति । यदा देवासुराः परस्परं युद्धेद्युक्ताः तदानीं विज-
यमपेक्षमाणा देवाः स्वकीयं “वामं” वमनोयं “वसु” धनम् अग्नौ
सम्यक् स्थापितवन्तः । तेषामयमभिप्रायः । यद्यस्मान्सुरान्
ज्येयन्ति तदानीमापत्कालेऽस्माकमिदमेव धनं जीवनाय भ-
विष्यतीति । अग्निश्च तान् भाराधिक्येन तद्धनमुद्धृत्य शोढुं
नाशक्रोत् । तत् चेधा विभज्य पश्यादिषु स्थापितवान् । तदानीं

देवाश्च असुरान् विजित्य पुनः स्वकीयं धनं प्राप्तुमैच्छन् ।
तदा पश्चाद्यभिमानिदेवतासु स्थापितं धनं बलादवरोद्धुम-
शक्ताः सन्तः तदुत्कोचार्थं पवमानगुणकायाग्रये पुरोडाशं नि-
रवपन् । पशवश्च पवमानाग्न्यधीनत्वात् तत्स्वरूपाः, तेन च
हविषा पवमानमग्निं तर्पयित्वा पशुष्ववस्थितं धनं स्वीकृतवन्तः ।
एवं ते देवाः पावकगुणकायाग्रये पुरोडाशं निरवपन्नित्यनुव-
र्त्तन्ते । अपां पावकाग्न्यधीनत्वात्, तन्मुखेनाप्सु स्थितं प्राप्तुवन् ।
तथा शुचिगुणकायाग्रये पुरोडाशं निरूप्य तस्माग्नेरादित्य-
रूपत्वात् आदित्ये स्थापितं धनमवाप्नुवन् । तस्मादेताभ्यो दे-
वताभ्यः प्रत्येकमष्टाकपालं पुरोडाशं निर्वपेदिति द्रव्यविधि-
रुक्तेयः ॥

अथैतेषां हविषामाग्नेयेन हविरन्तरेण सह निर्वापं विधत्ते ।
“ब्रह्मवादिनो वदन्ति । तनुवो वावैता अग्न्याधेयस्य । आग्नेयो वा
अष्टाकपालोऽग्न्याधेयमिति । यत्तं निर्वपेत् । नैतानि । यथात्मा
स्यात्[३] नाङ्गानि । तादृगेव तत् । यदेतानि निर्वपेत् । न तम् ।
यथाङ्गानि स्युः । नात्मा । तादृगेव तत् । उभयानि सह निरु-
प्याणि । यज्ञस्य सात्मत्वाच्च” इति । याः पूर्वोक्ताः पवमाना
अग्न्यादिदेवतास्त्रिस्रस्ता अग्न्याधेयरूपस्य देवविशेषस्य शरी-
राणि । यस्तु ताभ्योऽतिरिक्तः अष्टाकपाल आग्नेयः, सोऽग्न्या-
धेयस्य स्वरूपभूतः पूर्वोक्तशरीरत्रयस्वामी । एवं सति आग्नेयं
निरूप्य पवमानहविषामनिर्वापे अवयवरहितः केवल आत्मैव
स्यात् । अथ तानि हवींषि निरूप्य आग्नेयस्य निर्वापो न क्रियेत

तदानीमात्मरहिताः केवला अवयवा एव स्युः । तस्मादाग्नेयेन मह पूर्वाणि त्रीणि हवींषि निरूप्याणि । तथा सति यज्ञस्य मावयवत्वं सात्मत्वञ्च सम्पद्यते ॥

अथानुनिर्वाणं हविर्विधत्ते । “उभयं वा एतस्येन्द्रियं वीर्यमाप्यते [४] योऽग्निमाधत्ते । ऐन्द्राग्नमेकादशकपालमनुनिर्वपेत् । आदित्यश्चरुम् । इन्द्राग्नी वै देवानामयातयामानौ । ये एव देवते अयातयान्नी । ताभ्यामेवास्मा इन्द्रियं वीर्यमवरुन्धे । आदित्यो भवति । इयं वा अदितिः । अस्यामेव प्रतितिष्ठति” इति । अग्निमादधानस्येन्द्रियवीर्यस्य प्राप्ता भवितव्यम् । अतस्तत्सिद्धिर्यमिन्द्राग्निदेवताकं पुरोडाशमनुनिर्वपेत् । देवानां मध्ये इन्द्राग्न्योरगतसारत्वात् तत्प्रसादेनेन्द्रियवीर्यप्राप्तिर्भवति । अगतसारत्वञ्चानयोर्जटत्वादवगन्तव्यम् । जयश्च राजसूयप्रकरणे पद्यते । “देवा वा ओषधीष्वजिमयुः । ता इन्द्राग्नी उदजयताम्” इति । आदित्यश्चरुर्निर्वापेण भूम्यां प्रतितिष्ठति । भूमेरखण्डनीयत्वेनादितित्वात् ॥

अस्य चरोः सहकारिद्रव्यं घृतं विधत्ते । “धेनौ वा एतद्रेतः [५] यदाज्यम् । अनडुहस्तण्डुलाः । मिथुनमेवावरुन्धे । घृते भवति । यज्ञस्थालूलूचान्तत्वाय” इति । आज्यस्य धेनुनिष्पाद्यत्वात्तद्रेतस्त्वम् । तण्डुलानाञ्चानडुहाकृष्टायां भूमौ निष्पाद्यत्वात्तद्रेतस्त्वम् । अत उभयमेलने सति मिथुनं सम्पद्यते । तस्माच्चरुनिष्पत्तये घृते तण्डुलाः प्रक्षेप्तव्याः । एतेन घृतेन यज्ञस्य अलूचान्तत्वं सम्पद्यते । लूचो रूचः स्नेहरहितः परुषः तद्वैपरी-

त्याच्चालूचः तादृशोऽन्तः समीपवर्त्ती द्रव्यविशेषो यज्ञस्य सो-
ऽयमलूचान्तस्तस्य भावोऽलूचान्तत्वं तत्सिद्धये घृतस्वीकारः ।
यदुक्तं सूत्रेण । “चतुर्धा करणकालस्यादित्यच्चरं ब्रह्मणे परि-
हरति तच्चत्वार आर्षेयाः प्राप्नन्ति ॥

तदिदं विधत्ते । “चत्वार आर्षेयाः प्राप्नन्ति । दिशामेव
ज्योतिषि जुहोति” इति । योऽयमादित्यश्चरः तस्यैतत् हवि-
र्वचतुर्धाकरणं नास्ति किन्तु ब्रह्मणो हस्ते सर्व्वं दत्त्वा चत्वार-
श्चत्विजः प्राप्नीयुः । तेषां श्रुताध्ययनसम्पन्नत्वाऽर्षेयत्वम् । अतए-
वान्यत्रास्मात् । “आर्षेयो यः पशुश्रुवान्” इति । चतुःसङ्ख्यासा-
म्येन दिशाञ्चतसृणां सम्बन्धिनि ज्योतिषि जुतं भवति ॥

उक्तानां हविषां कालविशेषं विधत्ते । “पशवो वा एतानि
हवींषि । एष रुद्रः । यदग्निः [६] यत्सद्य एतानि हवींषि
निर्व्वपेत् । रुद्राय पशूनपि दध्यात् । अपशुर्यजमानः स्यात् ।
यन्नानुनिर्व्वपेत् । अनवरुद्धा अस्य पशवः स्युः । द्वादशसु रात्री-
ष्वनुनिर्व्वपेत् । संवत्सरप्रतिमा वै द्वादश रात्रयः । संवत्सरेणैवासौ
रुद्रः शमयित्वा । पशूनवरुन्धे” इति । अत्रेदं त्रिचिन्त्यते ।
यस्मिन् दिने अग्नय आहितास्तस्मिन् दिने किमेतानि हवींषि
निर्व्वपेत् किं वा नेति । तत्र निर्वापो न युक्तः । एतेषां हविषां
पशुसाधनत्वेन पशुरूपत्वात् । आहितस्य चाग्नेः क्रूरदेवत्वात्
तस्मै क्रूराय पशुसमर्पणप्रसङ्गात् यजमानोऽप्यपशुः स्यात् ।
अनिर्वाप्रपत्ते तु पशवो न सम्पादिताः स्युः । अतो दोषद्वय-
परिहारायाधानादूर्द्ध्वं द्वादशसु रात्रीषु गतासु पश्चाद्धवींषि

निर्वपेत् । द्वादशसङ्ख्याया नामद्वारेण तासां संवत्सरसदृशत्वादे-
तद्यजमानार्थं संवत्सरेणैवाग्निं शान्तं कृत्वा पशून् प्राप्नोति ॥

तन्निर्वापे कञ्चिद्विशेषं विधत्ते । “यदेकमेकमेतानि हवींषि
निर्वपेत् [७] यथा त्रीणावपनानि पूरयेत् । तादृक्तत् । न
प्रजननमुच्छिषेत् । एकं निरूप्य । उत्तरे समस्येत् । तृतीयमे-
वासौ लोकमुच्छिषति प्रजननाय । तं प्रजया पशुभिरनुप्र-
जायते । अथो यज्ञस्यैवैषाभिक्रान्तिः” इति । एतानि त्रीणि
पवमानहवींषि पृथक् पृथगेव निर्वपेदिति केषाञ्चिन्मन्दानां
पक्षः । तस्मिन् पक्षे यथा लोके त्रीणि बीजावापस्थानानि चे-
त्राणि बीजैः पूरितानि भवन्ति, तथा लोकत्रयस्यापि त्रिभि-
र्हविर्भिः पूरितत्वाद्यजमानस्य स्वातन्त्र्येण प्रजोत्पत्तिस्थानं कि-
मपि नावशिष्येत; तस्मात् प्रथममेकं हविः पृथक् निरूप्य द्विती-
यतृतीये हविषी सम्भूय निर्वपेत् । तथा सति निर्वापद्वयेन
लोकद्वयस्यैव पूरितत्वात् तृतीयो लोको यजमानस्य प्रजोत्पा-
दनायावशेषितो भवति । ततस्त्वं लोकमनु यजमानः प्रजापशु-
समृद्धो भवति । अपिच यत् तृतीयलोकावशेषणं एषा यज्ञस्यै-
वाभिक्रान्तिरभितो व्याप्तिः । प्रजापशुरूपस्य तत्फलस्य निष्प-
न्नत्वात् । यदुक्तं सूत्रकारेण “प्राञ्चोऽश्वप्रथमा अभिप्रव्रजन्ति ।
दक्षिणतो ब्रह्मा रथं रथचक्रं वा प्रवर्त्तयति यावच्चक्रं त्रिः परि-
वर्त्तते” इति ॥

तदेतद्विधत्ते । “रथचक्रं प्रवर्त्तयति । मनुष्यरथेनैव देवरथं
प्रत्यवरोहति” [८] इति । गार्हपत्यादाहवनीयं प्रत्यग्नेः प्रण-

यनकाले रथचक्रस्य प्रवर्त्तनम् । अनेन मनुष्यरथप्रवर्त्तनेन
नीयमानाग्न्यर्थं देवरथ एव प्रवर्त्तितो भवति ॥

अथ मीमांसामुखेन होमनिर्णयं करोति । “ब्रह्मवादिनो
वदन्ति । होतव्यमग्निहोत्रां न होतव्या इति । यद्यजुषा
जुहुयात् । अथवापूर्वमाहुतीर्जुहुयात् । यन्न जुहुयात् । अग्निः
पराभवेत् । तूष्णीमेव होतव्यम् । यथापूर्वमाहुतीर्जुहोति ।
नाग्निः पराभवति” इति । नेयं नित्याग्निहोत्रविषया मीमां-
सा । तस्य पवमानेष्टिभ्य ऊर्ध्वं प्रवर्त्तिष्यमाणत्वात् । किन्तु आ-
धानाङ्गमेतत् किञ्चित्कर्म पूर्णाहुतेः प्राक् प्रवर्त्तमानत्वात् ।
पूर्णाहुत्यन्तमग्न्याधानमित्याश्रलायनेनोक्तम् । “अस्य चाधाना-
ङ्गस्याग्निहोत्रस्य मन्त्रेण होमे सति अथवापूर्वत्वं प्रसज्येत । तथा
हि । अग्निहोत्रशब्देऽत्र नित्याग्निहोत्रधर्मानतिदिशति । नित्या-
ग्निहोत्रे च सूर्यो ज्योतिर्ज्योतिः सूर्यः स्वाहेति” । अयं अहनि
पठितो होममन्त्रः सोऽत्र प्रसक्तः । अहन्येव ह्ययमानत्वात् । प्र-
कृतिभूते त्वग्निहोत्रे रात्रावेवोपक्रमात् । ‘अग्निर्ज्योतिर्ज्योतिरग्निः
स्वाहा’ इति मन्त्रस्य रात्रिहोमाङ्गत्वात् । तेन मन्त्रेण प्रथमम-
नुष्ठाच पश्चात् प्रातःकाले ‘सूर्यो ज्योतिः’ इति मन्त्रेणानुष्ठानमि-
त्येष क्रमः । इह त्वादावेव ‘सूर्यो ज्योतिः’ इति मन्त्रेणानुष्ठा-
नप्रकृतिवैलक्षण्यादथवापूर्वत्वम् । अहोमपचे तु आधानेनो-
त्पन्नेऽग्निराहाराभावात् पराभूतोभवेत् । अतो दोषद्वयं परि-
हर्तुं मन्त्रं परित्यज्य तूष्णीमेव होतव्यम् । तथा सति मन्त्रवैप-
रीत्याभावादथवापूर्वत्वदोषो न भवेत् । होमस्यानुष्ठितत्वादग्रेः

पराभवोऽपि न भवति । यदुक्तं सूत्रकारेण । “आग्नेयस्य दक्षिणा-
काले दक्षिणां ददात्यजं पूर्णपात्रमुपवर्हणं सार्वसूत्रम्” इति अ-
ग्नीध्रे उपवर्हणं ददाति, अश्वं ब्रह्मणेऽध्वर्यवे वाऽऽहवनीयदेशेऽन-
ङ्गाहमध्वर्यवेऽपरेण गार्हपत्यं धेनुः होत्रे वासो गावौ मिथुनौ
गावौ नवञ्च रथं ददाति । तानि साधारणानि सर्वेषामाद्या-
दशभ्यो ददातीत्युक्ताह “काममूर्ध्वं देयम् अपरिमितस्यावरुध्यै”
इति विज्ञायत ऊर्ध्वमादिष्टदक्षिणाभ्यो वदति “षड् देया द्वादश
देयाश्चतुर्विंशति देया इति ताविकल्पन्त” इति ॥

तदेतत् सर्वं क्रमेण विधत्ते । “अग्नीध्रे ददाति [८] अग्नि-
मुखानेवर्तून् प्रीणाति । उपवर्हणं ददाति । रूपाणामवरुध्यै ।
अश्वं ब्रह्मणे । इन्द्रियमेवावरुन्धे । धेनुः होत्रे । आशिष एवा-
वरुन्धे । अनङ्गाहमध्वर्यवे । वज्रिर्वा अनङ्गान् । वज्रिरध्वर्युः
[१०] वज्रिनैव वज्रियञ्चस्यावरुन्धे । मिथुनौ गावौ ददाति ।
मिथुनस्यावरुध्यै । वासो ददाति । सर्वदेवत्यं वै वासः । सर्वा
एव देवताः प्रीणाति । आद्यादशभ्यो ददाति । द्वादशमासाः
संवत्सरः । संवत्सर एव प्रतितिष्ठति । काममूर्ध्वं देयम् । अपरि-
मितस्यावरुध्यै” [११] इति । आग्नीध्रेण तत्तद्वृतावग्रेरिधमा-
नत्वात् तस्मै दत्तेन द्रव्येणाग्निसहितानामृतानां प्रीतिः । तस्मै
यद्देयमुपवर्हणं शिरसः पृष्ठस्य वा आधारभूतं तस्य कार्पास-
शाणोर्षादिमयैः शुक्लनीलपीतादिवर्णैः सर्वैः सूत्रैर्निष्पन्नत्वात्
तेन रूपाणां प्राप्तिः । अश्वस्य प्रजापतिचतुर्जन्यत्वात् तेनेन्द्रिय-
प्राप्तिः । दातव्याया धेनोः कामधेनुरूपत्वादाशिषां प्राप्तिः ।

अनङ्गान् शकटं वहति । अग्निश्च द्रव्यं वहति । अध्वर्युरप्यनु-
ष्ठानं वहति । ततः समानत्वात् बलीवर्द्धरूपेणाध्वर्युरूपेण च
वह्निर्नैव यज्ञस्य वह्नियज्ञसम्बन्धिहविर्वाहनमग्निं प्राप्नोति ।
गोमिथुनेन मनुष्यमिथुनप्राप्तिः । वाससः सर्वदेवत्यत्वं दीक्षा-
प्रकरणे 'अग्ने स्तृषाधानम् । वायोर्वातपानम् । इत्यादिवाक्येन प्रति-
पादितम् । आद्वादशभ्यो गोभ्य इति शेषः । उक्तदक्षिणाभ्य ऊर्द्धं
षड् देया द्वादश देया इत्यादिशाखान्तरोक्तं बह्वचानुसारेण
स्वाभिमतं यावत्तावद्देयम् । तेनापरिमितफलप्राप्तिः । अत्र
मीमांसा एकादशाध्यायस्य चतुर्थपादे चिन्तितम् ।

“पवमानेष्टिहविषां तन्त्रं भेदोऽथ वादिमः ।

साध्यदेशाद्यभेदाच्च काम्ये भेदोक्तितोऽन्तिमः” ॥

आधानप्रकरणे पथ्यते । ‘अग्नये पवमानायाष्टाकपालं निर्व-
पेदग्नये पावकायाग्नये शुचये’ इति । तैरेतैर्हविर्भिः साध्यस्याग्ने-
रेकत्वाद्देशाद्यभेदाच्चाङ्गानां तन्त्रमिति प्राप्ते ब्रूमः । “यं काम-
येतोत्तरं वसीयान् श्रेयान्त्स्याम्” इति तस्याग्नये पवमानाय
निरूप्याय “पावकाय शुचये चोत्तरे हविषी समानवर्हिषी
निर्वपेद्” इति वचनात् काम्यप्रयोगे प्रथमस्य हविषोऽङ्गभेद
उत्तरयोस्तन्त्रम् । नित्यप्रयोगे तु त्रयाणां तन्त्रम् । द्वादशा-
ध्यायस्य चतुर्थपादे चिन्तितम् ।

“एका देया समुच्चैयं विकल्पं वाद्य आनते; ।

सौलभ्यादन्तिमो नैरपेक्षात् सङ्ख्यानन्तरादपि” ॥

आधाने श्रूयते । “एका देया षड् देया द्वादश देया इ-

त्यादि” । तत्र मोमकयन्यायेनानतेः सौलभ्यात् समुच्चय इति चेत् मैवम् । सङ्ख्यानां त्रीह्यादिवत् परस्परनैरपेक्षावगमात् । समुच्चये तु श्रूयमाणाभिः सङ्ख्याभिः सङ्ख्यानन्तरस्य दुर्वारत्वाच्च । तस्माद्विकल्पः ।

इति सायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्ण-यजुर्ब्राह्मणे आद्यकाण्डे प्रथमप्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः ॥ ६ ॥

अथ सप्तमोऽनुवाकः ।

षष्ठे हविर्विशेषा दक्षिणास्योक्ताः । अथ सप्तमे आधानमन्त्रा उच्यन्ते । तत्रादौ गार्हपत्यविषयं मन्त्रमाह । “घर्मः शिरस्तदयमग्निः । सम्प्रियः पशुभिर्भुवत् । कर्दिस्लोकाय तनयाय यच्छ” इति । घर्मो दीप्तिर्ज्वाला, स च घर्मोऽग्निः शरीरस्य शिरस्थानीयः । तच्च शिरः अयं पुरोवर्त्ति गार्हपत्योऽग्निः, तादृश हे गार्हपत्याग्ने त्वमस्मदीयैः पशुभिः सह “सम्प्रियो भुवत्” सम्यक् प्रीतियुक्तो भव । ततोऽस्मदपत्याय तदीयापत्याय च “कर्दिर्यच्छ” तेजो देहि ॥

अथान्वाहार्यपचनविषयं मन्त्रमाह । “वातः प्राणस्तदयमग्निः । सम्प्रियः पशुभिर्भुवत् । स्त्रदितं तोकाय तनयाय पितुं पच” इति । योऽयमग्निसखो वायुः सोऽग्नेः प्राणः तत् प्राणरूपं अयमाधीयमानोऽन्वाहार्यपचनोऽग्निः । हे अन्वाहार्यपचन त्वमस्मदीयैः पशुभिः सह सम्प्रियो भव । अस्मात्पुत्राय तत्पुत्राय च “स्त्रदितं” स्त्रादुयुक्तं “पितुम्” अन्नं “पच” पक्वं कुरु ॥

अथाहवनीयदेशं प्रति गमनमन्तमाह । “प्राचीमनुप्रदिशं
प्रेक्षि विद्वान् । अग्नेरग्ने पुरो अग्निर्भवेह । विश्वा आशादीद्यानो
विभाहि । ऊर्ज्ज्वो धेहि द्विपदे चतुष्पदे” इति । हे अग्ने त्वं
“विद्वान्” मार्गं जानन् “प्राचीं प्रदिशमनु” प्रागाख्यां प्रकृष्टां
दिशमनुलक्ष्य “प्रेक्षि” प्रकर्षेण गच्छ । गत्वा चेहायतने प्रथ-
ममाहितस्य गार्हपत्यस्याग्नेः पुरो “अग्निः” पूर्वदिग्बर्त्ती वज्जि-
र्भव । ततो “दीद्यानः” प्रकाशमानः “विश्वा आशाः” सर्वादिशो
“विभाहि” विशेषेण प्रकाशमानोऽस्रदीयाय “द्विपदे” मनुष्याय
“चतुष्पदे” पशवे च ऊर्जं धेहि देहि अन्नरसं सप्तादय ।

अथाहवनीयविषयं मन्तमाह । “अर्कश्चक्षुस्तदसौ सूर्यस्त-
दयमग्निः । सम्प्रियः पशुभिर्भुवत् । यत्ते शुक्रं शुक्रं वर्चः शुक्रा
तनूः । शुक्रं ज्योतिरजसम् । तेन मे दीदिहि तेन त्वादधे । अग्नि-
नाग्ने ब्रह्मणा” इति । “अर्कः” अर्चमानो मण्डलात्मा वज्जिशरी-
रस्य चक्षुःस्थानीयः तच्चक्षुःस्वरूपं अथैव दिवि दृश्यमानः सूर्य-
रूपः स सूर्यः “अयम्” आधीयमान आहवनीयोऽग्निः । हे आ-
हवनीय अस्रदीयैः पशुभिः सम्प्रियो भव । हे “शुक्रः” दीप्यमा-
नाहवनीय “ते” तदीयं यत् “शुक्रं वर्चः” वहिःप्रसृतं दीप्तिरूपं
तेजः या च “शुक्रा तनूः” ज्वालारूपं शरीरं यदपि “अजस्रं
शुक्रं ज्योतिः” सर्वदा वर्त्तमानो भारूपशरीरगतप्रकाशः “तेन”
सर्वेण “मे दीदिहि” मां प्रकाशय । हे अग्ने ब्रह्मणा परिवृढेन
‘अर्कश्चक्षुर्’ इति मन्त्रेण तेन पूर्वोक्तगुणयुक्तेन अग्निना आह-
वनीयरूपेण त्वामिहादधे ॥

अथाहितस्याग्नेरभिमन्त्रणमन्त्रमाह । “आनशे व्यानशे सर्व-
मायुर्व्यानशे” इति । अयमग्निः “आनशे” उदराग्निरूपेण भोक्तृ-
शरीरं व्याप्तवान् । तथा “व्यानशे” विविधं भोग्यजातं व्याप्तवान् ।
तथा “सर्वमायुर्व्यानशे” अपमृत्युपरिहारेण स सम्पूर्णमायुः
सम्पादितवान् ॥

कल्पः । अथ यजमानः शिवा जपति । “ये ते अग्ने शिवे
तनुवौ । विराट् च खराट् च । ते माविशतां ते मा जिन्वताम्
[२] ये ते अग्ने शिवे तनुवौ । सम्राट् चाभिभूश्च । ते मा विशतां
ते मा जिन्वताम् । ये ते अग्ने शिवे तनुवौ । विभूश्च परिभूश्च ।
ते मा विशतां ते मा जिन्वताम् । ये ते अग्ने शिवे तनुवौ । प्रभ्वी
च प्रभूतिश्च । ते मा विशतां ते मा जिन्वताम् । यास्ते अग्ने
शिवास्तनुवः । ताभिस्त्वा दधे” इति । विराडादिभिः प्रभूति-
पर्यन्तैरष्टाभिः शब्दैरुक्ता अग्नेः शिवाः शान्तास्तनुवः । हे अग्ने
ते त्वदीये विराट् खराडाख्ये ये शान्ते तनू ते उभे मां प्रविश्य
प्रीणयताम् । एवमुत्तरचापि । विविधं राजत इति विराट् ।
स्वयमेव राजत इति खराट् । सम्यग्राजत इति सम्राट् । वैरि-
णोऽभिभवतीत्यभिभूः । विशिष्टेन रूपेण भवतीति विभूः ।
परितो भवतीति परिभूः । आज्ञालक्षणत्वेन प्रभुत्वेन युक्ता
प्रभ्वी । प्रकृष्टेनैश्वर्य्येणोपेता प्रभूतिः । हे अग्ने या एतास्त्व-
दीयाः शिवास्तनुवः ताभिर्युक्तं त्वामिहा दधे ॥

कल्पः । “यास्ते अग्ने घोरास्तनुवस्ताभिरमुं गच्छ” इति यज-
मानो देव्याय प्रक्षिणोतीति । घोरतनवः चुत्तृष्णादिरूपाः ॥

तथा चारणकाण्डे समाम्नातम् । यास्ते अग्ने घोरास्तनुवः
क्षुच्च तृष्णेत्यादि । ताभिर्घोराभिस्तनुभिरमुं शत्रुं गच्छ प्रा-
प्नुहि ॥

इति सायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे लृष्ण-
यजुर्ब्राह्मणे आद्यकाण्डे प्रथमप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः ॥ ७ ॥

अथ अष्टमोऽनुवाकः ।

आधानमन्त्राः सप्तमोऽभिहिताः । अष्टमे तद्ब्राह्मणमुच्यते ।
तत्र चीनाधानमन्त्रान् विनियुक्ते । “इमे वा एते लोका अ-
ग्नयः । ते यदव्यावृत्ता आधीयेरन् । शोचयेयुर्यजमानम् ।
घर्माः शिर इति गार्हपत्यमादधाति । वातः प्राण इत्यन्वा-
हार्यपचनम् । अर्कश्चतुरित्याहवनीयम् । तेनैवैनान्द्रावर्त्तयति ।
तथा न शोचयन्ति यजमानम्” इति । एते त्रयोऽग्नयः त्रिव-
साम्यादिमे त्रयो लोका भवन्ति । ते यदि परस्परमव्यावृ-
त्ताः समुदिता आधीयेरन् तदा दाहाधिक्येन यजमानं स-
न्तापयेयुः । अतः त्रिभिर्मन्त्रैः पृथगादध्यात् । तेन व्यावृत्ताः
सन्तः तापाधिक्याभावाद्यजमानं नैव सन्तापयन्ति ॥

अथाधानकाले सामगानं विधत्ते । “रथन्तरमभिगायति
गार्हपत्य आधीममाने । राथन्तरो वा अयं लोकः [१] अ-
स्मिन्नेवैनं लोके प्रतिष्ठितमाधत्ते । वामदेवमभिर्गार्हपत्यं
यमाणे । अन्तरिक्षं वै वामदेवम् । अन्तरिक्ष एवैनं प्रतिष्ठित-
माधत्ते । अथो शान्तिर्वै वामदेवम् । शान्तमेवैनं पशव्यमिद्धरते

बृहदभिगायत आहवनीय आधीयमाने । बार्हतो वा असौ लोकः । अमुग्निन्नेवैनं लोके प्रतिष्ठितमाधत्ते” इति । ‘अभित्वा शूर नो नुम’ इत्यस्यामृच्युत्पन्नं रथन्तरम् । ‘कयानश्चित्र आभूवद्’ इत्यस्यामृच्युत्पन्नं वामदेव्यम् । ‘त्वामिद्धि हवामहे’ इत्यस्यामृच्युत्पन्नं बृहत् । रथन्तरादीनां भूरादिलोकभोगहेतुत्वात्तल्लोकरूपत्वम् । अत एतेषां गाने सति तत्तल्लोकेऽग्निः प्रतिष्ठितो भवति । अपि च वामदेव्यस्य उपद्रवशान्तिकरत्वात् पशुप्राप्तिहेतुत्वाच्च एनमुद्विगमाणमग्निं शान्तं पशुसाधनञ्च कृत्वोद्धरति ॥

पुनरपि सासदयं विधत्ते । “प्रजापतिरग्निमसृजत [२] सोऽश्वोवारो भूत्वा पराडैत् । तं वारवन्तीयेनावारयत । तद्वारवन्तीयस्य वारवन्तीयत्वम् । श्यैतेन श्येती अकुरुत । तच्छ्येतस्य श्यैतत्वम् । यद्वारवन्तीयमभिगायते । वारयित्वैवैनं प्रतिष्ठितमाधत्ते । श्यैतेन श्येतीकुरुते” इति । यः प्रजापतिना सृष्टोऽग्निः स वारोऽश्वो भूत्वा पुनरावृत्तिरक्षितः पलायनमकरोत् । यो हस्तद्वयेन खलिनं गृह्णित्वा बलान्निवारणीयः । स वारः, तं वारमश्वं पलायमानं वारवन्तीयेन साम्ना प्रजापतिर्निवारयामास । ‘अश्वं नत्वा वारवन्तम्’ इत्यस्यामृच्युत्पन्नं वारवन्तीयं निवारणहेतुत्वात्तस्य वारवन्तीयं नाम सम्पन्नम् । निवारितमश्वं श्यैतसाम्ना श्यैतीकृतवान् स्वाधीनीकृतवान्नित्यर्थः । ‘अभिप्रवः सुराधसम्’ इत्यस्यामृच्युत्पन्नं श्यैतम् । स्वाधीनकरणहेतुत्वात्तस्य श्यैतनाम सम्पन्नम् । अतो वारवन्तीयसाम्ना पलायनं निवार्य प्रतिष्ठितमग्निमाधाय श्यैतगानेनाग्निं स्वाधीनं करोति ॥

आधानमन्त्रे शिरःशब्दतात्पर्यं दर्शयति । “घर्म्मः शिर इति गार्हपत्यमादधाति । सशीर्षाणमेवैनमाधत्ते [३] उपैन-मुत्तरो यज्ञो नमति” इति । अग्नेः शिरःसहितत्वे सति न्यून-त्वाभावादुत्तरो दर्शपूर्णमाससोमादिरेनं प्राप्नोति ॥

सम्प्रियशब्दतात्पर्यं दर्शयति । “रुद्रो वा एषः । यदग्निः । स आधीयमान ईश्वरो यजमानस्य पशून् हिंसितोः । सम्प्रियः पशुभिर्भुवदित्याह । पशुभिरेवैनं सम्प्रियं करोति । पशूना-महिंसायै” इति । आधीयमानस्याग्नेः क्रूरत्वेन पशून् हिंसितुं समर्थत्वादहिंसायै पशुभिः सह सम्प्रीतिं मन्त्रेण करोति ॥

यच्छेति पदस्याशीरर्थं दर्शयति । “ऊर्दिस्तोकाय तनयाय यच्छेत्याह । आशिषमेवैतामाशास्ते” इति ॥

प्राणशब्दस्य तात्पर्यं दर्शयति । “वातः प्राण इत्यन्वाहार्य-पचनम् [४] सप्राणमेवैनमाधत्ते” इति ॥

स्वदितं पितुंशब्दयोस्तात्पर्यं दर्शयति । “स्वदितं तोकाय तनयाय पितुं पचेत्याह । अन्नमेवासौ स्वदयति” इति ॥

प्राचीं प्रेहीति पदद्वयस्य तात्पर्यं दर्शयति । “प्राचीमनु प्रदिशं प्रेहि विद्वानित्याह । विभक्तिरेवैनयोः सा । अथो ना-नावीर्यावेवैनौ कुरुते” इति । येयं प्राच्यां दिशि गतिरयमेव “एनयोः” आहवनीयगार्हपत्ययोर्विभागः । अपि च विभागे सति पूर्वोक्तरीत्या द्वयोः पृथक्सामर्थ्यं भवति ॥

धेहीति पदस्याशीरर्थत्वं दर्शयति । “ऊर्ज्जन्तो धेहि द्विपदे चतुष्पद इत्याह । आशिषमेवैतामाशास्ते” इति ॥

अर्कशब्दस्य तात्पर्यं दर्शयति । “अर्कश्चक्षुरित्याहवनीयम् । अर्को वै देवानामन्नम् [५] अन्नमेवावरुन्धे” इति । अर्चनीय-
त्वव्युत्पत्त्या देवानामन्नकारित्वादनप्राप्तिः ॥

दीदिदिशब्दस्य समिन्धनार्थत्वं दर्शयति । “तेन मे दीदि-
हीत्याह । समिन्ध एवेनम्” इति ॥

पूर्वपक्षहेतुत्वेन मन्त्रस्य किञ्चिदिदिनियोगं दर्शयति । “आ-
नशे व्यानश इति त्रिरुदिङ्गयति । त्रय इमे लोकाः । एष्वेवैनं
लोकेषु प्रतिष्ठितमाधत्ते” इति । हस्ते धृतस्याग्नेस्त्रिवारमूर्द्ध-
चलनेन लोकत्रयप्रतिष्ठा ॥

तमेतं दूषयित्वा विनियोगान्तरं दर्शयति । “तत्तथा न
कार्यम् । वोङ्गितमप्रतिष्ठितमादधीत । उद्धृत्यैवाधायाभिम-
च्यः । अवीङ्गितमेवैनं प्रतिष्ठितमाधत्ते” इति । त्रिरूर्द्धचल-
नेन वोङ्गितं विविधं चालितमप्रतिष्ठितमग्निमाहितवान् भ-
वेत् । तस्मात् तथोर्द्धचलनं न कार्यम्, किन्तु हस्ते सद्युद्धृ-
त्यैवाद्यतने तमग्निमाधाय पश्चात् सोऽग्निरनेन मन्त्रेण मन्त्र-
णीयः । तथा सति विविधचलनरहितं स्थिरत्वेन प्रतिष्ठितम-
ग्निमाहितवान् भवति ॥

विराडादिशब्दानां तात्पर्यं दर्शयति । “विराट् च स्व-
राट् च यास्ते अग्ने शिवास्तनुवस्ताभिस्त्वादध इत्याह । एता
वा अग्नेः शिवास्तनुवः । ताभिरेवैनं समर्द्धयति” इति ॥

मन्त्रान्तरं विनियुङ्क्ते । “यास्ते अग्ने घोरास्तनुवस्ताभिरमुं
गच्छेति ब्रूयाद्यं दिव्यात् । ताभिरेवैनं पराभावयति” [६]

इति । यं पुरुषमसौ यजमानो द्विधात् तं प्रत्येतं मन्त्रं ब्रूयात् ।
तथा सति ताभिरेव घोराभिस्तनुभिरेनं द्वेयं विनाशयति ।
अथ मीमांसादशमाध्यायस्याष्टमपादे चिन्तितम् ।

“उन्नेयो ब्रह्मसामस्य निषेधो विहितस्तुतिः ।

विकल्पितो वा शून्योऽपि वपोत्खेद इव स्तुतिः ॥

विध्यनन्वयतः स्तोत्रं ब्रह्मोद्गाता तथा सति ।

विषयैक्याद्विकल्पोऽत्र षोडशीग्रहवन्मतः ॥

आधाने वामदेव्यादिसाम्नां गानानि विहितानि । आधान
एवेदमपरमान्नायते । ‘उपवीता वा एतस्याग्नयो भवन्ति य-
स्याग्न्याधेये ब्रह्मा सामानि गायति’ इति । उपशब्दः सामीयं
ब्रूते । वीता विगताः कालविलम्बमन्तरेण परित्यक्ता इत्यर्थः ।
अनया निन्दया ब्रह्मणः सामगाननिषेध उन्नीयते । स नि-
षेध उद्गातृविहितं वामदेव्यादि ‘सामगानं’ स्तौति । ननु ब्रह्म-
णः सामगानमप्रसक्तमतस्तन्निषेधोऽत्यन्तमसम्भावितत्वाच्छवि-
षाणवच्छून्यः, न हि बन्धापुत्रो वा तद्वधो वा सम्भावयितुं
शक्यते, तथा सति तादृशनिषेधो न कथं स्तुतिरिति चेत् । वपो-
त्खेदवदिति ब्रूमः । तथा हि । स आत्मनो वपामुदखिददित्य-
नेनात्यन्तासम्भावितार्थेन यथा प्राजापत्यद्वपरस्याजस्य विधिः
सूयते तद्वदिति प्राप्ते ब्रूमः । नेदं वामदेव्यादि साम विधीनां
स्तोत्रं भवितुमर्हति । विधीनामनेकत्वेन स्वस्वसन्निधिपठितैर-
र्थवादैर्निराकाङ्क्षत्वेन च तदन्वयायोगात् । का तर्ह्यस्य वाक्यस्य
गतिरिति चेत् । उच्यते । ब्रह्मशब्दोऽत्र विप्रत्वजातिद्वारेणोद्गा-

तारं ब्रूते । यस्य च गानं प्रसक्तं तस्मिन्निषेधे सति विधिनिषे-
धाभ्यामेकविषयाभ्यामुद्गातुर्गानं विकल्प्यते । मीमांसा एका-
दशाध्यायस्य तृतीयपादे चिन्तितम् ।

“प्रतिकर्म पृथक् कार्यमाधानं यदि वा सक्तम् ।

अन्यां तावत् पृथङ्मैवं स्वकालत्वसमत्वतः” ॥

वसन्ते ब्राह्मणोऽग्निमादधीतेति विहितमाधानं प्रयाजा-
द्यङ्गवत् प्रतिकर्म पृथक् कार्यमिति चेत्, मैवम् । आधानस्य
स्वातन्त्र्येण वसन्तादिकाले विहिते तत्तत्कर्मकालेषु पृथगनुष्ठा-
नायोगात् । स्वकालेऽनुष्ठितस्य सर्वकर्मणि सम्बन्धः समानः ।
न च प्रकरणेनाविशेषो नियन्तुं शक्यः । आधानस्थानारभ्याधी-
तत्वात् । ‘आहवनीये जुहोति’ इत्यादिवाक्येन तैष्टिकपाशुक-
सौमिकदार्बिकहोमेषु उपयोगः साधारणः प्रतिपाद्यते । तस्मात्
तन्त्रेणानुष्ठेयम् । यद्यप्याधानं नेष्ट्यादिकर्मणां साक्षादङ्गं तथापि
पृथक्फलाभावादाहवनीयादिद्वारा कर्मापकारित्वाच्चाङ्गत्वम-
भ्युपेत्येयचिन्ता ॥

इति श्रीसायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्ण-
यजुर्ब्राह्मणे आद्यकाण्डे प्रथमप्रपाठके अष्टमोऽनुवाकः ॥ ८ ॥

अथ नवमोऽनुवाकः ।

अष्टमे आधानमन्त्रव्याख्यानमुक्तम् । अथ नवमे ब्रह्मौदन-
मुच्यते । तत्रादौ तावद्ब्रह्मौदनात् पराचीनमाधानात् प्राची-

नमाधानात् प्राचीनमग्निमन्यनमुच्यते । यदुक्तं सूत्रकारेण ।
“ब्राह्मोदनिकाद्गन्नापोह्य तस्मिन् शमीगर्भादग्निं मन्यन्ति” इति॥

तदिदं विधत्ते । “शमीगर्भादग्निं मन्यति । एषा वा अग्ने-
र्यज्ञिया तनूः । तामेवास्मै जनयति” इति । आधानदिनात्
पूर्वदुर्ब्रह्मोदनं पक्त्वाऽपरेद्युर्दद्यात् पूर्वं तस्माद्ब्राह्मोदनि-
कादग्नेर्भस्मापोह्य तस्मिन् स्थाने शमीवृक्षस्य गर्भगतेनाश्वत्येन
निष्पादितामरणिमवस्थाप्याग्निं मन्येत् । तस्माच्छमीगर्भादु-
त्पन्नाया अग्नेस्तनूरेषा यज्ञार्हा अतस्तामेव जनयति ॥

अथ ब्रह्मोदनं विधत्ते । “अदितिः पुत्रकामा । साध्येभ्यो
देवेभ्यो ब्रह्मोदनमपचत् । तस्या उच्छेषणमददुः । तस्मात्प्रात् ।
सा रेतोऽधत्त । तस्यै धाता चार्यमा चाजायेताम् । सा द्वि-
तीयमपचत् [१] ॥ तस्या उच्छेषणमददुः । तस्मात्प्रात् । सा
रेतोऽधत्त । तस्यै मित्रश्च वरुणश्चाजायेताम् । सा तृतीयमप-
चत् । तस्या उच्छेषणमददुः । तस्मात्प्रात् । सा रेतोऽधत्त ।
तस्या अश्वश्च भगश्चाजायेताम् । सा चतुर्थमपचत् [२] ॥
तस्या उच्छेषणमददुः । तस्मात्प्रात् । सा रेतोऽधत्त । तस्या
इन्द्रश्च विवस्वाश्चाजायेताम् । ब्रह्मोदनं पचति । रेत एव तद-
धाति” इति । ब्रह्माणं देवमुद्दिश्य होमार्थं ब्राह्मणानामृत्विजां
प्राशनार्थञ्च पच्यमानं ओदनं ब्रह्मोदनः । तं कदाचिददि-
तिर्देवी पुत्रकामा सती साध्येभ्यो देवेभ्य उत्पादनीयधात्रा-
दिदेवाद्यर्थमपचत् । तदानीमृत्विजो होमं प्राशनञ्च कृत्वा
शिष्टोदनं तस्या अदितये प्रायच्छन् । सा च तदुच्छेषणं

प्राश्य गर्भमाधत्त । तस्माद्गर्भाद् द्वादशादित्यानामादिभूतो
धाताचार्यमाचेत्युभौ अजायेताम् । एवमुत्तरेषु त्रिष्वपि पर्या-
येषु योज्यम् । तस्मादाधितुर्ब्रह्मोदनं पचेत् । तेन पुत्रोत्पा-
दकं रेत एव दधाति ॥

ऋत्विजां प्राशनं विधत्ते । “प्राश्रन्ति ब्राह्मणा आदनम्” इति ॥

तस्मात् प्राशनात् पूर्वं समिदाधानं विधत्ते । “यदाज्यमु-
च्छिष्यते । तेन समिधोऽभ्यज्यादधाति । उच्छेषणाद्वा अदिती
रेतोऽधत्त [३] ॥ उच्छेषणादेव तद्रेतोधत्त” इति । होम-
शिष्टं समिधं जनसाधनामाज्यं तेनाभ्यक्ताः ।

समिधः प्रशंसति । “अस्थि वा एतत् । यत्समिधः । एत-
द्रेतः । यदाज्यम् । यदाज्येन समिधोऽभ्यज्यादधाति । अस्थ्येव
तद्रेतसि दधाति” इति । काठिन्यसाम्यात् समिधामस्थि-
त्वम् ।

समित्सङ्ख्यां विधत्ते । “तिस्र आदधाति मिथुनत्वाय” इति ।
सपुत्रयोर्मातापित्रोर्मिथुनरूपयोस्त्रित्वसाम्यम् । अतएवान्यत्रा-
स्मात् । माता पिता पुत्रस्तदेव तस्मिन्मिथुनम्” इति ।

प्रादेशाभिनयेन समिधां परिमाणं विधत्ते । “इयती-
र्भवन्ति । प्रजापतिना यज्ञमुखेन सम्मिताः [४] ॥ इयतीर्भव-
न्ति । यज्ञपुरुषा सम्मिताः । इयतीर्भवन्ति । एतावद्वै पुरुषे
वीर्यम् । वीर्यसम्मिताः” इति । इयत्यः प्रादेशपरिमिताः ।
प्रजापत्यवतारस्य यज्ञपुरुषस्य मुखं मूर्द्ध्नि स्थानमारभ्य चिवुक-
पर्यन्तं प्रादेशपरिमितं भवति । अतस्तत्तुल्यत्वम् । यज्ञपुरुषः

पर्व्यावयवविशेषः पवित्ररूपः । तस्य च प्रादेशपरिमाणं तन्मन्त्रे
समास्नातम् । “चित्रित्यलाग्रे दर्भं दद्यान् प्रादेशं समित्” इति ।
अतो यज्ञपर्वणा तुल्यत्वम् । किञ्च पुरुषविशेषे * चतुःश्रोत्रा-
दिज्ञानेन्द्रियसामर्थ्यं प्रादेशपरिमिते मुखे वर्त्तते । अतस्तेन
वीर्येण तुल्यत्वम् ॥

तासाञ्च समिधां शुष्कत्वं वारयितुं विधत्ते । “आर्द्रा
भवन्ति आर्द्रमिव हि रेतः सिच्यत” इति । इवशब्द एव-
कारार्थः ।

समिधां वृक्षविशेषं विधत्ते । “चित्रियस्याश्वत्यस्यादधाति ।
चित्रमेव भवति” इति । अश्वत्ययामोऽश्वत्यचित्रक इत्युच्यते ।
योऽश्वत्यो यामादेश्चिकीभूतस्तदीयाः समिध आदध्यात् । तेन
विचित्रमेवैश्वर्यं भवति ॥

समिदाधानार्थान् ऋग्विशेषान् विधत्ते । “घृतवतीभि-
रादधाति [५] ॥ एतद्वा अग्नेः प्रियं धाम । यद्भुतम् । प्रिये-
णैवेनं धाम्ना समर्द्धयति । अथो तेजसा” इति । घृतशब्दो
यास्तृचु स्थिता घृतवत्यः । घृतैर्बोधयतातिथिमित्येवं घृतशब्द-
स्तत्र श्रूयते । घृतेन ज्वालाभिदृष्टेरग्नेर्धृतप्रियवत्वम् । अत-
स्तेन घृतयुक्तेन मन्त्रेण समिध आदधानः प्रियेण स्थानेन
समृद्धो भवति । अपि च तेजसा समृद्धो भवति ॥

अधिकारिभेदादृग्व्यवस्थां विधत्ते । “गायत्रीभिर्ब्राह्म-

* पुरुषशरीरे इति A पुस्तकपाठः ।

णस्यादध्यात् । गायत्रीकन्दा वै ब्राह्मणः । स्वस्य कन्दसः प्रत्ययनस्त्राय । त्रिष्टुभभीराजन्यस्य । त्रिष्टुप्कन्दा वै राजन्यः । स्वस्य कन्दसः प्रत्ययनस्त्राय [६] ॥ जगतीभिर्वैश्यस्य । जगतीकन्दा वै वैश्यः । स्वस्य कन्दसः प्रत्ययनस्त्राय” इति । समिधाग्निं “दुवस्यते”त्याद्या गायत्र्यः । “समिध्यमानः प्रथमोऽनु धर्मः” इत्याद्या त्रिष्टुभः । त्वामग्ने समिधानमित्याद्या जगत्यः । एतास्त्रोपरितनप्रपाठके आस्तायन्ते । गायत्रीब्राह्मणयोरेकमुखत्वसम्बन्धः । अतः स्वकीयस्यैव गायत्रीकन्दसः प्रत्ययनस्त्राय पुनः प्राप्तये गायत्रीभिर्ब्राह्मणस्यादध्यात् । एवमुत्तरयोर्वाक्ययोर्यज्यम् ।

समिद्धस्य ब्राह्मोदनिकाम्नेश्चिरावस्थानं विधत्ते । “त५ संवत्सरं गोपायेत् । संवत्सर५ हि रेतो दितं वर्द्धते” इति । यस्माद्धोके गर्भाशये स्थापितं रेतः संवत्सरं वर्द्धते । तस्मादग्निरूपस्य गर्भस्य वृद्धये संवत्सरमभिरक्षेत् । यदुक्तं सूत्रकारेण । “यद्येन५ संवत्सराग्न्याधेयं नोपनमेद्* ब्रह्मोदनं पक्त्वा समिमाधाय यदैवेनमुपनमेदधीत” इति ॥

तदिदं विधत्ते । “यद्येन५ संवत्सरे नोपनमेत् । समिधः पुनरादध्यात् । रेत एव तद्धितं वर्द्धमानमेति” इति । केनापि द्रव्यराहित्यादिना निमित्तेनास्य यजमानस्याग्न्याधेयप्राप्तिर्यदि न स्यात्तदा संवत्सरगोपिते तस्मिन् ब्राह्मोदनिके-

ऽग्नौ समिधं आधाय तस्मिद्धिपर्यन्तं गोपायेत् । तेन गर्भाशये स्थापितं रेतः संवत्सरं वर्द्धते । तस्मादग्निरूपस्य गर्भस्य वृद्धये संवत्सरमभिरुचेत् तेन गर्भाशये स्थापितं वर्द्धमानं रेतः प्राप्नोति ।

ब्राह्मौदनिकस्य रचणकर्तुर्नियमं विधत्ते । “न मांस-
मश्नीयात् । न स्त्रियमुपेयात्” [७] इति ॥

व्यतिरेकमुखेन नियमं प्रशंसति । “यन्मांसमश्नीयात् ।
यत्स्त्रियमुपेयात् । निर्वीर्यः स्यात् । नैनमग्निरुपनमेत्” इति ।
अग्न्याधेयं न प्राप्नुयादित्यर्थः ।

आधानदिनात् पूर्वदिने पुनर्ब्रह्मौदनं विधत्ते । “यथा-
धास्यमानो ब्रह्मौदनं पचति । आदित्या वा इत उत्तमाः
सुवर्गं लोकमायन् । ते वा इतोयन्तं प्रतिनुदन्ते । एते खलु
वावादित्याः । यद्वाह्मणाः । तेरेव सत्त्वं गच्छन्ति [८] ॥ नैनं
प्रतिनुदन्ते” इति । पुरा कदाचिदादित्या इतो भूलोकादु-
द्गततमाः स्वर्गं प्राप्ताः । तेचान्यं पुरुषमितः स्वर्गं गच्छन्तं
प्रतिबभ्रन्ति । भूलोकवर्त्तिताद् ब्राह्मणा एवादितिसम्बन्धा-
दादित्याः । अनेन ब्रह्मौदनेन तुष्टैस्त्रैर्ब्राह्मणैरादित्यैः सह
स्वर्गं प्राप्तौ सम्मतत्वं गच्छन्ति । तत एनं न प्रतिबभ्रन्ति ।

तस्य ब्राह्मौदनिकाग्नेः समिन्धनं तस्मिन्नरणिप्रतापनञ्च
विधत्ते । “ब्रह्मवादिनो वदन्ति । कासः । अग्निः कार्यः । यो
ऽसौ प्रजां पश्यन् प्रजनयतीति । शल्कैस्तां रात्रिमग्निमिन्धीत ।
तस्मिन्नुपव्युषमरणी निवृपेत् । यद्यर्षभाय वाशितान्याविच्छा-

यति । तादृगेव तत्” इति । आधातव्यो योऽग्निरस्मा आ-
 हिताग्नये प्रजां पशूँश्च सम्पादयति सोऽग्निः क्व कार्यः कुत्र
 सम्पादनीय इति ब्रह्मवादिनां प्रश्नः । तस्मै तदुत्तरम् । तस्यां
 रात्रौ निरन्तरं तस्मिन् काष्ठलेग्नैरग्निं समिध् तस्मिन् समिद्धे
 ऽग्नावुषः कालसमीपे मन्यनसाधनमरणिद्वयां निष्टपेत् निः-
 शेषेण तपेत् । तेन स ब्राह्मोदनिकोऽग्निररण्योः प्रविशति ।
 यथा लोके कस्मैचिदृषभाय प्रियाणि वाशितानि किक्किटा-
 दिशब्दजातानि तदागमनाय विशेषेण सम्पादयति । तदरणी-
 प्रतापनं तादृगेव इति द्रष्टव्यम् ।

अथ देशविशेषे मन्यनं विधत्ते । “अपोदूह्यभस्माग्निं म-
 न्यति [८] ॥ सैव साग्नेः सन्ततिः” इति । ब्राह्मोदनिकाग्नि-
 सम्वन्धिभस्मान्यपोदूह्य निःसार्य तस्मिन् स्थाने तप्ताभ्यामरणी-
 भ्यामग्निं मन्येत् । तस्मिन् स्थाने येयं मन्यनक्रिया सैव ब्रह्मो-
 दनिकस्याग्नेरुत्पत्त्यमानेनाग्निना सह सा सन्ततिः । तथा
 विच्छेदाभावः ॥

मथितस्याग्नेर्गार्हपत्याधानार्थमुद्धरणं विधत्ते । “तं मन्यि-
 त्वा प्राञ्चमुद्धरति । संवत्सरमेव तद्रेतो हितं प्रजनयति” इति ।
 अरणावुत्पन्नं मथितमग्निं कस्मिंश्चित्यात्रे प्राञ्चमुद्धरति । न
 तु प्रत्यञ्चम् । यथा लोके संवत्सरं गर्भे धत्ते रेतोऽन्ते प्रजन-
 यति तददेतद्भवति ।

ब्राह्मोदनिकेऽग्नौ गायत्र्यादिभिर्यः समिदाधानविधौ विधि-
 रक्तस्तमेव पचान्तरविधानाय पुनः प्ररामृशति । “अनादित-

स्तस्याग्निरित्याहुः । यः समिधोभ्याधायाग्निमाधत्ते इति ।
ताः संवत्सरे पुरस्तादादध्यात् । संवत्सरादेवैनमवदध्याधत्ते”
इति । समिदाधानाभावे कृतमप्याधानमकृतमेव स्यादित्य-
भिज्ञा आहुः । तस्मादाधानात् पुरस्तात् संवत्सरपरिमिते
काले समिदाधानं मुख्यः पक्षः ।

तमेतं मुख्यं पक्षमनूद्य तदसम्भवेनुकल्पं विधत्ते । “यदि
संवत्सरे नादध्यात् । द्वादशां पुरस्तादादध्यात् । संवत्सरप्रतिमा
वै द्वादशरात्रयः । संवत्सरमेवास्याहिता भवन्ति” इति । आ-
धानदिनमारभ्याधस्तनतिथिगणनायां या द्वादशसङ्ख्यपूरणी-
तियिः तस्यां ताः समिधः आदध्यात् । द्वादशानां रात्रीणां
मासस्थानीयत्वेन मिलित्वा संवत्सरसादृश्यम् ॥

पुनरप्यसम्भवेऽनुकल्पान्तरं विधत्ते । “यदि द्वादशां ना-
दध्यात् । अहे पुरस्तादादध्यात् । आहिता एवास्त्य भवन्ति”
[१०] इति । पूर्व्ववद् व्याख्येयम् ॥

इति श्रीमायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्ण-
यजुर्ब्राह्मणे आद्यकाण्डे प्रथमप्रपाठके नवमोऽनुवाकः ॥ ६ ॥

अथ दशमोऽनुवाकः ।

नवमे ब्राह्मोदनोऽभिहितः । अथ दशमे पञ्चाग्न्याधान-
मभिधीयते । पूर्व्वं पञ्चमेऽनुवाके यत्तेधाग्निराधीयते इत्यग्नि-
त्रयाधानपक्ष एवाभिहितः । इह तु पञ्चाग्न्याधानं विधातुमु-
पाख्यानमाह । “प्रजापतिः प्रजा असृजत । स रिरिचानो-
ऽमन्यत । स तपोऽतप्यत । स आत्मन् वीर्य्यमपश्यत् । तदवर्द्धत ।

तदस्मात् सद्यसोर्द्धमसृज्यत । सा विराडभवत् । तां देवासुरा
 व्यगृह्णत* । सोऽब्रवीत्प्रजापतिः । मम वा एषा [१] । दोहा
 एव युष्माकमिति” इति । प्रजापतिः प्रजा सृष्ट्वा स्वकीयस्य
 वीर्यस्योपचयेण रिक्तोऽहमिति मत्वा वीर्यलाभाय सः तपस्तप्त्वा
 स्वात्मनि किञ्चिद् वीर्यमपश्यत् । तच्च वीर्यं कालेनावर्द्धत
 तत्प्रवृद्धं वीर्यं धारयितुमशक्यं सत् शीघ्रमेवास्मात् प्रजापते-
 र्बुद्धं निर्गत्य केनचिद्रूपेण दृष्टमभूत् । सा सृष्ट्वा निष्पन्ना
 विविधं राजमाना काचिद् गौरभवत् । तामुद्दिश्य देवाद्यासु-
 रास्य वयमेतां गृह्णीम इत्येवं परस्परं वियद्मकुर्वन् । तदा
 वियद्मशान्तये प्रजापतिरेवमब्रवीत् । एषा गौर्ममैव तिष्ठतु ।
 युष्माकं तु दोहा एव चीराण्येवेति ।

अथ पञ्चाग्न्युत्पत्तिप्रकारं दर्शयति । “सा ततः प्राच्युद-
 क्रामत् । तत्प्रजापतिः पर्यगृह्णात् । अथर्वपितुं मे गोपायेति ।
 सा द्वितीयमुदक्रामत् । तत्प्रजापतिः पर्यगृह्णात् । नर्थं प्रजां
 मे गोपायेति । सा तृतीयमुदक्रामत् । तत्प्रजापतिः पर्यगृह्णात् ।
 शःस्य पशून् मे गोपायेति [२] ॥ सा चतुर्थमुदक्रामत् । त-
 त्प्रजापतिः पर्यगृह्णात् । सप्रथ सभां मे गोपायेति । सा पञ्चम-
 मुदक्रामत् । तत्प्रजापतिः पर्यगृह्णात् । अहेबुध्निय मन्त्रं मे
 गोपायेति । अग्नीं वाव सा तान् व्याक्रामत । तान् प्रजापतिः
 पर्यगृह्णात् । अथो पङ्क्तिमेव” इति । येयं गौः प्रजापतिना
 स्वार्धमेव स्वीकृता विराट् सा प्रजापतेः सकाशात् प्राङ्मुखः

मती उदक्रामत् । तदा प्रजापतिरथर्वेति मन्त्रेण तां विराजं
परितो निरुद्धवान् । हे अथर्व चतुर्थवेदप्रवर्त्तकाचार्यरूप
दक्षिणाग्ने यदा हिंसादिरहित मे पितुमन्नं गोपाय एवमु-
त्तरेषु चतुर्षु पर्यायेषु योज्यम् । नरेभ्यो मनुष्येभ्यो दितो
नर्यो गार्हपत्यः । अतिग्भिः प्रशंसनीयरूपत्वाच्छंस्यः आहव-
नीयः । प्रथया कीर्त्या सह वर्त्तमानत्वात् सप्रथः सभ्यः । अहिं-
सकत्वात् मुग्धेर्मूले जगदादावुत्पन्नत्वाच्चाहिर्बुध्निय आवसथ्यः
अगादिर्मन्त्रः । इत्थं सैवविराट् तानग्नीन् पञ्चधा विवेक्तुं पञ्च-
वारं व्यक्रामत् । तान् पञ्चाग्नीन् प्रजापतिः परितः स्वीकृत-
वान् । अपि च क्रमेणावस्थानात् पञ्चसंख्यान्वयादा पङ्क्तिमेवैताव-
दग्निविषयं गृहीतवान् । इदानीं विधत्ते । पङ्क्तिर्वा एषा
ब्राह्मणे तामात्मनो पाङ्क्त्यं स्पृणोतीति । पूर्वोक्तानामथर्वेत्या-
दीनां मन्त्राणां ब्राह्मणेनाधीतत्वात् प्रजापतिप्रतिपाद्यत्वाद्वा
पङ्क्तिर्विभ्रे प्रविष्टा । तथासत्यग्न्याधानेन तां पङ्क्तिं तस्मादुत्पाद-
यति । तस्मादेतावन्तः पञ्चाग्नयः आधातव्याः । यदिदं मनुष्य-
पञ्चादिरूपं जगत् सर्वं पञ्चसंज्ञोपेतत्वात् पाङ्क्तम् । शिरो हस्तौ
पादौ चेत्येवं मनुष्याणां पञ्चावयवाः । शिरसा पुच्छेन वा
सह चत्वारः पादाः पशूनां पञ्चावयवाः । अतः पञ्चसंज्ञा-
युक्तेनैवाग्निना पञ्चसंज्ञायुक्तं जगत्प्रीणयति ।

अथ मन्त्राणां तात्पर्यं क्रमेण दर्शयति । “अथर्वपितुं मे
गोपायेत्याह । अन्नमेवैतेन स्पृणोति । नर्यं प्रजां मे गोपायेत्याह ।
प्रजामेवैतेन स्पृणोति । ऋ५५ पशून्मे गोपायेत्याह [४] । पशून्मे-

वैतेन स्पृणोति । सप्रथ सभां मे गोपायेत्याह । सभामेवैतेनेन्द्रि-
यः स्पृणोति । अहेर्बुध्नियमन्त्रं मे गोपायेत्याह । मन्त्रमेवैतेन
श्रियः स्पृणोति” इति । मन्त्रे तानोन्द्रियवत् इत्यभिधानादि-
न्द्रियप्रीतिः । सा हि श्रीरित्यभिधानात् श्रियः प्रीतिः ।

पञ्चानामग्नीनां पृथगुपयोगं दर्शयन् प्रशंसति । “यद-
न्वाहार्यपचनेऽन्वाहार्यं पचन्ति । तेन सोऽस्याभीष्टः प्रीतः ।
यद्गार्हपत्यं आज्यमधिश्रयन्ति सम्पत्नीर्याजयन्ति । तेन सोऽस्या-
भीष्टः प्रीतः । यदाहवनीये जुह्वति । [५] तेन सोऽस्याभीष्टः
प्रीतः । यत् सभायां विजयन्ते । तेन सोऽस्याभीष्टः प्रीतः ।
यदावसथेऽन्नः हरन्ति । तेन सोऽस्याभीष्टः प्रीतः । तथास्य
सर्व्वे प्रीता अभोष्टा आधीयन्ते” इति । दर्शपूर्णमासकर्म्मणि
चत्विजो दक्षिणार्था आह्वियते इत्योदनोऽन्वाहार्यः । स च
पच्यते यस्मिन् दक्षिणाग्नौ सोयमन्वाहार्यपचनः । तेनोदन-
पाकेनोपयुक्तत्वात् स दक्षिणाग्निरस्य यजमानस्याभीष्टोऽपि भव-
ति । एतदीयपरिचर्य्या प्रीतश्च भवति । एवमुत्तरत्रापि । गा-
र्हपत्ये ह्यजायं विलापयन्ति । देवपत्नीश्च संयाजयन्ति । अतः
पत्नीसम्बन्धाद्गृहपतिना संयुक्त इति गार्हपत्यः । प्रधानाहुतिं
जुहोत्यस्मिन्नित्याहवनीयः ।

अथ सभाया मध्येऽधिदेवनमुद्धृत्येत्यादिना द्यूतविजयः सू-
त्रेभिहितः । तां द्यूतसभामर्हतीति सभ्यः । तदन्नं संस्त्रुत्य सभासद्वा
उपहरन्त्यावसथे भुञ्जते इति सूत्रे अन्नहरणमुक्तम् । तत्स्थान-
मावसथः । तमर्हतीत्यावसथः । तेनोक्तप्रकारेण सर्व्वेऽप्यग्नयो अस्य

यजमानस्य प्रीतिपूर्वकमभीष्टं सम्पादयन्त आहिता भवन्ति ।

पूर्वोक्तैरथर्वपितुमित्यादिमन्त्रैरुपस्थानं विधत्ते । “प्रवसथ-
मेव्यन्नेवमुपतिष्ठेतैकमेकम् । यथा ब्राह्मणाय गृहे वामिने परि-
दाय गृहानेति । तादृगेव तत्” इति । आहिताग्निर्द्यदा देशान्तरं
गमिष्यति तदा पूर्ववदुपतिष्ठेत । पूर्ववत्प्रजापतिर्विराजः क्रमेण
अथर्वपितुमित्यादिमन्त्रैर्विराजं परिगृहीतवानित्यर्थवाद उक्तः ।
तेनार्थवादेनाधानकालीनस्योपस्थानस्य विधिरुन्नेयः । अतएव
सूत्रकार आधानादूर्ध्वं पवमानेष्टिभ्यः पूर्वमेतदुवाच । अथ
विराट्क्रमैर्यजमान उपतिष्ठते । अथर्वपितुं मे गोपायेत्यादि ।
अत आधानकालीनमुपस्थानं दृष्टान्तोक्तुमेवमित्युक्तम् । यथा
लोके गृहस्वामी कश्चिदन्तं कश्चिद्ब्राह्मणं गृहरक्षार्थं वासयित्वा
तस्मै ब्राह्मणाय गृहान् परिदाय त्वमेवमेवं रचेति बुद्धिप्र-
दानं कृत्वा यामान्तरे गच्छति । तादृगेव तदुपस्थानं द्रष्टव्यम् ।

उपस्थानान्तरं विधत्ते । “पुनरागत्योपतिष्ठते । सा भागेय-
मेवैषान्तत् । सा तत ऊर्ध्वारोहत् । सा रोहिण्यभवत् । तद्गोहिण्यै
रोहिणीत्वम् । रोहिण्यामग्निमादधीत । स एवेनं योनौ प्रतिष्ठि-
तमाधत्ते । ऋभ्रोत्येनेन” इति । यामान्तरादागत्य पुनरप्याहि-
तानग्नीन् अथर्वपितुमित्यादिमन्त्रैरुपतिष्ठेत । ते च प्रत्येकमुप-
स्थानमन्त्राः । सन्ध्यापस्थानमन्त्रस्तु पञ्चधाग्नीन् व्यक्रामदित्यादिः ।
सचैवमुत्तरप्रपाठके पठिष्यते । पञ्चधाग्नीन् व्यक्रामत् । विराट्
सृष्टा प्रजापतेः । ऊर्ध्वारोहद्गोहिणी । योऽग्निरग्नेः प्रतिष्ठिति-
रिति । एतन्मन्त्रतात्पर्यस्य प्राजापत्योपाख्यानरूपार्थवादे पूर्व-

मनुक्त्वादिदानीं साभागेयमित्यादिना तदीयतात्पर्यमुच्यते ।
 येयं प्रजापतिमृष्टविराट् सेयं तदानोमेषामग्नीनां भागरहि-
 ताऽभूत् । अन्वाहार्यं पचन्ति । आज्यमधिश्रयन्ति इत्याद्युप-
 योगो यथाग्नीनामभिहितो न तथा विराजः कश्चिदुपयोग
 उक्तः । तस्माद् भागत्वं सा च भागरहिता ततो देशादूर्ध्वं
 भूत्वा दिवमारोहत् । आरुह्य च रोहिणी नक्षत्ररूपाऽभूत् ।
 रोहतीति व्युत्पत्त्या रोहिणी नाम सम्पन्नम् । एवञ्च सति रो-
 हिण्यामग्न्याधानेन स्वकारण एवाग्निः प्रतिष्ठितो आहितो भ-
 वति । रोहिण्या विराड्रूपेणाग्निकारणत्वात् । तथाच सत्यु-
 पयुक्त्वाद्विराट्सभागा सम्पद्यते । आधाता च समृद्धिं प्रा-
 प्नोति । अतएव पूर्वत्र रोहिण्यामग्निमाधत्ते ऋद्धेत्येवेति
 विहितम् । अत्रतु तद्विध्यनुवादेन विराण्मन्तः प्रशंस्यते ।
 अस्य प्रपाठकस्य विनियोगसङ्ग्रहः ।

अनुवाका दशप्रोक्ताः प्रथमेस्मिन् प्रपाठके ।

शुक्रामन्थिगता मन्त्रा आधाने कालनिर्णयः ॥

सम्भारविधिराधानं तत्प्रकारस्तथेष्टयः ।

आधानमन्त्रव्याख्यानं ब्रह्मोदनविधिस्तथा ॥

पञ्चाग्निपच इत्येवमनुवाकार्था उदीरिताः ।

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो ह्यर्हं विनाशयन् ॥

पुमर्थाञ्चतुरो दद्याद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ।

इति श्रीसायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्ण-
 यजुर्ब्राह्मणे आद्यकाण्डे प्रथमप्रपाठके दशमोऽनुवाकः ॥ १० ॥

तैत्तिरीय-ब्राह्मणभाष्ये

आद्यकाण्डे द्वितीयप्रपाठके

प्रथमोऽनुवाकः ।

हरिः ॐ ॥

यस्य निश्चितं वेदा योवेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥

आद्ये प्रपाठके प्रोक्तो विधिराधानगोऽखिलः ।

गवामयनशेषायं द्वितीयेऽस्मिन्नुदीर्यते ॥

आद्यानुवाक आधाने ये मन्त्राः नोदिताः पुरा ।

ते सर्वेऽप्यभिधीयन्ते पूर्वशेषो भवेत्ततः ॥

कल्पः । “उल्लन्यमानमस्या अमेध्यम् । अप पाप्मानं यजमानस्य हन्तु । शिवा नः सन्तु प्रदिशस्व तस्रः । शन्नोमाता पृथिवी तोकासाता” इति प्राचीनप्रवणं देवयजनमुद्धत्येति । अस्याः पृथिव्याः सम्बन्धि यत् स्थानं निष्ठीवनादिभिरुपहतत्वादमेध्यम् । यज्ञायोग्यं तदिदानीं मुद्धन्यमानं सद्यजमानस्य पाप्मानमपहन्तु । प्राच्यादिचतस्रः प्रकृष्टा दिशो नोऽस्मान् प्रति शिवाः सुखप्रदाः सन्तु । तोकासाता तोकासातये अपत्यलाभाय पृथिवी माता नोऽस्माकं शं सुखं करोतु ।

कल्पः । “शन्नोदेवीरभिष्टये । आपोभवन्तु पीतये । शं योरभिस्त्वन्तु नः” इति । अद्भिरवेक्ष्येति । आपोदेवीरिमाः ता इमा जलदेवता नोऽस्माकमभिष्टये अभीष्टप्राप्त्यर्थं पी-

तथे पानाय शम्भवन्तु सुखप्रदा भवन्तु । किञ्च नोस्माकं यशं
सुखं सम्पादयितुं योर्दुःखं पृथक्कर्तुं च अभिस्त्वन्तु । सर्वतः
प्रवर्त्तन्ताम् ।

कल्पः । सप्त पार्थिवान् सम्भारानाहरत्येवं वानस्पत्यान् । पञ्च
पञ्च वा भूयसो वा पार्थिवान् सम्भारान्नाहरेदिति वाजसने-
यकम् । “वैश्वानरस्य रूपं पृथिव्यां परिस्वसा । स्थानमाविशन्तु
नः” इति । सिकता इति । विश्वेषां नराणां हितकारी वैश्वान-
नरोऽग्निः तस्याग्नेः स्वरूपं पृथिव्यां परिस्वसा परितः पार-
यन्त्यः सिकताः स्थानं सुखं यथाभवति तथा नोस्माकं देव-
यजनमाविशन्तु ।

कल्पः । “यदिदं दिवो यददः पृथिव्याः । सञ्जज्ञाने रोदसी
सम्भवतुः । उषान् कृष्णमवतु कृष्णमूषाः । इहोभयोर्यज्ञिय-
मागमिष्ठाः” इति । उषानित्याहरतीत्येवं सर्वत्रानुवर्त्तते ।
दिवः सम्बन्धि यदिदं उषरूपं पृथिव्यां स्थापितं पृथिव्याः
सम्बन्धि यददः कृष्णरूपं चन्द्रमसि स्थापितं तत्र यदद्रूपं
संजज्ञाने सम्यगवगच्छन्त्यौ रोदसी द्यावापृथिव्यौ सम्भवतुः
परस्परसङ्गते तत्र यत् कृष्णरूपं द्यावापृथिवीरूपमस्ति तदे-
तद्रूपान् दिवःस्वरूपभूतानवतु रक्षतु । तेचोषास्तत् कृष्णम-
वन्तु । उभयोः द्यावापृथिव्योः सम्बन्धि यज्ञियं यज्ञयोग्यं अङ्ग-
द्वयमिह देवयजने आगमिष्ठाः आगच्छतु ।

कल्पः । “ऊतीः कुर्वाणे यत् पृथिवीमचरः । गुहाका-
रमाखुरूपं प्रतीत्य । तत्तेन्यत्कमिह सम्भरन्तः । शतं जीवेम शरदः

सवीराः” इत्याखुकरीषमिति । अग्ने त्वं आसुरूपं मूषकरूपं स्वीकृत्य
गुहाकारं पर्वतगुहायाः आकारो यथा भवति तथा ऊतोः
विलानि कुर्वाणः पृथिवीमचरः भूम्नां चरितवानसीति यत्
तत् तत्र न्यक्तं निगूढं ते त्वदीयं सारमिदं देवयजने सम्भरन्तः
सम्पादयन्तो वयं सवीराः पुत्रमृत्युसहिताः तान् शरदः शतं
शतसङ्ख्याकान् संवत्सरान् जीवेम ।

कल्पः । “ऊर्जं पृथिव्यारसमाभरन्तः । शतं जीवेम शरदः
पुरुचीः । वस्त्रीभिरनुवित्तं गुहासु । औन्नत उर्व्यवधिरा
भवामः” इति । वस्त्रीकवपामिति । पृथिव्याः रसः सारं
ऊर्जं चीरादिवत् समानं वस्त्रीकवपारूपं सम्भरन्तो वयं शतं
शरदो जीवेम । कीदृशीः शरदः पुरुचीः पुरुणि बह्वनि भो-
ग्यानि अश्नन्ति सम्पादयन्तीति पुरुच्यः तादृशीः । कीदृशं
रसं गुहासु भूच्छिद्रेषु वस्त्रीभिः पिपीलिकाभिः सदृशीभिः
अनुवित्तं अनुक्रमेण लब्धं हे उर्वि तच्छ्रोत्रं, त्वदीयश्रोत्रस्या-
नीयां वस्त्रीकवपामाहृत्य यत् अवधिरा अनुपहतश्रोत्रेन्द्रिया
भूयासः ।

कल्पः । “प्रजापतिसृष्टानां प्रजानाम् । चुधोपहत्यै सुवित्तन्नो
अस्तु । उपप्रभिन्नमिषमूर्जं प्रजाभ्यः । सूदं गृहेभ्यो रसमाभ-
रामि” इति सूदमिति । याः प्रजापतिसृष्टाः प्रजाः तासां चुन्नि-
रणाय नोस्मत्सम्बन्धीदं कर्द्मरूपं सुवित्तं सुष्ठु प्राप्तमस्तु । येय-
मिडन्नं याचोर्क् रसः उभयं प्रजाभ्यः प्रजार्थं उपप्रभिन्नं अत्य-
न्तसामीप्यं यथाभवति तथा एकीभूतं तादृशं सूदं रसं पङ्करूपं

सोहं गृहेभ्यो वज्रीनामायतनार्थमाहरामि । इहानयामि ।

कल्पः । “यस्य रूपं विभ्रदिमामविन्दत् । गुहा प्रविष्टाऽसरिरस्य मध्ये । तस्मिन् विहतमाभरन्तः । अच्छं वषट्कारमस्यां विधेम” इति । वराहविहतमिति । पुरा प्रजापतिर्यस्य वराहस्य रूपं विभ्रत् धार्यमाणः इमां पृथिवीमविन्ददलभत । कीदृशीं सरिरस्य मध्ये प्रलयकालीनजलस्थान्तः गुहा गोप्यं स्थानं पातालरूपं प्रविष्टाम् । अयमर्थस्तिराचब्राह्मणे स्पष्टमान्नातः । आपो वा इदमग्रेसलिलमासीत्तस्मिन् प्रजापतिर्वायुर्भूत्वाऽचरत् । स इमामपश्यन्तां वराहो भूत्वाऽहरदिति । तस्य वराहस्य विहतं पोत्रोत्खातमिदं मृद्भूयं आभरन्त आनयन्तो वयमस्यां पृथिव्यामच्छं वषट्कारं वैयर्थ्यं यथा न भवति तथा विधेम कर्माण्यनुतिष्ठेम ।

कल्पः । “यत् पर्यपश्यत् सरिरस्य मध्ये । उर्वीमपश्यज्जगतः प्रतिष्ठाम् । तत् पुष्करस्थायतनाद्धि जातम् । पर्णं पृथिव्याः प्रयनऽहरामि” इति । पर्णं जगतः स्थावरजङ्गमरूपस्य प्रतिष्ठा आधारभूतां उर्वीं लब्धुकामः प्रजापतिः सरिरस्य मध्ये प्रलयकालीनजलस्थान्तः यत् पुष्करपर्णमपश्यत् । तथाच पूर्वमान्नातम् । सोपश्यत् पुष्करपर्णं तिष्ठदिति । तत् पुष्करस्य पर्णं हरामि । देवयजनभूमौ नयामि । कीदृशम् । आयतनाद्धि जलमध्ये निमग्नात् आधारादुत्पन्नम् । हि शब्दे ब्राह्मणप्रसिद्धिं सूचयति । तच्च ब्राह्मणं पूर्वमेवोक्तम् । सोमान्यतः । अस्ति चैतत् । यस्मिन्निदमधितिष्ठतीति । तादृशाधानादिदमुत्प-

न्नम् । तथा पृथिव्याः प्रथमभूमेर्विस्तारस्थानम् । एतदपि पूर्व-
त्रास्नातम् । तत् पुष्करपर्णे प्रथयति ।

कल्पः । “याभिरदृष्टं हज्जगतः प्रतिष्ठाम् । उर्वीमिमां विश्व-
जनस्य भर्त्रीम् । ता नः शिवाः शर्कराः सन्तु सर्वाः” इति । जगतः
स्थावरादेः प्रतिष्ठामाश्रयभूतां विश्वजनस्य भर्त्रीं सस्यादिद्वारा
सर्वजनस्य पोषयित्रीमिमामुर्वीं याभिरदृष्टं हृत् दृढीकृत-
वान् प्रजापतिः । एतदपि पूर्वमुक्तम् । तां शर्कराभिरदृष्ट-
हृदिति । तास्तादृशः शर्कराः क्षुद्रपाषाणा नोस्मदर्थं सुख-
प्रदाः सन्तु ।

कल्पः । “अग्नेरेतश्चन्द्रः हिरण्यम् । अद्भ्यः सम्भूतममृतं
प्रजासु । तत्सम्भरन्नुत्तरतो निधाय [४] । अतिप्रयच्छन्दु-
रिति तरेयम्” इति । हिरण्यमिति । तद्धिरण्यं तत्सम्भ-
रन् सम्पादयन् अग्नेर्वीभत्सान्निवारणायोत्तरपार्श्वे तद्धिरण्यं
निधाय रजतमतिप्रयच्छन् । अहं दुरिति दुर्गतिं तरे-
यम् ॥

कल्पः । “अथो रूपं कृत्वा यदश्वत्येऽतिष्ठः । संवत्सरं देवेभ्यो-
ऽनिलाय । तत्ते न्यक्तमिह सम्भरन्तः । शतं जीवेम शरदः सवी-
राः” इति । अश्वत्यमिति । हे अग्ने त्वं यद्यदा अश्वः सन् तदीयं
रूपञ्च सम्यक् कृत्वा देवेभ्योऽनिलाय गूढोपक्रम्य संवत्सरम-
श्वत्ये स्थितवानसि । तत्तदा ते त्वदीयं न्यक्तमश्वत्ये निगूढं तेजः
सारम् इह यज्ञभूमौ सम्भरन्तः सम्पादयन्तो वयं सवीराः पुत्र-
भृत्यसहिताः शतं शरदो जीवेम ।

कल्पः । “ऊर्जः पृथिव्या अध्युत्थितोऽसि । वनस्यते शतवल्गो
विरोह । तया वयमिषमूर्जं मदन्तः । रायस्योषेण समिषा
मदेम” । इत्युदुम्बरमिति । हे वनस्यते उदुम्बरवृक्ष उर्जो रस-
निमित्तं तत्सिद्धये पृथिव्या अध्युत्थितोऽसि भूमेरुपरि प्रहृष्टो-
ऽसि अतोऽस्माभिः क्विन्नोऽपि पुनः शतशाखायुक्तो विरोह
विशेषेण प्रादुर्भव । तयोपकृता वयं मिषमन्नमूर्जं रसञ्च मदन्तो
हर्षपुरःसरं प्राप्नुवन्तो रायस्योषेण धनपुष्ट्या समीचीनेनान्नेन
युक्ता मदेम पुनरपि हव्याम ।

कल्पः । “गायत्रिया द्वियमाणस्य यत्ते [५] । पर्णमपतत्
तृतीयस्यै दिवोधि । सोऽयं पर्णः सोमपर्णाद्धि जातः । ततो हरामि
सोमपीथस्यावरुथ्यै । देवानां ब्रह्मवादं वदतां यत् । उपाशृणोः
सुश्रवा वै श्रुतोऽसि । ततो मामा विशतु ब्रह्मवर्चम् । तत्सम्भ-
रः सदावरुन्धीय साक्षात्” । इत्येताभ्यां पर्णम् । हे सोम तृती-
यस्यै दिवोधि इमं लोकमारभ्य गणनायां तृतीयस्य द्युलोक-
स्योपरि गायत्रिया द्वियमाणस्य गायत्रीदेवतया बलादा-
द्वियमाणस्य ते तव यत् पर्णं भूमावपतत् । सोऽयं पर्णः पला-
शवृक्षः स च सोमपर्णाज्जात इति पर्णनामधेयेनैव प्रसिद्धम् ।
ततः तस्मात् कारणात् सोमपीथस्यावरुथ्यै सोमपानस्य सिद्धये
हरामि त्वामिहानयामि । किञ्च पलाशवृक्षच्छायायामुपविश्य
ब्रह्मवादं वदतामात्मविषयं सम्वादं कुर्वतां देवानां सम्बन्धं
ते ब्रह्मवादं यद्यस्मात्त्वमुपाशृणोः समीपे स्थित्वा श्रुतवानसि ।
अतएव सुश्राव इति नाम्नैव त्वं श्रुतोऽसि प्रसिद्धोऽसि । तत्तस्मात्

कारणात् तदानयने प्रवृत्तं मां ब्रह्मवर्चसं साक्षादवर्न्धीय
विलम्बमन्तरेण प्राप्नुयाम् ।

कल्पः । “यथा ते सृष्टस्याग्नेः । हेतिमशमयत् प्रजापतिः ।
तामिमामप्रदाहाय [६] । शमीः शान्त्यै हराम्यहम्” इति ।
शमीमिति । हे शमीवृक्ष ते त्वदीयया शाखया प्रजापतिः
स्वसृष्टस्याग्नेर्हेतिं प्रदाहरूपमायुधमशमयत् । तामिमां शमीं
पूर्वस्य दाहस्य शान्त्यै इत ऊर्द्धमप्रदाहाय हरामि यज्ञभू-
मावानयामि ।

कल्पः । “यत्ते सृष्टस्य यतः । विकङ्कतं भा आर्च्छजात-
वेदः । तथा भासा सम्मितः । उरुन्नो लोकमनुप्रभाहि” इति ।
विकङ्कतमिति । हे जातवेदः प्रजापतिना सृष्टस्य यतः शीघ्रं
गच्छतः ते तव भाः या दीप्तिः विकङ्कतं वृक्षमार्च्छत् । तथा
भासा संयुक्तः सन् नोऽस्मदर्थमुहं विस्तीर्णं लोकं स्थानं अनुप्र-
भाहि अनुक्रमेण प्रकाशय ।

कल्पः । “यत्ते तां तस्य हृदयमाच्छिन्दञ्जातवेदः । मरु-
तोऽद्भिस्तमयित्वा । एतत्ते तदशनेः सम्भरामि । सात्मा अग्ने
हृदयो भवेह” इति । अशनिहतस्य वृक्षस्य सकलानि त्वचो वेति ।
हे जातवेदः पुरा कदाचित् मरुतो देवा विद्वेषात् अद्भिः
त्वदीयां तां ज्वालां स्तमयित्वा स्नानिं प्रापय्य तां तस्य स्नानिं
प्राप्तस्य ते वयं हृदयं आच्छिन्दन् । तदेतत्ते हृदयं अशनेः
सकाशादहं सम्भरामि । क्षिन्नस्य हृदयस्थाशनौ प्रविष्टत्वात् ।
ततः सम्भरणं युक्तम् । साशनिरभवदिति ब्राह्मणं पुरोदाहृतम् ।

तस्य हृदयस्य मया सम्भृतत्वात् । इह देवयजने हे अग्ने त्वं सात्मा सत्स्वरूपः सहृदयो हृदययुक्तश्च भव । एतेषूक्तेषु सर्वेष्वपि भन्तेषूद्गन्तीत्याद्यनुवाकोक्तं तत्तद्ब्राह्मणमनुसन्धेयम् ॥

कल्पः । अथ ब्रह्मोदनशेषः सः स्रुत्य तस्मिन्नाज्यशेषमानीय तस्मिन् चित्रियादश्वत्यस्य तिस्रः समिध आर्द्राः सपलाशाः प्रादेशमाच्यस्तिवृत्यो विवर्त्तयन्ति । “चित्रियादश्वत्यात् सम्भृता वृहत्यः [७] । शरीरमभिसंस्कृताः स्य । प्रजापतिना यज्ञमुखेन सम्मिताः । तिस्रस्तिवृद्धिर्मिथुना प्रजात्यै” इति । सामतडागादिचिह्नभूतः प्रसिद्धोऽश्वत्यः । चित्रियः हे समिधः यूयं चित्रियादश्वत्यात्सम्भृता मया सम्पादिता अतएव वृहत्यो महत्यः पूज्याः तथा शरीरमभिसंस्कृताः स्य । चरुगते महत्याज्ये विवर्त्तनेन कृत्स्नं स्वशरीरमभिव्याप्य संस्कारयुक्ता भवथ । किञ्च प्रजापतिरूपेण यज्ञपुरुषमुखेन प्रादेशमात्रेण सम्मिताः तुल्याः तादृशस्तिस्रः समिधस्तिवृद्धिर्भविष्यदाहवनीयादिरूपेण त्रिगुणैरग्निभिः सह प्रजात्यै मिथुनाः प्रजात्पादनार्थं मिथुनीभूताः ॥

कल्पः । “अश्वत्याद्धव्यवाहोऽग्निं जाताम् । अग्नेस्तनूं यज्ञियां सभारामि । शान्तयोनिं शमीगर्भम् । अग्नये प्रजनयितवे” इति । आयुर्मयि धेह्यायुर्यजमान इत्यरणौ अभिमच्येति । आयुरित्यादिकः । हव्यं वहतीति हव्यवाहोऽग्निः । तद्रूपोऽयमश्वत्यः श्वरूपं धत्वाग्नेस्तस्मिन् वृत्ते प्रविश्य संवत्सरमवस्थितत्वात्तस्मादश्वत्याज्जातामुत्पन्नां अरणिं सभारामि सम्पाद-

यामि कीदृशीम् । अग्नेर्यज्ञियां तनूं लौकिकदाहपाकादि-
हेतुरयज्ञिया तनूः । अरणिरूपा तु या यज्ञार्हा शान्त-
योनिं दाहप्रकाशाद्यनभिव्यक्त्वा शान्तामग्न्युत्पादकत्वेन योनिश्च
शमीगर्भं शमीवृक्षे वेष्टिताश्वत्यवृक्षजन्यत्वेन शमीगर्भमीदृशाम-
रणिं अग्नये प्रजनयितवे अग्नेरुत्पादनार्थं सम्भरामीति पूर्व-
वान्वयः ॥

कल्पः । “यो अश्वत्यः शमीगर्भः । आरुरोह त्वे सचा । तन्ते
हरामि ब्रह्मणा [८] । यज्ञियैः केतुभिः सह” इति । शमी-
गर्भस्याश्वत्यस्य अरणी आहरतीति अर्थक्रमोदयं मन्त्रः पूर्व-
भावी द्रष्टव्यः । न ह्याहरणमन्तरेणाभिमन्त्रयितुं शक्यते ।
हे अरणे त्वे त्वयि निमित्तभूतायां सत्यां शमीगर्भा योऽश्वत्यः
स च तया शम्या समवेत आरुरोह समारुह्य प्रवृद्धः तं ता-
दृशमश्वत्यं ते त्वदर्थं ब्रह्मणा मन्त्रेण यज्ञियैः केतुभिः यज्ञार्है-
र्लाञ्छनैरभिमन्त्रणादिवक्ष्यमाणमंस्कारैश्च सह हरामि । यज्ञ-
भूमावानयामि ॥

कल्पः । “यन्त्रा समभरं जातवेदः । यथा शरीरं भूतेषु
न्यक्तम् । स सम्भृतः सीदः शिवः प्रजाभ्यः । उरुन्तो लोकमनु-
नेषि विद्वान्” इति । सम्भृत्य निदधाति । हे जातवेदः सं त्वा
त्वामृत्वजः समभरन् समारयुक्तः कृतवन्तः कीदृशं त्वां
भूतेषु प्राणिषु यथाशरीरं तत्तच्छरीरमनभिक्रम्य तमौदर्या-
ग्निरूपेण निगूढं स तादृशस्त्वं सम्भृतः समारैर्युक्तः प्रजाभ्यः
शिवः प्रजानां सुखप्रदो भूत्वा सीद इह देवयजनस्थानमु-

पविश विद्वान् सर्वलोकाभिज्ञः त्वं नोऽस्मदर्थमुर्षु विस्तीर्णं
लोकमनुक्रमेण सम्पादय ॥

कल्पः । दर्व्या ब्रह्मोदनादुद्भूत्य । “प्रवेधसे कवये मेध्याय ।
वचो वन्दारुवृषभाय वृष्णे । यतो भयमभयं तन्नो अस्तु ।
अवदेवान् यजेद्देवान्” इति । जुहोतीति । वेधसे कर्माद्वारा
जगतो धात्रे कवये विदुषे सर्वज्ञाय मेध्याय यज्ञयोग्याय वृष-
भाय देवश्रेष्ठाय वृष्णे कामानां वर्षयित्रे वक्रये वन्दारु वचः
नमस्कारशीलं वाक्यं अस्माभिः प्रारब्धं प्राणिनां यतो यस्मा-
न्नरकाङ्गयं तत्तदस्मान्नोऽस्माकं अभयमस्तु । देवान् क्रोध-
योग्यान् अस्मद्विरोधिनां देवान् अवयजे विनाशयामि । य-
दुक्तं समिदायाधानप्रतिपादके ब्राह्मणे गायत्रीभिर्ब्राह्मणस्या-
दध्यादिति ॥

तत्र प्रथममाह । “समिधाग्निं दुवस्यत [६] । घृतैर्बोध-
यतातिथिम् । अस्मिन् हव्याजुहोतन” इति । हे अत्विजः
अनया प्रक्षिप्यमाणया समिधा अग्निं दुवस्यत प्रीणयत । अति-
थिं वैश्वदेवान्ते समागतं ब्राह्मणमिव पूजनोद्यमेन मग्निघृतैर्बो-
धयत दीपयत अस्मिन्नग्नौ हव्या हवींषि आजुहोतन सर्वत्र
जुहुत ॥

अथ द्वितीयमाह । “उप ताम्ने हविश्रतीः । घृताचीर्यन्तु ह-
र्यत । जुषस्व समिधो मम” इति । हे हर्यत भजनीय वक्त्रे हवि-
श्रतीः ब्रह्मोदनाख्यहविश्रत्यो घृताचीः घृताच्यः घृतसमृक्ता
एताः समिधः त्वामुपयन्तु । मम समिधो जुषस्व प्रीत्या सेवस्व ॥

अथ तृतीयमाह । “तन्वा समिद्धिरङ्गिरः । घृतेन वर्द्धयामसि । बृहच्छोचा यविष्य” इति । हे अङ्गिरः अङ्गसौष्ठवयुक्त वक्त्रे तं तादृशं सर्वकर्मसु प्रसिद्धं त्वां समिद्धिघृतेन च वर्द्धयामसि वयं वर्द्धयामः । हे यविष्य युवतमाग्ने बृहच्छोचा महत्वं यथा भवति तथा दीप्यस्व ॥

यदुक्तं ब्राह्मणे । त्रिष्टुभिराजन्यसेति । तत्र प्रथममाह । “समिध्यमानः प्रथमोनुधर्माः । समक्तुभिरज्यते विश्ववारः । [१०] शोचिष्केशो घृतनिर्णिक् पावकः । सुयज्ञो अग्निर्यजथाय देवान्” इति । अयमग्निर्देवान् यजथाय यष्टुमक्तुभिर्घृताक्ताभिः समिद्धिः समज्यते सम्यगभिध्यज्यते दीप्यते । कीदृशोऽग्निः सर्वैर्यजमानैः सर्वत्र समिध्यमानः प्रथमो नु सर्वा मां देवतानां मध्ये अवश्यं प्रथमभावी । अतएवान्यत्रास्मात् । अग्निरग्रे प्रथमो देवतानामिति । धर्मा विश्वस्य धारयिता । विश्ववारः अनिष्टं सर्वं निवारयितुं समर्थः । शोचींषि ज्वालाः केशस्थानीया यस्यासौ शोचिष्केशः घृतेन निर्णिज्यते निःशेषेण बोध्यते धूमरहितज्वालायुक्तः क्रियते इति घृतनिर्णिक् पावकः सर्वस्य शोधकः सुयज्ञः शोभनज्योतिष्टोमादियज्ञहेतुः ॥

अथ द्वितीयमाह । “घृतप्रतीको घृतयोनिरग्निः । घृतैः समिद्धो घृतमस्थानम् । घृतप्रुषस्त्वा सरितो वहन्ति । घृतं पिबत्सु यजा यत्ति देवान्” इति । अयमग्निर्घृतप्रतीकः । प्रतीकशब्दे मुखं प्रतीकमिति वाजसनेयश्रुतेः । घृतं प्रतीकं मुखं यस्यासौ घृतप्रतीकः । तत्तदाजतिषु घृतं पिबतीत्यर्थः । घृत-

मेव योनिः ज्वालोत्पत्तिकारणं यस्येति घृतयोनिः । अतएव घृतैः समिद्धः सम्यक् प्रज्वालितः । अन्नमप्यस्य घृतमेव । हे अग्ने घृतप्रषो घृतविन्दुयुक्ताः सरितस्त्वां वहन्ति । घृतवाहिनीषु नदीषु वायुना घृतविन्दवस्तीरे प्रसरन्ति । तादृशीषु नदीषु स्रवमानस्त्वं क्रीडस्व इत्यर्थः । तथाविधस्त्वं अस्मद्भक्तं घृतं पिबन् सुयजाः शोभनेन यज्ञेन देवान् यच्च पूजय ॥

अथ तृतीयमाह । “आयुर्दा अग्ने हविषो जुषाणः । घृतप्रतीको घृतयोनिरेधि । घृतं पीत्वा मधु चारु गव्यम् । पितेव पुत्रमभिरचतादिमम्” [११] इति । हे अग्ने हविषो जुषाणः हवींषि सेवमानः घृतप्रतीको घृतयोनिः सन् आयुर्दा एधि अस्माकमायुःप्रदो भव । तथा मधु मधुरं चारु गव्यं रमणीयं गोसम्बन्धिरसं घृतं पीत्वा दमं यजमानं अभिरचतात् सर्वतो रक्ष । यथा पिता पुत्रं रक्षति तद्वत् ॥

यदुक्तं ब्राह्मणे । जागतीभिर्वैश्यस्येति । तत्र प्रथममाह । “त्वामग्ने समिधानं यविष्ठ । देवा दूतं चक्रिरे हव्यवाहम् । उरुञ्जयसं घृतयोनिमाहुतम् । त्वेषञ्चतुर्दधिरे चोदयन्वति” इति । हे यविष्ठ युवतमाग्ने समिध्यमानं सम्यक् प्रकाशमानं । त्वां देवाः सर्वे हव्यवाहं हविषां वोढारं दूतं चक्रिरे । अतएवान्यत्रान्नातम् । अग्निर्देवानां दूत आसीदिति । उरुञ्जयसं उरुणि जयांषि वैरिणामभिभवानानि यस्यामौ उरुञ्जयाः तादृशं घृतयोनिं घृतेनोत्पन्नज्वालम् आहुतमाहुतिभिराराधितं त्वेषं दीप्यमानं त्वां चोदयन्नतिविधायकवाक्ययुक्ते कर्माणि

चक्षुर्दधिरे । चक्षुस्थानीयं कृतवन्तो देवाः यथा लोके चक्षुपा
रूपं स्पष्टं प्रकाशयते तथा त्वया विधिवाक्योक्तानि कर्माणि
सम्पाद्यत इत्यर्थः ।

अथ द्वितीयमाह । “तामग्ने प्रदिव आज्जतं घृतेन । सुम्ना-
यवः सुषमिधाः समीधिरे । स वावृधान ओषधीभिरुक्षितः ।
उरुक्षयांसि पार्थिवा वितिष्ठमे” इति । सुम्नं सुखमात्मनः
इच्छतीति सुम्नायवः अस्त्विजः ते प्रदिवे प्रकृष्टस्वर्गार्थं यद्वा
प्रदिवः प्रकृष्टस्वर्गान्निमित्तभूतात् हे अग्ने त्वां घृतेनाज्जतं सर्व्वत
आराधितं सुषमिधा शोभनया समिधा समीधिरे सम्यगुद्दी-
पितवन्तः । स त्वं ओषधीभिः ओषध्युपलक्षिताभिः वावृधानः
अत्यन्तं वर्द्धमानः उक्षितो घृतेन शिक्तः । पार्थिवाः ज्ञयांसि
बाधकानि उरु वितिष्ठसे अत्यन्तविस्त्रिष्टानि स्थापय ॥

अथ तृतीयमाह । “घृतप्रतीकञ्च अतस्य धूरुषदम् । अग्निं मित्रं
न समिधान अञ्जते [१२] । इन्धानो अक्रो विदयेषु दीद्यत् ।
शुक्रवर्णा मुदुनोयः स ते धियम्” इति । हे अस्त्विज्यजमानाः
युष्मत्सम्बन्धिनः अतस्य यज्ञस्य धूरुषदं धुरि सोदन्तं निर्वाहक-
मित्यर्थः । तादृशं घृतप्रतीकमग्निं समिधानो दीपयन् अयम-
ध्वर्युर्मित्रं न मित्रमिव अञ्जते अलङ्करोति । इन्धानः स्वयं
दीप्यमानः अक्रः केनापि न आक्रान्तोऽयमग्निः विदयेषु
दीद्यत् अस्मान् प्रकाशयन् नास्मदीयां शुक्रवर्णां निर्मलरूपां
धियं प्रज्ञाम् उदयंसते अत्यन्तमुद्यच्छते अभिवर्द्धयतीत्यर्थः ॥

कल्पः । “प्रजा अग्ने संवासय । आशाश्च पशूभिः सह ।

राष्ट्राण्यस्मा आधेहि । यान्यासन्सवितुः सवे” इति । उत्तरेण गार्हपत्यायतनं कल्पायमजं बध्नातीति । तत्राग्निशब्देनाजः सम्वोध्यते । तस्याग्निसम्बन्धित्वात् अग्नेयी वा एषा यदजेति श्रुत्यन्तरात् । अग्निना सह प्रजापतिमुखादुत्पन्नत्वाच्च । हे अग्ने अजात्मन् प्रजाः अस्मदीयाः पशुभिः आशाः दिग्वर्त्तिनः प्राणिनश्च सम्वासय सम्पादनेन पालय । यानि राष्ट्राणि सवितुः सवे परमेश्वरस्याज्ञायां पूर्वमासन् तानि राष्ट्राण्यस्मै यजमानाय आधेहि सर्वतः सम्पादय ॥

कल्पः । “मही विश्वनी सदने चतस्र । अर्वाची एतं धरुणे रयोणाम् । अन्तर्व्वनी जन्यं जातवेदसम् । अध्वराणां जनयथाः पुरोगाम्” [१३] इति । अरणी आह्वियमाणे यजमानः प्रतीचत इति । रयोणां धनानां धरुणे धारयित्री हे अरणी मही महत्यौ पूजनीयौ विश्वनी प्रजानां पालयित्री अर्वाची अभिमुखे सत्यौ चतस्र सदने यज्ञस्य स्थाने एतमागच्छतम् । अन्तर्व्वनी गर्भिण्यौ युवां जन्यं जनयितारमग्निं जातवेदसं जातानां वेदितारम् अध्वराणां पुरोगां यज्ञानामग्रगामिनं जनयथा उत्पादयतम् ॥

कल्पः । “आरोहतं दशतः शकरीर्मम । चेतनाम् आयुषा वर्चसा सह । ज्योग्जीवन्त उत्तरामुत्तराः समाम् । दर्शमहं पूर्णमासं यज्ञं यथा यजै” इति । हस्ताभ्यां प्रतिगृह्णेति । हे अरणी मम मदीयाः शकरीः शक्तियुक्ता अङ्गुलयो ये सन्ति तेषां दशतं दशसङ्ख्यायुक्तवर्गं आरोहतम् । हे अग्ने अरणिगर्भस्य

त्वमपि ऋतेन यज्ञेनायुषा अस्मदीयेन दीर्घायुष्येण वर्चसा
बलेन सह दशतमारोहतम् । वयं ज्योक् दीर्घकालं जीवन्तः
उत्तरामुत्तराऽसमाम् उत्तरोत्तरसंवत्सरे विच्छेदमन्तरेण
दर्शपूर्णमासञ्च यज्ञं यथा यजै यथा यजामि । तथा त्वमारो-
हेति पूर्वत्रान्वयः ॥

कल्पः । “ऋत्वियवती स्त्रो अग्निरेतसौ । गर्भं दधायां ते
वामहं ददे । तत् सत्यं यद्वीरं विमृथः । वीरं जनयिष्यथः । ते
मत्प्रातः प्रजनयिष्यथे । ते मा प्रजाते प्रजनयिष्यथः [१४] ।
प्रजया पशुभिर्ब्रह्मवर्चसेन सुवर्गे लोके” इति । प्रतिगृह्याभि-
मन्त्रयते यजमान इति । हे अरणी युवां ऋत्वियवती ऋतुः
प्राप्ता अस्थेति ऋत्वियो योनिः सः ययोररण्योस्ते ऋत्वियवती
प्रजननाभिमुखगर्भवत्यौ अग्निरेव रेतोरूपेण गर्भा ययोस्ते
अग्निरेतसौ तादृशी स्त्रो भवतः । तादृशौ युवां गर्भं दधा-
यां गर्भं पोषयतम् । ते तादृशौ वां युवामहं ददे आदत्त-
वानस्मि । ते युवां वीरं कर्मासु शूरं पुत्रं विमृथो धारयथः ।
अतो वीरमेव जनयिष्यथ इति यत् तत् सत्यं न तु मिथ्या । ते
युवां मत् मत्तो निमित्तभूतात् प्रातः प्रजनयिष्यथः परेद्युः
प्रातःकाले सर्व्वदा वक्त्रिमुत्पादयिष्यथः । प्रजा ते उत्पादि-
तवत्यौ ते युवामपि प्रजनयिष्यथः प्रजनयितारं करिष्यथः ।
अतः स्वर्गे लोके प्रजया पशुभिर्ब्रह्मवर्चसेन च युक्तो भविष्या-
मीति शेषः ॥

कल्पः । अथ यजमानो व्रतमुपैति वाचं यच्छति । “अनृ-

तात्सत्यमुपैमि । मानुषाद्वैद्यमुपैमि । दैवीं वाचं यच्छामि” इति । अनृतादग्निराहित्यलक्षणात् सत्यमग्निमत्त्वलक्षणमुपैमि प्राप्नोमि मानुषात् मनुष्याचरणाद् दैव्यं देवयोग्यमाचरणमुपैमि प्राप्नोमि । देवसम्बन्धिनीं वाचं यच्छामि । नियतां करोमि । संस्कृतभाषयैव व्यवहरामीत्यर्थः ॥

कल्पः । शल्कैरेताः रात्रिमेतमग्निमिन्धान आस्ते । “शल्कैरग्निमिन्धानः । उभौ लोकौ सनेमहम् । उभयोर्लोकयोर्ऋध्वा । अतिमृत्युं तराम्यहम्” इत्येतयेति । अहं शल्कैः काष्ठलेशैः अग्निमिन्धानः प्रज्वालयन् उभौ लोकौ एतल्लोकपरलोकौ सनेम सञ्जयेयम् । तयोर्भयोर्लोकयोर्ऋध्वा समृद्धौ भूत्वा मृत्युमहमतिशयेन तरामि ॥

कल्पः । तस्मिन्नुपव्युषमरणी निष्टपति । “जातवेदो भुवनस्य रेतः । इह सिञ्च तपसो यज्जनिष्यते [१५] । अग्निमश्वत्यादधिहव्यवाहम् । शमीगर्भाज्जनयन् यो मयोऽभूः । अयं ते योनिर्ऋतियः” इति । एताभ्यामिति । द्वितीयमन्त्रः संहितायामपि पठितत्वात् सूत्रकारेण सर्वोऽपि न पठितः । हे जातवेदः ब्रह्मोदनिकाग्नौ भुवनस्य रेतः सर्वलोकस्य कारणभूतमाधातव्याग्निरूपं इह सिञ्च । अनयोररण्योर्निषिच । यद्रेतस्तपसोऽस्मात् सन्तापनात् जनयिष्यते उत्पत्स्यते तादृशं रेतः सिञ्चेति पूर्वत्रान्वयः । योऽग्निराधातव्यो मयोऽभूः सुखस्य भावयिता हव्यवाहं हविषो वोढारं शमीगर्भादरणिरूपादश्वत्याज्जनयन् जनयितुकामो निषिञ्चेति पूर्वत्रान्वयः ॥

द्वितीयमन्त्रपाठस्तु । अयं ते योनिर्ऋत्वियः । “यतो जातो अरोचथाः । तं जानन्नग्न आरोह । अथा नो वर्द्धया रयिम्” इति । जात जनयितव्याग्ने अयमरणिद्वयसङ्घः ते तवोत्पत्त्यर्थं ऋत्वियो योनिः ऋतुयुक्तमुत्पत्तिस्थानं यतो योनिर्जन्मस्थानम् अरोचथाः दीप्तिमानासीत् । योनिमेतदग्निरूपं जानन्नारोह । अथानन्तरं नोऽस्माकं रयिं धनं वर्द्धय ॥

कल्पः । अपेतवीतेति गार्हपत्यायतनमुद्धृत्येति पाठस्तु । “अपेत वीत वि च सर्पतातः । येऽत्र स्थ पुराणा ये च नूतनाः । अदादिदं यमोवसानं पृथिव्याः । अक्रन्मिमं पितरो लोकमस्मै” [१६] इति । यमपुरुषाः सम्बोध्यन्ते । यममेव देवयजनमस्मै निर्याच्येत्येतन्मन्त्रब्राह्मणे समाम्नानात् । हे यमपुरुषाः अत्रास्मिन् देशे पुराणाः ये यूयं स्थ नूतनाश्च ये यूयं स्थ ते सर्वेऽपि अतो देशात् अपेत अपगच्छत । वीत परस्परं वियुक्ताः गच्छत । पुनरपि विदूरं सर्पत । यमो राजा इदमवस्थानं अदात् यजमानाय दत्तवान् । पितरस्येमं लोकं स्थानविशेषं अस्मै यजमानार्थमक्रन् कृतवन्तः ॥

कल्पः । सिकतानामर्द्धं द्वैधं विभज्य अर्द्धं गार्हपत्यायतने निर्वपति । अर्द्धं दक्षिणाग्नेरर्द्धं त्रैधं विभज्य पूर्वेष्वेतेनैव कल्पेन सर्वान् पार्थिवान् निर्वपति । अग्नेर्भस्मासीति सिकता निर्वपति । पाठस्तु । “अग्नेर्भस्मास्यग्नेः पुरीषमसि” इति । हे सिकते अग्नेर्भस्मा भाषमानहेतुस्त्वमसि तथा अग्नेः पुरीषं पूरणहेतुस्त्वमसि ॥

कल्पः । सञ्ज्ञानमित्यूषास्तान्निर्वपन् यददश्चन्द्रमसि कृष्णं तदिहास्त्विति मनसा ध्यायतीति । पाठस्तु । “सञ्ज्ञानमसि कामधरणम् । मयि ते कामधरणं भूयात्” इति । हे ऊष सञ्ज्ञानं सम्यक् ज्ञानहेतुः कामधरणं कामानां धारण-हेतुश्च त्वमसि । ते त्वदीयं यत्कामधारणं सामर्थ्यं तन्नय्यपि भूयात् ॥

कल्पः । संयावः प्रियास्तनूवदत्येषा । “संवः सृजामि हृदयानि । स५सृष्टं मनो अस्तु वः । स५सृष्टः प्राणो अस्तु वः” इति । एताभ्यां वानस्पत्यान् संसृज्य सिकतावद्विभज्य निर्वपतीति । अत्र सं वः सृजामीति मन्तः पूर्वमान्नातः । हे वानस्पत्यसम्भाराः वो युष्माकं हृदयानि संसृजामि परस्परमनुरक्तानि करोमि । तथा वो युष्माकं मनः वचश्च संसृष्टमस्तु । हृदयवाक्येन परस्परस्नेहोऽपि विवक्षितः । मनोवाक्येन कार्येयैकमत्यम् । तथा वो युष्माकं प्राणश्च संसृष्टोऽस्तु ॥ अनेन एकविधा प्रवृत्तिर्विवक्षिता । संयाव इति मन्तस्तु संहितायामान्नातत्वात् प्रतीकमात्रं सूत्रे दर्शितम् । इह तु सर्वोऽप्येवमान्नातः । “संयावः प्रियास्तनुवः । सम्प्रिया हृदयानि वः । आत्मा वो अस्तु सम्प्रियः । सम्प्रियास्तनुवो मम” [१७] इति । हे वानस्पत्यसम्भाराः वो युष्माकं याः प्रियास्तनुवः ताः संसृज्यताम् एकस्मिन्नेव कार्ये प्रवर्तन्ताम् । तथा वो युष्माकं प्रियाणि हृदयानि च संसृज्यताम् । तथा वो युष्माकं प्रियः आत्मा जीवश्च संसृज्यताम् । तथा मम प्रियास्तनुवो-

ऽपि संमृज्यताम् । एकस्मिन् कार्ये प्रवर्तन्ताम् । चत्विग्भिः सह शरीरबहुत्वम् ॥

कल्पः । कृत्स्निभ्यामनसीभ्यामग्नीन् यजमान उपतिष्ठते । “कल्पेतां द्यावापृथिवी । येऽग्नयः समनसः” इति ।

तत्र कृत्स्नाभिधायके च्चै । पाठस्तु । “कल्पन्तामाप ओषधीः । कल्पन्तामग्नयः पृथक् । मम ज्यैष्ठ्याय सव्रताः । येऽग्नयः समनसः । अन्तरा द्यावापृथिवी । वासन्तिकावृत्त अभिकल्पमानाः । इन्द्रमिव देवा अभिसंविशन्तु” इति । द्यावापृथिव्यादयः सर्वे मम ज्यैष्ठ्याय उत्तमफलसिद्धये सव्रताः व्रतेन कर्मणा युक्ताः सन्तः स्वस्वव्यापारचमा भवन्तु । सामनस्याभिधायके च्चै । पाठस्तु । “येऽग्नयः समनसः । अन्तवृद्धास्तं त्विति” । हे अग्ने द्यावापृथिव्योर्मध्ये तया सह समानमनस्का-येऽग्नयः सन्ति । ते सर्वेऽपि वासन्तिकावृत्त च्चत्ववयवौ वासन्तिकमासौ चैत्रवैशाखाख्यौ अभिकल्पमानाः सर्वतः सम्पादयन्तस्वामभितः संविशन्तु । यथा देवाः इन्द्रमभिसंविशन्ति तद्वत् ॥

अनन्तरं मन्त्रस्तु गार्हपत्याधानमन्त्राणां मध्ये सूत्रकारेणोदाहृतः । पाठस्तु । “दिवस्त्वा वीर्येण । पृथिव्यै महिम्ना [१८] अन्तरिक्षस्य पोषेण । सर्वपशुमादधे” इति । हे गार्हपत्य द्युलोकस्य यद्वीर्यं पृथिव्याञ्च यो महिमा अन्तरिक्षस्य पोषेण पोषं सामर्थ्यं तैः सर्वैरपि सर्वपशुप्रदानसमर्थं त्वामिहायतने आदधे ॥

कल्पः । “अजीजनन्नमृतं मर्त्यासः । अस्मेमाणं तरणिं वीडुजम्भम् । दश खसरोअयुवः समीचीः । पुमांसञ्जातमभिसम्भरन्ताम्” इति । जातमञ्जलिनाभिगृह्येति । मर्त्यासो मनुष्यचत्विजः अमृतं मरणरहितमग्निं देवं अजीजनत् उत्पादितवन्तः । कीदृशमग्निं अस्मेमाणं अगम्यं अशोषणीयं वा । स्वगतिशोषणयोरिति धातुः । तरणिं दुःखेभ्यस्तारकं वीडुजम्भं दृढदन्तमूलं अयुवो अङ्गुलयः ताश्च शरीरेण सहोत्पन्नत्वात् खसरो भगिनीसमानाः । दशसङ्ख्याकास्ताः अङ्गुलयः समीचीरनुकूला भूत्वा जातं अभिरूपं पुमांसं अभिसम्भरन्तां अभितः सङ्गृह्णन्तु ॥

कल्पः । जातं यजमानोऽभिप्राणीति । “प्रजापतेस्त्वा प्राणेनाभिप्राणिमि । पूष्णः पोषेण मच्छम् । दीर्घायुत्वाय शतशारदाय । शतं शरद्भ्य आयुषे वर्चसे [१६] जीवात्त्रै पुण्याय” इति । हे अग्ने प्रजापतेः प्राणेन प्राणवायुना त्वामभिलक्ष्य प्राणिमि आसङ्करोमि । तथा पूष्णो देवस्य पोषेण सामर्थ्येन वा अभिप्राणिमि । किमर्थं मह्यं मम शतशारदाय दीर्घायुत्वाय शतसंवत्सरपरिमितं यद्दीर्घायुस्तत्सिद्ध्ये । किञ्च । शतं शरद्भ्यः शतसङ्ख्याकेभ्यः संवत्सरेभ्यः ऊर्ध्वमप्यायुःसिद्ध्ये वर्चसे बलाय जीवात्त्रै जीवनौषधाय पुण्याय सुकृतसिद्ध्ये च ॥

कल्पः । “अहं त्वदस्मि मदसि त्वमेतत् । ममासि योनिस्तव योनिरस्मि । ममैव सन्वह हव्यान्यग्ने । पुत्रः पित्रे लोक-
कृज्जातवेदः” । इत्याधीयमानमनुं मन्त्रयते यजमान इति ।

हे आहवनीयाग्ने अहं ततो हेतोरस्मि । यदा त्वमासीत्त-
दानीमहमस्मि । यदा तु त्वं नामीस्तदानीं विद्यमानोऽपि अहं
निष्प्रयोजनत्वेन नास्मि । तच्च मदसि मतो हेतोर्जायसे । एतच्च
प्रत्यक्षम् । एवमुक्तप्रकारेण मम योनिः कारणं त्वमसि । तवापि
योनिः कारणमहमस्मि । तस्मान् ममैव बन्धुः सन् मदीयानि
हव्यानि वह । हे जातवेदः यथा लोके पुत्रः पित्रे लोककृत्
पुण्यलोकसम्पादको भवति तद्वदतिस्त्वेहेन मम लोककृद्भव ॥

अनन्तरमन्त्रो गार्हपत्याधानमन्त्रेषु सूत्रकृता उदाहृतः ।
पाठस्तु । “प्राणे त्वामृतमादधामि । अन्नादमन्नाद्याय । गो-
प्तारं गुप्त्यै” इति । मम गुप्त्यै रक्षणसिद्धये गोप्तारं त्वादधामि ॥

कल्पः । “सुगार्हपत्यो विदहन्नरातीः । उषसःश्रेयसीः श्रेय-
सीर्दधत् [२०] अग्ने सपत्नाः अपबाधमानः । रायस्योषमिष-
मूर्जमस्मासु धेहि” इति । आधीयमानमभिमन्त्रयते यजमान
इति । शोभनो गार्हपत्योऽयमग्निः अरातीः देधिणः विशेषेण
दहन् उषसो दिवसात् श्रेयसीः श्रेयसीर्दधत् उत्तरोत्तरश्रे-
ष्ठान् कुर्वन् वर्त्तते । हे अग्ने गार्हपत्यसपत्नानस्मदीयान्
शत्रून् अपबाधमानः पोडयन् धनपुष्टिमन्नरसञ्च अस्मासु स-
म्पादय ॥

कल्पः । “इमा उमामुपतिष्ठन्तु रायः । आभिः प्रजाभि-
रिह संवसेय । इहो इडा तिष्ठतु विश्वरूपी । मध्ये वसोर्दी-
दिहि जातवेदः” इति । प्राञ्चोश्चप्रथमा अभिप्रव्रजन्तीति ।
इमा उमा रायः लोके दृश्यमानानि सर्वाण्यपि धनानि

मामुपतिष्ठन्तु प्राप्नुवन्तु । आभिः पुत्रपौत्रादिभिः प्रजाभिः
सहेहास्मिन् जन्मनि संवसेय सम्यक्-तिष्ठामि । किञ्च इहो
इहैव जन्मनि विश्वरूपी महिष्यजाद्यनेकपशुरूपयुक्ता इडा
गैस्तिष्ठतु । हे जातवेदः त्वं अस्मदीयस्य वसोर्मध्ये स्वामित्वेन
स्थित्वा दीदिहि दीपस्व ॥

कल्पः । गार्हपत्ये प्रणयनीयमाश्रत्यमिध्यमादीप्य सिकता-
श्लोपयमनीरूपकल्पयते तमुद्यच्छति । “ओजसे बलाय त्वोद्य-
च्छे । वृषणे शुभायायुषे वर्चसे । सपत्नद्वरसि वृत्रद्वः । यस्ते
देवेषु महिमा सुवर्गः [२१] । यस्त आत्मा पशुषु प्रविष्टः ।
पुष्टिर्याते मनुष्येषु प्रथे । तथा नो अग्ने जुषमाण एहि । दिवः
पृथिव्याः पर्यन्तरिक्षात् । वातात् पशुभ्यो अथ्योषधीभ्यः । यत्र
यत्र जातवेदः सम्भूव । ततो नो अग्ने जुषमाण एहि” इति ।
हे अग्ने त्वां ओजःप्रभृतिसिद्ध्यर्थमुद्यच्छे । ओजो बलहेतुः अष्टमो
धातुः । बलं शरीरसामर्थ्यम् । वृषन्शब्दः सेवनसामर्थ्यवाची ।
शुभशब्दोऽत्र सहकारिसम्पादितां शक्तिमाचष्टे । आयुः प्रसिद्धम् ।
वर्चः कान्तिः । हे अग्ने त्वं सपत्नद्वरसि वैरिहंसकोसि । तथा
वृत्रद्वः धर्माबुद्धेरावरकानां पापानां हिंसकोसि । सोऽय-
मेको मन्त्रः । हे अग्ने देवेषु मध्ये कर्मफलभूतः स्वर्गरूपो
यस्ते महिमा पशुषु क्षीरादिहविःस्वरूपेण प्रविष्टो यः ।
तवात्मा अत्यन्तप्रियः पदार्थः । मनुष्येषूदराम्निजनिता या
त्वदीया पुष्टिः प्रथे प्रसिद्धा वर्तते । तथा पुष्ट्या तदुपलक्षित-
स्वर्गक्षीराभ्याञ्च नोऽस्मान् जुषमाण एहि । सोऽयं द्वितीयो

मन्तः । दिवः पृथिव्या अन्तरिक्षादोपरिवातात् पशुभ्यः । ओ-
षधिभ्यश्चोपरि तथा यत्र यत्र देशविशेषे हे जातवेदः सम्ब-
भूव उत्पन्नोसि । हे अग्ने ततः सर्व्वस्मात्स्थानात् नोऽस्मान्
जुषमाण एहि ॥

अनन्तरभाविनस्तयो मन्त्राः प्रणयनकाले गमनार्थाः । तत्र
प्रथममाह । “प्राचीमनु प्रदिशं प्रेहि विद्वान् । अग्नेरग्ने पुरो
अग्निर्भवेह । विश्वा आशादीद्यानो विभाहि [२२] । ऊर्जन्त्रो
धेहि द्विपदे चतुष्पदे” इति । हे अग्ने प्राचीं पूर्वीं प्रदिशं
प्रकृष्टां दिशमनुलक्ष्य विद्वान् मार्गाभिज्ञः प्रेहि प्रकर्षेण गच्छ ।
अग्नेर्गार्हपत्यस्येह पुरोऽग्निर्भव अस्मिन् देवयजने पूर्व्वदिग्-
र्त्तविक्लिर्भव । दीद्यानः स्वयं प्रकाशमानो विश्वा आशा वि-
भाहि सर्वाः दिशः प्रकाशय । नोऽस्यदीयाय द्विपदे मनुष्याय
चतुष्पदे पशवे च ऊर्जं रसं धेहि सम्पादय । अयं मन्त्रो घर्म्मः
शिर इत्यनुवाकेऽपि समाम्नातः । प्रयोजनन्तु द्विराम्नातस्य
सूत्रान्तरे द्रष्टव्यम् ॥

अथ द्वितीयमाह । “अन्वग्निरुषसा अयमख्यत् । अन्वहानि
प्रथमो जातवेदाः । अनु सूर्य्यस्य पुरुत्रा च रश्मीन् । अनु द्या-
वापृथिवी आततान” इति । अयमग्निरुषसामगं प्राप्तः अन्व-
ख्यत् अनुक्रमेण प्रकाशितवान् । प्रथमो देवेषु मुखोऽयं जा-
तवेदाः अहानि दिवसान् अन्वख्यत् । किञ्च सूर्य्यस्य पुरुत्रा
सर्व्वानपि रश्मीन् अन्वख्यत् । तथा द्यावापृथिव्यावनुक्रमेण आ-
ततान सर्व्वतो व्याप्तवान् । यद्यप्ययं मन्त्रो नापस्तम्बेन विनि-

युक्तस्तथापि सूत्रान्तरानुसारेण अत्र विनियोगो द्रष्टव्यः ॥

अथ तृतीयमाह । “विक्रमस्व महाः अग्नि । वेदिषम्वानु-
षेभ्यः । त्रिषु लोकेषु जागृहि” इति । हे अग्ने विक्रमस्व । अ-
निष्ठनिवारणे पराक्रमं कुरु । त्वं महानग्नि अधिकशक्तियुक्तो-
ऽसि । मानुषेभ्यो मनुष्याणामर्थे वेदिषन् वेद्यामुपविष्टः सन्
त्रिषु लोकेषु जागृहि यजमानं नेतुं सावधानो भव ॥

कल्पः । “यदिदं दिवो यददः पृथिव्याः । संविदाने रो-
दसी सम्भवतुः [१३] । तयोः पृष्ठे सीदतु जातवेदाः । शम्भूः
प्रजाभ्यस्तनुवे स्योनः” इति । अभिमध्येति । यदिदं मूषाख्यं
दिवो यज्ञियं पृथिव्यां वर्तते । यच्चादः कृष्णाख्यं पृथिव्याः
यज्ञियं दिवि चन्द्रमसि वर्तते । तेनोभयेन वयमेनं मन्या-
महे । रोदसी द्यावापृथिव्यौ संविदाने ऐकमत्यं गते सम्भव-
तुः । पूर्वमेकी बभूवतुरिति तयोस्तादृश्याः द्यावापृथिव्याः
पृष्ठे उपरि जातवेदाः सीदतु । कीदृशः प्रजाभ्यः शम्भूः प्रजानां
सुखस्य भावयिता तनुवे स्योनः स्वशरीराय च सुखकरः ॥

अनन्तरमन्त्रा आहवनीयाधाने सूत्रकारेणोदाहृताः ।
तत्पाठस्तु । “प्राणं त्वामृत आदधामि । अन्नादमन्नाद्याय ।
गोप्तरं गुप्त्यै । यत्ते शुक्रं शुक्रं वर्चः शुक्रा तनूः । शुक्रं ज्यो-
तिरजसम् । तेन मे दीदिहि तेन त्वादधे । अग्निनाग्ने ब्रह्म-
णा । आनशे व्यानशे सर्वमायुर्व्यानशे” [१४] इति । हे आह-
वनीय । प्राणरूपं त्वां अमृते स्थाने विनाशरहिते आदधामि
अस्माकमन्नाद्यभिध्यर्थमन्नादं त्वा आदधामि । रक्षणार्थं गो-

प्रारं त्वामादधामि । सोऽयमेको मन्त्रः । हे शुक्र दीयमानाग्ने तव यच्छुक्रं वर्चः निर्मला कान्तिः । या च शुक्रा तनूः निर्मला देहः । यच्चाजस्रं निरन्तरं शुक्रं ज्योतिः निर्मलं निरन्तरभासकत्वम् । तेन सर्व्वेण युक्तो मे मदर्थं दीदिहि प्रकाशस्व । तेन कारणेन हे अग्ने अग्निना ब्रह्मणा अग्निप्रकाशकेन मन्त्रेण त्वामादधे । अयं द्वितीयो मन्त्रः । अयमग्निरानशे भोक्तृदेहं व्याप्तवान् । व्यानशे विविधं भोग्यजातं व्याप्तवान् । तथा सर्व्वमायुरपमृत्युपरिहारेण व्यानशे व्याप्तवान् । अयं तृतीयो मन्त्रः । तावेतौ द्वितीयतृतीयौ घर्मः शिर इत्यनुवाकेऽप्याम्नातौ । तयोः प्राचीमिति मन्त्रवत् पृथगुपयोगः सूत्रान्तरे द्रष्टव्यः । यदा अस्यानुवाकस्य मन्त्रकाण्डानुरूपत्वात् घर्मः शिर इत्यादिकमप्यत्रत्यमेवेति दर्शयितुं तदेकदेशोऽत्र पठितः । ब्राह्मणसम्बन्धार्थं तत्रास्मात्तं द्रष्टव्यं यदुक्तं सूत्रकारेण ॥

अथ विराट्क्रमैर्यजमान उपतिष्ठते इति । तत्र प्रथमं विराट्क्रममन्त्रमाह । “नर्य्यं प्रजां मे गोपाय । अमृतत्वाय जीवसे । जातां जनिष्यमाणाञ्च । अमृते सत्ये प्रतिष्ठिताम्” इति । हे नर्य्यं मनुष्येभ्यो हितं गार्हपत्यं मे मदीयां प्रजां गोपाय । किमर्थं अमृतत्वाय जीवसे अपमृत्युरहितजीवनाय । कीदृशीं प्रजाम् । पूर्व्वमुत्पन्ना इतः परं उत्पत्त्यमानाञ्च । तथा अमृत-
५हेतौ सत्ये प्रतिष्ठितां सर्व्वदा सत्यवादिनीमित्यर्थः ॥

अथ द्वितीयमाह । “अथर्व्वं पितुं मे गोपाय । रसमन्न-

मिहायुषे । अदध्वायोऽशीततनो । अविषन्नः पितुं कृणु” इति ।
 अथर्वपूर्वमथर्व्वाख्येन महर्षिणा मथितत्वात्तद्रूपत्वं तथा
 चात्रास्मात्तम् । अथर्व्वा त्वा प्रथमो निरमन्यदग्न इति । तादृश
 हे दक्षिणाग्ने मे पितुं मदीयमन्नं गोपाय । यो रसः चीरादिः
 यच्चान्नं ब्रीहिकं तदुभयमिह शरीरे आयुषे आयुरर्थं स्था-
 पयेति शेषः । हे अदध्वायो केनाप्यहिंसित आगमनेन खलु
 त्वदीयमागमनं केनचिदपि निवारयितुं शक्यम् । हे अशीत-
 तनो उष्णस्पर्शशरीर नोऽस्मादीयं पितुमन्नं अविषं विषरहितं
 कुरु ॥

अथ तृतीयमाह । “शःस्य पशून्मे गोपाय । द्विपदो ये
 चतुस्यदः [२५] । अष्टाशफाश्च य इहाग्ने । ये चैकशफा आ-
 शुगाः” इति । हे शःस्य चत्विग्भिः प्रशस्यमान आहवनीय
 मे पशून् गोपाय । ये पशवो द्विपदो मनुष्यरूपाः येऽपि चतु-
 स्यदो गवादिरूपाः । तेष्वपि चतुस्यात्स्वष्टाशफाः गोमहि-
 ष्यादयः । एकशफा आशुगामिनस्त्राश्वादयः ये सन्ति तान्
 सर्वान् इह लोके हे अग्ने गोपाय ॥

अथ चतुर्थमाह । “सप्रथ सभां मे गोपाय । ये च सभ्याः
 सभासदः । तानिन्द्रियावतः कुरु । सर्वमायुरूपासताम्” इति ।
 ये च सभ्याः सभायोग्याः सभासदः सभायामुपविष्टाः सन्ति
 तान् सर्वानिन्द्रियावतः चक्षुरादीन्द्रियपाटवयुक्तान् कुरु । ते
 सभ्याः सर्वमायुः शतसम्बत्सरमायुरूपासतां सेवताम् ॥

अथ पञ्चममाह । “अहे बुध्निय मन्त्रं मे गोपाय । यमृष-

यस्तथिविदा विदुः । ऋचः सामानि यजूंषि । सा हि श्रीर-
मृतासताम्” [२६] इति । हे अहे अहिंसितव्य बुध्निय बुध्ने मूले
जगदादावुत्पन्नावसथ्य मे मदीयं ऋगादिरूपं मन्त्रं गोपाय ।
यं मन्त्रं वैविदाः वेदत्रयाभिज्ञाः ऋषयः अतीन्द्रियद्रष्टारो
विदुर्जानन्ति । तं मन्त्रं गोपायेति पूर्व्वान्वयः । वेदत्रयोक्ता
मन्त्रविशेषाः ऋगादयः । गृहचेत्रादिपालनं परित्यज्य मन्त्र-
पालनप्रार्थने कारणमुच्यते । सतां सन्मार्गवर्त्तिनां ऋगादि-
रूपा खल्वमृता श्रीः । धनादिरूपायाः श्रियो बद्धधा विनाशः
सम्भावितः । ऋगादिरूपायास्तु पुनः पुनरभ्यासेन अभिवृद्धि-
रेव न तृपचयः ॥

कल्पः । “चतुःशिखण्डा युवतिः सुपेशाः । घृतप्रतीका
भुवनस्य मध्ये । मर्त्यज्यमाना महते सौभगाय । मह्यं धुक्त्व यज-
मानाय कामान्” इति । वेदिं समृज्यमानामिति । अनुमन्त्र-
यते इति शेषः । अस्य च दर्शपूर्णमासगते याजमानत्वात्तस्याङ्ग
एवायं मन्त्र उत्तरे द्रष्टव्यः । बालानामूर्द्धगताः चत्वारः शिख-
ण्डवदुन्नताः श्रेणिद्वयांसद्वयप्रदेशा यस्याः वेदेः सा चतुःशि-
खण्डा युवतिः । मिश्रयित्री सर्वाणि हवींषि वेद्यां मिश्रीभव-
न्ति । तच्चाहितत्वात् सुपेशाः सुवर्षं तदच्कोभमानं रूपं यस्याः
सा सुपेशाः । घृतप्रतीका घृतमेव प्रतीके मुखे यस्याः सा घृतप्र-
तीका । आदावाज्यमेव वेद्यामासाद्यते । तादृशी वेदिर्भुवनस्य
मध्ये अस्माकं महते सौभगाय मर्त्यज्यमाना अतिशयेन शोध्य-
माना वर्त्तते । हे वेदे यजमानाय मह्यं कामान् धुक्त्व सम्पादय ॥

कल्पः । “इहैव सन्तत्र सतो वो अग्नयः । प्राणेन वाचा मनसा बिभर्मि तिरोमासन्तमायुर्माप्रहासीत् । ज्योतिषा वो वैश्वानरेणोपतिष्ठे” इति । यद्यनुपस्थाय प्रवसेदित्येवोपतिष्ठे-
तेति । अग्निहोतृणो यामान्तरगमने प्राप्ते सति अग्न्युपस्थानं
कृत्वा पश्चाद्गन्तव्यम् । यदि कदाचिन्नहदुपस्थानस्यावसरो न
स्यात् । तदानीमेतयैवैकयोपतिष्ठेत । हे अग्नयः इहैव देशे
सन्नर्हन्तः तत्र गृहविशेषे सतो वर्त्तमानान् युष्मान् प्राणेन वाचा
मनसा बिभर्मि धारयामि । यामान्तरे गतस्यापि मम प्रा-
णादयो भवद्विषयदेशवर्त्तित्वेन तिरोभूय सन्ततमवस्थितं मां
आयुः मा प्रहासीत् मा परित्यजतु । वैश्वानरेण सर्व्वमनुव्य-
हितेन ज्योतिषा युक्तान् वो युष्मान् उपतिष्ठे । यत्र तत्र स्थि-
तोऽप्यहं सेवे । अयं मन्त्रोऽग्न्युपस्थानप्रकरणेऽग्निहोत्रविषये
नेतव्यः ॥

कल्पः । “पञ्चधाग्नीन् व्यक्रामत् । विराट्सृष्टा प्रजापतेः ।
ऊर्द्धारोहद्वेरोहिणी । योनिरग्नेः प्रतिष्ठितिः” [२७] इति ।
सर्व्वोणीति यजमान उपतिष्ठत इत्यनुवर्त्तते । प्रजापतेः सम्ब-
न्धिनी येयं सृष्टा विराट् विशेषेण राजमाना गोशरीरधारिणी
तानेतानग्नीन् पञ्चधा व्यक्रामत् विभज्य क्रान्तवती । अस्मिन्
प्रदेशे गार्हपत्य अस्मिन्नाहवनीय इत्येवं पदेनाक्रम्य दर्शित-
वतीत्यर्थः । सा पुनः स्वस्थाः प्रयोजनविशेषमेव पश्यन्ती ऊर्द्धा-
भिमुखी युलोकमारोहत् । आरुह्य च रोहिण्यभूत् । सा चाग्ने-
र्यानिः कारणभूता प्रतिष्ठाहेतुश्च रोहिण्येन च त्रेऽग्नेराधेयत्वात् ॥

अत्र विनियोगसङ्ग्रहः ।

उद्धृत्य भूमिमुद्धन्ति शत्रोदेवीरवोक्षति ।
 वैश्वेति सिकतान्युष्य यदेतूषान् वपेत्तथा ॥
 ऊतीराखुकरीषञ्चोर्जं वल्मीकवपां प्रजा ।
 सूदं यस्य तु वाराहीमृदं यत् पद्मपत्रकम् ॥
 याभिस्तु शर्करा अग्ने स्पर्णमश्वेति पिप्पलम् ।
 ऊर्जं औदुम्बरं गायन् द्वाभ्यां पर्णं यया शमीम् ॥
 यत्ते विकङ्कतं यत्तेऽशनिं दग्धं तथा तरुम् ।
 चित्रीत्यश्वत्यसमिधोऽश्वत्यादरणिमन्त्रणम् ॥
 यो अश्वारण्युपादानं यं त्वामभारसादनम् ।
 प्रवे ब्रह्मोदने होमस्तत्तिभिः समिधः क्षिपेत् ॥
 समित्तिभिस्तु राजन्यस्त्वां त्रयेण तु वैश्वकः ।
 प्रजा अजं प्रबध्नाति मही अरणीवीचणम् ॥
 आरोराणी प्रगृह्णाति च्छत्विद्वाभ्यान्तु मन्त्रणम् ।
 अनृवाच्यं नियम्याथ शल्लौ रात्रौ समिध्यते ॥
 जात द्वाभ्यां प्रातरग्नावरणी निष्टपेत्तथा ।
 अयेति स्थानमुद्धृत्यादग्नेस्तु सिकता वपेत् ॥
 सन्वेद्वाभ्यान्तु सभारान् वानस्पत्यान् प्रसंसृजेत् ।
 च्छग्द्वाभ्यामग्न्युपस्थानं दिवस्त्वा पश्चिमानलम् ॥
 आधत्ते जीवणं त्वग्निमञ्जलौ धारयेत् प्रजाः ।
 जातं प्राणित्यहं पूर्वानलाधानेऽभिमन्त्रयेत् ॥
 प्राणे त्वा पश्चिमाधानं सुगार्हत्यभिमन्त्रणम् ।

इमाः प्राञ्चोऽभियान्त्योजस्त्रिभिरुद्यम्यतेऽनलः ॥

प्राचीत्रिभिः पूर्वयानं यदि वज्राभिमन्त्रणम् ।

प्राणं द्वाभ्यां सर्व्ववक्त्रेराधीनं ह्यनुमन्त्रयेत् ॥

उपस्थितिर्नर्यपञ्च चतुर्व्वेदिं समीचते ।

इह गन्तुरूपस्थानं पञ्चसर्वाग्निमन्त्रणम् ॥

अत्राधानगता मन्त्रा द्वासप्ततिरुदीरिताः ॥

इति श्रीसायनाचार्य्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
कृष्णयजुर्ब्राह्मणे आद्यकाण्डे द्वितीयप्रपाठके प्रथमोऽनुवाकः ॥

॥ १ ॥

अथ द्वितीयोऽनुवाकः ।

प्रथमोऽनुवाके आधानमन्त्रा उक्ताः । तावताधानं समा-
प्तम् । अथ पञ्चस्रनुवाकेषु गवामयने केचिद्विशेषा उच्यन्ते ।
तत्रास्मिन्ननुवाके विषुवन्नामके मुख्यमहः । तदुभयपार्श्वव-
र्त्तीनि चत्वार्य्यहान्युच्यन्ते । तदेतद्विधत्ते । “नवैतान्यहानि
भवन्ति । नव वै सुवर्गा लोकाः । यदेतान्यहान्युपयन्ति । नव-
स्वेव तत्सुवर्गेषु लोकेषु सत्रिणः प्रतितिष्ठतो यन्ति” इति । षष्ठे
मासि षड्विंशतिसङ्ख्याकेष्वहस्सु गतेषु अवशिष्टानि चत्वार्य्यहानि
तत ऊर्द्धं विषुवन्नामकमेकं मुख्यमहः । ततोऽणूर्द्धमुत्तरमासषट्क-
स्यादौ चत्वार्य्यहानीत्येवमेतानि नवसङ्ख्याकान्यहान्यनुष्ठेयानि ।
व्युष्टाभिर्लोकपालैः परिपालिता अष्टसङ्ख्याकाः स्वर्गा लोकाः
तेषां मध्ये कश्चिदूर्द्धदिग्वर्त्ती स्वर्ग इत्येवं नवसङ्ख्याकाः स्वर्गाः ।

तेषु नवस्वपि तेन यथोक्तानुष्ठानेन प्रतिष्ठां प्राप्नुवन्तो गच्छन्ति ॥

अत्र कञ्चिच्छाखान्तरीयं पञ्चमुपन्यस्यति । “अग्निष्टोमाः परःसामानः कार्या इत्याहुः । अग्निष्टोमसम्मितः सुवर्गो लोक इति । द्वादशाग्निष्टोमस्य स्तोत्राणि । द्वादश मासाः संवत्सरः” इति । परांसि उक्तवृत्तराणि सामानि येषु अहर्विशेषेषु ते परःसामानः । तेषु विषुवतोऽहुः परस्तादुपरिष्ठाच्च त्रयस्त्रयः ते षडप्यग्निष्टोमात्मकाः कर्त्तव्या इति शाखान्तराध्यायिन आहुः । तत्रायं हेतुः । अग्निष्टोमेन सदृशः स्वर्गः तत्कथमिति तदुच्यते । अग्निष्टोमस्य द्वादशसङ्ख्यानि स्तोत्राणि विद्यन्ते । प्रातःसवने वहिष्यवमानाख्यमेकं स्तोत्रं चत्वार्याज्यस्तोत्राणि । माध्यन्दिने सवने माध्यन्दिनपवमानाख्यमेकं स्तोत्रम् । पृष्ठस्तोत्राणि चत्वारि । तृतीयसवने आर्भवपवमानाख्यमेकं स्तोत्रम् । यज्ञायज्ञियं द्वितीयम् । तदेवं द्वादश स्तोत्राणि सङ्ख्यासाम्यात् मासद्वारा संवत्सरसम्पत्तौ सत्यां स्वर्गवासिना संवत्सरदेवेनाग्निष्टोमः समो भवति ॥

तमेतं शाखान्तरपञ्चं दूषयित्वा स्वपञ्चं विधत्ते । “तत्तन्न-सूक्तार्त्तम् । उक्थ्या एव सप्तदशाः परःसामानः कार्याः [१] । पशवो वा उक्थ्यानि । पशूनामवरुध्यै” इति । परःसामाख्या अहर्विशेषा अग्निष्टोमरूपा इति यदन्यैरुक्तं तत्तथा । न सूक्त्यै न द्रष्टव्यम् । सूक्तदर्शने इति धातुः । कथं तर्हीति तदुच्यते । उक्थ्यनामकानि द्वादशभ्यः स्तोत्रेभ्य उपरितनानि त्रीणि

स्तोत्राणि यस्मिन् क्रतौ सोऽयमुक्थ्यः । तादृशा एव परःसामाख्या अहर्विशेषाः सप्तदशस्तोमयुक्ता कर्त्तव्याः । यानि त्रीण्युक्थ्यस्तोत्राणि तानि पशुप्राप्तिहेतुत्वात् पशव एव । तस्मादुक्थ्यानुष्ठानं पशुप्राप्तये भवति ॥

उभयपार्श्ववर्त्तिभ्यः परःसामाख्येभ्योऽहर्विशेषेभ्यः पुरस्तादुपरिष्ठाच्च द्वे अहनी विधत्ते । “विश्वजिदभिजितावग्निष्टोमौ” इति । विश्वजिदाख्यो योऽयमेकाहः स उक्थ्येभ्यः पुरस्तात्कर्त्तव्यः । स च षष्ठे मासि सप्तविंशे दिने प्राप्नोति । अभिजिदाख्योपर एकाहः । स च परःसामभ्य उपरिष्ठात्कर्त्तव्यः । तथा सति विषुवत उपस्तिते मासि चतुर्थदिने प्राप्नोति । तावेतावग्निष्टोमौ द्वादश स्तोत्रयुक्तावेव कार्य्यौ ॥

अथ पूर्वोक्तान्यहानि प्रशंसति । “उक्थ्याः सप्तदशाः परःसामानः । ते सप्तसुता विराजमभिसम्पद्यन्ते । द्वे चर्चावतिरिच्येते । एकया गौरतिरिक्तः । एकयायुहूनः । सुवर्गो वै लोको ज्योतिः । ऊर्ग्विराट् [२] । सुवर्गमेव तेन लोकमभियजन्ति” इति । विषुवतः पुरस्तादुपरिष्ठाच्च सप्तदशस्तोमयुक्ताः परःसामाख्या अहर्विशेषा उक्थ्यरूपा ये पूर्वं विहिताः सन्ति । तेषु विद्यमानाः स्तोत्रविशेषा विराजं दशसङ्ख्या सम्पद्यन्ते । तत्प्रकारस्तु सामवेदविहितप्रकारेण गणयित्वा द्रष्टव्यः । ते च परःसामानः पूर्वस्मिन् पक्षे ज्योतिर्गौरायुरित्येवमनुक्रमेण कर्त्तव्याः । उत्तरस्मिन् पक्षे आयुर्गौर्ज्योतिरित्येवं व्युत्क्रमेण कर्त्तव्याः । तत्र तत्र सामवेदोक्तप्रकारेण

गौर्नामकः क्रतुरेकया स्तोत्रियया दशमङ्गाभ्योऽतिरिच्यते ।
आयुर्नामकः क्रतुरेकया न्यूनः । तयोरुभयोर्मेलनेन पुनरपि
षट्सङ्गा पूर्यते । किञ्चित्तेषु योऽयं ज्योतिरहर्विशेषः सस्वर्गप्रका-
शकत्वात्स्वर्ग एव । या च विराड्रूपा लक्षणभूता दशमङ्गा
मेयमूर्धसस्वरूपा । तेन तादृशेन परःसामानुष्ठानेन स्वर्ग-
लोकमभिजयन्तीति ॥

अथैतेषु षट्सु परःसामसु पृष्ठस्तोत्रगतानि क्रमेण विध-
त्ते । “यत्परः रायन्तरम् । तत्प्रथमेऽहन् कार्यम् । बृहद्वि-
तीये । वैरूपं तृतीये । वैराजं चतुर्थे । शाकरं पञ्चमे । रैवतः
षष्ठे । तदु पृष्ठेभ्यो नयन्ति” इति । पूर्वपञ्चवर्त्तिनि प्रथमे
परःसाम्नि ज्योतिराख्ये रथन्तरेण निष्पाद्यं रायन्तरं यत्पृष्ठ-
स्तोत्रं तत्कर्त्तव्यम् । द्वितीयेऽङ्गि गौर्नामके बृहत्साम्नि निष्पाद्यं
पृष्ठस्तोत्रं कार्यम् । आयुर्नामके तृतीये वैरूपसामयुक्तं पृष्ठ-
स्तोत्रं कार्यम् । विषुवत ऊर्द्धभाविन्यायुर्नाम्नि चतुर्थे परः-
साम्नि वैराजसामयुक्तं पृष्ठस्तोत्रम् । पञ्चमे गौर्नाम्नि शाकरं
सामयुक्तं पृष्ठस्तोत्रम् । ज्योतिर्नाम्नि षष्ठे रैवतसामयुक्तं पृष्ठ-
स्तोत्रम् । तदु तेनैव प्रकारेणानुतिष्ठन्त एतान्यहानि पृष्ठेभ्यो
पृष्ठषडङ्गगतेभ्योऽहर्भ्य उपरि नयन्ति । यद्यप्येतानि ज्योति-
रादीनि अभिप्लवषडङ्गतान्यहानि । तथापि रथन्तरादि-
पृष्ठस्तोत्रयोगात्पृष्ठषडङ्गतान्येव सम्पद्यन्ते इत्यर्थः ॥

अथैतैश्चस्वतियाह्यविशेषान् विधत्ते । “सन्ततय एते ग्रहा-
गच्छन्ते [३] अतिगच्छाः परःसामसु । इमानेवैतैर्लोकान्त्स-

नन्वन्ति” इति । संहितायां तृतीयकाण्डे तृतीयप्रपाठके देवा वै यद्यज्ञेनावरुन्धतेत्यस्मिन् षष्ठेऽनुवाके परःशब्दाभिधेयास्तृ-
योऽतिग्राह्या विहिताः । तत्राङ्गस्त्रौषधीभ्यो गृह्णामीति प्रथमस्य
मन्त्रः । औषधीभ्यस्त्रा प्रजाभ्यो गृह्णामीति द्वितीयस्य मन्त्रः ।
प्रजाभ्यस्त्रा प्रजापतये गृह्णामीति तृतीयस्य मन्त्रः । एभिर्मन्त्रैः
परःसामसु ज्योतिर्गौरायुरित्येतेष्वहःसु प्रतियाह्वयनामका
ग्रहाः सन्ततयः सन्तता ग्रहीतव्याः । प्रथमेऽङ्गि प्रथमो द्विती-
येऽङ्गि द्वितीयस्तृतीयेऽङ्गि तृतीयः । इत्येवं सान्तत्यम् । एतैः
सन्ततं गृहीतैरिमान् भूरादीन् त्रीन् लोकान् सन्ततान्
कुर्वन्ति ॥

अथ विषुवत ऊर्ध्वभाविषु परःसामसु व्युत्क्रमेण तानेव
ग्रहान् विधत्ते । “मिथुना एते ग्रहा गृह्णन्ते । अतिग्राह्याः
परःसामसु । मिथुनमेव तैर्यजमाना अवरुन्धते” इति । एते
ग्रहाः पूर्वेष्वहःसु अनुक्रमगता उत्तरेष्वहःसु व्युत्क्रमगताः ।
एतच्च तत्रैव संहितायामेव स्पष्टमाश्रितम् । पूर्वेष्वहःस्वितः
पराञ्चो गृह्णन्ते । उत्तरेष्वहःस्वमुतोऽर्वाञ्चो गृह्णन्त इति ।
उत्तरगतान्यहान्यपि आयुर्गौ ज्योतिरित्येवं व्युत्क्रमगतानि ।
एवञ्च सति प्रथमषष्ठयोर्ज्योतिराख्योरङ्गोरङ्ग इत्यादिमन्त्र-
युक्तोऽतिग्राह्यो द्विरावृत्तः । गोनान्नो द्वितीयपञ्चमयोरौष-
धीभ्य इति मन्त्रयुक्तोऽतिग्राह्यो द्विरावृत्तः । आयुर्नान्नोस्तृ-
तीयचतुर्थयोः प्रजाभ्य इति मन्त्रयुक्तोऽतिग्राह्यो द्विरावृत्तः ।
एवं सत्येते मिथुनरूपाः सम्पद्यन्ते । तैर्यजमाना मिथुनं प्राप्नुवन्ति ॥

अथ विषुवद्दिने पृष्ठस्तोत्रगतं साम विधत्ते । “बृहत्पृष्ठं भवति । बृहद्द्वै सुवर्गो लोकः । बृहतैव सुवर्गं लोकं यन्ति” इति । बृहत्साम्नः स्वर्गप्राप्तिहेतुत्वात्तद्रूपत्वम् ॥

पृष्ठस्तोत्रे सामविशेषं विधाय पवमानस्तोत्रे सामविशेषं विधत्ते । “त्रयस्त्रिंशि नाम साम । माध्यन्दिने पवमाने भवति [४] । त्रयस्त्रिंशद्वै देवताः । देवता एवावरुन्धते” इति । त्रयस्त्रिंशीति कस्यचित्साध्वो नामधेयम् । तच्च साम माध्यन्दिने पवमानाख्ये स्तोत्रे गायेत् । देवतानामियं सङ्ख्या त्रिंशत्तयश्च गणिन इत्यादिमन्त्रे प्रसिद्धा ॥

इदानीं विषुवत उत्तरेषु परःसामसु पूर्वोक्तविपरीतक्रमं विधत्ते । “ये वा इतः पराञ्च संवत्सरमुपयन्ति । न हैनन्ते स्वस्ति समञ्श्रुवते । अथ येऽमुतोऽर्वाञ्चमुपयन्ति । ते हैनन्ते स्वस्ति समञ्श्रुवते । एतद्वा अमुतोऽर्वाञ्चमुपयन्ति । यदेवम् । योह खलु वाव प्रजापतिः । स उ वेवेन्द्रः । तदु देवेभ्यो नयन्ति [५]” इति । ये यजमाना इतो भूलोकरूपादङ्ग इत्यादिमन्त्रयुक्तादतिग्राह्यादारभ्य पराञ्चमनुक्रमगतमेव संवत्सरमनुतिष्ठन्ति । ते यजमाना एनं क्रतुं स्वस्ति चेमेण न समञ्श्रुवते न सम्यक् प्राप्नुवन्ति । ये तु विषुवत ऊर्ध्वं अमुतो द्युलोक-रूपात्प्रजाभ्यस्वेत्यादिमन्त्रयुक्तात्तृतीयादतिग्राह्यादारभ्यार्वाञ्चं व्युत्क्रमगतं संवत्सरक्रतुमनुतिष्ठन्ति । त एव यजमाना एतं क्रतुं स्वस्ति चेमेण समापयन्ति । एवमतिग्राह्याणां व्युत्क्रममनुष्ठानं यदस्ति एतेनैव प्रकारेण अमुतोऽन्तादारभ्यार्वाञ्चं व्युत्क्रम-

मगतं संवत्सरमनुतिष्ठन्तो भवन्ति । तस्मादेवमनुतिष्ठेदित्यर्थः ।
यः संवत्सरसत्त्वात्मकः प्रजापतिः स एवेन्द्रो देवानामधिपतिः ।
तस्मात्कारणाद् देवेभ्यो नयन्ति । देवार्थमेवेनं क्रतुमधिति-
ष्ठितवन्तो भवन्ति ॥

इति श्रीसायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्राकाशे
कृष्णयजुर्ब्राह्मणे प्रथमकाण्डे द्वितीयप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः ॥
॥ २ ॥

अथ तृतीयोऽनुवाकः ।

द्वितीयेऽनुवाके नवाहानि विहितानि । अथ तृतीयेऽनु-
वाके तेषां मध्यमेऽङ्गि विषुवति केचिद्विशेषा उच्यन्ते । पूर्वत्र
षड्दिनेषु पराञ्चोर्वाञ्चस्य येऽतिग्राह्या विहिताः । तानुभय-
विधानस्मिन्विषुवत्यङ्गि विधत्ते । “सन्ततिर्वा एते गृह्याः । य-
त्परःसामानः । विषूचीं दिवाकीर्त्यम् । यथा शालायै पक्ष-
सी । एव५ संवत्सरस्य पक्षसी । यदेतेन गृह्येरन् । विषूची
संवत्सरस्य पक्षसी व्यवस्य५मेयाताम् । आर्त्तिमार्च्छेयुः । यदेते
गृह्यन्ते । यथा शालायै पक्षसी मध्यमं व५शमभिसमायच्छति ।
[१] । एव५ संवत्सरस्य पक्षसी दिवाकीर्त्यमभिसन्तवन्ति ।
नार्त्तिमार्च्छन्ति” इति । परःसामशब्देन तद्वर्गताः पूर्वोक्ताः
पराञ्चोर्वाञ्चस्यतिग्राह्या लक्ष्यन्ते । तादृशा ये सन्ति ते
सन्तिरूपा अविच्छेदकानि रज्जुस्थानीयाः । यत्तु दिवा-
कीर्त्यमहः सोऽहर्विशेषो विषुवान् । दिवैव कीर्त्यं सर्वमनुष्ठेयं

न तु रात्राविति दिवाकीर्त्त्यं विष्वक् परस्परविपरीतत्वेन वर्त्त-
मानावुभौ पक्षौ यस्याहर्विशेषस्य सोऽयं विपुवान् । तदेतदह-
र्लौकिकदृष्टान्तेन स्पष्टीक्रियते । लोके प्रौढां शालां कुर्वन्तो
मध्ये उन्नतान् स्तम्भान् स्थापयित्वा तेषामग्रे तिर्थ्यग्वंशं दीर्घं प्रति-
ष्ठाप्य तदाधारेणोभौ शालापक्षौ निर्मिमीते । यथा लौकिकी-
शाला एवमत्रापि संवत्सरसत्ररूपा शाला तस्याश्च विषुवानेव
स्तम्भाग्रगतवंशस्थानीयः पूर्वोत्तरमासषट्कद्वयं पक्षद्वयस्थानी-
यम् । तत्र पूर्वोत्तरेषु परःसामसु षडहःसु मध्यमे च विषुवति
गृह्यमाणा अतिग्राह्या षष्ठवंशपक्षद्वयबन्धनरज्जुस्थानीयाः ।
एवं सति यद्येतेऽतिग्राह्याः परःसामसु विषुवति च न गृह्ये-
रन् तदा संवत्सरस्य पार्श्वद्वयवर्त्तिनौ पक्षौ विष्वग्गतिसन्तौ
विस्त्रस्तौ विनष्टौ भवेताम् । ततो यजमाना आर्त्तिं प्राप्नुयुः ।
यदि तु अतिग्राह्या गृह्यन्ते । तदानीं यथा लोके शालायाः
पक्षद्वयं मध्यमेन वंशेन सह पुरुषो रज्ज्वा दृढं बध्नाति एवमस्य
संवत्सरसत्रस्य पक्षस्थानीयं मासषट्कद्वयं वंशस्थानीयस्य दिवा-
कीर्त्त्यस्योभयोः पार्श्वयोः तेन दिवाकीर्त्त्येन सह दृढं मन्त-
वन्ति । तस्मिंश्च सान्तत्ये सति यजमाना आर्त्तिं नाप्नुवन्ति ।
तस्मात् परःसामस्त्रिविषुवत्यपि सान्तत्याद्यातिग्राह्याः कर्त्त-
व्या इति तात्पर्यार्थः ॥

अथविषुवत्यहनि स्तोमविशेषं ग्रहक्रमविशेषञ्च विधत्ते ।
“एकविंशमहर्भवति । प्रुक्राया यहा गृह्यन्ते । प्रत्युत्तब्ध्ये सय-
त्वाय” इति । त्रिश्रुत्पञ्चदशसप्तदशापेचया य एकविंशस्तोम

उन्नतः । एतदनुष्ठानेन वंशस्थानीयस्य विषुवतः प्रत्युत्तब्ध्ये प्रातिखिका प्रोन्नतबन्धनाय भवति । ग्रहाणाञ्चैन्द्रवायव्याग्नेय्यत्वं परित्यज्य शुक्रायत्वानुष्ठानेन सयत्वं भवति । षिञ् बन्धने इत्यस्माद्धातोर्त्पन्नः सयशब्दः । शुक्रायग्रहसामर्थ्येन दृढबन्धनं भवतीति भावः ॥

अथ तस्मिन् पशुविशेषमभिग्राह्य विशेषश्च क्रमेण विधत्ते । “सौर्य एतदहः पशुरालभ्यते । सौर्येतिग्राह्यो गृह्यते । अहरेव रूपेण समर्द्धयन्ति । अथो अह्न एवैष बलिर्ह्रियते” इति । एतस्मिन्विषुवत्यह्नि सूर्यदेवताकः पशुरालभनीयः । अतिग्राह्यश्च सूर्यदेवताको गृहीतव्यः । तथा सति दिवाकीर्त्तस्याह्नः सूर्यसम्बन्धेन रूपं गृह्यं भवति । अपि चैतस्याह्नः सूर्यसम्बन्धरूप एव बलिः पूजा कृता भवति ॥

विषुवद्दिनगतामतिग्राह्यसङ्ख्यां प्रशंसति । “सप्तैतदहर-तिग्राह्या गृह्यन्ते [२] । सप्त वै शीर्षण्याः प्राणाः । असावादित्यः शिरः प्रजानाम् । शीर्षन्नेव प्रजानां प्राणान् विदधाति । तस्मात्सप्तशीर्षन् प्राणाः” इति । परःसामसम्बन्धिनः अङ्गस्त्वौषधीभ्य इत्यादिमन्त्रसाध्याः पराञ्चोऽर्वाञ्चश्चातिग्राह्याः षट्सङ्ख्या विषुवति विहिताः । तेषां मध्ये सौर्य एक एवमेते सप्तसङ्ख्याकाः शिरोगतच्छिद्रवर्त्तिनश्च प्राणाः सप्त मध्यातिग्राह्यस्य देव आदित्यः ऊर्ध्ववर्त्तितात् प्रजानां शिरःस्थानीयः । तथा सति प्रजानां शिरस्येव प्राणाः स्थापिता भवन्ति । तस्मात्सोके सर्व्वे च शिरसि सप्त प्राणा दृश्यन्ते ॥

अथाष्टममतिग्राह्यं विधत्ते । “इन्द्रो वृत्रं हत्वा । असुरान् पराभाय । स इमांल्लोकानभ्यजयत् । तस्यासौ लोकोऽनाभिजित आसीत् । तं विश्वकर्मा भूत्वाऽभ्यजयत् । यद्वैश्वकर्माणो गृह्यते [३] । सुवर्गस्य लोकस्याभिजित्यै” इति । पुरा कदाचिदिन्द्रो वृत्रं हत्वा तदीयानसुरांश्च तिरस्कृत्य लोकान् वशीकुर्वन् स्वर्गं न वशीचकार । ततः स्वयं विश्वकर्मा भूत्वा तं स्वर्गमभ्यजयत् । अतो वैश्वकर्मातिग्राह्येन स्वर्गाभिजयो भवति ॥

परेद्युरदितिदेवताकमतिग्राह्यं विधत्ते । “प्र वा एतेऽस्माल्लोकाश्च्यवन्ते । ये वैश्वकर्माणं गृह्यते । आदित्यश्चो गृह्यते । इयं वा अदितिः । अस्वामेव प्रतितिष्ठन्ति” इति । वैश्वकर्माणः स्वर्गहेतुत्वात् । तेनास्माल्लोकान् प्रच्यवन्ते प्रच्युता भवन्ति । तस्मादेतल्लोकप्रतिष्ठार्थमदितिदेवताकं गृह्णीयात् ॥

द्योऽयं विषुवति वैश्वकर्माणोऽतिग्राह्यः । यस्य परेद्युरादित्योऽतिग्राह्यः । तदुभयं प्रशंसति । “अन्योऽन्यो गृह्यते । विश्वान्येवाऽन्येन कर्माणि कुर्वाणायन्ति । अस्वामन्येन प्रतितिष्ठन्ति” इति । विषुवति वैश्वकर्माणाख्योऽन्यः परेद्युरादित्याख्योऽन्यो गृह्येत इति । एवमेकैकः पृथग्गृहीतव्यः । तत्र विषुवत्यनुष्ठितेनान्येन वैश्वकर्माणे विश्वानि कर्माणि कुर्वाणा यजमानाः समाप्तिं प्राप्नुवन्ति । परेद्युरनुष्ठितेनादितिदेवताकेनान्येन भूमौ प्रतितिष्ठन्तीति ॥

उत्तरेष्वपि दिनेषु पर्यायेणैतद्गृह्यं विधत्ते । “तावा-

परार्द्धात्संवत्सरस्यान्योऽन्यो गृह्येते” इति । संवत्सरस्य त्रयस्य द्वा-
वर्द्धा तत्र यः परोऽर्द्ध उत्तरषण्मासात्मकः तत्समाप्तिपर्यन्त-
मेकस्मिन्दिने वैश्वकर्माणः परेद्युरादित्य इत्येवं ग्रहद्वयमनुष्ठेयम् ॥

उत्तरमासपङ्कखोपान्त्ये दिने तयोर्भयोः प्रयोगं विधत्ते ।
“तावुभौ सह महाव्रते गृह्येते । यज्ञस्यैवान्तं गत्वा । उभयो-
र्लोकयोः प्रतितिष्ठन्ति” इति । महाव्रतदिवसो यज्ञस्थान्तः ।
परेद्युरेव सत्रमाससमाप्तेः । तत्र ग्रहणे सति यज्ञसमाप्तौ लोक-
द्वये प्रतिष्ठा भवति । सोऽयं ग्रहग्रहणप्रकारः सूत्रे स्पष्टमभि-
हितः । तानूर्द्ध्वानावृत्तांश्च विषुवति तेषां मध्ये सौर्यं उदुत्यं
जातवेदसमित्येतस्मिन्नेवाहनि वैश्वकर्माणामतिग्राह्याणामष्टमं
गृह्णाति वाचस्पतिं विश्वकर्माणामिति श्रोभूते आदित्यं मही-
मूपुमातरमिति । तावेवमेव व्यत्यासं गृह्णात्यामहाव्रतात्तौ स
महाव्रतेति ॥

अथ विषुवति शस्त्रविशेषं विधत्ते । “अर्क्यमुक्त्यं भवति ।
अन्नाद्यस्यावरुध्यै” इति । अर्चनीयो देवोऽर्कस्तत्सम्बद्धमुक्त्य-
शस्त्रमर्क्यं तच्छंशनीयम् । अर्को वै देवानामन्नमिति श्रुत्यन्त-
रादन्नप्राप्तिर्युक्ता ॥

इति श्रोत्रायायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
कृष्णयजुर्ब्राह्मणे प्रथमकाण्डे द्वितीयप्रपाठके तृतीयोऽनुवाकः ॥

अथ चतुर्थोऽनुवाकः ।

तृतीयेऽनुवाके विषुवदिनेऽतिग्राह्यविशेषा उक्ताः । अथ चतुर्थे तस्मिन्नेव दिने दिवाकीर्त्यनामानि सामान्युच्यन्ते । यद्विहितं पूर्वानुवाके एकविंशमहर्भवति इति तदिह तावदादौ प्रशंसति । “एकविंश एष भवति । एतेन वै देवा एकविंशेन । आदित्यमित उत्तमं सुवर्गं लोकमारोहयन् । स वा एष इत एकविंशः । तस्य दशावरस्तादहानि । दश परस्तात् । स वा एष विराज्युभयतः प्रतिष्ठितः । विराजि हि वा एष उभयतः प्रतिष्ठितः । तस्मादन्तरेमौ लोकौ यन् । सर्वेषु सुवर्गेषु लोकेष्वभितपन्नेति” [१] इति । एष विषुवानेकविंशकस्त्रोमको भवति । एतेनैकविंशकस्त्रोमेन पुरा देवा इतो भूलोकादुत्कृष्टतमं स्वर्गलोकं प्रति आदित्यमारोहयन् । न केवलमेकविंशकस्त्रोमयोगेनाह एकविंशत्वम् । किन्तु इतोऽपि कारणात् स एव विषुवानेकविंशः किन्तुत्कारणमिति तदुच्यते । तस्य विषुवतोऽधोभागे अभिश्रवः षडहं व्यतिरिक्तानि दशाहानि विद्यन्ते । तद्यथा । पृथ्वः षडहः । अभिजिदेकाहः । त्रयः परःसामानो हविर्विशेषाः । इत्येवं दशाहानि । तथा विषुवत ऊर्ध्वमपि । तथाहि । आवृत्त्या त्रयः परःसामानः । अभिजिदेकाहः । पृथ्वः षडहः । इत्येवं दशाहानि । सोऽयं विषुवानुभयतो दशमङ्गायुक्तत्वेन विराजूपेऽहःसङ्के प्रतिष्ठितः । यस्मादेष विषुवानुभयतो विराजि प्रतिष्ठितः । तस्मादेतदीयेनैकविंशेन स्वर्गमारूढ आदित्योऽपि उभयतोऽस्मिन्

सङ्खरूपे विराजि प्रतिष्ठितः । अधस्तात्पञ्चशतानि रश्मयः ।
उपरिष्ठात्पञ्चशतानि । यदा प्रधानभूता रश्मयोऽधस्ताद्दश
उपरिष्ठाद्दश तस्माद्विराजि प्रतिष्ठितत्वादनयोर्लोकयोर्मध्ये
सञ्चरन् आदित्य ऊर्ध्वस्थितेषु द्युलोकादिषु स्वर्गेषु अधस्थितेषु
च भौमेषु पातालवर्त्तिषु च स्वर्गेषु स्वकीयरश्मिभिस्तपन्
सञ्चरति । एवमादित्यसदृशत्वादयं विषुवान् प्रशस्तः ॥

अथ विषुवति दिवाकीर्त्यसामानि विधत्ते । “देवा वा आ-
दित्यस्य सुवर्गस्य लोकस्य । पराचोऽतिपादादबिभयुः । तं क-
न्दोभिरदृष्ट्वन्मृत्यै । देवा वा आदित्यस्य सुवर्गस्य लोकस्य ।
अवाचोऽवपादादबिभयुः । तं पञ्चभीरश्मिभिरुदवयन् । तस्मा-
देकविंशेऽहन् पञ्च दिवाकीर्त्यानि क्रियन्ते । रश्मयो वै दि-
वाकीर्त्यानि” इति । स्वर्गलोकगतो योऽयमादित्यस्तस्य परा-
चोऽतिपादात्पुनरावृत्तिरहितात् ऊर्ध्वभाविनोऽतिगमनाद्देवा
भीताः आदित्यो निरवधिकमूर्ध्वं गच्छति न तु स्वर्गे स्थास्य-
तीति भीताः तत्परिहाराय तमादित्यं सवनगतैर्गायत्र्यादि-
भिश्चन्द्रोभिरदृष्ट्वन् स्तम्भितवन्तः । रज्जुभिर्बद्धमिवाकुर्वन् ।
तस्माद्भृत्यै कन्दांसि भवन्ति । ततो देवा आदित्यस्यावाचोव-
पादधःपतनादबिभयुः । तत्परिहाराय पञ्चभी रश्मिभिरा-
दित्यमुदयन्नुदवपन् ऊर्ध्वमुत्तम्भितवन्तः । तस्मादेकविंशे विषु-
वत्यङ्गि दिवाकीर्त्यनामकानि पञ्चसामानि कर्त्तव्यानि । तानि
यथोक्तपञ्चरश्मिस्थानानि ॥

अथ सामान्यतो विहितानि पञ्चसामानि विशेषाकारेण

विधत्ते । “ये गायत्रे । ते गायत्रीषूत्तरयोः पवमानयोः [२] । महादिवाकीर्त्यः होतुः पृष्ठम् । विकर्णं ब्रह्मसामम् । भासोऽग्निष्टोमः” इति । गायत्रीकन्दोयुक्ते प्रातःसवने दिवैव कीर्त्तनीये भ्राजभासाख्ये ये सामानः ते एवोत्तरयोर्माध्यन्दिनार्भवपवमानयोर्गायत्रीकन्दस्कासृक्षु गातव्ये । महादिवाकीर्त्तनामकं यत् साम तद्धोतृसम्बन्धिपृष्ठस्तोत्रे कार्यम् । तथा विकर्णनामकं यत्तद्ब्रह्मसामकार्यम् । तदेतदुभयं चतुर्षु पृष्ठस्तोत्रेषु प्रथमतः प्रथमः सम्पद्यते । भासाख्यं यत्साम तत्तृतीयसवनेऽग्निष्टोमसामकार्यम् । येनाग्निष्टोमः समाप्यते तदग्निष्टोमसाम ॥

एवं विधुवति सामानि विधाय पुनरप्युभयतः स्थितानां परःसाम्नां स्तुतिः क्रियते । “अथैतानि पराणि । परैर्वै देवा आदित्यः सुवर्गं लोकमपारयन् । यदपारयन् । तत्पराणां परत्वं । पारयन्त्येनं पराणि । य एवं वेद । अथैतानि स्यराणि । स्यरैर्वै देवा आदित्यः सुवर्गं लोकमस्यारयन् । यदस्यारयन् । तत्स्यराणां स्यरत्वं । स्यारयन्त्येनं स्यराणि । य एवं वेद [३]” इति । पूर्वोक्तविधिव्यवच्छेदार्थोऽयं शब्दः । एतानि पुरस्तादुपरिष्ठाच्च कर्त्तव्यानि परःसामाख्यानि अहानि पराणि परशब्दाभिधेयानि तत्कथमिति तदुच्यते । पुरा देवाः परास्यैरेतैरहोभिरेवादित्यं स्वर्गं लोकमपारयन् प्रापितवन्तः । अतः पारयन्त्येभिरिति व्युत्पत्त्या परत्वं सम्पन्नम् । य एवं परत्वं जानाति । तमेनं पुरुषं पराख्यान्यहानि अभीष्टफलसमाप्तिं प्रापयन्ति । अपि चैतानि स्यरशब्देनाप्यभि-

धीयन्ते । स्यारयति प्रीणयत्येभिरिति स्यरत्वम् । अन्यत्
पूर्ववत् ॥

इति श्रीसायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
कृष्णयजुर्ब्राह्मणे प्रथमकाण्डे द्वितीयप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः ॥

॥ ४ ॥

अथ पञ्चमोऽनुवाकः ।

चतुर्थे दिवाकीर्त्यनामकानि सामानि विहितानि । अथ
पञ्चमे पशवोऽभिधीयन्ते । यदुक्तं सूत्रकारेण । ‘अथ पशु-
ऋप्तिराग्नेयं प्रायणीय आलभन्ते । श्वोभूते सारस्वतीं मेधीम् ।
एवं विहितानेकादशिनानन्वहमालभन्ते । सैथ्यं विपुवत्पुरा-
लभ्यन्तेषामेवोपाकुर्वतां द्वादशाहीयस्य दशरात्रस्य सप्तदश
उक्थ्यो द्वात्रिंशतमेकादशिन्योपवृज्यन्ते नवाहान्यतिरिच्यन्ते ।
तेषु गव्यानतिरिक्तपशूनालभन्ते । वैष्णवं वामनमेकविंशमै-
न्द्राग्रं त्रिणवे वैश्वदेवम् । त्रयस्तिंशे द्यावापृथिव्यां धेनुं प्रथमे
हन्दे मे तस्या एव वायव्यं वत्सं मध्यमे आदित्यामविंश-
मुत्तमे भैत्रावरुणीमविवाक्ये प्राजापत्यमृषभं तृपरं महाव्रत-
माग्नेयमुदनीय इति ॥ तत्रोक्तान् वैष्णवान् विधातुं प्रसूति ।
“अप्रतिष्ठां वा एते गच्छन्ति । येषां संवत्सरेऽनाग्नेयः । एका-
दशिन्याप्यते” इति । येषां यजमानानामगमाग्ने संवत्सरसत्रे
सति तत्समाग्नेः प्रागेव पञ्चैकादशिनो समाप्यते । ते यजमानाः
संवत्सरसमूर्त्तिपर्यन्तं पञ्चभावादप्रतिष्ठां गच्छन्ति । आग्नेयः

कृष्णग्रीवः सारस्वती मेघी वभ्रुः सौम्य इत्याद्यनुवाके पञ्चमकाण्ड-
गते पञ्चेकादशिनी समास्नाता । सेयं संवत्सरगतेषु दिनेषु प्रति-
दिनमेकैकः पशुरित्येवं क्रमेण पुनः पुनरावर्त्तनीया । तथा
सति द्विपञ्चाशदधिकशतत्रयसङ्ख्या तेष्वदसु द्वात्रिंशदेकाद-
शिन्यः समाप्यन्ते । इत ऊर्द्धं पुनरप्येकादशिनी कर्त्तुमशक्या ।
नवानामेवाङ्गामवशिष्टत्वात्संवत्सरपूरणाय तावदष्टाहान्यवशि-
ष्टानि । मध्ये विषुवत एकाङ्गेऽधिकस्य प्रविष्टत्वाद्वा नवा-
हावशेषः ॥

तेषु नवसु पञ्चभावेन येयमप्रतिष्ठा प्राप्ता तां वारयितुं
क्रमेण नवपशून् वैश्वदेवादीन् विधत्ते । “वैष्णवं वामनमाल-
भन्ते । यज्ञो वै विष्णुः । यज्ञमेवालभन्ते प्रतिष्ठित्यै । ऐन्द्रा-
ग्रमालभन्ते । इन्द्राग्री वै देवानामयातयामानौ । ये एव
देवते अयातयाम्नी । ते एवालभन्ते [१] । वैश्वदेवमालभन्ते ।
देवता एवावरुन्धते । द्यावापृथिव्यां धेनुमालभन्ते । द्यावा-
पृथिव्योरेव प्रतितिष्ठन्ति । वायव्यं वत्समालभन्ते । वायुरेवैभ्यो
यथायतनाद्देवता अवरुन्धे । आदित्यामविं वशामालभन्ते ।
इयं वा अदितिः । अस्यामेव प्रतितिष्ठन्ति । मैत्रावरुणीमा-
लभन्ते [२] । मित्रेणैव यज्ञस्य स्विष्टं शमयन्ति । वरुणेन
दुरिष्टम् । प्राजापत्यं तूपरं महाव्रत आलभन्ते । प्राजापत्यो-
ऽतिग्राह्यो गृह्यते । अहरेव रूपेण समर्द्धयन्ति । अथो अङ्ग
एवैष बलिर्ह्रियते । आग्नेयमालभन्ते प्रतिप्रज्ञात्यै” इति ।
प्राजापत्याभ्यां पञ्चतिग्राह्याभ्यां महाव्रताख्यमहः प्राजापति-

सम्बन्धात् खानुकूलेन रूपेण समृद्धं भवति । अपि च प्रजा-
पतिसम्बन्धोऽस्याङ्गोऽस्तीति एवं पूजा च सम्पद्यते । आग्नेये-
न च पशूना अग्निप्रकाशवद्द्विप्रकाशरूपं प्रज्ञानं सम्पद्यते ।
स्पष्टमन्यत् ॥

तानेतान् पशून् देवताद्वारा प्रत्येकं प्रशंस्य जातिद्वारा पुनः
प्रशंसति । “अजपेत्वात्वा एते पूर्व्वर्मासैरवरुन्धते । यदेते गव्याः
पशव आलभ्यन्ते । उभयेषां पशूनामवरुन्धे” इति । आग्नेयः
कृष्णग्रीव इत्यादिकाः सर्व्वेऽप्यजाः तेष्वन्तिमः पेतो गालित-
वृषणः । अजाश्च पेतोश्चाजपेतोः तानजपेतानेव पशून् पूर्व्व-
र्मासैरेते यजमानाः प्राप्नुवन्ति । इदानीं विधीयमानपशुयुक्त-
दिनेभ्यः पूर्व्वेषु मासेषु तादृशानामेव पशूनामालभ्यत्वादेतेषु
तु विधीयमानेषु पशूषु धेन्वादयो गव्याः सन्ति । तदालम्बने
पशूनामुभयेषां पूर्व्वमालम्बनानामजानामिदानीमालभ्यमानानां
गव्यानाञ्च प्राप्तिर्भवति ॥

पुनरपि व्यतिरेकमुखेन तानेव पशून् प्रशंसति । “यद-
तिरिक्तामेकादशिनीमालभेरन् । अप्रियं भ्रातृव्यमभ्यतिरि-
च्येत । यद्वै द्वौ पशू समस्थेयुः । कनीय आयुः कुर्व्विरन् । य-
देते ब्राह्मणवन्तः पशव आलभ्यन्ते । नाप्रियं भ्रातृव्यमभ्यति-
रिच्यते । न कनीय आयुः कुर्व्वते” [२] इति । अत्रावशिष्टे-
ष्वपि दिनेषु एकादशिन्येव आलभ्ययेति दुराग्रहात् यो मन्यते
स प्रष्टव्यः, किं वत्सरादूर्द्ध्वदिनद्वयेनातिरिक्ता सेयमेकादशि-
न्यालभ्यया किंवा चरमयोर्द्वयोर्दिनयोर्द्वौ द्वौ पशू समस्था-

स्रञ्चयाविति । आद्यः । दिनानिरेके सति अप्रियस्य भ्रातृव्य-
स्याभिवृद्धिप्रसङ्गात् । न द्वितीयः । एकादशिन्या दिनसम्पूर्णा-
भावेनायुःक्षयप्रसङ्गात् । अहो दोषद्वयपरिहारायानेन ब्रा-
ह्मणेनोक्ताः पशवः आलम्बनीयाः ॥

इति श्रीसायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्ण-
यजुर्ब्राह्मणे प्रथमकाण्डे द्वितीयप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः ॥
॥ ५ ॥

अथ षष्ठोऽनुवाकः ।

पञ्चमे वैष्णवाद्या नव पशवोऽभिहिताः । अथ षष्ठे महा-
व्रतमुच्यते । तत्रादौ तच्छब्दनिरुक्तिद्वारेण प्रशंसति । “प्रजा-
पतिः प्रजाः सृष्ट्वा वृत्तोऽश्नयत् । तं देवा भूतानां रसं तेजः
सम्भृत्य । तेनैनमभिषज्यन् । महानववर्त्तीति । तन्महाव्रतस्य
महाव्रतत्वम् । महद् व्रतमिति । तन्महाव्रतस्य महाव्रतत्वम् ।
महतो व्रतमिति । तन्महाव्रतस्य महाव्रतत्वम्” इति । प्रजा-
सृष्टिव्यापारेण आन्तः प्रजापतिर्यदा शयनं कृतवान् तदा
देवाः सर्व्वेषां भूतानां मध्ये सारभूतं तेजः सम्पाद्य तेन
तेजसा तमेन आन्तं प्रजापतिं चिकित्सितवन्तः । ततोऽयं प्र-
जापतिर्महानभूत् इत्युक्तवन्तः । यदिदं रसरूपं तेजः तदिदं
महाव्रताख्ये विद्यमानं हविः । तथासति महानववर्त्तिष्ठानेन
कर्मणेति व्युत्पत्त्या तस्य कर्मणो महाव्रतनाम सम्पन्नम् । यदा
कर्मणोऽस्य महाफलहेतुत्वेन सहलात् महच्च तद् व्रतमिति

तद्भुत्पत्तिः । अथवा महतः प्रजापतेः औषधरूपत्वान्नहते
व्रतमिति व्युत्पत्तिः ॥

तस्मिन् महाव्रताख्येऽङ्गि प्रधानभूतस्त्रोमं विधत्ते । “पञ्च-
विंश स्त्रोमो भवति [१] । चतुर्विंशत्यर्द्धमासः संवत्सरः ।
यद्वा एतस्मिन्संवत्सरेऽधिप्राजायत । तदन्नं पञ्चविंशमभवत्”
इति । एकस्मिन् सूक्ते विद्यमानानां तिसृणामृचामावृत्ति-
विशेषेण सम्याद्यः पञ्चविंशतिसङ्ख्यायुक्तः स्त्रोमः कर्त्तव्यः । तत्र
चतुर्विंशतिसङ्ख्याया अर्द्धमासद्वारेण संवत्सरसम्पत्तिः । यच्चैत-
स्मिन् संवत्सरे अधिकमन्नमुत्पन्नं तत्पञ्चविंशतिसङ्ख्यापूरकम-
भवत् ॥

एवं प्रशस्तेन पञ्चविंशतिस्त्रोमेन युक्तस्याङ्गः स्थानविशेषं
विधत्ते । “मध्यतः क्रियते । मध्यतो ह्यन्नमशितं धिनेति । अथो
मध्यत एव प्रजानामूर्ध्वीयते” इति । संवत्सरस्य समाप्तिहेतो-
रतिरात्ररूपात् अन्तिमादङ्गः पूर्वभावित्वेन संवत्सरमध्ये तद-
नुष्ठानम् । लोकेऽपि यदन्नमशितं सत् नात्यधिकं नात्यल्पं
भवति । तदेव मध्यमप्रमाणयुक्तं भोक्तारं प्रीणयति । अपिच
भुक्तो रसः शरीरमध्ये एव स्थाप्यते । तस्मात् संवत्सरमध्येऽनु-
ष्ठानं प्रशस्तम् ॥

तस्मिन्नपि मध्ये पुनर्विशेषेण स्थापनं विधत्ते । “अथ यद्वा
इदमन्ततः क्रियते । तस्मादुदन्ते प्रजाः समेधन्ते । अन्ततः
क्रियते प्रजननायैव” इति । अन्तिमादतिरात्रात् पूर्वेष्वहःसु
योऽन्तः संवत्सरस्थोपान्तरूपो देशः तत्रैतदहः कर्त्तव्यम् ।

यद्येतद्यस्मादिदमेव महाव्रतमन्ते क्रियते । तस्मात्लोकेषु
उत्कृष्टस्य कृष्यादिव्यापारस्थान्ते फलदशायां प्रजाः सम्यग्
वर्द्धन्ते । तस्मात् प्रजावृद्ध्यर्थमितरेषामङ्गामन्ते एत एवैतत्
कर्त्तव्यम् ॥

अस्याङ्गः पक्षिरूपत्वं परिकल्प्य तद्व्यवहारेण सोमं वि-
धत्ते । “त्रिवृच्छिरो भवति [९] । त्रेधाविहितः हि शिरः ।
सोमकवीरस्थि” इति । अक्त्रयात्मकमेकं सूक्तं तादृशानि
त्रीणि सूक्ताणि त्रिवृतोऽवयवा यस्य सोमस्य सोऽयं सोम-
स्त्रिवृत् । स च पक्ष्याकारस्य शिरःस्थानीयः । लोकोऽपि शिर-
स्त्रिधा निर्मितं सोमकेशांश्च विः त्वक्, अस्थि प्रसिद्धम् । तदिदं
शिरसस्तैविध्यम् ॥

तस्य त्रिवृत्सोमस्य पञ्चदशादिस्त्रोमवदावृत्तगानशङ्कां
वारयितुमूर्द्धगानं विधत्ते । “पराचा स्तुवन्ति । तस्मात्तत्-
सदृगेव । न मेद्यतोऽनुमेद्यति । न कृष्यतोऽनु कृष्यति” इति ।
आवृत्तिराहित्यं पराक्त्वं तादृशेन त्रिवृता स्तुतिं कुर्युः ।
यस्माच्छिरस्थानीयस्य त्रिवृत आवृत्तिर्नास्ति तस्मात्लोकेऽपि
त्रिवृत्स्थानीयं तच्छिर एकरूपमेव न मेद्यतः स्त्रौत्यं गच्छतः
शरीरस्यापि समन्धी भूत्वा स्वयं न मेद्यति नु । न स्थूलीभ-
वति । तथा कृष्यतः कृशीभवतः शरीरस्य समन्धी भूत्वा स्वयं
न कृशीभवति ॥

अथ पञ्चदशस्थानीयं सोमद्वयं विधत्ते । “पञ्चदशोऽन्यः
पक्षो भवति । सप्तदशोऽन्यः । तस्माद्वयाः स्त्रयन्यतरमूर्द्धमभिप-

र्यावर्त्तन्ते । अन्यतरतो हि तद्गरीयः क्रियते [३] इति । यस्मादत्रान्यतरत एकस्मिन् पक्षरूपे सप्तदशाख्ये स्तोमे तत् स्तोत्रं गरीयः अधिकावृत्तिरूपम् । यस्मात्सोकेऽपि पक्षिण आकाशे गच्छन्तः पर्यावर्त्तमानाद्दक्षिणं वामं वान्यतरमर्द्धमभिलक्ष्य प्रवृद्धमिव कृत्वा पर्यावर्त्तन्ते ॥

योऽयं पूर्वत्र विहितः पञ्चविंशः स्तोमो भवतीति तं मध्यशरीरत्वकल्पनया प्रशंसति । “पञ्चविंश आत्मा भवति । तस्मान्मध्यतः पञ्चवो वरिष्ठाः” इति । आत्मा पक्ष्याकारस्य महाव्रतस्य मध्यशरीरम् । यस्मादयं पञ्चविंशस्तोम इतरेभ्यस्त्रिवृदादिस्तोमेभ्यो भूयान् । तस्मात् पञ्चवो मध्यशरीरभागे वरिष्ठा सौख्ययुक्ता दृश्यन्ते ॥

अथ पुच्छस्थानीयं स्तोमान्तरं विधत्ते । “एकविंशं पुच्छम् । द्विपदासु स्तुवन्ति प्रतिष्ठित्यै” इति । योऽयमेकविंशस्त्यावृत्तिरूपः स्तोमः तत्पक्षिरूपस्य महाव्रतस्य पुच्छम् । तच्च स्तोमं द्विपदासृचु स्तुवन्ति । पादद्वयेन हि मनुष्याः प्रतिष्ठन्ति ॥

त्रिवृदादिस्तोमानामृत्विजाञ्च समुच्चयं विधत्ते । “सर्वेण सह स्तुवन्ति । सर्वेण ह्यात्मनात्मन्वी । सहोत्पतन्ति” इति । योऽयं त्रिवृदादिकः पञ्चविंशान्तः स्तोमसङ्घः तेन सर्वेणापि स्तुतिं कुर्युः । ऋत्विजश्च सर्वे सहैव स्तुतिं कुर्युः । यस्मात्सोके सर्वेणात्मना कृत्स्नेनाप्यवयवसङ्गेन पक्षपुच्छादिना पतङ्गः आत्मन्वी अवयवो भवति । न त्वकैकेनावयवेन । तस्मादत्रापि सर्वे

सोमाः कार्याः । यस्माच्च लोके सर्वे पक्षिणः सहेत्यतन्ति । तस्मादत्र सर्वेऽप्युत्विजः सहेव स्तुतिं कुर्युः । अतएव छन्दोगा आमनन्ति । सर्वे सहर्त्विजां महाव्रतेन सुवीरन् । अध्वर्युशि-
रभोद्गायेदित्यादिना ॥

तत्र कश्चिद्विशेषं विधत्ते । “एकैकामुच्छिषन्ति । आ-
त्मन्छाङ्गानि बद्धानि” इति । अध्वर्युप्रभृतयः स्वस्वलोत्रे
गानं कुर्वन्तः स्तुकीयामन्तिमां स्तोत्रीयामुच्छिष्युः । न तु तथा
स्तुतिं कुर्युः । यतो लोके कस्मिंश्चिदात्मनाध्यशरीरे सर्वा-
ण्यवयवान्तराणि बद्धानि भवन्ति । अतोऽत्रापि मध्यशरीर-
स्थानीयायामेकैकस्यां स्तोत्रीयायां अवशेषितायामङ्गान्तराणि
तत्रापादयितुं शक्यानि । अन्यथा निराधाराण्यङ्गानि स्युः ।
ताञ्च तत्र तत्रावशिष्टां स्तोत्रीयामुद्गाता गायेत् । अतएव
छन्दोगैराम्नायते । एवं कुर्युरेकैकया स्तोत्रीययाऽस्तुतयो-
द्गातारमभिसमेयुः इत्यादिना । संहितायामप्यस्तुतायां गान-
मुद्गातुराम्नायते । एकैकया स्तुतया समाधत्ति दिग्भ्य एवा-
न्नाद्यः सम्भरन्ति । ताभिरुद्गातोद्गायति दिग्भ्य एवान्नाद्यः
सम्भृत्य तेज आत्मन् दधत इति ॥

अथ हर्षहेतुव्यापारविशेषान् विधत्ते । “न वा एतेन सर्वः
पुरुषः [४] । यदित दतो लोमानि दतो नखान् । परिमादः
क्रियन्ते । तान्येव तेन प्रत्युपन्ते” इति । इयत् पूर्वमुक्तं एकैकस्तो-
त्रीयोच्छेषणेन सर्वाण्यङ्गानि स्वात्मनि बद्धानि भवन्तीति तत्रायं
पुरुषो लोमानि इतः प्राप्तवान्, दतो दन्तान् इतः प्राप्तवान्,

नखानितः प्राप्तवानिति यत्, एतेन लोमदन्तादिप्राप्तिमात्रेण पुरुषः सर्वो नैव भवति । पुरुषस्य भोगसम्पूर्णत्वं नास्ति । अतो भोगः परिपूर्णते परिमादः परितो हर्षहेतवो विनोदव्यापाराः कर्त्तव्याः । तैर्यापारैस्तान्यङ्गानि भोगपरिपूर्णानि प्रत्युप्यन्ते स्थाप्यन्ते ॥

सामान्यतः व्यापारविशेषा उक्ताः । अथ विशेषाकारेणैकं विधत्ते । “औदुम्बरस्तल्पो भवति । ऊर्ज्वा अन्नमुदुम्बरः । ऊर्ज्वा एवान्नाद्यस्यावरुध्यै” इति । आसन्दी औदुम्बरी कार्या । उदुम्बरस्यान्नरसरूपत्वात्तन्नाग्निर्भवति । एतच्च संहितायामप्याह्नातम् । आसन्दीमुद्गाताऽऽरोहति साम्राज्यमेव गच्छन्ति इति ॥

अथ तल्पे कर्त्तव्यं विधत्ते । “यस्य तल्पसद्यमनभिजनिताः स्यात् । स देवानां साम्यचे । तल्पसद्यमभिजयानीति तल्पमारुह्योद्गायेत् । तल्पसद्यमेवाभिजयति [५] । यस्य तल्पसद्यमभिजितः स्यात् । स देवानां साम्यचे । तल्पसद्यं मा पराजेषीति तल्पमारुह्योद्गायेत् । न तल्पसद्यं पराजयते” इति । तल्पे मञ्चके सद्यं सदनमुपवेशनं तल्पसद्यम् । यद्युद्गाता पूर्वं दरिद्रस्तदा राजादियोग्ये तल्पेऽवस्थानं न शंस्यात् । तादृशमुद्गाता यज्ञभूमौ देवानां समचे देशेऽवस्थाय तल्पेत्यादिमन्त्रं गायेत् । तस्यायमर्थः । धनिको भूत्वा तल्पेऽवस्थानं सर्वदा प्राप्तवानीति । स च ततः तथैव प्राप्नोति । यद्युद्गाता पूर्वं धनिको भूत्वा तल्पावस्थानं प्राप्तवान् । तदानीमिमं मन्त्रं

पठेत् । तस्य चायमर्थः । इदं तत्पावस्थानं कदाचिदपि मा पराजैषि । अस्मिन् विषये मम पराजयो माभूत् । कदाचिदपि मदीयं धनिकत्वं मां विनश्यत्विति ॥

अथ होतुर्दोलां विधत्ते । “श्लेष्णे शः सति । महो वै श्लेष्णः । महस एवान्नाद्यस्यावरुधौ” इति । महस्तेजः दोलायास्तेजोहेतुत्वान्महस्त्वम् । अतस्तत्तेजसोऽन्नस्य च प्राप्नोति भवति ॥

अथ व्यापारान्तरं विधत्ते । “देवासुराः संयत्ता आसन् । त आदित्ये व्यायच्छन्त । तं देवाः समजयन् [६] । ब्राह्मणश्च शूद्रश्च कर्मकर्त्तं व्यायच्छेते । दैव्यो वै वर्णा ब्राह्मणः । असुर्यः शूद्रः । इमे राक्षुरिमे सुभूतमक्रन्नित्यन्यतरो ब्रूयात् । इम उदासीकारिण इमे दुर्भूतमक्रन्नित्यन्यतरः । यदैवैषां सुकृतं या राद्धिः । तदन्यतरोऽभिप्रीणाति । यदैवैषां दुष्कृतं या राद्धिः । तदन्यतरोपहन्ति । ब्राह्मणः सञ्जयति । अमुमेवादित्यं भ्रातृव्यस्य संविन्दन्ते” [७] इति । देवाश्चासुराश्च अयमादित्योऽस्माकमेव भूयादिति परस्परं कलहं कृतवन्तः । तत्र देवानां जयोऽभूत् । अतोऽत्रापि वेदिमध्ये ब्राह्मणो वहिः शूद्रश्चावस्थाय किञ्चिदार्द्रश्चर्मं परिमण्डलाकारं गृहीत्वा तद्विषये कलहं कुर्याताम् । तत्र देवस्वरूपो ब्राह्मणः । असुरस्वरूपः शूद्रः । तस्मिन् कलहावसरे इमे राक्षुरिति मन्वं ब्राह्मणो ब्रूयात् । तस्यायमर्थः । इमे यजमानाः सत्वे समृद्धिं गताः शोभनं कर्म कृतवन्त इति । शूद्रस्तु मन्त्वान्तरं ब्रूयात् । तस्यायमर्थः । इमे यजमानाः कर्मव्याजेन धनहानिं कृत्वा देश-

मेतमुद्रासं निवासशून्यं कुर्वन्ति । तस्मादिमे दुर्वापारं कृत-
वन्त इति । एवं सति एषां यजमानानां यत् सुकृतं, परलोक-
द्वितं याच इह लोके समृद्धिः, तदुभयमन्यतरो ब्राह्मणः
सम्पादयति । यदन्यत् किञ्चित् प्रमादकृतमेषां दुष्कृतं या चैषा-
मसमृद्धिर्दारिद्र्यरूपं तदुभयमन्यतरः शूद्रो विनाशयति ।
निन्दाजनितेन हि क्लेशेन पापफलं सर्वमनुभूतम् । तत्र कलहे
ब्राह्मणः सम्यक् जयेत् । तेन भाव्यस्य सम्बन्धिनममुमादि-
त्यमेते यजमानाः सम्यग् लभन्ते । अस्य प्रपाठकस्त्रानुवा-
कार्यसङ्ग्रहः ।

आधानमन्त्रा आद्ये स्युः नवाहानि द्वितीयके ।

गवामयनगानि स्युरतिग्राह्यास्तृतीयके ॥

दिवाकीर्त्यानि त्वर्ये स्युः पञ्चमे पशवः श्रुताः ।

महाव्रतन्तु षष्ठे स्यात् प्रपाठक उदीरितम् ।

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् ।

पुमर्थास्ततरो देयादिद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीषायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
कृष्णयजुर्ब्राह्मणे प्रथमकाण्डे द्वितीयप्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः ॥

॥ ६ ॥

समाप्तश्च द्वितीयप्रपाठकः ।

तैत्तिरीय-ब्राह्मणभाष्ये

प्रथमकाण्डे तृतीयप्रपाठके

प्रथमोऽनुवाकः ।

हरिः ॐ ।

यस्य निःश्रुतं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।
निर्गमे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥ १ ॥
गवामयनमाख्यातं द्वितीये हि प्रपाठके ।
यदनुक्तं संहितायां तत्सर्वमिह वर्णितम् ॥
तृतीये वाजपेयस्य ब्राह्मणं समुदीर्यते ।
दशानुवाकास्तेषु स्युः पुनराधानमादिमे ॥
स्यात् पिण्डपितृयज्ञोऽन्ते वाजपेयस्तु मध्यतः ।
यत् संहितायामाख्यातं पुनराधानमत्र तु ॥
तस्योक्तस्यानुवादेन विशेषः कोऽपि वर्ण्यते ।
वाजपेयस्य मन्त्रास्तु संहितायामुदीरिताः ॥
मध्यवर्त्यनुवाकेषु तद्वाख्यानमिद्वैर्यते ।
द्वितीये वाजपेयस्य विधिस्तस्य ग्रन्थाः परे ॥
चतुर्थे पञ्चमे प्रोक्ताः पञ्चमे रथयोजनम् ।
मर्यादाधावनं षष्ठे पूषारोहणमुत्तरे ॥
अष्टमे त्वभिषेकः स्यादतिग्राह्यास्तनन्तरे ।
नवमान्ता द्वितीयाद्या वाजपेयावबोधिनिः ॥

यः पिण्डपितृयज्ञोऽसौ दशमे स्पृष्टमीरितः ।

तृतीयस्यानुवाकार्या इत्येवं समुदीरिताः ॥

वाजपेयब्राह्मणार्था मन्त्रैः सह पुरेरिताः ।

आद्यन्तावनुवाकौ तौ व्याख्यासेते इह क्रमात् ॥

तत्राद्येऽनुवाके पुनराधेयगतयो राज्यभागयोर्विशेषं विधातुमादावुपाख्यायिकामाह । “देवासुराः संयत्ता आसन् । ते देवा विजयमुपयन्तः । अग्नीषोमयोस्तेजस्विनीस्तनूः सन्त्यदधत । इदमुनो भविष्यति । यदि नो जेष्यन्तीति । तेनाग्नीषोमावपाक्रामताम् । ते देवा विजित्य । अग्नीषोमावन्वैच्छन् । तेऽग्निमन्वविन्दन्तुषूत्सन्नम् । तस्य विभक्तीभिस्तेजस्विनीस्तनूरवारुन्वत [१] । ते सोममन्वविन्दन् । तमग्नन् । तस्य यथाभिज्ञायं तनूर्ध्वगृह्णत । ते यद्वा अभवन् । तद्गृहाणां यद्वत् । यस्मैवंविदुषो यद्वा गृह्णन्ते । तस्य त्वेव गृहीताः” इति । यदा देवाश्चासुराश्च युद्धोद्युक्ताः तदा देवा विजयं प्राप्नुकामाः स्वकीयास्तेजस्विनीस्तनूरग्नीषोमयोः स्थापितवन्तः । तनुशब्देन शरीरवत्प्रियभूतधनमुपलक्ष्यते । तयोर्धनं स्थापयतां देवानामयमभिप्रायः । यदि कथञ्चिदस्मान् यदा असुरा जेष्यन्ति तदानीमिदमेव धनमस्माकं जीवनाय भविष्यतीति । ततः स्थापितेन तेन धनेन सह तावग्नीषोमौ पलायनमकुरुताम् । देवाः पुण्यवशेन विजयं प्राप्य सर्वत्राग्नीषोमावन्विष्य क्वचिदृतुषु वेषमाच्छाद्यावस्थितमग्निमलभन्त । ऋतूनां बलमवष्टम्भावस्थितत्वाद्बलाद्गृहीतुमशक्ता देवास्तस्याग्नेरुत्कोचरूपेण चतस्रो वि-

भक्तीर्त्वा स्वकीयास्तनूधनरूपाः स्वीकृतवन्तः । ताश्च विभक्तयः
सूत्रे स्पष्टमुदाहृताः । आग्नाग्नेमावग्नेग्निनाग्नेग्निमग्ने इति चतुर्षु
प्रयाजेषु चतस्रो विभक्तीर्ददातीति समिधो अग्न आज्यस्य वियन्तु
तनूनपादग्न आज्यस्य वेत्तित्याद्यासु प्रयाजयाज्यासु सम्बुद्ध्यन्ता
अग्निशब्दा आम्नाताः । तेभ्यः पुरस्तात् क्रमेण सम्बुद्धिसप्तमी-
तृतीयाद्वितीयाविभक्त्यन्ता अग्निशब्दाः प्रयुक्ताः । तेन तृतीया-
ऽग्निस्तदीयास्तनूधनत्तवान् । अथ ते देवाः सोममन्विष्य लब्ध्वा
तं ताडयित्वा तस्य सकाशात् स्वकीयास्तनूस्तत्तल्लक्षणेन सम्य-
गभिज्ञाय यथायथं गृहीतवन्तः । ते च तनुसमाना द्रव्यवि-
शेषा ऐन्द्रवायवादिग्रहा अभवन् । देवैर्गृह्यन्त इति व्युत्पत्त्या
ग्रहनाम सम्पन्नम् । यो यजमानस्तादृशं महिमानं विद्वान्
गृह्णाति तस्यैव ग्रहा यथाशास्त्रं गृहीता भवन्ति ॥

अथ यथोक्तविभक्तिविधिं मनसि निधाय तं विधिमुन्नेतुमु-
पोद्घातमाह । “नानाग्नेयं पुनराधेये कुर्यात् । यदनाग्नेयं
पुनराधेये कुर्यात् । बृद्धमेव तत् [१] । अनाग्नेयं वा एतत्
क्रियते । यत्समिधस्तनूनपातमिधो बहिर्यजति” इति । यत्
पुनराधेयं तस्मिन् अनाग्नेयं न कुर्यात् । अतएव सूत्रकारे-
णोक्तम्, सर्व्वमाग्नेयं भवतीति । अनाग्नेयकरणे पुनराधेयेऽस्य
सम्बुद्धिहेतुत्वं न स्यात् । क्रियते चात्र समिदाषु चतुर्षु प्रया-
जेषु अनाग्नेयम् । तन्मन्त्रेषु देवतान्तराणां समिदादीनां
श्रूयमाणत्वात् । सोऽयमाक्षेपरूप उपोद्घातः । अत्र प्रया-
जानां चतुर्णामाग्नेयत्वमप्यादनाय यथोक्तविभक्तीः कुर्यादिति

विधुन्नेयः । प्रत्यक्षविधिश्च संहितायामाम्नातः, विभक्तयो भवन्ति वाचो विष्टत्या इति ॥

इदानीमाज्यभागयोर्विशेषं विधत्ते । “उभावाग्नेयावाज्यभागौ स्थाताम्” इति । प्रकृतावाद्य आज्यभाग आग्नेयः । द्वितीयः सौम्यः । अत्र तु द्वितीयोऽप्याग्नेयः कर्त्तव्यः ॥

अत्रैवापरं विशेषं विधत्ते । “अनाज्यभागौ भवत इत्याहुः । यदुभावाग्नेयावन्वच्चाविति । अग्नये पवमानायेत्तरः स्थात् । यत्पवमानाय । तेनाज्यभागः । तेन सौम्यः” इति । अत्र केचिदभिज्ञा एवमाक्षिपन्ति, यद्युभावप्याज्यभागौ अन्वच्चावव्यहितावाग्नेयावेव कुर्यात् । तदानीमेतावाज्यभागावेव न भवतः । सौम्यस्थानुष्ठितत्वात् । सौम्यो हि सोपपत्तिकः प्रकृतावेवं विहितः । देवलोकं वा अग्निना यजमानोऽनुपश्यति पितृलोकः सोमेनोत्तरार्द्धेऽग्नये जुहोति दक्षिणार्द्धे सोमायेति । तस्मादुत्तरः सौम्यः कर्त्तव्य इति । अस्मिन् पक्षे अभिज्ञस्यैवमुत्तरमनाग्नेयत्वमसौम्यत्वञ्चेतिदोषद्वयं वारयितुं पवमानायाग्नय उत्तर आज्यभागः कर्त्तव्यः । तच्चाग्निः प्रत्यक्षमेव श्रूयते । पवमानविशेषणेन तु केवलाग्नेयत्वदोषवारणादाज्यभागत्वं सिध्यति । तावता सौम्यत्वमुपचरणीयम् । अग्न आयूंषि पवस इत्यस्यां पुरोऽनुवाक्यायां कृतायामग्नये पवमानाय अयमुत्तर आज्यभागः स्थादिति तात्पर्यार्थः ॥

प्रथमस्याज्यभागस्य प्रकृतीं पुरोऽनुवाक्यां बाधितुमन्यां विधत्ते । “बुधन्वत्याग्नेयस्याज्यभागस्य पुरोऽनुवाक्या भवति [३] ।

यथासुप्तबोधयति । तादृगेव तत्” इति । बुधिधातुर्यस्या-
मृचि अस्ति सेयं बुधन्वतो तस्यां क्रियमाणायां यथा लोकेषु
सुप्तं पुरुषं बोधयति तादृशमेव तद्भवति । अत्र सूचम्, अग्निः
सोमेन बोधयत्याग्नेयस्याज्यभागस्य पुरोऽनुवाक्या भवत्यग्न-
आयूँषि पवस इति ।

सौम्यस्येति पत्नीसंयाजमन्त्रेषु विशेषं विधत्ते । “अग्निन्य-
क्ताः पत्नीसंयाजानामृचः स्युः । तेनाग्नेयः सर्वं भवति” इति ।
अग्निपदेन युक्ता अग्निन्यक्ताः आप्यायस्व समेतु ते विश्वतः
सोमवृष्णयमित्येषा प्रथमस्य पत्नीसंयाजस्य पुरोऽनुवाक्या ।
तत्र सोमाग्ने वृष्णयमित्यग्निपदप्रक्षेपोऽग्नियुक्तत्वं यथा समि-
दादिप्रयाजेषु अग्निशब्दगतविभक्तिप्रयोगेनाग्नेयत्वम् । एवं
पत्नीसंयाजानामप्याग्नेयत्वं सम्पद्यते ॥

अत्र चोद्यवादिनामाक्षेपं दर्शयति । “एकधा तेजस्विनीं
देवतामुपैतीत्याहुः । सैनमीश्वरा प्रदह इति” इति । तेजोऽ-
धिकां देवतां यः पुमानेकधोपैति नैरन्तर्येण सेवते सा देवता
तमेनं प्रदग्धुं समर्था भवति ॥ तस्मात् पूर्वोक्तमग्निन्यक्तत्वं न
कार्यमित्याक्षेपः । तस्योत्तरं दर्शयति । “नेति ब्रूयात् । प्रजननं
वा अग्निः । प्रजननमेवोपैति” इति । नास्ति प्रदाह इत्येव-
मुत्तरं ब्रूयात् । अग्नेर्विरोधिदाहकत्वेऽपि स्वकीयसेवकं प्रति
प्रजननेनानुग्राहकत्वात् निरन्तरमग्निं सेवमानः प्रजोत्पत्ति-
मेव प्राप्नोतीति ॥

अत्र चोदकप्राप्तान् सभारान् आधानमन्त्रांश्च पूर्वपक्ष-

रूपेण निराचष्टे । “कृतयजुःसम्भृतसम्भार इत्याहुः [४] । न सम्भृत्याः सम्भाराः । न जयुः कार्यम्” इति । यजुःशब्देन घर्माः शिर इत्याद्या आधानमन्त्रा विवक्षिताः । सम्भारशब्देन सिकतादिसप्तमृद्विशेषाः अश्वत्थोदुम्बरादिसप्तवानस्यत्यविशेषाश्च विवक्षिताः । प्रथमाधाने यजुषामुच्चरितत्वात् सम्भाराणाञ्च सम्पादितत्वात् ॥

अस्यापि पुनराधेयस्याधानादत्यन्तभेदाभावेन यजुः सम्भारयोः सिद्धत्वात्तदुभयं पुनर्न कर्त्तव्यमिति पूर्वपक्षः । सिद्धान्तमाह । “अथो खलु । सम्भृत्या एव सम्भाराः । कार्यं यजुः । पुनराधेयस्य समृद्धौ” इति । अथोशब्देन पूर्वपक्षो निवर्त्तते । यद्यप्ययमर्थः संहितायामुक्तः तथाप्यस्थानुवाकस्यातच्छेषत्वद्योतनाय पुनरनुवादः ॥

अन्यं विशेषं विधत्ते । “तेनोपाङ्गु प्रचरति । एष इव वा एषः । यत्पुनराधेयः । यथोपाङ्गु नष्टमिच्छति [५] । तादृगेव तत्” इति । तेन पुनराधेयेनाव्यक्तशब्दं यथा भवति तथाऽनुतिष्ठेत् । तत्रायं हेतुः । योऽयं पुनराधेयः स एव पुनरन्वेषणीय इव भवति । आधानेन सम्पादितस्याग्नेरुदासनेन विनाशे सति पुनः सम्पादनाय प्रवृत्तत्वात् । अत एव पुनरन्वाधेयविधिरेवं आत्मनः उदास्य पुनरादधीतेति अत्रान्वेषणे दृष्टान्तः । यथा लोके स्वर्गहे चौरैरपहृतं नष्टं वस्तु चौरगृहेऽन्विच्छन् पुरुषो हस्तपादादिशब्दो यथा नोत्तिष्ठति तथैवान्विच्छति । तादृगेव तद्गृह्यम् ॥

विशेषान्तरं विधत्ते । “उच्चैः स्विष्टकृतमुत्सृजति । यथा
नष्टं वित्वा प्राहायमिति । तादृगेव तत्” इति । स्विष्टकृदि-
षयं मन्त्रमुच्चैरुच्चारयेत् । यथा लोके नष्टं वस्तु प्रच्छन्नवेषे-
णान्विष्य कथञ्चित्तत्त्वञ्चा सर्वेषामग्रे मदीयोऽयं पदार्थ इति
एवं प्रकाशयति । तद्वदेव तत् । तदेतत् सूत्रकार आह,
‘सामिधेनिभृत्युपांशू यजत्योत्तमादनूयाजादुच्चैः स्विष्टकृत-
मिति । ये पूर्वपक्षवादिनः सर्वामेयत्वसिद्धान्तपक्षं दूषयन्तः
स्वमतपूर्वपक्षत्वेनोपपन्नस्य परैर्निराकृताः तएव वादिनः पुन-
रपि स्वकीयं मतं दृढीकृत्य सर्वामेयत्वपक्षं दूषयन्ति तेषां
मतमाह, एकधा तेजस्विनीं देवतामुपैतोत्याहुः, सैनमीश्वरा
प्रदह इति । सत्तथा नोपैति । प्रयाजानूयाजेष्वेव विभक्तीः
कुर्यात् । यथापूर्वमाज्यभागौ स्याताम् । एवं पत्नीसंयाजाः ।
तद्वैश्वानरवत्प्रजननवत्तरमुपैतीति इति । अग्नेर्दाहकत्वात् सर्व-
माग्नेयं कर्म प्रदाहायैव स्यात् । पुनराधेयं तथा नोपैति । सर्व-
माग्नेयं न कुर्यात् । किन्तु प्रयाजानूयाजेष्वेवाग्निविषया विभक्तीः
कुर्यात् । तत्र प्रयाजविभक्तयः आपस्तम्बोक्ताः पूर्वं दर्शि-
ताः । अनूयाजविभक्तिद्वयं त्वाश्वलायनेनोक्तम्, देवं वर्धिरग्ने
वसुवने वसुधेयस्य वेतु देवो नशंशोऽग्नौ वसुवने वसु-
धेयस्य वेत्विति । एवमुभयत्रैवाग्निविभक्तीः कृत्वा यावाज्य-
भागौ ये च पत्नीसंयाजास्ते सर्वे प्रकृतिवदेवानुष्ठेयाः । न
त्वाग्नेयत्वाय तत्र प्रयतितव्यम् । एवं सति तत्पुनराधेय-
कर्माग्निविषयविभक्तिमद्भावाद्द्वैश्वानरवदग्नियुक्तमत एवाति-

शयेन प्रजननवच्च कृतं भवतीत्येवं स्वमतदार्ढ्यं सम्पादितम् ॥

अत्र सर्व्वाग्नेयत्ववादिनाञ्चोद्यमुद्भावयति । “तदाहुः । वृद्धं वा एतत् । अनाग्नेयं वा एतत्क्रियत इति” इति । इति द्वितीयाज्यभागस्याग्नेयत्वं पत्नीसंयाजानां चाग्निन्यक्तत्वं यदि न क्रियते । तदानीमेतत् पुनराधेयमनाग्नेयं स्यात् ॥

एतच्च समृद्धिहीनमितिवादिनाञ्चोद्यन्तस्योत्तरमाह । “नेति ब्रूयात् । अग्निं प्रथमं विभक्तीनां यजति । अग्निमुत्तमं पत्नीसंयाजानाम् । तेनाग्नेयम् । तेन समृद्धं क्रियत इति” [६] इति । एतत्पुनराधेयमस्मदुक्तप्रकारेणाज्यभागयोः पत्नीसंयाजानाञ्च यथापूर्व्वलेऽपि समृद्धिहीनं न भवतीति उत्तरं ब्रूयात् । कथमिति तदुच्यते, प्रथमं यागादौ प्रयाजगतविभक्तीनां सम्बन्धित्वादाग्निर्यष्टव्यः । अवसाने च पत्नीसंयाजेषूक्तमग्निं यजेत् । तत्र चाग्निर्हीता गृहपतिरित्याग्नेयो मन्त्र आन्नातः । अत आद्यन्तयोरान्नाग्नेयत्वेन तन्मध्यपतितं सर्व्वमाग्नेयं सम्पद्यते । तेन पुनराधेयं समृद्धं कुरुते ।

अत्र भीमांसादशमाध्यायस्य चतुर्थपादे चिन्तितम् ।

बुधन्वत्यादिगुणको देवो वाचोऽथ केवलः ।

आद्यो देवगुणत्वेन मैवं मन्त्रगुणत्वतः ॥

आधाने पवमानेष्टिष्वाज्यभागौ प्रकृत्य श्रूयते, बुधन्वत्याग्नेयः कार्य्यः पावकान् सौम्य इति । तथा पुनराधेयेऽपि श्रूयते, बुधन्वत्याग्नेयस्याज्यभागस्य पुरोऽनुवाक्या भवति । इत्यत्र निगमेषु बुधन्वन्तमग्निमावह पावकवन्तं सोममावहेत्येवं स-

गुणो देवो वक्तव्यः कुतः । बुधन्वत्यादेर्देवगुणत्वात् । तथाहि ।
बुधशब्दोऽस्यास्तीति बुधन्वान् । न खल्वाज्यभागस्य देवताद्वारेण
विना साक्षाद्बुधशब्दवत्त्वं सम्भवति । तस्माद्देवगुणत्वात् सगुणो
देवो वक्तव्यः । मैवम् । बुधन्वत्यादेर्मन्त्रगुणत्वात् । न ह्यत्र आग्नेयः
शब्दपरः । किन्तु मन्त्रपरः सम्भवति हि । मन्त्रस्य साक्षादेव
बुधशब्दयोगः । अग्निं स्तोमेन बोधयेत्यस्मिन्नन्ते बुद्धिधातोः
प्रयुक्तत्वात् । बुधन्वत्ताविधिना चाग्नेयं मन्त्रान्तरं निवर्त्यते ।
न च तद्धितान्त आग्नेयपद उपसर्जनभूतो देवतावाचकोऽ-
ग्निशब्दो बुधन्वच्छब्देन विशेष्यमर्हति । तस्मात् केवलोऽग्निशब्दो
निगमे पठितव्यः ॥

इति श्रीसायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
कृष्णयजुर्ब्राह्मणे प्रथमकाण्डे तृतीयप्रपाठके प्रथमोऽनुवाकः ॥
॥ १ ॥

प्रथमोऽनुवाके पुनराधेयशेषोऽभिहितः द्वितीयमारभ्य नव-
मान्तेष्वष्टस्वनुवाकेषु यद्वाजपेयब्राह्मणमान्नातं तस्य संहिता-
यां प्रथमकाण्डे सप्तमे प्रपाठके समान्नातैर्मन्त्रैः सहास्माभि-
र्व्याख्यातत्वात्तत्रैवाचरार्था द्रष्टव्यः । तात्पर्यं त्वनुवाकानामि-
हैवादी सङ्गृहीतम् ॥

इति नवमोऽनुवाकः ।

अथ दशमोऽनुवाकः ।

अथ दशमे पिण्डपितृयज्ञ उच्यते । तत्रादौ कालविशेषं विधत्ते । “इन्द्रो वृत्रं हत्वा । असुरान् पराभाव्य । सोऽमावास्यां प्रत्यागच्छत् । ते पितरः पूर्व्यद्युरागच्छन् । पितृन् यज्ञोऽगच्छत् । तन्देवाः पुनरयाचन्त । तमेभ्यो न पुनरददुः । तेऽब्रुवन् वरं वृणीमहे । अथ वः पुनर्दास्यामः । अस्मभ्यमेव पूर्व्यद्युः क्रियत इति [१] । तमेभ्यः पुनरददुः । तस्मात्पितृभ्यः पूर्व्यद्युः क्रियते । यत् पितृभ्यः पूर्व्यद्युः करोति । पितृभ्य एव तद्यज्ञं निष्क्रीय यजमानः प्रतनुते” इति । इन्द्रः पुनर्युद्धे वृत्रं हत्वा तदीयानसुरांश्च पराभूतान् हत्वा यदमावास्यां यागदिनं प्रति खगृहे समागत्य शुक्लप्रतिपदि ह्यमावास्यायागः क्रियते । ततः पूर्व्यद्युः पितर आगताः तैः पितृभिः सह यज्ञोऽपि गतः । तं पितृभिः सहावस्थितं यज्ञं देवाः स्वार्थमयाचन्त, पूर्व्यमस्रदीप्तो यज्ञः इदानीं भवत्समीपमागतः पुनरस्मभ्यमेव यज्ञो दातव्यः इति । ततः पितरस्समदत्त्वा तद्दानार्थमुत्कोचमपेक्षितवन्तः । पूर्व्यद्युर्दर्शदिनेऽस्रदर्थं कर्मा कर्त्तव्यम् । ततः प्रतिपद्यनुष्ठेयं दर्शपूर्णमासाख्यं यज्ञं दास्याम इति प्रतिजानीरन् । ततो देवैस्सथेत्यङ्गीकृते तं यज्ञं दत्तवन्तः । तस्मात् पित्र्यर्थं कर्मा पूर्व्यद्युः पूर्वदिने कुर्यात् । तथा कृते तेन मूल्येन यज्ञं पितृभ्यो निष्क्रीय यजमानस्समनुष्ठातुं प्रवर्त्तते ॥

कालं विधाय होममन्त्रं विधत्ते । “सोमाय पितृपोताय स्वधा नम इत्याह । पितुरेवाधि सोमपीथमवर्न्धे ।

न हि पिता प्रमोयमाण आहैष सोमपीय इति । इन्द्रियं वै सोमपीयः । इन्द्रियमेव सोमपीयमवस्थे । तेनेन्द्रियेण द्वितीयां जायामभ्यश्रुते” [२] इति । पितृभिः पीतोऽमृतत्वेन परिणतो यः सोमस्तस्मै सोमाघेदं स्वधा दत्तम् । नमस्कारोऽपि कृतः । इत्यमुं मन्त्रं होमकाले ब्रूयात् । अनेन होमेन स्वकीयस्य पितुः अध्वुपरि यत्सोमपानं पूर्वं वृत्तं तत् स्वयं प्राप्नोति । पितुः सम्बन्धि गृहचेत्रादिकं यथा होममन्तरेण प्राप्नोति । तद्वत्तदीयं सोमपानमपि प्राप्नोतीति चेत् । मैवम् । गृहादिवदसमर्पितत्वात् । प्रमोयमाणः पिता पुत्रमाह्वयेदं गृहमिदं चेत्रं तवेति यथा ब्रूते । तथा सोमपानमिदं तवेति न हस्ते समर्पयति । तस्माद्धोमेनैव सोमपानफलं सम्पादनीयम् । न चैतत् प्रयाससाध्यं सोमपानं माभूदेवेति शङ्कनीयम् । सोमपानस्येन्द्रियवृद्धिरूपत्वेनावश्यं प्रापणीयत्वात् । पूर्वं स्वस्मिन् विद्यमानेनेन्द्रियेणैकां जायां भोक्तुं समर्थः । पितृप्रसादलब्धेन त्विन्द्रियेण द्वितीयामपि भोक्तुं समर्थो भवति ॥

एतद्देदनं प्रशंसति । “एतद्वै ब्राह्मणं पुरा वाजश्रवसाविदामकन् । तस्मात्ते द्वे द्वे जाये अभ्याचत । य एवं वेद । अभि द्वितीयां जायामभ्यश्रुते” इति । वाजोऽन्नं तद्दाननिमित्तं श्रवः कीर्त्तिर्यस्य महर्षेरसौ वाजश्रवाः । तस्य पुत्रा वाजश्रवसाः । ते च पुरा सोमाय पितृपीतायेतिमन्त्रस्य व्याख्यानरूपमेतद्ब्राह्मणं विदितवन्तः । तस्माद्देदनात्ते महर्षयः प्रत्येकं

जायाद्वयमभिप्राप्तवन्तः । तस्मादन्योऽपि विदित्वा द्वितीयां जायां प्राप्नोति ॥

अथ द्वितीयहोममन्त्रं विधत्ते । “अग्नये कव्यवाहनाय स्वधा नम इत्याह । य एव पितृणामग्निः । तं प्रीणाति” इति । कथं पित्र्यं हविर्वहतीति कव्यवाहनः । तस्य च पितृसम्बन्धोऽन्यत्रापि आम्नातः, त्रयो वा अग्नयो हव्यवाहनो देवानां कव्यवाहनः पितृणां सहरचा असुराणामिति । तस्मादेतन्मन्त्रहोमेन तं पित्र्यमग्निं परितोषयति ॥

शाखान्तरगतेन यमायाङ्गिरस्वते पितृमते स्वधा नम इति मन्त्रेणैकामाहुतिमभिप्रेत्य त्रित्वं विदधाति । “तिस्र आहुतीर्जुहोति” इति । तथा च सूत्रकारेण स्पष्टमुक्तम्, सोमाय पितृपीताय स्वधा नम इति प्रथमां दक्षिणाग्नौ जुहोति । यमायाङ्गिरस्वते पितृमते स्वधा नम इति द्वितीयाम् । अग्नये कव्यवाहनाय स्वधा नम इति तृतीयामिति । यदुक्तं सूत्रकारेण, सव्यञ्जान्वाच्यावाचीनपाणिः स्रुदाच्छिन्ने वर्हिषि दक्षिणापवर्गान् पिण्डान् ददातीति ॥

तदिदं विधत्ते । “त्रिर्निदधाति” इति ॥

तदेतदाहुतित्रयं पिण्डत्रयञ्च मिलित्वा प्रशंसति । “षट् सम्पद्यन्ते [३] । षड्वा ऋतवः । ऋतूनेव प्रीणाति” इति । यदुक्तं सूत्रकारेण, मेचणमुपस्तीर्य तेनावदायाभिघार्य तस्य मेचणस्याग्नौ प्रहरणं विधत्ते । “तूष्णीं मेचणमादधाति । अस्ति वाहि षष्ठ ऋतुर्नवा” इति । मेचणशब्देन

प्रादेशमात्रा समिदुच्यते । हविरवहामसाधनं मेक्षणं मन्त्रमन्तरेणाग्नौ प्रक्षिपेत् । शास्त्रेषु षष्ठश्चतुरस्तीत्येकः पक्षः । षड्वा ऋतव इति श्रुतेः । नास्तीत्यपरः पक्षः । पञ्चर्त्तवो हेमन्त-
शिशिरयोः समासेनेति श्रुत्यन्तरात् । अतस्तूष्णीं समिदाधाने
पक्षद्वयमप्यनुश्रुतं भवति । तत्र समिधः प्रक्षिप्तत्वादस्तिव-
पक्षोऽङ्गीकृतः । मन्त्रराहित्यादभावपक्षोऽङ्गीकृतः ।

आहुतित्रयं पिण्डत्रयञ्च प्रकारान्तरेण प्रशंसति । “देवान् वै
पितॄन् प्रीतान् । मनुष्याः पितरोऽनुप्रपिपते । तिस्र आहुती-
र्जुहोति । त्रिर्निदधाति । षट् सम्यद्यन्ते । षड्वा ऋतवः [४] ।
ऋतवः खलु वै देवाः पितरः । ऋतून्वै देवान् पितॄन् प्री-
णाति । तान् प्रीतान् । मनुष्याः पितरोऽनुप्रपिपते” इति ।
द्विविधा हि पितरः, देवात्मका मनुष्यात्मकाश्च । पितृलोक-
स्वामिनो देवात्मकाः । मृताः सन्तो भोगान्तस्त्रोकं प्राप्ता म-
नुष्यात्मकाः । तत्र देवात्मकेषु पितृषु प्रीतेषु ताननु मनुष्या-
त्मकाः पितरः प्रपिपते प्रीता भवन्तीति युक्तम् । तदर्थमादौ
तिस्र आहुतयः पश्चात् पिण्डत्रयम् । किञ्च उभयमेलनेन षट्
सम्यक्त्या तत्सङ्ख्याका ऋतवः सम्यद्यन्ते । ऋत्वभिमानिनश्च देवाः
पितरः ततश्च सङ्ख्यामात्रेण देवपितृषु प्रीतेषु पश्चान्मनुष्य-
तितरः प्रीता भवन्ति । सकृदाच्छिन्नं वर्हिर्भवति । सकृदिव
हि पितर इति पिण्डानामधस्ताद्वर्हिरास्तीर्यते । तदेक-
प्रयत्नेनैव क्तेदनीयम् । न तु लवनकाले दात्रस्य पुनः पुन-
र्यापारः । एकेनैव दृढेन व्यापारेण यावदवच्छिन्नं तावदेवाने-

तव्यम् । यस्मात् पितरः सकृन्मरणेनैव पितृत्वं प्राप्नुवन्ति । न तु तस्मात्प्रये पुनः पुनर्भियन्ते ॥

पिण्डदानस्य त्रित्वं प्रशंसति । “त्रिर्निदधाति । तृतीये वा इतो लोके पितरः । तानेव प्रीणाति” इति । इतो भू-लोकादारभ्यान्तरिक्षलोकमतिक्रम्य यस्तृतीयो लोकस्तत्र पितरो वर्तन्ते ॥

अतस्त्रित्वेन तान् परितोषयति विधत्ते । “पराङ्गवर्तते [५] । ह्रीका हि पितरः” इति । दक्षिणाभिमुखः पिण्डं दत्त्वा पिण्डनिरीक्षणं परित्यज्य पराङ्मुखो भवेत् । पितॄणां लज्जाशीलत्वात् ॥

लोकेऽपि हि भुञ्जानाः प्रभवो नान्यैर्वीक्ष्यन्ते विधत्ते । “ऋगणो व्यावृत उपास्ते । ऊग्नभागा हि पितरः” इति । ऋग्नवशात् पिण्डेषु योऽयमूग्नो निर्गच्छति तस्य व्यावृत्तदुपरमः आख्यावृतः तदुपरमपर्यन्तं तथैव स्थित्वा सेवेत् । पितॄणामूग्नभागित्वेन तच्छान्तिपर्यन्तं तद्भोजनकालत्वात् ॥

‘अथ विचारपूर्वकं पिण्डशेषस्य पात्रगतस्याघ्राणं विधत्ते । “ब्रह्मवादिनो वदन्ति । प्राश्नां न प्राश्नामिति । यत्प्राश्रीयात् । जन्यमन्नमद्यात् । प्रमायुकः स्यात् । यन्न प्राश्रीयात् । अहविः स्यात् [६] । पितॄभ्य आवृथ्येत । अवघ्रेयमेव । तन्नेव प्राशितन्नेवाप्राशितम्” इति । विचारार्था स्मृतिः । प्राशनपक्षे वीजभक्षणवददनीयस्याभावात् चुधितो यजमानो सीयेत । अप्राशनपक्षे तु सर्वत्र हविःशेषस्य भक्षणदर्शनात् इदं हवि-

रेव न स्यात् । अतोऽयं पितृभ्यो विच्छिद्येत । अतो दोषद्वय-
परिहाराय पात्रगतमन्नमवजिघेदेव । तदवघ्रातं प्राशितमिव
न भवति । निगरणाभावात् अप्राशितमिव न भवति । तदीय-
गन्धस्थान्तःप्रवेशात् । यदुक्तं सूत्रकारेण, वाससो दशां
ह्रित्वा निदधातीति ॥

तदेतद्विधत्ते । “वीरं वा वै पितरः प्रयन्तो हरन्ति ।
वीरं वा ददति । दशां ह्रिनन्ति । हरणभागा हि पितरः ।
पितृनेव निरवदयते” इति । पिण्डरूपमन्नं भुक्त्वा यदा पि-
तरः स्वस्थाने प्रयान्ति तदानीमस्य वीरं पुत्रं विद्यमानमप-
हरन्ति वा अविद्यमानं ददति वा । पक्षद्वयमपि सम्भाव्यते ।
वैकल्ये पुत्रं मारयन्ति । साकल्ये पुत्रं प्रयच्छन्ति । अत्र वैक-
ल्यस्य दुष्परिहरत्वात् पुत्रप्रत्यास्त्रायत्वेन वस्त्राग्रभीषत् सूत्रं
ह्रित्वा पिण्डेषु निदध्यात् । यस्मादपहरणमेव पितरो भजन्ते
तस्मात्पितृन्निःशेषभागदानेन विसर्जयति ॥

तत्रैव कञ्चिद्विशेषं विधत्ते । “उत्तर आयुषि लोमं हि-
न्दीत । पितृणां ह्येतर्हि नेदीयः” [७] इति । पञ्चाशत् संव-
त्सरपरिमितं पूर्वमायुः, अवशिष्टं तूत्तरम् । तस्मिन् वयसि
वस्त्रदशा न केतव्या किन्तु स्वकीयं लोमं ह्रित्वा तत्र निदध्यात् ॥

यस्मादयमासन्नमरणत्वात् पितृणामपि समीपवर्त्ती ।
तस्मात् तस्मिन्वयस्येतदुचितं विधत्ते । “नमस्करोति । नम-
स्कारो हि पितृणाम्” इति । अत्यन्तं प्रिय इति शेषः ॥

तत्र मन्त्रं विनियुङ्क्ते । “नमो वः पितरो रसाय । नमो वः

पितरः शुभाय । नमो वः पितरो जीवाय । नमो वः पितरः
 स्वधायैः । नमो वः पितरो मन्यवे । नमो वः पितरो घोराय ।
 पितरो नमो वः । य एतस्मिँल्लोके स्थ [८] । युष्मास्तेन ।
 येऽस्मिँल्लोके । मान्तेन । य एतस्मिँल्लोके स्थ । यूयं तेषां वसिष्ठा
 भूयास्त । येऽस्मिँल्लोके । अहं तेषां वसिष्ठो भूयासमित्याह ।
 वसिष्ठः समानानां भवति । य एवं विद्वान् पितृभ्यः करो-
 ति” इति । हे पितरो वो युष्माकं यो रमो युष्माभिर्भुज्यमा-
 नः क्षीरादिः तस्मै नमोऽस्तु । एवं सर्व्वत्र योज्यम् । शुभा-
 शब्दे बलवाची । जीवो देहाध्यक्षः । स्वधा तदीया स्त्री । पितरो
 हि स्वधायां प्रीतिं कुर्व्वन्ति । मन्युः कोपः । घोरो मारणा-
 दिव्यापारः । हे पितरो यूयं एतस्मिन् लोके स्थिताः । तेभ्यो
 युष्मभ्यं नमः । ये तु युष्मत्तोऽन्ये परकीयपितरोऽस्मिन् लोके
 वर्त्तन्ते । ते सर्व्वे युष्माननुवर्त्तन्ताम् । ये तु मनुष्या अस्मिन्
 लोके वर्त्तन्ते । ते सर्व्वे मामनुवर्त्तन्ताम् । ये यूयं परकीयैः
 पितृभिः सह अस्मिन् लोके स्थिताः । ते यूयं तेषां परकीय-
 पितृणां वसिष्ठा अतिशयेन निवासहेतवो भूयास्त । ये तु
 मनुष्या अस्मिन् लोके वर्त्तन्ते । तेषां सर्व्वेषामहं युष्मत्प्रसा-
 दादतिशयेन निवासहेतुर्भूयासम् । इत्येतं मन्त्रं नमस्कृर्व्वन्
 पठेत् । यः पुमानेवं नमस्कारमन्त्रं विद्वान् पित्र्यं पिण्डदानं
 करोति । स एष समानां मनुष्याणामतिशयेन निवासहेतु-
 र्भवति ॥

पिण्डपितृयज्ञं प्रशंसति । “एष वै मनुष्याणां यज्ञः [९] ।

देवानां वा इतरे यज्ञाः । तेन वा एतत् पितृलोके चरति” इति । द्विविधानां पितृणां मध्ये ये मनुष्याः पितरः तेषामेव पिण्डपितृयज्ञः । ये तु देवास्तेषां दर्शपूर्णमासादिका इतरे यज्ञाः । तस्मादेतेन पिण्डपितृयज्ञेनैष पुरुषः पितृलोके चरति ॥

अथ प्रजापते न त्वदेतानीतिमन्त्रेण गार्हपत्यदेशं प्रत्यागमनं विधत्ते । “यः पितृभ्यः करोति । स ईश्वरः प्रमेतोः । प्राजापत्ययर्चा पुनरैति । यज्ञो वै प्रजापतिः । यज्ञेनैव सह पुनरैति । न प्रमायुको भवति” इति । यः पुमान् पित्रर्थमुक्तं कर्म करोति । स पितृप्रियत्वात् सहसागन्तुं सुसमर्थो भवति । तत्परिहाराय प्राजापत्यमन्त्रेण गार्हपत्यदेशं पुनरागच्छेत् । प्रजापतेर्यज्ञस्रष्टृत्वेन यज्ञरूपत्वात् यज्ञेनैव सह पुनरागतो भवति । अतो न सिध्यते ॥

एतदेव समन्तकं पुनरागमनं प्रशंसति । “पितृलोके वा एतद्यजमानश्चरति । यत्पितृभ्यः करोति । स ईश्वर आर्त्तिमार्त्ताः । प्रजापतिस्त्वावैनं तत उन्नेतुमर्हतीत्याहुः । यत्प्राजापत्ययर्चा पुनरैति । प्रजापतिरेवैनन्त उन्नयति । नार्त्तिमार्च्छति यजमानः” [१०] इति । पितृभ्यः करोति इति यदस्ति एतेन यजमानः पितृलोक एव सञ्चरति । अतः स यजमानो मनुष्यलोके निस्पृहत्वादत्र पीडां प्राप्तुं प्रभवति । तमेनं प्रजापतिरेव तत आर्त्तैरुद्धर्त्तुं अर्हतीत्येवमभिज्ञा आहुः । अतः प्राजापत्यमन्त्रेणागच्छन्तं प्रजापतिरुद्धरति । सोऽप्यार्त्तिं न

प्राप्नोति ॥ अत्र भीर्मांसाचतुर्थ्याध्यायस्य चतुर्थपादे चि-
न्तितम् ,

ऋत्वङ्गः स्यात् न वा पिण्डपितृयज्ञः क्रतौ हि सः ।

अमावास्यास्तितो मैवं तत्कालोक्तेः पुमर्थता ॥

इदमाम्नायते, अमावास्यायामपराह्णे पितृयज्ञेन चरन्तीति
तत्रामावास्याशब्दवाच्ये कर्मणि विधीयमानत्वादयं पिण्ड-
पितृयज्ञः ऋत्वङ्गमिति चेन्नैवम् । अमावास्याशब्दस्य कालवाचि-
त्वान् कर्मणि त्वयं शब्दो लाक्षणिकः । न च वाक्येन ऋत्वङ्ग-
त्वाभावेऽपि प्रकरणेन तद्भवेदिति वाच्यम् । तस्यानारम्भाधी-
तत्वात् तस्मादयं पुरुषार्थः ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् ।

पुमर्थाश्चतुरो देषाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीषायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
कृष्णयजुर्ब्राह्मणे प्रथमकाण्डे तृतीयप्रपाठके दशमोऽनुवाकः ॥
॥ १० ॥

समाप्तश्च तृतीयप्रपाठकः ।

तैत्तिरीय-ब्राह्मणभाष्ये

आद्यकाण्डे चतुर्थप्रपाठके

प्रथमोऽनुवाकः ।

हरिः ॐ ।

यस्य निश्चसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥

तृतीये वाजपेयो यः स प्राधान्येन वर्णितः ।

पुनराधेयकं पिण्डपितृयज्ञश्च वर्णितः ॥

सोमादिब्राह्मणे पूर्वं यन्नाक्तं तच्चतुर्थके ।

प्रवक्ष्यते गृह्यस्तस्मिन्ननुवाके समीरिताः ॥

तत्रादौ गृहाणां गृहणं विधत्ते । “उभये वा एते प्रजा-
पतेरध्यसृज्यन्त । देवाश्चासुराश्च । तान्न व्यजानात् । इमेन्य
इमेन्य इति । स देवान्ऽऽशून्करोत् । तानभ्यषुणोत् । तान्
पवित्रेणापुनात् । तान् परस्तात् पवित्रस्य व्यगृह्णात् । ते गृहा
अभवन् । एतद्गृहाणां गृहत्वम् [१] । देवता वा एता यजमानस्य
गृहे गृह्यन्ते । यद्गृहाः । विदुरेनं देवाः । यस्यैवंविदुष एते
गृहा गृह्यन्ते” इति । देवा असुराश्चेत्येते द्विविधा अपत्य-
विशेषाः प्रजापतेः सकाशादधिकत्वेन सृज्यन्ते । सृष्टानाञ्च
तेषामतिबहुलत्वेन सङ्कीर्णत्वादिमेऽन्ये पृथग्भूता देवा इमे
चान्ये पृथग्भूता असुरा इति प्रजापतिस्तद्विभागं न ज्ञात-
वान् । अतो विभागज्ञानाय देवान् सर्वान्ऽऽशून्करोत् ।

सोमलतावयवरूपाणि शरीराणि देवानां कृतवान् । तानि लताशरीराणि स्वच्छिन्नत्वेन धृत्वा देवा व्यावृत्तत्वेन प्रजापतिना विज्ञाताः । तांश्च लतादेहानभिषुत्य दशापवित्राख्येन वस्त्र-
खण्डेन ऋजीषं यथा न सङ्कीर्यते तथा रसं सोधयित्वा पवि-
त्रस्य परस्तादूर्द्ध्वं अवस्थितस्याधोभागे विविधमिन्द्रवाय्वादि-
देवार्थं गृहीतवान् । ते चरसाग्रहा अभवन् । तस्माद्गृह्यन्त इति व्युत्पत्त्या रसानां ग्रहत्वं सम्पन्नम् । य एते ग्रहास्ता एता देवता भूत्वा ता एव यजमानस्य गृहे हविर्धाने गृह्यन्ते । अत एते ग्रहीतव्या इत्यर्थः । एवं महिमानं जानतो यस्य यजमानस्य ग्रहा एते गृह्यन्ते । तमेनं यजमानं देवाः विदुः सम्यगनुष्ठि-
तवानित्येवं देवलोके प्रसिद्धिं गच्छतीत्यर्थः ॥

सौमिकमन्त्रव्याख्यानरूपे षष्ठकाण्डे ऐन्द्रवाय्वादियहविशेषा एव विहिताः न तु ग्रहसामान्यम् । इह तु तद्विधीयत इत्ययमनुवाकस्तत्काण्डशेषः । ग्रहग्रहणं विधायोपांशुग्रहस्य होमं विधत्ते । “एषा वै सोमस्याजतिः । यदुपांशुः । सोमेन देवाः स्तुर्पयामीति खलु वै सोमेन यजते । यदुपांशु जुहोति । सोमेनैव तद्देवाः स्तुर्पयति” इति । वाचस्पतये पवस्व वाजिन्नित्यनुवाकेन सिद्धो योऽयमुपांशुग्रहः, एषैव सोमस्य समन्ताद्भुतिः । अत्र हि पाचस्थः सर्वोऽपि सोमो ह्रयते । नतु ग्रहान्तरवत् कियानप्यवशिष्यते । यजमानोऽपि सोमेन देवांस्तृप्तान् करोमीति अभिप्रेत्य सोमयागे प्रवृत्तः । तस्मादुपांशु जुहुयात् । तेन सम्पूर्णसोमेनैव देवांस्तुर्पयति ॥

अथेतरग्रहहोमं विधत्ते । “यद्गृहाञ्जुहोति [९] । देवा एव तद्देवान् गच्छन्ति” इति । तेन ग्रहहोमेन स्रुताशरीरधारिणो देवा एव दिव्यविग्रहधारिण इन्द्रवाय्वादिदेवान् गच्छन्ति ॥

ऊर्द्धपात्रस्थाः सोमरसा ये यद्वास्तेषां होमं विधायानूर्द्धं चतुरस्रपात्रस्थिताः सोमरसात्मका ये चमसास्तेषां होमं विधत्ते । “यच्चमसञ्जुहोति । तेनैवानुरूपेण यजमानः सुवर्गं लोकमेति” इति । ग्रहैरेव देवानां तुष्टत्वात् यजमानस्य स्वर्गार्थत्वेनानुरूपस्यमसहोमः । अतस्तेनैवानुरूपेण यजमानः स्वर्गं लोकं प्राप्नोतीति ॥

अथ प्रश्नोत्तराभ्यां रसग्रहणाधाररूपाणि पात्राणि विधत्ते । “किन्त्वेतदय आसीदित्याहुः । यत्पात्राणीति । इयं वा एतदय आसीत् । मृण्मयानि वा एतान्यासन् । तैर्देवा न व्यावृतमगच्छन् । त एतानि दारुमयाणि पात्राण्यपश्यन् । तान्यकुर्वन्त [१] । तैर्वै ते व्यावृतमगच्छन् । यद्दारुमयाणि पात्राणि भवन्ति । व्यावृतमेव तैर्यजमानो गच्छति” इति । यज्ञशालायां दृश्यमानानि पात्राणीति यत्तदेतत् पात्रनिष्पत्तेः पुरा किन्तु नाम वस्त्रासीदिति । एवं पात्रोपादानभूतवस्तुप्रश्नः । एतानि पात्राणि मृण्मयान्येव दृष्टानि तस्मात् पात्रोत्पत्तेः पूर्वं तदुपादानं भूमिरासीदित्युत्तरम् । मनुष्यार्थपाकशालायामपि मृण्मयपात्राणां विद्यमानत्वात् तैः पात्रैर्देवा मनुष्येभ्यो व्यावृत्तिं न प्राप्ता इति पुनः प्रश्नवादिनां वचनम् । ते देवा कचिदवस्थितान्येव दारुमयाणि पात्राणि

दृष्ट्वा तानि स्वार्थं स्वीकृत्य तैर्दारुमयेर्मनुष्येभ्यो व्यावृत्तिं प्राप्ता इत्युत्तरवादिनां वचनम् । तस्माद्दारुमयाणि पात्राणि कर्त्तव्यानि । तैर्यजमान इतरेभ्यो व्यावृत्तिं प्राप्नोति ॥

तत्र देवार्थानि दारुमयाणि पात्राणि यानि सन्ति यानि चान्यद्रव्यसङ्गृह्यार्थानि मृण्मयानि तदुभयं प्रशंसति । “यानि दारुमयाणि पात्राणि भवन्ति । अमुमेव तैर्लोकमभियजति । यानि मृण्मयानि । इममेव तैर्लोकमभियजति” इति ॥

अथ प्रश्नोत्तराभ्यां स्थालीं निरूप्य मृण्मयानां दारुमयाणां यद्वह्महोमयोर्व्यवस्थां विधत्ते । “ब्रह्मवादिनो वदन्ति । काश्वतस्त्रस्थालीर्वायव्याः सोमयद्वह्णीरिति । देवा वै पृश्निमदुहन् [४] । तस्या एते स्तना आसन् । इयं वै पृश्निः । तामादित्या आदित्यस्थाल्या चतुष्पदः पशूनदुहन् । यदादित्यस्थाली भवति । चतुष्पद एव तथा पशून्यजमान इमां दुहे । तामिन्द्र उक्थ्यस्थाल्येन्द्रियमदुहत् । यदुक्थ्यस्थाली भवति । इन्द्रियमेव तथा यजमान इमां दुहे । तां विश्वे देवा आययणस्थाल्योर्जमदुहन् । यदाययणस्थाली भवति । ऊर्जमेव तथा यजमान इमां दुहे । तां मनुष्या भ्रुवस्थाल्यायुरदुहन् । यद्भ्रुवस्थाली भवति । आयुरेव तथा यजमान इमां दुहे । स्थाल्या गृह्णाति । वायव्येन जुहोति । तस्मादन्येन पात्रेण पशून् दुहन्ति । अन्येन प्रतिगृह्णन्ति । अथो व्यावृत्तमेव तद्यजमानो गच्छति” [५] इति । वायुः स्वामिर्व्येषां दारुमयाणां पात्रविशेषाणां ते वायव्याः । यद्यप्येकैकस्य पात्रस्यैकैको देवस्त-

थापि वायुना वरस्य वृत्तत्वात् वायव्यसब्देनैव तेषां व्यवहारः ।
तथा चैन्द्रवायवग्रह-ब्राह्मणे समाम्नायते, ते वायुमब्रुवन् । इमं
नः खदयेति । सोऽब्रवीद्वरं वृणैम । दैवत्यान्येव वः पात्रा-
ण्युच्यन्त इति । तस्मान्नानादेवत्यानि सन्ति वायव्यानुच्यन्त
इति । ते च वायव्याः पात्रविशेषाः सोमग्रहणार्था ऐन्द्रवायवं
गृह्णाति मैत्रावरुणं गृह्णातीत्यादिश्रवणात् । तदन्मृण्मयस्था-
ल्यापि चतस्रः सोमग्रहण्यः इत्येवमत्र प्रसिद्धिः । ताश्च स्थाल्यः
किंविधा इति प्रश्नः । तस्योत्तरमुच्यते । पुरा कदाचिद्भूमिः
पृथ्विः श्वेतगोरूपाभूत् । भूविकारभूतादित्यस्थाल्युक्थ्यस्था-
ल्याग्रयणस्थाली ध्रुवस्थालीत्येते चत्वारः स्थालीविशेषास्तस्या
गोः स्तना आसन् । तांश्च स्तनानादित्यादयो दुग्धा पश्चा-
दिफलानि प्राप्तवन्तः । एवं यजमानोऽपि तानि प्राप्तुं स्थाली-
चतुष्टयं कुर्यात् । कृत्वा च मृण्मयस्थाल्या तत्तद्देवतासम्ब-
न्धिन्या तत्तद्देवार्थं सोमरसं गृह्णीयात् । तच्च सोमरसं होम-
काले दारुमये वायव्यपात्रेऽवनीय तेन पात्रेण जुहुयात् ।
यस्मादेवं तस्माल्लोकेऽपि दोहपात्रमन्यत् क्षीरग्रहणपात्रञ्चा-
न्यत् । अपि चैवं कुर्वाणो यजमान इतरेभ्यो व्यावृत्तिं प्रा-
प्नोति ॥

इति श्रीसायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
बृहण्यजुर्ब्राह्मणे प्रथमकाण्डे चतुर्थप्रपाठके प्रथमोऽनुवाकः ॥
॥ १ ॥

अथ द्वितीयोऽनुवाकः ।

प्रथमेऽनुवाके सोमविशेषो ग्रहविधिरुक्तः । द्वितीयानुवाके सौत्रामणीशेषा मन्त्रा उच्यन्ते । तत्राश्विनसारस्वतैन्द्रग्रहेषु त्रिष्वपि साधारणं याज्यानुवाक्यायुगलम् । तथा च सौत्रामणि ब्राह्मणमेवमाह्नातम्, युवः सुराममश्विनेति सर्व्वदेवत्ये याज्यानुवाक्ये भवतः इति । तत्र पुरोऽनुवाक्यामाह, “युवः सुराममश्विना । नमुचा वासुरे सचा । विपिपाना शुभस्यती । इन्द्रं कर्मस्वावतम्” इति । हे अश्विनौ नमुचावासुरे नमुचिनामके कस्मिंश्चिदसुरे सचासम्बन्धं सुरया सम्पादितमिमं पात्रस्थं द्रव्यशेषं विपिपाना विशेषेण पिवन्तौ शुभस्यती शोमनस्य कर्मणः पालकौ युवां कर्मस्वेतेषु इन्द्रमावतं सहपानेन पालयतम् ॥

याज्यामाह । “पुत्रमिव पितरावश्विनोभा । इन्द्रावतं कर्मणा दंसनाभिः । यत्सुरामं व्यपिबः शचीभिः । सरस्वती त्वा मघवन्नभीष्णात्” इति । हे अश्विनौ युवामुभौ यथा लोके पितरौ पुत्रं पालयतः । तद्वद्यजमानमनेन कर्मणा रक्षतम् । दंसनाशब्दः कर्मवाची । शचीशब्दः शक्तिवाची । हे इन्द्र यद्यस्मात् कारणात् कर्मविशेषेण याभिः शक्तिभिः सह त्वं सुरया सम्पादितमिमं रसविशेषं विशेषेण पीतवान् । तस्माद्यजमानं रक्षेति शेषः । हे मघवन् इयं सरस्वती त्वामभीष्णात् भिषज्यतु पानेन परितोषयत्वित्यर्थः । अथ मन्त्रद्वयेन

सुरायाऽनुमन्त्रणम् । तथा च सूत्रकारः, ऊतां ह्यमानां
वा यजमानोऽनुमन्त्रयत इति ॥

तत्र प्रथमं मन्त्रमाह । “अहाव्यग्ने हविरास्ये ते । सुचीव
घृतञ्चमू इव सोमः [१] । वाजसनिः रथिमस्ये सुवीरम् । प्र-
शस्तं धेहि यशसं वृद्धन्तम्” इति । हे अग्ने ते तव आस्ये मुखे
अहावि इदं द्रव्यं ऊतम् । यथा सुचि जुह्वादौ घृतं निहितम् ।
यथा वा चमू चमसेषु सोमो निहितः । तद्वत्तस्मादस्ये अस्मासु
सुवीरं शोभनकर्म स्वरं पुत्रं धेहि सम्पादय । कीदृशं, वाजनिं
अन्नदातारम् । रथिं धनवन्तम् । प्रशस्तं विद्यादिगुणयुक्तम् ।
यशसं यशस्विनम् । वृद्धन्तं महान्तं सर्वकार्यसमर्थम् ॥

अथ द्वितीयमन्त्रमाह । “यस्मिन्नश्वा स ऋषभा स उक्षणः ।
वशामेषा अवस्पृष्टास आऊताः । कीलालपे सोमपृष्ठाय वे-
धसे । हृदा मतिं जनय चारुमग्नये” इति । यस्मिन्नश्ववशा-
दय आऊताः अश्वासः । अश्वमेधयागे अश्वा ऊताः । ऐन्द्रमृषभ-
मित्यादिषु विहितेषु कर्मसु ऋषभा ऊताः । ऐन्द्रमुक्षाणमित्या-
दिषूक्षाणो ऊताः । सेचनसमर्था उक्षाणः । पुङ्गवगात्रा ऋषभाः ।
मैत्रावरुणीं वशामालभेतेत्यादिषु विहितेषु वशा ऊताः ।
सारस्वतं मेषमित्यादिषु मेषा ऊताः । ते च सर्वे अवस्पृष्टासः
यजमानेन समर्पिताः । तादृशायाग्नये हृदा अन्तःकरणेन चारुं
मतिं कर्मानुष्ठानविषयत्वेन समीचीनां बुद्धिं जनय । अहं सम्पा-
दयामि । कीदृशायाग्नये, कीलालपे, अन्नरसपायिने । सोम-
यागस्थितानि पृष्ठानि यस्यासौ सोमपृष्ठः तस्मै वेधसे विधात्रे ॥

कल्पः । “ब्राह्मणं परिक्रीणीयादुच्छेषणस्य पातारम् । नाना हि वां देवहितं सदा मितम् । मा संसृचाथां परमेवोमन् । सुरा त्वमसि शुश्रिणी सोम एषः । मा माहिंसीः स्वां योनिमाविशन् [२] । यदत्र शिष्टं रमिनः सुतस्य । यदिन्द्रो अपिवच्छचीभिः । अहं तदस्य मनसा शिवेन । सोमं राजानमिह भक्षयामि” इति । वा स्वयं पिबेदिति । अत्र सुरोच्छेषस्य ब्राह्मणपातारं किञ्चिन्मूल्यदानेन परिक्रीणीयात् । नाना हि वामितिमन्त्वेण यदत्रेतिमन्त्वेण वा स्वयं पिबेत् इत्यर्थः । हे सोमग्रहसुराग्रहौ वां युवयोः सदा निवासस्थानं नानामितं पृथगेव सम्पादितम् । अतः परमे वोमन् प्रकृष्ट आकाशे भक्षणस्थाने मा संसृचाथां परस्परसंमृष्टौ माभूताम् । हे पात्रस्यद्रव्यत्वं शुश्रिणी बलतो सुरासि । एष खलु सोमः सुप्रसिद्धविभवः त्वं स्वां योनिं स्वकीयस्थानमुदररूपं आविशन् मामिह माहिंसीः । अत्र पात्रे रमिनो रसवतः सुतस्याभिषुतस्य यच्छिष्टमस्ति, यच्चेन्द्रः शचीभिः स्वशक्तिभिः सहापिबत् । तत्रास्य पात्रस्यद्रव्यसौकदेशं सोमं राजानमहं शिवेन भक्तियुक्तेन मनसा इह कर्माणि भक्षयामि ॥

कल्पः । “द्वे सुतो अष्टणवं पितृणाम् । अहं देवानामुत्कर्त्तानाम् । ताभ्यामिदं विश्वं भुवनं समेति । अन्तरा पूर्वमपरञ्च केतुम्” इति । वा वल्लीकवपायामवनयेदिति । पितृणामस्मत्पूर्वपुरुषाणां द्वे सुतो अष्टणवं द्वौ मार्गाविति शास्त्रमुखेनाहं श्रुतवानस्मि । तयोर्मध्ये देवानामेको मार्गः ।

येन गत्वा ब्रह्मलोके देवा भूत्वा न पुनरावर्त्तन्ते । उत अपि च मर्त्या येन गत्वा स्वर्गमनुभूय पुनरावर्त्तन्ते । ताभ्यामु-
भाभ्यां मार्गाभ्यां इदं विश्वं भुवनं शास्त्रार्थानुष्ठानपरं सर्वप्रा-
णिजातं समेति सम्यगच्छति । पूर्वं केतुं चिह्नं पृथिवीमपरं
केतुं दिवं चान्तरा द्यावापृथिव्योर्मध्ये द्वे सुती वर्त्तन्ते इत्यर्थः ॥

कल्पः । “यस्ते देव वरुण गायत्रच्छन्दाः पाशः । तन्त
एतेनावयजे [३] । स्वाहेत्याश्विनपात्रमवमृष्टे प्रविध्यन्ति” इति ।
हे वरुणदेवते त्वदीयः पाशो गायत्र्या गायत्र्याख्येन छन्दसा
युक्तो यो विद्यते तं पाशमेतेन पात्रेण विनाशयामि ॥

कल्पः । “एतेनैव त्रिष्टुप् छन्दा इति सारस्वतस्य जगती-
च्छन्दा इत्यैन्द्रस्य” इति । एतेन यस्तेदेवेति मन्त्रेण त्रिष्टुप्छन्दा-
इतिविशेषयुक्तेन सारस्वतस्य पात्रं प्रविध्यन्ति । एवमुत्तर-
त्रापि । पाठस्तु । यस्ते देव वरुण त्रिष्टुप्छन्दाः पाशः । तन्त
एतेनावयजे । यस्ते देव वरुण जगतीच्छन्दाः पाशः । तन्त
एतेनावयजे इति । समाप्ताः सौत्रामणिशेषा मन्त्राः ॥

अथ सोमविशेषः कश्चिद्विधिः । यदुक्तं सूत्रकारेण, राज्ञो
राजन्यस्थानूबन्ध्यायाः पशुपुरोडाशमष्टौ देवसुवां हविष्य-
नुनिर्व्वपतीति । तदिदं विधत्ते । “सोमो वा एतस्य राज्यमा-
दत्ते । यो राजा सन् राज्यो वा सोमेन यजते । देवसुवामे-
तानि हवींषि भवन्ति । एतावन्तो वै देवानां सवाः । त
एवासौ सवान् प्रयच्छन्ति । त एनं पुनः सुवन्ते राज्याय ।
देवस्य राजा भवति” इति । यः पूर्वं राजा राजत्वयोग्यो वा

भूत्वा सोमेन यजते एतस्य राज्यं सोमदेव एव गृह्णाति ।
 अतस्तन्निवारणाय हविर्निर्वापः । सुवन्ते प्रेरयन्ति राज्या-
 र्थमिति सुवः देवाश्च ते सुवश्च देवसुवोऽग्न्यादयः, तत्सम्बन्धीनि
 हवींषि अग्नये गृहपतये पुरोडाशमष्टाकपालमित्यनुवाको-
 क्तानि यावन्त ऐश्वर्यविशेषाः तस्मिन्ननुवाके श्रूयन्ते, अग्निरे-
 वैनं गृहपतीनां सुवते सोमो वनस्पतीनामित्यादिना एता-
 वन्त एव गृहपतित्वादयोपेक्षिता देवानां सम्बन्धिनः ऐश्वर्य-
 विशेषाः । ततस्त्रैर्विभिस्तुष्टास्त एवाग्न्यादयो देवा अस्मै यजमा-
 नाय तान् गृहपतित्वाद्यैश्वर्यविशेषान् प्रयच्छन्तीति देवा एनं
 यजमानं पुनरपि राज्याय प्रेरयन्ति । असावपि देवैः प्रेरितो
 राजा भवति । अत्र विनियोगसङ्ग्रहः ।

युवंसुरामंयाज्यानुवाक्ये सौत्रामणौ गते ।

अहा यस्मिन्निनि द्वाभ्यां तत्र होमानुमन्त्रणम् ॥

नानेति वा यदत्रेति वा मन्त्राङ्गचयेद्धविः ।

दे सुतीति च वल्मीकवपाचां वाचिपेद्धि तत् ॥

यस्ते देवाश्चिनादीनि बिध्यन्त्यवष्टते त्रिभिः ।

अनुवाके द्वितीयेऽस्मिन् दशमन्त्रा उदाहृताः ॥

इति श्रीसायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
 कृष्णयजुर्ब्राह्मणे प्रथमकाण्डे चतुर्थप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः

अथ तृतीयोऽनुवाकः ।

द्वितीये सौत्रामणिमन्त्रा उक्ताः । तृतीयचतुर्थयोरग्नि-
होत्रविषयं प्रायश्चित्तमुच्यते । तत्राप्यस्मिन्ननुवाके दोहविषयं
प्रायश्चित्तम् । तत्र कञ्चिन्नन्तं पठति । “उदस्याद्देव्यदितिर्वि-
श्वरूपी । आयुर्यज्ञपतावधात् । इन्द्राय कृण्वती भागम् । मि-
त्राय वरुणाय च” इति । येयमग्निहोत्रहविर्दोहनार्था धेनुः
मेयं देवी देवतारूपा उदस्यादुत्तिष्ठतु । कीदृशी देवी अदि-
तिर्भूमिरूपा विश्वरूपी कृष्णशुक्लादिनानारूपयुक्ता मेयं यज्ञ-
पतावायुः सम्पादयतु । किं कुर्वन्ती इन्द्रमित्रावरुणेभ्यो हवि-
र्भागं सम्पादयन्ती ॥

तमेतं मन्त्रं विनियुक्ते । “इयं वा अग्निहोत्री । इयं वा
एतस्य निषीदति । यस्याग्निहोत्री निषीदति । तामुत्थापयेत् ।
उदस्याद्देव्यदितिरिति । इयं वै देव्यदितिः [१] । इमामेवा-
स्मा उत्थापयति” इति । यस्याग्निहोत्रहविर्दोहनार्था प्रवृत्त-
स्याग्निहोत्री धेनुरूपविशति । एतस्य पुरुषस्याग्निहोत्री भूमि-
रूपेति कृत्वा भूमिदेवतैव दोहं प्रतिबध्नन्ती निषीदति । त-
स्मादुदस्यादितिमन्त्रेण तामुत्थापयेत् । मन्त्रगतस्यादितिश-
ब्दस्य भूमिवाचित्वात् भूमिमेवोत्थापयति ॥

मन्त्रस्य द्वितीयपादतात्पर्यं दर्शयति । “आयुर्यज्ञपतावधा-
दित्याह । आयुरेवास्मिन्दधाति” इति ॥

उत्तरार्द्धस्य यथार्थतां दर्शयति । “इन्द्राय कृण्वन्ती भाग
मित्राय वरुणाय चेत्याह । यथा यजुरेवैतन्” इति ॥

प्रायश्चित्तान्तरं विधत्ते । “अवर्त्तिं वा एवैतस्य पाप्मानं प्रतिख्याय निषीदति । यस्याग्निहोत्र्युपमृष्टा निषीदति । तां दुग्ध्वा ब्राह्मणाय दद्यात् । यस्यान्नं नाद्यात् । अवर्त्तिमेवास्मिन् पाप्मानं प्रमुञ्चति” [२] इति । वर्त्तिर्वर्त्तमानं जीवनोपायः । अवर्त्तिर्दारिद्र्यम् । यस्यानुष्ठातुर्दोहनार्थं वत्सेन संमृष्टा धेनुरुपविशति । एतस्यावर्त्तिं दारिद्र्यहेतुं पाप्मानमेषा धेनुः प्रतिख्याय सर्वत्र प्रख्याप्योपविशति । अतस्तां धेनुं दुग्ध्वा पञ्चाद्ब्राह्मणाय दद्यात् । कीदृशाय, यस्य ब्राह्मणस्यान्नमित ऊर्द्धं यजमानो नाद्यात् तादृशाय । तेन दानेन स्वकीयं दारिद्र्यहेतुं पाप्मानं अस्मिन् ब्राह्मणे कवचादिवत् प्रतिमुञ्चति ॥

दोहनपूर्वकं दानं प्रशंसति । “दुग्ध्वा ददाति । न ह्यदृष्टा दक्षिणा दीयते” इति । यस्मात् प्रतियहीत्रा पुरुषेणादृष्टा दक्षिणा दानयोग्या न भवति । तस्माद्दुग्ध्वा क्षीरं तस्मै प्रदर्श्य तमेवं दुग्ध्वा भुङ्क्षेति एवं दद्यात् ॥

अथ प्रायश्चित्तान्तरं विधातुं स्तौति । “पृथिवीं वा एतस्य पयः प्रविशति । यस्याग्निहोत्रं दुह्यमानं स्कन्दति” इति । यस्य यजमानस्याग्निहोत्रार्थं हविर्दोहनकाले स्वल्पमपि पतति । एतस्य कृत्स्नमपि पृथ्वीमेव प्रविशति ॥

तत्प्रायश्चित्तरूपं मन्त्रपाठं विधत्ते । “यदद्य दुग्धं पृथिवीमसक्तं । यदोषधीरप्यसरद्यदापः । पयो गृहेषु पयो अग्निधासु । पयो वत्सेषु पयो अस्तु तन्मयीत्याह । पय एवात्मन् गृहेषु पशुषु धत्ते” इति । अद्यास्मिन् दिने यत् दुग्धं पृथि-

वीमसक्त पृथिव्यां पतितं यच्च विन्दुरूपेणौषधीरपो वा प्रावि-
शत् । तत्पयो मदीयेषु गृहेष्ववस्थितमस्तु । तथा तत्पयो म-
दीयासु गोषु स्थितमस्तु । तथा तत्पयो मदीयवत्सेषु स्थित-
मस्तु । तथा तत्पयो मयि स्थितमस्तु । तमेतं मन्त्रं पठेत् ।
तेन स्कन्नं पयः अस्मिन् गृहेषु पशुषु च स्थापितं भवति ॥

एतदभिमन्त्रणानन्तरमुदकस्यर्घ्यं विधत्ते । “अप उपसृ-
जति [१] । अङ्गिरेवैनदाप्नोति” इति । स्नेनापसृष्टाभिरङ्गि-
रेव स्कनमेतत् पयः पुनः प्राप्नोति ॥

प्रायश्चित्तान्तरं विधत्ते । “यो वै यज्ञस्यार्त्तेनानार्त्तं स-
सृजति । उभे वै ते तर्ह्यार्च्छतः । आर्च्छति खलु वा एतद-
ग्निहोत्रम् । यदुह्यमानं स्कन्दति । यदभिदुह्यात् । आर्त्तेनानार्त्तं
यज्ञस्य ससृजेत् । तदेव यादृक्कीदृक् च होतव्यम् । अयान्यां
दुग्ध्वा पुनर्होतव्यम् । अनार्त्तेनैवार्त्तं यज्ञस्य निष्करोति” [४]
इति । यज्ञस्य सम्बन्धि हविर्द्विविधम्, आर्त्तमनार्त्तञ्चेति, दु-
ह्यमानस्य स्कन्दने सति तदार्त्तं भवति । इतः परं धोचमाण-
मनार्त्तं भवति । तथा सति स्कन्दनादूर्द्ध्वं तदेव पात्रस्थमभि-
लक्ष्य यदि पुनर्दुह्यात् तदानीमार्त्तस्योपर्यनार्त्तस्य स्थापनात्
उभयमपि पयः संसृजेत् । तत् संसर्गे च द्वितीयमप्यार्त्तमेव
भवेत् । तस्मादार्त्तस्योपरिदोहनं न कुर्यात् । किन्तु तदेवार्त्तं
यादृशं तादृशं पर्याप्तमपर्याप्तं वा होतव्यम् । तावता नित्या-
नुष्ठानसिद्धिः ॥

अथार्त्तपरिहारार्थमन्यां दुग्ध्वा पुनर्होतव्यं तेन पुन-

होमेनैव यज्ञस्य यत् पूर्वमात्तं तत् समादधाति, प्रायश्चित्तान्तरं विधत्ते । “यद्युद्रुतस्य स्कन्देत् । यत्ततो जुत्वा पुनरेयात् । यज्ञं विच्छिन्द्यात् । यत्र स्कन्देत् । तन्निषद्य पुनर्गृहीयात् । यत्रैव स्कन्दति । तत एवैनत् पुनर्गृह्णाति । तदेव यादृक्कीदृक् च होतव्यम् । अयान्यां दुग्ध्वा पुनर्होतव्यम् । अनात्तंनैवात्तं यज्ञस्य निष्करोति [५] इति । दोहनादूर्ध्वमुद्रुत्तस्य आहवनीयं प्रत्युन्नीतस्य लेशो यदि भूमौ पतेत् । तदानीमज्जत्वा यदि ततो देशात् पुनरागच्छेत् । तदानीं यज्ञो विच्छिद्येत । अतस्तत्परिहाराय यस्मिन् देशे स्कन्नं तस्मिन्नेव देशे स्वयमुपविश्य तत्पतितं पुनः पात्रे गृह्णीयात् । तथा सति यस्मिन्नेव देशे स्कन्नं तस्मिन् देशे पुनर्गृहीतत्वात् तेन दुग्धान्तरं न भवेत् । तदेव पुनर्गृहीतेन सहितं पात्रस्थं नित्यार्थं जुत्वा प्रायश्चित्तार्थमन्यां दुग्ध्वा जुज्जयात् ॥

पुनरपि प्रायश्चित्तान्तरं विधत्ते । “वि वा एतस्य यज्ञश्छिद्यते । यस्याग्निहोत्रेऽधिश्चिते आऽन्तरा धावति । रुद्रः खलु वा एषः । यदग्निः । यद्गामन्वत्यावर्त्तयेत् । रुद्राय पशून्पि दध्यात् । अपगुर्यजमानः स्यात् । यदपोऽन्वतिषिञ्चेत् । अनाद्यमग्नेरापः । अनाद्यमाभ्यामपि दध्यात् । गार्हपत्याङ्गस्मादाय । इदं विष्णुर्विचक्रम इति वैष्णव्यर्चाहवनीया ध्व५ सयन्नुद्रवेत् । यज्ञो वै विष्णुः । यज्ञेनैव यज्ञ५ सन्तनोति । भस्माना पदमपि वपति शान्त्यै” [६] इति । यस्य यजमानस्याग्निहोत्रहविषि पाकार्थं गार्हपत्येऽधिश्चिते सति आहवनीय

गार्हपत्ययोर्मध्ये यदि आ धावेत् । तदानीमेतस्य यज्ञो विच्छि-
येत् । अतस्तत्परिहाराय तेन शुनोर्मार्गेण गामतिनीय पुनरा-
वर्त्तयेत् । तदानीमाग्नेः क्रूरत्वेन रुद्रपशुरूपत्वात् तस्मै रुद्राय
पशून् समर्पयेत् । ततो यजमानः पशुरहितः स्यात् । यदि
तु शुनः पदे जलमनुक्रमेणातिशयेन निषिञ्चेत् । तदानीम-
ग्नेरनाद्यभूता आपः समन्त्राः । तादृशमनाद्यं वस्तु द्वाभ्याम-
ग्निभ्यां समर्पयेत् । ततो गोर्नयनमुदकस्य निषेचनञ्च न कुर्यात् ।
किन्तु गार्हपत्यात् किञ्चिद्भस्मादाय इदं विष्णुरिति मन्त्रेण
आहवनीयपर्यन्तं भस्मा प्रसारयन् तस्योपरि स्वयं गच्छेत् ।
ततो यज्ञस्य विष्णुत्वात् विष्णुरूपेणैव यज्ञेन वर्त्तमानं यज्ञं
सन्ततं करोति । तेन भस्मना शुनः पदमाच्छादयेत् । तच्च
दोषस्य शान्त्यै भवति । अत्र विनियोगसङ्ग्रहः ।

उदस्यादित्याग्निहोत्रीमुत्थापयति दोहने ।

यदद्यदुग्धमित्येतत् स्तनं क्षीराभिमन्त्रणे ॥

इदं विष्णुश्चान्तराये ध्वंसयेद्भस्मावज्जिगम् ।

अनुवाके तृतीयेऽस्मिन् मन्त्रास्तय उदीरिताः ॥

इति श्रीसायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
कृष्णयजुर्ब्राह्मणे प्रथमकाण्डे चतुर्थप्रपाठके तृतीयाऽनुवाकः ॥

॥ ३ ॥

अथ चतुर्थोऽनुवाकः ।

तृतीये दोहविषयं प्रायश्चित्तमुक्तम् । चतुर्थं वज्रविषयं
प्रायश्चित्तमुच्यते । तत्रैकं प्रायश्चित्तं विधत्ते । “नि वा एत-

आहवनीयो गार्हपत्यं कामयते । नि गार्हपत्य आहवनीयम् ।
 यस्याग्निमनुधत् ५ सूर्योऽभिनिमोचति । दर्भेण हिरण्यं प्र-
 बध्य पुरस्ताद्धरेत् । अथाग्निम् । अथाग्निहोत्रम् । यद्धिरण्यं
 पुरस्ताद्धरति । ज्योतिर्वै हिरण्यम् । ज्योतिरेवैनं पश्यन्नुद्धर-
 ति । यदग्निं पूर्वं ५ हरत्यथाग्निहोत्रम् [१] । भागधेयेनैवैनं
 प्रणयति” इति । यस्य पुरुषस्यानुधत्तमग्निमुपलक्ष्य सूर्योऽस्त-
 मेति । सायङ्कालीनाग्निहोत्रार्थादाहवनीयं प्रत्यग्निप्रणयनात्
 प्रागेव यद्यस्तमियात् तदानीमेतस्य पुरुषस्य आहवनीयो गा-
 र्हपत्यं न्यक्कृत् कामयते । गार्हपत्यस्यैनं न्यक्कामयते । ततो-
 ऽग्निद्वयमपि फलप्रदं न भवति । ततोऽस्तमयादूर्ध्वमग्निं प्रण-
 यन् पुरुषः केनचिद्दर्भेण हिरण्यं प्रकर्षेण बध्वा तत्पुरस्ता-
 न्नयेत् । तस्य पृष्ठतोऽग्निं नयेत् । तस्यापि पृष्ठतोऽग्निहोत्र-
 हविर्नयेत् । तत्र हिरण्यनयनेन ज्योतीरूपं हिरण्यं पुरतः
 पश्यन् पृष्ठतोऽग्नेरुद्धारात् अस्तमयदोषं न प्राप्नोति । पुरतो-
 ऽग्निं पश्चाद्धविर्नयनं तदीयेन भागधेयेन युक्तमेवाग्निं प्रण-
 यति ॥

अस्मिन्नुद्धरणे कश्चिद्विशेषं विधत्ते । “ब्राह्मण आर्षेय
 उद्धरेत् । ब्राह्मणो वै सर्वा देवताः । सर्वाभिरेवैनं देवता-
 भिरुद्धरति” इति । स्वकीयानृषीन् यो वेत्ति, स आर्षेयः प्र-
 वराभिज्ञ इत्यर्थः । तादृशो ब्राह्मणो दर्भेण प्रबद्धस्य हिर-
 ण्यस्य पृष्ठतो वक्त्रमुद्धरेत् । अतएव सूत्रकारेणोक्तम्, अन्व-
 ह्यार्षेयो ब्राह्मणो बह्विदग्निमुद्धरेदिति । यावतीर्वै देवतास्ताः

सर्वा वेदविदि ब्राह्मणे वसन्ति इति श्रुत्यन्तरात् सर्वदेवता-
कर्तृकमिदमुद्धरणं भवति ॥

अत्रैवापरं विशेषं विधत्ते । “अग्निहोत्रमुपसाद्यातमितो-
रासीत । व्रतमेव हतमनुम्रियते” इति । आर्षेयस्य ब्राह्मणस्य
पृष्ठतोऽग्निहोत्रहविर्नीत्वा तदधस्तादुपसाद्य आसं निरुध्य
ग्लानिपर्यन्तमवतिष्ठेत् । एवं सति सूर्यास्तमयेन विनाशितं
व्रतमनु स्वयमपि मरणोपचारं नटयति । लोकेऽपि हि म्रिय-
माणं स्निग्धमनुम्रियन्ते ॥

पुनरपि विशेषान्तरं विधत्ते । “अन्तं वा एष आत्मनो
गच्छति । यस्ताम्यति । अन्तमेष यज्ञस्य गच्छति । यस्याग्निम-
नुद्धृतः सूर्योऽभिनिमोचति [२] । पुनः समन्य जुहोति ।
अन्तेनैवान्तं यज्ञस्य निष्करोति” इति । यो ग्लानिं प्राप्नोति,
एष विनाशमेव प्राप्नोति । यस्य चाग्न्युद्धरणात् पुरा सूर्यो-
ऽस्तमेति । एष यज्ञस्य विनाशं प्राप्नोति । अतो दोषद्वयनिवृ-
त्त्यर्थं पुनः आसं कृत्वा जुहुयात् । तथा सति स्वकीयेन विना-
शेन सह यज्ञस्य विनाशं समादधाति ॥

पुनरप्यपरं विशेषं विधत्ते । “वरुणो वा एतस्य यज्ञं गृ-
ह्णाति । यस्याग्निमनुद्धृतः सूर्योऽभिनिमोचति । वारुणं चहं
निर्वपेत् । तेनैव यज्ञं निष्क्रीणीते” इति । वरुणेनापहृतो यज्ञ-
स्वरूपा मूलेन पुनः क्रीतो भवति । हिरण्यबन्धनमारभ्य चरु-
पर्यन्तमेकमिदं प्रायश्चित्तम् ॥

अस्तमयनिमित्तं प्रायश्चित्तमभिधाद्योदयनिमित्तं प्राय-

श्चित्तं विधत्ते । “नि वा एतस्याहवनीयो गार्हपत्यं कामयते । निगार्हपत्य आहवनीयम् । यस्याग्निमनुद्धृतः सूर्योऽभ्युदेति । चतुर्गृहीतमाज्यं पुरस्ताद्धरेत् [३] । अथाग्निम् । अथाग्नि-
होत्रम् । यदाज्यं पुरस्ताद्धरति । एतद्वा अग्नेः प्रियं धाम । यदाज्यम् । प्रियेणैवैनं धाम्ना समर्द्धयति । यदग्निं पूर्वं हर-
त्यथाग्निहोत्रम् । भागधेयेनैवैनं प्रणयति । ब्राह्मण आर्षेय
उद्धरेत् । ब्राह्मणो वै सर्वा देवताः [४] । सर्वाभिरेवैनं देव-
ताभिरुद्धरति” इति । पूर्ववद्वाख्येयम् ॥

अत्र पूर्वस्मादधिकं कञ्चिद्विशेषं विधत्ते । “पराची वा एतस्मै व्युच्छन्ती व्युच्छति । यस्याग्निमनुद्धृतः सूर्योऽभ्युदेति । उषाः केतुना जुषताम् । यज्ञं देवेभिरन्वितम् । देवेभ्यो मधु-
मत्तमः स्वाहेति प्रत्यङ्घ्रिषद्याज्येन जुहुयात् । प्रतीचीमेवास्मै विवासयति” इति । यस्य पुरुषस्याग्न्युद्धरणात् प्राक् सूर्योदयो भवेत् । एतस्मै पुरुषाय उषःकालदेवता व्युच्छन्ती प्रभातं कु-
र्वती । पराची वै पुनरावृत्तिरहितैव व्युच्छति प्रभातं करोति । एकस्मिन् दिने प्रभातं कृत्वा विनश्यति दिनान्तरेषु प्रभातं कर्तुं न तिष्ठतीत्यर्थः । एतद्दोषपरिहाराय प्रत्यङ्मुख उप-
विश्य उषादत्यादिमन्त्रमुच्चार्याज्येन जुहुयात् । ततोऽस्मै यजमानार्थं प्रतीचीं पुनरावृत्तियुक्तां स्वाकृतिं कृत्वा वि-
वासयति । दैनन्दिनं प्रभातं सम्भावयति । मन्त्रस्यायमर्थः, इयमुषःकालदेवता केतुना दिवसचिह्नभूतेनादित्येन सह देवेभिरन्वितम् । अन्यैर्देवैः प्रीतिपूर्वकं मिश्रीकृतमिमं यज्ञं

जुषताम् । देवेभ्योऽत्यन्तमाधुर्यापेतमाज्यं खादुतममस्त्विति ॥

होमानन्तरकर्त्तव्यं विधत्ते । “अग्निहोत्रमुपसाद्यातमितो-
रासीत । व्रतमेव हतमनुम्रियते । अन्तं वा एष आत्मनो
गच्छति [५] । यस्याम्यति । अन्तमेव यज्ञस्य गच्छति । यस्या-
ग्निमनुद्धृतः सूर्योऽभ्युदेति । पुनः समन्य जुहोति । अन्तेनै-
वान्तं यज्ञस्य निष्करोति । मित्रो वा एतस्य यज्ञं गृह्णाति ।
यस्याग्निमनुद्धृतः सूर्योऽभ्युदेति । मैत्रं चरुं निर्वपेत् । तेनैव
यज्ञं निष्क्रीणीते” इति । पूर्ववत् सर्वं व्याख्येयम् । आज्योद्ध-
रणमारभ्य मैत्रचरुपर्यन्तमेकं प्रायश्चित्तम् ॥

अयान्युदातनिमित्तं प्रायश्चित्तं विधत्ते । “यस्याहवनीये-
ऽनुदाते गार्हपत्य उदायेत् [६] । यदाहवनीयमनुदाय गार्ह-
पत्यं मन्येत् । विच्छिन्द्यात् । भ्रातृव्यमसौ जनयेत् । यद्वै य-
ज्ञस्य वास्तव्यं क्रियते । तदनु रुद्रोऽवचरति । यत् पूर्वमन्वव-
स्येत् । वास्तव्यमग्निमुपासीत । रुद्रोऽस्य पशून् घातुकः स्यात् ।
आहवनीयमुदाय । गार्हपत्यं मन्येत्” [७] इति । यस्य पुरुष-
स्याहवनीयाग्नौ विद्यमाने सति गार्हपत्याग्निर्नश्येत् । तदानी-
मयं पुरुषस्तं विद्यमानमाहवनीयमविनाश्य यदि गार्हपत्यार्थं
मन्यनं कुर्यात् । तदानीमाहवनीयजनकस्य गार्हपत्यस्याभा-
वाद्यज्ञो विच्छिद्येत् । पूर्वा ह्याहवनीयजनको गार्हपत्यो
विनष्टः । इत ऊर्ध्वं मन्यनीयस्तु नैतस्याहवनीयस्य जनकः ।
किञ्च तन्मन्यनेन यजमानस्य भ्रातृव्यमुत्पादयेत् । मन्यनीयस्य
पूर्वाहवनीयविरोधित्वात् । एवं तर्हि शास्त्रीयौ गार्हपत्याहव-

नीचौ माभूताम् । लौकिकमेवाग्निहोत्रं क्रियतामिति चेत् । तदप्यनुपपन्नम् । यज्ञस्य सम्बन्धि यदङ्गं वास्तव्यं लौकिकं क्रियते । वास्तव्ये लोकव्यवहारे भवं वास्तव्यम् । तल्लौकिकमङ्गमनु रुद्रः क्रूरो देवो यज्ञशालायां प्रविशति । एवं सति यदि पूर्वं विद्यमानमाहवनीयमनु कर्म समापयेत् । तदानीं लौकिकमेवाग्निमुपासीतवान् भवति । ततो रुद्रोऽस्य पशून् विनाशयेत् । तस्मात् पूर्वसिद्धमाहवनीयं विनाश्य पश्चाद्गार्हपत्यार्थमग्निं मन्येत् ॥

तत्र मन्यनमन्त्रं विधत्ते । “इतः प्रथमं जज्ञे अग्निः । स्वाद्योनेरधि जातवेदाः । स गायत्रिया त्रिष्टुभा जगत्याम् । देवेभ्यो हव्यं वहतु प्रजानन्निति । कन्दोभिरेवैनं स्वाद्योनेः प्रजनयति” इति । जातवेदा उत्पन्नसर्वजगदभिज्ञोऽग्निः स्वाद्योनेः स्वकीयात् कारणादित अरणेः प्रथममुत्पन्नः । स च गायत्र्यादिच्छन्दस्तयेण सहकारिणा देवान् हविश्च प्रकर्षेण जानन् असादीयं हव्यं देवेभ्यो वहतु इत्यनेन मन्त्रेण मन्यनं कुर्यात् । तथा सति गायत्र्यादिच्छन्दोभिरेवानुगृहीतः स्वकीयात् कारणादुत्पादितो भवति ॥

अथोक्तं मन्यनविधिमनूद्यानुमन्त्रणं विधत्ते । “गार्हपत्यं मन्यति । गार्हपत्यं वा अन्वाहिताग्नेः पशव उपतिष्ठन्ते । स यदुदायति । तदनु पशवोऽपक्रामन्ति । इषे रथ्यै रमस्व [८] । सहसे द्युम्नाय । ऊर्ज्यै पत्यायेत्याह । पशवो वै रथिः । पशुरेवास्मै रमयति” इति । मन्यनेन निष्पन्नो योगार्हपत्यवदनु-

पशवोऽस्य सम्पद्यन्ते । तदुद्धामने तु पशवो नश्यन्ति । अतस्त्रादु-
द्धामनं वारचितुं इष इत्यादिमन्त्रेणाभिमन्त्रयेत् । मन्त्रस्य
चाचमर्थः । हे अग्ने इषे अन्नार्थं रय्यै धनार्थं सहमे बलार्थं
द्युम्नाय चशोऽर्थम् ऊर्ज्यै चीरादिरमार्थं पत्याय स्वामित्वार्थं
च रमस्व त्वमत्र क्रीडां कुरु । अस्मिन्नन्त्रे धनवाचिना रयि-
शब्देन पशूनामप्यभिमन्त्रितात् पशून्सौ सम्पादयति ॥

अथ मन्त्रेण समिन्धनविधिमभिप्रेत्य तस्य भागमनूय व्या-
चष्टे । “सारस्वतौ त्वेतौ समिन्धातामित्याह । ऋक्सामे वै
सारस्वतादुतौ । ऋक्सामाभ्यामेवैनं समिन्धे” इति । हे अग्ने
उत्सावत्युत्सुकौ सारस्वतौ सरस्वतिसमन्धिनौ ऋग्वेदसामवेदौ
त्वां समिन्धातां सम्यग् दीपयताम् ॥

भागान्तरमुदाहृत्य व्याचष्टे । “सम्राडसि विराडसोत्याह ।
रथन्तरं वे सम्राट् । बृहद्विराट् [८] । ताभ्यामेवैनं समि-
न्धे” इति । सम्यग्वाजत इति सम्राट् । विविधं राजत इति
विराट् । हे अग्ने सामद्वयरूपस्त्वमसि ॥

अथ निमित्तान्तरकृतं प्रायश्चित्तं विधत्ते । “वज्रो वै
चक्रम् । वज्रो वा एतस्य चक्रं विच्छिनत्ति । यस्यानो वा
रथो वान्तराग्नी चाति । आहवनीयमुद्घाप्य । गार्हपत्यादुद्ध-
रेत् । यदग्ने पूर्वं प्रभृतं पदं हिते” इति । गार्हपत्ययोर्मध्ये
रथस्य शकटस्य वाऽऽगमने सति वज्रेण यज्ञो विच्छिद्येत ।
अतस्तत्परिहारार्थमाहवनीयं विनाश्य यदग्नय इत्यादिमन्त्रेण ।
“सूर्यस्य रग्नीनन्वाततान । तत्र रयिष्ठामनुसम्भरैतम् । सन्नः

सृज सुमत्या वा जवत्येति । पूर्वैवास्य यज्ञेन यज्ञमनुसन्त-
नोति” इति । एकदस्य रथस्य वा पदकं तस्रोहवद्भुतया
वज्रममानम् । रथस्तृतीयमिति वज्रांशत्वयुतेश्च । तथामत्या-
हवनीचगार्हपत्यात् पुनरुद्धरेत्, मन्त्रस्य सायमर्थः । हे अग्ने
ते तव प्रभृतं प्रकर्षेण पुष्टं यत्पदं स्वरूपं सूर्यस्य रप्ती-
गनुक्रमेण सर्वतः प्रसारयामास । तत्र पट्टयिष्ठां धनसम्प-
द्धामवस्थितमेतयाहवनीयमनुक्रमेण समार सम्यक् पोषय ।
नोऽस्मान् वाजवत्या अन्वेनोपेतया, सुमत्या शोभनबुद्ध्या
संप्रसृजय । अनेन मन्त्रेणाहवनीयोद्धरणे सति पूर्वसिद्धे-
नैव यज्ञेनास्य यजमानस्य करिष्यमाणं यज्ञमनुक्रमेण सन्ततं
करोति ॥

अस्मिन्नेवोद्धरणे मन्त्रान्तरं विधत्ते । “त्वमग्ने सप्रथा आ-
सीत्याह । अग्निः सर्वा देवताः । देवताभिरेव यज्ञं सन्त-
नोति” इति । हे अग्ने त्वं सप्रथाः कीर्त्तितुक्तोऽसि । अस्य
मन्त्रस्तोत्ररभागमुपहोमकाण्डे समाम्नास्यते, अस्मिन्वादे प्रशस्य-
मानोऽग्निः सर्वदेवतात्मकः । ते देवा बिभ्यतोऽग्निं प्राविशन् ।
तस्मादाहुर्अग्निः सर्वदेवता इति अन्यत्रास्मानात् । अतो देव-
ताभिरेव सहायभृताभिर्यज्ञं सन्ततं करोति ॥

अत्रैव कर्त्तव्यशेषं विधत्ते । “अग्नये पथिहते पुरोडाशम-
ष्टाकपालं निर्वपेत् । अग्निमेव पथिहृतं स्वेन भागधेयेनोप-
धावति । स एदैनं चाङ्गचं पन्थानमपि न च त । अनङ्घान्
दक्षिणा । वहीक्षेप समृद्धौ” [१०] इति । पन्थानं करोतीति

पथिहत् । तादृशोऽग्निर्निरुप्तेन स्वकीयेन भागधेनेन भेवित
एनं यजमानं यज्ञयोग्यं पन्थानं प्रापयति । तत्र चानङ्घ्रान्
दक्षिणा देवा । स च भारवाहितात् समृद्धौ सम्पाद्यो ॥

अत्र विनियोगसङ्ग्रहः ।

उषामन्त्रेण होमः स्यात् पुरा सूर्योदये सति ।

एतः प्रथेतिमन्त्रेण पश्चिमानलमन्यनम् ॥

इधे रथ्यै तं मथितं मन्त्रयेतानलं तदा ।

सारस्वतौ लेति मन्त्रादेतमग्निं समिन्धयेत् ॥

यदग्न इत्यन्तराये रथेनाग्निं समुद्धरेत् ।

त्वमग्न इत्यपि तथा षण्मन्त्रा इति कीर्त्तिताः ॥

इति श्रीसायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
कृष्णयजुर्ब्राह्मणे प्रथमकाण्डे चतुर्थप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः
॥ ४ ॥

अथ पञ्चमोऽनुवाकः ।

चतुर्थे अग्निविषयं प्रायश्चित्तमुक्तम् । पञ्चमे सोमविषयं
प्रायश्चित्तमुच्यते । तत्र प्रातःसवनविषयं प्रायश्चित्तं विधत्ते ।
“यस्य प्रातःसवने सोमोऽतिरिच्यते । माध्यन्दिनं सवनं का-
मयमानोऽभ्यतिरिच्यते । गैर्धयति मरुतामिति धयद्वतोषु
कुर्वन्ति । हिनस्ति वै सन्ध्यधीतम् । सन्धोव खलु वा एतत् ।
यत्सवनस्यातिरिच्यते । यद्धयद्वतोषु कुर्वन्ति । सन्धेः शान्त्यै”
इति । यस्य यजमानस्य प्रातःसवनेऽनुष्ठिते सति तत्राभिषुतः

सोमः कियानप्यवशिष्यते तस्यासौ सोमो माध्यन्दिनसवननेऽपि स्वस्रोपचोगमपेक्ष्यातिरिक्तो भवति । तस्यातिरेकदोषस्य परिहाराय धयच्छब्देऽपेतासृचु गौर्धचति मरुतामित्यादिषु स्तोत्रं कुर्वन्ति । यदेदेवाक्यमहोरात्रयोः सन्धावधीतं तदध्येतारं हिनास्ति । तथा चाध्ययननिषेधेषु प्रस्तुतेष्वपस्तम्बः स्मरति, तावन्तं कालं नाधीचीताध्यापयेद्वा सन्ध्यास्तयेति । प्रातःसवनस्य सोमातिरेको यत्तदेतत्सन्धीव । यथा सन्धाकालोऽहोरात्रोभयस्पर्शी एवमतिरिक्तसोमोऽपि प्रातःसवने सम्पादितत्वान्माध्यन्दिनसवनकामित्वाच्चेभयस्य स्पर्शी । ततः सन्धाकालाध्ययनसमानो दोषः प्राप्नुयात् । तत्र धयदतीषु स्तोत्रे क्रियमाणे सति अतिरिक्तस्य सोमस्यापि प्रातःसवनान्तःप्रातित्वात् सन्धित्वं शाम्यति । तदेतत् सूत्रकारेणातिस्पष्टमुक्तम्, यदि प्रातःसवने प्राग्द्येमासोममतिरिक्तं पश्येत् तच्चमसेष्वभ्युन्नयेत् । उपजुञ्जयाद्वा ऊते दृष्ट्वा स्तुतशस्त्वतं कुर्यादिति । एवं सति प्रातःसदनस्यैतदन्तत्वादनन्तरभाविना माध्यन्दिनसवनत्वात् उभयव्यतिरिक्तः सन्धिर्नाम कश्चिन्न भविष्यति ॥

अतिरिक्तसोमस्य स्तोमार्थं धयदतीषु यत् स्तोत्रं क्रियते तत्र सामस्तोमविशेषौ विधत्ते । “गायत्रं साम भवति पञ्चदशः स्तोमः । तेनैव प्रातःसवनान्नयन्ति” [१] इति । प्रातःसदने वहिष्यवमानस्तोत्रं गायत्रसाम्ना निष्पाद्यते । आज्यस्तोत्राणि पञ्चदशस्तोमेन तस्योभयस्यात्र क्रियमाणत्वेन प्रातःस-

वनलक्षणसङ्गावादतिरिक्तसोमस्यानुष्ठातारः प्रातःसवनन्नाप-
गच्छन्ति ॥

धयद्वतीमृचु मरुच्छदस्य विद्यमानत्वात्तत्प्रयुक्तं गुणं दर्श-
यति । “मरुत्वतीषु कुर्वन्ति । तेनैव माध्यन्दिनाः सवनान्नयन्ति”
इति । मरुतो हि माध्यन्दिनसवनसम्बन्धिनः । तत्र हि त-
दीया यद्वा आह्वाताः । यन्माध्यन्दिने सवने मरुत्वतीया
गृह्यन्त इति श्रुतेः । अतो मरुत्वतीषु स्तोत्रकरणेन माध्य-
न्दिनसवनलक्षणसङ्गावात् अतिरिक्तसोमेन कामितमाध्यन्दिन-
सवनन्नापगच्छन्ति ॥

अतिरिक्तसोमानुष्ठानप्रकारं विधत्ते । “होतुश्चमसमनू-
चन्ते । होतानुशंसति । मध्यत एव यज्ञं समादधाति”
इति । दशसु चमसेषु मध्ये चोऽयं होतुश्चमसः तमादावति-
रिक्तसोमेन पूरयित्वा पश्चात् अन्यान् पूरयेत् । अत्र होतैव
शस्त्रं पठेत् । अत एव सूत्रकार आह, ऐन्द्रावैष्णवं होतानु-
शंसति इति । एवं कुर्वन् यज्ञं मध्यतः समादधाति । अनूना-
तिरिक्तं सवनद्वयं समीकरोति यथा सन्विदोषो न भवति
तथा करोतीत्यर्थः ॥

अथ माध्यन्दिनसवनविषयं प्राचश्चित्तं विधत्ते । “यस्य
माध्यन्दिने सवने सोमोऽतिरिच्यते । आदित्यं तृतीयसवनं
कामयमानोऽभ्यतिरिच्यते । गौरिवीतं साम भवति । अति-
रिक्तं वै गौरिवीतम् । अतिरिक्तं चत्सवनस्यातिरिच्यते [१] ।
अतिरिक्तस्य शान्त्यै” इति । यद्गौरिवीताख्यं साम तत्राचराति-

रेवस्य विद्यमानत्वात् तेनाद्यगतिरिक्तदोषः शाम्यति । इतरत् पूर्ववद्वाख्येयम् ॥

अत्र सामाधारमृग्विशेषं विधत्ते । “वण्महाः असि सूर्येति कुर्वन्ति । चक्षुषादित्यस्य सवनस्य कामेनातिरिच्यते । तेनैवैवं कामेन समर्धयन्ति” इति । वडित्यादिकमृक् प्रतीकम् । तत्र चादित्यवाचकः सूर्यशब्द आम्नातः । तृतीयसवनस्यादित्यसम्बन्धि । आदित्ययज्ञस्य तत्र विहितत्वात् । अत एव सूत्रकारेणोक्तम्, आदित्यारम्भाणं तृतीयसवनमित्येवञ्च सत्यतिरिक्तेन सोमेन काम्यमानमादित्यसम्बन्धितृतीयसवनं सूर्यशब्दचटितैतेन मन्त्रेण लभ्यमिति हत्वा तेन कामेन अतिरिक्तभोगं समृद्धं करोति ॥

अच्छं विधाय सामविशेषं विधत्ते । “गैरिवीतः साम भवति । तेनैव माध्यन्दिनात्सवनान्नयन्ति” इति । माध्यन्दिनसवने गैरिवीतसामः पृष्ठस्तोत्रे विकल्पेन विहितत्वात् तत्साम तत्सवनलक्षणम् । अतस्तेन साम्ना माध्यन्दिनसवनान्नापगच्छन्ति ॥

स्तोमविशेषं विधत्ते । “सप्तदशः स्तोमः । तेनैव तृतीयसवनान्नयन्ति” इति । तृतीयसवनगतस्यार्भवपवमानस्य सप्तदशस्तोमयुक्तत्वात् असौ स्तोमः । तत्सवनलक्षणं तेन तृतीयसवनान्नापगच्छन्ति ॥

अनुष्ठानप्रकारं विधत्ते । “होतुश्चमसमनून्नयन्ते । होता-नुशंसति [३] । मध्यत एव यज्ञः समादधाति” इति । पूर्ववद्वाख्येयम् ॥

अथ तृतीयसवनविशेषप्राचक्षितं विधत्ते । “यस्य तृतीय-
सवने सोमोऽतिरिच्येत । उक्थं कुर्वीत । चस्योक्थ्येतिरि-
च्येत । अतिरात्रं कुर्वीत । यस्यातिरात्रेऽतिरिच्यते । तं वै
दुग्धज्ञानम् । यजमानं वा एतत्पशव आसाद्य यन्ति । बृह-
त्साम भवति । बृहद्वा इमांस्तोकान्दाधार । बार्हताः पशवः ।
बृहदेवास्मै पशून्दाधार” इति । द्वादशस्तोत्रयुक्तेऽग्निष्टोमे प्र-
युक्ते सति तृतीयसवने यदि सोमातिरेकः तदानीं तस्योप-
योगाय द्वादशभ्य उपरिस्तोत्रत्रयोपेतमुक्थं कुर्वीत । तत्रापि
सोमातिरेके सति एकोनत्रिंशत्स्तोत्रयुक्तं अतिरात्रं कुर्वीत ।
तत्रापि सोमातिरेके ततोऽधिकस्तोत्रयुक्तस्य क्रतोरभावात्
अतिरेकसमाधानं ज्ञातुं दुःशकं तर्हि माभूत् समाधानमिति
चेत् न । पशून्दानिप्रसङ्गात् । एतेनातिरेकेण पशवो यज-
मानमामाद्य सर्वतोऽपि भूचो यत्र कापि यन्ति । तस्मात्
कार्यमेतत् समाधानम् । बृहत्सामगानेन तत्समाहितं भवति ।
बृहतः सर्वलोकधारणसमर्थत्वात् । पशूनाञ्च तत्सामलभ्य-
त्वेनादृतत्वात् पलायमानान् पशून् यजमानार्थं तेन साक्षा
धारयति ॥

तस्य साम्न आधारभूता ऋचा विधत्ते । “शिपिविष्टवतीषु
कुर्वन्ति । शिपिविष्टो वै देवानां पुष्टम् । पुष्ट्यैवैनं सगर्द्धय-
न्ति” इति । शिपिविष्टशब्दो यास्युक्तु विद्यते ताः शिपिविष्ट-
वत्यः । शिपिविष्टशब्दो विष्णुवाची । यः पशोर्भूमा या पुष्टिस्त-
दिष्णुः शिपिविष्ट इति श्रुत्यन्तरात् । स च देवानां पुष्टिहेतुः ।

अतः शिपिदिष्टव्रीतोषु कुर्वन्तोषु गायन्तीषु गाने सति पुञ्जैव यजमानं समृद्धं कृर्वन्ति ॥

अनुष्ठानप्रकारं विधत्ते । “होतुश्चमममनून्नयन्ते । होता-
नुश्रमति । मध्यत एव यज्ञं समादधाति” [५.] इति ।
पूर्ववत् ॥

इति श्रीसायनाचार्यविरचिते भाष्ये वेदार्थप्रकाशे कृष्ण-
जयुर्ब्राह्मणे आद्यकाण्डे चतुर्थप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः ॥ ५ ॥

अथ षष्ठोऽनुवाकः ।

पञ्चमे सोमामिरेकप्रायश्चित्तमुक्तम् । षष्ठे त्वेकयामवर्त्ति-
बहुसोमयागविषयविशेषोऽभिधीयते । तत्रैकं विशेषं विधत्ते ।
“एकैको वै जनतायामिन्द्रः । एकं वा एताविन्द्रमभिषृंसु-
नुतः । यौ द्वौ सृंसुनुतः । प्रजापतिर्वा एष त्रितायते । य-
द्यज्ञः । तस्य यावाणो दन्ताः । अन्यतरं वा एते सृंसुन्वतो-
र्निर्वपति । पूर्व्वेणोपसृता देवता इत्याहुः । पूर्व्वोपसृतस्य वै
श्रेयान् भवति । एतावन्त्याज्यानि भवन्त्यभिजित्यै” [१.] इति ।
जनानां समूहो जनता । एकैकस्यां जनतायां मध्ये यौ यज-
मानौ सृंसुनुतः समूय सोमयागं कुरुतः । एकस्मिन् काले
कुरुत इत्यर्थः । ता एतावमौ यजमानावेकमेवेन्द्रमभिलक्ष्य
समूयैकस्मिन् कालेऽनुतिष्ठतः । तथा सति ममायमिन्द्रेऽस्त्वित्येवं
तयोर्विप्रतिपत्तिर्भवेत् । अतएवाश्वलायनेनोक्तम्, विम-
तानां प्रसवसन्निपाते अंशव इति । तत्र यौ यज्ञः स एषः

प्रजापतिरूप एव भूत्वा विस्तार्यते । तस्य प्रजापतिरूपस्य यज्ञ-
 स्तोपांशुसवनादयो यावाणः तीक्ष्णदन्तस्थानीयाः । एते या-
 वाणः समभूय सोममतिसुचतो दयोर्मध्येऽन्यतरयजमानं नि-
 र्व्वृषति, निःशेषेण भर्त्सयति । एकेन यजमानेनेन्द्रस्य परि-
 गृहीतत्वात् इतरस्तेन्द्राभावेन यागाभाव एव भर्त्सनम् । अत
 एवाभिज्ञाः पूर्व्वेण प्रथमप्रवृत्तेन यजमानेन देवता उपमृत्या
 प्राप्ता इत्याहुः । लोकेऽपि हि प्रथमं सेवमाने मृत्ये स्वामी
 पक्षपातं करोति । तस्मात्पश्चादुपगच्छन्तं निर्देवतं यजमानं
 यावरूपा दन्ता दंशन्ति । अतस्तत्परिहारायाज्यस्तोत्राण्येति
 वन्ति कर्त्तव्यानि । इणगतावित्यस्य धातोरर्थमेतिशब्दो ब्रूते ।
 क्तिन्प्रत्ययान्तस्यास्य धातो-राट्पूर्व्वत्वे सति एतिशब्दनिष्पत्ते-
 स्तदर्थवाचिनः शब्दा एषु स्तोत्रेषु विद्यन्ते तादृशानि स्तोत्राणि
 प्रातःसवने कर्त्तव्यानि । तथा सति इन्द्राभावदोषपरिहारे-
 णास्याभिजयो भवति ॥

तत्रापरं विशेषं विधत्ते । “मरुत्वतोः प्रतिपदः । मरुतो
 वै देवानामपराजितमायतनम् । देवानामेवापराजित आय-
 तने यतते” इति । मरुच्छब्दो यासृजु अस्ति ताः मरुत्वत्यः ।
 तथाविधा ऋचः आज्यस्तोत्रे प्रतिपदः प्रथमभाविनीः कुर्यात् ।
 देवानां मध्ये मरुतो बलवत्वेन पराजयरहितं स्थानम् । ततो
 देवसम्बन्धिन्यपराजिते स्थाने प्रयत्नं करोति ॥

ऋग्विशेषं विधाय सामविशेषं विधत्ते । “उभे बृहद्रथ-
 न्तरे भवतः । इयं वाव रथन्तरम् । अषौ बृहत् । आभ्या-

मेवैनमन्तरेति । वाचश्च मनश्च । प्राणाच्चापानाच्च । दिवश्च पृथिव्याश्च [२] । सर्वस्मादित्तादेद्यात्” इति । एकस्मिन् स्तोत्रे बृहत्सामान्यस्मिन् रथन्तरमित्येवं चतुर्व्यप्याज्यस्तोत्रेषु पर्यायेणोभे सामानी भवतः । रथन्तरस्य भूलोकरूपत्वात्, बृहतो द्युलोकरूपत्वात्, एतद्रूपाभ्यां सामाभ्यामेवैनं यजमानं संभवदोषादन्तरितं व्यवहितं करोति । किञ्च सामद्वयस्य वागादिद्युग्नरूपत्वात् वागादिभिरपि व्यवधानं करोति । वित्तं पूर्वं लब्धम्, वेद्यमितः परं लब्धव्यम् ॥

आज्यस्तोत्रेषु सामविशेषं विधाय तृतीये पृष्ठस्तोत्रे साम-विशेषं विधत्ते । “अभिवर्त्ता ब्रह्म साम भवति । सुवर्गस्य लोकस्याभिवर्त्यै” इति । ब्रह्मसम्बन्धिनि पृष्ठस्तोत्रे अभिवर्त्ताख्यं सामोद्गाता गायेत् । यामृचं ब्रह्माशंसति । तस्यामृच्युद्गात्रा गातव्यं साम ब्रह्म साम अभिवर्त्तमान्ना स्वर्गोऽभिमुखत्वन वर्त्तते ॥

अथाहर्विशेषं विधत्ते । “अभिजिज्ञवति । सुवर्गस्य लोकस्याभिजित्यै । विश्वजिज्ञवति । विश्वस्य जित्यै” इति । अभिजिद्विश्वजिताख्ययोरैकाग्रयोरन्यतरं कुर्यात् । उभयोरपि जयहेतुत्वात् ॥

अथापरं विशेषं विधत्ते । “यस्य भूयाऽसौ यज्ञक्रतव इत्याहुः । स देवता वृष्ण इति । यद्यग्निष्टोमः सोमः पुरस्तात्स्यात् [३] । उक्थं कुर्वीति । यद्युक्थं स्यात् । अतिरात्रं कुर्वीति । यज्ञक्रतुभिरेवास्य देवता वृष्णे” इति । उभयोर्मध्ये यस्य यजमानस्य यज्ञक्रतवो भूयांसोऽङ्गभूतैर्धर्मेयुक्ताः प्रधानक्रतवोऽ-

नुष्ठेयधर्मावज्जला भवन्ति । स तादृशो यजमानोऽल्पधर्मानुष्ठायिनोऽन्यस्य यजमानस्य देवता विनाशयति । अतोपरस्तादन्यस्य यजमानस्य गृहे यद्यग्निष्टोमाख्यः सोमः स्यात् । तदा स्वयं ततोऽधिकं उक्थं कुर्वीत । यदि उक्थ्यस्तादा ततोधिकं अतिरात्रं कुर्वीत । एवं स्वकीयैरधिकयज्ञकतुभिरेवेतरस्य देवता विनाशयति । तस्य फलाधिक्याभाव एव विनाश इत्युच्यते ॥

विशेषान्तरं विधत्ते । “यो वै कन्द्वाभिरभिभवति । स स॒सुन्वतो॑रभिभवति । संवेशाय त्वापवेशाय त्वेत्याह । कन्द्वा॒सि वै संवेश उपवेशः । कन्द्वाभिरेवा॒स्य कन्द्वा॒स्यभिभवति” इति । यो यजमानः स्वकीयैः कन्द्वाभिरितरस्य कन्दांस्यभिभवितुमुद्युङ्क्ते, स एव संसुन्वतोर्मात्सर्येण सोममभिसुन्वतोर्मध्ये परकीयानि कन्दांस्याभिभवितुं समर्थो भवति । तस्मात्तत्सामर्थ्याय संवेशादिमन्त्रहोमं कुर्यात् । सम्प्राप्त्यावस्थितिः संवेशः, तत्रैवामनमुपवेशः । हे देव मम संवेशाय त्वां भजे, तयोपवेशाय च त्वां भजे इत्येवं मन्त्रं होमकाले ब्रूयात् । एतन्मन्त्रशेषस्य संहितायां तृतीयकाण्डे समाम्नातो व्याख्यातस्य । स्वकीयानि कन्दांस्यवसंवेशोपवेशौ तत्साधनत्वादतः स्वकीयैश्चकन्द्वाभिरेव होमतुष्टैरन्यस्य कन्दांस्यभिभवति ॥

पुनरप्यन्यं विशेषं विधत्ते । “इष्टर्गो वा ऋत्विजामध्वर्युः [४] । इष्टर्गः खलु वै पूर्वोर्गः क्षीयते । प्राणापानौ मृत्योर्मापातमित्याह । प्राणापानयोरेव श्रयते । प्राणापानौ मा-

माहासिष्टमित्याह । नैनं पुरायुषः प्राणापानौ जहितः” इति ।
 इष्टं चङ्क्ते विनाशयतीति इष्टर्गः, अध्वर्युः सर्वेषामृत्विजामिष्टं
 विनाशयति । तस्यानुष्ठानबाहुल्येन प्रमादसम्भवात् । आपुरार्त्तिं
 गच्छत चत्तिकम्पङ्गात् पूर्वः प्रथमभावी सन् अयमिष्टर्गो-
 ऽध्वर्युः क्षीणो भवति । ततः क्षयव्यावृत्तये प्राणापानवित्या-
 दिमन्त्रं होमकाले ब्रूयात् । हे प्राणापानौ मृत्योः सकाशा-
 न्मायातं मां रक्षतम् । अनेन मन्त्रपूर्वभागेन प्राणापानयो-
 रेवाश्रितो भवति । हे प्राणापानौ मां माहासिष्टम् । मां
 कदाचिदपि मा परित्यज्यताम् । अनेन मन्त्रस्योत्तरभागेन
 शतसम्बत्सरादायुषः पुरा प्राणापानावेनं परित्यज्यतः । इत्ये-
 वमेकदेशवर्त्तिनोः सोमयाजिनोः संशये प्राप्ते विशेषोऽभिहितः॥

अयं सत्रविषये कञ्चिद्विशेषं विधत्ते । “आर्त्तिं वा एते
 नियन्ति । येषां दीक्षितानां प्रमीयते । तं यदववर्ज्येयुः ।
 क्रूरकृतामिवैषां लोकः स्यात् । आहर दहेति ब्रूयात् [५] ।
 तं दक्षिणतो वेद्यै निधाय । सर्पराज्ञिया चग्मिस्तुयुः । इयं
 वै सर्पतो राज्ञी । अस्या एवैनं परिददति” इति । सत्राय
 दीक्षितानां येषां मध्ये कश्चिन्म्रियेत । तदानीमेते सर्वे स-
 त्रिण आर्त्तिं यज्ञविनाशरूपां बाधां निरन्तरं प्राप्नुवन्ति ।
 तं मृतमन्ये दीक्षिताः यद्यवज्ञाय दूरतो वर्ज्येयुः । तदानी-
 मेषां वर्ज्ययिदृणां क्रूरकृतामिव ब्रह्महत्यादिरूपं पापं कृत-
 वतामिव नरकलोकः स्यात् । अतोऽवज्ञामकृत्वा तं मृतमिहा-
 नीय दाहादिसंस्कारञ्च कुर्वीति । तदीय पुत्रादिकं प्रत्याद-

रेण ब्रूयात् । अथ तं प्रेतं वेद्या दक्षिणभागे निधाय सर्पराज्ञी-
देवताकाभिर्भूमिर्भूमेत्यादिभिर्ऋग्भिः स्तोत्रं कुर्युः । इयमेव
भूमिः सूर्यतः सञ्चरतः प्राणिजातस्य राज्ञी, अतोऽस्मै भूम्यै
एवैनं मृतं समर्पयन्ति ॥

अथ स्तुतेरुद्धं शंसनं विधत्ते । “व्यूद्धं तदित्याहुः । य-
स्तुतमननुशस्तमिति । होता प्रथमः प्राचीनावीती मार्ज्जा-
लीयं परीयात् । यामीरनुब्रुवन् । सर्पराज्ञीनां कीर्त्तयेत् ।
उभयोरेवैनं लोकयोः परिददति [६] । अथो ध्रुवन्त्येवैनम् ।
अथोऽन्ये चास्मै ऋवते” इति । यत् देवतारूपं स्तोत्रेण विष-
यीकृतं तदनन्तरमेव शस्त्रेण विषयीकृतं न स्यात् । तत्समृद्धि-
हीनं भवतीत्यभिज्ञा आहुः । अतः सर्पराज्ञीभिः स्तोत्रे कृते
सत्यनन्तरमेव होता प्रथमः पुरोगामी सन् प्राचीनावीती भूत्वा
मार्ज्जालीयन्धिष्णियं परितो गच्छेत् । किं कुर्वन् योऽस्य
कौष्णेत्यादिका यामीर्ऋचोनुब्रुवन् । ततो भूमिर्भूमेत्यादिकाः
सर्पराज्ञी ब्रूयात् । तथासति यमविषयाभिर्भूमिविषयाभिश्च
लोकद्वयेऽप्येनं प्रतितिष्ठन्ति । अपि चैतं मृतं सत्रिणं ध्रुवं इत्येव
वस्त्रधूननादिभिरितरश्वोपचारैरुपचरन्त्येव । अपि चास्मै
मृतयजमानाय निऋवत एव वियोगासहिष्णुत्वप्रस्तापादिभि-
रपलपन्त्येव ॥

मार्ज्जालीयपरिभ्रमणस्यावृत्तिं विधत्ते । “त्रिः परि-
यन्ति । त्रय इमे लोकाः । एभ्य एवैनं लोकेभ्यो ध्रुवते । त्रिः
पुनः परियन्ति । षट् सम्पद्यन्ते । षड्धा ऋतवः । ऋतुभिरेवैनं

धुवते” इति । त्रिवारं प्रादक्षिणेन लोकत्रयप्राप्त्यर्थमेनमुप-
चरन्ति । पुनस्त्रिवारमप्रदक्षिणावृत्तौ सत्यां षट्सङ्ख्या चतु-
भिरेवैनमुपचरन्ति ॥

अथ वह्निःपवमानार्थं चक्षुःसामविशेषं विधत्ते । “अग्न
आयूँषि पवस इति प्रतिपदं कुर्वीरन् । रथन्तरसामैषाँ
भेमः स्यात् । आयुरेवात्मन् दधते । अयो पाप्मानमेव वि-
जहतो यन्ति” इति । वह्निष्पवमानस्तोत्रस्यादौ पूर्वप्राप्तामृतं
बाधित्वा अग्न आयूँषीत्यृतं पठेत् । तथा गायत्रं साम
बाधित्वा रथन्तरं साम गायेत् । तथा प्रतिपत्पाठेनात्म-
न्यायुष्यं धारयन्ति । रथन्तरसाम्ना यत् क्रूरकृत् समानलोक-
प्राप्तिं पापं त्यजन्तः पुण्यलोकं प्राप्नुवन्ति । अत्र मीमांसा-
षष्ठाध्यायस्य तृतीयपादे चिन्तितम् ।

मृते सत्रिणि नान्यः स्यात् स्याद्दानात्रापि पूर्ववत् ।

स्यादस्वाम्येपि कर्त्तव्ये सामदशस्य सिद्धये ॥

सत्रिषु वज्रेषु यजमानेषु एकस्मिन् मृते प्रतिनिधिर्नास्ति
पूर्वाधिकरणेऽयजमप्रतिनिधेर्निराकृतत्वादिति चेत् । मैवम् ।
भङ्ग्यन्तरेण तत्सिद्धेः । सत्रिणां हि कार्यद्वयं फलभोक्तृत्वं
यागकर्त्तृत्वञ्च । तत्र प्रतिनिधेः फलत्वाभावेऽपि कर्त्तृत्वं सम्भ-
वति । अतिक्कार्थं कर्त्तृत्वे प्रतिनिधिमन्तरेण सा सदृशाभा-
वात् षोडशैव कर्माणि निष्पद्येरन् । एकं कार्यं लुप्येत तस्माद्
यजमानस्य प्रतिनिध्यभावेऽपि ऋत्विजः प्रतिनिधिसम्भवात्
पुरुषान्तरं प्रतिनिधातव्यम् । तत्रैवान्यच्चिन्तितम् ॥

सः स्वाम्यप्युक्तकर्त्तव्यं स्वामी तत् स्थानगततः ।

अनारब्धफलाभावादस्वामी कर्त्तृमात्रता ॥

यः सत्रिणः प्रतिनिधिस्तस्य यजमानस्थाने स्वीकृतत्वेन यज-
मानत्वमप्यस्तीति चेत् । मैवम् । आरभ्यासमाप्तिपर्यन्तमनुष्ठितुः
फलं युक्तम् । प्रतिनिधिस्तु नारब्धवान् । अतः फलाभावा-
द्यजमानत्वं नास्ति । किन्तु कर्त्तृत्वमेव । मृतस्य तु समाप्त्यभा-
वेऽपि फलमाम्नायते । यो दीक्षितानां प्रमीयेतापि तत्र फल-
मिति । तत्रैवान्यच्चिन्तितम् ।

नास्य स्युः फलिसंस्काराः कार्यवानफलित्वतः ।

अन्येषां साप्तदश्याद्यर्थमफलिन्यपि ते मताः ॥

सत्रे योऽयं प्रतिनिधिः तस्य फलित्वाभावात् फलयोग्यता-
हेतवः पवमानादिसंस्कारा न कर्त्तव्या इति चेत् । मैवम् ।
अस्य फलाभावेऽप्यस्मिन् संस्कृते मृत्यन्येषां यत् साप्तदशं तत्
संस्कृतेषु सप्तदशसु स्थितं भवति । ततः सप्तदशावराः सत्रमाप्ती-
रन्नित्येतत् शास्त्रमनुगृहीतं भवति । अन्यथा संस्कृता षोडशै-
वेति तच्छास्त्रं बाधेत । यदि बहूनां यजमानानां अभावात्
अवरान्त्यसङ्ख्याः यजमानाः स्युः, तदापि सप्तदशापेक्षिताः । न
तु ततोऽप्यन्त्यसङ्ख्या इत्यर्थः । तस्मादफलित्वेऽपि तस्मिन् संस्काराः
कर्त्तव्याः ॥

इति श्रीभायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
हृण्ययजुर्ब्राह्मणे प्रथमकाण्डे चतुर्थप्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः ॥
॥ ६ ॥

अथ सप्तमोऽनुवाकः ।

षष्ठे सवननिमित्तं प्रायश्चित्तमुक्तम् । सप्तमे यूपविरोहणा-
दिप्रायश्चित्तान्मुच्यन्ते । तत्र यूपविरोहणप्रायश्चित्तं विधत्ते ।
“असुर्यं वा एतस्मादर्थं कृत्वा । पशवो वीर्यमक्रामन्ति ।
यस्य यूपो विरोहति । त्वाष्ट्रं बज्ररूपमालभेत । त्वष्टा वै
रूपाणामीशे । य एव रूपाणामीशे । सोऽस्मिन् पशून् वीर्यं
यच्छति । नास्मात्पशवो वीर्यमपक्रामन्ति” इति । यस्य यज-
मानस्य यूपो विरोहणमङ्कुरान् जनयति । एतस्माद्यजमानात्
पशवो वीर्यं अपक्रामन्ति । किं कृत्वा असुर्यं वर्षं असुरेभ्यो
हितं कृत्वा तदेतदपक्रमणं निवारयितुं त्वष्ट्रदेवताकं बज्र-
वर्षोपेतं पशुमालभेत । त्वष्टा हि रूपाणां स्वामी त्वष्टा वै
पशूनां मिथुनानां रूपकृदिति श्रुत्यन्तरात् । अतः पशूनां
त्वष्टारूपस्वामी यजमाने तान् पशून् वीर्यञ्च नियच्छति ।
ततो नास्मात् पशवो वीर्यमपक्रामन्ति ॥

अथाग्निविनाशप्रायश्चित्तं विधत्ते । “आर्त्तिमेते नियन्ति ।
येषां दीक्षितानामग्निरुदायति [१] । यदाहवनोय उदायेत् ।
यत्तं मन्येत् । विच्छिन्द्यात् । भ्रातृव्यमस्मै जनयेत् । यदाहव-
नोय उदायेत् । आग्नीध्रादुद्धरेत् । यदाग्नीध्र उदायेत् । गा-
ह्वत्यादुद्धरेत् । यद्गार्हपत्य उदायेत् । अत एव एनर्मन्येत् [२] ।
अत्र वाव स निलयते । यत्र खलु वै निलीनमुत्तमं पश्यन्ति ।
तदेनमिच्छन्ति” इति । दीक्षितानां येषां पुरुषाणां अग्निर्विन-
श्यति, ते पुरुषा विनाशमेव प्राप्नुवन्ति । तत् परिहाराय कश्चि-

ज्ञान्त आहवनीयस्य नाशे यद्याहवनीयार्थमेव मन्यनं कुर्यात् । तदानीं तस्य मथिताहवनीयस्य गार्हपत्यजन्यत्वाभावात् तयो-
रुभयोरैकमत्याभावेन यज्ञो विच्छिद्येत । मथितस्य गार्ह-
पत्यस्य विरोधात् यजमानस्य भ्रातृव्यं जनयेत् । तस्मादाह-
वनीयनाशे सति आग्नीध्राद्धिष्ण्यात् वक्त्रिमुद्धरेत् । न तु
मन्यनं कुर्यात् । आग्नीध्रस्य नाशे गार्हपत्यादग्निमुद्धरेत् । तस्य
गार्हपत्यनाशे तत एव गार्हपत्यादर्द्धदग्धकाष्ठात् पुनर्मन्यनं
कुर्यात् । यस्मादत्रैव गार्हपत्ये सोऽग्निर्विलीनोऽन्तर्हितः ।
तस्मात्तत्रैव मन्यनं युक्तम् । लोकेऽपि मणिमुक्तादिकमुत्तमं
वस्तु यत्र भूप्रदेशे पतित्वा निलीनं भवति, तत्रैव तदन्विष्य
लभ्यमिच्छन्ति । तस्माद्गार्हपत्यस्थितकाष्ठे मन्यनमुचितम् ॥

तस्मिन्मन्यने कञ्चिद्विशेषं विधत्ते । “यस्मादारोरुदायेत् ।
तस्यारणी कुर्यात् । क्रुमुकमपि कुर्यात् । एषा वा अग्नेः प्रिया
तनूः । यत् क्रुमुकः । प्रिययैवैनं तनुवा समर्द्धयन्ति” इति ।
गार्हपत्यावस्थितेष्वर्द्धदग्धकाष्ठेषु मध्ये चरमं वङ्गुदासनं य-
स्मिन् दारुणि पश्यति । तद्दारुसम्बन्धिन्यावेवारणी कुर्यात् ।
तयोररण्योर्मन्यनवेलायां क्रुमुकं प्रक्षिपेत् । तक्षणेन निष्पन्नोऽ-
तिलघुः शकलः योऽयं क्रुमुकः सैषाग्नेरितिप्रिया तनूः, क्रुमुके
हि सहसा वक्त्रिर्ज्वलति । अतः प्रियेणैव शरीरेण वक्त्रिं समृद्धं
करोति ॥

आहवनीयमन्यने यो दोष उक्तः । तदभावेन गार्हपत्य-
मन्यनं प्रशंसति । “गार्हपत्यं मन्यति [३] । गार्हपत्यो वा

अग्नेर्योनिः । स्वादेवैनं योनेर्जनयति । नास्मै भ्रातृव्यं जनयति” इति । आधानकाले गार्हपत्यस्येतराग्नियोनित्वं दृष्टम् । अतोऽत्रापि गार्हपत्यमन्थने सति स्वकीयादेव योनेरुत्तरभाविनमेनमाहवनीयाद्यग्निं जनयति । अतो विरोधाभावात् यजमानस्य भ्रातृव्यं नोत्पादयति ॥

पूर्वं यस्य प्रातःसवन इत्यनुवाके सोमातिरेकप्रायश्चित्तमुक्तम् । इदानीं सोमोपचयनिमित्तं प्रायश्चित्तं विधत्ते । “यस्य सोम उपदेस्येत् । सुवर्णं हिरण्यं द्वेधा विच्छिद्य ऋजीषेऽन्यदा धुनुयात् । जुहुयादन्यत् । सोमं जुहोति” इति । सोऽयं यस्य यजमानस्याभिषुतः सोम उपक्षीयेत कृत्स्नानुष्ठानाय न पर्याप्नुयात् । सम्यग् वर्णोपेतं हिरण्यं द्वेधा विभज्य तदीयमेकं शकलं पूर्वं निष्पीडितरसैः सोमवल्लीसम्बन्धिनृजीषे आधुनुयात् मिश्रयित्वा पुनरभिषुणुयात् । इतरच्छकलं मुखे चमसे निधाय रमेन सह जुहुयात् । तथा कृते सोम एवाभिषुतोऽतश्च भवति ॥

तदेतत् सुवर्णं प्रशंसति । “सोमस्य वा अभिषूयमाणस्य प्रिया तनूरुदक्रामत् [४] । तत्सुवर्णं हिरण्यमभवत् । यत्सुवर्णं हिरण्यं कुर्वन्ति । प्रिययैवैनं तनुवा समर्द्धयन्ति” इति । रजतव्यावृत्त्यर्थं सुवर्णमिति विशेषणम् ॥

अपचयप्रायश्चित्तमुक्त्वापहारप्रायश्चित्तं विधत्ते । “यस्या-
क्रीतं सोममपहरेयुः । क्रीणीयादेव । सैव ततः प्रायश्चित्तिः” इति । दीक्षणीयेष्टेः पूर्वमेव सोमं सम्राद्य क्रयपर्यन्तं क्वचि-

दवस्थापयेत् । अतएव सूत्रकार आह, अत्र राजानमाहृत्य पयसोदनेन परिविवेचयन्त्याक्रयादिति । अत्र क्रयात् पूर्वं दीक्षादिवसेषु परिचर्यमाणं सोमं यदि केचिदपहरेयुः । तदानीमन्यमपि कश्चित्सोमं सम्याद्य क्रयः कर्त्तव्य एव । क्रयानुष्ठितिरेव तस्यापहारस्य प्रायश्चित्तिः ॥

अथ क्रीतस्थापहारे प्रायश्चित्तं विधत्ते । “यस्य क्रीतमपहरेयुः । आदाराऽस्य फाल्गुनानि चाभिषुणुयात् । गायत्रोऽयः सोममाहरत् । तस्य योऽशुः परापतत् [५] । त आदारा अभवन् । इन्द्रो वृत्रमहन् । तस्य वल्कः परापतत् । तानि फाल्गुनान्यभवन् । पशवो वै फाल्गुनानि । पशवः सोमो राजा । यदादाराऽस्य फाल्गुनानि चाभिषुणोति । सोममेव राजानमभिषुणोति” इति । क्रीतस्य सोमस्थापहारे सोमप्रतिनिधित्वेनादाराणां फाल्गुनानाञ्चाभिषवः । आद्रिचन्ते सोमरहितैतत्तात्पर्येण स्वीक्रियन्त इत्यादाराः चोरयुक्तवक्त्रोविशेषाः । लोकव्यवहारे फल्गु खल्वमेव प्रयोजनं येषां आर्द्रदुर्ब्राङ्कुरादीनां तृणानां तानि फाल्गुनानि । पुरा गायत्र्या समानीयमानस्य सोमस्य कश्चिदवयवो भूमौ पतितः स आदाररूपेणोत्पन्नः । इन्द्रेण हतस्य वृत्रस्य वल्कः त्वक् शकले भूमौ पतित्वा फाल्गुनरूपेणोदभूत् । फाल्गुनानां पशुप्रियत्वात् पशुरूपत्वं सोमस्य च पशुप्राप्तिहेतुत्वात् पशुरूपत्वम् । एवं सत्यादारफाल्गुनाभिषवणे सोम एवाभिषुतो भवति ॥

तत्र कर्त्तव्यविशेषान्विधत्ते । “शृतेन प्रातःसवने श्रीणी-
यात् । दध्ना मध्यन्दिने [६] । नीतमिश्रेण तृतीयसवने ।
अग्निष्टोमः सोमः स्वाद्रथन्तरमाम । य एव चत्विजो वृताः स्युः ।
त एनं याजयेयुः । एकां गां दक्षिणां दद्यात्तेभ्य एव । पुनः
सोमं क्रीणीयात् । यज्ञेनैव तद्यज्ञमिच्छति । सैव ततः प्राय-
श्चित्तिः” इति । अभिपुतं आदारफाल्गुनरसं शृतेन पक्व-
चोरेण श्रीणीयान्मिश्रयेत् । नवनीतोत्पत्तेः पूर्वावस्थमीष-
न्मथितं दधि नीतमिश्रम् । यद्यप्ययमुक्थषोडश्यादिरूपं क्रत्व-
न्तरमारब्धवान् । तथापि तत्परित्यागेन प्रायश्चित्तरूपेऽस्मिन्
प्रयोगे रथन्तरपृष्ठोऽग्निष्टोमरूप एव सोमयागः कार्यः । तत्र पूर्वं
वृता चत्विज एव याजकाः, तेभ्यः सर्वेभ्य एकेव गौर्दक्षिणा ।
तथा नैमित्तिकं प्रयोगमनुष्ठाय पुनर्नित्यप्रयोगार्थं सोमं
क्रीणीयात् । एवं सति नैमित्तिकप्रयोगरूपेणैव यज्ञेन नित्य-
प्रयोगरूपं यज्ञं प्राप्नुमिच्छति सोद्यमेवंविधैवानुष्ठितिः । ततः
कीर्तसोमापहारदोषात् प्रायश्चित्तिर्विमुक्तिहेतुः ॥

अथ सत्रं सङ्कल्प्य ततो नितृत्तौ प्रायश्चित्तं विधत्ते । “स-
र्वाभ्यो वा एष देवताभ्यः सर्वेभ्यः पृष्ठेभ्य आत्मानमागुरते ।
यः सत्रायागुरते । एतावान् खलु वै पुरुषः । यावदस्य वित्तम् ।
सर्ववेदसेन यजेत । सर्वपृष्ठोऽस्य सोमः स्यात् । सर्वाभ्य एव
देवताभ्यः सर्वेभ्यः पृष्ठेभ्य आत्मानं निष्क्रीणीते” इति । यो
यजमानः सत्रार्थं सङ्कल्पयति सत्रं न करोति स पुरुषः
सर्वदेवताभ्यः तत्प्रतिपादकस्तोत्रेभ्यश्च स्वात्मानं सङ्कल्पयति ।

अस्य पुरुषस्य यावद्विद्वत्तमसि तावदेवास्य पुरुषस्य स्वरूपं सर्व-
कर्मनिर्व्वाहकं साररूपं दरिद्रस्य होमदानयोरशक्तत्वादेवं
मति मङ्गल्यितं स्वात्मानं निष्क्रीणीत इति । यो यजमानः
सत्रार्थं मङ्गल्ययति । स पुरुषः सर्वदेवताभ्यः तत्प्रतिपाद-
केभ्यः पृष्ठेभ्यः स्तोत्रेभ्यः भागदानायाशक्तत्वादेवं मति मङ्ग-
ल्यितं स्वात्मानं देवताभ्यः सकाशात् निष्क्रीतुं स्वप्रतिनिधि-
त्वेन सर्वस्वदक्षिणोपेतं सर्वपृष्ठस्तोत्रयुक्तं सोमयागं कुर्यात् ।
सकारान्तो वेदशब्दो धनवाची । सर्वं वेदसं धनं दक्षिणा-
त्वेन यस्मिन् यज्ञे सोऽयं सर्ववेदसः । तेन यज्ञेन स्वात्मानं
निष्क्रीणीते नीयन्ति । सेचं सत्रेषु मङ्गल्यभ्रमस्य प्रायश्चित्तिः ।
तद्दिदं सोम प्रतिनिधिरुक्तं प्रायश्चित्तं सूत्रकारेण स्पष्टमुदा-
हृतम्, सोमाभावे पूतिकानभिषुणुयात् । पूतिकाभावे आ-
दारान् फाल्गुनानि । यानि श्वेतस्रलानि स्रुः । तदभावे याः
काश्याषधीः चीरणीः अरुणदुर्व्वाः कुशान् वा हरितानिति
वाजसनेयकमिति । यदि सत्रायागूर्या न यजेत विश्वजिताति-
रात्रेण सर्वपृष्ठेन सर्वस्तोमेन सर्ववेदसदक्षिणेनयजेतेति । अत्र
मीमांसाषष्ठाध्यायस्य तृतीयपादे चिन्तितम् ।

सोमाभावे भवेत् पूतिविधिः प्रतिनिधावुत ।

नियमो वचनादाद्यो लाघवात्तु नियम्यते ॥

यदि सोमं न विन्देत पूतिकानभिषुणुयात् । इति ।

लिङ्प्रत्ययस्य विधिविचितादिदं वाक्यं पूतिकलताख-
ण्डानां विधायकमिति चेत् । मैवम् । सदृशतया प्रतिनिधेय-

त्वेन प्राप्तेषु नियममात्रविधौ लाघवात् तस्मात् पूर्वकद्रव्यं
नियम्यते । अत्रैवान्यचिन्तितम् ।

पूतिकस्थापचारे स्थात्तेन सोमेन वा समम् ।

आद्याः श्रुतांशसादृश्यात् पूतिकाविधितोऽन्तिमः ॥

यदा सोमप्रतिनिधेः पूतिकस्थापचारः स्थात् तदा तेन
पूतिकेन सदृशं द्रव्यान्तरं उपादेयम् । पूतिकानभिपुण्या-
दिति श्रुतेः, पूतिकांशैः सादृश्यस्य लाभादिति चेत् । मैवम् ।
नास्ति पूतिकानां विधिः । किन्तु नियमार्थं तद्वचनमित्युक्तम् ।
अतः श्रुतस्य सोमस्य सादृश्यलाभाय समांशलाभाय सोमसमं
द्रव्यान्तरमुपादेयम् । दशमाध्यायस्य तृतीयपादे चिन्तितम् ।

एकां पञ्चेति कृत्स्नां वा गोमज्ज्ञाञ्च निवर्त्तयेत् ।

स्यादाद्यो दक्षिणायोगान्नैवं व्यवहितत्वतः ॥

ददं श्रूयते । यस्य सोममपहरेयुरेकां गां दक्षिणां दद्यात् ।
अभिदग्धे पञ्च गा इति । तदिदं सज्ज्ञाविशिष्टं द्रव्यं विधीय-
मानं गवादिदक्षिणां कृत्स्नां निवर्त्तयेत् । तस्य दक्षिणाशब्द-
प्रयोगेन कार्यैकत्वात् । मैवम् । विशिष्टविधौ गौरवात् गवां
प्राप्तत्वाच्च सज्ज्ञामात्रं विधेयम् । तस्य च गोपदेन व्यवधानान्न
दक्षिणायोगोऽस्ति । गोपदयोगे तु गोगतां स्वविरोधिनीं
पूर्वप्राप्तसज्ज्ञामेव निवर्त्तयेत् न त्वन्यत् किञ्चिदिति राद्धान्तः ।
षष्ठाध्यायस्य चतुर्थपादे चिन्तितम् ।

मन्त्रायागुरते योऽयं यजेद्विश्वजितेत्यसौ ।

यः कोप्युत प्रवृत्तः स्यादप्रवृत्तोऽथवाग्निमः ॥

अविशेषप्रवृत्तस्तु मन्ताङ्गं हि तथाभवेत् ।

निमित्तोक्तेरप्रवृत्तः प्रायश्चित्तं चरेदिदम् ॥

इदमात्रायते । यः सत्रायागुरते स विश्वजिता यजेतेति ।
आगुरते सङ्कल्पयति । तत्र सत्रं सङ्कल्प्य कश्चिदनुष्ठातुं प्रवृत्तः
अपरो न प्रवृत्तः । तयोर्भयोर्मध्ये यः कोऽपि विश्वजिता
यजेत । कुतः प्रवृत्त एव यजेतेति विशेषस्याश्रवणात् । एव-
मप्रवृत्त एव यजेतेत्यपि विशेषो न श्रूयते । तस्मादुभयोरन्य-
तर इत्याद्यः पक्षः । यः सत्रायागुरत इति निमित्तत्वेनोप-
न्यासात् सङ्कल्पयति । सत्रं नानुतिष्ठेत् स एव तदा प्रायश्चि-
त्तार्थं विश्वजिद्यागं कुर्यादिति राद्धान्तः । षष्ठाध्यायस्य
सप्तमपादे चिन्तितम् ।

सर्वस्वदाने पित्रादावपि तद्धन एव वा ।

स्वत्वादाद्यः पितृत्वादावत्यागाद्धन एव तत् ॥

इदमामनन्ति, विश्वजिति सर्वस्वं ददातीति । तत्र धन
इव पित्रादिष्वप्यात्मीयत्वस्य समानत्वादस्ति पित्रादीनामपि
तद्दानमिति प्राप्ते ब्रूमः । आत्मसम्बन्धत्यागपूर्वकं परसम्बन्धा-
पादनं दानमित्युच्यते । न हि दीयमाने पितरि स्वकीय-
पितृत्वत्यागः परकीयपितृत्वापादनं वा सम्भवति । किञ्च
स्वशब्दस्यात्मा ज्ञातिरात्मीयं धनञ्चेति चत्वारोऽर्थाः । तेष्वेक-
स्मिन् प्रयोगे एक एवार्थो वाच्यः । प्रकृतौ गवादिधनस्यैव
दक्षिणात्वादिहापि धनवाचित्वं युक्तम् । तस्माद्धनस्यैव दानम् ।
तत्रैवान्यच्चिन्तितम् ।

देया न वा महाभूमिः स्वत्वाद्राजा ददातु ताम् ।

पालनस्यैव राज्यत्वं न स्वं भूदीयते न सा ॥

यदा सार्वभौमो राजा विश्वजिति सर्वं ददाति । तदा गोपथराजमार्गजलाशयाद्यन्विता महाभूमिस्तेन दातव्या । कुतः भूमेस्तदीयधनत्वात् । राजा सर्वस्येष्टे ब्राह्मणवर्जमिति स्यतेरिति प्राप्ते ब्रूमः । दुष्टशिक्षाशिष्टपरिपालनाभ्यां राज्ञ ईशित्वं स्यत्यभिप्रेतमिति न राज्ञो भूमिर्धनम् । किन्तु तस्यां भूमौ स्वकर्मफलं भुञ्जानानां सर्वेषां प्राणिनां साधारणं धनम् । अतोऽसाधारणस्य भूखण्डस्य सत्यपि दाने महाभूमेर्दानं नास्ति । तत्रैवान्यच्चिन्तितम् ।

दानं केसरिणां नो वा विहितप्रतिषेधतः ।

विकल्पः पर्युदासोऽयं ये यजामहमन्तीतः ॥

न केसरिणो ददातीति विश्वजिति श्रूयते । तत्र सर्वस्वदानविधानात् केसरिदाननिषेधाच्चाश्वदानं विकल्पितमिति प्राप्ते ब्रूमः । नायं प्रतिषेधः । किन्तु पर्युदासः । तत्प्रकारश्च दशमाध्यायस्याष्टमपादे ये यजामहमन्तोदाहरणेन व्युत्पादयिष्यते । ततस्तेन न्यायेनाश्वपर्युदासे सत्यश्वव्यतिरिक्तं सर्वस्वं देयमिति विधिनिषेधयोरेकवाक्यतालाभांन्नास्ति अश्वस्य पाक्षिकमपि दानम् । तत्रैवान्यच्चिन्तितम् ।

अर्जयित्वापि किं सर्वं देयं द्रव्यं यदस्ति तत् ।

सर्वोद्देशविधेराधो न प्राप्ते सर्वता विधेः ॥

पूर्वोक्ते सर्वस्वदाने सर्वमुद्दिश्य दानं विधीयते । तं पुरु-

षेण भोगं राज्यामनादिकं यत्सर्वं तद्दातव्यमिति तस्मादविद्य-
मानं सर्वं अर्जयित्वापि देयमिति चेत् । मैवम् । चोदकप्राप्तं
दानमुद्दिश्य सर्व्वत्वविधानात् सर्व्वशब्दः प्रसिद्धवाचित्वादीय-
मानविषयः । तस्माद्यदस्ति तदेव देयम् । तत्रैवान्यच्चिन्तितम् ।

धर्माणि सेवकः शूद्रो देयो नो वा स दासवत् ।

देयोऽस्वत्वात् पराधीनत्वाभावान्न च दीयते ॥

यस्तु शूद्रो विहितं स्वधर्ममेव गन्तुं सेवते । सोऽपि स्व-
मध्यपातित्वाद्गर्भदासवद्देय इति चेत् । मैवम् । जीविताद्यदा-
नेन तस्मिन्सेवके स्वत्वाभावात् स्वेच्छाचारित्वेन परस्वत्वापा-
दनासम्भवाच्च न देयः । तत्रैवान्यच्चिन्तितम् ।

भूतं भावि च देयं स्यात् कालेऽवस्थितमेव वा ।

आद्यः सर्व्वश्रुतेरन्त्योऽसम्भवाधन्ययोस्तथा ॥

विश्वजिन्मया कर्त्तव्य इत्यध्यवसायादूर्द्ध्वं दक्षिणाकालात्
पूर्वं यत् स्वेन भोग्यं स्वं चितं यद्भूतम्, यच्च दक्षिणाकाला-
दूर्द्ध्वं भविष्यत्येवेति निश्चितं तद्भावि, तदुभयमपि सर्व्वपदार्थ-
त्वाद्दातव्यमिति चेत् । मैवम् । भूतस्य विनाशसम्भवात् भावि-
नस्तदाजीमप्राप्तत्वात् अविद्यमानस्य दानायोगाच्च दक्षिणा-
कालेऽवस्थितमेव सर्व्वं देयम् । तत्रैवान्यच्चिन्तितम् ।

दक्षिणाक्रतुभुक्त्यर्थं त्रयं देयमुतेष्टये ।

शिष्टायवा दक्षिणार्थमेवाद्यः सर्व्वशब्दतः ॥

क्रतुशेषस्तदाबाध्यः प्रधानत्वादबाधनात् ।

मध्योऽन्त्यो दक्षिणार्थस्यानुवादात् सर्व्वतोविधेः ॥

प्रकृतौ कर्मारम्भ एव यजमानेनात्मीयं धनञ्च वचन-
बलात्तिधा व्यवस्थापितम् । इदं मे भुक्त्यर्थमिदं मे यज्ञार्थ-
मिदं मे दक्षिणार्थमिति । तदेतत्तयमपि दक्षिणार्थत्वादा-
तव्यमित्येकः पक्षः । दक्षिणा हि माध्यन्दिने सवने दीयते ।
तत ऊर्ध्वं द्वितीयमवनमारभ्योदवसानीयान्तः क्रतुभागो-
ऽवशिष्टः । स चन्द्रलाभाद्वाध्येत । न चाङ्गभूतया दक्षिण्या
प्रधानस्य क्रतोर्बाधोयुक्तः । ततस्तद्बाधनाय क्रत्वर्थं भाग-
मवस्थाप्यावशिष्टं सर्व्वं देयमिति द्वितीयपक्षः । यद्दक्षिणा-
त्वेन विधीयते तत् सर्व्वमित्यनूद्यविधानाद्दक्षिणार्थभाग एव
दातव्य इति सिद्धान्तः । अष्टमाध्याये प्रथमपादे चि-
न्तितम् ।

इष्टेः सोमस्य वा धर्मा विश्वजित् समुखेष्विह ।

अविशेषादैष्टिका स्युः सोमस्याव्यक्तिसाम्यतः ॥

विश्वजिता यजेत । अभिजिता यजेता द्वादशाहेन यजेते-
त्यादिषु नियामकाभावादिष्टिसोमयोरन्यतरस्य धर्मा इष्ट्या
ग्रहीतव्याः । मैवम् । अव्यक्तलिङ्गेन सोमसाम्यादुत्पत्तिवाक्ये
देवतानभिधानमव्यक्तिसाम्यात् सोमस्य धर्मानतिदिशेत् ॥

इति सप्तमोऽनुवाकः ॥ ७ ॥

अथाष्टमोऽनुवाकः ।

सप्तमे विरोहणादिप्रायश्चित्तमुक्तम् । अथाष्टमे शुद्धि-
हेतवो मन्त्रा उच्यन्ते । ते चानारभ्याधीतं प्रकृतिगामीति

न्यायेन प्रकृतौ विनियोक्तव्याः । तत्रापि शुद्धिलिङ्गेन शोधन-
क्रियासम्बन्धिन एते भवन्ति । सा च क्रिया सोमप्रकरणे
दीक्षितसंस्कारेष्वास्माता, दर्भपुञ्जीलैः पवयतीति । तत्रा-
ध्वर्यवा मन्त्राश्चित्पतिस्त्वा पुनात्वित्यादिकास्तत्प्रकरण एव
समास्माताः । अतः परिशेषात् पुनोमह इत्युत्तमपुरुषलि-
ङ्गाच्च पायमानस्य यजमानस्य जप इति गम्यते । अतएव
सूत्रकारेणोक्तम्, पायमानो जपति तस्य ते पवित्रपत इति
च पवमानः । सुवर्जन इत्यस्मिन्ननुवाके प्रथमामृचमाह,
“पवमानः सुवर्जनः । पवित्रेण विचर्षणिः । यः पोता
स पुनातु मा” इति । यो देवः पोता सर्वेषां शोधयिता
स देवः पवित्रेण शुद्धिसाधनेनास्मादीयजपध्यानादिना मां
पुनातु शोधयतु । कीदृशः पोता पवमानः शोधनकुशलः
सुवर्जनः स्वर्ग एवोत्पन्नः विचर्षणिः विविधशोधनप्रका-
राभिज्ञः ॥

अथ द्वितीयामाह । “पुनन्तु मा देवजनाः । पुनन्तु मन-
वो धिया । पुनन्तु विश्व आयवः” इति । ये कल्पादौ स्वर्ग-
लोकेषु समुत्पन्नत्वेन देवरूपा जनाः, ये च स्वायम्भुवमनुप्रभृ-
तयः ऋषयः, येऽपि स्वकर्मावशान्नानुश्र्लोकं आयन्तीत्यायवो
मनुष्याः सदाचारपराः शुश्रुवांसः, ते विश्वे सर्वेऽपि धिया-
ऽनुग्रहबुद्ध्या मां पुनन्तु ॥

अथ तृतीयामाह । “जातवेदः पवित्रवत् । पवित्रेण पुनो-
हि मा । शुक्लेण देवदीक्षत् । अग्ने क्रत्वाक्रत्स्वरनु” [१] इति ।

हे जातवेदः उत्पन्नसर्वजगदभिजाग्रे देव शुक्रेण दीद्यत् भा-
स्वत् दीष्टा भासमानस्त्वं क्रतुं रनु अस्मदनुष्ठेयान् कर्मवि-
शेषाननुसृत्य पवित्रेण क्रताशोधकेन तत्सङ्कल्पेन पवित्रवद-
स्मदनुष्ठितं कर्म शुद्धियुक्तं यथा भवति तथा मां पुनोहि
शोधय ॥

अथ चतुर्थीमाह । “यत्ते पवित्रमर्चिषि । अग्ने वितत-
मन्तरा । ब्रह्म तेन पुनोमहे” इति । हे अग्ने ते तवार्चिषि
ज्वालायां अन्तरा मध्ये विततं विस्तृतं यत् पवित्रं शुद्धिसाधनं
ब्रह्म प्रवृद्धमस्ति तेन वयं पुनोमहे ॥

अथ पञ्चमीमाह । “उभाभ्यां देव सवितः । पवित्रेण
सवेन च । इदं ब्रह्म पुनोमहे” इति । हे सवितर्देव त्वदीयं
यत् पवित्रं शुद्धिसाधनं यस्य सवः कर्मस्वस्मादिषयं प्रेरणं
ताभ्यां उभाभ्यामिदं ब्रह्म परिवृढं कर्म पुनोमहे शो-
धयामः ॥

अथ षष्ठीमाह । “वैश्वदेवी पुनती देव्यागात् । यस्यै ब-
ह्वीस्तनुवो वीतपृष्ठाः । तथा मदन्तः सधमाद्येषु । वयं स्याम
पतयो रयीणाम्” [२] इति । सर्वदेवसम्बन्धिनी या देवी
शोधनकुशला सास्मान् पुनती शोधयन्ती आगादागच्छतु ।
यस्यै यस्या देव्यास्तनुवः शुद्धिहेतवो देहविशेषाः वीतपृष्ठाः
कान्तस्तुतयः तथा देव्याऽनुगृहीताः सधमाद्येषु ऋत्विग्भिः
सह हर्षयोग्येषु कर्मसु मदन्तो हृष्यन्तो वयं रयीणां धनानां
पतयः स्याम ॥

अथ मप्तमीमाह । “वैश्वानरो रश्मिभिर्मा पुनातु । वातः प्राणेनेषिरोमयोभूः । द्यावापृथिवी पयसा पयोभिः । ऋतावरी यज्ञिये मा पुनीताम्” इति । विश्वेषां नराणां हितोऽग्निरादित्यो वा देवः स्वकीयरश्मिभिर्मां पुनातु । वातो वायुदेवः प्राणेनेषिरः प्राणरूपेण देहेषु गच्छन् मयोभूः सुखस्य भावयिता भवतु । द्यावापृथिव्यौ च ऋतावरी सत्यवत्यौ यज्ञिये यज्ञाय हिते सन्त्यौ पयसा जलेन पयोभिः क्षीरादिरसैश्च मां पुनीताम् ॥

अथाष्टमीमाह । “वृहद्भिः सवितस्तृभिः । वर्षिष्ठैर्देवमन्त्रभिः । अग्ने दक्षैः पुनोहि मा” इति । हे सवितः कर्मसु प्रेरकाग्ने देव मन्त्रभिः मननैरस्मदनुग्रहविषयैर्मां पुनोहि । कीदृशैर्वृहद्भिः महद्भिरादरयुक्तैस्तृभिः पापतरणसाधनैर्वर्षिष्ठैश्चिरकालानुवृत्त्या वृद्धतमैर्दक्षैः शोधनकुशलैः ॥

अथ नमवीमाह । “येन देवा अपुनत । येनापो दिव्यं कशः । तेन दिव्येन ब्रह्मणा [३] । इदं ब्रह्म पुनीमहे” इति । येन शुद्धिसाधनेन देवाः पूर्वान् यजमानान् अपुनत । कशगताविति धातोरुत्पन्नः शकारान्तः कशशब्दो गतिवाची । येन शुद्धिसाधनेन आपो देवताः दिव्यं कशोऽपुनत दिवलोकविषयां गतिं शोधितवन्तः । दिव्येन द्युलोकयोग्येन ब्रह्मणा परिवृढेन तेन शुद्धिसाधनेनेदं ब्रह्मानुष्ठीयमानं परिवृढं कर्म पुनीमहे ॥

अथ दशमीमाह । “पावमानीरध्येति । ऋषिभिः सभृ-

तः रसम् । सर्व्वं स पूतमश्नाति । स्वदितं मातरिश्वना” इति ।
 यः पुमान् पावमानीः शोधकदेवतासम्बन्धिनीः एता ऋचः
 अध्येति पठति, अर्थतः स्मरति स पुरुषः सर्व्वं रसं सारभूतं
 फलमश्नाति भुङ्क्ते । कीदृशं रसं ऋषिभिः सम्भृतं मन्त्रैस्तद-
 भिर्जैर्मुनिभिश्च सम्पादितम् । अतएव पूतं शुद्धं मातरिश्वना
 वायुना स्वदितं स्वादूकृतम् ॥

अथैकादशीमाह । “पावमानीर्यो अध्येति । ऋषिभिः स-
 म्भृतः रसम् । तस्मै सरस्वतीदुहे । चीरः सर्पिर्मधूदकम्” इति ।
 याः पावमानीरध्येति तस्मै पुरुषाय सरस्वतीरसं दुहे । की-
 दृशं, चीरादिरूपम् ॥

अथ द्वादशीमाह । “पावमानोः स्वस्वयनीः [४] । सुदुघा
 हि पयस्वतीः । ऋषिभिः सम्भृतो रसः । ब्राह्मणेष्वमृतः
 हितम्” इति । याः पावमान्य ऋचस्ताः स्वस्वयनीः क्षेमप्रा-
 पिकाः सुदुघाः सुष्टुफलं दुहानाः पयस्वतीः चीरादिरस-
 हेतवस्य प्रसिद्धास्ता अस्माननुगृह्णन्विति शेषः । ऋषिभिर्मन्त्र-
 दर्शिभिर्मुनिभिः रसः फलसारः सम्भृतोऽस्मासु सम्पादितो-
 ऽस्तु । ब्रह्ममन्त्रास्तत्पाठका ब्राह्मणाः तेष्वस्मासु अमृतमवि-
 नाशिफलं हितं सम्पादितमस्तु ॥

अथ त्रयोदशीमाह । “पावमानीर्दिश्यन्तु नः । इमं लोक-
 मथो अमुम् । कामान्त्समर्द्धयन्तु नः । देवोर्देवैः समामृताः”
 इति । देवैः इन्द्रादिभिः समामृताः सम्पादिताः पावमानीः
 देवोः पवमानमन्त्राभिमानिन्यो देव्यो नोऽस्माकं लोकद्वयं

दिशन्तु प्रयच्छन्तु तत्रत्यान् कामान्नोऽसदर्थं समृद्धान् कुर्वन्तु ॥

अथ चतुर्दशीमाह । “पावमानीः स्वस्थयनीः । सुदुचा हि घृतश्रुतः” इति । अन्यत्पूर्ववत् ॥

अथ पञ्चदशीमाह । “येन देवाः पवित्रेण । आत्मानं पुनते सदा । तेन सहस्रधारेण । पावमान्यः पुनन्तु मा” इति । देवा इन्द्राद्या येन पवित्रेण शुद्धिसाधनेन सदा स्वदेहं शोधयन्ति । सहस्रावान्तरभेदयुक्तेन तेन साधनेन पावमान्य ऋचो मां पुनन्तु ॥

अथ षोडशीमाह । “प्राजापत्यं पवित्रम् । शतोद्यामश्चिरण्मयम् । तेन ब्रह्मविदो वयम् । पूतं ब्रह्म पुनीमहे” इति । यत्पवित्रं शुद्धिसाधनं प्राजापत्यं प्रजापतिसम्बन्धिशतोद्यामं दमैर्निर्मितत्वात् शतसङ्ख्याकैर्यमैर्नाडीभिर्युक्तं चिरण्मयं पापहरणसाधनेन द्रव्येण निर्मितं तेन तादृशेन पवित्रेण ब्रह्मविदो वेदार्थविदो वयं पूतं ब्रह्म पूर्वमपि शुद्धं परिवृढं कर्मा पुनीमहे भूयोऽपि शोधयामः ॥

अथ सप्तदशीमाह । “इन्द्रः सुनीति सह मा पुनातु । सोमः स्वस्था वरुणः समीच्या । यमो राजा प्रमृणाभिः पुनातु माम् । जातवेदामोर्जयन्त्या पुनातु” [६] इति । इन्द्रः सुनीत्या शोभनफलप्रापयिकया देव्या सह मां पुनातु । सोमः स्वस्था चेमप्रापयिकया देव्या सह मां पुनातु । वरुणः समीच्या अनुकूलया देव्या हस मां पुनातु । यमो राजा प्रमृणाभिः प्रकर्षेण मारिकाभिः

देवीभिः सह मां पुनातु । जातवेदा ऊर्जयन्त्या चीरादि-
रसप्रापयिकया देव्या सह मां पुनातु ॥

इति अष्टमोऽनुवाकः ॥ ८ ॥

अथ नवमोऽनुवाकः ।

अष्टमे शुद्ध्यर्था मन्त्रा उक्ताः । तावता सोमशेषमवशेषमव-
स्थाप्य नवमे राजसूयगतचातुर्मास्यशेष उच्यते । तानि चातु-
र्मास्यानि विधातुमादावाख्यायिकामाह । “प्रजा वै सत्र-
मासत तपस्तप्यमाना अजुह्वतीः । देवा अपश्यञ्चमसं घृतस्य
पूर्णं स्वधाम् । तमुपोदतिष्ठन्तमजुह्वुः । तेनार्द्धमास ऊर्ज-
मवारुन्धत । तस्मादर्द्धमासे देवा इज्यन्ते” इति । पुरा कदा-
चिद्देवपितृमनुष्यपश्वसुराख्याः प्रजाः सत्रमन्वतिष्ठन् । सत्र-
सदृशं सुकृतं सम्पादितवन्त इत्यर्थः । किं कुर्वन्त्यः उपवासा-
दिरूपं तपोऽनुतिष्ठन्त्यः अजुह्वतीः न कञ्चिदपि होमं
कुर्वन्त्यः, तासां प्रजानां मध्ये देवाः कञ्चित्कालं तपस्तप्या
घृतपूरितं स्त्रोचितान्नधारकं कञ्चिच्चमसं दृष्ट्वा तं प्राप्य समीप
उत्थाय तद्धोमेनैकैकस्मिन्नर्द्धमासे स्त्रैर्भोज्यं रसविशेषं प्राप्त-
वन्तः । तस्मात् कारणादर्द्धमासे पौर्णमास्यमावास्यायां देवा
दर्शपूर्णमासाभ्यामिज्यन्ते ॥

अथ देवे पित्रादीनां तपःफलं दर्शयति । “पितरोऽप-
श्यञ्चमसं घृतस्य पूर्णं स्वधाम् । तमुपोदतिष्ठन्तमजुह्वुः । तेन
मास्यूर्जमवारुन्धत । तस्मान्मासि पितृभ्यः क्रियते । मनुष्या
अपश्यञ्चमसं घृतस्य पूर्णं स्वधाम् [१] । तमुपोदतिष्ठन्तमजु-

हवुः । तेन द्वयीमूर्ज्जमवारुन्धत । तस्माद्विरक्तो मनुष्येभ्य उप-
 द्वियते । प्रातश्च सायञ्च । पशवोऽपश्यञ्चमसं घृतस्य पूर्णं
 स्वधाम् । तमुपोदतिष्ठन्तमजुहवुः । तेन त्रयीमूर्ज्जमवारुन्धत ।
 तस्मात् त्रिरक्तः पशवः प्रेरते । प्रातः सङ्गवे सायम् । असुरा
 अपश्यञ्चमसं घृतस्य पूर्णं स्वधाम् [२] । तमुपोदतिष्ठन्तम-
 जुहवुः । तेन संवत्सर ऊर्ज्जमवारुन्धत” इति । पितृभिरैक-
 स्मिन्नासे एकभोज्यान्नस्य प्राप्तत्वात् प्रतिमासममावास्यायां
 पिण्डपितृयज्ञः क्रियते । मनुष्यैरेकस्मिन्नेवाह्नि कालद्वयवर्त्तिनो
 भोज्यस्य प्राप्तत्वात् प्रातःकाले सायङ्काले च भुञ्जते । पशुभि-
 र्मानिभिर्देवैरेकस्मिन्नह्निकालत्रयभोज्यस्यान्नस्य प्राप्तत्वात् त्रिषु
 कालेषु पशवः तृणभक्षणार्थं सञ्चरन्ति । तत्तन्मध्यकाले तु
 रोमन्थं कुर्वन्तो वर्त्तन्ते । असुरास्वैकस्मिन् संवत्सरे स्वभोज्य-
 मन्नं प्राप्तवन्तः ॥

अथ देवैरनुष्ठितं व्यापारं दर्शयति । “ते देवा अमन्यन्त ।
 अमी वा इदमभूवन् । यद्वयं स्म इति । त एतानि चातु-
 र्मास्थान्यपश्यन् । तानि निरवपन् । तैरेवैषां तामूर्ज्जमवृञ्जत ।
 ततो देवा अभवन् । परासुराः” [३] इति । ते देवा मिलित्वा
 एवं विचारितवन्तः यदैश्वर्यं वयमिदानीं प्राप्य वर्त्तामहे
 तत् इदं सर्व्वममी असुरा एव प्राप्तवन्तः । यस्मात् संवत्सरे
 सकृद्भुक्त्वा तृप्ताः सन्तः, पुनः संवत्सरसमाप्तिपर्यन्तं स्वभोजन-
 व्यापाराभावात् निरन्तरं युध्यन्तोऽस्मान् क्लेशयिष्यन्ति । एवं
 विचार्य्य ते देवा असुरविनाशहेतुत्वेनैतानि वक्ष्यमाणानि

वैश्वदेवादीनि चातुर्मास्यानि दृष्टवन्तः । यस्मात् संवसरे तैर्नि-
र्वापेणासुराणां भोज्यं विनाशितवन्तः ॥

ततो देवा विजयं प्राप्ताः असुराश्च पराभूता इत्यमा-
ख्याधिकया चातुर्मास्यानामत्यन्तं प्रशस्तत्वं दर्शयितुं दर्शपूर्ण-
मास्यादिप्रशंसापूर्वकं तत्तत्प्रशंसामुपन्यस्य दर्शादिविध्यनुवाद-
पुरःसरं तद्विधत्ते । “यद्यजते । यामेव देवा ऊर्ज्जमवारु-
न्धत । तां तेनावरुन्धे । यत् पिबेभ्यः करोति । यामेव पितर
ऊर्ज्जमवारुन्धत । तां तेनावरुन्धे । यदावसथेऽन्नं हरन्ति ।
यामेव मनुष्या ऊर्ज्जमवारुन्धत । तां तेनावरुन्धे । यद्वृक्षिणां
ददाति [४] । यामेव पशव ऊर्ज्जमवारुन्धत । तां तेनावरुन्धे ।
यच्चातुर्मास्यैर्यजते । यामेवासुरा ऊर्ज्जमवारुन्धत । तां तेना-
वरुन्धे । भवत्यात्मना । परास्य भ्रातृव्यो भवति” इति । य-
जते दर्शपूर्णमासावनुतिष्ठति । पिबेभ्यः करोति । पिण्डपिबेयज्ञ-
मनुतिष्ठति । आवसथेऽन्नं हरन्ति । वैश्वदेवान्ते अतिथीन-
न्नेन पूजयन्ति । अन्वाहार्यगवादिरूपां दक्षिणां ददाति ।
तत्फलप्राप्तये दर्शपूर्णमासादयः कर्त्तव्याः । एवमत्रापि फल-
प्राप्तये चातुर्मास्यानि यजेत । तत् आत्मना भवति । स्वयमेव
जययुक्तो भवति । भ्रातृव्यस्तु पराभवति ॥

अत्र चातुर्मास्यविधौ तात्पर्यं दर्शयितुं पुनः प्रशंसति ।
“विराजो वा एषा विक्रान्तिः । यच्चातुर्मास्यानि । वैश्वदेवे-
नास्मिंश्लोके प्रत्यतिष्ठत् । वरुणप्रघामैरन्तरिक्षे । साकमेधैर-
मुष्मिंश्लोके । एष हत्वा वै तत्सर्वं भवति । य एवं विद्वाः स्वातु-

‘‘मासैर्यजते’’ [५] इति । विशेषेण राजत इति विराट् । प्रजापतिस्तस्य विशेषेण लोकत्रयाक्रमणसाधनानि चातुर्मास्यानि वैश्वदेवादीनि चतुर्षु मासेष्वनुष्ठेयत्वाच्चातुर्मास्यानि । फाल्गुन्यां पौर्णमास्यां वैश्वदेवाख्यं पर्वानुष्ठाय मासचतुष्टयमतीत्याषाढ्यां पौर्णमास्यां वरुणप्रघासाख्यं कर्मानुष्ठाय पुनर्मासचतुष्टयमतीत्य कार्त्तिक्यां पौर्णमास्यां तदीयचतुर्दश्यां वा माकमेधाख्यं पर्वानुष्ठेयम् । एतैर्यथा प्रजापतेर्लोकत्रये प्रतिष्ठा एवमन्योऽप्येतत् सर्वं प्राप्नोति ॥

इति नवमोऽनुवाकः ॥ ६ ॥

अथ दशमोऽनुवाकः ।

नवमे चातुर्मास्यानि विहितानि । अथ दशमे तत्र विशेषं विधातुं प्रसूति । “अग्निर्वाव संवत्सरः । आदित्यः परिवत्सरः । चन्द्रमा इदावत्सरः । वायुरनुवत्सरः” इति । प्रभवविभवादीनां षष्टिसंवत्सराणां मध्ये एकैकसंवत्सरपञ्चक एकैकं युगम् । तस्मिन् युगे वर्त्तमानानां पञ्चानां संवत्सराणां क्रमेण संवत्सरः परिवत्सरः इदावत्सरोऽनुवत्सर इदत्सरा इत्येतानि नामधेयानि । तथा चोक्तम्,

चान्द्राणां प्रभवादीनां पञ्चके पञ्चके युगे ।

सम्परीदान्विदित्येतच्छब्दपूर्वास्तु वत्सराः ॥ इति ।

तत्र संवत्सरादीनां चतुर्णामभिमानित्वात् अग्न्यादयस्तद्रूपाः ॥

एवं प्रसूत्य वैश्वदेवाख्ये कर्माणि संवत्सरस्वरूपाग्निप्राप्ति-

प्रतिपादनपुरःसरं कञ्चिन्मन्त्रविशेषं विधत्ते । “यद्वैश्वदेवेन यजते । अग्निमेव तत्संवत्सरमाप्नोति । तस्माद्वैश्वदेवेन यजमानः । संवत्सरीणां स्वस्तिमाशास्त इत्याशासीत” इति । वैश्वदेवाख्यस्य प्रथमपर्वणः संवत्सररूपाग्निप्राप्तिहेतुत्वात्तद्यागकाले तदीयसूक्तवाक्यमध्ये संवत्सरीणामिति वाक्यं पठेत् । सूक्तवाके हि भूयो हविष्करणमाशास्ते दिव्यं धामाशास्त इति वाक्यद्वयं पठितं तयोर्वाक्ययोर्मध्ये संवत्सरीणामिति वाक्यं पठेत् । अतएव सूत्रकार उदाहृत्य पठति, संवत्सरीणां स्वस्तिमाशास्ते दिव्यं धामाशास्त इति । सूक्तवाक्यस्याग्निःपुष्टोऽतानुवर्त्तयत इति ॥

अथ द्वितीयतृतीयपर्वणोः परिवत्सरेदावत्सररूपादित्य-चन्द्रमसोः प्राप्तिप्रतिपादनपुरःसरं क्रमेण मन्त्रविशेषं विधत्ते । “यद्वरुणप्रघासैर्यजते । आदित्यमेव तत्परिवत्सरमाप्नोति [१] । तस्माद्वरुणप्रघासैर्यजमानः । परिवत्सरीणां स्वस्तिमाशास्त इत्याशासीत । यत्साकमेधैर्यजते । चन्द्रमसमेव तदिदावत्सरमाप्नोति । तस्मात्साकमेधैर्यजमानः । इदावत्सरीणां स्वस्तिमाशास्त इत्याशासीत” इति ॥

इत्थं चातुर्मास्यावयवरूपाणि वैश्वदेवादीनि त्रीणि पर्वणाणि तदीयमन्त्रविशेषांश्च विधाय तदवयवरूपं महापितृयज्ञं विधत्ते । “यत्पितृयज्ञेन यजते । देवानेव तदन्ववस्यति” इति । तत्तेन पितृयज्ञेन पितृमद्भिर्गोषण्युक्तसोमादीन् देवानन्ववस्यति अनुक्रमेण ग्रीणयति ॥

अथ चतुर्थपर्वणि अनुवत्सररूपवायुप्राप्तिप्रतिपादनपुरःसरं मन्त्रविशेषं विधत्ते । “अथवा अस्य वायुश्चानुवत्सरश्चाप्रीतावुच्छिद्येते । यच्छुनासीरीयेण यजते [२] । वायुमेव तदनुवत्सरमाप्नोति । तस्माच्छुनासीरीयेण यजमानः । अनुवत्सरीणां स्वस्तिमाशास्त इत्याशासीत” इति । वैश्वदेवादिभिस्त्रिभिः पर्वभिः संवत्सरादयस्तथा कालास्तदभिमानीदेवा अग्न्यादयः प्रीता अनुवत्सरः कालः तदभिमानी वायुश्चेत्येतावुभौ पूर्वमप्रीताववशिष्टौ । शुनासीरीयाख्येन चतुर्थेन पर्वणा तदुभयप्रीतिर्भवति । तस्माच्छुनासीरीयेण यजमानः अनुवत्सरीणां स्वस्तिमाशास्त इत्याशासीतेति पूर्ववद्वाख्येयम् ॥

पर्वचतुष्टयसङ्गात्मकं चातुर्मास्ययागं प्रशंसति । “संवत्सरं वा एष ईप्सतीत्याहुः । यश्चातुर्मास्यैर्यजत इति । एष ह वै संवत्सरमाप्नोति । य एवं विद्वांश्चातुर्मास्यैर्यजते” इति । यः पुमान् पर्वचतुष्टयोपेतैः चातुर्मास्यैर्यजते । स एष संवत्सराभिमानिनं प्रजापतिं प्राप्नुमिच्छतीति एवमभिज्ञा आहुः । तस्मात्तद्याजी संवत्सराभिमानिनं प्राप्नोति ॥

अथ वैश्वदेवाख्यं कर्म प्रशंसति । “विश्वे देवाः समयजन्त । तेऽग्निमेवायजन्त । त एतं लोकमयजन् [३] । यस्मिन्नग्निः । यद्वैश्वदेवेन यजते । एतं मे लोकं यजति । यस्मिन्नग्निः । अग्नेरेव सायुज्यमुपैति” इति । विश्वदेवा इति देवगणविशेषाः । तद्गणस्था देवा यदा सम्यग्यष्टुमुपक्रान्तवतः । तदानीमग्निमेवेष्ट्वा यस्मिंल्लोकेऽग्निर्वर्त्तते एतमेव लोकं ते प्राप्नुवन् । अतो-

ऽन्योऽपि वैश्वदेवेनेष्टा यस्मिन्नग्निर्वर्त्तते तं लोकं प्राप्य तस्याग्नेः सायुज्यं सहावस्थानमेव प्राप्नोति ॥

पुनरपि दैश्वदेवं प्रकारान्तरेण प्रशंसति । “यदा वैश्वदेवेन यजते । अथ संवत्सरस्य गृहपतिमाप्नोति । यदा संवत्सरस्य गृहपतिमाप्नोति । अथ सहस्रयाजिनमाप्नोति । यदा सहस्रयाजिनमाप्नोति [४] । अथ गृहमेधिनमाप्नोति । यदा गृहमेधिनमाप्नोति । अथाग्निर्भवति । यदाग्निर्भवति । अथ गौर्भवति । एषा वै वैश्वदेवस्य मात्रा । एतद्वा एतेषामवमम् । अतोतो वा उत्तराणि श्रेयांसि भवन्ति । यद्विश्वे देवाः समयजन्त । तदैश्वदेवस्य वैश्वदेवत्वम्” [५] इति । संवत्सराख्यस्य सत्रस्य गवामयनस्य यजमानेषु मुख्यो गृहपतिः सहस्रदक्षिणायुक्तेनाप्नोर्यामादिना यजमानः सहस्रयाजी स एकः श्रुतिस्रत्युदितगार्हस्थानुष्ठायी गृहमेधी, एते गृहपत्यादयो मनुष्येषु श्रेष्ठाः । अग्निर्देवतात्मा गौर्गवाभिमानि-देवविशेषः । यस्मिन् दिने वैश्वदेवेन यजते तस्मिन्नेव दिने गृहपतिः सहस्रयाजी गृहमेधी वज्रिगवाख्यदेवानां महिम्ना योग्यो भवति । येयं फलकृत्प्ररुक्ता एषैव वैश्वदेवपर्वणो मात्रा इयदेव फलमित्यर्थः । एतच्च वैश्वदेवफलमेतेषां इतरपर्वफलानां मध्ये चरमं अत्यल्पं, अतो त एकैकस्मात् सर्वफलानां उत्तरोत्तरपर्वफलानि अत्यन्तं प्रशस्तानि । यस्माद्विश्वेदेवा एतत्पर्वं सम्यगनुष्ठितवन्तः । तस्मादस्य वैश्वदेवत्वं सम्यन्त्रम् ॥

द्वितीयं पर्व्व प्रशंसति । “अथादित्यो वरुणः राजानं वरुणप्रघासैर्यजत । स एतं लोकमयजत् । यस्मिन्नादित्यः । यद्वरुणप्रघासैर्यजते । एतमेवं लोकं जयति । यस्मिन्नादित्यः । आदित्यस्यैव सायुज्यमुपैति । यदादित्यो वरुणः राजानं वरुणप्रघासैर्यजत । तद्वरुणप्रघासानां वरुणप्रघासत्वम्” इति । प्रकृष्टो घासो भक्ष्यविशेषः मेषसम्बन्धीयेषु हविर्विशेषेषु ते प्रघासाः । ते च वरुणसम्बन्धिनः । वरुणपासविमोकार्थमनुष्ठीयमानत्वात् । तथा च राजसूयप्रकरणे समाम्नायते, तैर्वै स प्रजा वरुणपाशादमुञ्चदिति । तैरेतैर्वरुणप्रघासैरादित्यो वरुणः राजानमिष्ट्वा यस्मिन्निदानीमादित्यो दृश्यते तमेतं लोकमयजत् । अतोऽन्योऽपि तं लोकं जित्वादित्यस्य सायुज्यमाप्नोति । वरुणमुद्दिश्येज्यमानत्वात् एते वरुणप्रघासनामका हविर्विशेषाः सम्पन्नाः ॥

तृतीयं पर्व्व प्रशंसति । “अथ सोमो राजा कन्दाऽसि साकमेधैर्यजत [६] । स एतं लोकमयजत् । यत्साकमेधैर्यजते । एतमेव लोकं जयति । यस्मिन् चन्द्रमा विभाति । चन्द्रमस एव सायुज्यमुपैति । सोमो वै चन्द्रमाः । एष ह वै साक्षात् सोमं भक्षयति । य एवं विद्वान् साकमेधैर्यजते । यत्सोमस्य राजा कन्दाऽसि च समैधन्त [७] । तत्साकमेधानाः साकमेधत्वम्” इति । सोमो राजा साकमेधाख्यैः हविर्भिष्कन्द्वादेवान् पूजयित्वा यस्मिन्नयं चन्द्रमा विशेषेण भासते तमेतं लोकमयजत् । एवमन्योऽपि तं लोकं जित्वा चन्द्रमसः सायुज्यं

प्राप्नोति । एष यज्ञेऽप्यभिषूयमाणः सोम एव चन्द्रमाः चन्द्र-
मस एतदभिमानित्वादतश्चन्द्रप्रसादेन कालव्यवधानमन्तरेण
साकमेधयाजी यागं कृत्वा सोमं भक्षयति । यस्मादस्मिन् यज्ञे
पूज्यपूजकभावेन कन्दोदेवताः सोमश्च समैधन्त यन्भूय वृद्धिं
प्राप्तास्तस्मात् साकमेधं ते वर्द्धन्ते, एभिर्हविर्विशेषैरिति तेषां
साकमेधनाम सम्पन्नम् ॥

पितृयज्ञं प्रशंसति । “अथर्त्तवः पितरः प्रजापतिं पितरं
पितृयज्ञेनायजन्त । त एतं लोकमजयन् । यस्मिन्नृतवः ।
यत्पितृयज्ञेन यजते । एतमेव लोकं जयति । यस्मिन्नृतवः ।
अतृणामेव सायुज्यमुपैति । यदृतवः । पितरः प्रजापतिं पितरं
पितृयज्ञेनायजन्त । तत्पितृयज्ञस्य पितृयज्ञत्वम्” [८] इति ।
वसन्ताद्यृतुदेवताः प्राणिनां पितरः प्राण्युत्पत्तेः कालाधी-
नत्वात् तेषामृतृणां पिता प्रजापतिः । तथा च अतृवः प्र-
जापतिं स्तूपितरं पितृयज्ञेन पूजयित्वा यस्मिन्निदानीं वस-
न्तादयो देवा वर्त्तन्ते । तं लोकमजयन् एवमन्योऽपि तं लोकं
जित्वा वसन्तादीनां सायुज्यं प्राप्नोति । अत्वात्मकाः पितरो
यजन्त्यनेनेत्ययं पितृयज्ञः । अथवा प्रजापत्यात्मकः पितेज्यते-
नेनेति पितृयज्ञः । पितृकर्तृकत्वेन पितृकर्मकत्वेन वा पितृस-
म्बन्धी यज्ञः इत्यर्थः ॥

त्यम्बकहवींषि प्रशंसति । अथौषधय इमं देवं त्यम्बकैर-
जयन्त प्रथेमहीति । ततो वै ता अप्रथयन्त । य एवं वि-
द्वाः त्यम्बकैर्यजते । प्रथते प्रजया पशुभिः” इति । औषधि-

देवता वयं प्रथेमहि विस्तृतीभवेमेत्यभिप्रेत्य त्वम्बकहविर्भि-
रिमं रुद्रं देवमिष्ट्वा प्रथिता अभवन् । एवमन्योऽपि तमिष्ट्वा
प्रजया पशुभिः प्रथितो भवति । त्वम्बकस्य रुद्रस्य सम्बन्धेन
हविषां त्वम्बकनामेत्युन्नेयम् ॥

चतुर्थं पर्व प्रशंसति । “अथ वायुः परमेष्ठिनः शुनासी-
रीयेणायजत । स एतं लोकमजयत् । यस्मिन् वायुः । यच्छु-
नासीरीयेण यजते । एतमेव लोकं जयति । यस्मिन् वायुः
[८] । वायोरेव सायुज्यमुपैति” इति । वायुश्चतुर्थपर्वणा पर-
मेष्ठिनमाराध्य यस्मिन्निदानीं वायुर्वर्त्तते तमेतं लोकं जित-
वान् । एवमन्योऽपि तं लोकं जित्वा वायोः सायुज्यं प्रा-
प्नोति । इन्द्राय शुनासीराय पुरोडाशं द्वादशकपालमिति
शुनासीरसम्बन्धस्योक्तत्वात् अस्य पर्वणः शुनासीरीयत्वम् ।
आग्नेयमष्टाकपालं निर्वपति सौम्यं चरुमित्यनुवाकनिरूपितो
वैश्वदेवः ऐन्द्राग्रमेकादशकपालं मारुतीमामिक्षामित्यनुवाकेन
निरूपिता वरुणप्रधासा । आग्नेये नीकावते पुरोडाशमष्टाक-
पालं निर्वपतीत्यनुवाकेन निरूपिताः साकमेधाः । सोमाय
पितृमते पुरोडाशः षट्कपालमित्यनेन निरूपितः पितृयज्ञः ।
प्रतिपुरुषमेककपालां निर्वपतीत्यनेन निरूपितानि त्वम्बकाणि ।
ऐन्द्राग्रं द्वादशकपालं वैश्वदेवं चरुमित्यनुवाकैकदेशेन निरू-
पितः शुनासीरीयः । अनेन शुनासीरीयेण सह चत्वारि
पर्व्वाणि चतुर्षु चतुर्षु निष्पाद्यमानत्वात् चातुर्मास्यानीत्युच्यन्ते ॥

एते चातुर्मास्ययाजिनः तेषां पुनरावृत्तिरहितं फलं

विचारेण दर्शयति । “ब्रह्मवादिनो वदन्ति प्र चातुर्मास्य-
याजी मीयताश्च न प्रमीयताश्च इति । जीवन् वा एष ऋतु-
नप्येति । यदि वसन्ते प्रमीयते । वसन्तो भवति । यदि शीघ्रे
शीघ्रः । यदि वर्षाषु वर्षाः । यदि शरदि शरत् । यदि
हेमन् हेमन्तः ॥ ऋतुर्भूत्वा संवत्सरमप्येति । संवत्सरः प्रजा-
पतिः । प्रजापतिर्वैवैषः” [१०.] इति । दर्शपूर्णमासयाजिनः
तत्फलं प्राप्य तस्यानित्यत्वात्ततः प्रमीयन्ते पुनरावर्त्तन्ते ।
तथा चातुर्मास्ययाजी फलावस्थातः प्रच्यवते न वेति ब्रह्मवा-
दिनां प्रश्नः । न प्रच्यवत इति अभिप्रेत्याभिज्ञस्योत्तरम् ।
अयमनुष्ठाता अनुष्ठानानन्तरमेव ऋतुदेवताः प्राप्नोति । य-
द्यपि देवताशरीरमन्यैर्न दृश्यते तथाप्यन्तर्वीजरूपेणाङ्कुरितं
वर्त्तते । अतएव देवताजन्मव्यतिरेकेण जन्मान्तरं न भवति ।
सामान्येनोक्तामृतप्राप्तिमेव वसन्तादिवाक्यानि विस्पष्टीकुर्व-
न्ति । यस्मिन् ऋतावस्य वर्त्तमानदेहपातः तद्देवतादेहः पूर्व-
मङ्कुरितो विस्पष्टीभवति । एवमृतदेहेन तद्भोगान् भुक्त्वा
च संवत्सरदेवं प्रविशति । स च संवत्सरः प्रजापतिरूपाः, स
च प्रजापतिरेव एव शास्त्रैरिदानीमपि सर्वत्र वर्ण्यते । तस्मा-
दयं फलावस्थातो न म्रियते । अस्य प्रपाठकस्यानुवाक्यार्थ-
सङ्ग्रह उच्यते ।

दशानुवाका अत्र स्युराद्यो ग्रहविधिः स्यातः ॥

श्रुताः सौत्रामणीमन्त्रा द्वितीयेऽथ तृतीयके ।

दोहप्रायश्चित्तिरग्निप्रायश्चित्तिश्चतुर्थके ॥

सोमाधिक्ये प्रतीकारः पञ्चमे सः सवे पुनः ।

षष्ठे प्रायश्चित्तिरुक्ता यूपारोहादिकारिता ॥

प्रायश्चित्तिः सप्तमेऽस्यात्पावमान्यजयोऽष्टमे ।

चातुर्मास्यान्युत्तरे स्युर्दशमे तत्प्रशंसनम् ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् ।

पुमर्थाश्चतुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीसायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्ण-
यजुर्ब्राह्मणे प्रथमकाण्डे चतुर्थप्रपाठके दशमोऽनुवाकः ॥ १० ॥

समाप्तश्चायं चतुर्थः प्रपाठकः ।

तैत्तिरीय-ब्राह्मणभाष्ये

प्रथमकाण्डे पञ्चमप्रपाठके

प्रथमोऽनुवाकः ।

हरिः ॐ ॥

यस्य निश्चसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्धामे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥

सोमयज्ञाद्या विहिताः चतुर्थे हि प्रपाठके ।

नचत्राख्येष्टका मन्त्रप्रमुखाः पञ्चमे श्रुताः ॥

अनारभ्योक्तितस्तेषां सिद्धवाक्यानुसारतः ।

द्योजनीयास्तत्र तत्र न्यायाद्वा सम्प्रदायतः ॥

तच्च तु प्रथमानुवाके प्रोक्ता नचत्रेष्टका मन्त्राः क्वचि-
द्विकृतिरूपे चयने द्रष्टव्याः । यथाऽनारभ्याधीतं सामिधेनी
साप्तदशं प्रकृते प्रत्यक्षश्रुतेन पाञ्चदश्येनावरुद्धायामवकाशम-
लभमानं विकृतौ निविशते । एवमेतेऽपि मन्त्राः प्रत्यक्षश्रुतैः
कृत्तिकानचत्रमग्निर्देवतेत्यादिमन्त्रैरवरुद्धायां प्रकृतावकाशा-
भावात् विकृतौ निविशन्ते । तच्च प्रथमं मन्त्रमाह । “अग्नेः
कृत्तिकाः । शुक्रं परस्ताज्ज्योतिरवस्तात्” इति । अग्निर्नचत्रस्य
स्वामी तस्य स्वभूताः सप्तकृत्तिकाः अबज्जलादयः । तास्य
मध्ये वर्तन्ते शुक्रं तेजः परस्तात् वर्तते । ज्योतिर्ज्वाला सा
चावस्तादवरपार्श्वे वर्तते । तासामुभयपार्श्वयोः शुक्रज्योति-
षोरभिमानिदेवते अत्यन्तदीप्तिमत्यौ परं दोषयत्यौ वर्तते ।
एवमुत्तरेष्वपि मन्त्रेषु योज्यम् ॥

द्वितीयं मन्त्रमाह । “प्रजापते रोहिणी । आपः परस्ता-
दोषधयोऽवस्तात्” इति । प्रजापतिर्नचत्रस्वामी देवः तस्य स्व-
भूता रोहिणी मध्ये वर्तते । आप ओषधयस्य पार्श्वद्वये वर्तन्ते ॥

तृतीयं मन्त्रमाह । “सोमस्येन्वका विततानि । परस्ताद-
यन्तोऽवस्तात्” इति । इन्वकाः मृगशीर्षसङ्गतास्तारकाः
विततानि विस्तीर्णाः वयन्तः पटस्य निर्मातारो देवताविशेषाः ॥

चतुर्थं मन्त्रमाह । “रुद्रस्य बाह्व । मृगयवः परस्तादि-
चारोऽवस्तात्” इति । बाह्वशब्देन द्विवचनान्तेन आर्द्रानचत्र-
मुपलक्ष्यते । बाह्वत् प्रयत्नहेतुत्वात् । मृगयवो व्याधविशेषा
देवाः । विचारो विशिष्टो लक्ष्यवेधः ॥

पञ्चमं मन्त्रमाह । “आदित्ये पुनर्वसु । वातः परस्ता-
दार्द्रमवस्तात्” [१] इति । वातो वृष्टेः पूर्वभावी वायुः । आर्द्रं
वृष्टिजन्यद्रवत्वम् ॥

षष्ठं मन्त्रमाह । “वृहस्पतेस्तिथ्यः । जुह्वतः परस्ताद्यज-
माना अवस्तात्” इति । जुह्वतो होमकर्तारो ऋत्विजः यज-
मानाः स्वामिनः ॥

सप्तमं मन्त्रमाह । “सर्पाणामाश्लेषाः । अभ्यागच्छन्तः पर-
स्तादभ्यानृत्यन्तोऽवस्तात्” इति । अभ्यागच्छन्तः सर्पनृत्तदर्श-
नार्थमुत्सुका अभिमुखमागच्छन्तः, पुरुषाः अभ्यानृत्यन्तः
फणानां प्रसारणेनाभिमुखं नृत्तं कुर्वन्तः सर्पाः ॥

अष्टमं मन्त्रमाह । “पितृणां मघाः । रुदन्तः परस्ताद-
पभ्रंशोऽवस्तात्” इति । रुदन्तो रोदनं कुर्वन्तो, ब्रह्मवः
अपभ्रंशो देहपातः ॥

नवमं मन्त्रमाह । “अर्यम्याः पूर्वे फल्गुनी । जाया पर-
स्तादृषभोऽवस्तात्” इति । जाया प्रसिद्धा ऋषभो सेक्ता पुरुषः ॥

दशमं मन्त्रमाह । “भगस्योत्तरे । वहतवः परस्तादह-
माना अवस्तात्” [२] इति । उत्तरेत्यत्र फल्गुनीत्यनुवर्त्तते,
पितृगृहात् कन्यया नीयमाना धन्विशेषाः वहतवः । तेषां
बोढारो वहमानाः ॥

एकादशं मन्त्रमाह । “देवस्य सवितुर्हस्तः । प्रसवः पर-
स्तात्सुनिरवस्तात्” इति । प्रसवः कार्येषु प्रेरणं सनिर्धन-
दानम् ॥

द्वादशं मन्त्रमाह । “इन्द्रस्य चित्रा । अतं परस्तात्सत्य-
मवस्तात्” इति । चिन्त्यमानं वस्तुतत्त्वमृतमुच्यते । वाच्यमानं
वस्तुतत्त्वं सत्यम् ॥

त्रयोदशं मन्त्रमाह । “वायोर्निष्ठा व्रततिः । परस्तादसि-
द्धिरवस्तात्” इति । निष्ठा स्वातिर्ब्रततिर्वायुना चालयितुं
शक्या वल्ली असिद्धिर्वर्द्ध्या अधः पातः ॥

चतुर्दशं मन्त्रमाह । “इन्द्राग्नियोर्विशाखे । युगानि पर-
स्तात्क्षमाणा अवस्तात्” इति । कर्षकेण बलीवर्द्गलयोः स्था-
प्यमानं काष्ठं युगम् । कृषमाणाः कृषिकर्त्तारः ॥

पञ्चदशं मन्त्रमाह । “मित्रस्यानूराधाः । अभ्यारोहत्पर-
स्तादभ्यारूढमवस्तात्” [३] इति । समुखत्वेनावस्थितमुन्नतं देशं
आरोढुमुद्यन्तं पदमभ्यारोहत् । पूर्ववत् कृतारोहणं पदम-
भ्यारूढम् ॥

षोडशं मन्त्रमाह । “इन्द्रस्य रोहिणी । शृणत्परस्तात्
प्रतिशृणदवस्तात्” इति । रोहिणीशब्देन ज्येष्ठोच्यते, सङ्ग्रामा-
रोहणहेतुत्वात् । शृणत् हिंसनोद्युक्तं स्वकीयं बलम्, प्रतिशृणत्
प्रतिकूलत्वेन हिंसोद्युक्तं परकीयं बलम् ॥

सप्तदशं मन्त्रमाह । “निर्घृत्यै मूलवर्द्धणी । प्रतिभञ्जन्तः
परस्तात् प्रतिशृण्वन्तोऽवस्तात्” इति । यन्मूलनक्षत्रं तदेव वि-
रोधिपदार्थं निवर्द्धणशक्तित्वात् वर्द्धणीत्युच्यते । प्रतिकूलां सेनां
भग्नां कुर्वन्तः पुरुषाः प्रतिभञ्जन्तः स्वात्मानं प्रातिकूल्येन
हिंसन्तः पुरुषाः प्रतिशृण्वन्तः ॥

अष्टादशं मन्त्रमाह । “अपां पूर्वा आषाढाः । वर्चः पर-
स्तात्समिति रवस्तात्” इति । परसैन्याभिभवचमबलं वर्चः स-
मितिः युद्धम् ॥

एकोनविंशं मन्त्रमाह । “विश्वेषां देवानामुत्तराः । अभि-
जयत्परस्तादभिजितमवस्तात्” इति । जयाभिमुखं सैन्यमभि-
जयत् लब्धजयमभिजितम् । अस्मिन्मन्त्रे उत्तरा इत्यनुवर्तते ॥

विंशं मन्त्रमाह । “विष्णोः ओणा । पृच्छमानाः परस्ता-
त्पन्था अवस्तात्” [४] इति । अवणनचक्रं ओणा तल्लोकजिज्ञा-
सवः पुरुषाः पृच्छमानाः तल्लोकप्राप्त्युपायः पन्थाः ॥

एकविंशं मन्त्रमाह । “वसुनाः अविष्टाः । भूतं परस्ता-
द्भूतिरवस्तात्” इति । धनिष्ठानचक्रं अविष्टाः । पूर्वमनुभूत-
मैश्वर्यं भूतम् । अनुभूयमानमनुभविष्यमाणञ्च भूतिः ॥

द्वाविंशमन्त्रमाह । “इन्द्रस्य शतभिषक् । विश्वव्यचाः पर-
स्ताद्विश्वचित्तिरवस्तात्” इति । पूर्वं चित्रानचक्रस्वामी सोऽय-
मिन्द्र उक्तः सोऽयं त्वष्टा परमैश्वर्ययोगादिन्द्र उच्यते । अन्यत्र
त्वष्टा नचक्रमभ्येति चित्रामिति मन्त्रान्नानात् । यत्त्विन्द्रस्य
रोहिणीत्युक्तं तत्र ज्येष्ठानचक्राधिपतिः प्रसिद्ध एवेन्द्रः । इन्द्रो
ज्येष्ठामनुनचक्रमेतीत्येवान्नानात् । अत्र त्विन्द्रशब्देन परमैश्वर्य-
योगाद्वरुणो गृह्यते । चक्रस्य राजा वरुणोऽधिराजः । नच-
त्राणां शतभिषा वसिष्ठ इति मन्त्रान्नानात् । विश्वं व्यचति
व्याप्नोतीति विश्वव्यचाः, वृष्टिर्विश्वेषां शस्यानामाधारभूतः
चेत्रविशेषे विश्वचित्तिः ॥

त्रयोविंशं मन्त्रमाह । “अजस्रैकपदः पूर्वे प्रोष्ठपदाः ।
वैश्वानरं परस्ताद्वैश्वानवसवमवस्तात्” इति । अजशब्देनैकपात्
शब्देन च सूर्योऽभिधीयते । तः सूर्यं देवमजमेकपादमिति
मन्त्रान्मानात् । जगदनुपहाय खेच्छागृहीतं शरीरमुक्त्वा म-
नुष्यवत् कर्मपारतर्क्येण जन्माभावादजलम् । एक एव पद्यते
सञ्चरतीति एकपात् सूर्यं एकाकी चरतीति मन्त्रान्तरविशे-
षात् । विश्वेषां नराणां हितं जगत्प्रकाशनं वैश्वानरं आदि-
त्यान्वायते दृष्टिरिति सत्यमिहितदृष्टिद्वारा विश्वेषां निवा-
सहेतुत्वं वैश्वानवसवम् ॥

चतुर्विंशं मन्त्रमाह । “अहेर्बुध्नियसोत्तरे । अभिषिञ्चन्तः
परस्तादभिष्टण्वन्तोऽवस्तात्” इति । अहिशब्देन बुध्नियशब्देन
च आवसथः पञ्चमोऽग्निरुच्यते । अतएवाधानप्रकरणे, अहे
बुध्नियमन्त्रं मे गोपायेति आन्नातम् । सोऽयमहिंसकत्वाद-
न्येन हिंसितुमशक्यत्वाच्चाहिः, बुध्ने मूले जगदादावुत्पन्नत्वाद्बु-
ध्नियः, उत्तर इत्यत्र प्रोष्ठपदा इत्यनुवर्तते । राजसूयादि
यागविशेषेष्वभिषेककर्तारः ऋत्विजोऽभिषिञ्चन्तः । सोमयागे-
ष्वभिषुषवं कुर्वन्तोऽभिषुषवन्तः ॥

पञ्चविंशं मन्त्रमाह । “पूष्णो रेवती । गावः परस्ता-
द्वत्सा अवस्तात्” इति । गावः प्रसिद्धाः वत्साः पञ्च पोष-
णीयाः ॥

षड्विंशं मन्त्रमाह । “अश्विनोरश्वरुजौ । यामः परस्तात्
सेनावस्तात्” इति । देवभिषग्भ्यामश्विभ्यां चिकित्सनीय एक-

स्थाननिवासो जनसङ्घो यामः । परराष्ट्रे गच्छन् जनसङ्घः सेना
साप्यश्विभ्यां चिकित्सनीयैव ॥

सप्तविंशं मन्त्रमाह । “यमस्यापभरणीः । अपकर्षन्तः पर-
स्तादपवहन्तोऽवस्तात्” इति । पापिजनान् घातयितुं बलादा-
नयन्तो दूता अपकर्षन्तः । आनीतानां यातनां कुर्वन्तोऽप-
वहन्तः । एतेषु सर्वेष्वपि मन्त्रेषु नचत्राधिपतिदेवताया अनु-
कूलौ पार्श्वद्वयवर्त्तिनावर्थौ योजनीयौ ॥

अष्टाविंशैकोनत्रिंशयोर्मन्त्रयोः प्रतीके दर्शयति । “पूर्णा
पश्चाद्यत्ते देवा अदधुः” [५] इति । पूर्णा पश्चादुत पूर्णा पुरस्तात्
इत्यृगेका । यत्ते देवा अदधुर्नामधेयमित्यृगन्या । एतच्चोभयं
संहितायां तृतीयकाण्डे व्याख्यातम् । एतैरेकोनत्रिंशन्मन्त्रैः
कचिद्विहृतिविशेषे चयने प्रकृतिमन्त्रान् वाधयित्वा नचत्रेष्टका
उपदध्यात् ॥

इति प्रथमोऽनुवाकः ॥ १ ॥

अथ द्वितीयोऽनुवाकः ।

प्रथमोऽनुवाके वैहृतिनचत्रेष्टका मन्त्रा उक्ताः । अथ द्विती-
यतृतीययोरनुवाकयोः कर्मानुष्ठानाय पुण्यकालो निरूप्यते ।
तस्य चानारभ्याधीतत्वात् कर्माविशेषसम्बन्धापादकस्य वाक्यादे-
रभावाच्च क्रत्वर्थत्वं नास्ति, किन्तु पुरुषार्थत्वमित्यवगन्तव्यम् ।
तत्रास्मिन्ननुवाके नचत्रमुपजोष्य कालविशेषं विधत्ते । “यत्
पुण्यं नचत्रम् । तद्वष्ट्रकुर्वीतिपव्युषम् । यदा वै सूर्य उदेति ।

अथ नचत्रं नैति । यावति तत्र सूर्या गच्छेत् । यत्र जघन्यं पश्येत् । तावति कुर्वीत यत्कारी स्यात् । पुण्याह एव कुरुते । एवम् ह वै यज्ञेषु च शतद्युम्नश्च मात्स्यो निरवसाययाश्चकार [१]” इति । ज्योतिःशान्तप्रसिद्ध्या कर्तुः स्वस्य क्रियमाणस्य कर्मणश्चानुकूलत्वेन पुण्यं यन्नचत्रमस्ति, उपव्युषं उषःकाल-समीपे तन्नचत्रं वषट्कुर्वीत वाढं कुर्वीत । आकाशे सूर्यादद्यदेशादूर्ध्वमेतावति दूरे तं नचत्रं तिष्ठतीति बुद्धौ दृढनिश्चयं कुर्यात् । उपव्युषमित्यस्यैवाभिप्रायः स्पष्टीक्रियते । यस्मिन् काले सूर्य उदेति तस्मिन् काले तन्नचत्रं पुरुषो नैति न प्राप्नोति । सूर्यप्रकाशेन तिरोहितत्वाद्गृष्टुं न शक्यते, इत्युदयात् प्रागेव नचत्रदर्शनकाले तस्य स्थानविशेषं निश्चिनुयात् । तच्च नचत्रं यावदुदयं प्राप्य पश्चिमाभिमुखं गच्छति । तथा सति यस्मिन् देशे नचत्रस्थानं स्वेन निश्चितं तत्स्थानात् प्राचीन-समीपदेशस्तन्नचत्रापेक्षया जघन्यः । तस्मिन् जघन्यदेशे यावति काले सूर्या गच्छेत् । तावति काले स्वेन कर्त्तव्यं कर्म कुर्यात् । यत्कर्म करोतीति यत्कारी तादृशश्चिकोर्पुः पुरुषस्तस्मिन् काले प्रारभेत् । तथामति सत्त्वपि शास्त्रोक्तेषु कालदोषेषु तेषां दोषाणामुपशमादयं पुरुषः पुण्याहे एव तत् कृतवान् भवति । तदेतत् साम्प्रदायिकम् । यस्मान् मात्स्यो नाम कश्चिद्वृषियज्ञेषुनामकं शतद्युम्नश्च पुरुषमीदृशे मुहूर्त्ते कारयित्वा निःशेषेण श्रेष्ठ्यं प्रापयामास ॥

अथ प्रसङ्गाहोक्तद्वये श्रेयःसाधनं नचत्रसमूहध्यानविशेषं

विधत्ते । “यो वै नक्षत्रियं प्रजापतिं वेद । उभयोरेनं लोक-
योर्विदुः । हस्त एवास्य हस्तः । चित्रा शिरः । निष्ट्या हृद-
यम् । ऊरू विशाखे । प्रतिष्ठानूरूधाः । एष वै नक्षत्रियः
प्रजापतिः । य एवं वेद । उभयोरेनं लोकयोर्विदुः [२] ।
अस्मिंश्चामुष्मिंश्च” इति । नक्षत्राण्येव शरीरं यस्य प्रजापते-
स्तं प्रजापतिं यः पुरुषः वेद उपास्ते तं पुरुषं लोकद्वये देवा
मनुष्याश्च जानन्ति । तथाविधख्यातियुक्तो भवतीत्यर्थः । य-
दिदं हस्तनक्षत्रं तदेव प्रजापतेर्हस्तस्थानीयम् । चित्रानक्षत्रन्तु
शिरस्थानीयम् । स्वातीनक्षत्रन्तु हृदयस्थानीयम् । विशाखा-
नक्षत्रमुरूस्थानीयम् । अनूरूधानक्षत्रं पादस्थानीयम् । एव-
मुपास्यमानः प्रजापतिर्नक्षत्रियः । य एवं वेदेत्यादेः पुनरभि-
धानमुपसंहारार्थम् ॥

अथ प्रासङ्गिकं किञ्चित्पौकिकं काम्यं कर्म विधत्ते । “यां
कामयेत दुहितरं प्रिया स्वादिति । तान्निष्ट्यायां दद्यात् ।
प्रियैव भवति । नैव तु पुनरागच्छति” इति । निष्ट्या स्वा-
तीनक्षत्रं तस्मिन्नक्षत्रे दत्ता दुहिता पत्युः प्रियैव भवति ।
किन्त्वस्ति कश्चिदन्यो विशेषः । पितुर्गृहं नागच्छत्येव । आगन्तुं
मनस्तु न कुरुते । नेयं नक्षत्रनिन्दा किन्तु प्रीत्यातिशयप्रदर्शनेन
नक्षत्रस्तुतिरेव ॥

अथान्यत् किञ्चित्पौकिकं कर्म विधत्ते । “अभिजिन्नाम
नक्षत्रम् । उपरिष्ठादषाढानाम् । अवस्ताच्छ्रोणायै । देवा-
सुराः संयत्ता आसन् । ते देवास्तस्मिन्नक्षत्रेऽभ्यजयन् [३] ।

यदभ्यजयन् । तदभिजितोऽभिजित्वम् । यं कामयेतानपजयं
जयेदिति । तमेतस्मिन्नचत्रे यातयेत् । अनपजयमेव जयति ।
पापपराजितमिव तु” इति । उत्तराषाढानचत्रस्य यश्चतुर्थः
पादः श्रवणनचत्रस्य यः प्रथमः पादः, तदुभयं मिलित्वा न-
चत्रसन्धिरूपमभिजिदाख्यं किञ्चिन्नचत्रं देवास्तस्मिन्नचत्रे युद्धं
कृत्वाऽभितो जितवन्तः । तस्मादभिजिदिति नाम सम्पन्नम् ।
एवं सति केनापि जेतुमशक्यं सैन्यमयं राजा जयत्विति का-
मयमानोऽभिजिन्नचत्रे प्रयत्नं कारयेत्, ततो जयत्येव ।
किन्त्वस्ति किञ्चिदन्यत् शत्रोः पापेन तदीयं सैन्यं पराजित-
मिव भवति । अस्य राज्ञो न कश्चित् प्रयासः । इयमपि पूर्व-
वन्नचत्रप्रशंसैव ॥

अथ श्रौतकर्माङ्गत्वेन रेवतीं विधत्ते । “प्रजापतिः पशू-
नसृजत । ते नचत्रं नचत्रमुपातिष्ठन्त । ते समावन्त एवाभ-
वन् । ते रेवतीमुपातिष्ठन्त [४] । ते रेवत्यां प्राभवन् । तस्मा-
द्देवत्यां पशूनां कुर्वीत । यत्किञ्चार्वाचीनं सोमात् । प्रैव
भवन्ति” इति । प्रजापतिना सृष्टाः पशवः रेवतीव्यतिरिक्ते
तस्मिन्नचत्रे स्वकीयस्वामिगृहे समागताः ते च समा एवा-
भवन् । समशब्दादुत्पन्न आवन्तुप्रत्ययः स्वार्थिकः । यावन्तः
समागतास्तावन्त एव न तु वृद्धिं गताः । रेवत्यान्तु स्वामिगृहं
प्राप्ताः प्रभूता अभवन् । तस्मात् सोमयागादर्वाचीनं पशूनां
सम्बन्धि यत् कर्म वायव्यं श्वेतमालभेतेत्यादि तद्देवत्यां कु-
र्वीत तेन पशवः प्रभूता एव भवन्ति ॥

नामनिरुद्धा देवसम्बन्धेन च नचत्राणि प्रशंसति । “सलिलं वा इदमन्तरासीत् । यदतरन् । तत्तारकाणां तारकत्वम् । यो वा इह यजते । अमुं स लोकं नचते । तन्नचत्राणां नचत्रत्वम् [५] । देवगृहा वै नचत्राणि । य एवं वेद । गृह्येव भवति” इति । द्यावापृथिव्योरन्तर्मध्ये यदिदं स्थावरजङ्गमात्मकं जगद्दृश्यते तत् सर्वं पुरा प्रलयकाले सलिलमेवासीत् । तदानीं कृत्तिकाद्याः सलिलं तीर्त्वा लोकान्तरेषु गताः । तस्मात्तरन्तीति व्युत्पत्त्या तारकत्वं सम्पन्नम् । यो यजमान इह नचत्रयुक्ते काले यागं करोति स यजमानोऽमुं स्वर्गं लोकं नचते प्राप्नोति । नचगताविति धातुः । अतो नचतेति व्युत्पत्त्या नचत्रत्वं सम्पन्नम् । किञ्च देवतागृहसदृशान्तेतानि नचत्राणि यथा मनुष्यगृहेषु दीपप्रकाशेन व्यवहरन्ति । एवं देवा नचत्रप्रकाशेन व्यवहरन्ति । अतः प्रशस्तानि नचत्राणि । एवं वेदिता प्रशस्तगृहो बज्रगृहो वा भवति ॥

अथ प्रसङ्गासौकरिकं कञ्चिद्भूमिं विधत्ते । “यानि वा इमानि पृथिव्याश्चित्राणि । तानि नचत्राणि । तस्मादसौलनामसूत्रे । नावस्येन्न यजेत । यथा पापाहे कुरुते । तादृगेव तत्” इति । पृथिव्याःसम्बन्धीनि चित्राणि विविधानि ग्रामनगरादीनि स्थानानि सन्ति तानि नचत्रसदृशानि । यथा द्युलोके नचत्राणि विविधानि उपकारकानि च दृश्यन्ते, तद्वद्ग्रामादीन्यपि । तस्मात् कुसम्बन्धिचित्ररूपनिषिद्धत्वात् स्थानमसौलनामप्रतिकूलनचत्रसदृशं निन्दितं स्थानं स्तेच्छजनभू-

यिष्ठं तस्मिन्नङ्गीलनाम्नि ग्रामे निवासं यागाद्यनुष्ठानञ्च न कुर्यात् । यथा पापाहे निषिद्धदिने कृतं नोपकारकं, निषिद्धदेशेऽपि कृतं तादृशमेव ॥

नक्षत्राणामुत्तमाधमविभागं दर्शयितुं देवयमममन्त्रित्वेन नक्षत्राण्युपन्यस्य तत्सञ्चारं दर्शयति । “देवनक्षत्राणि वा अन्यानि [६] । यमनक्षत्राण्यन्यानि । कृत्तिकाः प्रथमम् । विशाखे उत्तमम् । तानि देवनक्षत्राणि । अनूराधाः प्रथमम् । अथ भरणीरुत्तमम् । तानि यमनक्षत्राणि । यानि देवनक्षत्राणि । तानि दक्षिणेन परियन्ति । यानि यमनक्षत्राणि [७] । तान्युत्तरेण” इति । एवमन्यतरस्यामदूरेऽपञ्चम्या इतिविहितस्य नञ्प्रत्ययस्यादूरार्थवाचित्वाद्देवलोकस्य समीपे दक्षिणपार्श्वे कृत्तिकादीनि परिभ्रमन्ति । अनूराधादीनि तु यमलोकस्य समीपे उत्तरपार्श्वे परिभ्रमन्ति ॥

अथ निर्व्वचनमुखेन यमनक्षत्राणामधमत्वं दर्शयति । “अन्वेषामरात्स्येति । तदनूराधाः । ज्येष्ठमेषामवधिंमेति । तज्ज्येष्ठघ्नी । मूलमेषामवृत्तामेति । तन्मूलवर्द्धणी । यन्नासहन्त । तदषाढाः । यदह्णेणत् [८] । तच्छ्रौणा । यदष्टणेत् । तच्छ्रविष्ठाः । यच्छतमभिपज्यन् । तच्छतभिषक् । प्रोष्ठपदेषूदयच्छन्त । रेवत्यामवरन्त । अश्वयुजोरयुञ्जत । अपभरणोऽखपावहन् । तानि वा एतानि यमनक्षत्राणि” इति । पुरा कदाचिद्युयुत्सवो देवाः परस्परमेषामसुराणां युद्धार्थं वयमनुकूलया सामय्या अरात्स्य ममृद्धा अभूमेति यस्मिन्नक्षत्रे

तदिदं वचनं परस्परमब्रुवन् तस्य नचत्रस्यानूराधेति नाम
सम्पन्नम् । तदनुकूलया सामर्थ्या राद्धिः समृद्धिरत्रेति व्युत्प-
त्तेः, एषामसुराणां मध्ये ज्येष्ठपुरुषं मुख्यं अवधिमेति यस्मि-
न्नचत्रेऽब्रुवन् तस्य नचत्रस्य ज्येष्ठप्रीति नाम । तत्र नामैकदेशेन
ज्येष्ठेति लौकिको व्यवहारः । भीमसेनो भीम इतिवत् । एव-
मसुराणां मूलं निवासस्थानमवृक्षामविच्छिन्नं कृतवन्तो वय-
मिति यस्मिन्नचत्रेऽब्रुवन् तस्य नचत्रस्य मूलवर्हणीति नाम ।
मूलस्य वर्हणमुद्यसनं उच्छेदनमत्रेति व्युत्पत्तेः । अत्राप्येक-
देशेन लौकिको मूल इति व्यवहारः । यथोर्नचत्रयोर्देवकृत-
मुपद्रवं सोढुमशक्ताः असुरास्तस्य नचत्रद्वयस्याषाढा इति नाम,
न सहन्तेऽत्रेति व्युत्पत्तेः । ओणेतिधातुः सङ्गवाची । यस्मि-
न्नचत्रे प्रहारसङ्घोऽसुरेष्वभूत् तस्य ओणेति नाम । अवण-
मिति लौकिकव्यवहारः । यस्मिन्नचत्रे देवैरुक्तमधिपमसुर-
सङ्घोऽष्टृणेत् । तस्य अविष्टा इति नाम । धनिष्ठेति लौकिक-
व्यवहारः । यस्मिन्नचत्रे असुरकृतं प्रहाराणां शतं देवा अभि-
षज्यन् अनायासेन चिकित्सितवन्तः, तस्य शतभिषगिति नाम ।
प्रोष्ठपदाख्ये नचत्रद्वये देवा स्वकीयान्यायुधायान्यासुरयोध-
नायोद्योतवन्तः । तस्मात् नचत्रद्वयस्य प्रोष्ठपदेति नामत्वम् ।
यस्मिन्नचत्रे देवा अरवन्त असुरभीकरं शब्दमकुर्वन् । तस्य
रेवतीति नाम । यस्मिन्नचत्रे देवा रथेष्वश्वान् योजितवन्तस्त-
स्याश्वयुगिति नाम । यस्मिन्नचत्रे प्राणानामपहारमसुरा अव-
हन्, तस्यापभरणी नाम, प्राणभरणादपगतत्वात् । तान्येता-

न्यनूराधादीनि यमवदसुराणां मरणहेतुत्वाद्यमनचत्राणि ॥

तत्र नामनिर्व्वचनादेव तेषामधमत्वेन वर्ज्जनत्वप्रतीतेरितरनचत्रेषु कृत्तिकादिषु लौकिकवैदिककाम्यानुष्ठानं विधत्ते । “यान्येव देवनचत्राणि । तेषु कुर्व्वीत यत्कारो स्यात् । पुण्याह एव कुरुते [८]” इति । यत्काम्यं कर्म करोतीति यत्कारो स पुरुषः तत्कर्म देवनचत्रेषु कुर्व्वन् इतरेषां कालदोषाणामुपशान्त्या पुण्याह एव तत् कृतवान् भवति ॥

इति द्वितीयोऽनुवाकः ॥ ९ ॥

अथ तृतीयोऽनुवाकः ॥

द्वितीयानुवाके नचत्रोपजीवनेन शुभकालो निरूपितः । तृतीये दिवसभागोपजीवनेन शुभकालो निरूप्यते । अङ्गः पञ्चविभागाः, प्रातःसङ्गवमध्याह्नापराह्णसायाह्णशब्दान्निधेयाः । तत्राद्यन्तयोः स्वभावविशेषं दर्शयति । “देवस्य सवितुः प्रातः-सवः प्राणः । वरुणस्य सायमासवोऽपानः” इति । योऽयमुदयानन्तरभावी मुहूर्त्तत्रयात्मकः कालः प्रातःशब्दवाच्यः । स च सवितुः प्रेरकस्य देवस्य प्रसवः प्रेरणयुक्तः सूर्यादये सत्यनुष्ठातारः कृषिकाः सेवका वणिजश्च स्वस्वव्यापारेषु सूर्यप्रकाशेन प्रेर्यन्ते । तस्मात् प्रकर्षणातिचेष्टते सर्व्वे लोको वेत्त्ययं प्राणरूपः । अङ्गोऽन्तिमो मुहूर्त्तत्रयात्मकः कालः सायंशब्दाभिधेयः । स च वरुणसम्बन्धी तत् ऊर्द्धं तारकेण तमसा जगदावरणात् स च प्राणप्रेरणस्य समन्ताच्छेदकत्वादासव

इत्युच्यते । अस्तमयकाले हि सर्वे प्राणिनः स्वस्वव्यापारेभ्य उपरमन्ते । अतोपगतवेष्टत्वात् अपान इत्युच्यते ॥

अथ प्रातःसङ्गवयोः प्रथमद्वितीययोर्भागयोः सन्धिरूपं कालं हेयतया निरूपयति । “यत्प्रतीचीनं प्रातस्तनात् । प्राचीनः सङ्गवात् । ततो देवा अग्निष्टोमं निरमिमीत । तत्तदात्तवीर्यं निर्मार्गः” इति । प्रातःकाले योऽयमन्तिमो मुहूर्त्तः तं पृथक्कृत्य तत्स्वरूपं प्रातःस्तनात् कालात्प्रतीचीनमित्युच्यते । मुहूर्त्तत्रयात्मकस्य सङ्गवाख्यस्य द्वितीयभागस्य यः प्रथमो मुहूर्त्तः तं पृथक्कृत्य तत्स्वरूपं सङ्गवात् प्राचीनमिति व्यपदिश्यते । प्रातःकालात् प्रतीचीनं सङ्गवात् प्राचीनञ्च मुहूर्त्तद्वयात्मकं सन्धिरूपं यत् कालरूपं भवति । ततः सन्धिरूपात् कालादग्निष्टोमसंस्कारूपं सोमयागं देवा निर्मितवन्तः । यस्मात् कारणात् सन्धिरूपमात्तवीर्यं देवैर्गृहीतसारत्वात् निःसारं, तस्मादयं निर्मार्गः कालः । मार्गां मार्जनं शुद्धिः ततो निर्गतो निर्मार्गः ॥

प्रातःकालवत् सङ्गवकालं प्रशंसति । “मित्रस्य सङ्गवः । तत्पुण्यं तेजस्यश्च । तस्मात्तर्हि पशवः समायन्ति” इति । योऽयं सङ्गवो द्वितीयो भागः तस्य मित्रः स्वामी, मित्रस्य च सर्वानुपाहकत्वात् तदीयमङ्गः स्वरूपं पुण्यम्, अध्ययनादिपुण्य-कर्मोपेतम् । अतएव तेजस्वित्वेन भासते । तस्मात्तेजस्वित्वादेव तस्मिन् काले पशवोऽरण्येषु सम्यगाचरन्ति ।

अथ द्वितीयतृतीयभागयोः सन्धिं पूर्वसन्धिवन्निन्दति ।

“यत्प्रतीचीनं सङ्गवात् [१] । प्राचीनं मध्यन्दिनान् । ततो देवा उवथं निरमिमोत । तत्तदात्तवीर्यं निर्मार्गः” ॥

तृतीयभागं प्रशंसति । “बृहस्पतेर्मध्यन्दिनः । तत्पुण्यं तेजस्यहः । तस्मात्तर्हि तेऽर्चिणष्ठं तपति” इति । माध्यन्दिन-भागस्य बृहस्पतिः स्वामी तस्यातिशयेन ब्रह्मवर्चमिव तात्तदी-यमङ्गः स्वरूपं पुण्यम्, अतस्तस्मिन् ते पशवः अर्चिणष्ठं नाशरहितमुद्देगरादित्येनावस्थानरूपं तपः कुर्वन्ति । पशूनां तथाऽवस्थानमेव तपः । गावो वा एतत् सत्रमासतेत्यत्र तथा तत्तपः-प्रतिपादनात् । वस्तुतस्तु तेऽर्चिणष्ठमित्येकमेव पदम् । तथा च तेऽर्चिणष्ठं अतिशयेन तीक्ष्णं तापं यथा स्नात्तथा तस्मिन् काले सूर्यस्तपति ब्राह्मणश्च तथा तपेदिति । मध्यन्दिने प्रबलमधीयीतेति श्रुतेः ॥

तृतीयचतुर्थभागयोः सन्धिं निन्दति । “यत्प्रतीचीनं मध्यन्दिनात् । प्राचीनमपराह्णात् । ततो देवाः षोडशिनं निरमिमोत । तत्तदात्तवीर्यं निर्मार्गः” [२] इति ॥

चतुर्थभागं प्रशंसति । “भगस्यापराह्णः । तत्पुण्यं तेजस्यहः । तस्मादपराह्णे कुमार्यो भगमिच्छमानाश्चरन्ति” इति । भगं सौभाग्यं शृङ्गारं गृहवर्तिनां सर्वेषां भोजनादिव्यापारेषु निष्पन्नेष्वपराह्णकाणे मातरः पुत्रीणां कुमारीणामङ्गप्रचालनधम्मिष्वन्धननयनाञ्जनादिभिः शृङ्गारं कुर्वन्ति । सौभाग्यदेवतायाः तत्कालस्वामित्वेन तदेतदुचितम् ॥

अथ चतुर्थपञ्चमभागयोः सन्धिं निन्दति । “यत्प्रतीची-

मनपराह्णात् । प्राचीनः सायान्नात् । ततो देवा अतिरात्रं
निरमिमीत । तत्तदात्तवीर्यं निर्मागः” इति ॥

पञ्चमभागं प्रशंसति । “वरुणस्य सायम् । तत् पुण्यं तेज-
स्यहः । तस्मात्तर्हि नानृतं वदेत्” [३] इति । वरुणस्योद्यदेवता-
त्वात् तस्मिन् पुण्यकालेऽनृतवादिनं वरुणे बाधते । अतएवा-
न्यत्र श्रूयते, अनृते खलु वै क्रियमाणे वरुणे गृह्णातीति ।
तस्मात्तस्मिन् कालेऽतिप्रयत्नेनानृतं वर्ज्येत् ॥

उत्तमाधमकालविभागज्ञानं प्रशंसति । “ब्राह्मणो वा
अष्टाविंशो नक्षत्राणाम् । समानस्याहः पञ्च पुण्यानि नक्ष-
त्राणि । चत्वार्यंशोलानि । तानि नव । यच्च परस्तान्नक्ष-
त्राणां यच्चावस्तात् । तान्येकादश । ब्राह्मणो द्वादशः । य एवं
विद्वान्त्संवत्सरं व्रतं चरति । संवत्सरेणैवास्य व्रतं गुप्तं भवति”
इति । कृत्तिकादीनि भरण्यान्तानि सप्तविंशतिनक्षत्राणि तद-
पेक्षया ब्राह्मणोऽष्टाविंशं नक्षत्रम् । यथा नक्षत्रयोगात् कालस्य
कर्मयोग्यता । एवं ब्राह्मणवचनादपि कालः कर्मयोग्यो
भवति । अतएव शिष्टाः कर्मारम्भेषु पुण्याहं वाचयन्ति ।
एकस्याहः प्राप्ताः प्रातःसङ्गवादयः पञ्चभागाः नक्षत्रांशोपे-
तत्वात्ते नक्षत्राणि तानि च पूर्वोक्तरीत्या प्रशस्तत्वात् पुण्या-
नि । यानि च सन्धिरूपाणि तान्यग्निष्टोमाद्युत्पादनेन निः-
सारत्वादक्षीलानि निन्दितानि । एवं पुण्यान्यक्षीलानि च
मिलित्वा नवसंख्याकानि । यच्च नक्षत्रांशयुक्तेन नक्षत्राणामेतेषां
नवसंख्याकानां परस्तादुपरि प्रदोषकालरूपं यच्चाधस्तादुषः-

कालरूपम् । ताभ्यां द्वाभ्यां सह तान्येकादशानि सम्पद्यन्ते । तदपेक्षया वचनेन पुण्याहत्वसम्पादको ब्राह्मणो द्वादशः । एवमेते कालविशेषाः द्वादशमासत्वेन भाविताः संवत्सरतामापद्यन्ते । एवमनेन प्रकारेण यो विद्वान्त्संवत्सरत्वसम्पादनेनैकस्मिन् दिने व्रतं कर्माविशेषमाचरति । तस्य तद्भूतं प्रसिद्धेनैव संवत्सरेण गुप्तं भवति । संवत्सरानुष्ठानेन यावत् फलं तावदाप्नोतीत्यर्थः । एवमेकेन प्रकारेण द्वादशभागानुसन्धानमुक्तम् ॥

अथ प्रकारान्तरेण तदभिधत्ते । “समानस्याहः पञ्चपुण्यानि नक्षत्राणि । चत्वार्यंशोलानि । तानि नव । आग्नेयी रात्रिः । ऐन्द्रमहः । तान्येकादश । आदित्यो द्वादशः । य एवं विद्वान्त्संवत्सरं व्रतं चरति । संवत्सरेणैवास्य व्रतं गुप्तं भवति” [४] इति । पूर्वं प्रदोषकालोषःकालब्राह्मणैर्द्वादशसङ्ख्या पूरिता इदानीं तत्तत्तयं परित्यज्याग्निदेवताकां रात्रिमिन्द्रदेवताकमहारादित्यश्च तत्तत्तयस्थाने निवेश्यानुसन्धानमुच्यत इति विशेषः ॥

इति तृतीयोऽनुवाकः ॥ ३ ॥

अथ चतुर्थोऽनुवाकः ।

तृतीये हेयोपादेयकालविभागो निरूपितः । स च क्रतुविशेषसम्बन्धाभावात् पुरुषार्थः । अतः सामान्येऽन्यसर्व्वकर्मसु सम्बध्यते । चतुर्थे सोमविषये विशेषोऽभिधीयते । यदुक्तं पूर्व्व-

प्रपाठके, यद्वाहमयाणि पात्राणि भवन्तीति । तदेतत् प्रशंसति । “ब्रह्मवादिनो वदन्ति । कति पात्राणि यज्ञं वहन्तीति । त्रयोदशेति ब्रूयात् । स यद्रूयात् । कस्तानि निरमिमीतेति । प्रजापतिरिति ब्रूयात् । स यद्रूयात् । कुतस्तानि निरमिमीतेति । आत्मन इति । प्राणापानाभ्यामेवोपांश्चान्तर्यामौ निरमिमीत [१] । व्यानादुपांश्शुसवनम् । वाच ऐन्द्रवायवम् । दक्षक्रतुभ्यां मैत्रावरुणम् । ओत्रादाश्विनम् । चक्षुषः शुक्रामन्यिनौ । आत्मन आययणम् । अङ्गेभ्य उक्थम् । आयुषो ध्रुवम् । प्रतिष्ठाया ऋतुपात्रे” इति । सोमग्रहणसाधनत्वेन यज्ञनिर्व्वाहकानां पात्राणां सङ्ख्याविशेषो निर्माहविशेषो निर्माणसाधनश्चेति त्रयं ब्रह्मवादिनां प्रश्नेनाभिज्ञपुरुषोत्तरेण च निर्णीतम् । प्रजापतिः स्वशरीरान्निरमिमीतेति सामान्येनोक्तस्य प्राणापानाभ्यामित्यादिना विशेषः कथितः । तत्र प्राणवायोरुपांश्शुपात्रं निर्मितम् । अपानवायोरन्तर्यामपात्रम् । व्यानवायोरुपांश्शुसवनाख्यः पाषाणः । वागिन्द्रयादैन्द्रवायवपात्रम् । दक्ष उत्साहः क्रतुः सङ्कल्पस्ताभ्यां मैत्रावरुणपात्रम् । ओत्रादाश्विनपात्रम् । चक्षुरिन्द्रियाच्छुक्रामन्यपात्रद्वयम् । आत्मनो मध्यशरीरादाययणपात्रम् । अङ्गेभ्यो हस्तपादादिभ्यः उक्थपात्रम् । स्वकीयादायुष्याद्भुवपात्रम् । प्रतिष्ठाहेतुभ्यां पादाभ्यां क्रतुपात्रद्वयम् । प्रजापतेः सत्यसङ्कल्पत्वादिकमेतस्माज्जायतामिति सङ्कल्पमात्रेण तथैव जायते । यस्मादत्र प्राणादिभ्य एतानि निष्पन्नानि । तस्मात्तत्तन्मन्तेष्व-

नेनैव क्रमेण प्राणादय एव दृश्यन्ते । तथा च यद्वाभिबीच-
णमन्त्रा एवमान्नायन्ते । प्राणाय मे वर्चोदा वर्चसे पवस्वा-
पानय व्याना चेदचक्रतुभ्यामित्याद्याः ॥

सवनीयपुरोडाशान् प्रशंसति । “यज्ञं वाव तं प्रजापति-
निर्मिमीत । स निर्मितो नाधियत समस्तीयत । स एतान्
प्रजापतिरपि वापानपश्यत् । तां निरवपत् । तैर्वै स यज्ञम-
प्यवपत् । यदपि वापा भवन्ति । यज्ञस्य धृत्या असंक्षयाय”
[२] इति । यथोक्तयद्वापात्रसाध्यः प्रजापतिनिर्मितः स सोम-
यज्ञो दृढो नाभवत् । किन्तु विशीर्णोऽभूत् । अतस्तदार्थाद्दे-
हूनपि पवनीयान् सवनीयपुरोडाशान् दृष्ट्वा तन्निर्व्वापेण तं
यज्ञमप्यवपत् दृढीचकार । अतोऽन्यस्यापि तन्निर्व्वापे यज्ञस्य
दार्ढ्याय विशरणाभावाय भवति । सोमप्रकरणे षष्ठकाण्डे
प्राण्याणि पात्राणि युज्यन्त इत्यनुवाके पात्रस्तुतिः । तस्मा-
दनुसवनं पुरोडाशा निरूप्यन्त इति निर्व्वापविधिश्चाम्नातः ।
अतस्तच्छेषोऽयमनुवाको द्रष्टव्यः ॥

इति चतुर्थोऽनुवाकः ॥ ४ ॥

अथ पञ्चमोऽनुवाकः ।

चतुर्थे सोमशेषभूतपात्रस्तुतिरुक्ता । पञ्चमे चातुर्मास्यशेषा
वपनमन्त्रा उच्यन्ते । तत्र वैश्वदेवस्थानुष्ठानान्ते यद्वपनं तत्राद्यं
मन्त्रैः सूत्रकारो विनियुङ्क्ते । त्रेण्याशल्येचुकाण्डे इक्षुशलाकया

लौहेन च क्षुरेणोदुम्बरेण च निकेशान् वर्त्तयते वापयते
 शश्रुण्मृतमेव परमेष्ठि । अतन्नात्येति किञ्चन । अते समुद्र
 आहितः । अते भूमिरियश्रिता । अग्निस्तिग्मेन शोचिषा ।
 तप आक्रान्तमुष्णिहा । शिरस्तपस्याहितम् । वैश्वानरस्य तेज-
 सा । अतेनास्य निवर्त्तये । सत्येन परिवर्त्तये [१] । तपसा-
 स्यानुवर्त्तये । शिवेनास्योपवर्त्तये । शग्मेनास्याभिवर्त्तये इति
 निवर्त्तयति, “तदृतं तत्सत्यम् । तद्रृतं तच्छ्रुकेयम् । तेन शक्यं
 तेन राध्यासम्” इति । यजमानो जपतीति । सूत्रगतस्तेषादि-
 शब्दार्थ उपरितनानुवाके व्याख्यास्यते । अतमेवेत्यादिशग्मेनास्या-
 भिवर्त्तय इत्यन्ता मन्त्राः केशनिवर्त्तने विनियुक्ताः । तद्रुतमि-
 त्यादियजमानजपे । अतं सत्यवदनं तदेव परमेष्ठि जगत्सृष्टुः
 प्रजापतिस्वरूपं तस्मात्क्षोके किञ्चन वस्तुमतिक्रमितुं न भवति ।
 तत् कथमिति तदेवोच्यते, योऽयं समुद्रो जलराशिः उन्नतः
 सोऽप्युते समाहितः, प्रजापतिर्वेलां कृत्वा तामिमां नातिक्रम-
 स्वेति समुद्रमुवाच । तस्मिन्नेव सत्यवाक्ये तथैव व्यवस्थितः ।
 समुन्नतोऽपि जलराशिर्वैलामुल्लङ्घ्य भूमिं नाश्रवयति । तथा
 खेदमन्तरेण सर्वान् प्राणिनो धारयेति प्रजापतिनोक्ते सत्य-
 वाक्ये भूमिरियमाश्रिता वर्त्तते । तथा प्रजापतेः सत्यवाक्येनै-
 वायमाग्निस्तिग्मेन शोचिषा तीक्ष्णेन रश्मिना युक्तो वर्त्तते । तथा
 प्रजापतिवाक्येन सत्येन महर्षिभिः तप्यमानं तप उष्णिहा-
 दिच्छन्दोविशेषयुक्तेन मन्त्रेणाक्रान्तं तपस्यमाना हि कन्दो-
 युक्ता मन्त्रा जपन्ति । तथा प्रजापतिसत्यवाक्यादेव यजमानाः

शिरोमुण्डनादिलक्षणे तपसि व्यवस्थिताः, तस्माद्वैश्वानरस्य स्वा-
मिनः प्रजापतेः तेजसा च तेनास्य यजमानस्य केशान्निवर्त्तये
निवृत्तान् करोमि । सत्येन तदीयेन परिवर्त्तये परितः परि-
त्यक्तान् करोमि । मानसमृतं वाचिकं सत्यमिति तद्विभेदः ।
तथास्य यजमानस्य तपसां निमित्तभूतेनानुवर्त्तये । केशान-
नुकूलान् करोमि । शिवेन शान्तेन प्रजापतिसत्यवाक्येनास्य
केशानुपवर्त्तये । समीपे केशमूले क्षुरस्यावर्त्तनं कुर्वे । शग्मेन
सुखप्रापकेन प्रजापतेः सत्यवाक्येनास्य केशानुपवर्त्तये अभितः
क्षुरं व्यापारयति । सोऽयमध्वर्य्योर्वपनमन्त्रः । अथ यजमा-
नस्य जपमन्त्रः । तत्प्रजायते चतं मानसं तच्च वाचिकं सत्यं
तदनेनानुष्ठेयं तद्व्रतं कर्मलक्षणं तत्सर्व्वं सम्पादयितुं शक्यं
शक्नो भूयासं तेन प्रजापतिसत्येनैव शक्यं शक्नो भूयासं
व्रतेन कर्मणा राध्यासं समृद्धो भूयासम् । अथ वरुणप्रघास-
पर्व्वानन्तरभाविवपनमन्त्रौ ॥

कल्पः । अत्र पौर्णमासेष्टुदनादिपूर्व्ववन् निवर्त्तनं सर्व्वं
वापयेत् । मन्त्रादिर्विक्रियते । “यद्दुर्मः पर्य्यवर्त्तयत् । अन्तान्
पृथिव्या दिवः । अग्निरीशान ओजसा । वरुणो धीतिभिः सह
[१] । इन्द्रो मरुद्भिः सखिभिः सह” इति । अग्निस्तिग्मेनेति
समानमिति । घर्म्मो दीप्यमानो य आदित्योऽस्ति सोऽयं पृथि-
व्या दिवश्चान्तान् प्रजापतिः सत्यवाक्येनैव पर्य्यवर्त्तयत् परितः
प्रकाशितवान् । अग्निश्चोजसा तेजोबलेनेशनः सर्व्वं दग्धुं
प्रभुर्भवति । वरुणस्य धीतिभिर्बुद्धिविशेषैः सह स्वव्यापारे

प्रभवति । इन्द्रश्च मरुद्भिः स्वकीयैः सखिभिः सह प्रजापतिः सत्यवाक्येन स्वव्यापारे प्रभुर्भवति । एतावान् पूर्वस्नान् मन्त्राद्विशेषः । अवशिष्टस्तु समानः ॥

तस्यावशिष्टस्य पाठस्तु । “अग्निस्तिग्मेन शोचिषा । तप आक्रान्तमुष्णिहा । शिरस्तपस्यादितम् । वैश्वानरस्य तेजसा । ऋतेनास्य निवर्त्तये । सत्येन परिवर्त्तये । तपसास्यानुवर्त्तये । शिवेनास्योपवर्त्तये । शग्मेनास्याभिवर्त्तये [३] । तद्भूतं तत्सत्यम् । तद्भूतं तच्छकेयम् । तेन शकेयं तेन राध्यासम्” इति । पूर्ववद्वाख्येयम् । पूर्ववद्वैश्वदेवान्ते शश्रूणामेव वपनं केशानान्तु कर्त्तनम् । इह तु केशानां वपनकर्त्तने विकल्पिते ॥

अथ साकमेधिपर्वाणान्तरभाविवपनमन्त्रौ । कल्पः । पौर्णमास्याश्चोन्दनादिपूर्वकं निवर्त्तनं सर्व्वं वापयेत् । मन्त्रादिवि-
क्रियते । “यो अस्याः पृथिव्यास्त्वचि । निवर्त्तयत्योषधीः । अग्नि-
रीशान ओजसा । वरूणे धीतिभिः सह । इन्द्रो मरुद्भिः सखिभिः
सह । अग्निस्तिग्मेनेति समानम्” इति । य आदित्योऽस्ति सो-
ऽयं प्रजापतिः सत्यवाक्येनास्याः पृथिव्यास्त्वचि उपरिभागे ओष-
धीभिर्निवर्त्तयति परिपाचयति । अग्निरीशान इत्यादि पूर्वव-
द्वाख्येयम् । मन्त्रस्तु । “अग्निस्तिग्मेन शोचिषा । तप आक्रान्तमु-
ष्णिहा [४] । शिरस्तपस्यादितम् । वैश्वानरस्य तेजसा । ऋतेनास्य
निवर्त्तये । सत्येन परिवर्त्तये । तपसास्यानुवर्त्तये । शिवेनास्यो-
पवर्त्तये । शग्मेनास्याभिवर्त्तये । तद्भूतं तत्सत्यम् । तद्भूतं तच्छ-
केयम् । तेन शकेयं तेन राध्यासम्” [५] इति । पूर्ववद्वाख्येयम् ॥

अथ शुनाशीरायपर्वानन्तरक्षौरं मन्त्रौ । कल्पः । अत्र
 पौर्णमास्येष्टुान्दनादिपूर्ववन्निवर्त्तनं सर्वं वा वापयेत् । मन्त्रादि
 निष्क्रियते । “एकं मासमुदसृजत् । परमेष्ठी प्रजाभ्यः । ते-
 नाभ्यो मह आवहत् । अमृतं मर्त्याभ्यः । प्रजामनुप्रजायसे ।
 तद् ते मर्त्यामृतम् । येन मासा अर्द्धमासाः । क्षतवः परि-
 वत्सराः । येन ते ते ते प्रजापते । ईजानस्य न्यवर्त्तयन् [६] ।
 तेनाहमस्य ब्रह्मणा । निवर्त्तयानि * जीवसे । अग्निस्त्रिगमेन
 शोचिषेति समानमिति । परमेष्ठी प्रजापतिरेकं मासं मा-
 सोपलक्षितं चातुर्मास्यानुष्ठानयोग्यकालेन महः महदमृतं
 अविनाशिफलमावहत् सम्पादितवान् । तच्च फलं पूर्वप्रपा-
 ठके चातुर्मास्ययाजिनो मरणविचारे निर्णीतम् । सूत्रकारे-
 णाप्येतदेव प्रयुक्तम्, अक्षय्यं ह वै चातुर्मास्ययाजिनः सुकृतं
 भवतीति । हे मर्त्य मनुष्यरूप यजमान प्रजां पुत्रपौत्रादिरूपाम्
 अनुप्रजायसे अनुक्रमेणोत्पादयसि । तद् तदेव पुत्रपौत्रादि-
 रूपेणावस्थानं तेन चामृतम् अविनाशिकफलं मर्त्यत्वादेतस्य
 शरीरस्य नाशेऽपि पुत्रपौत्रादिसन्ततेरविच्छेदनाद्येन मन्त्र-
 सामर्थ्येन मामार्द्धमासर्त्तुसंवत्सरविशेषाः स्लोचितकार्यका-
 रिणः प्रवर्त्तन्ते, प्रजापतेः पुत्रपौत्रादिस्वरूपाणां प्रजानां पा-
 लकः यजमान ईजानस्य यागं कृतवतस्ते तव मासादिकास्ते
 कालविशेषा येन मन्त्रेण न्यवर्त्तयन् निरन्तरं सम्पादिताः ।

* तेनाहमस्य ब्रह्मणा । निवर्त्तयानि इति १ चिह्नितपुस्तकपाठः ।

तेन ब्राह्मणमन्त्रेणाहमध्वर्युः । अस्य यजमानस्य जीवसे जीव-
नाय निवर्त्तयामि कृन्तनेन केशान्निवृत्तान् करोमि ।
एतावानत्र मन्त्रविशेषः । अवशिष्टस्तु समानः । तत्पाठस्तु ।
“अग्निस्त्रिगमेन शोचिषा । तप आक्रान्तमुष्णिहा । शिर-
स्तपस्याहितम् । वैश्वानरस्य तेजसा । ऋतेनास्य निवर्त्तये ।
सत्येन परिवर्त्तये । तपसास्यानुवर्त्तये । शिवेनास्योपवर्त्तये ।
शग्मेनास्याभिवर्त्तये । तद्वृतं तत्सत्यम् । तद्वृतं तच्छक्रेयम् ।
तेन शक्रेयं तेन राध्यासम्” [७] इति । पूर्ववद्व्याख्येयम् ।
अथवा क्षुरपरत्वेन योजनीयम् । अग्निसमानोऽयं क्षुरः स-
तीक्ष्णेन दीप्तिमानेन धाराग्रेण सह वर्त्तते । उष्णिहा
कृन्दः समानसामर्थ्ययुक्तेन क्षुरेण वपनरूपं तप आक्रान्तं प्रारब्धं
यजमानस्य शिरः तस्मिन् वपनरूपे तपस्याहितं समर्पितम् ।
वैश्वानरसमानस्य क्षुरस्य तेजःपरिमाणेन ऋतेनावश्यं भावि-
व्यापारेणास्य यजमानस्य केशान्निवर्त्तये निवृत्तान् करोमि ।
निवृत्तिप्रकारविशेषा एव परिवर्त्तनाभिवर्त्तनशब्दैरुच्यते ।
तृतीयान्तैः क्षुर एव विशेष्यते । यजमानमन्त्रस्त्वेवं व्याख्येयः ।
तदेतत् केशकृन्तनं तदेव वाचिकं मानससत्यरूपमनुष्ठीय-
मानवपनरूपं तत्कृन्तनं सम्पादयितुं शक्नोमि । तेन च कृन्त-
नेन कर्म साङ्गं कर्त्तुं शक्नोमि । फलेन च समृद्धौ भूयाम
मिति ॥

इति पञ्चमोऽनुवाकः ॥ ५ ॥

अथ षष्ठोऽनुवाकः ।

पञ्चमे चातुर्मास्ययाजिनः पवनमन्त्रा उक्ताः । षष्ठे तद्धि-
धिरुच्यते । तत्रादावन्वयव्यतिरेकाभ्यां वपनक्रमं विधत्ते । “देवा
वै यद्यज्ञेऽकुर्वन्त । तदसुरा अकुर्वन्त । तेऽसुरा ऊर्द्धं पृष्ठेभ्यो
नापश्यन् । ते केशानग्रेऽवपन्त । अथ शश्रूणि । अथोपपत्तौ ।
ततस्तेऽवाञ्च आयन् । पराभवन् । यस्यैवं वपन्ति । अवाङेति
[१] । अथो परैव भवति । अथ देवा ऊर्द्धं पृष्ठेभ्योऽपश्यन् ।
त उपपत्तावग्रेऽवपन्त । अथ शश्रूणि । अथ केशान् । ततस्ते-
ऽभवन् । सुवर्गं लोकमायन् । यस्यैवं वपन्ति । भवत्यात्मना ।
अथो सुवर्गं लोकमेति” [२] इति । देवैर्यद्यदङ्गं यज्ञेऽनुष्ठितं
तत्तदङ्गमसुरास्तथैवान्वतिष्ठन् । वपने तु स्वबुद्धैव प्रवृत्ताः ।
पृष्ठशब्देन तत्समीपवर्तिनौ कचावुपलक्ष्येते । ते सर्वेऽप्यसुराः
स्वकीयान् कचानारभ्योर्द्धं वपनं कर्त्तव्यमिति शास्त्रार्थं ना-
ज्ञापयिषुः । अज्ञात्वा च केशशश्रुकचक्रमेणाधोमुखप्रवृत्तं वपनं
कृत्वा स्वयमवाञ्चो नीचा भूत्वा लोके समागत्य पराभूताः ।
एवमन्योऽपि नीचो भूत्वा लोके समागत्य पराभवति । देवास्तु
कचेभ्य ऊर्द्धक्रमं ज्ञात्वा कचशश्रुकेशक्रमेण वपनं कृत्वा लोके
ऽस्मिन्नैश्वर्यं प्राप्ताः ऊर्द्धक्रमेण स्वर्गञ्च प्राप्नुवन् । अन्योऽप्येवं
कृत्वात्र स्वयमेव प्रभुर्भवति स्वर्गञ्च प्राप्नोति ॥

ऊर्द्धक्रमेण सह विकल्पार्थं क्रमान्तरं विधत्ते । “अथैतन्मनु-
र्वष्ट्रे मिथुनमपश्यत् । स शश्रूण्यग्रेऽवपत् । अथोपपत्तौ । अथ
केशान् । ततो वै स प्रजायत प्रजया पशूभिः । यस्यैवं वपन्ति ।

प्र प्रजया पशुभिर्मियुनैर्जायते” इति । वस्त्रे चो वस्त्राऽध्वर्युः
तदर्थं तस्यानुष्ठानार्थं तन्मियुनमूर्द्धमवाञ्चं चेतिद्विविधं वपन-
प्रकारं मनुरपश्यत् । दृष्ट्वा च मध्यवर्त्तीनि श्मश्रूण्यादौ वस्त्रा
ततोऽधोवर्त्तिकचयोः केशानां वपनञ्चकार । ततस्तद्दृशा-
द्वपनात् स मनुः प्रजया पशुभिश्च प्रभूतोऽभूत् । अन्योऽप्येवं
कृत्वा मनुष्यमियुनैः पशुमियुनैश्च प्रभूतो भवति ॥

तदेतद्वचनं प्रशंसति । “देवासुराः संयत्ता आसन् । ते
संवत्सरे व्यायच्छन्त । तान्देवाश्चातुर्मास्यैरेवाभिप्रायुञ्जत [३] ।
वैश्वदेवेन चतुरो मासोऽवृञ्जतेन्द्रराजानः । ताञ्छीर्षं निचा-
वर्त्तयन्त परि च । वरुणप्रघासैश्चतुरो मासो वृञ्जत वरुण-
राजानः । ताञ्छीर्षं निचावर्त्तयन्त परि च । साकमेधैश्चतुरो
मासोऽवृञ्जत सोमराजानः । ताञ्छीर्षं निचावर्त्तयन्त परि च ।
या संवत्सर उपजीवासीत् । तामेषामवृञ्जत । ततो देवा
अभवन् । परासुराः [४] । य एवं विद्वांश्चातुर्मास्यैर्यजेत ।
भ्रातृव्यस्यैव मासोऽवृक्ता । शीर्षन्निचावर्त्तयते परि च । यैषा
संवत्सर उपजीवा । वृङ्क्ते तां भ्रातृव्यस्य । जुधास्य भ्रातृव्यः
पराभवति” इति । देवाश्चाशुराश्च युद्धोद्युक्ताः सन्तः संव-
त्सरानुष्ठानसाधे फले व्यायच्छन्त विरोधमारभन् । अस्मा-
कमेवेदं फलं भवत्विति परस्परकलहं कृतवन्तस्तदानीं तान-
सुरानभिलक्ष्य तेषां फलं वारयितुं चातुर्मास्यैरेवानुष्ठानं
कृतवन्तः । तेषु च देवेषु त्रयो ब्यूहाः, इन्द्रस्वामिक एको ब्यूहः,
वरुणस्वामिको द्वितीयः, सोमस्वामिकस्तृतीयः । तत्र वरुण-

स्वामिका देवा वैश्वदेवेन पर्वणा चतुरो मासानसुरसम्बन्धिनो
 विनाशितवन्तः । विनाशितानेव तन्मासानभिलक्ष्य तान् शीर्षन्
 स्वकीये शिरसि निवर्त्तनञ्च परिवर्त्तनञ्च कृतवन्तः । पवनीयानां
 केशानां स्थापनीयेभ्यः शिखागतकेशेभ्यः पृथक्करणं निवर्त्तनं
 पृथक्कृतानां वपनं परिवर्त्तनम् । एवमुत्तरव्यूहद्वयेऽपि योज-
 नीयम् । एवं त्रिविधमासचतुष्टयानुष्ठानेनैकस्मिन् संवत्सरे
 तैरसुरैरुपजीवनाय धनादिसम्पत् सम्पादिता । एषामसुराणां
 तां सम्पदं विनाशितवन्तः । ततो देवाः सम्पन्ना अभवन् । असु-
 राश्च पराभूताः । एवं ज्ञात्वा चातुर्मास्यानुष्ठानेन भातव्य-
 सम्बन्धिनो मासान् विनाश्य तद्दिनाश्रयार्थं स्वशिरसि निव-
 र्त्तनपरिवर्त्तने कृत्वा वैरिणः संवत्सरोपजीव्यं सम्पदं सम्यग्-
 विनाशयति । स च शत्रुरन्नाभावेन क्षुत्पीडितो भवति ॥

अथ वपनसाधनं विधत्ते । “लोहितायसेन निवर्त्तयते ।
 यद्वा दमामग्निर्हतावागते निवर्त्तयति । एतदेवैनं रूपं कृत्वा
 निवर्त्तयति । सा ततः अश्वो भूयसी भवन्त्येति [५] । प्रजायते ।
 य एवं विद्वांसोऽलोहितायसेन निवर्त्तयते । एतदेव रूपं कृत्वा
 निवर्त्तयते । स ततः अश्वो भूयान् भवन्त्येति प्रैव जायते” इति ।
 अथसा निर्मितः चुर आयसः, स च लोहितताम्रमिश्रेणायसा
 निर्मितत्वात् तादृशेन चुरेण केशां निवर्त्तयेत् वपनं कुर्या-
 दित्यर्थः । लोके सञ्चरन् दावाग्निः अतौ धर्माकालरूपे
 समागते सति यो देवोग्ररूपं धृत्वेमां भूमिं निवर्त्तयति
 शुष्कजलाशयां पातितपलाशपादपां लूनधान्यां मुण्डितानिव

करोति, तदानीमग्निरेतदेव लोहितचुरसमानरूपं कृत्वा
इमां निवृत्तजलादियुक्तां करोति । सा च भूमिर्दग्धतणा
सती तत ऊर्ध्वमुत्तरोत्तरदिवसे भूयसी भवन्ती प्रजायते वर्द्ध-
माना सती तणादिकमुत्पादयति । एवमन्योऽपि लोहिता-
यसेन चुरेण वपनं प्राप्नुवन्नग्निसमानरूपं तस्य कृत्वा वपनं
प्राप्नोति । स च तत ऊर्ध्वं धनादिभिः समृद्धोऽभवन् लोके
सञ्चरति प्रजास्रोत्पादयति ॥

वपनीयानामितरेषाञ्च केशानां विभागकरणे साधनं वि-
धत्ते । “त्रेणां शलल्या निवर्त्तयेत् । त्रीणि त्रीणि वै देवा-
नामृद्धानि । त्रीणि कन्दांसि । त्रीणि सवनानि । त्रय इमे
लोकाः [६] । अद्यामेव तदीर्यं एषु लोकेषु प्रतितिष्ठति”
इति । तिस्र एण्यः श्वेतराजयो यस्याः शलल्याः सा त्रेणी
शललीशब्देन शललाख्यस्य क्षुद्रमृगस्य पुच्छभागवर्त्ती तो-
त्तणाग्रलोहशलाकासदृशो रोमविशेष उच्यते । तथा श्वेतराजि-
त्रययुक्तया शलल्या वपनीयान् केशान् इतरेभ्यः पृथक्कुर्यात् ।
तच्च श्वेतराजित्रयं प्रशस्तम्, यतो देवानां सम्बन्धीनि समृद्धं
वस्त्रानि प्रत्येकं त्रिसङ्ख्यायुक्तानि दृश्यन्ते । गायत्री त्रिष्टुप् जगती
इत्येतानि कन्दांसि त्रिसङ्ख्याकानि । प्रातर्माध्यन्दिनतृतीयाख्या-
नि सर्वे तानि च त्रिसङ्ख्याकानि लोकाश्च त्रिसङ्ख्याकाः । अतो
राजित्रययोगे सति देवसम्बन्धिन्या समृद्धौ वीर्यं लोकत्रये
च प्रतितिष्ठति ॥

वपनक्रमं साधनञ्च विधाय वपनं विधत्ते । “यच्चातुर्मास्य

याज्यात्मनो नावद्येत् । देवेभ्य आवृष्येत । चतसृ चतसृ मासेषु निवर्त्तयेत् । परोक्षमेवैतद्देवेभ्य आत्मनोऽवद्यत्यनाग्रस्काय” इति । चातुर्मास्ययाजी स्वशरीरांशं यदि देवेभ्यो नावद्येत् । तदा देवेभ्यो विच्छिद्येत् । अतो विच्छेदाभावाय तदा तदा मासचतुष्टये वपनं कुर्यात् । तथा सति वपनव्यवधानेन स्वशरीरावदानमेव देवार्थं करोति । तच्चाविच्छेदाय भवति ॥

तदेतद्वपनं प्रशंसति । “देवानां वा एष आनीतः । य-
श्चातुर्मास्ययाजी । य एवं विद्वान्निच वर्त्तयते परि च । देवता
एवाप्येति । नास्य रुद्रः प्रजां पशून् अभिमन्यते” [७] इति । योऽयं
चातुर्मास्ययाजी स एष देवानां स्वभूतः सन् लोके समानीतः ।
तस्मादेवं विद्वान् पुरुषः शलल्या केशान् पृथक्कुर्यात् । लो-
हितायसेन वपेच्च । स देवता एव प्राप्नोति । अस्य प्रजां पशून्
रुद्रो न हिनस्ति ॥

इति षष्ठोऽनुवाकः ॥ ६ ॥

अथ सप्तमोऽनुवाकः ।

षष्ठे चातुर्मास्यशेषो वपनविधिरुक्तः । सप्तमे त्वग्निचयनशेषा
दृष्टकोपधानमन्त्रा उच्यन्ते । प्राचीदिशामित्यादिभिर्मन्त्रै-
र्या अपानभृतय दृष्टका उक्ताः । तदुपधानादूर्ध्वं आयुष
इत्यादिभिर्मन्त्रैः द्वादशसन्तत्याख्या दृष्टका उपधेयाः । तन्म-
न्त्रपाठस्तु । “आयुषः प्राणः सन्तनु । प्राणादपानः सन्तनु ।
अपानाद्भ्रानः सन्तनु । व्यानाच्चक्षुः सन्तनु । चक्षुषः श्रोत्रः

सन्तनु । ओचान्मनः सन्तनु । मनसो वाचः सन्तनु । वाच
आत्मानः सन्तनु । आत्मनः पृथिवीः सन्तनु । पृथिव्या
अन्तरिक्षः सन्तनु । अन्तरिक्षादिवः सन्तनु । दिवः सुवः
सन्तनु” [१] इति । हे इष्टके आयुःप्राणयोः परस्परं सन्त-
तिमविच्छेदं कुरु । आयुष इति तृतीयार्थे पञ्चमी । आयुषा
प्राणः संयोजय इत्यर्थः । एवमुत्तरत्रापि योज्यम् । आ-
त्मनो मनो जीवो वा द्यौर्लोकः । सुवःशब्देन तत्रत्यो
भोगस्थानविशेष उच्यते ॥

इति सप्तमोऽनुवाकः ॥ ७ ॥

अथाष्टमोऽनुवाकः ।

सप्तमे सन्तत्याष्टका मन्त्रा उक्ताः । अष्टमेऽथर्वशिरोऽभिधा-
नानामिष्टकानां दशानां मन्त्रा उच्यन्ते । तास्तेष्टकाः प्राच्या
त्वा दिशः सादयामि इत्येतैर्मन्त्रैरुपधेयाभ्य दष्टिकाभ्य ऊर्ध्वं
पञ्चम्याश्चितायां उपधेयाः । तत्र प्रथमाष्टचमाह । “इन्द्रो
दधीचो अस्थिभिः । वृत्राण्यप्रतिष्कृतः । जघान नवतीर्नव”
इति । अथर्वणः पुत्रः कश्चिद्विद्वद्भ्यामा तस्य चान्यस्तीनि
वज्रसमानि तैरस्थिभिर्वृत्राणि निवारकाणि परबलानि ज-
घान । कीदृश इन्द्रः, अप्रतिष्कृतः प्रतिकूलो भूत्वा कुतरे
यमित्येवं निराकर्त्ता वैरो यस्यासौ प्रतिष्कृतः, तथाविध-
शत्रुराहित्यादयमप्रतिष्कृतः । कियन्ति वृत्राणि नवसङ्ख्याकाणि
नवतिश्च, दशाऽधिकान्यष्टशतानीत्यर्थः । हे इष्टके तथाविधे-

न्द्ररूपा त्वमसि तादृशमिन्द्रस्वामुपदधात्विति वाऽध्याहर्त्तव्यम् ॥

अथ द्वितीयामाह । “इच्छन्नश्वस्य यच्छिरः । पर्वतेष्वप-
श्रितम् । तद्विदच्छर्यणावति” इति । अग्निः कदाचिदश्वो
भूत्वा देवेभ्योऽपक्रम्य पर्वतेषु निलीनः । तदानीमयमिन्द्रः
तस्याश्वस्य यच्छिरो द्रष्टुमिच्छन् पर्वतेषु चचार । तदानीं
पर्वतेष्वामितं तदश्वस्य शिरः शर्यणावन्नामके कस्मिंश्चित्
पर्वते विदत् लब्धवान् । हे दृष्टके त्वं तथाविधाश्वशिरो
रूपासि ॥

अथ तृतीयामाह । “अत्राह गोरमन्वत । नाम त्वष्टुर-
पीचम् । इत्या चन्द्रमसो गृहे” इति । त्वष्टुः सूर्यस्य गोश-
ब्दाभिधेयो रश्मिर्योऽस्ति तस्य नामात्राह । अस्मिन्नेवाग्नौ वि-
द्यत इत्येवं यजमाना अमन्वत । अग्निं दीप्तं दृष्ट्वा सूर्यरश्मिरेव
भावितवन्त इत्यर्थः । कीदृशं रश्मिनाम । अपीचम्, अण्य-
ञ्चन्ति पुनः पुनर्गच्छन्तीत्यपीचम् । यदा यदा वक्त्रिज्वाला
तदा तदा सूर्यरश्मिरित्येवं तेषां निश्चयः । एतच्च युक्तम् ।
एतस्यैव तेजसे रात्रावग्निप्रवेशस्य दिवसे सूर्यप्रवेशस्य वाग्नि-
होत्रब्राह्मणे प्रपञ्चयिष्यमाणत्वात् । इत्या चन्द्रमोमं गृहे । एव-
मेव चन्द्रमण्डले यो रश्मिः तं नामाण्यस्मिन्नेवाग्नौ मन्य-
न्ते । सूर्यरश्मिरेव चन्द्रगतत्वात् । सुषम्नः सूर्यरश्मिश्चन्द्रमा
इति श्रुत्यन्तरात् । यः सूर्यरश्मिः यश्चन्द्ररश्मिः तदुभयरूपे
यमग्निर्ज्वालेति तात्पर्यार्थः । हे दृष्टके तथाविधाग्निरूपा
त्वमसि ॥

अथ चतुर्थीमाह । “इन्द्रमिन्द्राथिनो बृहत् [१] । इन्द्र-
मर्केभिरर्किणः । इन्द्रं वाणीरनूपत” इति । गाथिनः सामगाः
इन्द्रमित् इन्द्रमेव बृहत् यथा महद्भवति तथा गायन्तीति
शेषः । अर्किणः शस्त्रिणो होतारः । अर्केभिरर्चनीयैः शस्त्रै-
रिन्द्रं शंसन्तीति शेषः । वणीरध्वयोर्वाच इन्द्रमनूपतस्तुवन्ति ।
हे इष्टके तथाविधेन्द्ररूपा त्वमसि ॥

अथ पञ्चमीमाह । “इन्द्र इद्धर्य्याः सचा । समिस्त्र ओवचो-
युजा । इन्द्रो वज्री हिरण्यः” इति । हर्य्यारश्चयोरिन्द्र इत् ।
इन्द्र एव सचा सक्तः सम्बद्धहरिद्वययुक्ते रयेऽवस्थित इत्यर्थः ।
तथा वचोयुजा नानाविधवाक्यसन्दर्भयुक्तेन स्तोत्रेण आसम-
न्तात् समिस्त्रः संयुक्तः । स एवेन्द्रो वज्री वज्रहस्तः । हिरण्यः
सुवर्णाभरणयुक्तः ॥

अथ षष्ठीमाह । “इन्द्रो दीर्घाय चक्षमे । आ सूर्य्यः रो-
हदिवि । वि गोभिरद्रिमैरयत्” इति । अथ इन्द्रो दीर्घाय
चक्षमे दूरवर्त्तिनो दर्शनाय दिवि द्युलोके सूर्य्यमारोहयत्
आरोहं कृतवान् । स च सूर्य्यो गोभिरग्निभिरद्रिं पर्व्वतादि-
युक्तां भूमिविशेषेणैरयत् प्रेरितवान्, प्रकाशितवानित्यर्थः ॥

अथ सप्तमीमाह । “इन्द्र वाजेषु नो अव । सहस्रप्रधनेषु च
[२] । उग्र उग्राभिरूतिभिः” इति । हे इन्द्र त्वमुग्रः प्रति-
कूलनिवारणे तीव्रः सन् वाजेष्वन्त्रेषु सहस्रप्रधनेषु सहस्र-
सङ्ख्याकेषु प्रकृष्टधनेषु च निमित्तभूतेषु उग्राभिरूतिभिः प्रति-
बन्धनिवारणाय तीव्रैः रक्षणैः नोऽस्मान् अव रक्ष ॥

अथाष्टमीमाह । “तमिन्द्रं वाजयामसि । महे वृत्राय हन्तवे । स वृषा वृषभोऽभुवत्” इति । तथाविधगुणयुक्तमिन्द्रं वयं वाजयामसि गमयामः भक्त्या प्रेरयाम इत्यर्थः । किमर्थं महे वृत्राय हन्तवे महान्तं पापरूपं वैरिणं हन्तुम् । स चेन्द्रो वृषा अस्माकं कामानां वर्षयिता सन् वृषभोऽभुवत् श्रेष्ठो भवतु ॥

अथ नवमीमाह । “इन्द्रः स दामने कृतः । ओजिष्ठः सबले हितः । द्युम्नी श्लोकी स सौम्यः” इति । स तादृश इन्द्रः दामने दामकृत्ये बन्धने कृतः पाशैर्व्वशीकृत इत्यर्थः । स चेन्द्रः ओजिष्ठः अतिबलवान् । अतएव बले हितः बलकृत्ये वैरि-विनाशनेऽस्माभिर्भक्त्या प्रेरितः । स चेन्द्रो द्युम्नी धनवान् । श्लोकी कीर्त्तिमान् । सौम्यो रमणीयः ॥

अथ दशमीमाह । “गिरा वज्रो न समृतः । सबलो अनपच्युतः । ववचुर्यो अस्तृतः” [३] इति । सोऽयमिन्द्रो गिरा अस्त्रादीयया स्तुतिरूपया वाचा वज्रो न वज्र इव समृतः । सम्यगस्माभिर्व्वशीकृतः । सबलो बलेन सौम्येन युक्तः । अनप-च्युतः कदाचिदप्यपलायितः । ववचुर्युद्धभारं बोधुमिच्छुः । उग्रः शत्रूणां भयङ्करः । अस्तृतः केनाप्यहिंसितः । हे इष्टिके ईदृगिन्द्ररूपा त्वमसि । ईदृगिन्द्रस्त्वामुपदधात्विति सर्व्वत्रश्रेष्ठो ऽध्याहर्त्तव्यः ॥

इति अष्टमोऽनुवाकः ॥ ८ ॥

अथ नवमोऽनुवाकः ।

अष्टमेऽथर्वशिरोऽभिधानानामिष्टकानां मन्त्रा उक्ताः ।
नवमे सोमशेषभूता इष्टयो विधीयन्ते । तत्रादौ शब्दनिर्वच-
नेनेष्टीः प्रशंसति । “देवासुराः संयत्ता आसन् । स प्रजा-
पतिरिन्द्रं ज्येष्ठं पुत्रमपन्यधत्त । नेदेनमसुरा बलीयाः सोऽह-
नन्निति । प्रह्लादो ह वै कायाधवः । विरोचनः स्वं पुत्रमप-
न्यधत्त । नेदेनं देवा अहनन्निति । ते देवाः प्रजापतिमुपसमे-
त्योचुः । नाराजकस्य युद्धमस्ति । इन्द्रमन्विच्छामेति । तं
यज्ञक्रतुभिरन्वैच्छन् [१] । तं यज्ञक्रतुभिर्नान्वविन्दन् । त-
मिष्टिभिरन्वैच्छन् । तमिष्टिभिरन्वविदन् । तदिष्टीनामिष्टि-
त्वम् । एष्टयो ह वै नाम । ता इष्टय इत्याचक्षते परोक्षेण ।
परोक्षप्रिया इव हि देवाः” इति । देवाश्चासुराश्च यदा
युद्धार्थे उद्यताः तदानीं प्रजापतिः स्वकीयं ज्येष्ठं पुत्रमिन्द्रं
युद्धभूमेरपनीय क्वचिद्गूढे स्थाने निहितवान् । तस्याप्ययमभि-
प्रायः । बलीयांसोऽसुराः एनं दुर्बलमिन्द्रं नेदेनं हनं नैव घ्नन् ।
तथा कयाधुसञ्ज्ञिताया हिरण्यकशिपुभार्यायाः पुत्रः प्रह्लादः ।
स्वकीयं पुत्रं विरोचनमसुरसैन्यस्त्रामिनं युद्धभूमेरपनीय
क्वचिन्निहितवान् । तस्यायमभिप्रायः । एवं विरोचनं देवाः
सर्वथा मा घ्नन्त्विति । एवञ्च राजद्वयरहितयोः सेनयो-
रवस्थितयोः सत्योर्देवाः प्रजापतिसमीपं प्राप्यैवमूचुः । राज-
रहितस्य सैन्यस्य न क्वचिदपि युद्धमस्ति । युयुत्सवः सर्वेऽपि
राजानमन्तरेण पलायिष्यन्ते । तस्मादिन्द्रं राजानं तत्र

तत्रान्विच्छाम इत्युक्त्वा प्रजापतिनानुज्ञाताः तमिन्द्रं लब्धुं
 ज्योतिष्टोमोक्त्यादिरूपान् क्रतून्नुष्ठितवन्तः । अङ्गभूतेष्टि-
 रहितैस्तैर्महाक्रतुभिरिन्द्रमलब्ध्वा तत्र कारणमङ्गेष्टिवैकल्यं
 निश्चित्य ता इष्टीरनुष्ठाय ताभिरिष्टिभिरेनं लब्धवन्तः । एवञ्च
 सत्यन्वेषणसाधनत्वादेष्टय इत्येतासां नाम । तथापि मुख्यं नाम
 गोपयित्वा परोक्षेण तिरोहितेन नाम्ना व्यवहर्तुमिष्टय इत्या-
 चक्षते । अन्वेषणसाधनत्वमेष्टित्वं यजनसाधनत्वमिष्टित्वम् ।
 अतस्तेन व्यवहारे सति मुख्यं नाम परोक्षं भवति । देवानाञ्च
 परोक्षं नाम प्रियम् । अतएव लोकेऽपि देवदत्तादिनाम
 परित्यज्याचार्या उपाध्याया मित्रा इत्यादिनामभिः पूज्याः
 परितुष्यन्ति । यद्यप्यन्वेषणार्थस्वीकारेऽपीच्छतिधातोः किन्प्रत्यये
 सति यजिधातुवदिष्टिरित्येव रूपं सम्पद्यते । तथाप्यौणादिकं
 किञ्चित् ककाररहितं किञ्चित्प्रत्ययमभिप्रेत्य रूपमीदृशं श्रुत्या
 विवक्षितम् ॥

याभिरिष्टिभिरिन्द्रमैच्छन् । तासां मध्ये प्रथमामिष्टिं दर्श-
 यति । “तस्मा एतमाग्ना वैष्णवमेकादशकपालं दीक्षणीयं
 निरवपन् । तदपद्रुत्यातन्वत । तान् पत्नीसंयाजान्त उपानयन्
 [२] । ते तदन्तमेव कृत्वोदद्रवन्” इति । तस्मादिन्द्रलाभार्थमग्ना
 विष्णुदेवताकमेकादशकपालं पुरोडाशयुक्तं दीक्षणीयाख्यं क-
 र्मानुष्ठितवन्तः । तेषु देवेषु मध्ये यावद्भिर्देवैर्यजमानैर्ह्यतिगूपैः
 कर्मानुष्ठानं शक्यते । तावन्तो देवाः कृत्स्नाद्देवसैन्यसङ्घादपक्रम्य
 कचिद्देवयजनदेशे तद्दीक्षणीयाख्यं कर्मा विस्तारितवन्तः ।

तदानीमितरदेवाः तमिन्द्रमन्विष्य तैस्तैर्ऋत्विग्भिः पत्नीसंया-
जपर्यन्ते कर्माण्यनुष्ठिते सति ताननुष्ठाहन्देवान् प्रति समीपे
समानयन् । ते च ऋत्विगूपा देवाः स्वप्रयोजनस्य निष्पन्नत्वात्
पत्नीसंयाजान्तमेव तत् कर्म कृत्वा तत्परित्यज्योद्गताः ॥

तावतापीन्द्रस्यैर्याभावे पुनस्त ऋत्विजः प्रायणीयाख्यामिष्टिं
कृतवन्तः । इत्येतद्दर्शयति । “ते प्रायणीयमभिसमारोहन् ।
तदपद्रुत्यातन्वत । ताञ्क्वच्चन्त उपानयन् । ते तदन्तमेव
कृत्वोदद्रवन्” इति । अभिसमारोहन्, प्रायणीयाख्यं कर्मा-
भिलक्ष्य देवयजनं प्रविष्टाः । अन्यत् पूर्ववत् ॥

पुनरपीन्द्रस्यैर्यायातिथ्याख्यामिष्टिं दर्शयति । “त आति-
थ्यमभिसमारोहन् । तदपद्रुत्यातन्वत । तानिडान्त उपान-
यन् । ते तदन्तमेव कृत्वोदद्रवन् । तस्मादेता एतदन्ता द्रष्टव्यः
सन्तिष्ठन्ते [३] इति । पत्नीसंयाजानामेकविधत्वान्नास्ति तत्र
सन्देहः । शत्र्विडयोर्द्विविध्यमस्ति । पत्नीसंयाजेभ्यः पूर्वं होत्रा
शंयुवाकेऽनूच्यमाने आहवनीये परिधीननुप्रहरति । सोऽय-
मेकः प्रकारः । आय्यलायनस्तु, पत्नीसंयाजानभिधाय तदूर्ध्वं
शंयुवाकविकल्पमुदाजहार, शंयुवाको भवेन्न वेति । पुरोडा-
शेत्येवमिडापि द्विविधा । तत्र पूर्वमिडान्तत्वं द्रष्टव्यम् ॥

ता एतामिष्टीः प्रशस्य तास्तिस्रः दृष्टीर्विधत्ते । “एवम्
हि देवा अकुर्वन्त । इति देवा अकुर्वन्त । इत्यु वै मनुष्याः कु-
र्वन्ते” इति । यस्मादेवमुक्तप्रकारेण देवा अकुर्वन्त । तस्मान्म-
नुष्या अप्यनेनैव प्रकारेण दृष्टीः कुर्युः । मध्ये पठितमिति

देवा इति वाक्यं मनुष्यवत्कृतोरनुवादः । इति वा इत्यनेन प्रकारेण कृतवन्त इत्यनूद्य तत्सर्वं देवानुष्ठितप्रकारं हृदि निधाय पश्चात्तदनुतिष्ठन्ति ।

अथोपसदनुष्ठानप्रकारं विधातुं स्मृतिः । “ते देवा ऊचुः । यद्वा इदमुच्चैर्यज्ञेन चराम । तन्नोऽसुराः पाप्माननुविन्दति । उपांशूपसदा चराम । तथा नोऽसुराः पाप्मानानुवेत्स्यन्तीति । त उपांशूपसदमतन्वत । तिस्र एव सामिधेनीरनूच्य [४] । सुवेणाधारमाधार्य । तिस्रः पराचीराज्जतीर्ज्जत्वा । सुवेणोपसदं जुहवाञ्चक्रुः । उग्रं वाचो अपावधीन्त्वेषं वचो अपावधीं स्नाहेति । अग्रनायापिपामे ह वा उग्रं वचः । एनश्च वैरह्यञ्च त्वेषं वचः । एतं ह वाव तच्चतुर्द्धा विहितं पाप्मानं देवा अपजग्निरे” इति । असुराः सर्वत्र स्वयं प्रयोगमजानाना देवसमीपे कञ्चिद्गूढपुरुषमवस्थाप्य ततस्तेन ज्ञात्वा स्वयमप्यनुतिष्ठन्ति । एवं वृत्तान्तं विज्ञाय देवाः परस्परमिदमुचुः । यदि वयं उच्चध्वनिना यज्ञमनुतिष्ठामः तर्ह्यस्माननु सर्वं प्रयोगं पापिष्ठा असुरा जानन्ति । अतस्तद्भागनिवारणाद्योपांशु यथा भवति तथा उप सत्कर्मनुष्ठानं निष्पादयामः । तथा सति पापिष्ठा असुराः अस्माननुप्रयोगं न ज्ञास्यन्तीत्येवं निश्चित्योच्चध्वनिं परित्याज्योपांश्वेवोपसदमतन्वतिष्ठन् । तत्प्रकारस्वेतादृशः, चोदकप्राप्ताः पञ्चदश सामिधेनीः परित्यज्य तिस्र एव सामिधेन्यः, तैरनुक्ताः, तथा सुच्याधारं परित्यज्य सौवाधार एवानुतिष्ठितवन्तः । तदूर्ध्वं तिस्रः प्रधानाज्जतीः अग्निं सोमं

विष्णुञ्चोद्दिश्य ह्यमाना पराचीर्जतवन्तः । प्रकृतौ तु प्रति-
प्रयाजं पृथगेव वेद्या उत्तरतो दक्षिणदेशमागत्य होमः क्रि-
येत । इह तु सकृदेवागत्य होमः क्रियते । तदिदं पुनरावृत्ति-
राहित्यं पराचीशब्देन विवक्षितम् । तदेतदाहुतित्रयं ऊर्त्वा
चतुर्थीमुपसदाख्यां प्रधानाहुतिं या ते अग्ने याशयेति संहिता-
यामान्नातमन्ता उच्चार्य सुवेण ऊतवन्तः । तस्य मन्त्रस्रो-
त्तरभागे उग्रं वच इत्यादिवाक्यमस्ति । तत्र क्षुत्पिपासे एवोग्रं
वच उच्यते । क्षुधिताः स्मः पिपासिताः स्मो नास्माकमन्नपाने
विद्येते । इत्येतद्वाक्यं घोरं कृपालवः श्रोतुं न सहन्ते । तदै-
तत् उग्रत्वं यदेतद्भोवधादिरूपमुपपातकं यच्च वीरहत्यादि-
रूपं महापातकं तदेतत्त्वेषं वच इत्यनेनाभिधीयते । त्वेषशब्देन
दीप्तिवाचिना चित्तक्लेशरूपा ज्वालोपचर्यते । उपपातकं महा-
पातकञ्च निष्पन्नमिति श्रुतवतश्चित्ते महान् क्लेशो भवति ।
क्षुत्पिपासे महापातकोपपातके इत्येव । फलरूपेण तत्साधन-
रूपेण चावस्थितं चतुर्विधं पाप्मानं देवा उपसद्भोमेन विना-
शितवन्तः । अयं देवैरनुष्ठितप्रकारः । सर्व्वोऽपि सूत्रकारेण
सङ्गृहीतः । भौवादष्टौ जुक्तां गृह्णाति । चतुरूपमृति घृतवति-
शब्दे जुह्वपमृतावादाय दक्षिणा सकृदभिक्रान्त उपांशूपाज-
वत् । प्रचरत्यर्द्धेन जौहवस्याग्निं यजत्यर्द्धेन सोममौपमृतं
जुह्वामानीय विष्णुमिष्ट्वा प्रत्याक्रम्य या ते अग्ने याशया तनू-
रिति सुवेणोपसदं जुहोतीति ॥

तमिमं प्रकारं विधत्ते । “तथो एवैतदेवंविद्यजमानः ।

तिस्र एव सामिधेनीरनूच्य । सुवेणाघारमाघार्थ्य [५] । तिस्रः पराचीराज्जतीर्ज्जत्वा । सुवेणोपसदं जुहोति । उयं वचो अपावधीत्वेषं वचो अपावधीः स्वाहेति । अश्वनयापिपामे ह वा उयं वचः । एनश्च वैरहृत्यश्च त्वेषं वचः । एतमेव तच्चतुर्धा विहितं पाप्मानं यजमानोऽपहते” इति । तदेतद्यजमानवाक्यं पूर्वाक्तदेववाक्यवद्भाष्येयम् ॥

उपसदनुष्ठानप्रकारं विधायानन्तरमग्नीषोमीयपश्वनुष्ठानं विधातुं प्रसूति । “तेऽभिनीयैर्वाहः पशुमालभन्त । अह एव तद्देवा अवर्त्ति पाप्मानं मृत्युमपजघ्निरे । तेनाभिनीयेव रात्रेः प्राचरन् । रात्रिया एव तद्देवा अवर्त्ति पाप्मानं मृत्युमपजघ्निरे” [६] । अनुष्ठितोपसदः ते देवा अहरभिनीयैवास्तमयात् प्रागङ्गो विशिष्टं कालं प्राप्यैवाग्नीषोमीयं पशुमालभन्ते । योऽयमवर्त्ति जीवनार्थवृत्तिप्रतिवन्धकं पाप्मानं मृत्युसदृशं तेन पश्वालम्बनेनाङ्गोपनीय देवाः विनाशितवन्तः । अभिनीयैवाहनि पशुमुपक्रम्यैव तेन पशुना रात्रेः सम्बन्धिनि कालविशेषेऽनुष्ठितवन्तः । तेनानुष्ठानेन देवा रात्र्याः सकाशात्तं पापमपनीय नाशितवन्तः । अत्र प्रयाजपर्यन्तमह-न्यनुष्ठेयम्, शेषो रात्रावनुष्ठेय इति । एतमर्थं सूत्रकारः स्पष्टमुदाजहार, दिवा प्रयाजैः प्रचर्येति ॥

तमिममनुष्ठानप्रकारं विधत्ते । “तस्मादभिनीयैर्वाहः पशुमालभेत । अह एव तद्यजमानोऽवर्त्ति पाप्मानं भ्रातृव्यानपनुदते । तेनाभिनीयेव रात्रेः प्रचरेत् । रात्रिया एव तद्य-

जमानोऽवर्त्तिं पाप्मानं भ्रातृव्यानपनुदते” इति । यस्मादेवै-
रनुष्ठितं तस्माद्यजमानोऽपि तथानुतिष्ठेत् । देववाक्यवद्यजमान-
वाक्यं व्याख्येयम् । तत्र मृत्युरूपः पाप्मा, अत्र तु भ्रातृव्य
रूप इति शेषः ॥

उक्तस्य पशोर्देवतासम्बन्धं विधत्ते । “स एष उपवसथीये
हं द्विदेवत्यः पशुरालभ्यते । दयं वा अस्मिँल्लोके यजमानः ।
अस्थि च माँसञ्च । अस्थि चैव तेन माँसञ्च यजमानः
संस्कुरुते” इति । यस्मिन्नहनि देवता यजमानस्य समीपे
निवसति तदहरूपवसथीयम् । अतएवान्यत्राम्नायते, उपास्मिँस्त्रो
यजमाणे देवता वसन्तीति । अत्राप्यग्नीषोमीयानुष्ठानदिना-
दूर्द्धदिने यजमानः सोमेन यज्यते । तस्मादिदमहरूपवसथीयम् ।
यस्मिन्नहनि पशुरालभ्यः स द्विदेवत्यः । तौ च देवौ अग्नी-
षोमौ, यदग्नीषोमीयं पशुमालभते इत्यन्यत्राम्नानात् । यजमा-
नस्य शरीरमप्यस्मिन्मनुष्यलोकेऽस्थिमांसदयात्मकं ततो द्वि-
देवत्येन पशुना यजमानः स्वकीयमस्थिमांसञ्च संस्कुरुते ॥

एतत्पशुदेवताप्रसङ्गेन सवनीयपशुदेवतारूपानुबन्धाख्यं
पशुमग्निदेवतां मित्रावरुणरूपाञ्च मिलित्वा प्रशंसति । “तावा
एताः पञ्चदेवताः । अग्नीषोमावग्निर्मित्रावरुणौ । पञ्चपञ्ची वै
यजमानः । त्वङ्माँसं स्नाय्यस्थि मज्जा । एतमेव तत्पञ्चधा
विहितमात्मानं वरुणपाशान्मुञ्चति । भेषजतायै निर्वरणत्वाय”
इति । ता वा एताः पशुदेवताः पञ्चसङ्ख्याकाः कास्ता इति ता
उच्यन्ते । उपवसथीयेऽग्निं द्वावग्नीषोमावस्य पशोर्देवौ, परेद्युः

सवनेश्वभिः, सवनीयपशोर्देवः । अन्ते मित्रावरुणावनूबन्ध्याख्य-
पशोर्देवौ । यजमानोऽप्यवयवपञ्चकोपेतत्वात् प्रञ्ची । प्रञ्चभि-
स्त्वगादिभिः प्रञ्चीति समासे सति पञ्चप्रञ्ची । अतः पशुत्रये
पञ्चदेवता यजमानः पञ्चावयवोपेतं स्वदेहं वरुणपाशान्मोच-
यति । अतस्तद्भजनमौषधसिद्धये भवति । तस्मादेताः पञ्च-
देवताः भजनीयाः ॥

अथ प्रातरनुवाकाख्यऋक्मूहे कन्दोविशेषान् विधत्ते ।
“त५ सप्तभिष्कन्दोभिः प्रातराहुयन् । तस्मात् सप्तचतुरुत्त-
राणि कन्दा५सि प्रातरनुवाकेऽनूच्यन्ते” इति । देवास्तमिन्द्रं
प्रातःकाले सप्तभिष्कन्दोभिराहुतवन्तः । तस्मात् कारणात्
प्रातरनुवाके गायत्रीत्रिष्टुब्जगत्याख्यानि मुख्यकन्दांसि चतु-
र्भिर्हृत्तरैरुष्णिगनुष्टुब्बृहतीपङ्क्त्याख्यैः कन्दोभिः सहितानि
प्रियमनुवक्तव्यानि, तांस्कन्दोविशेषयुक्ता ऋचः ऐतरेयब्रा-
ह्मणेऽवगन्तव्याः ॥

अथ बहिष्पवमानाख्यस्य स्तोत्रस्य प्रथमामृचं विधत्ते ।
“तमेतयोपसमेत्योपासीदन् । उपासौ गायता नर इति । त-
स्मादेतया बहिष्पवमान उपसद्यः” [७] इति । देवास्त-
मिन्द्रमुपास्मा इत्येतयर्चा समीपे प्राप्योपाविशन् । तस्मादेत-
यर्चा बहिष्पवमानाख्यस्तोत्रविशेषः सामगैरारब्धव्यः । अथ
मीमांसा नवमाध्यायस्य प्रथमपादे चिन्तितम् ।

मन्त्रादिक*मपूर्वाय परायावान्तराय वा ।

फलदायो नो समं तल्लक्षणा तु विशिष्यते ॥

ज्योतिष्टोमे श्रूयते । यावत्या वाचा कामयेत तावत्या दीक्षणीयायामनुब्रूयात् । मन्त्रं* प्रायणीयायां मन्त्रतरा[†]माति-
श्यायामुपाऽऽशुषु सत्सु चैरग्रीषोमीय इति । अत्र ध्वने-
रुच्चावचभावः । परमापूर्वप्रयुक्तः, तस्य फलवत्वादिति चेत् ।
मैवम् । अवान्तरा पूर्वेऽपि समानं फलवत्त्वं परमापूर्वजनन-
द्वारेण फलसम्बन्धात् समाने च फलवत्त्वे सन्निकृष्टलक्षण्या
निर्णयः । तथाहि, दीक्षणीयादिशब्दाः अङ्गकर्मवाचिनः, न
च मन्त्रत्वादिधर्माणां कर्मस्वरूपं प्रयोजकम् । अपूर्वप्रयुक्तेन
निर्णीतत्वात् । ततो दीक्षणीयादिशब्दैरपूर्वं लक्षणीयम् । तत्र
स्ववाक्यगतमवान्तरापूर्वं सन्निकृष्टं तद्वारकं परमापूर्वकविप्र-
कृतम् । तस्मादवान्तरापूर्वप्रयुक्ता एते धर्माः । अश्वमेधगतत्रैधा-
तवीयायामूहाभावः फलम् । तथाहि अश्वमेधे समाप्तायते,
त्रैधातवीया दीक्षणीया भवतीति । यदि परमापूर्वप्रयुक्तः
स्यात् । ततस्तस्योपकारविशेषनिबन्धन इति तत्कार्यापन्नायां
त्रैधातवीयायां भविष्यति । अथात्रावैष्णवापूर्वप्रयुक्तः । तदा
त्रैधातवीयायां तदपूर्वं न भवति किन्त्वन्यदेवेति नास्त्यूहः ।
दशमाध्यायस्य सप्तमपादे चिन्तितम् ।

प्रायणीयातिथ्ययोः किं विकल्पः शञ्ज्विडां ततः ।

नियमो वा विकल्पः स्यात् निषेधपरिसङ्ख्याया ॥

* मन्त्रमिति F चिह्नितपुस्तकपाठः ।

† मन्त्रतरमिति F चिह्नितपुस्तकपाठः ।

शञ्ज्विडां तत्त्ववाक्याच्च नियमो विधिमात्रतः ।

नित्यानुवादो नञ्वाक्यदोषवाङ्मन्यथा ॥

ज्योतिष्टोमे श्रूयते । शञ्चन्ता प्रायणीया सन्तिष्ठते । न पत्नीः संयाजयन्तीति नानुयाजान् यजतीति । प्रकृतौ यदा होता तच्छंयोरिति मन्त्रं जपति तदानोमध्वर्युः परिधीनग्नौ प्रक्षिपति । तदाह कल्पसूत्रकारः, अनूच्यमाने शंयुवाके आहवनीये परिधीन् प्रहरतीति । ततो हविःशेषेषु भक्षितेषु पत्नीः संयाजन्तीति क्रमः । तथा प्रधानयागेनारिष्टहोमप्राशिन्नादिभक्षणेडाभक्षणा नूयाजसूक्तवाकसंयुवाक इत्यधस्तन-प्रयोगक्रमः । पत्नीसंयाजानामुपरिफलीकरणहोमप्रायश्चित्तहोमकपालोद्वासनैरिष्टिः सनाप्यते । एवं स्थिते विकृतिरूपायाः प्रायणीयेष्टेः संयुवाकान्तत्वमातिथ्येष्टेरिडाभक्षणा-न्तत्वञ्च विकल्पितं स्यात् । कुतः । निषेधवाक्यविधिवाक्याभ्यां प्रकारद्वयप्रतीतेः । तथाहि, शञ्चन्तत्वेडान्तत्वविधिनैवोपरितन-पत्नीसंयजानूयाजनिषेधे पुनर्निषेधवचनं परिसङ्ख्यार्थम् । पत्नी-संयाजानूयाजव्यतिरिक्तेऽस्य नास्ति निषेध इति परिसङ्ख्या । तेन प्रकृतिवक्ष्ययाप्राप्तं कपालोद्वासनान्तत्वमनयोरिष्ट्योः प्रतीयते । विधिवाक्येन शञ्ज्विडान्तत्वं तेन ब्रीहियववद्विकल्प इति प्राप्ते ब्रूमः । विधिमात्रस्यात्र प्रवृत्तेः शञ्ज्विडान्तत्वमिडान्तत्वञ्च तयोः प्रतिनियतं पत्नीसंयाजाद्यभावस्त्वर्थसिद्धः । ततो नञा-द्युक्तमुपरितनं प्रतिषेधवाक्यं नित्यानुवादः । नित्यानुवादः सन्नर्थवादः पत्नीसंयाजाद्यकरणाल्लाघवं भवतीति । अन्यथा

बहवो दोषाः प्रमज्जेरन् । विकल्पे तावदष्टौ दोषाः प्रसिद्धाः ।
परिमज्झायाञ्च त्रयो दोषाः । विधिपरिमज्झाभ्यां वाक्यभेदोऽपरो
दोषः । ततः शञ्ज्विडान्तत्वं नियतम् । तत्रैवान्यच्चिन्तितम् ।

तत्रैव शञ्ज्विडे पूर्वं परे वा स्वेच्छयायवा ।

परे एवायवा पूर्वं एवाद्यो द्विविधः श्रुतेः ॥

निषेधस्थार्थवत्त्वाय परे एवानुवादगोः ।

पूर्वोक्तवाक्यतां याति पूर्वं एवाविरोधतः ॥

प्रायणीयातिथ्ययोरैवान्तत्वेन निर्णीते । शञ्ज्विडे पुनः
संदिह्येते । प्रकृतौ द्विविधे शञ्ज्विडे पत्नीसंयाजेभ्यः पुर-
स्तादुपरिष्ठाञ्च विहिते । ते चात्र चोदकप्राप्ते तत्र द्विविध-
श्रुतेरर्थे चोदकेनातिदिष्टे सति विशेषनिर्णयमकाभावादिच्छया
स्वीकार्यं द्रव्येकः पक्षः । यदि प्रायणीयापूर्वशञ्ज्विडान्ता
आतिथ्या च पूर्वजान्ता स्यात् । तदानीमन्तत्विधिनैव ताभ्यां
शञ्ज्विडाभ्यामूर्द्धमप्राप्तानां पत्नीसंयाजानामनूयाजानाञ्च
वारितत्वान्तं निषेधो व्यर्थः स्यात् । परयोः शञ्ज्विडयोर-
न्तत्वेन ताभ्यां शञ्ज्विडाभ्यां पूर्वप्राप्तानां तेषामनिवारणात्
तं निवारणाय सार्थको निषेधः । तस्मात् परे एव शञ्ज्विडे
ग्राह्ये इति द्वितीयः पक्षः । निषेधोऽयं नित्यानुवाद इत्युक्तम् । स
च पूर्वयोः शञ्ज्विडयोरन्तत्वेऽपि एकवाक्यतामापाद्यार्थवाद-
त्वेनोपपद्यते । असञ्जातविरोधिन्यौ हि पूर्वं शञ्ज्विडे, तस्मात्
एव ग्राह्ये इति राद्धान्तः । तत्रैवान्यच्चिन्तितम् ।

उपसत्तु निषिद्धेभ्यः शिष्टं सर्वं किमाचरेत् ।

यावदुक्तमुत्पाद्योस्तु चोदकस्यानिवारणात् ॥

सौवाचारो पुनः श्रुत्या शिष्टस्य परिसङ्ख्याया ।

अपूर्वार्थत्वतोवान्त्योऽनुवादोऽत्र निषेधगीः ॥

ज्योतिष्टोमे विहितासूपसत्सु पथ्यते । अप्रयाजास्ता आननू-
याज इति । तत्र निषिद्धान् प्रयाजानूयाजान् वर्जयित्वा
शिष्टञ्चोदकप्राप्तमङ्गजातं सर्वमाचरणीयमिति प्राप्ते ब्रूमः ।
प्रकृतौ विहित एव सौवाचारः पुनरिह विधीयते । स चो-
दकप्राप्तान्यत् सर्वमङ्गजातं परिसञ्चये । अन्यथा पुनर्विधान-
वैयर्थ्यत्वात् ननु पुनर्विधानं प्रतिप्रसवार्थम् । अतएव श्रुति-
स्तत्र सौवाचारमभावशङ्कानिराकरणपूर्वकं विदधाति, ना-
न्यामाहुतिं पुरस्ताज्जुहुयाद्यदन्यामाहुतिं पुरस्ताज्जुहुयादन्य-
न्मुखं कुर्यात् सुवेणाधारमाधारयतीति । अयमर्थः, सौवाचारः
सर्वत्र यज्ञस्य मुखं तथा सति यदि कश्चिन्मन्दमुपसत्प्रयो-
गादौ सौवाचारमङ्गत्वा तस्य स्थाने काञ्चिदन्यामाहुतिं
जुहुयात् । तदा मुखव्यत्यासेन प्रत्यवायं प्राप्नुयात् । तस्मात्
सौवाधार आदौ कर्तव्य इति । नैतद्युक्तम् । चोदकप्राप्तस्याघा-
रस्य कारणमन्तरेण कस्मादभावशङ्काया अयुक्तत्वात् । तस्मात्
परिसङ्ख्यार्धे एव पुनर्विधिः । आहुत्यन्तरनिन्दा तु तच्छेष-
भूतोऽर्थवादः । यदि परिसङ्ख्या निषिद्धेत्युच्यते तर्हि गृहमेधीय-
वदपूर्वं कर्मास्तु । प्रयाजादिनिषेधो नित्यानुवादः । सर्वथा
यावदुक्तमत्रानुष्ठेयम् ॥

इति नवमोऽनुवाकः ॥ ९ ॥

अथ दशमोऽनुवाकः ।

नवमे दीक्षणीयादीनि वहिष्पवमानोपक्रमान्तानि सोमा-
ङ्गान्युक्तानि । दशमे त्रिवृदादिस्तोमरूपाणि सोमाङ्गान्युच्यन्ते ।
तत्रादौ चात्वालखननं सप्रमाणं विधत्ते । “स समुद्र उत्त-
रतः प्राज्वलद्भूम्यन्तेन । एष वाव स समुद्रः । यच्चात्वालः ।
एष उवेव स भूम्यन्तः । यद्वेद्यन्तः । तदेतत्त्रिशलं त्रिपुरुषम् ।
तस्मात्तं त्रिवितस्तं खनन्ति” इति । योऽयं प्रसिद्धो लवण-
समुद्रः सोऽयमुत्तरस्यां दिशि भूमेनान्तिमभागेन सह कदा-
चित् प्रज्वलितोऽभूत् । सोऽयमत्र देवयजनभूमौ सम्पाद्यते ।
योऽयं चात्वालाख्यो गर्त्तोऽस्ति स एष एवात्र समुद्रस्थानीयः,
योऽयं वेदेरवसानदेशः सोऽयं भूमेरवसानभागः । एतावती
वै पृथिवी यावती वेदिरिति भूमित्वं वेदेराम्नातम् । यत्
समुद्रस्य पुरुषत्रयपरिमाणमूर्द्धप्रज्वलनं तदेतदत्र चत्वाले
त्रिशलं शललोमृगसम्बन्धिरोमत्रयपरिमितं भवति । तस्य च
रोमगो वितस्तिपरिमाणं तद्रोमत्रयमत्र पुरुषत्रयरूपेणोपच-
र्यते । तस्मात्तं चात्वालं वितस्तित्रयपरिमितं खनेयुः ॥

तमेतं चात्वालं आदित्यरूपेण प्रशंसति । “स सुवर्णरज-
ताभ्यां कुशीभ्यां परिगृहीत आसीत् । तं यदस्या अथ्यजनयन् ।
तस्मादादित्यः [१] । अथ यत् सुवर्णरजताभ्यां कुशीभ्यां परि-
गृहीत आसीत् । सास्य कौशिकता” इति । स चात्वालः परितः
सुवर्णरजतनिर्मिताभ्यां शकलाभ्यां गृहीतोऽभवत् । स्तोत्रं कु-

र्वाणाः सामगाः स्तोत्रावृत्तिगणनार्थं यां काष्ठशलाकां प्रादेश-
मात्रपरिमितां भूमौ स्थापयन्ति मेयं कुशीद्वयं चात्वालस्थानिकं स्थापयित्वा
तस्य चात्वालस्थाहोरात्रनिष्पादकेनादित्येन साम्यं सम्पादित-
वन्तः । यस्मादस्या भूमे वायुःपरिमितं चात्वालमजनयन् ।
तस्मादयमदितेः सम्बन्धित्वादित्य इत्युच्यते । कुशीद्वयपरि-
गृहीतत्वाच्च कौशिक इत्यपि नाम ॥

इत्थं चात्वालं विधाय त्रिवृदादिस्तोमान् विधातुमादौ
त्रिवृत्स्तोमं प्रशंसति । “तं त्रिवृताऽभिप्रास्तवत् । तं त्रिवृ-
ताददत् । तं त्रिवृताहरन् । यावती त्रिवृतो मात्रा” इति ।
त्रिवृतस्तृचरूपावयवा यस्य स्तोमस्यायं स्तोमः त्रिवृत्, तेन स्तो-
मेन देवास्तमादित्यं स्तुत्वा तं स्वाधीनत्वेन समादाय स्वापेक्षिते
स्थाने समाहरन् । ततस्त्रिवृत्स्तोमस्य सम्बन्धिनीमीयते । अव-
गम्यत इति मात्रा धनादिसम्पाद्या यावती विद्यते तावतो
देवैः लब्धेति शेषः ॥

एवमन्यानपि चीन् स्तोमान् प्रशंसति । “तं पञ्चदशेनाभि-
प्रास्तवत् । तं पञ्चदशेनाददत् । तं पञ्चदशेनाहरन् । यावती
पञ्चदशस्य मात्रा [९] । त५ सप्तदशेनाभिप्रास्तवत् । त५ सप्त-
दशेनाददत् । त५ सप्तदशेनाहरन् । यावती सप्तदशस्य मात्रा ।
तस्य सप्तदशेन द्वियमाणस्य तेजो हरोऽपतत् । तमेकविंशेना-
भिप्रास्तवत् । तमेकविंशेनाददत् । तमेकविंशेनाहरन् । या-
वत्येकविंशस्य मात्रा” इति । एकस्मिंस्तृचि वर्त्तमानास्त्रिस्रः

अथो ब्राह्मणोक्तेनावृत्तिविशेषेण पञ्चदशमध्याका यस्मिन् स्तोमे
सम्पाद्यन्ते सोऽयं स्तोमः पञ्चदशः । एवं सप्तदशैकविंशावपि ।
तत्र सप्तदशस्तोमेन स्तुत्वा यदादित्य आह्वियते तदानीं तस्य
तेजः कियदप्यधोऽपतत् । यद्यपि हरःशब्देनापि तेज एवाभि-
धीयते तथापि पौनरुक्त्यपरिहाराय श्लेशो लक्ष्यते । अतः
कियदपीति व्याख्यातम् । अन्यत् पूर्ववद्वाख्येयम् ॥

एवं स्तोमान् प्रशस्य त्रिवृत्स्तोमं विधत्ते । “ते यत्त्रिवृता
स्तुवते [३] । त्रिवृतैव तद्यजमानमाददते । तं त्रिवृतैव हर-
न्ति । यावती त्रिवृतो मात्रा । अग्निर्वै त्रिवृत् । यावद्वा अग्ने-
र्दहतो धूम उदेत्यानुव्येति । तावती त्रिवृतो मात्रा । अग्ने-
रेवैनं तत् । मात्राऽऽ सायुज्यं सलोकतां गमयन्ति” इति ।
तदुद्गातारो यदि सोमयागे त्रिवृता स्तोमेन स्तुवीरन् । तदानीं
त्रिवृत्स्तोमसामर्थ्येनैव लोकविशेषे हरन्ति । तत्र त्रिवृत्-
स्तोमदेवताया यावती भौमवस्तुसम्पत्तिः तावतीमयं यजमानः
प्राप्नोति । अयमेवार्थः सङ्ग्रहेण पुनरपि स्पष्टीक्रियते ।
अग्निरेव त्रिवृत्स्तोमाभिमानी देवः । तस्य चाग्नेररण्यादिकं
दहतो दहनवेलायां धूम उद्गत्यानुक्रमेण यावन्तं देशं वि-
विधं व्याप्नोति तावती त्रिवृत्सम्बन्धिनी भोगभूमिः । तस्मा-
दुद्गातार एनं यजमानं अग्नेर्मात्राम् अग्निदेवतासम्बन्धिनीं
भोग्यवस्तु प्रापयन्ति, तथैवाग्नेः सायुज्यं सहात्रस्थानं प्रापि-
यन्ति । तथैवाग्नेः सम्बद्धिनीं सलोकतामेकलोकवस्थानं प्राप-
यन्ति । अग्निसमानभोग्यवस्तुप्राप्तिरुत्तमं फलम् । अग्निसमीपे-

ऽवस्थानं मध्यमम् । अग्निलोकेऽवस्थानमध्यमम् । एतच्चानुष्ठान-
अद्भुतातरतस्येन व्यवस्थापनीयमिति ॥

त्रिवृत्स्तोमं विधायाथ त्रीनुत्तरात् स्तोमान् विधत्ते ।
“अथ यत् पञ्चदशेन सुवते । पञ्चदशेनैव तद्यजमानमाददते
[४] । तं पञ्चदशेनैव हरन्ति । यावती पञ्चदशस्य मात्रा ।
चन्द्रमा वै पञ्चदशः । एष हि पञ्चदश्यामपचीयते । पञ्चद-
श्यामापूर्यते । चन्द्रमस एवैनं तत् । मात्राः सायुज्यः सलो-
कतां गमयन्ति । अथ यत् सप्तदशेन सुवते । सप्तदशेनैव
तद्यजमानमाददते । तः सप्तदशेनैव हरन्ति [५] । यावती
सप्तदशस्य मात्रा । प्रजापतिर्वै सप्तदशः । प्रजापतेरेवैनं तत् ।
मात्राः सायुज्यः सलोकतां गमयन्ति । अथ यदेकविंशेन
सुवते । एकविंशेनैव तद्यजमानमाददते । तमेकविंशेनैव
हरन्ति । यावत्येकविंशस्य मात्रा । असौ वा आदित्य एक-
विंशः । आदित्यस्यैवैनं तत् [६] । मात्राः सायुज्यः सलो-
कतां गमयन्ति” इति । यस्मादेष चन्द्रमाः कृष्णपक्षस्य पञ्च-
दशां अमावास्यायामपचीयते । शुक्लपक्षस्य पञ्चदशां पौर्ण-
मास्यामापूर्यते । चन्द्रमाः पञ्चदशस्तोमाभिमानी देवः । प्रजा-
पतेराश्रावयेदित्यादिसप्तदशाचरात्मकत्वात् सप्तदशस्तोमस्वा-
मित्वम् । यत्तन्न्यत्र द्वादशमासाः पञ्चर्तवः त्रय इमे लोकाः
अमावादित्य एकविंश इत्येकविंशस्तोमपूरकत्वेनादित्यस्वा-
न्नातत्वात् । आदित्य एकविंशस्तोमस्वामी । अन्यत् सर्वं
पूर्ववद्भाष्यम् ।

पुरा याभ्यां कुशीभ्यां चालालो देवैः परिगृहीतः । तयोः कुशोरपनयनं दर्शयति । “ते कुशौ । व्यघ्नन् । ते अहोरात्रे अभवताम् । अहरेव सुवर्णाभवत् । रजता रात्रिः । स यदादित्य उदेति । एतामेव तत्सुवर्णां कुशीमनुसमेति । अथ यदस्तमेति । एतामेव तद्रजतां कुशीमनुसंविशति” इति । ते देवाः चालालसमीपे पूर्वं स्थापिते कुशौ विद्युज्य हतवन्तः परित्यक्तवन्त इत्यर्थः । ते च त्यक्ते कुशौ अहोरात्ररूपे अभूताम् । तत्सुवर्णां सुवर्षकुश्या अङ्गोरूपत्वादयमादित्य उदयन् तां कुशीमनु सम्यक् प्रवर्त्तते । रजतकुश्या रात्रिरूपत्वात् । आदित्योऽस्तं गच्छन् तां कुशीमनुप्रविशति । तदेवमनया पूर्वोक्तया च कुशीस्तुत्या स्तुतिकाले स्तोत्रीयाणां गणनाय कुशः स्थापनीयाः पश्चादपनेया इति विधिरुन्नीयते ॥

अथ चालालप्रसङ्गात् बुद्धिस्थे प्रदरे कञ्चिन्निषेद्धुं पुरुषार्थं दर्शयति । “प्रह्लादो ह वै कायाधवः । विरोचनं स्वपुत्रमुदास्यत् । स प्रदरोभवत् । तस्मात् प्रदरादुदकं नाचामेत्” इति । कयाधुसञ्ज्ञायाः स्त्रियः पुत्रः प्रह्लादः, स्वकोचं पुत्रं विरोचनं केनाऽपि निमित्तेन कुपितो हस्तेनोद्धृत्य कचिद्धूमावपातयत् । स भूमिप्रदेशः प्रदरः किद्रूपोऽभूत् । तस्य प्रदरस्यासुरत्वात्तत्र प्रतिष्ठमुदकं पुरुषो नाचामेत् । तथा च आपस्तम्बः स्मरति, न वर्षधारास्वाचामेत्तया न प्रदरोदकं इति ॥

इति दशमोऽनुवाकः ॥ १० ॥

अथैकादशोऽनुवाकः ।

दशमे त्रिवृदादिस्तोमा विहिताः । एकादशे सवनीय-
पशुपुरोडाशा उच्यन्ते । यदुक्तं संहितायाः षष्ठे काण्डे, तस्मा-
दनुसवनं पुरोडाशा निरूप्यन्ते इति । ते पुरोडाशा अत्र
प्रपञ्च्यन्ते । तत्रादौ तावज्ज्योतिष्टोमे स्तोमानामियत्तां दर्श-
यति । “ये वै चत्वारः स्तोमाः । कृतं तत् । अथ ये पञ्च ।
कलिः सः । तस्माच्चतुष्टोमः । तच्चतुष्टोमस्य चतुष्टोमत्वम्”
इति । पूर्वोक्ताः त्रिवृत् पञ्चदशः सप्तदश एकविंश इत्येवं
रूपाः स्तोमा ये सन्ति ते कृतयुगस्य स्वरूपभूताः । कृतयुगे हि
धर्मस्य चत्वारः पादा विद्यन्ते । यत्त्वन्येन केनचित् स्तोमेन सह
पञ्चस्तोमास्तेषां कलियुगरूपत्वम् । तत्र तन्मध्यगतानां चतुर्णां
कृतयुगार्थत्वेन विभागे सति कलेरसाधारणस्तोम एक एव
परिशिष्यते । धर्मस्य कलियुग एकपादेव । ततः कलिस्वरूप-
त्वेन पञ्चस्तोमपक्षस्य निन्दितत्वाच्चतुष्टोमपक्षस्य कृतयुगस्वरूप-
त्वेन प्रशस्तत्वादयं सोमयागः चतुष्टोम एव कर्त्तव्यः । चत्वारः
स्तोमा अत्रेति व्युत्पत्त्या सोमयागस्य चतुष्टोमत्वं सम्पन्नम् ॥

अथ प्रश्नोत्तराभ्यां स्तोमानां ज्योतिष्टुं सम्पादयति । “त-
दाहुः । कतमानि तानि ज्योतींषि । य एतस्य स्तोमा इति ।
त्रिवृत्पञ्चदशः सप्तदश एकविंशः [१] । एतानि वाव तानि
ज्योतींषि । य एतस्य स्तोमाः” इति । ज्योतिष्टोमास्माते
तस्मिन् यागे यानि ज्योतींषि स्तोमाश्च प्रतीयन्ते । सामाना-

धिकरणान्तु स्तोमानामेव ज्योतिष्टुं भासते । तत्र केचित् स्तोमाः पूर्वमुदाहृताः । इतः परं य एतस्य स्तोमाः ज्योतिष्टुार्हाः तेषु च स्तोमेषु ज्योतींषि कानीत्येवं जिज्ञासवः पप्रच्छुः । ये पूर्वमुक्तास्त्रिवृदाद्याः चत्वारः स्तोमास्त एवैतस्य यागस्य ज्योतींषि । एतैर्हि स्तोमैर्निष्पाद्यत्वेन ज्योतिर्भिरेव यागो बभास्यते । अतएव सप्तमकाण्डे समाम्नातम् । तस्माज्ज्योतिरुच्यते । द्वौ स्तोमौ प्रातःसवनं बहव इत्यादि ॥

एवं चतुष्टोमत्वं स्तोमानां ज्योतिष्टोमत्वञ्चाभिधाय चाख्यायिकामुखेन सवनीयपुरोडाशान् प्रपञ्चयति । “मोऽब्रवीत् । सप्तदशेन द्वियमाणो व्यलेशिषि । भिषज्यतमेति । तदग्निनै धानाभिरभिषज्यताम् । पूषा करस्मेण । भारती परिवापेण । मित्रावरुणौ पयस्यया” इति । पूर्वस्मिन्ननुवाके तस्य सप्तदशेन द्वियमाणस्य तेजोहरोऽपतदित्यादित्यस्य तेजोहराम्नातम् । स आदित्यो देवान् प्रत्येवमब्रवीत्, सप्तदशस्तोमेन द्वियमाणो ह तत्तेजो वियोगादलेशिषि । अन्धोऽभूत्वं तस्मान्मां भिषज्यत एवमादित्येन प्रार्थिता देवा अग्निपूषादयः स्वपरिचितेनैषधेन चिकित्सां कुर्वन् । धाना भृष्टयवाः । करस्मो यवपिष्टमाज्यसंयुतम् । परिवापो लाजाः । पयस्या आमिचा ॥

अथ प्रश्नोत्तराभ्यां धानादीनां चतुर्णां द्रव्याणां हविषामिन्द्रदेवताकत्वं दर्शयति । “तदाहुः [२] । यदग्निभ्यां धानाः । पूषाः करस्मः । भारत्यै परिवापः । मित्रावरुणयोः पयसाथ । कस्मादेतेषां हविषामिन्द्रमेव यजन्तीति । एता

धेनं देवता इति ब्रूयात् । एतैर्हविर्भिरभिषज्य॥स्तस्मात्' इति ।
पूर्वाक्तरीत्या धानादीन्यश्विन्यादिदेवसम्बन्धीनि द्रव्याणि ।
तथा सति होमकाले अश्विन्यादिदेवताः परित्यज्य कस्मात्
कारणादेतेषां हविषामिन्द्रदेवस्वामित्वं कृत्वा यजमानाय
यजन्तीति । एवञ्चोद्यवादिनः पप्रच्छुः । अत्राभिज्ञ उत्तरमेवं
ब्रूयात् यस्मादेताः सर्वाः देवताः एनमिन्द्रमुपजीवन्तीति
शेषः ; तस्मादिन्द्रस्यैव धानादिहविःस्वामित्वं युक्तम् । एतै-
रेवेन्द्रस्वामिकैर्हविर्भिरश्विपूषादिदेवा आदित्यस्य चिकित्सां
कृतवन्तः । अतएव सूत्रकारः, इन्द्रविषयमेव प्रैषमिन्द्रमुदा-
जहार ॥

मर्त्विषां पुरोडाशानां जुक्तां समवपत्युः प्रभृति सैविष्ट-
कृतानि प्रातःसवनेन्द्राय पुरोडाशानामनुब्रूहीति धानादि-
हविश्चतुष्टयं प्रशंस्य पञ्चमं पुरोडाशाख्यं हविः प्रशंसति ।
“तं वसवोऽष्टाकपालेन प्रातःसवनेऽभिषज्यन् । रुद्रा एकादश-
कपालेन माध्यन्दिने सवने । विश्वे देवा द्वादशकपालेन
तृतीयसवने” [३] इति । तमादित्यं न चात्रेन्द्रस्य स्तोमत्वे
सति भैषज्येनादित्यस्तुतिरयुक्तेति वाच्यम् । इन्द्रस्यैव मूर्त्यन्तरं
स्वीकृत्यादित्यरूपेणावस्थितवान् । अथवादितेः पुत्र इति व्यु-
त्पत्त्यादित्यशब्देनेन्द्र एव विवक्षित इति गमयितव्यम् ॥

अत्रोक्तार्थवादानुसारेण सवनत्रये विलक्षणपुरोडाशप्राप्ता-
न्वयव्यतिरेकाभ्यां तद्वारयति । “स यदष्टाकपालान् प्रातःस-
वने कुर्यात् । एकादशकपालान् माध्यन्दिने सवने । द्वादश-

कपालाऽस्तृतीयसवने । विलोम तद्यज्ञस्य क्रियते । एकादश-
कपालानेव प्रातःसवने कुर्यात् । एकादशकपालान् माध्य-
न्दिने सवने । एकादशकपालाऽस्तृतीयसवने । यज्ञस्य सलो-
मत्वाय” इति । अत्र पुरोडाशार्थानि यानि कपालानि तेषां
वैलक्षण्यं यज्ञस्य विलोमत्वमेकविधत्वं सलोमत्वं तमिमं पक्षद्वयं
सूत्रकार आह, अष्टौ पुरोडाशकपालानि एकादश माध्य-
न्दिने द्वादशस्तृतीयसवने सर्वानेकादशकपालाननुसवनमेके
समामनन्तीति ॥

पूर्ववदत्रापि प्रश्नोत्तराभ्यां पुरोडाशानामिन्द्रदेवताकत्वं
दर्शयति । “तदाहुः । यदसूनां प्रातःसवनम् । रुद्राणां मा-
ध्यन्दिनः सवनम् । विश्वेषां देवानां तृतीयसवनम् । अथ
कस्मादेतेषां हविषामिन्द्रमेव यजन्तीति । एता ह्येनं देवता
इति ब्रूयात् । एतैर्हविर्भिरभिषज्यऽस्तस्मादिति” [४] । धा-
नादिवाक्यवत् पुरोडाशवाक्यं व्याख्येयम् । यद्यपि धानादयः
न पुरोडाशाः, तथापि पुरोडाशसाहचर्याच्छ्रित्यायेन पुरो-
डाशा इति व्यवहारः । यथैकस्मिन्नेव कृत्रिणि सत्यपि
कृत्रिणो गच्छन्तीति सर्वेषु कृत्रिव्यवहारः, तद्वत् ॥

इत्येकादशोऽनुवाकः ॥ ११ ॥

अथ द्वादशोऽनुवाकः ।

एकादशे सवनीयपुरोडाशाः प्रपञ्चिताः । अथ द्वादशे
सप्तकृन्दांसि प्रपञ्च्यन्ते । तत्रादौ आयन्तीय-वारवन्तीयनाम-

निरुक्तिद्वारा प्रशंसति । “तस्या वाचोऽवपादादविभयुः । तमे-
तेषु सप्तसु कन्दःस्वश्रयन् । यदश्रयन् । तच्छ्रायन्तीयस्य आ-
यन्तीयत्वम् । यदवारयन् । तद्वारवन्तीयस्य वारवन्तीयत्वम्”
इति । योऽयमादित्य आकाशमार्गे सञ्चरति । सोऽयमधस्तात्
पतिष्यतीति । एवं तस्यादित्यस्याधोदेशविषयात् पातात्
भीता देवास्तत्पातपरिहाराय तमादित्यमेतेषु गायत्र्यादिषु
सप्तसु कन्दःसु स्थापितवन्तः । यस्माद्देवाश्चन्द्रांस्तथाश्रितवन्तः ।
तस्मात्तेषु कन्दःसु गीयमानस्य सामविशेषस्य आयन्तीयं
नाम सम्पन्नम् । यस्माच्चन्द्रःस्वादित्यं स्थापयित्वा तस्याधः-
पातं निवारितवन्तः । तस्मात्तेषु कन्दःसु गातव्यस्य साम-
विशेषस्य वारवन्तीयं नाम सम्पन्नम् । स्तोत्रकर्मासाधनानां
आयन्तीयादिसाम्नामाधारत्वाच्चन्द्रांसि प्रशस्तानीत्यर्थः ॥

तेषु कन्दःसु बृहतीं विशेषेण प्रशंसति । “तस्या वाच
एवावपादादविभयुः । तस्मा एतानि सप्तचतुरत्तराणि
कन्दाःसुपादधुः । तेषामतित्रीण्यरिच्यन्त । न त्रीण्युदभवन्
[१] । स बृहतीमेवासृशत् । दाभ्यामचराभ्याम् । अहोरात्रा-
भ्यामेव” इति । कन्दःस्वादित्यं स्थापयित्वापि तेषां कन्दसां
न्यूनाधिकभावेन कार्यक्षमत्वाभावमाशङ्कमाना देवाः पुनरा-
दित्यपातात् भीताः सन्तस्तैवेव कन्दःसु कार्यक्षममेकं कन्दो
नियच्छन्तस्तानि सप्तापि कन्दांस्त्यादित्यसमीपे स्थापितवन्तः ।
चत्वार्युष्णिगनुष्टुप्पङ्क्तिबृहतीत्येतान्युत्तराणि येषां गायत्री त्रि-
ष्टुजगतीत्येषां प्रसिद्धानां मुख्यच्छन्द्रसां तानि मुख्यच्छन्द्रांसि

चतुरुत्तराणि तानि च मिलित्वा सप्तसङ्ख्याकानि, तेषां सप्तानां मध्ये त्रीणि पङ्क्तित्रिष्टुब्जगतीत्येतान्यतिरिच्यन्त । यदा बृहतीं कृत्वा गानं क्रियते तदानोमेतेष्वप्यचराण्यधिकानि भवेयुः । तथा त्रीणि गायत्र्युष्णिगनुष्टुबित्येतानि नोद-
भवन् नोद्भूतानि बृहतीं पूरयितुं न समर्थानि कैश्चिदचरैर्नूनत्वात् स च न्यूनाधिकभावः श्रुत्यैव दर्शयिष्यते । तदानीं स आदित्यस्थानि षडपि कृन्दांसि परित्यज्य बृहतीमेव स्व-
कार्यचमेयमित्येवं स्पृष्टवान् । सा च बृहती स्वकार्येषु षड्विं-
शदचरेषु द्वे एवाचरे अहोरात्ररूपतामापद्य ताभ्यामादित्य-
स्थोपकरोति । तावताधःपातभीतिर्निवृत्ता ॥

अथ प्रश्नोत्तराभ्यां बृहतीमहिमानं दर्शयति । “तदा-
ज्जः । कतमा सा देवाचरा बृहती । यस्यां तत्प्रत्यतिष्ठत् ।
द्वादश पौर्णमास्यः । द्वादशाष्टकाः । द्वादशमावास्याः । एषा
वाव सा देवाचरा बृहती [२] । यस्यां तत्प्रत्यतिष्ठदिति”
इति । बृहती द्विविधा शब्दात्मिका देवतात्मिका चेति । तस्या
अवयवभूतान्यचराणि च द्विविधानि शब्दात्मिकानि देवता-
त्मिकानि च । न चरत्येभिर्द्विविधैरवयवैरिति व्युत्पत्त्या द्वि-
विधा अप्यवयवाचरशब्दवाच्याः । तत्र शब्दात्मिकाचरावयवाः
पुनानः सोमेत्यादिष्वृचु प्रसिद्धाः, देवतारूपाचरावयवैर्युक्ता
देवतारूपा या बृहती तस्यामादित्यमण्डलं प्रतिष्ठितम् । सा
च बृहती तदवयवाश्च कोदृशीति पप्रच्छुः । तत्राभिज्ञोत्तरं
ब्रूते । पौर्णमास्यः कृष्णाष्टम्याऽमावास्याः संवत्सरगताः सर्वा

मिलित्वा देवतारूपा अचरावयवाः । तत्सङ्घातरूपेयं बृहती
देवताऽऽदित्यमण्डलस्थाधारभूता तथा धारितमादित्यमण्डलं
अधो न पततीति स्तोत्रगानकाले भावनार्थमिदं देवतारूपं
निरूप्यते ॥

अथ देवतारूपाणां कन्दासां सम्वादमुखेन सर्वेषां प्रशस्तं
बृहतीरूपत्वं सम्पादयति । “यानि च कन्दाऽऽस्त्यरिच्यन्त ।
यानि च नोदभवन् । तानि निर्वीर्याणि क्षीनान्यमन्यन्त ।
साब्रवीद् बृहती । मामेव भूत्वा । मामुपसऽश्रयतेति । चतुर्भि-
रचरैरनुष्टुब्धवृहतीं नोदभवत् । चतुर्भिरचरैः पङ्क्तिर्बृहती-
मत्यरिच्यत । तस्यामेतानि चत्वार्यचराण्यपच्छिद्यादधात्[३] ।
ते बृहती एव भूत्वा । बृहतीमुपसमश्रयताम्” इति । यानि
पङ्क्त्यादीनि बृहत्या अधिकाचराणि यानि चानुष्टुबादीनि
बृहतीं पूरयितुं न पर्याप्तानि तानि द्विविधान्यपि स्वमनस्ये-
वमन्यन्त, वयं निर्वीर्याणि बृहतोकार्यं सम्पादयितुमसम-
र्थानि । अतो क्षीनानि अधमानोति तेषां खेदं दृष्ट्वा तत्प-
रिहारोपायं सा बृहतीदेवताऽब्रवीत् । हे कन्दांसि यूयं
मामेव भूत्वा प्राप्य मदीयामेवाचरसङ्ख्यां ध्रुवेत्यर्थः । ततो
मामुपेत्य सम्यक् मेवध्वमिति । तच्चानुष्टुभो द्वात्रिंशदचरत्वात्
बृहत्या षट्त्रिंशदचरत्वात् बृहत्या चतुर्भिरचरैरियं अनु-
ष्टुब्धवृहतीं पूरयितुं न समर्था । पङ्क्तेः पञ्चभिः पादैरुपेतत्वात् ।
एकैकस्य पादस्याष्टाचरत्वे सति चत्वारिंशदचरा पङ्क्तिः सम्प-
द्यते । चतुर्भिरचरैः पङ्क्तिर्बृहत्या अधिका । तस्यां पङ्क्तौ

विद्यमानान्येतानि चत्वार्यधिकाचराणि अपक्वियेयं बृहती
न्यूनायामनुष्टुभि स्थापितवती । ततस्ते षड्त्वनुष्टुभौ बृहत्यावेव
भूत्वा तां बृहतीमुपेत्य सम्यगसेवेताम् । एकस्य न्यूनाधिकयुग्मस्य
बृहतीत्वं सम्पादितम् ॥

अथान्ययोर्युग्मयोरपि तत् सम्पादयति । “अष्टाभिरच-
रैरुष्णिग्बृहतीं नोदभवत् । अष्टाभिरचरैस्त्रिष्टुब्बृहतीमत्यरि-
च्यत । तस्यामेतान्यष्टावचराण्यपच्छिद्यादधात् । ते बृहती एव
भूत्वा बृहतीमुपसमश्रयताम् । द्वादशभिरचरैर्गायत्री बृहतीं
नोदभवत् । द्वादशभिरचरैर्जगती बृहतीमत्यरिच्यत । तस्या-
मेतानि द्वादशाचराण्यपच्छिद्यादधात् [४] । ते बृहती एव
भूत्वा । बृहतीमुपसमश्रयताम्” इति । उष्णिगष्टाविंशत्यचरा
प्रसिद्धमन्यत् ॥

अथानुसन्धानार्थं रथरूपकं परिकल्पयति । “सोऽब्रवीत्
प्रजापतिः । कन्दांसि रथो मे भवत । युष्माभिरहमेतमध्वान-
मनुसञ्चराणीति । तस्य गायत्री च जगती च पचावभवताम् ।
उष्णिक् त्रिष्टुप् च प्रक्षौ । अनुष्टुप् च पङ्क्तिश्च धुर्यै । बृहत्ये-
वोद्धिरभवत् । स एतं कन्दोरथमास्थाय । एतमध्वानमनु-
समचरत् । एतं ह वै कन्दोरथमास्थाय । एतमध्वानमनु-
सञ्चरति । येनैष एतत् सञ्चरति । य एवं विद्वान्त्तोमेन
यजते । य उ चैनमेवं वेद” [५] इति । स प्रजापतिरादित्य-
रूपेणाकाशमार्गे गन्तुमेवमुवाच । हे कन्दांसि गायत्र्यादीनि
यूयं सदर्थं रथाकारं प्राप्नुत । रथाकारैर्युष्माभिरहं एत-

माकाशाध्वानं अनुदिनं सञ्चराणीति । ततस्तस्य प्रजा-
पतेर्गमनार्थं गायत्रीजगत्तौ पक्षौ रथस्य चक्रेऽभवताम् ।
उष्णिगनुष्टुभौ प्रष्ट्यावीषारूपे दीर्घकाष्ठे अभवताम् । अनुष्टु-
प्पङ्क्तौ धुरि योजनीयावश्चावभवताम् । बृहत्येवोद्धिरुद्धं स्था-
पनीया पीठसमाना उपवेशनफलकरूपाऽभूत् । स प्रजापति-
स्त्रादृशं रथमारुह्यानुदिनमेतन्मार्गं सञ्चरति । यः पुमानेवं
रथमनुसन्द्धानः सोमेन यजते । यश्चैनं रथमेवं ध्यायति ।
स एष उभयविधोऽपि पुरुषो येनाध्वनैष प्रजापतिरेत-
द्दृश्यमानं स्थानं सञ्चरति । तमेतमेवाध्वानं कन्दोरथमारु-
होऽनुदिनं सञ्चरति । अत्रैवं विद्वान् सोमेन यजत इति वाक्ये
एवंशब्देन देवासुरा इत्याद्यनुवाकचतुष्टयोक्तः साङ्गः सोम-
चागप्रकारः परामृश्यते । अतोऽयं सोमचागस्य प्रयोगविधि-
र्द्रष्टव्यः । अथास्य प्रपाठकस्थानुवाकार्थः सङ्गृह्यते ।

नचत्रेष्टकानां मन्त्राः पञ्चमाद्ये समीरिताः ।

नचत्रद्वारकः पुण्यः काल उक्तो द्वितीयके ॥

हेयाहेयावद्धर्भागौ तृतीये समुदीरितौ ।

तुर्थ्ये पात्रोक्तिरन्यस्मिन् मन्त्रावपनगाः श्रुताः ॥

षष्ठे तद्ब्राह्मणं मन्त्रा इष्टकार्या द्वयोः श्रुताः ।

चतुर्थं नवमाद्येषु साङ्गः सोम उदीरितः ॥

औपानुवाक्यरूपस्य पञ्चमोऽयं प्रपाठकः ।

ब्राह्मणं राजसूयस्य प्रोक्तं षष्ठे च सप्तमे ॥

अष्टमे संहितायान्तु समग्रा विधयः श्रुताः ।

विधिव्याख्यानरूपत्वादनुब्राह्मणमुच्यते ॥
 प्रतिप्रपाठकं तत्रानुवाका दश वर्णिताः ।
 षष्ठस्याद्येऽनुमत्याथ द्विष्टयोऽथ द्वितीयके ॥
 वैश्वदेवहवींषि स्युस्तदङ्गानि तृतीयके ।
 वरुणस्य प्रघासाः स्युस्तुर्ये शेषस्तु पञ्चमे ॥
 साकमेधास्तु षष्ठे स्युस्तच्छेषः सप्तमे भवेत् ।
 अष्टमे पितृयज्ञः स्यात्तच्छेषो नवमे स्मृतः ॥
 दशमे त्वम्बकानि स्युरिति षष्ठः समापितः ।
 सप्तमाद्ये शुनासीरीयेन्द्रतुर्ये उभे तथा ॥
 पञ्चाभ्रियमपामार्गहोमंश्चत्वार ईरिताः ।
 द्वितीये देविकादीनि तृतीये रत्निनां हविः ॥
 तुर्ये हविर्देवसुवा पञ्चमे तु जलाहतिः ।
 षष्ठे स्याज्जलसंस्कारो दिग्जयध्यानमुत्तरे ॥
 अभिषेकोऽष्टमे प्रोक्तो रथारोहणमुत्तरे ।
 दशमे सेव्यते सर्वैः सप्तमोऽयं प्रपाठकः ॥
 अष्टमाद्ये हवींषि सुः संसृपां दशमेयकः ।
 द्वितीये वेष्टयोऽन्यस्मिन् चतुर्ये प्रयजां हविः ॥
 सौत्रामणिर्द्वयोः प्रोक्ता पवित्राहस्तु सप्तमे ।
 अभिषेच्योऽप्यष्टमे तु विशेषः साममन्त्रयोः ॥
 न शेषोऽभिषेकगेऽन्यस्मिन् दशमे तु द्विरात्रकः ।
 चतस्र एतिरित्येवमष्टमोऽयं प्रपाठकः ॥
 अक्षरार्थः संहितायां तन्मन्त्रविधिभिः सह ।

व्याख्यातोऽवेक्ष्यतां तच्च काण्डोतोऽत्र समापितः ।

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवर्त्तयन् ।

पुमर्थांश्चतुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीषायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
ऋण्ययजुर्ब्राह्मणे प्रथमकाण्डे पञ्चम-षष्ठ-सप्तमाष्टमप्रपाठकाः
समाप्ताः ॥ * ॥

इति श्रीराजाधिराज-परमेश्वर-वैदिकमार्गप्रवर्त्तकश्रीवीर-
बुक्कराजस्याज्ञापालकेन माधवामात्येन विरचिते वेदार्थप्रकाशे
यजुर्ब्राह्मणे प्रथमकाण्डः समाप्तः ॥ शुभमस्तु ॥ • ॥
